

1с.30т

УРТА
АСРЛАР
ТАРИХИ

386.51
909

С-14

В. Ф. СЕМЁНОВ
УРТА
АСРЛАР
ТАРИХИ

Ц.б.к.
909
с-44

ПРОФ. В. Ф. СЕМЕНОВ

ЎРТА АСРЛАР ТАРИХИ

ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИ УЧУН ДАРСЛИК

Учебная
библиотека
ТашГУ

ЎҚИТУВЧИ, НАШРИЁТИ
Тошкент — 1973

*m

К и р и ш

Г «Урта асрлар» деган термин деярли янги терминдир. Бу терминни XVI—XVII асрларда ўтган гуманист-тарихчилар киритган бўлиб, улар ҳам буни ўз навбатида гуманист-филологлардан олганлар, гуманист-филологлар латин тилини қадимги, ўрта ва янги (Ренессанс ёки Уйғониш даври — янги давр деб аталган) тил деб, учга бўлганлар. Бу терминология XVIII асрда узил-кесил қарор топди.

Урта тарих ёки кўпроқ ўрта асрлар тарихи деб аталган тарихнинг хронологик чегаралари турли вақтларда турлича белгиланиб келган. Баъзи тарихчилар ўрта асрлар тарихи Константиин Буюк подшолик қилган даврдан (IV аср бошларидан) бошланиб, 1453 йилда Константинополнинг қулаши билан тамом бўлади деб ҳисоблаганлар. XIX аср тарихчилари ўрта асрлар тарихининг хронологик чегаралари 476 йилдан — Ғарбий Рим империяси қулаган йилдан бошланиб, 1492 йил Америка кашф қилинган йил билан тамом бўлади, деб ҳисоблаганлар.▲

Умумий тарихни марксча даврларга бўлиш бутунлай бошқа принципларга асосланган. Марксча даврларга бўлиш ижтимоий-иқтисодий формациялар прогрессив равишда алмашинади, деган тасаввурга асосланади, бу алмашилиш социал революция билан тугайдиган кескин синфий кураш натижасида содир бўлади. Инсоният ўзининг тарихий тараққиётида бирин-кетин бир неча босқични: ибтидоий жамоа тузумини, қулдорлик тузумини, феодализм ва капитализмни босиб ўтди. Капитализм ўрнини коммунизм олмоқда, унинг биринчи фазаси бўлган социализм мамлакатларда ҳам муваффақият билан ривожланмоқда.

Урта аср Европаси тарихи Рим қулдорлик империясининг қулашидан бошланади, бу империя ички қарама-қаршиликлар натижасида, яъни қулдорлик хўжалигининг кризиси, синфий курашнинг ғоят кескинлашиб кетганлиги, Италиянинг ва унинг вилоятларининг заифлашиб кетганлиги ҳамда иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг узилиб кетганлиги натижасида, шунинг-

дек, ташқи шароитлар натижасида — варварларнинг оммавий ҳужум қилиши натижасида қулади. Варварлар империяни босиб олиб, унинг территориясида бир қанча варвар қоролликлари тузган эдилар. Эрамининг V—VI асрларида ташкил топган бу қоролликлар Европада кейинчалик вужудга келган миллий давлатларнинг куртаги бўлди. Марксча-ленинча адабиёт XVI асрни ва XVII асрнинг дастлабки ўн йилликларини, яъни феодализм ниҳоятда чириётган ва капиталистик элементлар таркиб топаётган даврни, одатда, ўрта асрнинг охири деб ҳисоблайди, феодализмнинг ниҳоят даражада чириб ва капиталистик тузум элементларининг таркиб топиб бораётганлиги ҳам ўша асрлардаги Фарбий Европада хос бўлган кескин ижтимоий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар орқасида юз берди. XVII асрнинг 40- йилларидаги инглиз революцияси, яъни Европадаги биринчи йирик буржуа революцияси ўрта асрлар тарихини янги замон тарихидан ажратиб турадиган чегара бўлиб, янги тарих курси шу революциядан бошланади.

Ўрта асрлар тарихи феодализм ишлаб чиқариш усули ҳукмрон бўлган давр тарихи эканлиги. Ўрта асрлар тарихи минг йилдан ортиқроқ давр тарихидир, бу даврда Фарбий ва Шарқий Европа халқлари ҳам, шунингдек, Осиё ва Шимолий Африка халқлари ҳам ўзларининг ижтимоий тараққиётларида алоҳида бир босқични — феодализмни бошларидан кечирмоқда эдилар. Агар қадимги дунё тарихига, асосан қулдорлик формацияси тўғри келса, агар янги тарихнинг мазмуни капиталистик тузумнинг қарор топиши, гуллаши ва кейинчалик тушқунликка учрашдан иборат бўлса, ўрта асрлар феодализм формациясининг ривожланиши билан боғлангандир. Феодализм тузумининг қарор топиши, унинг гуллаши ва, ниҳоят, чириб, тушқунликка юз тутиши ўрта асрлар тарихининг ижтимоий-сиёсий мазмунини ташкил этади; ўрта асрлардаги жамиятнинг бутун ҳаёти феодализм ишлаб чиқариш усулига асослангандир. Марксизм-ленинизм асосчилари ўз асарларида феодализм ишлаб чиқариши усулини бир неча бор тавсифлаб бердилар. В. И. Ленин феодализмни капитализм билан таққослаб, феодализм ишлаб чиқариш усулининг тўртта характерли белгисини: 1) натурал хўжалик ҳукм суришини; 2) майда ишлаб чиқариш феодализм ишлаб чиқаришнинг негизини ташкил қилишини, шу билан бирга, капитализмдан фарқ қилиб, меҳнатқашлар ишлаб чиқариш воситаларидан ажралган бўлмай, балки ишлаб чиқариш воситалари билан узвий равишда боғланган бўлишини; 3) ғайри иқтисодий йўл билан мажбур қилиш борлигини, бунда помещик деҳқонни маҳсулотининг бир қисмини помещикка беришга (юброк) ёки хўжайин ерида ишлаб беришга (барщина) мажбур қилишини; 4) майда ишлаб чиқариш туфайли техника паст, ибтидоий даражада бўлишини кўрсатиб берган эди¹. Феодализм ишлаб чиқариш усули ўзидан ол-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 3- том, 190—191- бетлар.

дин ўтган қулдорлик тузумига нисбатан прогрессив характерга эгадир.

Феодализм ишлаб чиқариш усулининг негизини ўша даврдаги ишлаб чиқаришнинг асосий воситаси бўлган ерга феодализмнинг эгаллик қилиши ташкил этади. Йирик ер эгалари бўлган феодализм синфи феодализм жамиятининг ҳукмрон синфидир. Феодализм жамиятининг асосий ишлаб чиқарувчи синфи деҳқонлар бўлиб, улар помещик, яъни феодализм ерида яшайдилар, унинг руҳсатисиз поместье территориясини ташлаб чиқиб кетишга ҳақ-ҳуқуқи бўлмай, унга (помещикка) шахсан крепостной қарам ҳолда эдилар. Крепостной деҳқонни ер эгаси — феодализм мудом эксплуатация қилади. Деҳқон ўз меҳнати ва ўзининг асбоб-ускуналари билан баринининг экин ерларини ишлаб берарди ва ундан йиғиб-териб олинган ҳосилнинг ҳаммаси феодализм ихтиёрига келиб тушарди.

Агар баъзи бир сабаблар билан барщина камайтирилган ёки бутунлай бекор қилинган (кейинги ўрта асрнинг сўнгги даврлари) бўлса, деҳқонлар натура билан — маҳсулот шаклида ёки пул шаклида оброк тўлар эдилар. Феодализм рентасининг уч тури — ишлаб бериш, маҳсулот ёки пул рентаси бериш — бутун ўрта аср давомида феодализм эксплуатациясининг учта асосий формаси бўлиб келди, феодализм эксплуатациясининг бу формалари биринкетин алмашиб турди, баъзан ҳатто, учала формаси ҳам бир-бири билан қўшилиб, бир вақтда амал қилиб турди.

Крепостной деҳқоннинг ҳуқуқий аҳволи қулнинг аҳволидан бирмунча яхши эди. Қулдордан фарқ қилиб, феодализм крепостной деҳқонни ўлдиришга ҳаққи йўқ эди. Пул рентасига ўтилиши билан деҳқонни ерга бириктириб қўйиш аста-секин йўқола борди.

Ўрта аср деҳқонининг иқтисодий аҳволи қулнинг аҳволидан анчагина фарқ қилар эди. Феодализм давридаги деҳқон мустақил майда ишлаб чиқарувчи эди. Унинг ер участкаси — чек ери бўлиб, бу ерни унга феодализм берар ва бу ер отадан ўғилга мерос бўлиб қола берар эди: деҳқоннинг ўз уйи, қўраси, иш ҳайвони, жуда ибтидоий бўлса ҳам, турли хилдаги деҳқончилик инвентарлари бўлар эди. Деҳқоннинг ўз хўжалиги бўлиб, антик қул бундан маҳрум эди (борди-ю қул ўз хўжалигига эга бўлиб олса, бу — қулдорлик тузуми чириётганлигининг аломати эди, ёки агар гап қулдорлик тузумининг илк даври устида кетаётган бўлса, бу тузум ҳали ривожланмаганлигидан далолат берар эди). Деҳқон ўз хусусий хўжалигининг бўлиши, ишлаб чиқариш воситалари билан иш кўриши, қўшимча маҳсулотнинг бирор-бир улушини ўзида қолдириш имкониятига эга бўлиши (маҳсулотнинг асосий қисми феодализмга рента тариқасида келиб тушар эди), ўрта аср деҳқонини ишлаб чиқаришдан маълум даражада маиёқдорлик туғдирар эди. Ўзидан олдин ўтган қулдорлик системасига қараганда, феодализм иқтисодий системасининг асосий афзаллиги ҳам шундадир; шу вазият туфайли янги феодализм жамиятида (қулдорлик жамиятига нисбатан) ишлаб чи-

қариш кучларини янада кенг миқёсда ва янада тезроқ ривожлантириш мумкин бўлди, бу феодал жамияти заминиди капиталистик тузум элементлари ривожланиб бордики, бу тузум ҳам ўз навбатида феодализмга нисбатан хийла даражада прогрессив давр бўлди.

Ўрта асрлардаги жамият ва давлат тараққиётида асосий босқичларнинг хронологик рамкалари. Ўрта асрлар тарихи одатда учта катта бўлимга бўлинади:

1) Илк ўрта аср — V асрдан бошлаб тахминан XI аср охиригача бўлган даврни ўз ичига олади, бу давр феодал тузумнинг ташкил топиши, феодал жамиятнинг асосий иқтисодий ҳужайраси бўлган феодал поместьесининг вужудга келиши, феодаллар табақаларининг ва феодал иерархияси деб аталган иерархиянинг ташкил топиши, ўрта аср феодал Европасида асосий идеологик куч бўлган католик черкови таъсирининг бутун Ғарбий Европада ёйилиши давридир.

2) Ўрта асрларнинг равнақи — XI—XV аср ўрта-ларини ўз ичига олади, бу даврда феодал ишлаб чиқариш усули қишлоқда тўла ривожланибгина қолмай, балки цех хунармандчилигига ва ўзига хос шаҳар ижтимоий тузумига эга бўлган ўрта аср шаҳарлари ҳам ривожланиб, муваффақиятларга эришди, бу тузумнинг хусусияти шаҳарларнинг феодаллар ҳукмронлигидан илк халос бўлиши, эркин шаҳар деб аталган шаҳарларнинг ёки республика—шаҳарларнинг вужудга келишидир. Ўрта асрларнинг биринчи давридаги сиёсий тарқоқликка қарама-қарши ўлароқ, иккинчи даврда марказлашган йирик давлатлар ташкил топди, шу билан бирга король ҳокимиятининг обрў-эътибори ошди, сословиелар (табақалар) вакиллиги муассасалари вужудга келди, сославиели монархия деб аталган монархиялар ташкил топди. Деҳқонларнинг феодализм чирий бошлаганлиги оқибатида кўтарилаётган кучли кўзғолонлари XIV ва XV асрлардаги Ғарбий Европа жамиятини ларзага келтирди, бу кўзғолонлар кўпинча шаҳарлардаги пастки табақа элементлар — плебейлар ҳаракати билан қўшилиб кетган эди.

3) Кейинги ўрта асрлар — XVI асрни ва XVII асрнинг биринчи ярмини ўз ичига олиб, бу давр феодализмнинг чириши ва феодализм ичиди капитализм элементларининг етилиши давридир; асосан мустақил ишлаб чиқарувчиларни ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум қилишдан, яъни меҳнаткашларнинг ишлаб чиқариш воситаларини экспроприация қилишдан иборат бўлган дастлабки жамғариш даври деб аталган даврдир. Европа реформацияси деб аталган даврдир, деҳқонларнинг XIV ва XV асрлардагига қараганда янада кучлироқ кўзғолонлари (деҳқон урушлари) ва илк буржуа революциялари давридир. Бу даврда Европада давлатнинг асосий сиёсий формаси абсолютизм бўлиб, бу абсолютизм халқ оммасининг курашини бостириш учун марказлашган ҳокимиятнинг кучайишидан манфаатдор бўлган дворянларга таянар эди ҳамда ҳокимиятни тўғ-

ридан-тўғри ўз қўлига олиш учун ҳали етарли даражада кучли бўлмаган буржуазия билан ҳам иттифоқда эди.

Кишилик тарихида ўрта асрларнинг аҳамияти. Бир вақтлар буржуа тарихчилари (масалан, XVIII асрда бўлган француз революцияси арафасидаги француз тарихчилари) ўрта асрлар тарихига бутунлай нафрат билан қараган эдилар. Улар ўрта асрларни бошдан-оёқ «варварлик», «жаҳолат», «фанатизм» ҳукм сурган замон деб тушунидилар. Ўрта асрлар тарихига бўлган муносабат француз революциясидан кейин ўзгарди. «Романтизм» маслаги деб аталган маслакдаги тарихчилар (XIX асрнинг биринчи ярмида бу маслакдаги кишилар Европадаги ҳамма мамлакатларда бор эди) ўрта асрлардаги жамиятни, аксинча, «бузилган», «цивилизацияли», «янги» жамиятга қарама-қарши бўлган идеал жамият деб ҳисобладилар. Империализм даврида ўрта асрлардаги жамиятга сажда қилиш фашист «тарихчилар»нинг асарларида ифодаланди, фашист «тарихчилар» ўрта асрлардаги ҳарбий-феодал тузумнинг сословиечилигини, урушқоқчилигини, ваҳшиёна ўзвонлиқ қилиш ва бошқа варварлик хусусиятларини маътаб завқландилар. Фақат марксча-ленинча методологияга асосланган вақтдагина ўрта асрларга объектив, тўғри баҳо бериш мумкин. Ўрта асрларни идеаллаштириш марксизм-ленинизмга бутунлай ётдир. Кескин синфий зиддиятлар, крепостникларнинг қаттиқ эксплуатацияси, меҳнаткашлар оммасининг ҳуқуқсизлиги, кўп асрлар давом этган маданий қоқоқлик ва фаннинг кам тараққий этганлиги, шубҳасиз, ўрта асрларнинг хусусияти эди. Лекин шу билан бирга марксизм, ўрта асрлар антик дунёдаги қулчиликка қараганда жамиятнинг олға қараб тараққий қилишида прогрессив бир босқич бўлган, деб таъкидлайди. Феодализм даврида ижтимоий шароитлар ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши учун, бинобарин, пировард-оқибатда маданиятнинг ривожланиши учун ҳам илгари вақтдагига, яъни ибтидоий жамоа ва қулдорлик тузуми вақтидагига қараганда анча қулай бўлган.

Ўрта асрларнинг иккинчи даврида шаҳарларнинг равнақ топиши, крепостнойлик ҳуқуқининг кучсизланиши, баъзи жойларда эса (Ғарбий Европадаги илғор мамлакатларда) XIII—XIV асрлардаёқ йўқ бўлиши, европаликларнинг Шарқ билан қиладиган савдо алоқасининг кучайиши, XV аср охиридан бошлаб ва XVI асрда уларнинг зўр бериб океанларга чиқиши Европанинг иқтисодий жиҳатдан юксалганини яққол кўрсатиб туради. Феодализмнинг чириши натижасида феодализм формацияси ичиди феодализмга нисбатан прогрессивроқ бўлган янги, капиталистик формация элементлари етилди, капиталистик формация ўз навбатида кейинча социализмнинг вужудга келиши учун шароит туғдирди.

Ғарбий Европада ўрта асрлар тарихининг яна бошқа бир қизиқ томони ҳам бор. Бу тарих бизни ҳозирги Европа халқларининг келиб чиқиши ва миллат-миллат бўлиб таркиб топиши-

нинг конкрет тарихи билан таништиради*. Французлар, инглизлар, немислар, испанлар, италянларни ва Европадаги бошқа hozирги халкларни ҳамда уларнинг барча миллий белги ва хусусиятларини бу халкларнинг дастлабки тарихи билан танишиб чиқилган вақтдагина тўғри тушуниш мумкин, уларнинг дастлабки тарихи худди шу ўрта асрларга тўғри келади. Шарқий, ғарбий ва жанубий славян халклари — руслар, чехлар, поляклар, болгарлар, серблар ва бошқалар тўғрисида ҳам худди шундай демок керак.

Шарқ мамлакатларида феодализм. Ҳали XIX асрнинг биринчи ярмида ва, ҳаттоки ўрталарида ҳам Европа буржуа тарихчилари ўртасида феодализм (улар буни яна бунинг устига асосан сиёсий форма деб тушунган) фақат Европага ҳатто, аниқроғи Ғарбий Европага хос ходисадир, деган фикр ҳукм сурган. Ҳатто рус тарихига ва ғарбий славянлар тарихига нисбатан олганда ҳам, бу ерларда ҳеч қандай феодализм бўлмаган, деган фикрлар айтилган. Шарқ мамлакатлари тарихида ва, шунингдек, Россия ҳамда славян мамлакатлари тарихида юз берган фактларнинг янада пухтароқ ўрганиб чиқилиши, анча энг илғор буржуа тарихчиларини бу нотўғри қарашдан аста-аста воз кечишга мажбур қилди. Марксча историография ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг ривожланиш қонунлари умумий аҳамиятга эга деб, жаҳондаги барча халқлар тарихий тараққиётнинг худди ана шу фазаларидан (бу фазалар турли халқларда турлича хусусиятга эга бўлиши ва турли вақтларда содир бўлиши мумкин) ўтади, деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам марксча тарих фани феодализмга бу фақат Европага, ёки ҳатто фақат Ғарбий Европага хос ходиса, деб қарай олмайди. К. Маркс билан Ф. Энгельс ўзларининг асарларидаёқ Шарқ мамлакатларидаги (Ҳиндистон, Япония, Туркия ва ҳ. к.) турли феодализм муносабатларнинг конкрет хусусиятларини бир неча бор кўрсатиб берган эдилар.

Ўрта асрлардаги Шарқ тарихини, яъни феодализм даврининг ўзига хос барча типик ва характерли хусусиятлари билан бирга қўшиб олгандаги тарихини ёритишда совет шарқшуносларининг асарлари, шунингдек, Шарқ мамлакатларининг (араб давлатлари, Ҳиндистон, Узоқ Шарқ мамлакатларининг) ўз тарихчиларинингэнганги асарлари айниқса катта роль ўйнади. Совет шарқшунослари ва Шарқ мамлакатларининг олимлари, жумладан, Шарқда феодализмнинг илк вужудга келганлигини аниқладилар, бу ердаги феодализм Ғарбдаги худди шу ижтимоий тузумга қараганда анча узоқроқ яшаган. Ҳатто XVIII асрнинг иккинчи ярмида ва бутун XIX аср давомида Шарқ мамлакатларининг кўпчилигида феодализм муносабатлар деярли ўзгармасдан, ўшандайлигича қолиб келаверган. Шу билан бирга, Шарқ мамлакатларидаги феодализм Европадаги феодализмга қараганда бир қанча хусусиятларга эга эди. Шарқ мамлакатларининг бу хусусиятларидан энг аввало унинг ўзига хос иқтисод хусусиятини қайд қилиб ўтмоқ зарур.

Унинг биринчи хусусияти шарқ феодализи шароитида кулдорлик тузумининг анчагина сарқитлари сақланиб қолганлигидир. У еки бу Шарқ мамлакатларидаги меҳнат аҳлининг деярли анчагина проценти куллардан иборат эканлиги Шарқ феодализида муайян кулдорлик укладининг узоқ вақт сақланиб қолганлиги тўғрисида гапиришга имкон беради. Шарқ феодализининг иккинчи бир хусусияти — бу ўрта асрларда Шарқда феодализм ер эгаллигининг ўзига хос хусусиятига эга бўлганлигидир. Феодализм хусусий мулкчилиги ўрта асрларнинг биринчи юз йилликларидаёқ хусусий характер касб этган ва деҳқонларнинг кўпчилиги оммаси ер эгалари-феодалларга қарам бўлган Европада фарқ қилиб, Шарқнинг бир қанча мамлакатларида кейинги ўрта асрларгача ер феодализм давлат (унинг тепасида турган ҳукмдор) ихтиёрида бўлган. Бу ҳолда деҳқонлар феодализм рента-бевосита давлатга солиқ тўловчи ва бевосита давлат амалдорлари томонидан бошқариладиган давлат крепостной деҳқонлари бўлиб қола берар эдилар. Бироқ давлат мулкчилиги билан бир қаторда Шарқ мамлакатларида давлат ер эгаллиги ҳисобидан хусусий феодализм мулк эгаллиги ҳам яшаб ва ривожланиб келмоқда эди. Феодализм ер эгаллигининг бу икки тури ўртасидаги қураш ўрта асрлар Шарқнинг бутун тарихида бошдан охиригача давом этиб келди. Бу тарих феодализм ҳукмрон синфларининг турли қатламлари ўртасидаги ички зиддиятларни очиб берди, буларнинг ҳар бири ерга эгаллик қилишнинг ва қарам деҳқонларни эксплуатация қилиш усулининг ўзига қулай формаларини жорий қилиш учун қурашар эди. Деҳқонларнинг ўзлари ҳам ерга эгаллик қилишнинг формалари учун олиб борилган қурашга бефарқ қараб ўтирмади. Ўрта асрларда Шарқда деҳқонларнинг бўлиб турган кўп сонли оммавий ҳаракатлари ерга эгаллик қилиш эволюциясига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатиб, ҳам маълум бир мамлакатнинг конкрет шароитларида халқ оммаси учун жуда оғир бўлган ер эгаллиги формасини йўқ қилишга ёки ҳеч бўлмаганда чеклаб қўйишга ва шаклини ўзгартиришга ёрдам берди.

1
ҲИСМ

ИЛК ЎРТА АСР

V-XI
АСРЛАР

IV—V АСРЛАРДА РИМ ИМПЕРИЯСИ ҚУЛДОРЛИК ТУЗУМИНИНГ КРИЗИСИ

Ғарбда ўрта аср жамиятининг вужудга келиш проблемаси. Европада ўрта аср жамияти мураккаб бир синтез натижасида, яъни ижтимоий ташкилотнинг ўзидан олдин ўтган икки формасининг: бир томондан, Рим империясидаги қулдорлик тузумининг, иккинчи томондан, Кельтлар, германлар, славянларнинг ҳамда империядан ташқари бошқа қабилаларнинг варварлик тузумининг бир-бири билан қўшилиши натижасида вужудга келди, бу варварлик тузуми, аслида хали синфий бўлмаган тузум эди. Тўғри, варварлар бир неча аср мобайнида римликлар билан ёнма-ён яшаганлари туфайли уларга римликларнинг бирмунча таъсири ўтган эди. Шу билан бирга феодал тузумнинг элементлари Европа хали ўрта асрлар даврига кирмасдан анча илгарийроқ римликларнинг ўзларида ҳам, варварларда ҳам вужудга кела бошлаган эди.

Рим империясидаги қулдорлик тузуми III асрдаёқ тамомила тушкунликка учраган эди. Қул меҳнати унумдорлигининг пастлиги, қул кучининг ўрнини тўлдириб туришнинг тобора қийинлашиб бориши (Рим олиб борган қолибона урушларнинг тамом бўлганлиги туфайли), Римта қарши тўхтовсиз ҳужумлар бўлиб туриши, фитналар ва қулларнинг қўзролонлари — буларнинг ҳаммаси қулдорлик ҳўжалигини норентабель қилиб қўймоқда эди, ишлаб чиқарувчи кўчларнинг турғунликка ва қулларнинг \ 1;фини хонавайрон бўлишга олиб келмоқда эди. Рим қулдор-Шри қулчиликни бйр 1?адар «юмшатиш» ёки қулларни эксплуатация қилиб турлб, эксплуатация қилишнинг бошқа формалари...I жорий-қилиш йўли билан ижтимоий-иқтисодий кризисдан I , 1\1Ишга уриндилар, империя ҳаётининг III асрдан V асргача (авом этган сўнгги давридаги Рим қулдорлари экономикасининг ияти ана шундай эди. Бу уринишлар орасида асосий ўрин-III бирини колонлик олади.

Колонлик. Дастлаб колонлар деб Рим республикасида қул-Юрларнинг латифундияларидан (йирик поместьяларидан) ер , Ии I киларини ижарага олиб ишловчи ижарачи эркин майда

мустаҳкамлана бошлади, улар ташқи кўриниши жиҳатидан кейинчалик вужудга келган ўрта аср қасрларига бирмунча ўхшар эди (мустаҳкамланган поместье латинчасига «castellum» деб аталарди, ўрта аср қасрининг французча номи château шу сўздан келиб чиққан). Ер эгаси—магнатнинг одатда ўз қасрида турмаси (castrum) ва ўз қўшини бўлар эди. Унинг ён-беридаги майдороқ поместьелари ер эгалари (possessores) ҳамда хусусий мулкка эга бўлган эркин деҳқонларнинг (rustici) омон қолганлари бу кучли қўшиларида ҳомийлик сўрардилар ва шу тариқа ўзларига ҳомий-ҳимоячи топиб, ерларнинг чегараларига ўша ҳомийларнинг белгисини қўйиб қўярдилар. Давлат эса бу катта ер эгаларига вилладаги аҳоли устидан полиция назорати олиб боришни топширар эди, солиқларни йиғиш ҳуқуқини берарди, майдороқ ишлар юзасидан суд қилишга рухсат этар эди, ҳарбий хавф пайдо бўлганда, лашкар тўплаш ҳам шуларга топширилди. Шундай қилиб, катта ер эгаларининг хусусий ҳокимияти давлат ҳокимияти тусига, яъни халқ устидан юргизилган ҳокимият тусига кира бошлади. Империянинг охириги даврида Римда қулдор-ер эгаси маълум даражада ҳукмдор, ўз поместьесининг ва ўз атрофидаги бутун округнинг ҳокими, эгаси эди.

Ҳукумат сиёсатида икки тенденция кураши. IV асрда Рим ҳукумати ўзининг III асрдаги оғир кризис ҳолатидан бирмунча қутулди. Императорлардан Диоклетиан (284—305) ва Константин (306—337) империянинг маъмурий-молиявий аппаратини мустаҳкамлашга қаратилган бир қанча реформалар ўтказди. Солиқларнинг натура шаклида олиниши, солиқ солишни тартибга солиш мақсадида гоҳ-гоҳ ерларнинг ва аҳолининг ҳисобга олиб турилиши (ҳукумат цензлари), иш ҳақининг ва моллар нархининг нормага солиниши, олтин муомаласининг (солид) тикланиши (Константин вақтида), деҳқонлар-колонларнинг, ҳунармандлар-коллегиатларнинг амалда тутқунликка солинишини юридик йўл билан расмийлаштирилиши ва бошқалар — буларнинг ҳаммаси қулдорлар синфининг тушқунликка юз тутган давлат тузумини ва ижтимоий тузумни мустаҳкамлашга зўр бериб уринганини кўрсатади.

Император ҳокимияти ҳар қандай қилиб бўлса ҳам ўз эътиборини мустаҳкамлашга интилиб, очикдан-очик диктаторлик тусини олди. Принципат ўрнини, яъни ҳали республикага ҳос бўлган баъзи традицияларни сақлаб қолган император ҳокимияти ўрнини доимий, мунтазам самодержавиенинг бир формаси бўлган ва Шарқдаги қадимги деспотик (мустабид) монархия подшолари ҳокимиятига ўхшаш деспотик ҳокимият ташкилоти бўлган доминант эгаллади. Диоклетиан ўзининг батамом илоҳийлаштирилишини ва, жумладан, худога атаб қурбонлик қилингани сингари, унга ҳам атаб қурбонлик қилинишини талаб қилди. Диоклетиан ва Константин вақтида чиновниклар бюрократияси ҳаддан ташқари кучайтирилди. Сенатлар амалда ҳақиқий ҳукмрон юқори органлик аҳамиятини йўқотиб, ўз ўрнини импера-

торнинг консистория деб аталган бюрократик кенгашига берди, бу кенгашнинг аъзолари император хузурида хатто ўтиролмас ҳам эдилар. Юқорида айтиб ўтилган императорлар вақтида доимий, мунтазам кўшин анча кўпайтирилди; шу билан бирга кўшиннинг кўпчилик қисми империяга ёлланиб хизмат қиладиган варвар отрядларидан иборат эди.

Шу нареа характерлики, империяни марказлаштириш сари бундай интилиш билан бир қаторда Римнинг кейинги асрлардаги император ҳокимияти ўз оқибати жиҳатидан марказлаштиришга бутунлай зид бўлган тадбирларни амалга оширди. Юқорида айтиб ўтилганидек, императордик маҳаллий магнатларнинг хусусий ҳокимиятини (халққа ҳукмронлик қилиш функциялари ии ҳам) тан олган эдилар, бундан ташқари Диоклетиан империяни тўрт қисмга (икки Август билан икки Цезарь ўртасида) тақсим қилиб, тетрархия деб аталган нарсани жорий қилди, ҳар бир ҳокимга муайян вилоятлар ва махсус пойтахт ажратиб берди. Константин яна якка ҳокимликни тиклади. Лекин у ўлгандан кейин империя яна икки ёки уч қисмга бўлиниб кетди. 395 йилда император Феодосий I ўлгандан кейин империя бутунлай мустақил ва хатто бир-бирига душман бўлган икки қисмга — Ғарбий ва Шарқий қисмларга узил-кесил бўлиниб кетди. III аср охирида — IV асрнинг бошларида империянинг сиёсий маркази Шарқка кўчди. Янги Рим ёки Константинополь империянинг сиёсий маркази бўлиб қолди, бу шаҳарни Константин Буюк антик замондаги Византия шаҳри ўрнашган жойга қурган эди.

Христиан черкови ва унинг социал роли. Константиннинг қулдорлик тузумини мустаҳкамлашга қаратилган реформаларидан бири христиан черковининг давлат дини деб танилиши бўлди. Бу воқеа сўнгги Рим империяси тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлди, шунингдек, келгусидаги ўрта асрлар тарихи учун ҳам тайёргарлик дақиқаларидан бири бўлиб, жуда катта роль ўйнади.

Даставвал империя составида махсус иерархияга («маъмурлар даражасига»), катта ер эгаларига, кишилар қарамлигининг янги формаларига — черков куллари деб аталган кулларга (zeпа ессезлазис1) — буларнинг аҳволи колонларнинг аҳволидап ўзга эмас эди—молик бўлган кучли янги ижтимоий ташкилот вужудга келди. Бу вақтда (IV аср бошларида) христиан черкови ўзининг социал составини жуда ҳам ўзгартириб юборди. Илгари, I—II асрларда, христиан черкови мухлисларининг асосий оммаси куллардан, шаҳарлардаги пролетарлашган элементлардан, қисқаси, социал жиҳатдан эзилган ва ҳақ-ҳуқуддан маҳрум қилинган кишилардан иборат бўлган бўлса, энди христианликка ўрта синфлар ва хатто аристократия вакиллари ҳам кирдилар. Черков энди мавжуд кулдорлик тузумига қарши чик-

1 Империянинг префектуралар деб аталадиган тўрт қисми •Тилия, Галлия, Иллирия, Шарқдан иборат бўлиб, Шарқ составига Болкон ярим оролининг жануби-шарқий қисми — Фракия вмоляти ҳам қиради.

май қўйди, балки ўз ташкилотини бу тузум шароитларига мослаштиришга интилиб, ўзи катта ер эгасига айлана борди. Христианлик, давлат динига айланганидан кейин, ҳақиқатда меҳнаткашларни эксплуатация қилишга фатво берди. Черковда эътиборли епископлар вужудга келиб, булар тез вақт ичида бойиб кетди ва жойларда сиёсий таъсир орттирди. Чунончи, шаҳарларнинг епископлари гўё ҳимоячилар (дефенсорлар) бўлиб, шаҳарларнинг ҳимоячи-ҳомийлари ва шаҳарлар билан император маъмурияти ўртасида воситачидек эди. Черков империя вилоятларидаги «варварлар» ўртасида «миссионерлик» фаолиятини кенг суратда қизитиб юборди. IV асрда ва айниқса V асрда қўшни варвар қабилаларининг (яъни римлик бўлмаган қабила-ларнинг) кўпи христианликни қабул қилди.

Энг муҳим шаҳарлар — Рим, Александрия, Константинополь, Антиохия, Қуддус V асрда узил-кесил патриарх унвонини олдилар (Рим ва Александрия патриархлари папа деб ҳам аталар эди). Патриархларга митрополитлар ва архиепископлар бўйсунар эдилар, архиепископларга эса черковга айрим округларни— епархияларни бошқарувчи оддий епископлар итоат қилар эди; епархиялар ўз навбатида маҳаллий жамоа-қавмлардан ташкил топган эди, уларнинг тепасида священниклар (поплар)—пресвитерлар турар эди. Бутун империя территориясидаги давлат дини ташкилоти устида турган черков, энди ўзини католик ёки бутун жаҳон черкови деб ҳисоблади. Унга итоат қилмаган оқимлар ёки гуруҳларни (секталарни) еретик деб, уларнинг таълимотини ересь деб эълон қилинади. Ҳукмрон черков манфатларини ҳимоя қилиб турган давлат IV—V асрлардаёқ еретикларни систематик равишда таъқиб қилиб, уларга нисбатан қаттиқ жазо чораларини ишга солди. Христиан черковининг ривожланиши ва расмийлашуви, унга қарашли ерларнинг кўпайиб бориши, қулликнинг черков поместьеларидаги бирмунча юмшатирилган янги формаси, черковнинг варварлар олами билан алоқа қилиши ва уларнинг аста-секин христианлаштирилиши — буларнинг ҳаммаси ҳам ўрта асрлардаги янги тузумнинг маълум даражада тайёрланиши эди. Папалик ва Рим-католик черкови Ғарбдаги ўрта асрларнинг тақдирини ҳал қилишда жуда катта тарихий роль ўйнаганини кейинги бобларда кўрамиз.

Рим империяси варварлар томонидан босиб олинмиш арафасида. Империянинг кризиси IV аср охирида — V аср бошларида юмшаш у ёқда турсин, яна баттарроқ кескинлашди. Кўпгина социал-сиёсий реформалар ўтказилишига қарамай, диннинг ўзгаришига қарамай, қулларни эксплуатация қилиш формасини (плантаторларнинг казарма шароитидаги қулларини оброк тўлайдиган қулларга ва колонларга айлантириш йўли билан) юмшатишга ҳаракат қилинишига қарамай, Рим жамияти қулдорликка асосланган жамият ҳолича қолганда, тикланолмас эди. Рим империясининг давлат машинасини — қулдорлик синфининг энг муҳим сиёсий қуроли бўлган бу давлат машинасини синди-

ни) тгпллаш, ишлаб чиқарувчи кучларнинг янада ўсишини ва жамиятнинг ривожланишини таъминлаш учун қулдорлик тузу-МИИ йўқ қилиш— буларнинг ҳаммасини зўрлик, революция ц. и| билангина амалга ошириш мумкин эди. Бу жуда катта СОЦИАЛ ўзгаришларнинг ҳаракатлантирувчи кучлари Рим жа-Йиятининг ўзидаги эзилган синфлар ҳамда варварлар бўлди. Қуллар, колонлар, шаҳар ҳунармандлари III—V асрлар даво-Йида ўз золимларига, айрим қулдорларга ва Рим қулдорлик империясининг ўзига қарши каттик кураш олиб бордилар. Гал-лпя на Испанияда багаудларнинг III—V асрдаги кўзго-Гнш, Шимолий Африка циркумцеллионлар ёки аго-пп Гти кларнинг IV асрдаги — V асрнинг бошларидаги \;|рмкати, Реция, Паннония ва Норикада сукамарларнинг V аср ўрталаридаги ғалаёнлари бунга яққол далилдир. Лежян Гпмадаг эзилган омманинг социал кучлари таркок, сочилган, Иутлако уюшмаган эди. Уларнинг чиқишлари, одатда, мағлубият билан тугар эди. Бироқ қулдорлик Римига қарши империя ХОЛИСИНING пастки табақаларидан ташқари яна бир куч—қўш-пп н.-фварлар ҳам бош кўтарди. Рим империясининг кийин .т;олга тушиб қолганлигидан фойдаланиб, бўш ер ва бошқа \н.} ўлкалар пайида бўлган варварлар (IV—V асрларда булар |00'сан турли герман қабилалари эди), кейинчалик славянлар ва шунингдек, бошқа халқлар вилоят кетидан вилоятни қўлга ола Ышладиларки, ниҳоят, 476 йилда Ғарбий Рим императорлари Юкимиятини бутунлай йўқ қилдилар, бу вақтда Ғарбий Рим

н-раторлари қўлида биргина Италия қолган эди.

Г;фбий Рим империяси территориясида майда ва анча йирик Мрвар королликлари вужудга келди, бу королликларда янги |м шмойи тузумнинг яратилиши учун (Римдагига қараганда) Кулайроқ шароитлар туғилди. Лекин, аввал варварларнинг ўзи иўлганлигини кўриб чиқайлик.

II БОБ

ВАРВАРЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ ТУЗУМИ. КЕЛЬТЛАР, ГЕРМАНЛАР, СЛАВЯНЛАР

|| Гплиядан шимолда жуда қадимги вақтда эрамизнинг би-Мм юз йиллигида жуда кўп варвар қабилалари яшаган; бу • (билалар учта катта группага: кельтлар, германлар ва славян-| бўлинган эди. Варварларнинг ижтимоий тузуми Рим қул-Ю) шк тузумига бутунлай қарама-қарши эди. Уларда хали |0пй синфлар таркиб топмаган эди, ҳақиқий маънодаги м йўқ эди; варварларда уруғчилик муносабатлари хали юий муносабатларнинг аосий тури эди; бу қабилалар ахо- II иипнг асосий оммаси эркин кишилардан иборат эди, гарчи .....ишқлари ва ҳарбий зодагонлар бу эркин кишилардан

юқори турса ҳам, лекин ҳали уларнинг ўрталаридаги муносабатлар синфий, антагонистик тус олмаган эди.

Бу тузум ибтидоий-жамоа тузуми бўлиб, эрамининг IV—V асрларида анчагина чириган эди, лекин шундай бўлишига қарамай, уруғчилик муносабатлари ҳам, ишлаб чиқариш воситаларининг ижтимоий мулклиги (жамоа ер эгаллиги) ҳам ҳали бутунлай йўқолмаган эди/Ч

Рим мана шу варвар қабилаларига қарши юзларча йил давомида кураш олиб борди. Римнинг варварлар устидан ғалаба қилиши натижаеида варварларнинг кўпи қулларга айланганди. Варварларнинг шимолий чекка ўлкаси узоқ вақтгача Римга ўз қулдорлик латифундияларини ишчи кучи билан таъминлаб турадиган асосий манба бўлиб келди.

Кельтлар, Рим даставвал кельтлар билан тўқнашди. Кельт қабилалари эраминдан олдинги биринчи минг йил ўрталарида ва иккинчи ярмида айниқса Ғарбий Европанинг анча катта территориясига ўрнашиб олган эди. Эраминдан олдинги VI—III асрларда улар ҳозирги Ғарбий Германияда ва Францияда (галлияликлар), Испанияда (кельт-иберлар), Ирландияда (ирлар ёки эйрлар ва скоттлар), Англияда (бриттлар), шунингдек, Швейцарияда (гельветлар) ва Шимолий Италияда (Цизальпия Галлиясида) ўрнашган эдилар. Кичик Осиёда кельтлар эраминдан олдинги III аср ўрталарида давлат туздилар, бу давлат Галлатия, деб аталди.

Шўниси қизиқки, ҳозирги замон Европасида энг кўп тарқалган бир қанча географик номлар — дарё номларидан Рейн ва Дунай, тоғларнинг цомларидан — Альп ва бошқалар, халқларнинг номларидан — британликлар (бриттлар), германияликлар (германлар) ва ҳоказолар кельтлардан қолган номлардир.

Юз йиллар мобайнида кельтлар — галлар деган ном римликларни дахшатга солиб келди. Эраминдан олдинги IV аср бошларида (390 й.) галлар Урта Италияга бостириб кириб, Римгача етиб бордилар ва унга ўт кўйдилар. Эраминдан аввалги II аср охирида Мария вақтидаёқ кимврлар ва тевтонлар (қисман галлар, қисман германлар) ҳужуми натижасида Рим республикаси уларга зарба бериш учун бутун кучини сафарбар қилишга мажбур бўлган эди. Лекин кейин римликларнинг ўзлари ҳужумга ўтдилар. Эраминдан аввалги 121 йилда римликлар Жанубий Галлиянинг бир қисмини босиб олдилар, Галлиянинг бу қисми Нарбонни Галлияси ёки Провинцияси деб аталди. Эраминдан аввалги 58 йилда Юлий Цезарь бутун Трансальп Галлиясини босиб олишга кўришди ва 51 йилда батамом босиб олди. Бу вақтда кельтларни герман қабилалари Ғарбий Германиядан ҳам бутунлай сиқиб чиқардилар. Рейн кельтлар билан германлар ўртасидаги чегара бўлиб қолди.

Бошқа кельт қабилаларига (масалан, Британия ёки Ирландия кельтларига) қарама-қарши ўлароқ Галлия кельтларининг уруғчилик тузуми римликлар ҳали уларни босиб олмасдан илга-

пиши осон эди; бунинг олдини олиш учун империя уларга тобора кўпроқ ён беришга мажбур бўлмоқда эди.

Л Герман қабилалари II—IV аср ўрталарида ўзларининг ишлаб чиқариш кучларини анчагина ривожлантирдилар. Улар ерларини Цезарь ва Тацит замонадидан яхшироқ ишлаб бошладилар. Уларда ҳайвонларнинг насли (жумладан, отларнинг насли) яхшиланди. Хунармандчиликни ривожлантиришда анча олга кетилди. Германиянинг кўп жойларида ер устидаги ёки унча катта бўлмаган чуқурликдаги рудалар ишлана бошланди. Чегара областида яшовчи германлар римлик савдогарлар билан олди-сотди қила бошладилар. Варварларнинг аҳолиси тобора кўпайиб борганлиги учун ер масаласи жуда кескин масала бўлиб қолди. Варварлар аҳолининг ошиб-тошиб кетаётганлигини сезмоқда эдилар. Улар империянинг серҳосил ва қисман бутунлай ишлов берилмаган ерларини ишғол қилишга интилдилар. Бутун бир варвар қабилаларини Рим империясига қарши кескин кураш олиб боришга олиб келган энг муҳим ва асосий сабаб ер танқислиги эди.

Бу вақтга келиб герман қабилаларининг ичида катта ўзгаришлар содир бўлди. Герман жамиятининг тобора кўпроқ табақаланиб бориши — зодагонларнинг ажралиб чиқиши, уларга қарам бўлган кишилар сонининг кўпайиши ва ҳоказолар билан бир қаторда, қабилаларнинг катта-катта иттифоқларга бирлашув процесси ҳам юз бермоқда эди. Қуйи Рейнда ҳамда Ютландия ярим оролида англ-сакс қабилалари бирлашмаси; Урта Рейнда франк қабилалари иттифоқи; Юқори Рейнда аллеманлар иттифоқи (бунга квадлар, маркоманлар, қисман свевлар кирарди); Эльбада ва Эльбанинг нариги томонида лангобардлар, вандаллар, бургундларнинг иттифоқлари ташкил топди. Бундан олдинги бобда готларнинг шккита иттифоқи — вестготлар иттифоқи ва остготлар иттифоқи вужудга келиб, буларнинг ҳар бири Дунай ва Қора денгиз бўйи районида кўп қабилали давлат ташкил қилганлиги гапириб ўтилган эди, IV асрнинг охирида; ш бошлаб ва айниқса V асрда варварлар ёппасига империя территориясига қараб йўл олиб, уни аста-секин истило қила бошладилар. Тўғри, бу истило қилиш қарийб бутун бир асрга чушди. Анча вақтгача бу истилочилар расман империянинг иттифоқчилари» деб қаралди. Бирок замондошлар бу номга эъланмади. Ғарбий Рим империясининг тобора қулаб бораётган-ГПП шубҳасиз ҳақиқат эди. Чунки варварлар империяни истило мийП билан бир вақтда империя территориясига ўзларининг бу-л,п пллалари, уй анжомлари, сигир-бузоқлари ва ҳоказолари 1 кўчиб келиб, ўрнашаётган эдилар. Шунинг учун IV аср* н п И1 охири ва V асрнинг ҳаммасини ўз ичига олган бу даврни | ||'пх'1)мар одатда^ . Халқларнинг буюк кўчиш даври плдидлар. \Даг

Готлар ва Қора денгиз бўйлари. Гуннларнинг келиши. Бу чиш империя территориясига готларнинг бостириб киришидан

бюшланди, деб ҳисобланади. Остготлар ва вестготларнинг империя билан тотув яшашлари мумкиядек туюлар эди. Уша вақтда Европанинг жануби-шарқида бу варварларнинг жуда кенг ер майдонлари бор эди. Вестготларда ҳам, остготларда ҳам ҳеч қандай «ер қахатчилиги» йўқ эди. Тўғри, остгот зодагонлари гоҳ-гоҳ Болкон ярим оролига ҳужум қилиб турар эдилар. Лекин иккинчи томондан, готлар Шарқий Рим империяеи билан тинч савдо алоқалари ҳам олиб борар эдилар. Готлар хриестианликни шарқий римликлардаи қабул қилгая эдилар. Готлар ўртасида хриестиаяликни тарғиб қилган киши епископ Ульфиля бўлди, у инжилни ва диний китобларни гот тилига таржима қилди.

Икки давлатяинг энг кучлиси — Остготлар давлати бўлиб, у кўп қабилалари иттифоқ эди, бу иттифоқ ўзининг оетгот қабиласидан ташқари, славян ва шарқий сармат қабилаларидаи бир қанчасини ўз ичига олган эди, бу давлатга король Германарих 50 йил бошчилик қилди (у 375 йилда вафот этди). Остготларнинг ўзлари маҳаллий маданият таъсирига анчагина берилиб, маҳаллий аҳоли билан қисман аралашиб кета бошлаган эди. Қора денгиз бўйидаги готларга Қора денгиз бўйидаги грек колонияларининг ВЙ айникса Боспор подшолигининг антик маданияти анчатвна ўз таъеирини ўтка;зди.

375 йилда Қора денгиз бўйига Осиёдан жуда кўп сонли гуннлар қа^билаеи келди. Гуннлар (буларнинг бир қиоми турк иркидан, бир қиоми мўғул иркидан бўлеа керак) кўчманчи халқ бўлиб, бир вақтлар Хитой чегар^аларида яшар эдилар, кейин улар бутун Урга Осиёни боеиб ўтиб, ниҳоят, Жа^нубий Урал билан Каепий денгизи ўртасидаги «Қаспий дар^возаси» орқали Дон ва Днепр хавзасига кириб бордилар. Гуннлар остготлар иттифоқиға қақшатғич зарба бердилар. Гуннлар оетготларни ўзларига бўйсундириб, улар билан биргаликда вестготлар устига юриш қилдилар. Гуннлар томонидан торнмор қилиниш ва бўйсундирилишдан кўрқиб, вестготларнинг бошлиқлари Шарқий Рим императори билая музокара бошладилар ва Дунайдан ўтиб, федератлар сифатида Бол^кон ярим оролига жойлашиш учун ундан ижозат сўрадилар. Константинополь ҳукумати бунга рози бўлди, шундан кейин 376 йилда бир миллион кишига яқин вестготлар (булардая 200 минг қуролл^анган эркаклар эди) Дуяайдан-ўтдилар. Уларга ж^ойлашиш учун ҳозирги Болгариянинг Мезия 0^бласти ажратиб берилди.

Вестготлар империяда. Вестготларнинг Дунайдан ўтиши юзак қараганда айтарли бир нарса -эмасдек эди. Римликларнинг бутун-бутун қабилаларни федерат қилиб қабул қилиш ҳоллари илгари ҳам бўлган эди. Лекин ҳақиқатда эса вестготларнинг Болкон ярим оролида пайдо бўлиши катта оқибатларга олиб келди. Варварларга нисбатан жабр-зулм ва ўзбошимчалик қилган империя амалдорлари билан чиқиша олмай, вестготлар тез орада Рим ҳукуматиға қарши кўзғолон кўтариб, «федератликдан» энди империя ҳукуматининг хавфли душманларига айлан-

ди. Буларга маҳаллий конларда ишлаётган ерли қуллар ҳам (мрнинг ҳам кўпчилиги аслида варварларданэди) кўшилдилар. Вестготлар Болкон ярим оролининг жанубига қараб йўл олди. 378 йили улар Адрианонополга яқин жойда Рим кўшинларини мор қилдилар; бу кўшинларга кўмондонИ(К қилган император Валент ўлдирилди. Вестготлар Константинополга яқинлашб келмоқда эдилар. Янги император Феодосий I (379—395) Кр дўк-пўписа қилиб, бир бўлса дипломатик музокаралар инпзиб вестготларни тинчлантиришға муваффақ бўлди, уларга Болкон ярим оролининг турли жойларидан янги, серхосил ерларим пжратиб берди. Кейинчалик, 90-йилларда ҳозирги Югославиа территориясидаги Иллирия вилояти вестготларға берилди.

Феодосий ўлгандан кейин Рим империяси унинг ўғиллари Iвтасида тақсимланди. Шарқда—Аркадий (395—408), Ғарбда—Юнорий (395—423) идора қила бошлади. Ака-ука императорларнинг иккалаеи ҳам бир-бириға душман эди. Конетантинополь ҳукумати вестготларни Ғарбий Рим империясига қарши кўзғаришға қасддан ҳаракат қилди.

Гонорийнинг лашкарбошиси Стилихон (аслида варвар эди) тлабқи вақтда вестготларнинг Италияға қилган ҳужумини татиб турди. У хатто Британиядаги рим легионларини (407 йилда) чақириб келтирди, легионларнинг бу вақтида Италиянинг ИДа бўлиши ниҳоят даражада зарур эди. Бироқ сарой ахли Бтасидаги фитна натижасида Стилихон тез орада вазифасидан ишрилди ва ўлдирилди. Вестготлар ,қоли Аларих энди қағши қаршиликка учрамай, 409 йилда Италия территориясига гириб борди. Кейинги йилда Аларих Римни жуда қатта талонға ИМ1. Шу нарса характерлики, Аларих Римни қуллар ёрдами билан олди. Римда ва унинг атрофида яшаган 40 мингға яқин

Дларйх томонига ўтди. Булардан ташқари, Аларихни кўп-кўп варвар-германлардан иборат ғарбий император армияси-и м кўпчилик қисми қўллабқувватлади. Вестготлар Римни 410 йили 24 августда босиб олдилар. Римликларнинг пойтахти Вир иеча кунгача талон-тарож қилинди. Римдаг» қуядор зода-трпинг кўплари ўлдирилди, асир олинди ва қул қилиб со-ш,)пмликларниг бир қиёми кўрқувға тушиб, Шимолий ит ва Болкон ярим оролиға қараб кочдилар,

рих сўнгра Сицилияға, у ердан эса Шимолий Африкаға шокчи эди. Бунинг сабаби Италияда озик-овқат йўқ-

III. I [талияда кишлоқ хўжалиги бутунлай тушқунликка ш ди, маҳаллий аҳолининг ўз ғалласи ўзига етмае эди. постготладнинг Африкаға юриш қилиш мўлжали амалға ш IХ юриш учун. флот тайёрланаётган ўша 410 йили Ала-

14

МСтготларнинг Тулуза қороллиги. Италияда бир оз вақт . . . .сейин, вестготлар Гонорий ҳукумати билан кели-! шубий Галлияға ўтдилар ва у ерда 419 йили Рим империя территориясида дастлабқи варварлар қороллигини тузди-

лар, унинг пойтахти. Тулуза шаҳри бўлди. Тулуза короллиги Рим императорига номигагина қарам ҳисобланар эди. Аслида у бутунлай муетақил эди. Галлияга кўчиб ўтганларидан кейин вестготлар жуда кўп ерларни бошқатдан тақсимладилар. Улар маҳаллий галлиялик-римлик кулдорлар ихтиёридаги ерларнинг учдан икки қисмини ундаги қуллар, бинолар, қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналари ва бошқа нарсалари билан биргадикда мусодара қилиб, ўзаро бўлишиб олдилар, катта-катта латифундиялардаги энг яхши ерларни, қулларни ва асбоб-ускуналарни король билан зодагонлар олди. Оддий вестгот жангчи деҳқонлар ўзларининг оилавий чек ерларини — зог!ез—яъни айнан олганда куръага (чекига) чиққан ерларни олдилар, булар: хайдаладиган ерлардан, жамоага қарашли ер-мулклар — ўрмонлар, яйловлар ва бошқалардан иборат эди. Кейинча V асрнинг охири — VI асрнинг бошларидан бошлаб Вестготлар короллиги Пиренея тоғларининг нариги томонига Испанияга ҳам ёйилди. Унинг пойтахти Толедо шаҳрига кўчирилди.

£ **Шимолий Африкада вандаллар короллиги.** Тахминан, Галлияда вестготлар ўз давлатини вужудга келтирган вақтда, бошқа 'бир группа варвар қаоилалари Пиренея ярим оролига бостириб кирди. Булар свевлар билан вандаллар эди. Ссевлар ярим оролнинг шимоли-ғарбий қисмини босиб олдилар, вандаллар жанубга кириб бориб, бирмунча вақтгача Гвадиана дарёси жанубидаги территорияда яшадилар. Ҳозирги вақтда ҳам шу область Андалузия деб аталади (дастлабки вақтларда Вандалусия деб аталар эди). Вандаллар бу ердан король Гейзерих «бошчилигида Шимолий Африкага ҳужум қилдилар. Вандаллар Шимолий Африка ахблиоининг куйи табақалари орасида Рим ҳукуматининг ва катта кулдорларнинг эътибори йўқлигидан фойдаланиб, бу кенг территорияни босиб олдилар ва 439 йилда Рим империяси территориясида иккинчи варвар короллигини вужудга келтирдилар, бу давлатнинг пойтахти қадимги Карфаген бўлди.

Вандаллар Рим зодагонларининг жуда кўп ерларини ҳам мусодара қилдилар. Лекин уларнинг ўзларида ҳам зодагонлар тезлик билан таркиб топмокда эди, бу зодагонлар босиб олинган ерлар, олинган қуллар ва бошқа хил ўлжалар ҳисобига бойиб кетди. Вандал зодагонлари Италияга қилинган босқинчилик ҳуж'умлари натижасида айниқса бойиган эди. 455 йилда вандаллар Римни босиб олиб, вестготларнинг 410 йилдаги талон-торожидан бағтарроқ мисли кўрилмаган даражада таладилар ва вайрон қилдилар. Вандаллар Римнинг энг нодир қадимги ёдгорликларини аёвсиз бузиб ташладилар. Шу сабабли «вандализм» деган сўз маданият ёдгорликларини ваҳшиёна вайрон қилиш тими •соли "бўлиб қолди.

^ **Бургундия короллиги.** V аср ўрталарида 443 йил билан 457 йил оралиғида Рона дарёси ҳавзасида яна бир варвар короллиги вужудга келди, бу королликнинг пойтахти Лион шаҳри

бўлди. Бу Бургундия короллиги бўлиб, ҳажми жихатидан бир-унча кичикроқ бўлса-да, ҳозирги Франциянинг жануби-шарқи-пп, географик ва стратегик жихатдан жуда муҳим т серҳосил и)П и ишғол қилди. Бу короллик вужудга келиши натижасида империянинг шимолий Галлия билан алоқаси узилиб қолди. Шундай қилиб, Ғарбий Рим империяси ўша вақтдан бошлаб Цикатда биргина Италиянинг ўз доираси билан чекланиб Қолди. Бургундлар ҳам маҳаллий галлиялик-римлик зодагон-||)П ишг ерларини тортиб олдилар, лекин бу тортиб олиш вест-Гбтлар ўтказган мусодарага қараганда бирмунча кичикроқ цжмда бўлди. Бургундлар сон жихатидан хийла оз бўлиб, IV крда узоқ вақтгача юқори Рейнда римликлар билан ёнма-ён шпададилар (уларнинг ўша вақтдаги пойтахти Вормс шаҳри эди), ушр тез вақт ичида романлашиб, V асрдаёқ латин тилини, рпмликларнинг урф-одатларини ва уларнинг мулкий муносабат-чрили ўзлаштириб олдилар. Бирок, шунга қарамай, Бургун-Диянинг асосий аҳолисини бу ерда ўзларига чек ерлар олган пл)вар деҳқонлар ташкил этар эди.

Атилла замонида гуннлар. Вестгот, Вандал ва Бургундия королликларининг вужудга келиши билан Ғарбий Рим империя-Сининг аҳволи ниҳоят даражада мушқуллашиб қолди. Бу вақтда империяни идора қилиб турган император Валентиниан III (125—455) сонда бор, салмоқда йўқ бир одам эди. Лекин унинг мпиистри (уни тарихчилар баъзан «сўнгги буюк римлик» деб нтар эдилар (Аэций) хийла романлашган) варварларнинг бири-ип нккинчисига қарши ишга солиб, империяни сақлаб қолишга ўр бериб ҳаракат қилди.

V аср ўрталарида империя учун энг хавфли душман юқорида .•пП иб ўтганимиз гуннлар бўлди. V асрнинг дастлабки учдан бир қисми ичида гулп қабилалари ғайратли ва шижоатли король Атилла (435—453) қўл остида бирлашдилар. Атиланинг пой-тахти Тиоса қирғоғи—ҳозирги Венгрия территориясида эди. Шу жойдан Атилла узоқ-узоқ жойларга Болқон ярим оролига, Кичик Осиёга, Арменияга ва ҳатто Месопотамияга юришлар қилди. \\||ила олиб борган урушлар очикдан-очик бооқинчилик, талон-чплик урушлар эди. Унга Византия (Шарқий Рим) императори катта хирож тўлар эди. Дунай ёнида яшовчи кўпгина славян |у|бплалари гуннларга қарам эдилар. 50-йилларнинг бошида \тппла гарбга юриш қилди ва 451 йили Галлияга бостириб ки-.....бу срда кўп шаҳарларни босиб олди ҳамда.Галлиянинг энг \\\\пм стратегик пункти бўлган Орлеан шаҳригача етиб борди. \.к)I\ вақт қамал қилингандан кейин Орлеан гуннлар томонидан олинди, лекин Аэций Атилага қарши варварлар федерациясини гузишга муваффақ бўлди ва Атилани Орлеядан чикиб кетишга мажбур қилди. Атилла кўп сонли лашқарлари билан биргаликда ЯНада шарққа — орқага бурилиб (Санс шаҳри орқали) Труа шаҳри томонга қараб йўл олди. Аэций унинг кетидан борди. 451 пм.1 15 июнда Труа шаҳри яқинида (бу шаҳарга кейин Шампань

бўлган отлик аскарлар янги франк кўшинининг асосий кучига айланди.

Табий, энди бундай кўшиннинг хонавайрон бўлган ва илгариги мустикаллигидан махрум қилинган дехконлардан тузилиши мумкин эмас эди. Шундай қилиб, Карл Мартеллнинг реформаси натижасида дехконларнинг кўпчилиги ҳарбий хизматдан четлаштирилди. Бу янги професионал отлик кўшин ёки кейинча атала бошлаганидек, р и ц а р л а р¹ кўшини катта ер эгалари ва ҳали эркинликдан махрум қилинмаган дехконларнинг энг бадавлатларидан тузиладиган бўлиб қолди.

Карл Мартеллнинг социал сиёсати. Черков ерларининг қисман секуляризация қилиниши. Ҳарбий ишнинг реформа қилиниши муносабати билан Карл Мартелл ер соҳасида алоҳида сиёсат юргизди. Яхши қуролланган ва моддий жиҳатдан яхши таъминланган отлик аскарлар зарур бўлганлиги сабабли, Карл Мартелл давлат фондига қарашли ерлардан (бу фонд янги истилолар ва исён кўтарган зодагонларнинг ерларини мусодара қилиш натижасида кенгайиб кетган эди) ҳарбий бенефицийлар деб аталган ер участкалари беришни кенг суратда қўлланди. Бу бенефицийлар ҳарбий хизматни ўташ шарти билан умрбод фойдаланиш учун бериладиган ўртача ва майда поместьелар эди. Шу билан кейинроқ бориб пайдо бўлган майда поместьели рицарларнинг вужудга келиши учун асос солинди, бу рицарлар ташкил топаётган феодаллар синфининг жуда кўпчилигини ташкил этган қуйи табақаси эди. Бу поместьелардаги эркисиз дехконлар эса меҳнат қилиб, ўз хўжайинларини — «урушувчи одамлар»ни — р и ц а р л а р н и боқишга вдажбур эдилар.

Ҳарбий хизмат ўтовчиларга давлат фондига қарашли ерлардан участкалар бериш билангина чекланмасдан, Карл Мартелл шу мақсад учун черков ерларидан ҳам қисман фойдаланди. У ўзига қарши кўтарилган кўзғолонларда дунёвий зодагонлар билан бирликда қатнашган епископ ва аббатларнинг поместьеларини мусодара қилди. Нейстрияда ва Аквитанияда бундай руҳоний ер эгалари кўп эди. Руҳонийлардан мусодара қилиб олинган ерлар ҳам бенефицийларга айлантирилди. Ҳарбий Европа тарихида бу нарса биринчи марта ўтказилган катта секуляризация эди, яъни черков мулкани тортиб олиб, дунёвий кишилар қўлига топшириш эди. Лекин Карл Мартелл томонидан қилинган секуляризация тўла секуляризация эмас эди. Бу секуляризация черков ерларининг фақат бир қисмига нисбатан қўлланилган эди. Кейинчалик Карл Мартеллнинг ўғли Пипин Пакана мусодара қилинган ерларни ҳам черковга қайтариб беришга мажбур бўлди, лекин шу шарт билан қайтариб бердики, бу ерлар ҳақиқатда фойдаланувчилар, яъни рицарлар қўлида бўлиб,

¹ Немисча КШег — «суворий» «отлик аскар» сўзидан келиб чиққан.

² А б б а т — монастирь ноизири.

(ИЦарлар бунинг эвазига ҳосилнинг ўндан бир қисмини черков-Лохида, кўшимча равишда тўлаб туриши керак эди.

Иипин Пакана ва унинг короллик унвонини олиши. Карл Миртеллнинг тахт вориси Пипин III Пакана ҳам (741—768)

I (>ақат майордом унвони билан юрди. Меровинг короллари |.ги тартиб билан бири ўрнига иккинчиси келиб турди, ш улар давлатни идора қилишда ҳеч бир қатнашмас эдилар. оят, Пипин давлат ўзгариши ясаб, ҳар қандай ҳокимиятдан • | рум бўлган эски династияни тахтдан туШирди. Бу ўзгариш ||м папасининг фаол ёрдами билан амалга оширилди.

Пипин ҳокимият тепасига келиши биланок папалар билан опа муносабат ўрнатишга ҳаракат қилди. Худди шунинг \ам у черков ерларини секуляризация қилишдан бош Юргди. Яна шу мақсадда Пипин Рейннинг нариги томонидаги миссионерларига турли йўллар билан ёрдам берди. Аллегар, фризлар ва сакслар ўртасида христианликнинг тарғиб |,и шинши бугун Ҳарбий Европани ўз ҳокимиятига бўйсундириш пмш.ца бўлган папаларга ҳам, Рейннинг нариги томонидаги • • |чггорияларда маҳкам ўрнашиб олишга ҳаракат қилган м(хукмдорларига ҳам фойдали эди.

Папалар билан янги франк хукмдорларининг бир-бирига [.ипунмга Италиядаги ахвол ҳам ёрдам берди. Лангобард лари папалар билан франк хукмдорларининг умумий душ-тм |;1,п.

Пппанинг «томонини олиш» билан франк ҳокимлари Италия ми кгрнга аралашуш учун ўзларига жуда қулай баҳона топиб . . . . м |

| иилда Суассон шаҳрида франк зодагонлари йиғилишида пн <Ф>анк короли деб эълон қилинди. Орадан кўп вақт ўт- I .1 |Г>ий Германиядаги франк миссионерларининг ишига ПЖ :\илиб турган Майнц архиепископи Бонифаций папа- |руғига мувофиқ Пипинни король деб таниш мароси- гказди. Шундай қилиб, янги династия черковдан ўзига |ц сапкия олишга муяссар бўлди.

1 ' ирги Меровинг Хильдерик III («король деган номни но- 'шб юрган»—деб ёзган эди тўнтаришга хайрихоҳлик кўзи праган бир хронист) монастирга солинди, умрининг охи- И . . . у ерда бўлди. Меровингларни четлатишда ёрдам бер- \ и папага миннатдорлик юзасидан Пипин Пакана ланго- |рга қарши 755—756 йилларда икки марта юриш қилди, |.'ар папани сиқиб, Римнинг ўзини ҳам босиб олиш III солаётган эдилар.

тОардларни тор-мор қилиб, Пипин папа Стефан II га) Равенна экзархатини ва Рим областини «ҳада» қил- |н иапанинг ўрта Италиядаги ерларини ҳам ўз ичига олган 1 | (I.1 'бир территорияга узил^кесил мустикал дунёвий хукм- "||| олишига ёрдам берди. Шу тарика VIII асрнинг ўрта- • ' иропада черков папа давлати вужудга келди, бу давлат

Карл Буюкнинг юришлари

кетидан остфаллар ҳам бўйсундирилди (улар Везер дарёсининг шарқида яшар эдилар). 777 йилда Падерборнда бўлган съездда сакс' қабиалари кўпчилигининг бошқилари Карлга қасамёд қилди. Карлнинг буйруғига биноан, саксларнинг ҳаммаси мажусийлик динидан христиан динига ўтишлари керак эди. Саксонияга кўпдан-кўп франк рухонийлари келди, ҳамма ёқда черковлар қурила бошлади, сакслар черковга ушур (хосилнинг ўндан бирини) тўлашга мажбур этилган эдилар. Лекин, шундан кейин тез орада 778 йилдан бошлаб сакслар бир неча марта катта кўзғолон кўтардилар. Бу кўзғолонлардан кузатилган мақсад франклар зулмидан халос бўлиш эди. Карл бу кўзғолонларни жуда ҳам раҳмсизлик билан бостирди. Минглаб сакслар қатл этилди. Кўзғолончиларнинг кўпи кулга айлантирилди. Дастлаб саксларнинг кўзғолонларида уларнинг зодагонлари ҳам қатнашди. Лекин Карл зодагонларни секин-аста ўз томонига оғдириб олишга муваффақ бўлди. Кўзғолон кўтарган саксларнинг асосий бошликларидан бири — вестфаллар герцоги Видукинд қимматбаҳо инъомларга сотилиб, 785 йилда саксларга хиёнат қилди ва Карл томонига ўтди. Лекин, шунга қарамайдан, фашист тарихчилар уни «Германиянинг миллий қахрамони» деб эълон қилдилар. Саксларнинг IX аср бошларидаги сўнги ҳаракати деярли нуқул «оддий сакслар» ҳаракати тусида бўлиб, асосан Саксониянинг шимолида (Нордальбингияда) ўтди. Ниҳоят, сакслар бўйсунди-

сабаби бор эди. Карл Балтика денгизига чиқишга ҳаракат қилди, Балтика денгизи VIII асрнинг охири ва IX асрнинг бошларида катта савдо аҳамиятига эга эди (скандинавлар, славянлар ва араблар савдоси шу Балтика денгизи орқали олиб борилар эди). Франк короли Балтика савдосидан катта-катта хирожлар олишни мўлжаллар эди.

Карл саксларни дастлаб VIII асрнинг 70-йилларида бўйсундирди. Аввал ғарбий сакслар — вестфаллар (улар Рейн ва Везер дарёлари ўртасида яшар эдилар) бўйсундирилди. Уларнинг

рплди ва Франк королининг фуқароси сифатида, франк графлари томонидан идора қилинадиган бўлди. Саксларнинг итоатсизроқ қисми Рейн дарёсининг чап қирғоғига — франклар орасига кўчирилди, франк колониистлари эса қайтадан Рейн дарёсининг Пг қирғоғига-, яъни бир вақтларда франк қабиаларининг иттифоқи вужудга келган ерга ўтиб жойлашди.

Сакслар билан уришиш вақтида Карл Шарқий Европадаги бошқа халқлар билан ҳам уруш олиб боришга мажбур бўлди. У полаб (Эльба бўйи) славянлари билан урушди ва бу қабила-; <1рдан баъзиларига — лютичларга ва лужичанларга — хирож Солди, Дунайнинг ўрта оқимидаги кучли Авария подшолиги¹ ||| франкларга қарам бўлди. Дунайни Нг юқори оқимидаги Бавария короллиги тамомила-боеиб олинди, илгари бу короллик франк-Лсрға онда-сонда хирож тўлаб турар эди. Харутан-словенлардан и Гюрат жанубий славян қабиалари яшайдиган Хорутания (ка- • нтия), шунингдек, Болкон ярим оролининг шимоли-ғарбидаги • рват ерлари Бовария билан бирга Франк давлатига қўшиб олиган эди. Хорутания Франк давлати составида узок турмади. Истилолар натижасида Карл Буюк замонида Франк давлати • уда кенгайиб кетди. Унинг чегаралари ғарбда Эбро дарёси, Пнренея тоғларидан Атлантика океанигача, шарқда Эльба ва Вуиай дарёлари ва Адриатик денгизи қирғокларигача, шимолда Фрпз (ёки Немис) ва Балтика денгизларигача, жанубда деярли Жмлубий Италиягача борди. Сал илгарироқ вужудга келган Папа Ацнлати ҳам Карл Буюк даврида ҳақиқатда унга бўйсунувчи йип\-л давлат бўлиб қолди.

Империянинг эълон қилиниши. Франк короли қўл остидаги ррл.чрнинг жуда кенгайиб «етиши, табиий, Карл Буюкни ва уиит- маслаҳатчиларини унвонини (титулни) ўзгартириш тўғриси • *1.1 ўйлашга мажбур қилди. 800 йилда Карл Римда бўлган ва- >МЎ папа унга «римликлар императори» тожини кийдирди, |Римликлар императори» деган таърифнинг қизиқ жойи шун- Цки, бу таъриф Рим традициясининг IX асрда ҳам одамларга |удп катта таъсир ўтказганлигини кўрсатади. Карл франклар • .:чпори деб эмас, балки римликлар императори деб эълон " ишди, ваҳоланки, бу вақтда энди римликлар деган халқ йўк I шр оз вақтдан кейин Шарқий Рим — Византия императори I' .рлнинг «базилевса» (геркча император демакдир) унво- мни таи олишга мажбур бўлди, у дастлабки вақтларда бунга қаршилик қилиб келган эди. Карлнинг замондоши Боғдошф.к-ц Хоруналь-Рашид ҳам Карлни император деб таниди ва ипр-бирларига элчилар юборишди.

Қрл Буюк замонида идора қилиш. Жуда катта бир давлат- пра қилиш иши Карлдан маъмурий аппаратни қайта ту-

р л а р — шарқлик, гуннларга яқин қабила бўлиб, VI асрнинг охир-)тл Европада вужудга келганлар. Улар Дунай ёни районларида ш гл.чван қабиаларининг бир қисмини ўзига бўйсундирган.

билан жойлар ўртасида муттасил алоқа ўрнатилмаган эди, король миссиялари, яъни ревизорлари жойларни номигагина контроль қилиб турар, амалда эса айниқса чекка территориянинг графлари ўзларини марказдан мустақил деб ҳис қилар эдилар.

Иккинчи томондан, Карл Буюк давлати ўзининг состави жиҳатидан ҳам хилма-хил уруғларнинг беқарор сиёсий бирлашмасидан иборат эди. Франк империяси омади юришган бир истилочи томонидан шошиб-пишиб, кўп қабила ва халқлардан иборат тузилган алоҳида бир тарздаги ҳарбий монархия бўлиб, унда на умумий иқтисодий база, на умумий миллий тил, на умумий маданият йўқ эди. Карл Буюк империясига кирган қабилаларнинг ҳар бири ўзининг одатдаги қонун-қоидаларига амал қилиб келганини кўрсатиб ўтиш кифоя қилади. «Варвар ҳақиқатлари»; «Сали, Рипуар Бургундия, Бавария, Саксония ҳақиқатлари»—3 Карл Буюк замонида ҳам, айрим қабилалар учун суд қонунлари тўплами бўлиб қолаверди; улар қунт билан кўчирилиб ёзилди ва уларга ўзгаришлар киритилди, шундай қилиб, улар империянинг айрим областлари учун амалдаги қонун бўлиб қолаверди.

Айрим қабилалар Карл Буюк подшолиги вақтидаёқ халқ бўлиб бирлаша бошлаган эдилар. Сали ва Рипуар франклари галлия-рим аҳолиси билан аралашиб кетиб, шимолий роман халқини (кейинчалик булардан француз халқи ташкил топди) вестготлар, бургундлар жанубий галлия-римликлар билан қўшилиб жанубий роман халқини (булар кейинчалик провансал халқи деб атала бошладилар) барпо этдилар. Италияда ланген бардлар билан итальян-римликлардан бўлғуси итальян халқи ташкил топди. Германияда Рейннинг нариги томонидаги қабилалар бир этник группа бўлиб, кейинчалик улардан герман (ёки немис) халқи вужудга келди. Халқларнинг ташкил топиши маҳаллий алоқаларни кучайтирди, бу ҳол ҳам амалда империянинг жуда майда ва бир хил давлатларга парчаланиб кетишига олиб келди.

Карл Буюк замонида франкларнинг феодаллашув процесси. Карл Буюк ва унинг ворислари замонида феодаллашув процессининг жуда тезлашиб кетаётганлиги империянинг парчаланиб кетишида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ Карл Буюк империяси «қабила ва халқларнинг қурамасидан иборат» бўлиши билан бир вақтда, феодаллашаётган жамият ҳам эди. Меролинглар замонида бўлган ҳодиса, яъни катта ер эгаллигининг ўсиши, унинг майда эркин деҳқон хўжалигини ютиши Каролинглар замонида давом этди ва зўр бериб авж олди. Прекар муносабатларининг (кўпроқ черков ерларида) ривож олиши, патронат-коммендацияларнинг (кўпроқ дунёвий ерларда) кенгайиши, эркинларнинг қарамликка тушиш ҳолларининг кўпайиши—буларнинг ҳаммаси Карл Буюк подшолиги замонида одат туеига кирганлиги император қонунда (капитулярияларда) ўзининг эркин феодалларини топди. Карл магнатлар ва

«ошқоқ» «нуфузли одамлар» томонидан деҳқон ерларининг тортиб Олинншини чеклашга анча уринди, бироқ ердор зодагонларнинг фармойишларига қаршилик кўрсатганлари учун бу фармойишлар амалда бажарилмай қолаверар эди. Франклар жамиятининг феодаллашув процесси, табиий, сиёсий тузумга ҳам таъсир этди.

Феодаллашув империяни сиёсий тарқокликка ва, пировардидан, сиёсий жиҳатдан майда қисмларга бўлиниб кетишига олиб келди. Узининг ҳарбий қудратига ва энг катта истилочилик шухратига қарамай, Карл Буюкнинг ўзи ҳам ердор зодагонларга қарамай эди. Бу нарса ҳаммадан бурун магнатлар съездлари, хамиятининг ортишида кўринди. Бу съездлар императорнинг одатда ҳар йили кузда чақирилар эди. Унда энг муҳим капитулярияларнинг ҳаммаси муҳокама қилинар эди. Зодагонларнинг ҳақиқий сиёсий аҳамиятга эга бўлган ана шу магнатларнинг съездларига қарамай қарши ўларок, май далалари деб аталган миш эски ҳарбий йиғилишлар — аскарларнинг йиғилишлари Пипиннинг шифолий қадимги герман халқ йиғилишларининг қолдириши (ди) каролинглар замонида оддий бир ҳарбий кўрик бўлиб қолди. Бу кўрикда энди император томонидан тасдиқланган қарорлар маълумот учунгина эълон қилинар эди.

Король судлари («Сали ҳақиқати»да кўрсатилган қадимги қонун судлари ўрнини олган скабинлар ва ҳар турли суд амалдорлари) фаолиятининг кучайиши билан бир қаторда Карл Буюкнинг ҳарбий қудратлари деган нарсани ҳам кенг суратда жорий қилишга мажбур бўлди, иммунитетлар берилган маҳаллий ер эгаллари (дунёвий ер эгалари ҳам, черков ер эгалари ҳам) ўз территорияларида қонун қўриқчиларига амалдорлари, судьялари ва шунга ўхшаш қонунларнинг текшириш учун киришдан холи эдилар. Бундан ташқари, маҳаллий ер эгаларига яна шундай иммунитет ёрликлар берилди, бу ёрликларга мувофиқ улар ўзларига бўлган аҳолинигина эмас, ҳатто эркин аҳолини ҳам суд қилиш ва ундан ўз фойдаларига ҳукумат солиқлари ва мажбуриятлари ундириш ҳуқуқини олдилар. Иммунитетлар магнатларнинг эркин аҳоли орасидан оқилларини топиб олиб, қонун қўриқчиларига туширишларига жуда катта ёрдам берди. Карл Буюкнинг ҳарбий бенефицийлар системаси ҳам авж олаверди. Деҳқонларнинг заифлиги ва тушқунликка учраши оқилларнинг (қонунлар ҳарбий хизматни ўташга тобора камроқ чақирилган) бенефицийларнинг ҳам фақат бир қисми императорга берилди. Уларнинг кўпчилиги катта ер эгаларига — магнатларга берилди, бу магнатлар қурашга одатда «ўз содиқларидан бутун-бутун отрядлар олиб келардилар. Шундай қилиб, Карл Буюк қўшини ҳақиқатда унинг ўзиники бўлмай, тобора аниқроқ ташкил топаётган катта феодаллар қўшини билан бир қаторда мажбуриятларнинг жуда кўп қисмига бўлиб, уларнинг қонун қўриқчиларига эга эдилар ва уларнинг қираморида жуда кўп майда рицарлар бор эди.

Сўнги Каролинглар королликни мудофаа қилишдан ожиз " эдилар. Уларнинг сиёсий эътибори ва ҳарбий ресурслари жуда ҳам кам эди. Норманларга қарши курашиш вазифасини маҳаллий йирик феодаллар ўз қўлига олди; !бунинг натижасида улар ҳарбий ҳимояга муҳтож қолган-қутган эркин аҳолини ҳам бемаллол крепостнойга айлантириб, ўз мавкеларини янада мустаҳкамлаб олдилар. 885—886 йилларда норманлар Парижни 10 ойгача камал қилиб турди, лекин уни ахир ололмади. Роберт Зўрнинг (866 йилда вафот этган, Парижнинг биринчи графи) ўғли, маҳаллий феодал граф Эд Парижский муваффақиятли мудофаа уюштириб, душманни қайтарди. Сўнги Каролингларнинг бири Карл IV Анков X асрнинг бошида (911 й.) қуйи Сена қирғоғини норманлар бошлиги — герцог Роллонга беришга мажбур бўлди, Роллон бу ерда кўчиб келган норманлардан иборат жуда кучли бир князлик—Нормандия герцоглигини тузди. Норманлар-норвеглар (ёки Францияда аташларича нормандияликлар) маҳаллий аҳоли билан тезда аралашиб кетдилар, христианликни қабул қилдилар ва француз тили ҳамда урф-одатларини ўзлаштириб олдилар. Янги француз-нормандия герцоглиги Шимолий Франциядаги энг кучли феодал князлиги бўлиб қолди; бу янги князлик расман Каролингларга вассал-тобе эди, амалда эса уларга мутлақо тобе бўлмай, баъзан Парижнинг ўзини ҳам босиб олиш хавфини солиб турди.

Капетингларнинг идора қила бошлаши. Ахир оқибатда Каролинглар ҳам Меровингларнинг қунига тушди. Сўнги Каролинглар ҳам бутунлай ночор ҳолга тушиб қолди. X асрнинг охирида уларнинг ерлари Франциянинг шимолидаги Лан шаҳрининг ўзи билангина чекланиб қолди, десак бўлади. Сўнги Каролинг Людовик V Ялқов ўлгандан кейин граф Роберт Зўрнинг насларидан бири бўлган Гуго Капет номи киши 987 йилда зодагонлар ва руҳонийлар йиғилиши томонидан Франция қироли қилиб сайланди. Шундай қилиб, Францияни янги династия — Капетинглар династияси идора қила бошлади. Биринчи вақтларда Капетинглар ҳокимияти жуда кучсиз бўлди. Анча кейинроқ бориб, XII ва XIII асрлардагина бу династид қаддини ростлаб олган шаҳарларга суяниб туриб, Францияни бирлаштиришга ва марказлашган давлатга асос солишга муваффақ бўлди.

V В О Б

X—XI АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯ, ИТАЛИЯ ВА ПАПАЛИК

X—XI АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯДА ФЕОДАЛ МУНОСАБАТЛАРИНИНГ
/ РИВОЖЛАНИШИ

843 йилда Верденда бўлган тақсимотга мувофиқ «Шаркий Франк ерлари» (бўлғуси Германия территорияси назарда тутилган эди) Людовик Немисга (ёки немисча, Людвигга) ўтди. Аслида бу ерлар бир неча қабилавий князликларнинг • — герцоглик-

трнинг ерлари эди. Мамлакатнинг ҳеч қандай миллий бирлиги тўғрисида у вақтда сўз ҳам бўлиши мумкин эмасди. Герцоглик-Ф шимолдан-жанубга қараб қуйидаги тартибда жойлашган M1 Саксония, Франкония, Швабия (илгариги Аллемания), Бавария. Бирмунча кейинроқ бориб ғарбда жойлашган бешинчи пир герцоглик—Лотарингия қўшиб олинди.

Феодаллашув процесси. Рейннинг нариги томонидаги ерлар-III феодаллашув процесси Франциядагига қараганда сустроқ Клдди. Хатто X асрнинг бошларида ҳам Германия, у қадар феодаллашмаган эди. Жамоаларга — маркаларга уюшган эркин қонлар узок вақтгача ўз мустақилликларини сақлаб келди-р. Крепостнойлаштириш йўлидаги уринишларга дехқонлар тта кўзғолонлар қўтариш билан жавоб бердилар. Шундай қат-ш кўзғолонлардан бири, масалан, 841—842 йилларда Саксония-дп бўлиб, у «Стеллинг» деган ном билан машҳурдир. Бу кўзғо-Дон дехқон жамоаларининг иттифоқи бўлиб, бу иттифоқ эски м.ъкусийлик байроғи остида иш кўрган эди, бу иттифоқ ҳам кел-н.лмп франк зодагонларига, ҳам маҳаллий сакс зодагонларига нпи қаратилган эди.

Рим таъсирини ўтказишнинг, жумладан, хусусий мулкчилик-ипиг »а ерга биркитиб қўйиб шахсий қарам қилишнинг янги фюр-ларини киритиш Рейннинг нариги томонида анча секин амалга ...пршмоқда эди. Бироқ X ва XI асрларда бу ерда ҳам феодал-пуш анча муваффақият қозонди. Марка, яъни жамоа тушқун-н .1 юз тутди. Катта дунёвий ва черков ер эгалари тобора кўп-ш ўз қўлига ола борди. Дехқонларнинг илгариги чек ерларн-гуфа — майдаланиб борди. Хусусий мулкчиликнинг ривож-.....[шц орқасида ер қўлдан-қўлга ўта бошлади. Дехқонларнинг пнр қисми ўз еридан ажраб феодал ер эгаларига қарам бўлиб Цллци, Коммс^ндаЦИЯ! ЯЪНН ўчипи кудратли қўшнисининг, йи-гр и.ииннт' хомийлигига топшириши, имупитет, яъни ер ипииг даалат функцияларини олиб бориши ва биринчи нав-кш II теварак-атрофдаги аҳолини суд қилиши, Рейн бўйидаги срларида (асосан Франконияда) жуда ҳам авж олиб "П1 нрскарийлик муносабатлари X—XI асрларда Рейннинг I)Иги томонида тобора тез-тез учрайдиган бўлди. Бу процесс-ш хаммаси шуни кўрсатадики, юз-^икки юз йил илгари Фрапк давлатида феодал муносабатлар қандай авж ол- I, Германияда, ҳам, гарчи кечикиб бўлса-да, шундай I Германияда катта ер эгалигининг авж олийида ко-инасига қарашли ерларнинг талон-торож қилиниши роль ўйнади, Каролингларнинг кейинги кучсиз қороллари I)пи ўз қўлларида сақлаб қололмади. Шу билан бир [Пдн, герман феодалларининг шарқда славянлар ва венгрлар-||н, жанубда Италияга қарши олиб бораётган урушлари |п с.чри, Германияда рицарлик ҳам тобора зўр бериб ав к Фикат чодагонлар хонадонларининг кичик аъзолари, фақат | I ПОМесьели дворян типидеги ер эгаларигина эмас, балки

от ва бошқа ҳарбий анжомлар топишга қурби етадиган энг тўқ эрқнн дехқонлар ҳам рицарларга айланди. Немис рицарлари составига ҳатто министриаллар деб аталадиган кишиларнинг, яъни ҳовли хизматкорларининг, эрқсиз хизматкорларнинг бир қисми (бу министриаллар хўжайинлари билан бирга урушга бориб, уларга аслаҳадор бўлиб хизмат қилардилар), ҳатто малайлар ҳам киритилди. XII асрдаёқ Германияда рицарлар «зоти улуғ» ва «зоти паст» рицарларга (EiелgШег ва КлесMгШег) ажратилган эди. Фақат XIII асрдагина рицарларнинг иккала хили бир-бирига батомом қўшилиб кетиб, ягона рицарларга айланди.

Германияда феодал муносабатлар ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари сифатида черков ерларида ташкил топга; фогт деб аталадиган ер эгалигининг кенг тарқалганлигиш кўрсатиб ўтиш керак. Дастлаб фогтлар черковда хизма қилар, у ерда ҳарбий ва судьялик вазифаларини адо этар эдила, (айуосат! ессезлае) ва бунинг эвазига черков ерларининг бир қисмини фойдаланиш учун олар эдилар. Кейинчалик бу ерлар наслдан-наслга ўтадиган феодал ерлармга айландилар, фогтларнинг ўзлари эса хақиқий феодал бўлиб қолдилар.

Энг катта феодаллар — герцоглар (кабилаларнинг феодаллашган князлари) ва графлар (королнинг феодаллашган амалдорлари) феодал тарқоклик намоянадалари эди. Улар король ҳокимиятининг заифлашувидан манфаатдор эдилар. Натижада улар шунга эришдиларки, тез вақт ичида, X асрнинг бошларида Каролинглар Германияда ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмай қолдилар. Лекин Германияда X аср ўрталарида король ҳокимияти кучая бошлади. Бунинг сабаби шу эдики, бир томондан, энг кучли герцоглардан бири король бўлиб олди, унинг герцоглик территорияси король ҳокимиятининг аҳамиятини янада ошириш учун маълум бир моддий база бўлиб хизмат қилди. Иккинчи томондан, X—XIII асрларда герман феодаллари томонидан узой вақт олиб борилган узлуксиз ва катта босқинчилик урушлари натижасида Германияда король ҳокимияти маълум давргача кучайиб борди.

Урушлар феодаллар кучини маълум даражада бирлаштиришни талаб қилар эди. Король эса уларга феодаллар лашкарининг саркардаси сифатида зарур эди. Бу нарса уларни королга бўйсунушга мажбур қиларди. Ниҳоят рицарларнинг сиёсий ролинц ҳам эътиборга олиш керак. Рицарлар тобора кўпайиб, сословие бўлиб уюшиб борган сари король ҳокимияти катта феодаллар билан тўқнашувда рицарларга таяна оларди. Халқ оммасини тутқунликка солиш давом этиб бораётган шароитда король ҳокимияти халқ ҳаракатига, дехқонлар ҳаракатига қарши таянч сифатида феодалларнинг ҳаммасига ҳам — каттасига ҳам, кичи-кичига ҳам зарур эди.

Саксонияликлар династиясининг идора этила бошланиши, 919 йилда феодал зодагонлар Саксония герцоги Генрих I Қуш!

<1 •срларда Германия за Италия

бозни король қилиб сайлади. У саксонияликлар династиясига асос солди, бу династия 1024 йилгача идора қилди. Генрих I замонида (919—936) Германияда король ҳокимияти жуда авж олди. Саксония герцоглиги энг' катта герцоглик бўлиб, Германиянинг бутун шимолий қисмини эгаллади. Бу ерда эркин деҳқонлар (фрилинглар ёки фрейманлар) анчагина сақланиб қолган бўлиб, булардан қисман отлик, қисман пиёда ҳарбий лашкарлар тузилди. Шу туфайли Саксония герцоглиги бошқа герцогликларга нисбатан анча мустақил герцоглик эди. Генрих I кенг микёсда агрессив ташки сиёсат юрита бошлади. Генрих I замонида Германия территорияси ғарбга ва шарққа қараб кенгайтирилди. Француз Каролингларининг заифлигидан фойдаланиб, Генрих I улардан Лотарингияни тортиб олди. Шарқда эса у, Эльба дарёси бўйида яшаган ғарбий славянларга қарши агрессия бошлади. Генрих I Эльбадан ўтиб, славян кабилалари бўлмиш лютичлар ерига бостириб кирди. Немислар славянларнинг Бранибор номли қалъасини босиб олди ва унга Бранденбург деб ном берилди. Эльбанинг нариги ёғидаги босиб олинган ерлар немисларнинг янада шарққа томон ҳужум қилиши (Огапц пасп Озлеп) учун плацдарм бўлди. Шундай қилиб, Генрих I немислар-томонидан славянлар оламига қарши олиб борилган қонли урушлар даврини бошлаб берди. Генрих I шарқда славянлардан ташқари яна венгрларга қарши ҳам уруш олиб борди. 933 йилда у, Мерзебургга яқин бир жойда венгрларга қаттиқ зарба берди. Славянларга ва венгрларга қарши кураш вақтида Генрих I эркин деҳқонларнинг юқори табақаларидан, қисман министриаллардан олинадиган рицарлар сонини кўпайтиришга ҳаракат қилди. Мудофаанинг иккинчи бир воситаси сифатида, у жуда кўп қалъалар — бурглар (айниқса, Саксония герцоглиги территориясида) қурдирди; бу қалъаларнинг бир қисми кейинча савдо-саноат шаҳарларига айланди.

Оттон I нинг идора қилиши. Генрих I нинг ўғли Оттон I (936—973) король ҳокимиятини мустақамлашни давом эттирди. У, даставвал <бошқа герцоглар устидан назоратни қучайтирди, бунинг учун никоҳ ва бошқа қариндошлик алоқаларидан фойдаланди. Король таъсирини бутун мамлакатга ёйишнинг иккинчи бир усули епископлик системаси бўлди. Оттон черков билан дўстона алоқа боғлади. У епископларга кенг микёсда иммунитет ҳуқуқлар берди ва уларга жуда кўплаб ер улашди. Шу билан бирга епископларни ҳам унинг ўзи тайинларди. Черков ерларидан келадиган даромадлардан король хазинасига кўпдан-кўп хиссалар ажратилди. Шундай қилиб, Германияда черков манфаатлари билан давлат манфаатлари бир-бирига қатишиб кетди. Германиянинг турли областларидаги епископлар маҳаллий князларга — герцогларга эътибор бермай, бевосита королга бўйсундилар. Шу билан бир вақтда епископларнинг королга тобелиги уларнинг Рим папасига деярли бўйсунмай қўйишига олиб келди.

Оттон I отасининг агрессив ташки сиёсатини давом эттирди. Оттон I замонида Эльбанинг нариги томонидаги славянларга қарши кураш янада қучли суратда даъвом этди. Эльбанинг нариги томонига немис колонистлари кўчиб келиб ўрнаша бошлади. Славянларни мажбурий суратда христианлаштира бошладилар. Уларнинг энг яхши ерларини тортиб олиб, колонист-немисларга берар эдилар. Баъзан эса хатто немис феодаллари билан тинч муносабат ўрнатишга мойил бўлган славянларни ҳам қириб ташладилар. Масалан, 955 йилда маркграф Герон славянларнинг 30 га яқин князини ўз ҳузурига «зиёфат»га чақириб, шу ерда буйруқ бериб уларнинг ҳаммасини ўлдиртириб юборди.

Оттон I венгрларга қарши курашни давом эттирди. У 955 йилда Леха дарёси бўйида (Аугсбургга яқин бир жойда) венгрларга яна зарба беришга муваффақ бўлди. Шундан кейин венгрлар Германия ерларига ҳужум қилишни тўхтатдилар. Улар христианликни қабул қила бошладилар ва немисларнинг таъсирига ўта бошладилар, кейинчалик венгр феодаллари немисларнинг славянларга қарши олиб борган курашида бир неча марта немисларга иттифокчи бўлдилар.

Лекин Оттон асосий эътиборини шарққа эмас, балки Италиянинг жанубига қаратди, чунки Италия герман императорларининг «дунёга ҳоким бўлиш» режаларида асосий ўрин тутар эди.

ИТАЛИЯГА ҚИЛИНГАН ЮРИШЛАР ВА ГЕРМАНИЯ ИМПЕРИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Италияда феодал муносабатлар ривожланишининг хусусиятлари. Италия X асрда анча феодаллашган эди. Бу ерда феодаллашиш процесси Германиядагига қараганда анча илгарилаб кетди. Италияда феодал муносабатлар жуда бошқача бир тарзда ўзига хос хусусиятлар билан бошланди. Лангобардлар ўз даврида Италиядаги кулдорлик тузумини узил-кесил тугатганлиги Шимолий ва Урта Италия деҳқонларининг аҳволига ижобий таъсир кўрсатди. Бу ерда деҳқонлар бориб-бориб асоратга солинган бўлсалар-да, ҳар ҳолда бу ердаги крепостнойлик у қадар қаттиқ бўлмади; жумладан, бу ҳол шу нарсада ўз ифодасини топган эдики, деҳқонларнинг мажбуриятлари илгаригидек ўзбошимчалик билан бўлмасдан, балки аниқ бир нормага солинган эди. Иккинчи томондан, Италияда шаҳарлар анча эрта ривожлана бошлаганлиги сабабли крепостной деҳқонлар шаҳарларга кетиши, натурал мажбуриятни пул билан муддатидан илгари тўлаши, эркини сотиб олиши мумкин эди ва хоказолар. Италияда крепостной деҳқонлар билан бир қаторда крепостной бўлмаган, лекин еридан маҳрум қилинган деҳқонлар кўп эди. Бу деҳқонлар феодалларнинг ерларини маълум муддатга ер эгаси билан махсус тузилган ёзма шартнома — контракт (улар либелларлар деб аталарди ҳам)да кўрсатилган шартлар билан ижарага олар эдилар.

Умуман, Италия кишлоғи ўрта асрнинг бу илк даврида биқик бўлмай, балки шаҳарлар билан алоқа қилиб турар, у ерларга турли хилдаги кишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб берар эди, аҳолиси эса вақт-вақти билан шаҳарларга кўчиб келар эди.

Италия феодаллари ҳам ўзига хос бир аҳволда эди. Шаҳарлар ривожланиб бораётган бир шароитда феодалларнинг бир қисми шаҳарларга кўчиб бориб, шаҳарликларнинг таъсирига берилиб кетар эди, шаҳарда яшэб турган рицарлар аста-секин шаҳарликлар билан чатишиб кетди. Италиянинг йирик дунёвий феодаллари — герцоглари, графлари, баронлари — жуда кўпчиликни ташкил этар эди. Италияда феодал муносабатларнинг жуда эрта ривожланиши уларни хозирнинг ўзидаёқ марказий король ҳокимиятидан мустақил қилиб қўйди. X асрда Каролинглар ҳокимияти ўз аҳамиятини бутунлаи йўқотди. Йирик феодаллар мустақил бўлиб олиб, муттасил ўзаро урушлар билан банд бўлиб қолган эдилар, бу урушлардан мақсад — анча «атта шаҳарлар ва мамлакатнинг энг муҳим савдо йўллари устидан ўз ҳукмронликларини ўрнатиш эди.

Бироқ Италияда черков феодаллари: папалар, архиепископлар ва епископлар ҳамда монастирлар жуда ҳам кўп эди. Бу нарса дунёвий зодагонларни руҳоний феодалларга ҳам қарши кураш олиб боришга мажбур қилар эди, дунёвий феодалларга қараганда корпорация сифатида анча уюшган черков феодаллари ҳам бутун мамлакат устидан ўз назоратини сақлаб қолишга интилар эдилар. Шундай қилиб, X аер ўрталарида Италияда жуда хилма-хил ва кескин социал зиддиятлар юз бермоқда эди, бу ҳол унинг сиёсий тузумига ҳам таъсир қилмоқда эди.

Италия X асрда сиёсий жиҳатдан Европада энг тарқоқ бир мамлакат эди, деса бўлади. У жуда кўп мустақил герцоглик, маркизлик графлик ва епископликларга бўлиниб кетган эди. Урта Италиядаги папа давлати ҳам феодаллашган эди. Папалик тахти ҳар турли римлик аристократия хонадонлари ўртасидаги найранглар ва қонли урушларга сабаб бўлмоқда эди. Италия жанубий территориясининг бир қисми ҳали Византияга қарар эди, бир қисмини эса араблар босиб олган эди. Бироқ Италия сиёсий жиҳатдан шундай тарқоқ бўлишига қарамасдан, мамлакатда шаҳар ҳаёти зўр бериб тараққий этмоқда эди. Италия шаҳарлари ҳали ҳам Урта денгизда византияликлар ва араблар билан савдо қилар эди. Шаҳарларда турли хилдаги хунарлар ривожланмоқда эди. X асрда савдо ва шаҳарларнинг аҳамияти ҳали жуда кам бўлган Германияга нисбатан Италия герман феодалларига жуда катта бойликларга эга бўлган, зеб-зийнатли ва фаровон мамлакат бўлиб кўринар эди.

Оттон I нинг Италияга юриши. Империянинг қайта тикланиши. Шимолий Италия феодалларининг ўзаро уруш-жанжалларига аралашиб, Оттон I Италияга 951 йилда қўшин тортиб борди. У Павия шаҳрини олди, шимолий Италия князларидан бир нечтасини тор-мор қилиб, Прованс билан Италия қороли Лотар-

нинг бева қолган хотини — қоролича Адельгейдага уйланди. Германиянинг шимолий Италияга таъсири ва герман қороллари-нинг Италия сиёсати деб аталмиш сиёсати ана шундан бошланди.

961 йилда Оттон Италияга яна юриш қилди. Бу сафар Оттонни йигирма икки ёшли папа Иоанн XII ёрдамга чақирган эди, бу папага унинг ўз вассаллари — рим баронлари хавф солаётган эди. Карл Буюк ўлгандан кейин кучайган ва IX асрнинг ўрталарида диний ҳокимиятни дунёвий ҳокимиятдан устун туради¹ деган назарияни кўтариб чиққан папаликнинг ўзи энди Италияда феодаллашув процессининг янада кучайиши муносабати билан каттиқ кризисга учраб, король ҳокимиятининг ёрдамига муҳтож бўлиб қолган эди. Оттон I Рим феодалларини бостириб, папани тахтга ўтказди. Бунга миннатдорлик билдириб, папа 962 йилнинг буюшида Оттонга императорлик тожини кийгизди. Шундай қилиб, янги «империя тикланди». Шу нарса характерлики, илгари Карл Буюк бўлгани сингари, бу сафар ҳам Оттон Рим императори деб эълон қилинди (илгари Карл Буюк ҳам Рим императори деб эълон қилинган эди). Янги империяга «Муқаддас Рим империяси» деб ном берилди. Фақат кейинроқ бориб, XII асрдагина бу иборага икки сўз қўшилиб, «Герман миллатининг муқаддас Рим империяси»² деб аталадиган бўлди.

Деярли бутун Италия устидан назорат қилиш ҳуқуқини берадиган императорлик унвонининг қабул қилинишини Оттон ва унинг атрофидагилар энг катта ғалаба деб ҳисобладилар. Ҳақиқатда эса герман қороллари-нинг Италиядаги сиёсатида чуқур зиддиятлар бор эди. Италияда немис феодалларига жуда ҳам нафрат билан қарар эдилар. 964 йилда император Италияда йўқ вақтида вафот этган Иоанн XII ўрнига Оттон томонидан тайинланган янги папани танишдан Рим бош тортди. Кейинги йили Оттон яна Италияга келганда Римни каттиқ ҳужум билан зўрға олди. «Абадий шаҳар»нинг теварак-атрофи ва бутун Рим области жуда каттиқ таланиб, харобазорга айлантирилди. Италия йилномачиларидан бири бу воқеани куйидагича тасвирлади: «Шўринг курсин, Рим. Қанча-қанча халқлар сени оёқ ости қилиб, эзиб келди. Энди сенга саксон қороли эга бўлиб олди. Фарзандларинг қилич зарбаларидан ҳалок бўлди. Куч-қувватинг қўкка совурилди. Олтин, қумушларингни ажнабийлар ҳамёнига солиб олиб кетмоқда». Шу билан бир вақтда Византия билан араблар ҳам янги императорга қарши эди, улар ўзларининг Италиядаги таъсири-ни янги келгиндиларга бериб қўйишни истамас эдилар. Уёли Оттон II ни Византия маликаси Феоданияга уйлантириб, Оттон I Византия билан бўлган муносабатларини бирмунча вақт-гача яхшилаб олишга муваффақ бўлди. Лекин араблар билан

¹ Бу назариянинг ифодачиси папа Николай I бўлган эди (858—867).

² Расмий ҳужжатларда ва ёзишмаларда герман императори «Рим қороли» деб ҳам аталар эди.

бўлган муносабатлар эса қаттиқ уруш чиқиш хавфини солардики, бунга тайёрлапиш керак эди. Шундай қилиб, император Италия билан тамомила овра бўлиб қолиб, Германиянинг ички ишларидан аича четлашиб қолди. Оттон I ўз короллигининг охирги бир печани йилини ҳеч қачон чикмасдап Италиянинг ўзида ўтказишга мажбур бўлди.

X аср охири — XI аср бошларида Германия ва Италия. Оттон I нинг ўгли билан невараси — Оттон II ҳам, Оттон III ҳам бутунлай Италиядаги сиёсат билан банд бўлди. Оттон II жануби қўлга киритишга ҳаракат қилди. У Неаполь билан Тарентни босиб олди. Лекин пировард-оқибатда 983 йилги араблар билан бўлган денгиз жанглиридан бирида мағлубиятга учради, ораш кўп ўтмай, Равеннада ёш ўлиб кетди. Отаси ўлганда Оттон III уч ёшли бола эди. Ораси императрица Феофания регеит бўлиб идора қила бошлади. Лекин унинг обрўси яхши эмас эди. Император-король ҳокимиятининг заифлашганлигидан фойдаланиб, герман горцоглари ўз князликларини бутунлай мустақил ҳокимлар сифатида идора қила бошладилар.

Гермаиларнинг асосий қучи жанубга кетганлигидан фойдаланиб, 983 йилда полаб славянлари — бодричлар билан лютичлар — герман феодалларига қарши кўзғолон кўтардилар. Ундан кейинги йилларда улар немисларни яна Эльба дарёсининг нариги томонига (бунга лужичанлар территорияси кирмайди) бутунлай суриб чиқардилар. Шу билан немисларнинг «шарққа тазйик қилиши» деярли юз эллик йилгача тўхтатиб қўйилди.

Лекин Италияда ҳам герман феодалларининг аҳволи унча яхши эмас эди. Денгиз воситалари етишмаслиги сабабли арабларга қарши ҳужумдан воз кечишга тўғри келди. Италия аҳолиси чет элликларнинг ҳокимиятига душманлик назари билан қарар эди. 997 йилда Римда Оттон III га қарши жуда катта фитна уюштирилди.

Фитна фож этилди ва асосий фитначилар қатл қилинди. 1001 йилда Оттон III ўзининг асосий резиденцияси Римда бутунлай қолиш учун Германиядан Италияга келди. Бироқ римликлар унга қарши бош кўтариб чиқдилар ва император саройини қамал қилдилар. Шундан кейин Оттон III Римда қолишдан қўриқиб, Равеннага қўчиб борди, орадан кўп ўтмай (1002 й.) вафот этди. Шундай қилиб, Оттон III нинг буюк давлатчилик плани тамоман барбод бўлди. Саксония династиясига мансуб бўлган охирги император Генрих II (1002—1024) анча эҳтиёткорлик билан сиёсат юргизди. У Италиядаги катта феодаллар ва шаҳарликларнинг ўзига вассал қарамлиги билан қифояланди. Узи эса Германияда яшаб, ҳар турли ён беришлар билан герман герцогларини ўзига итоат эттиришга ҳаракат қилди.

Франкония династиясининг идора қилиниши. 1024—1125 йиллар даврида Германияда иккинчи бир маҳаллий династия — Франкония герцоглари династияси идора қилди. Франкония Саксониядан кейин иккинчи ўринда турган энг катта герцоглик бў-

либ, унда рухонийлар, епископлар ва монастирларнинг жуда кўп ерлари, кўпдан-кўп рейнлик рицарлар, савдо аҳамиятига эга бўла бошлаган жуда кўп Рейн бўйи шаҳарлари бор эди. Дастлабки вакиллари Конрад II (1024—1039) ва Генрих III (1039—1056) бўлган янги династия даставвал рицарларга суянди. Конрад II император рицарлари сонини кўпайтиришга айниса қаттиқ ҳаракат қилди, бу рицарлар ланларни (рицарларга бериладиган чек ерларни) бевосита королнинг ўзидан олар эдилар.

Конрад II яна қонун чиқариб, рицар феодалларини наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган қилиб қўйди. Италиянинг йирик феодалларига қарши курашда Италия рицарлари-вавассорларни король томонига оғдириб олиш мақсадида Конрад II бу қонунни дастлаб 1037 йилда Италия учун чиқарган эди. Сўнгра, орадан кўп вақт ўтмай, бу янги қонун Германияга ҳам татбиқ қилинди. 1034 йилда Конрад жанубда Сон ва Рона дарёлари хавзасидаги бутун бошлиқ Бургундия короллигини¹, шунингдек Прованснинг қўшиб олишга муваффақ бўлди (Германиянинг Провансдаги таъсири Оттон I Прованс короличаси Адельгейдага уйланган вақтдан бошланган эди). Генрих III Чехия князи славян Бржетиславни ўзига вассал тарзида қарам қилиб олди (1041). У Польша билан Венгрияга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Германияда Франкония ерларидан ташқари, император Бавария ва Швабия герцогларини ҳамда жануби-шарқда янги бир герцогликни — Каринтияни ҳам бевосита назорат қилар эди. Фақат Саксония, Лотарингия за Бургундиягина илгариги автономиялик ҳолатини сақлаб қолган эди. Бироқ Генрих III Саксония герцоглиги устидан назорат ўрнатишга интилиб, бу герцогликда ҳам мустақкам король қасрлари қурди. Генрих III кўпайиб бораётган рицарларга таяниш билан бирга, ўз иттифоқчиси бўлган чериов хизматларидан фойдаланишни ҳам давом эттирди. Папаларни ҳам унинг ўзи тайинларди ва шу билан бирга, папалар кўпинча немис епископларидан бўларди.

Лекин Франкония династияси идора қила бошлаган даврда империянинг юксалиши ва марказлаштириш соҳасида эришилган баъзи муваффақиятлар дунёвий ва рухоний зодагонлар ўртасидаги кураш натижасида барбод бўлди. Генрих III нинг ўғли — Генрих IV замонида (1056—1106) император билан папалар ўртасида узок давом этган қаттиқ кураш бошланди, бу кураш герман феодалларининг Италиядаги босқинчилик авантюралари натижасида оғирлашиб кетди ва бу ҳол оқибат-натижада император ҳокимиятини заифлаштириб юборди.

¹ Бургундия короллигининг бу вақтдаги яна бошқача номи Арель короллиги деб юритилар эди, бу ном асосий шаҳар бўлган Арель шаҳари номидан влинган эди.

ПАПАЛАР ВА ИМПЕРАТОРЛАРНИНГ
ИНВЕСТИТУРА УЧУН КУРАШИ

Клюнийчилик ҳаракати ва Григорий VII реформалари. XI аснинг ўрталарида католик черкови алоҳида бир ҳолатда эди. Бир томондан, бу вақтда черков ўз таъсирини бутун Ғарбий Европада ёйган эди. XI асрда Скандинавия халқлари, Венгрия, Польша христиапликни узюнкесил қабул қилди; Пиреней ярим оролини анчагина қисми мусулмон-арабларнинг ҳукмронлигидан халос бўлган эди. Черковнинг Европадаги турли мамлакатларда жуда кўп ерлари бор эди. Уни бир марказдан туриб Рим папаси бошқарар эди. Католик черковининг идеологлари IX асрдаёқ, черков (папа) ҳокимияти дунёвий ҳокимиятдан (император ва король ҳокимиятидан) юкори туради, деб очикдан-очик баён қилган эдилар. Бироқ ҳақиқатда эса папалик бундай ҳокимиятга эга эмас эди. Папалар одатда Рим рухонийлари ва Рим дунёвий зодагонлари томонидан сайланар эди. Папа сайлашнинг қатъий бир тартиб-қоидаси йўқлиги натижасида бу сайловлар узлуксиз ўзаро урушларга айланиб кетар ва бу нарса императорларнинг Рим курияси¹ ишларига аралашшига имкон берар эди. Католик черковининг ерлари кўп эди, лекин бу ерлар дунёвий ҳокимиятнинг лени деб ҳисобланар эди. Германияда эса императорнинг дунёвий вассаллари қўлидаги ерлардан кўра, черков ерлари кўпроқ император ихтиёрида эди («Оттон I нинг епископлик системаси»). Император черков ерларини давлатга қарашли король ерларининг кўп турларидан бири, деб қарар эди.

Черков доираларида бир ҳаракат вужудга келиб, бу ҳаракат юкорида курсатиб ўтилган зиддиятларни хал қилишни, папанинг черков устидан бўлган ҳокимиятини кучайтиришни ва черковнинг ўзининг дунёвий ҳокимиятдан мустақиллигини оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Бу кайфиятларнинг ифодачиси Клюний монастирининг монахлари бўлди, бу монастирь Бургундияда (Франция составига кирган қисмида, Макон шаҳрига яқин бир жойда) эиг катта монастирь эди. Клюний монастири X асрнинг охиридаёқ катта ва жуда бой монастирь эди. XI—XII асрларда Клюний монахлари Франция, Германия ва Италияда ўнлаб янги монастирлар очиб, алоҳида бир монастирлар федерациясини туздилар, бу федерация папанинг махсус хомийлиги остида эди. Клюнийчилардан бири, Гильдебранд номли итальян (тосканалик) бир гуруҳ хамфикрлари билан биргалйкда 25 йил давомида папа куриясида бир нечта папа даврида раҳбарлик мавқеини эгаллаб келди. Пировардида Гильдебранднинг ўзи папа бўлиб, Григорий VII (1073—1085) деган ном олди. Григорий VII ҳар қанақа келишишни ҳам ёмон кўрадиган, мустақкам

иродали, ўжар фанатик, жуда кескин киши бўлиб, теократик идеяларни батамом ўзлаштириб олган эди. У папалар ўз ҳукми билан короллар ва императорларни тахтдан тушириши мумкии, лекин ўзи (папа) устидан бу дунёда ҳеч ким ҳеч қандай ҳукм чикара олмайди, деб ҳисоблар эди. Императорлар билан короллар — папанинг вассали, папа эса уларга нисбатан сеньор, яъни ҳукмдор, дер эди.

Григорий VII бир қанча муҳим реформалар ўтказди, унинг бу реформалари католицизмни марказлаштириш ва жипслаштиришга ёрдам берди. Ҳаммадан бурун унинг таклифига мувофиқ 1059 йилда папа сайлашнинг янги тартиби жорий қилинди. Энди папаларни кардиналларгина¹ сайлаши керак эди, кардиналлар папанинг гўё олий кенгаши эди (манбаларда бу кенгаш баъзан «Рим черкови сенати» деб ҳам юритиларди). Кардиналларнинг сайлов йиғилиши конклав деб аталар эди. Бу йиғилиш вазиятга қараб, Римда ёки Римдан ташқарида бўлиши мумкин эди. Янги сайлов тартибига кўра, императорнинг ва дунёвий зодагонларнинг папа сайловларида қатнашуви мутлақо мумкин эмас эди. Биргина шунинг ўзиёқ папаликнинг дунёвий ҳокимиятни назар-писанд қилмаганлигини кўрсатади. Ундан кейинги, 1060 йилги реформа рухонийларнинг ўзини, интизомга солиш мақсадида ўхказилди. Григорий VII декретчиқариб, целибат жорий қилди, яъни барча рухонийларнинг қора рухонийларнинг (монахларнинг) ҳам, оқ рухонийларнинг ҳам, яъни барча кишиларнинг, шу жумладан, епископларнинг ҳам уйланмаслиги мажбурийдир, деган тартиб жорий қилди. Рухонийларнинг уйланишини тақиқлаш черков ерларини даҳлсиз қилиб қўяр эди, чунки уйланган епископлар, одатда, мулкни ўз болаларига қолдиришга ҳаракат қилар эдилар. Нихоят, 1075 йилда Григорий VII янги сайланган епископга ёки аббатга узук ва ҳасса шаклида император ёки король томонидан берилиб келган дуийёвий инвестируани бекор қилиш тўғрисида декрет чиқарди. Шу вақтдан бошлаб инвестируани — рухонийларни вазифага тайинлаш ёрлиғини — фақат папанинг ўзигина берадиган бўлди.

Генрих IV нинг бош кўтариб чиқиши. Рим черковининг юкорида айтиб ўтилган реформаларидан дастлабки иккитасининг амалга ошувига шу нарса имкон бердики, бу вақтда император Генрих IV ҳали ёш эди. Генрих III ўлган йили у энди 6 ёшга кирган эди. Императорнинг ёшлигидан империядаги князлар фойдаланиб қолди, натижада Германияда XI асрнинг 50—60-йилларида сиёсий жиҳатдан тўла тартибсизлик ҳукм сурди.

Шунинг учун ҳам папалик узоқ вақтгача император ҳокимияти билан ҳисоблашмади. Бироқ Рим курияси инвеститурага оид

¹ Рим курияси — папа саройининг, папа маслаҳатчиларининг ва католик черковининг бутун марказий маъмурий-черков аппаратининг умумий номи.

¹ Кардиналлар — католик черковининг энг юкори мансабдаги рухонийси, кардиналларнинг бир қисми (ресвитер-кардинал ва диакон-кардинал) епископлик унвонига эга бўлмаса-да вилоят епископларидан юкори турар эдилар.

учинчи реформага ўтган вақтда, энди балоғатга етган Гёнрих IV бунга каттиқ норозилик билдирди. 1076 йилнинг бошларида Вормсда бўлган черков йиғилишида (бу йиғилишга герман епископлари ва зодагонларининг юкори табақалари тўпланган эди) императорнинг талаби билан Григорий VII ўрнидан туширилди. Григорий VII ҳам бунга жавобан Франция ва Италия епископларининг Римда бўлган йиғилишида Генрих IV нинг ўзини тахтдан туширилгаи деб эълон қилиб, унинг фуқароларини содиқлик тўғрисида аввал ичган қасамларидан халос қилди. Шундай қилиб, папа билаи император ўртасида кураш бошланиб, бу кураш деярли ярим аср давом этди.

Саксонияликларнинг 1073—1075 йиллардаги кўзғолони. Император билан папа ўртасидаги курашнинг кескинлашув сабабларини тушуниш учун императорнинг ўзининг 70- йилларда Германияда олиб борган сиёсатини билиболиш керак. Генрих IV каттиқ қўл ва шухратпараст король эди. Отаси Генрих III сингари, у ҳам феодал зодагонларнинг ўзбошимчалигини жиловлашга ҳаракат қилди. Унинг даврида короллик — императорлик хокимнатининг таъсири Франкониядан ташқари, қўшни Швабияда, шунингдек, Саксонияда ҳам кучайиб борди. Генрих IV Саксонияни бўйсундиришни ўз олдига энг биринчи сиёсий вазифа қилиб қўйди. У Ғарбий Саксонияда янгидан-янги император қасрлари куришни давом эттирди, саройини шу ерга кўчириб борди ва босиб олинган мамлакатда қандай хўжайинлик қилса, бу ерда ҳам худди шундай хўжайинлик қилди. Саксонияда император поместьеларининг сони борган сари ортиб борди (XI асрнинг охирида императорнинг Франкониядаги ерларида қанча поместьеси бўлса, Саксонияда ҳам шунча поместьеси бор эди деса бўлади). Император Саксониянинг бой ўрмонларини тортиб олиб, ўз мулкига айлантира бошлади. Анча қисми хали эркин бўлган саксои дехқонларига жуда оғир император солиғи (сепиз) солинди. Императорга қарашли имениеларни бошқарувчи министриаллар дехқонларнинг жамоа ер-сувларидан фойдаланишни қийинлаштириб қўйди. Бирор сабаб билан ўз еридан ажраган эркин дехқонларнинг — фрейманларнинг бир қисми қарам кишиларга ёки ҳатто — «франклар» ва «шваблар» учун баршчина мажбурияти ўташга мажбур бўлган крепостнойларга айлантирила бошлади. Дехқонларнинг императорга ва унинг амолдорларига — министриаллар ва фогтлар (епископлар номидан черковга қарашли ерларни бошқарувчилар)га ва шу қабиларга нафрат кўзи билан қараши табиий эди. Саксонияга суқилиб кириб бораётган Франк ва Швабия феодалларини улар дехқон жамоаларига зулм қилувчи ва уларни эзувчи асосий золимлар деб ҳисоблардилар. Тўғри, бу вақтда Саксония зодагонлари ҳам крепостник феодалларга айлана бошлаган эди. Лекин императорга, епископларга ва монастирларга қараганда Саксония феодалларининг ерлари бирмунча кам эди. Саксония феодаллари ҳам императорга ва унинг атрофидагиларга нафрат

кўзи билан қарар эди, уларга Саксонияни эксплуатация қилувчи ажнабийлар деб қарар эди. Шунинг учун ҳам Саксонияда 1073—1075 йилларда кўзғолон кўтарилди, бу кўзғолонда маҳаллий дехқонлар ҳам, маҳаллий феодаллар ҳам қатнашди. Кўзғолон 1073 йилнинг августда кўтарилди. У шу қадар шиддатли ва катта кўзғолон бўлдики, Генрих IV нинг ўзи ҳам кўзғолончилар қўлига асир тушишига сал қолди. У зўр қийинчилик билан ва жуда қағга хавф-хатар остида Саксониядан қочиб жон сақлаб қолди. Дехқонлар император қасрларидан бир нечасини вайрон қилдилар, императорга қарашли кўпгина поместьелардаги хўжалик биноларига ўт қўйдилар, бу вақтгача тўлаб келган тўлов ва баршчиналарини тўламай қўйдилар.

Бироқ дехқонларнинг актив ҳаракати сакс феодалларини қўрқувга солди. Дехқонларга билдирмасдан туриб, феодаллар император билан музокара бошлаб, уни ўзларига кўпроқ ён бердиришга ҳаракат қилдилар. Сакс зодагонлари императорга қарши уруш ҳаракатларини сустлик, бўшанглик билан олиб борди. Генрих IV эса буларнинг ҳаммасидан жуда усталик билан фойдаланди, 1075 йил ёзининг бошларида у, бир қисми императорнинг франкониялик рицарлардан, бир қисми Швабия тоғлиқларида иборат бўлган катта қўшин билан Саксонияга бостириб кирди. 1075 йил 9 июнда Лангензольц деган жой яқинида кўзғолончиларнинг асосан дехқонлардан иборат бўлган қўшинларини тормор қилди. Дехқонларга қўшилмай, ўзларича алоҳида жанг қилган сакс феодаллари ҳам мағлубиятга учрадилар. Лекин улар дехқонларга қараганда оз талафот кўрдилар. Кўзғолончи дехқонлар мағлубиятга учраш натижасида жуда катта талафот кўрдилар, улардан бир неча минг киши ҳалок бўлди.

1075 йилнинг иккинчи ярмида Генрих IV Саксонияга бутунлай хўжайин бўлиб олди. Бу ўлка жуда каттиқ таланди ва вайрон қилинди. Саксония яқин орада Франконияга қўшилиб кетадигандай кўринган эди. Генрих IV сакслар устидан ғалаба қозонгач, ўзини Григорий VII га нисбатан ҳам ҳужум сиёсати *иэря*тиш учун етарли даражада кучга эгаман, деб ҳис қилди.

Каносса. Бироқ императорнинг иапага қарши кураш олиб бориши осон бўлмади. Императорнинг тарафдорлари кўп эди, уни йирик феодалларнинг бир қисми (бирор жихатдан сарой билан боғланган феодаллар), епископларнинг кўпчилиги, монастирларнинг бир қисми, рицарлар, Рейн бўйидаги шаҳарлар қўллаб-қувватлар эди, лекин императорнинг душманлари ҳам оз эмас эди; йирик феодалларнинг кўпчилиги (булар орасида Генрих IV дан, айниқса, каттиқ ғазабланган сакс феодаллари бор эдн), монахлик қилувчи руҳонийларнинг кўпчилиги, италян ва қисман немис епископлари, Италия шаҳарларининг бир қанчаси унга душман эди. Императорнинг папага қарши «ураши феодалларга қўл келиб, императорга қарши яна исён кўтариш учун яхши бир баҳона бўлди. Генрих IV жуда хатарли холга тушиб қолди. Унда папа билан мурасага келишдан бошқа илож қол-

мади. Император 1077 йили Италияга келиб, бир неча мулозимлари билан бирга 25 январда Каносса қасри (Тосканада)га борди. Григорий VII ўша вақтда шу қасрда эди. Тавба-тазарру қилувчи гуноҳлар либосида, яланг оёқ ҳолда император уч кунгача Каносса дарвозаси олдида турди. Шундан кейингина, ниҳоят, папа уни ўз хузурига киритди ва унинг гуноҳини бир қанча писандалар билан «кечирди». Шундай қилиб, Каносса дунёвий ҳокимиятнинг черков ҳокимияти олдида ер ўпиб бош эгиш тимсоли бўлди.

Лекин Каносса мустаҳкам тинчлик ўриата олмади. Генрих IV феодаллар лагеридаги келишмовчиликлардан фойдаланиб, орадан кўп вақт ўтмай, папа билан яна кураш бошлади. Шундан кейин Григорий VII князларни императорга содиқлик қасамидан халос қилиб, уларга дарҳол янги император сайлаб олишни таклиф этди. Феодаллар томонидан сайланган Рудольф Швабский Генрих IV га қарши уруш бошлади, лекин сал вақт ичида жанглардан бирида (1080 йилда) ҳалок бўлди. Шундан кейин Генрих IV ўзи ҳужумга ўтди. У катта қўшин билан Италияга бостириб кириб, 1084 йилда Римни эгаллади. Энди Григорий VII камал ҳолатига тушиб қолди. Папа вассаллари бўлган Сицилия норманлари¹ ёрдамга келиб, Григорий VII ни асир тушишдан қутқариб қолди. У норманлар билан бирликда Италиянинг жанубига, Солерно шаҳарига қочди ва орадан кўп вақт ўтмай (1085 йилда) ўша ерда ўлди. У ўз ворисларига, императорга қарши курашни давом эттиришни васият қилиб кетди.

Вормс конкордати. Инвеститура учун кураш XI асрнинг охири ва XII асрнинг бошларида ҳам давом этди. Григорий VII нинг ворислари Генрих IV га қарши унинг ўз ўғлини — Генрих V ни қуроллантирдилар. Бироқ Генрих V отасининг ўрнига ўзи император бўлиб олгандан кейин, у ҳам инвеститурадан воз кечишни истамасди. Генрих V қороллик қилган даврнинг охириги вақтларидагина, 1122 йилда, у билан Каллист II ўртасида Вормс конкордати деб ном олган келишув шартномаси тузилди.

Вормс конкордатида епископларнинг руҳонийлар томонидан сайланиши принцип қилиб белгиланди. Шу билан бирга, Германияда сайловлар императорнинг ўзи ёки унинг вакиллари иштирокида ўтказиладиган бўлди. Бургундия билан Италияда эса епископ сайлашда императорнинг қатнашиши кўзда тутилмади. Сўнгра император папа билан бўлган кураш вақтида ундан тортиб олинган черков мулкани қайтариб беришни ваъда қилди. Инвеституранинг ўзи эса конкордатга мувофиқ икки қисмга

¹ Норманлар Сицилияда 1000 йиллар атрофида пайдо бўлдилар. XI асрнинг 30—40-йшларида улар Сицилияда ва Апеннин ярим оролининг жанубий қисмида герцоглик барпо қилдилар, у кейинчалик бориб қоролликка айланиб кетди. Рим папаси амалда тўла мустақил бўлган бу қоролликнинг ҳомийси-сеньори билан ҳисоблашиб иш тутар эди.

бўлинди — бир қисми черков инвеститураси (узук ва ҳассадан иборат) бўлиб, буни папа берадиган бўлди, иккинчи қисм дунёвий инвеститура (салтанат ҳассасидан иборат) бўлиб, буни император берадиган бўлди, император шу билан ўзининг епископлар усгидан сеньорлик ҳуқуқини таъкидлади.

Умуман олганда, конкордат императордан кўра папалар учун кўпроқ фойдали бўлди. Император ҳокимиятининг епископларга бўлган таъсири заифлашди. Черков ерларидан императорга тўланадиган тўловлар эса энди камайтирилиб, дунёвий ленчиларнинг мажбуриятларига тенглаштирилди, илгари эса дунёвийларнинг ерларидан олинадиган солиқларга қараганда черков ерларидан тўланадиган тўловлар анча ортиқ эди. -Вормс конкордати натижасида Германиядаги черков феодаллари кучайди, улар ҳам ўзига хос маълум территория князларига айландилар. Бу кейинчалик императорларнинг феодал тарқоқликка қарши курашини қийинлаштиради.

Ивеститура маеаласидаги ён беришдан ташқари, конкордатда императорга ноқулай бўлишига қарамай, Григорий VII амалга оширган бошқа реформаларга (папанинг конклав томонидан сайланиши, руҳонийларнинг умумий целиботи чакирилишига) ҳам папага индамай ён берилган.

VI БОБ

XI АСР ЎРТАЛАРИГАЧА АНГЛИЯ

Ан*л-сакс истилоси ва англ-сакс қоролликлари. Рим легионлари Британиядан V асрнинг бошларидаёқ чиқиб кетган эди. Бироқ мамлакатнинг бир қанча майда қоролликларга бўлиниб кетишига сабаб бўлган «британия мустақиллиги» узокка бормади. V асрнинг ўрталаридан бошлаб (449 йил атрофида) бу оролга турли хил шимоли-ғарбий герман қабилалари — англлар, сакслар, ютлар бостириб қира бошладилар. Орол оз-оздан истило қилиниб бориб, бу истило бутун бир асрга — VI асрнинг иккинчи ярмигача чўзилди. Англ-сакслар истилоси натижасида илгариги Британия территориясида ўндан ортиқ майда варвар герман қоролликлари вужудга келди; бу варвар қоролликлари энг чекка ғарбдан—Уэльс билан Корнуэлдан ва кельт қоролликлари сакланиб қолган энг чекка шимолдан — Шотландиядан ташқари, оролнинг бутун территориясини эгаллади. VII асрга келиб англ-сакс қоролликлари бир қадар йириклашиб, етита (гептархия деб аталадиган) қоролликни ташкил этди. Жанубда саксларнинг учта қороллиги — Уэссекс, Сессекс, Эосекс (ғарбий, жанубий ва шарқий сакс) қоролликлари вужудга келди. Марказда ва шимоли-шарқда асосан англлар ўрнашган бўлиб, бу ерларда Мерсия, Нортумбрия ва Шарқий Англия

VIII—IX асрларда Англия

хақиқати» номи остида чиқарилган қонунларни кўшиб битта тўплам қилиб чиқаришни буюрди.

Канут Датский давлати. Данияликларнинг сикуви Альфред замонида ва унинг ворислари замонида тўхта-тилди. Альфреднинг ворислари Лондонни қайтариб олиб, данияликларни шимоли-шарқ томонга жуда узоққа суриб ташлади. Лекин данияликларнинг хужуми X асрнинг охирида — XI асрнинг ошларида янада зўр бериб такрорланди. Бу сафар хужум Скандинавиядан (хозирги Норвегиядан) бошланмасдан, балки бево-сита Даниянинг ўзидан бошланди. Орадан кўп вақт ўтмай, Англия ўз мустақилли-гидан бутунлай махрум бўлди, Дания қироли Канутга бўйсунди. Канут Датский (1017—1035) истило қилинган ерлардан жуда катта Шимолий давлат тузди, бу давлатга Даниянинг ўзи, Норвегия, Швеция, Англия ва Шотландия кирди. Англия Данияга жуда катта со-ликлар тўлаб туришга маж-

бур бўлди. Илгари данияликларга қарши курашга сарфланиб келган «данияликлар пули» анча кўпайтирилиб, Дания қиро-лига хирож тарзида тўланадиган бўлди. Дания зодагонлари Англиянинг жанубидан жуда кўп янги ерлар олди.

Канут ўлгандан кейин унинг мўрт, кўп қабилали давлати тез вақт ичида парчаланиб кетди. Дания қиролининг қўлида яна биргина Дания қолди. Англияда Эдуард Исповедник (1042—1066) тахтга чиқиб, ўзининг англ-сакс династиясини тиклади. Лекин Эдуарднинг ҳокимияти кучсиз эди. Англ-сакс зодагонларининг бир қисми данияликларга мойил эди, Эдуард бошчилигидаги иккинчи бир қисм зодагонлар француз-норман герцоги Вильгельм билан иттифок тузишга ҳаракат қилди. Эдуард ўлгандан кейин зодагонлар маҳаллий англ-сакс феодаллари — Уэссекс герцоги Гарольдни қироли қилиб сайлади. Лекин Видьгельм Нор-

мандский «Эдуард васияти»ни пеш қилиб, тахтни зўрлик билан олишга қарор қилди. У 1066 йилда жуда кўп сонли француз кўшинлари билан Англияга бостириб кириб, Гастингс шаҳрига яқин бир жойда Гарольдни тор-мор қилди. Шундан кейин Вильгельм Лондонга йўл олди ва у ерда 1066 йил 25 декабрда Англия қироли деб эълон қилинди. Бу воқеа Англия тарихида англ-сакс даврининг ниҳояси, деб ҳисобланади.

Англ-саксларнинг ижтимоий тузуми. Феодаллашув процесси. Илк англ-сакс қироликларининг ижтимоий тузумида узоқ вақт сақланиб келган уруғчилик муносабатларининг яққол аломатлари кўриниб турар эди. Жуда кўпдан-кўп «хақиқат»ларга, яъни VII—VIII асрлардаги турли англ-сакс қироликларининг қонунлари тўпламларига асосланиб, англ-саксларнинг ижтимоий тузумини кўз олдимизга келтиришимиз мумкин: уларнинг ижтимоий тузуми кўп жиҳатдан франкларнинг «Сали Хақиқати»да тасвирланган ижтимоий тузумига ўхшар эди. Франклардаги сингари, англ-саксларда ҳам аҳолининг асосий оммаси (англ-сакс «хақиқатлари»да ишлатилган термин билан айтганда) эркин кишилардан — кёрллардан иборат эди. Булар мустақил деҳқонлар бўлиб, га й да деб аталган Катта-катта ер участкаларига эга эдилар (баъзи қироликларда ҳар бир кёрл оиласига тегишли катта чек ернинг миқдори 120 акр ёки бизнинг ҳисобимизча 50 гектар келар эди). Кёрлнинг вергельди 200 шиллинг эди. Зодагон кишининг — эрлнинг вергельди эса дастлаб фақат 400 шиллинг бўлган бўлса, кейинча 600 шиллингга, ундан кейин яна ошиб 1200 шиллингга етди. «Хақиқатлар»да кёрллардан ташқари, яна лётлар ёки уиллар тилга олинади. Булар — ўз аҳоли жиҳатидан франк литларига ўхшаган ярим эркин кишилар эди. Уларнинг ўз ери бўлмай, маълум мажбурият эвазига эрлларнинг ерини ишлаб берар эдилар. Уларнинг вергельди 80 шиллинг атрофида эди. Лётлар Британиянинг бўйсундирилган маҳаллий аҳолисидан келиб чиққан деб тахмин қилинади¹. Зодагон англ-саксларнинг, эрлларнинг (ва хатто баъзи бир энг бой кёрлларнинг) қуллари ҳам бўлиб, бу қулларнинг бир қисми ховлида хизмат қиладиган қуллар эди, бир қисми оброкчи қуллар бўлиб, деҳқончилик билан шуғулланар эди.

Англ-сакс жамиятида жамоа ва бошқа маҳаллий бошқарув органлари жуда кўп эди. Буларнинг асосийси қишлоқ — тун эди. Бу қишлоқ — қишлоқ жамоасидан иборат бўлиб, унда ер-сув бор эди, мунтазам суратда қишлоқ йиғини — галимот чақирилиб турарди, сайлаб қўйиладиган қишлоқ оксоқоли (Tithing-man) бўларди. Қишлоқ жамоаларининг вакиллари ойда бир марта юзбошилар мажлисига тўпланарди. Юзбошилар мажлисларидан юқори ўринда ҳар бир графликнинг халқ мажлиси бўлиб, бу мажлислар тарихий жиҳатдан қабилавий қиролик-

¹ «Уиль» сўзи Британиянинг ғарбий қисми — Уэльсдан келиб чиққан дейдилар.

ди. Бундай хусусий суд қилиш ҳуқуқи со ка деб, хусусий суд қилинган дехқонлар со к мен л а р деб аталарди.

Ердор лордлар м а н о р л а р (бу сўз ҳам*англ-сакслар вақтида пайдо бўлди) деб аталган ўз поместьеларида қисман қуллар меҳнатини, қисман эса крепостнойлар меҳнатини эксплуатация қилардилар. 1000 йилга оид бир манбада¹ дехқонларнинг турли группалари тасвирланади, лекин илгариги кёрлар деган ном ўрнига энди бу ҳужжатда генитлар ва гебурлар деган янги номлар ишлатилади; генитлар хусусий ер эгаси бўлиб, қисман королга, қисман ёнидаги лордларга солиқлар тўлаб турувчи эркин дехқонлар эди, гебурлар эса ўз ери бўлмай, помешчикларнинг ерида дехқончилик қилиб, унга йил бўйи ҳар ҳафтада уч-тўрт кун жуда оғир баршчина² ўтаб берувчи ва бундан ташқари, лордга мол, галла, пул шаклида турли хил солиқлар тўлаб турувчи дехқонлар эди. Кам ерли дехқонларнинг яна бир группаси к а с с е т л а р (коттерлар) тилга олинади, буларнинг кичик бир парча -ерлари ва қулбалари бўлиб, булар эвазига унча катта бўлмаган баршчина мажбуриятини ўтар эдилар.

Бирок англ-саксларда феодаллашув процесси норманлар истилоси вақтида тугалланмаган эди. Дехқонларнинг лоақал ярми ҳали эркин жамоа аъзоси бўлиб, уларнинг лордлар билан бўлган муносабати ҳали бутунлай крепостнойлик муносабатлари тусини олмаган эди, балки ҳомийлик муносабатларига эди. Ҳатто крепостнойлаштирилган гебурларнинг аҳволи ҳам жуда турлича эди, ҳар манорда ҳар хил эди. Бир қанча жойларда улар қарам кишиларга ўхшар эди, лекин улар чинакам крепостнойлик ҳолатида эмас эди. Шимоли-шарқий Англияда, данияликлар ўрнашган минтақада эркин дехқонлар («эркин кишилар») ҳали жуда кўп эди. Скандинавлар жамиятининг анча кейин тараққий қилиши, шарқий Англиядаги даниялик-скандинавиялик аҳолида уруғчилик тузуми элементларининг сақланиб қолиши натижасида шундай ҳол юз бердики, ҳатто жануби-шарқдаги англ-сакс дехқонлари илгариги эркинлик ва мустақиллигидан бутунлай маҳрум бўлган бир вақтда ҳам, «данияликлар минтақаси» даги дехқонлар ўз мустақиллигидан бирмунча сақлаб қолди.

VII Б О Б

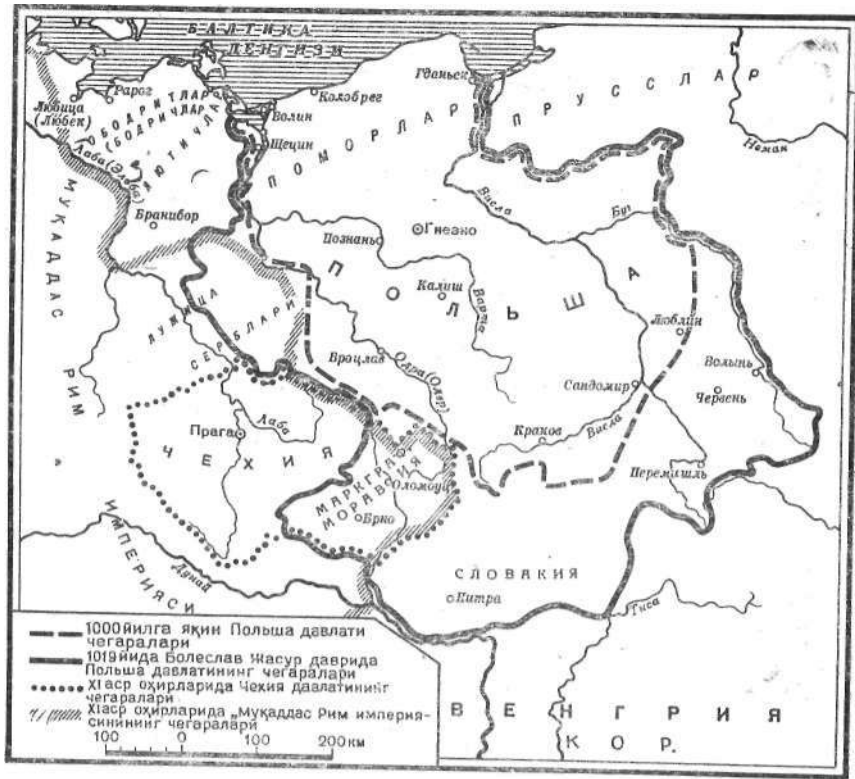
VII—XI АСРЛАРДА ҒАРБИЙ СЛАВЯНЛАР. ҒАРБИЙ ЕВРОПАДА СЛАВЯН ДАВЛАТЛАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

VI—VII асрларда славянлар. Славянлар VI—VII асрлардаги «қўчиш»дан кейин Ғарбий Европада жуда катта территорияни ишғол қилдилар. Ғарбда — Эльба бўйлаб кетган чегарадан,

¹ Бу манба «Айрим шахсларнинг бурчлари» («КесШисНпгз 51пҗилагит регзопгит») деб аталар эди.

шарқда — Висла ҳавзасигача, шимолда — Балтика денгизи қирғоқларидан, жанубда — Дунайгача бўлган территорияда славянларнинг ғарбий тармоғи деб аталган кўп сонли славян қабилалари (славянларнинг шарқий тармоғидан — рус славянларидан ҳамда жанубий, болқон славянларидан — болгарлар, серблар, хорватлардан фарқ қилиб) яшар эди. Ғарбий славянларнинг ўзи яна уч группага: иЧехия-Моравия славянлари, Польша-Висла славянлари ва полаб-балтика бўйи славянларига бўлинар эди. Ғарбий славянлар уруғчилик тузумининг тушкунлик босқичини - бошидан кечираётган бўлиб, VII—IX асрлар ичида ўзларининг қабилавий иттифокларини туздилар, бу қабилавий иттифоклар вужудга келаётган давлат формаларидан бири эди. X—XI асрларда феодаллашув процесси муносабати билан славянларда илк феодал давлатлари вужудга келди. Ғарбий славян давлатларининг вужудга келишида ички Шароитлардан, яъни ҳукмрон феодал ер эгалари синфининг ва шахсан қарам бўлган жамоачи дехқонлар синфининг ташкил топишидан ташқари, славян қабилаларининг қўшни халқларга қарши, яъни славянларни забт этиб, қулликка солишга урингап халқларга қарши олиб борган каттик кураши ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, ғарбий славян давлатларининг вужудга келишини тезлаштирди. Аварларга, франкларга, венгрларга, айниқса герман феодалларига қарши олиб борилган кураш славянларни ўз давлатларини вужудга келтиришга мажбур қилди, бу давлатлар баъзи территория жихатдан жуда катта бўлди.

Князь Само давлати. Энг илк ғарбий славян давлати Богемия (ёки Чехия) қабилалари иттифоқи бўлиб, бу иттифоқ VII асрнинг ўрталарида ҳукм сурган эди (бу давлат ҳақидаги маълумотлар бизга йилномаларда қолгандир).. Бу иттифоқ славянларнинг аварларга қарши олиб борган кураши процессида вужудга келди (рус йилномаларида аварлар «обрлар» деб юритилади). Аварлар турк иркига мансуб халқ бўлиб, Дунайга VI асрнинг иккинчи ярмида келдилар. VI асрнинг охирида — VII асрнинг бошларида улар бир қанча славян қабилаларини ўзларига бўйсундириб, бу қабилаларга хирож солдилар ва кўп кишини қул қилиб олдилар. Славянлар аварлар ҳукмронлигига қарши кўзғолон кўтариб, улардан озод бўлдилар ва жуда катта бир ҳарбий-қабилавий иттифоқ туздилар. Бу сиёсий иттифоққа Само деган бир князь бош бўлди. Бир франк йилномаси (фредегар)да ёзилишича, Само франк савдогари бўлиб, славянлар билан савдо қилган ва кейин уларнинг ҳарбий бошлиғи бўлиб олган. Бирок кўп тарихчилар жуда асосли равишда Самони аслида славянлардан чиққан деб ҳисоблайдилар. Само деган номнинг ўзаги славянча бўлганлигининг ўзи (Самослав, Самосвят деган исмлар славянларда кўп учрар эди), Самонинг маъжужий, яъни христианликдан олдинги тарздаги турмуш-маишати (бу ўша франк йилномасида таърифланган) ва унинг аварларгагина эмас, балки франкларнинг ўзига ҳам қарши уруш олиб

Х—ХІ асрларда Ғарбий славянлар

боргани Самонинг аслида славян бўлганлигидан далолат беради. Бундан ташқари, бошқа йилномаларда (масалан, Зальцбург йилномасида) Само тўғридан-тўғри славян деб аталади. Само иттифокига чехия славянларидан ташқари, яна жанубий славянлар (словенлар) ва полаб славянлари — серблар (сорблар) ҳам кирди. Шундай қилиб, гарчи «Само давлати»нинг чегараларини аниқ белгилаш қийин бўлса-да, славян қабилалари иттифоки жуда катта бўлган. Само 35 йил идора қилди (623—658). Само ўлгандан кейин қабилалар иттифоки тарқалиб кетди. Аварлар хавфи бу вақтда энди у қадар кўрқинчли эмас эди.

Улуғ Моравия давлати. Ғарбий славянларнинг иттифоклари ичида мустақамроғи Улуғ Моравия иттифоки деб аталган иттифоқ эди; у ҳам бўлажак Чехия территориясида вужудга келиб, бутун бир аср ҳукм сурди. Бу иттифоқ составига турли чех қабилалари кирди. Лекин унинг асосий мойси чехларнинг ўзи эмас эди, балки уларга қардош бўлган моравиялар эди. Бу

Улуғ Моравия иттифоки деб аталган давлатга Моймир исмли бир князь (818—846) асос солган бўлиб, ундан кейин Ростислав (846—870) ва Святополк (870—894) деган князлар идора қилди. Бу князларнинг ҳаммаси ҳам немис феодалларига қарши каттик кураш олиб борди. Улуғ Моравия давлати Ростислав ва Святополк замонида айниқса, катта муваффақиятларга эришди. Князликнинг пойтахти Велеград шаҳри эди. Улуғ Моравия давлатига морав ва чех қабилаларидан ташқари, яна серблар ва Лаба (Эльба) бўйидаги баъзи славянлар- (Эльбанинг юқори ва қисман ўрта оқимида яшаган славянлар), поляк қабилаларининг бир қисми, Паннония, Словакия ва анча кейинги Галиция славянлари ҳам кирган эди. Славянларга қиоман католик немис черкови орақ кираётган немислар таъсирига қарама-қарши ўларок, Ростислав Византия билан алоқа боғлади, христианликни тарғиб қилиш учун у ердан грек миссионерлари Константин (бу кўпроқ Кирилл номи билан маъшурдир) ва Мефодийни чақириб келтирди.

Кирилл билан Мефодий Солунь шаҳридан чиққан греклар бўлиб, славян тилини яхши билар эдилар. Кирилл 855 йилларда Солунда славянлар учун алифбе тузди (у кириллица деб аталади), бу алифбета грек алифбесидagi харфлар асос қилиб олинди. Кирилл билан Мефодий диний китобларни Славян тилига таржима қилдилар. Кирилл билан Мефодий Моравияга 863 йилда келиб, дастлаб муваффақият қозонди. Ростислав уларга хар жихатдан ёрдам берди. Бир неча минг моравлар ва чехларни грек руҳонийлари чўқинтирди. Чўқинган, христианликни қабул қилган моравларнинг кўпи хат-саводни ўрганиб, руҳоний бўлди, яъни Кирилл билан Мефодийнинг ёрдамчиларига айланди. Шундай қилиб, Моравияда немисларнинг воситачилигисиз мустақил славян черкови вужудга кела бошлади. Шу билан бирга Моравиянинг Византия билан ҳамда қардош жанубий славянлар билан маданий ва сиёсий алоқасини янада мустақамлашига имкон туғила бошлади. Бирок, орадан кўп вақт ўтмай, Кирилл ва Мефодий катта қийинчиликларга дуч келдилар.

Католик немис руҳонийлари уларнинг ишига хар қандай йўллар билан тўсқинлик қилишга уринди, бунинг учун папага улар устидан шикоят қилдилар.

Кирилл билан Мефодий жавоб бериш учун Римга боришга мажбур бўлдилар. Кирилл сал вақт ичида вафот этди (869 й.), Мефодий моравлар ўртасида тарғиб ишларини давом эттиришга пападан рухсат олди ва Моравияга архиепископ қилиб тайинланди. Бирок Моравия давлатидаги сиёсий аҳвол баягидек жуда мураккаб ва зиддиятлигича қолаверди.

870 йилда Ростиславни ўз жияни Святополк немисларнинг ёрдами билан тахтдан туширди. Бирок, орадан кўп вақт ўтмай, немислар Святополкдан ҳам қутулишга қарор қилдилар. У давлатга хиёнат қилганликда айбланиб, тахтдан туширилди ва Гер-

манияга олиб кетилди. Бутун Моравияни немислар эгаллаб олди ва уни идора қилиш учун немислардан иккита немис-граф тайинланди. Лекин Моравия иттифоқига кирган славянлар 871 йилда немисларга қарши кўзғолон кўтардилар. Кўзғолончиларга Кирилл ва Мефодийнинг шогирдларидан Славомир бошчилиқ қилди. Немис феодаллари бу кўзғолонни бостириш учун Святополкнинг ўзидан фойдаланишга уриндилар. Аммо Святополк ёлғондан немисларга ёрдам беришга рози бўлди-ю, кейин ўзининг ҳамкабилалари томонига ўтиб, улар билан биргаликда немис феодалларига қарши кураш олиб борди.

Ахир оқибатда Германия короли (Людовик Немис) ён берди ВВ 874 йилда Святополк билан битим тузиб, уни мустақил Моравия князи деб тан олди. Кейинчалик Святополк Моравия давлатининг чегараларини анча кенгайтиришга, Лаба, Одер бўйларига, Карпат этакларида яшовчи славянларни бўйсундиришга муваффақ бўлди, Святополк немислар назоратидан қутулишга муваффақ бўлди ва немисларнинг, бизга итоаткор курул бўлади, деган умидини пучга чиқарди. Бирок, ҳар ҳолда у немис феодалларига бирмунча ён беришга мажбур бўлди. Бу ён берилганда бироқ шу бўлдики, Мефодийнинг фаолиятига зарар етказиб, католик черковининг фаолиятига эркинлик берилди. Мефодий ўлгандан кейин (885 й.) унинг шогирдлари Моравиядан бутунлай хайдаб чиқарилди. Улар Болгарияга кетдилар ва у ерда ҳам миллий славян-болгар черковини вужудга келтиришга ва илк славян-болгар ёзувини ривожлантиришга ёрдам бердилар.

Святополк Моравский ўлгандан кейин унинг ўғиллари бири-бири билан уруш олиб бориб, князликни тезда заифлаштириб қўйдилар. Лекин Улуғ Моравия давлатининг ҳалок бўлишига, асосан IX асрда охирида Урта Дунайда венгрларнинг пайдо бўлиши сабаб бўлди, улар 906 йилда Моравия давлатини ғоят даражада хароб қилдилар. Моравиянинг венгрлар томонидан вайрон ва хароб қилиниши Моравия иттифоқининг парчаланиб кетишига сабаб бўлди.

Чехия давлатининг ташкил топиши. X асрнинг бошларида Улуғ Моравия давлатининг бир қисмидан Чехия князлиги вужудга келди. Чех князлари IX асрда ҳам бор эди, у вақтда улар ҳали Моравия князларига қарам эдилар. Чунончи, князь Боривой (874—879), унинг хотини княгина Людмила епископ Мефодийдан христианликни қабул қилганлар орасида тилга олинади.

IX асрнинг охирида Чехияда бир қанча вақтгача иккита кабилавий иттифоқ: шимоли-ғарбда маркази Прага шаҳари бўлган асл чехлар иттифоқи ва жануби-шарқда маркази Либица шаҳари бўлган зличанлар иттифоқи ҳукм суриб келди. Чехиянинг шимоли-ғарбий кабилалар иттифоқи" энгиб чиқди. Пшемисль хонадонига мансуб бўлган князлар X ва XI асрлар давомида (Боривой ҳам шу хонадонга мансуб эди) уруғ зодагонларига, яъни лехларга қарши қаттиқ кураш олиб боришга

мажбур бўлдилар. Лехларга қарши олиб борилган бу кураш князлар — Болеслав I Дахшатли (936—937) ва Болеслав II (967—999) замонида айниқса кескин тус олди. Бу кураш натижасида зличан кабилалари иттифоқига бошчилик қилган Славниковичларнинг бутун бир авлоди — лехлар кириб ташланди; Либица шаҳари вайрон қилинди (996 й.).

1041 йилда, яъни князь Бржетислав I замонида (1034—1055) Чехия князи билан Германия империяси ўртасида шундай муносабат ўрнатилдики, Чехия князи Германия империясига вассал бўлиб қолди. Князларнинг зодагонларга қарши олиб борган кураши Германия империясига Чехиянинг ички ишларига аралашувига имкон берди. Лекин Германия императорлари ҳам мустақамлашиб олган Чехия князи билан иттифоқда бўлишга муҳтож эдилар. Шунинг учун Чехия князи Германиянинг бош герцоглари орасида алоҳида мавқега эга эди. 1086 йилда император Генрих IV князь Вратислав II га (1061—1092) короллик унвонини берди.

Чехия королликка айланди, бироқ империя системасида қола берди. Бу вақтда эски лех зодагонларининг кучи бутунлай синдирилган эди. Уларнинг ўрнини хизмат аҳли бўлган ердор янги зодагонлар олди, булар король ҳокимияти билан мустақам алоқада бўлиб, бу вақтда анчагина феодаллашиб қолган эдилар. Ғарбий Европанинг худди марказида жойлашган ўрта аср Чехия давлати сўнгги юз йилликларда жуда тез ривожланди. Бирок чех халқи ўсиб, улғайган сари унинг германлар таъсири билан келиша олмаслиги муқаррар равишда намоён бўлган эди, бу зиддиятлар негизида Чехиянинг Германиядан сиёсий қарамлиги ётар эди.

Польша давлатининг ташкил топиши. Чехия давлати билан бир вақтда яна битта ғарбий славян давлати — Польша ташкил топди. Бу давлат дастлаб Висла дарёси хавзасида яшовчи бир нечта кабиланинг, яъни поляклар (янги давлат шуларнинг номи билан аталди), слезанлар (ёки силезлар), куявлар, мазурлар (ёки мазовшанлар) ва бошқаларнинг иттифоқидан иборат бўлди. Польшанинг биринчи князи Пястлар хонадонига мансуб бўлган Мешко (Мечислав) бўлди. Мешко Буюк Польшанинг, Силезия, Мезовия ва Куявиянинг бир қисмини князь сифатида 960 йилдан 992 йилгача бошқарди.

966 йилда Мешко ўз дружинаси билан бирликда христианликни қабул қилди. Польша, шундай қилиб, католиклар мамлақати бўлиб қолди. Мешконинг ўғли ва вориси Болеслав I Ботир (992—1025) жуда кучли князь бўлиб, унинг жуда кўп (20 минг кишига яқин) дружинаси бор эди. Болеслав даврида Краков шаҳари билан бирга Малая Польша, шунингдек, бутун Силезия Польша давлати составига кирди. Болеслав славянларни — поморларни (Балтика денгизи қирғоқларида яшаган славянларни), полаб славянларининг (лужичанларнинг) бир қисмини бўйсундирди ва Червен шаҳарларини (хозирги Ғарбий

Украинада) босиб олди. Чехия билан Моравия ҳам бирмунчз вақт унга трбе бўлди. Болеслав пападан короллик унвонини олди. Унинг вақтида Гнезиянинг архиепископи бевосита папага бўйсунга бошлади (бунгача Польша черкови немисларнинг Магдебург архиепископога тобе эди). Бироқ Болеслав ўлгандан кейин, у забт қилган ерларнинг кўп қисми ажралиб кетди. Феодаллашув процесси муносабати билан мамлакат кўп князларга удел бўлиб бўлиниб кетди. Польшадаги феодал таркоқлик кўзга яққол ташланиб турди. Шундай бўлишига қарамай, Польша давлати каттагина территорияни ўз ичига олган эди. Дастлабки Польша иттифоқига кирган кўпдан-кўп қабилалар бора-бора кўшилиб, ягона поляк халқларига айланди. Польша давлати бутун ўрта аср давомида Германия империяси билан ҳеч қандай вассаллик муносабатида бўлмай, мустақил давлат бўлиб-яшаб келди.

Полаб ва Балтика бўйи славянларнинг давлат тузиш йўлидаги уринишлари. X—XI асрлар давомида ғарбий славянлар — полаб славянлари ва Балтика бўйи славянлари ҳам давлат тузиш йўлида ҳаракат қилдилар. Лекин бу ҳаракатлар ҳеч қандай мустақкам давлат бирлашмаларини вужудга келтира олмади. Бунга немислар агрессияси ҳалал берди, бу қабилалар энг оддий ҳарбий-қабилавий иттифоқлар босқичида турган вақтда немислар агрессиясига дучор бўлдилар. Давлат тузиш йўлидаги ҳаракатлардан помор славянларининг сиёсий иттифоқини кўрсатиб ўтиш керак. Помор славянлари немисларга, данияликларга, скандинавларга қарши каттиқ кураш олиб бордилар. Мана шу атоеда X асрда шарқий поморларда мустақкам князь ҳокимияти айниқса ривож топди. Бир немис хроникасида айтилишича, шарқий поморларнинг бош князида 40 минг кишидан иборат кўшин бўлган.

Шарқий Поморьеда Қолобрег, Белград (ёки Белгард), Гданьск деган каттагина савдо шаҳарлари бўлиб, бу шаҳарлар қалъа ҳам эди. XI асрда шарқий поморлар Польшага бўйсуниб, XIII асрнинг ўрталаригача Польшанинг қўл остида бўлдилар.

Ғарбий поморлар X—XI асрларда шаҳар федерацияси тигшда иттифоқ туздилар. Бу иттифоққа Волин, Шчечин, Камень ва бошқа шаҳарлар кирди. Бу шаҳарларда ҳокимият шаҳар аристократияси қўлида — маҳаллий савдогарлар, ер эгалари ва қисман кулдорлардан иборат бўлган «шаҳар катталари» қўлида бўлиб, булар маҳаллий князларни ҳам назорат қилиб турардилар, бу князликлар фақат ҳарбий роль ўйнар эдилар. Ғарбий Поморье шаҳарларида веча бор эди, лекин бу вечада шаҳар аристократларининг таъсири катта эди. Ғарбий Поморье шаҳарларининг сиёсий тузуми баъзи жиҳатдан шимолий рус шаҳарларининг Новгород ва Псковнинг тузумига ўхшар эди.

Полаб славянларидаги королликлар ичида энг кучлиги Венд короллиги эди. Бу королликнинг асосини Эльба қуйи оқимининг ўнг қирғоғида яшовчи ободритлар иттифоқи ташкил этар эди. X

асрдаёқ кучли ободрит князлари Мстивой, Мстислав ва бошқалар донг чиқарган эди, бу князлар немис хроникаларида славян короллари (геҗез злауогит) деб аталади. XI асрда ободрит князларининг Готшалк (1030—1066), Крутой (1066—1093) ва Готшалкнинг ўғли король Генрихдан (1093—1125) иборат бутун бир династияси вужудга келди. Генрих Готшалкович расмий суратда вендлар (яъни венед славянлари) короли деб юритилар эди. Унга ободритлардан ташқари, лютичларнинг ҳам хийла қисми бўйсунар эди.

Ободрит князлари витязлардан тузилган ўз дружиналарига суяниб туриб, уруғ зодагонларига қарши кураш олиб борди. Уз ҳокимиятини кучайтириш учун улар немис феодаллари билан ҳам иттифоқ тузди. Готшалк худди шу мақсадни кўзлаб королликлар маросими асосида христианликни қабул қилди. Бироқ христианлик мамлакатда жиддий қаршиликка учради. Князь Крутой эски «мажусийлар гуруҳи»га суяниб туриб, Готшалкни ағдарди. Готшалкнинг ўғли Генрих ҳам, Крутойнинг ўрнини эгаллаб, отасининг Германия билан яқинлашувига ва христианлаштирувга қаратилган сиёсатини давом эттирди. Бироқ немислар билан, жумладан немисларнинг католик черкови билан яқинлашув венд королларига ўз мўстақилликларини сақлаб қолишда ёрдам бермади. XII асрда, немисларнинг «шарққа тазйиқи» яна бошланиши билан ободритларнинг ерлари биринчи навбатда истило қилиниб, немис феодаллари асорати остига тушиб қолди.

Куйида, Византия тарихи гапирилган вақтда, жанубий славян мамлакатлари тарихи билан, хусусан Болгария тарихи билан танишамиз, Болгария Европадаги энг қадимги славяц давлатларидан бири бўлиб, VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ тузилган эди.

Шу нарсани унутмаслигимиз керакки, шу VII—IX асрларда Шарқий Европада ҳам славян давлатлари ташкил топди, бу давлатлар кейинги вақтда вужудга келган қадимги улуғ Киев рус давлатининг бевосита ўтмишдоши эди.

VIII BOB

X—XI АСРЛАРДА ФЕОДАЛ ЕВРОПА. ФЕОДАЛ ЖАМИЯТИНИНГ ХАРАКТЕРЛИ ХУСУСИЯТИ

Феодализм системасининг қарор топиши. X—XI асрларда Ғарбий Европа мамлакатларининг кўпчилигида феодализм таркиб топди. Феодал ишлаб чиқариш усули Европа жамиятида хукмрон ишлаб чиқариш усули бўлиб¹, бу ишлаб чиқариш усу-

¹Феодал ишлаб чиқариш усулининг асосий хусусиятлари кўрсатиб берилган «Кириш» қисмига қаранг.

лининг характерли хусусиятлари қуйидагилардан иборат эди: йирик помешчик ер эгалиги ҳукм сураб ва майда дехқонлар ердан фойдаланар эди, меҳнаткашлар ишлаб чиқариш воситаларига боғланган эди (деҳқонлар чек ерга бириктирилган эди), ғайри иқтисодий йўл билан мажбур қилиш ҳукм сураб эди (буни мажбурий крепостной меҳнат — баршчина жуда яққол кўрсатиб туради), натурал хўжалик ҳукм сураб эди, кишлоқ хўжалик ва хунармандчилик техникаси паст ва қолоқ эди.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг таракқиёт даражаси. Рим империяси истило қилинган вақтда варварларда ишлаб чиқарувчи кучларнинг даражаси қандай бўлган бўлса, Ғарбий Европа жамиятининг ишлаб чиқарувчи кучлари X асрда унга қараганда анча ўсган эди. Бу вақтда кишлоқ хўжалигининг ривожини кўрсатадиган асосий нарса уч далали экишнинг тарқалиши эди. Уч далали система Каролинглар давридаги (IX аср) хужжатларда ҳам тилга олинади. X—XI асрларда бу система Европадаги бошқа мамлакатларга тарқалди. Бироқ кейинги вақтларда XII—XIII асрларда ҳам бу система икки далали системани, баъзи жойларда эса ҳатто ерни партов қилиш системасини ҳам бутунлай сиқиб чиқара олмади. Урта асрлар Европасида кишлоқ хўжалигининг ютуқларини кўрсатадиган иккинчи нарса ўтзорчилик, боғдорчилик, полизчиликнинг ривожланганлиги эди. Карл Буюкнинг машхур «Поместьялар тўғрисидаги капитулярий»сининг айрим моддалари бунга жуда равшан далилдир. XI ва XII асрларда Англия, Франция ва Италияда агроном ёзувчилар бўлиб, уларнинг ҳосилни ошириш масалалари тўғрисида ёзган махсус трактатлари сақланиб қолган. Ҳооилни ошириш ер ҳайдашнинг сифатига боғлиқ эди. Шунинг учун X ва XI асрларда ер ҳайдашга қаттиқ эътибор берилар эди. Агар баҳори экин учун ер одатда бир марта (дон сепиш олдидан) ҳайдалса, кузги экин учун (бу асосий экин эди) ер икки марта, баъзан ҳатто уч марта ҳайдалар эди. Ернинг хусусиятига қараб, ер 6—8 хўкиз қўшилган- плуг билан чуқур қилиб ёки бир жуфт хўкиз қўшилган плуг билан юзароқ қилиб ҳайдалар эди. Шу билан бир вақтда илғорроқ помещьяларда гўнг, қисман минерал (мергель) ўғит ишлатила бошлади. Клоний монастырининг ёзувларига кўра, жанубий Францияда донли ўсимликлар ҳосили XI асрда беш (сам) бошгача етиб борган, ҳосилсизроқ йилларда эса ҳосил одатда тўрт бош, уч бош ва ҳатто икки бош ҳам бўлган.

Шундай қилиб, Ғарбий Европанинг ишлаб чиқарувчи кучлари Рим империяси даврининг охириги асрларидагига ва халқларияинг Буюк кўчиши даври деб аталган даврдагига нисбатан анча ўсди. Экин майдонлари анча кенгайди. Уй хайвонларининг сони кўпайди. Полизчилик ва боғдорчилик ривожланди, узумчилик кенг тарқалди. Европада аҳолининг ўзи ҳам жуда тез кўпайди. XI асрда янги ерлар ўзлаштириш керак бўлиб қолди.

Худди шу мақсад билан Европанинг деярли барча мамлакатларида ўрмонларнинг дарахтларини зўр бериб йикитиш бошланди. Янги ишлаб чиқариш усули ўзидаги барча социал зиддиятларга ва жуда қаттиқ эксплуатация ҳукм суришига қарамадан Европа мамлакатларининг иқтисодий жиҳатдан ривожланишини таъминлаб, ишлаб чиқаришнинг аста-секин кенгайиб боришига имкон берди. Бироқ ўрта асрларнинг бу илк даврида ишлаб чиқарувчи кучлар ҳар ҳолда жуда секин ўсди. Варварлар Европасининг ниҳоят, уч далали системани ўзлаштириб олиши учун беш юз йил вақт кетди. Уртача ҳосил (айниқса дехқонлар ерида) хали ҳам жуда паст эди. Дехқонлар табиатнинг стихияли кучларига тўла равишда қарам эди. X—XI асрлардаги Европада ҳосилсизлик, қаҳатчилик, очлик, эпидемиялар жуда тез-тез бўлиб турадиган ҳодиса эди. Бу нарса ўша вақтдаги хроникаларда жуда равшан акс эттирилган. Айрим область ва округлар хўжалигининг биқиклиги ва натурал хўжалик ҳукм суриши туфайли, бир округда қаттиқ очарчилик бўлиб турган бир вақтда ундан 200—300 км наридаги иккинчи бир округда озик-овқат мўл-кўл бўлиши мумкин эди. Аҳоли оммасининг моддий турмуш даражаси жуда паст эди. Уша вақтдаги дехқонларнинг ғоят катта кўпчилиги сифатсиз, кучсиз овқат еб, ёмон, жуда хароб қулбаларда яшар, қўлда ясалган бесўнақай жихозлар тутиб, дағал, қўлда тўқилган қийим, ёғоч қавуш (яъни- усти қўн, таги ёғоч қавуш) кийиб турмуш кечираб эдилар.

Феодал помещьясининг тузилиши. Феодал помещьяси — вотчина (сеньория) одатда бир кишлоққа тўғри келиб, баъзан бир неча кишлоқдан иборат бўлар эди, камдан-кам ҳоллардагина кишлоқнинг бир қиомини ташжил қилар эди, помещья мазкур даврда асосий хўжалик, ижтимоий ва сиёсий ячейка эди. Каролинглар замонидан қолган хужжатлардан маълум бўлишича, IX асрдаги сингари, бу даврда ҳам крепостной дехқонлар ўзининг чек ерида дехқончилик қилар эди ва бу ер эвазига хўжайиннинг ерини экиб берар ёки помешчикқа қиоман маҳсулот тарзида, қисман пул тарзида рента тўлар эди. Бироқ X—XI асрларда хўжайиннинг (домениал) ери VIII—IX асрлардагига қараганда қисқарган эди. Сеньор қолган ерини ҳам чек ер қилиб бўлиб беришни фойдалироқ деб билар эди. Лекин шу билан бирга у маҳсулот тарзида тўланадиган рентани кўпайтирди. Қисман XI асрдаёқ баъзи жойларда натурал ренталар (баршчина шаклидаги ишлаб бериш рентаси ёки натура шаклидаги маҳсулот рентаси) ўрнига пул тўлаш, (пул рентаси) жорий қилина бошлади.

Крепостной дехқонлар ҳаётининг" ўзида ҳам ўзгаришлар юз берди. Каролинглар замонида оид хужжатларга қараб ҳукм чиқарганда қуллар билан илгариги эркин кишилардан чиққан қарам дехқонлар IX асрга келиб умумий крепостнойлар оммаси бўлиб қўшилиб кетган эди. Бироқ крепостной дехқонлар--

нинг бир қисми бир оз енгилроқ аҳволда бўлиб, бир қисми кейинги асрларда ҳам уларга қараганда оғирроқ ва ҳуқуқсизроқ аҳволда эди. Масалан, Францияда X—XI асрларда дехқонлар икки категорияга: сервларга («серваж») ва вилланларга бўлинган эди. Сервларнинг аҳволида юридик жиҳатдан ҳали баъзи куллик аломатлари сақланиб қолган эди. Хўжайини розилик бермаса, сервнинг уйланишига ҳаққи йўқ эди. Феодал сервдан махсус жон (бош) солиғи олар эди. Сервнинг ўз мол-мулкини бировга васият қилиб қолдиришга ҳаққи йўқ эди.

Серв ўлгандан кейин унинг мол-мулки хўжайиннинг қўлига ўтар эди, хўжайин бу мол-мулкни меросхўрга бериб, ундан ҳақ тарзида бир бош яхши мол олар эди. Вилланларнинг аҳволи бир оз дурустроқ эди. Улар шахсан эркин ҳисобланар эди, лекин ер масаласида қарам, тутқун эди. Уларнинг бажарадиган мажбурият ва тўловлари ер билан боғланган бўлиб, одатда муайян бир тарзда белгилаб қўйилган солиқ эди. Аммо ҳақиқий ҳаётига келганда сервлар билан вилланлар бир-биридан унча фарқ қилмас эди. Улар ҳам, булар ҳам мустақил хўжалик юри-тар эди, уларнинг ҳам, буларнинг ҳам оилаои, уй-жойи, моли ва ҳар турли оддий кишлок хўжалик асбоблари, ери бор эди. Бу жиҳатдан вилланлар ҳам, сервлар ҳам қадимги куллик замонидаги кулларга қараганда бутунлай бошқача эди. Лекин шундай бўлса-да, виллан ҳам феодал-помешчик томонидан жуда каттик эксплуатация қилинар эди, сервга қараганда виллан миқдор жиҳатидангина камроқ эксплуатация қилинар эди, холос. Энг мухими шуки, виллан ҳам ерга бириктирилган бўлиб, унда ҳечқандай шахсий эркинлик йўқ эди.

Крепостной дехқонларнинг феодалларга қарши кураши. X—XI асрларда дехқонлар орасида маълум даражада мулкий тенгсизлик пайдо бўла бошлади, дехқонлар бойроқвакамбағал дехқонларга ажрала бошлади. Бироқ, натурал хўжаликхукм суриб турган, бутун кишлокни феодал-помешчик каттик эзиб турган, феодалларнинг ўзаро урушлари натижасида кишлок тез-тез ҳароб бўлиб турган бир шароитда бу фарқ ҳам ҳали кескин тус олмаган эди. Ҳатто дехқонлар крепостнойларга айлантирилгандан кейин ҳам кишлокда жамоа-марка илгаригидек катта ахамиятга эга бўлди, у, дехқонларни жипслаштириб, феодаллар эксплуатациясининг энг оғир формаларига қарши дехқонларнинг биргаллашиб курашишига имкон берди. Марка, Энгельснинг сўзи билан айтганда, эзилган дехқонлар синфини ҳатто энг каттик ўрта аср крепостной ҳуқуқи хукм сурган даврда ҳам территория жиҳатидан жипслаштирди ва қаршилиқ кўрсатиш воситалари билан таъминлади¹.

Феодаллар зулмидан тоқати тоқ бўлган крепостнойлар ўз хўжайинларига қарши кўзғолонлар кўтардилар. Крепостной дехқонларнинг феодал-помешчикларга қарши энг дастлабки

бош кўтариб чиқишлари X ва XI асрлардаги француз йилнома-ларида акс эттирилгандир. Йилномачилар дехқонларнинг дастлабки ҳаракатлари ваҳшиёна суратда шафқатсизлик билан бостирилганини кўрсатиб ўтдилар. Чунончи, 996 йилда Нормандия герцоги Ричарднинг ерларида дехқонлар йиғилишлар уюштириб, бу йиғилишларда бундан буёқ хўжайинларга бўйсунмасдан, «эркин» яшайлик, деб қарорлар чиқара бошлаганлар. Буни эшитгач, герцог шубҳали дехқонлардан бир неча ўнтасини тутиб келтириб, «қолганларига ибрат учун» уларнинг оёқ-кўлини чопиб ташлашни буюрган. XI асрнинг 20-йилларида Бретаньда дехқонлар кенг ҳаракат кўтардилар, бу ҳаракатни ҳам маҳаллий феодаллар қонга ботирди. Германияда 841—842 йиллар билан 1073—1075 йилларда бўлиб ўтган Саксон дехқонларининг иккита кўзғолони (бу ҳақда юқорида айтиб ўтилган эди) эркин жамоачи дехқонларнинг крепостнойга айлантирилишига қарши олиб борган курашини эркин кўрсатади. Жанўбий Англияда ҳам норманлар истилосидан сал олдин XI аср ўрталарида худди шу сингари дехқонлар ҳаракати бўлиб ўтган эди.

ч⁴Феодаллар иерархияси. Вотчина-сеньория сиёсий жиҳатдан кичкина бир давлатга ўхшаган нарса эди. Бу давлатнинг ҳоқимияти сеньорнинг ўзи — поместье эгаси, йирик маҳаллий феодал бўлиб, у маҳаллий аҳолини суд қилар, қатл этар ва афв қилар эди, атрофидаги ўзига ўхшаш помешчик-хоқимлар билан уруш олиб борар эди. Лекин унинг ўзи ҳам одатда ўзидан каттароқ бир сеньорга қарам бўлиб, унинг вассали эди. Бу катта феодал-сеньор ҳам ўзидан каттароқ бир сеньорга қарам бўлиши мумкин эди ва ҳоказо. Бу қарамлик муносабатлари тизмаси королнинг ўзига тизилиб борар эди, шундай қилиб, король бутун феодал поғоналари ёки иерархиясининг бошлиғи эди. Дунёвий феодаллардан ташқари руҳоний феодаллар: папалар, архиепископлар, епископлар, аббатлар ва шу кабилар ҳам мавжуд эди. Феодаллар иерархияси одатда юқори ва қуйи табақаларга бўлинарди. Король ва унга тобе бўлган йирик территориал князлар, герцоглар ва графлар («тождор феодаллар») феодалларнинг юқори табақаси эди. Улар уруш олиб бориш, ўз пулларини зарб қилиш ҳуқуқига эга эдилар; суд ва конун чиқариш ишлари тамоман уларнинг қўлида эди. Улардан кейинги ўринда бир неча (баъзан эса бир неча ўн) имениеси бўлган баронлар турар эди. Баъзи мамлакатларда, масалан, Англияда баронларнинг ҳам герцог ёки графлик унвони бор эди. Феодал поғоналарининг ундан пасзроғида рицарлар турарди. Рицарларнинг яроқбардорлари бўлиб, булар ҳам аста-секин кичик рицарга айланиб борди. Феодалларнинг мана шу табақаларининг ҳаммаси бир бўлиб туриб, имтиёзли табақа—дворянлар табақасини ташкил қилди, бу дворянлар крепостной дехқонлар оммасидан, шунингдек, ўша даврда феодалларга қарам бўлган шахарликлардан юқори турар эди.

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, 21- т., 155-бет.

Вассаллик-ленлик муносабатлари. Феодалнинг ер-мулки — феодал ёки лен битта поместьедан, бир нечта поместьедан, бутун бошлик бир князлик, ҳатто королликдан ҳам иборат бўлиши мумкин эди (ўрта асрларда вассал королликлар кўп эди). Лекин ҳар бир феодалнинг қуйидагича ўзига хос хусусиятлари бор эди: 1) феодал, ҳаммадан бурун, «паст» деҳқонларга хос мажбуриятларни ўташ билан боғлиқ бўлган деҳқон мулкидан фарқ қилиб, дворян мулки, «асл» мулк эди; 2) феодал, одатда муайян бир хизматни, биринчи навбатда, ҳарбий хизматни ўташ билан боғланган эди; 3) феодал — юқори сеньорга вассал тобеликдаги қарам мулкдир, яъни аллоддан фарқ қилади, аллод X—XI асрларда жуда кам учраб эди; 4) феодал — наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган мулк эди (у ўзидан олдинги бенефицийдан шу билан фарқ қилар эдики, бенефиций ҳарбийларнинг ер мулки эди-ю, лекин наслдан-наслга мерос бўлиб ўтмас эди).

Вассалларнинг асосий мажбурияти ҳарбий хизматни ўташдан иборат эди, бу хизмат одатда йилига 40 кун белгиланар эди.

Ҳарбий хизматдан ташқари, вассаллар ўз сеньорлари фойдасига яна баъзи граждан хизматларини ҳам бажарарди, сеньор бошқа вассалларни суд қилганда судда қатнашар ёки унинг саройида сарой ахли бўлиб хизмат қилар эди. Булардан ташқари вассал ўз сеньорига маълум миқдорда пул ҳам тўлаб турар эди. Бу тўловлардан энг каттаси наслий (пошлина) бож эди, бу наслий бож рельеф деб аталиб, баъзан жуда катта суммадан иборат бўлар эди. Англияда баронлардан олинади-ган рельеф, масалан, 1 минг фунт стерлингга етар эди. Бутун мамлакатдаги феодаллар синфини бир бутун қилиб боғлаган шартнома системаси махсус маросимлар формасида муқаддаслаштирилар эди. Вассал феодал олишда, гўё ўзини сеньорнинг хомиёлигига топширишини ифодалаган бўлиб, унинг олдида тиз чўқар ва қўлларини сеньорнинг қўлига қўйиб, ўзини «унинг (яъни сеньорнинг) одами» деб атаб эди. Бу расмнинг ўзи ҳам оммага жабҳа деб аталар эди (французча потте—одам деган сўздан олинган). Сўнгра вассал махсус содиқлик қасами — ф'у а (французча ГоО ёд қилар эди. Сеньор ҳам вассалга тегишли феодал топширишнинг аломати сифатида унга махсус нарсалар бераб эди; вассалнинг ер участкасининг белгиси сифатида бир қисм тупроқ, ўша ер участкасига қирадиган ўрмоннинг белгиси сифатида дарахтнинг кичик бир шохчасини, епископ ҳокимиятининг белгиси сифатида узук ҳамда хасса ва ҳоказолар бераб эди. Бу расм и н в е с т и т у р а деб аталар эди.

Феодалларнинг қасрлари ва уларнинг тузилиши. X—XI асрларда Ғарбий Европанинг ҳамма ёғи қасрлар билан қоплана бошлади. Қаср (немисча *Scloz*, французча *chateau*, инглизча *castle*) феодалга ҳам турар жой, ҳам қалъа бўлиб хизмат қилади. Дастлабки пайтларда қасрлар ёғочдан қурилар эди. Хали IX асрда бу одатдаги икки қаватли ёғоч минора эди. Унинг юқори қаватида феодал ўз оиласи билан яшарди, пастки қава-

тида хизматкорлар турарди ҳамда ҳархил озиқ-овқат ва бошқа нарсалар сақланадиган омборхоналар жойлашган эди. Қасрнинг атрофи хандақлар билан ўралган бўлиб, унинг устига кўприк қурилган эди; кўприк кўтарилиб, туширилиб турарди, мабодо хавф-хатар туғилса — душман яқинлашиб қолган тақдирда — кўприк кўтариб қўйиларди. Францияда норманларнинг ҳужумлари, Германияда венгрларнинг ҳужумлари, Италияда арабларнинг ҳужумлари шундай қасрлар қуришга мажбур қилиб қўйган эди; қурилиш техникаси оддий, ҳажми у қадар катта эмас эди. Вактлар ўтиши билан X асрдаёқ қасрлар тошдан қилина бошлади¹. Қаср қуриш учун баланд қояли жойлар танланарди. Энди у бир неча қават (4—5 қават) қилиб қурилар ва атрофи бир қатор ёки икки қатор тош девор билан ўраб олинар эди. Хандақлар жуда мураккаб ва боши-учини ҳеч ким билмайдиган қилиб қурилар эди. Бундай қасрни ўқ отадиган қуролсиз биргина ҳужум билан олиб бўлмас эди, қамал қилувчи томон қасрни олиш учун уни ҳар томондан ўраб олиб, унинг ичидагиларни очликдан тинкасини қуришиб, ахир таслим бўлишга мажбур қилиш йўлини мўлжаллар эдилар.

Феодал қасрни қураётганда у ҳам ташқи душманни (ташқаридан қилинган бундай ҳужумлар вақтида, ҳатто қўшни қишлоқ аҳолисининг бир қисми ҳам у ерга яширина оларди), ҳам шу билан бир вақтда ўзининг рақиби — қўшни феодални (у билан жанжал ва ўзаро урушлар бўлиб турар эди) назарда тутар эди. Шу билан бирга, у қўшни қишлоқлардан баланд турар, бу эсз крепостной деҳқонлар оммаси устидан феодаллар синфининг ҳарбий-сиёсий ҳукмронлигини яққол кўрсатувчи бир нишона эди. Агар у ёки бу қишлоқда бирор бир тўполон юз бериб қолгудек бўлса, қасрдан жазо отрядлари юборилар эди. Феодалнинг ўзи эса бутун бир қишлоқ округининг деҳқонлар оммаси феодалга қарши кўтарилиб қаттиқ эксплуатация қилинганлиги учун ўч олишмоқчи бўлса, қасрдан чиқмасдан ичида бекиниб ётар эди.

Рицарларнинг қурол-яроқлари. Урта аср феодаллари ўтсиз темир қурол: сопи крест шаклида оғир қилич ва узун оғир найза билан қуролланган эди. Бундан ташқари гурзи ва ойболта қўлланар эди, лекин улар жуда тез истеъмолдан қолди. Аммо бунинг ўрнига рицарь мудофаа воситаларига кўпроқ эътибор бера бошлади. У аввалги чарм соғут ўрнига темир халқалардан тўқилган тўр соғут ёки узун пўлат-ясоғут қиядиган бўлди; рицарь қурол-яроғининг энг муҳим қисми устига темир пластинкалар қопланган ёғоч қалқон эди.¹ Рицарь бошига темир дубулға ва юзини сақлаш учун металлдан ишланган юпка никобсипор қиярди, уни кўтариб ёки тушириб қўйиш мумкин эди. Рицарнинг урушда миниб юрадиган оти металл ёпқич билан

¹ Энг қадимий, тошдан қурилиб, бизнинг замонамизгача сақланиб қолган, ўрта асрлар архитектурасининг энг қўшна ёдгорликлари Франциядаги Қуси қасри билан Англиядаги Рочестр қасридир (униси ҳам, буниси ҳам XII асрда қўрилган).

VI—XI АСРЛАРДА ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСИ

ёпиларди. Оқибат-натижада жангга шай бўлиб, отига маҳкам ўрнашиб олган рицарь гўёки жонли темир қалъага ўхшарди. Бундай оғир ва қўполдан-қўпол қуролашиб олган рицарь. учун душманнинг ўқ-ёйи ҳам, гурзиси ҳам писанд эмас эди. Аммо рицарь бу хилда қуроланганлиги учун қўполлашиб бемалол ҳаракат қила олмасди. У отдан йиқитилса, ўзининг қуролабардорининг ёрдамисиз отига мина олмас эди.

Ҳар ҳолда деҳқон пиёда қўшинлари учун рицарь жуда даҳшатли куч бўлиб, деҳқонлар уларнинг олдида ожиз бир банда эдилар.

Тез орада шаҳарликлар рицарларни тор-мор қила оладиган еоситаларни топдилар, бунда улар, бир томондан, ўзларининг анчагина ҳаракатчанлигидан ва жипслигидан, иккинчи томондан, деҳқон қўшинларига қараганда яхши қуроланганликларидан фойдаландилар. XII—XIII асрларда Ғарбий Европанинг турли мамлакатларида шаҳар аҳолилари рицарларга бир неча бор зарбалар берганлар. Бирок XIV ва ундан кейинги асрларда порох ва ўқ отувчи қуролабардорнинг кашф қилиниши ҳамда такомиллаштирилиши ўрта асрнинг намунали ҳарбий кучи бўлиб келган рицарликка барҳам берди.

Феодаллар анархияси. Ҳар турли аҳднома, мажбурият, қамаёдиларнинг жуда кўп бўлишига, бир-бирига хомийлик қилиш ва содиқ хизмат қилишига, жуда кўп ваъдалар беришига қарамай, феодаллар дунёси жуда ҳам нотинч эди. Аслини олганда, булун илк ўрта аср доимий ўзаро урушлар, тўхтовсиз давом этиб турган катта ва кичик ички урушлар, вассалларнинг ўз сеньорларига қарши узлуксиз исён кўтариш даври эди. Король ҳокимияти узок вақтгача феодалларнинг бу анархиясини баргараф қилиш у ёқда турсин, хатто чеклашга ҳам бутунлай ожизлик қилди. Рухонийлар феодалларнинг урушларига хотима беришга ёки уларга, лоақал, (>ир қадар чек қўйишга ҳаракат қилди. Черковнинг X ва XI асрлардаги йиғилишларида «илохий сулҳ» ва «илохий яраш» ўрнатиш тўғрисида ҳақиқатан бир неча марта қарор чиқарилди. «Илохий сулҳ»га мувофиқ, ўз урушлари вақтида феодалларнинг уришивчи томонларга алоқаси бўлмаган кишиларга, яъни черковнинг ўзига, деҳқонларга, шаҳарликларга ва ҳоказоларга зарар етказиши ман этилар эди. «Илохий яраш» расмига мувофиқ яшанба кунлари, баъзан эса ҳафтанинг бутун иккинчи ярмида (сешанбадан тортиб то душанба кунини эрталабга қадар) уришиш ман қилинар эди. Бирок бу қарорларнинг ҳаммаси ижро этилиши лозим бўлган қонунликдан кўра кўпроқ қуруқ декларация эди. Феодаллар амалда ҳеч қандай ҳокимиятнинг тан олмас эдилар. Кейинроқ бориб, ўсаётгай; шаҳарлардан иборат таянчга эга бўлган король ҳокимиятининг кучайишигина ҳукуматга бебош феодал-дворян элементларини тартибга чақириш ва уларни марказлашган давлат манфаатларига хизмат қилишга мажбур этиш учун реал имконият берди.

Шарқий Рим империяси. Ғарбий Рим империяси Герман қабилалари томонидан истило қилингандан кейин ҳам Рим империясининг Шарқий қисми яна узок вақт ҳукм сурди. У хатто ўзини расмий суратда Рим (Ромея) империяси деб атаверди. Латин тили яна узок вақтгача Шарқий империянинг давлат тили бўлиб қолди. Лекин Шарқда халқ грек тилида гаплашарди. «Рим империяси» деган ном бора-бора йўқолиб, «Византия империяси» деган ном юритила бошлади (империянинг пойтахти қадимги вақтда Византия деб аталган бўлиб, 330 йилда Константин Буюк унга Константинополь деб ном берган эди). Баъзи олимлар худди шу йилни Византия империясига асос солинган йил деб ҳисоблайдилар. Лекин тарихчиларнинг кўпчилиги Византия империяси 395 йилда, яъни Феодосий I ўлгач, империянинг ўғиллари ўртасида тақсимланиб, шарқий ярми Константинополь шаҳри билан бирга Аркадийга ўтган вақтда тузилган деб ҳисоблайди. Болқон ярим оролидан ва Згей денгизидagi кўпдан-кўп ороллардан ташқари, Византия империясига яна Кичик Осиё, Сурия билан Фаластин, Миср, Месопотамия билан Закавказьенинг бир қисми, Қримнинг жанубий қирғоқлари кирар эди.

Империянинг шарқий қисми ғарбий қисмига қараганда анча мустаҳкам бўлиб чиққан экан, бунинг асосий сабаби шуки, ундаги иқтисодий муносабатлар ғарбий қисмидагига қараганда анча тараккий топган ва анча мустаҳкам эди. Бу ерда Мисрдаги Александрия, Суриядаги Антиохия, Кичик Осиёдаги Смирна ва Ефес, Болқон ярим оролидаги Константинополь ва Фессалоника¹ каби ривож топган савдир-сотик марказлари бор эди. Осиё Шарқи билан олиб борилган қизғин савдо ишлари узилмади, балки хатто кучайди, бу савдо Осиёда III асрда кучли янги фторс подшолиги — Сосонийлар подшолиги вужудга келгандан кейин айниқса кучайди. Шарқий Рим империясида қулдорлик тузумининг ўзи ҳам Ғарбий империядагидек кескин тушкунликка учрамади. Бунинг сабаби аввало шуки, империянинг шарқий вилоятларида, айниқса кишлок хўжалигида қулдорлик Ғарбадигидек катта роль ўйнамади. Шарқ экономикасида қуллар билан бир қаторда қул бўлмаган элементлар, яъни шаҳарлардаги эркин хунармандлар ва кишлоклардаги жамоачи деҳқонлар катта ўрин тутар эди. Бу жамоачи деҳқонлар давлат деҳқонлари бўла туриб, қарамлик ҳолатига тушиб қолган бўлсалар-да (масалан, Сурия ва Мисрдаги «подшо деҳқонлари») ҳар ҳолда уларнинг ўз ер участкалари, шахсий хўжалиги бор эди, шундай қилиб,

¹ Бу шаҳарнинг яна бир славянча номи — Солунь эди.

улар куллардан анчагина фарқ қилар эдилар. Хийла кўп сонли мустақил деҳқонлар қисман қадимий ибтидоий тузумни сақлаб қолган бўлиб, Кичик Осиё ва Болқон ярим оролида истиқомат қилар эдилар. Эллинизм маданиятининг ўзи ҳам грек халқининг Яқин Шарқдаги турли халқлар билан кўп асрлар давомида қилган алоқасининг натижаси бўлиб, Византиянинг мустақамлигининг маълум даражада сақланиб туришига имкон берган шароитлардан бири бўлди. Антик грек тилидан фарқ қиладиган грекларнинг эллин тили Шарқдаги бошқа халқлар тилларининг кўпгина элементларини ўз ичига олганлиги, шаҳар тузилиши ўша қадимий грек шаҳар-давлат тузилишининг анчагина томонларини ўзида сақлаб қолганлиги, Яқин Шарқдаги турли халқларнинг гурлича диний эътиқодлари аралаш-қуралаш бўлиб кетиб, шарқий христиан динига ҳам таъсири ўтганлиги, булар ўртасида

Имдан бери савдо алоқаларининг мавжудлиги — мана шуларнинг ҳаммаси Урта денгизнинг шарқий қисмида яшовчи аҳоли бир бирига яқинлаштирди, алоҳида бир грек-Византия халқ,.....[ужудга келиши учун асос бўлиб хизмат қилди. Аммо айрим вилоятларнинг этник, маиший, дипий тафовутлари тамоман йўқ [\,.....сетмаган эди, Византиянинг бундан кейинги буғун бир тарихида бу нарса кескии сезилиб турди.

Шарқий империянинг юқорида қайд қилиб ўтилган хусусиятлари натижасида унинг варварларга бўлган муносабатлари ҳам бошқача бир характерга эга бўлди. Византия Ғарбий империяга ўхшаб варварлар томонидан босиб олинмади ҳам, яшашдан тўхтамади ҳам. Жумладан, Византия герман қабилалари — вестготлар, остготларнинг ва бошқа қабилаларнинг ҳужумларига бардиш берди, бу қабилалар эса Византиядан ғарб томон кириб бориб, у ерда ўзларининг варварлик королликларини туздилар. Византия империясида ҳали V—VI асрларда ҳам кулдорлик тузumi сақланиб қолган эди. VI асрда Византия ҳатто бу тузумни варварлар томонидан босиб олинган ғарбий вилоятларда тиклашга ҳаракат қилди. Бироқ ундан кейинги VII—VIII асрларда Византия қадимги Римга хос бўлган ижтимоий ва сиёсий традицияларни ўзида сақлаб, илгаригидек «Ромея давлати»лигича қолиб келаётган бўлса-да, унинг ижтимоий тузumi феодализм томон тезлашиб бормоқда эди. Оқибат-натижада Византия ҳам, «варварлаштирилишда» кочиб қутулмади, бу нарса Болқон ярим оролига жуда кўпдан-кўп славян қабилаларининг келишида намоён бўлди. Славянлар қисман Болқон ярим оролидаги бир қанча территорияларни босиб олиб, бу ерда (Ғарбда бўлгани сипгари Болгария, Сербия, Хорватияни барпо қилдилар), қисман Византия қўлида сақланиб қолган территорияга деҳқон-колопист бўлиб кўчиб келдилар ва бу ерга ўзлари билан бирга ибтидоий-жамоа тузumi тартибларини олиб келдилар. Шундай қилиб, шуни эътироф этиш мумкинки, оқибат-натижада германлар Ғарбий Рим империясига нисбатан қандай роль ўйнаган йўлсалар, славянлар ҳам Византияга нисбатан (озгина фарқ-

Юстиниан даврида Византия империяси (527—565)

сарк билан) худди шундай роль ўйнадилар. У ерда ҳам, бу ерда ҳам варварларнинг келиши кулдорлик тузумининг кулашига ва анча прогрессивроқ ижтимоий феодал муносабатларининг ривожланиши учун шарт-шароитлар яратилишига ёрдам берди.

Юстиниан замонида Византиянинг кенгайиши. Византия ҳали Ғарбдаги варвар королликларига, шимолдаги славян қабилаларига ва Урта Шарқда янги форс (Эрон) подшолигига кескин равишда қарама-қарши турувчи кулдорлик «Рим империяси» мавжуд бўлган даврда, VI асрда император Юстиниан ҳукмронлик қилган вақтда энг катта муваффақиятга эришди. Юстиниан 527—565 йилларда подшолик қилди. У атоқли маъмур эди, қонун чиқарувчи эди, у империянинг шарқий чегараларинигина эмас, балки ғарбий чегараларининг ҳам анчагина қисмини тиклаган киши эди.

У ўздан олдин ўтган Феодосий династияси ўрнига келган янги династиянинг вакили эди. Унинг амакиси император Юстин I баъзи маълумотларга кўра, иллириялик саводсиз бир деҳқон бўлиб, ҳарбий хизматда шухрат қозонганда, армия уни император қилиб қўтарган экан. У Юстинианни ўзига ёрдамчи қилиб олган, Юстиниан амакисининг аксича рим-византия таълимини жуда яхши билган.

Византия варварларнинг (германлар, славянлар ва бошқаларнинг) ҳужумини қайтариб, ўзи уларга қарши ҳужумга ўтган бир даврда Юстиниан императорлик қила бошлади. Юстиниан ўз олдига империянинг илгариги ғарбий чегараларини тик-

лашни вазифа қилиб қўйди. Илгариги Ғарбий империя герриториясида яқиндагина вужудга келган варвар королликларининг тарқоқ ва кучсизлигидан фойдаланиб туриб, Юстиниан ўз прогаммасини қисман амалга оширишга муваффақ бўлди. Унинг саркардалари Велизарий ва Нарсес Шимолий Африкадаги Вандал короллигини (534 й.), Италиядаги Остгот короллигини (555 й.) ва Испаниянинг жанубий қирғоғини (Бетикани) босиб олди.

Шуандай қилиб, Урта денгиз византияликлар, ўчун яна «бизнинг денгиз» (Mare позтгит) бўлиб қолди. Замондошлар назарида империя гўё Август ва Траян давридаги «бахтли кунларга» яна қайтгандек туюлар эди. Лекин юқорида кўрсатиб ўтилганидек, голларга қарши олиб борилган уруш натижасида бутун Италия тамомила хароб бўлди ва бу уруш империянинг ўзи анча маблағ **сарфлашга мажбур этди.**

Иккинчи томондан, Испанияни босиб олиб, уларни Византияга қўшиб олишнинг ўзи вақтинчалик бўлиб қолди. Аслида Урта депгизнинг Шарқий қисми билан Ғарбий қисми ўртасидаги иктисодий алоқа бу вақтда тўхтаб қолган эди. Ғарбий герман королликлари умуман олганда Византияни Ғарбда босиб олган ерларининг кўпчилиги қисмидан сиқиб чиқаришга қурбидан этар эди. Шу билан бир вақтда Шарқнинг ўзида ҳам Византиянинг душманлари кўп эди.

Юстиниан ўз давлатининг шимолий чегараларини қисман гуналар ҳужумидан, қисман славянлар сиқувидан ҳимоя қилишга жуда зўр берди. Болкон ярим оролида бир-бирига параллел равишда уч қатор қалъалар қурилди. Аммо бу мушофаа тўсиқлари славянларнинг Болкон ярим оролига қараб силжишларини тўхтата олмади. Славянларнинг кўпини империя ярим оролга иттифоқчи — федератлар сифатида жойлаштиришга мажбур бўлди. Бошқалари хатто Болкон ярим оролининг жанубида — Македонияга ва Эгей денгизи бўйларида колонист-ер эгалари сифатида жойлаштирилди. Юстиниан империянинг Кримнинг жанубий қирғоғидаги ва қисман, Закавказьедаги ерларини қайтариб олди. Лекин у Месопотамиянинг бир қисмини Эрон шоҳига беришга ва сулҳ тузилганидан кейин унга катта-катта пул тўлаб туришга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, Юстинианнинг улуғ давлат тузиш сиёсати бир қадар муваффақиятли натижалар берди, холос. Шундай бўлса-да, унинг вақтида империянинг чегаралари анча кенгайди. Кейинги вақтларда Византия империяси бундай ютуқларга ҳеч бир эриша олмади.

Юстинианнинг қонун чиқариш фаолияти. Юстиниан подшолик қилган даврда Византиянинг ички тарихида жуда катта воқеалар юз берди. Бу воқеалардан энг аввал Юстинианнинг қонун чиқариш соҳасидаги фаолиятини кўрсатиш керак. У ўа подшолигининг бошланиш пайтидаёқ Рим императорларининг илгари нашр қилинган ҳамма қонунларини бир қилиб тўплаб

босиб чиқаришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Энг атоқли юристлардан иборат икки комиссия Трибониан раҳбарлигида Рим қонунларини тўплаб тартибга солиш устида жуда катта иш олиб борди. Бу комиссияларнинг 528—534 йиллар мобайнида олиб борган иши натижасида «граждан ҳуқуқлари тўплами» (Соғриз {ипз сшНз) вужудга келтирилди, бу тўплам Рим империясидаги бутун қонунларни яқунловчи энг катта юридик ёдгорлик бўлди. Тўплам тўрт қисмдан иборат эди: 1) 12 томлик Юстиниан кодекси — Рим императорларининг қонунлари тўплами; 2) Дигестлар — бу 50 китоб бўлиб, Рим қонунларини шарҳлаган машхур рим юристларининг асарларидан олинган парчаларни ўз ичига олган эди; 3) Институциялар — судьялар ва ўқувчи-юристлар учун қисқача юридик қўлланма (бир китоб); 4) Новеллалар — Юстинианнинг кодексига кирмаган янги қонунларидан (535 йилдан то ўз подшолигининг охиригача) иборат эди.

Юстинианнинг қонунлар тўпламида, бир томондан қулдорлик тузуми аломатлари («барча одамлар эркин кишиларга ва қулларга бўлинади») ва иккинчи томондан, вужудга келатган феодал муносабатларнинг аломатлари (қолонат тўғрисидаги қоиунлар, қулларни чекланмаган микёсда бўшатиш тўғрисидаги янги қонунлар) акс этди. Тўпламда император ҳокимияти абсолют-хокимият деган идея аниқ баён қилинди («император иродаси — қонун манбаидир»).

Юстиниан тўпламида хусусий мулкни ҳимоя қилишга ва Рим империяси билан Византия учун хос бўлган оддий товар хўжалиги шароитидан келиб чиқадиган ҳар турли мулккий муомалаларни расмийлаштиришга катта ўрин берилди. Тўпламнинг кейинги икки хусусияти (қучли марказий ҳокимият идеяси ва муфассал ишлаб чиқилган хусусий мулк ҳуқуқи) бу тўпламнинг кейинги вақтларда, ўрта асрларнинг иккинчи ярмида Ғарбий Европада жуда ҳам шухрат қозонишига сабаб бўлди. Юстинианнинг «Граждан ҳуқуқлари тўплами»ни Европа юристлари синчиклаб ўрганди, XII асрдан бошлаб, айниқса XIII—XIV асрларда Ғарбий Европанинг турли мамлакатларида қороллар чиқарган қонунларда Рим қонунларидан фойдаланилганлигини кўриш мумкин.

Юстиниан қонунлар тўпламини чиқаришидан мақсад қулдорлик ишлаб чиқариш усулининг емирилиши жуда тезлашиб бораётган шароитда қулдорлик давлатини сақлаб қолиш эди; бу қонун жумладан, марказдаги ва жойлардаги ҳокимият агентларига халқ оммасининг революцион чиқишлари билан қурашда қурол бўлиб хизмат қилар эди. Айни Юстиниан даврида Константинополда ва турли вилоятларда бир неча бор катта-катта халқ кўзғолонлари бўлиб ўтган эди. 532 йилда Константинополда бўлиб ўтган кўзғолон айниқса қучли бўлди. Кўзғолон кўтарилишига энг асосий сабаб император чиновникларининг, айниқса Юстинианнинг эркатойи — Константинополь ҳукмдори

бўлиб турган Иоанн Каппадокийскийнинг хазинани талашаи, П^Орахўрлиги ва шу хилдаги суиистеъмоллари сабаб бўлди.

«Ника» кўзғолони. Кўзғолон 532, йил 11 январда Константинополда цирки (иппадроми) да император хузурида бошланди. • /Iшп, I) деб аталадиган цирк оппозициячи партияларидан бири аҳоли номидан шикоят ёзиб, унда юқори мансабдор чиновникларни жазолаш талаб қилинган эди. Юстиниан буни рад этиб, /K, \. I билан иппадромни ташлаб чиқиб кетди. Бунга жавобан Кўзғолон кўтарилиб кетди. Кўзғолончилар «Ника» (грекча — «талаб қозон!» демакдир) деган шиор кўтардилар. Кўзғолон бутун пойтахт ва унинг атрофига ёйилди. Юстиниан ночор аҳа тушиб қолдим, деб ўйлаб, у хатто Константинополдан қочиб кетмоқчи ҳам бўлди. Кўзғолон беш кун давом этиб, Юстинианнинг сарқардаси Велизарий томонидан дахшатли шафқатсизлик билап. бостирилди. 30 минггача киши ўлдирилди.

«Ника» кўзғолони қатпашчиларининг состави жуда ҳам хил-Ма \ и. I эди, Бир томпдан, унда Константинополнинг ва унинг ён атрофи!... г халқ оммаси қатиашди, бу омма империя чиновникларининг жабр-зулмига қарши бош кўтарган эди. Иккинчи томондан, ҳаракатиинг ташкилотчилари аристократ сенатор элементлар бўлиб, улар янги династиядан ва Юстинианнинг ўзининг мустабид ҳокимиятидан норози эдилар. Ҳаракатда қатнашган цирк гуруҳларининг ўзи — «яшиллар» ва «кўклар» деб аталган гуруҳлар епорт ташкилотлари бўлиб, шу билан бир вақтда муҳим сиёсий роль ўйнар эдилар. «Кўклар»ни Юстиниан сарой аҳли қўллаб-қувватларди, «яшиллар»нинг эса аристократик оппозициячилар орасида жуда кучли ҳомийлари бор эди. Шу билан бир вақтда «кўклар» ҳам, «яшиллар» ҳам Константинополдаги анча кенг демократик ташкилотлар билан — димлар билан боғлаиған эди. Димлар эски вақтдаги шаҳар ўз-ўзини идора қилиш бошқармасининг қолдиғи бўлмиш ўзига хос район халқ уюшмалари бўлиб, Юстиниан вақтида ҳали анча эътибори бор эди ва ҳукумат ҳам, аристократлар оппозицияси ҳам улар билан ҳисоблашишга мажбур эди.

Маъмурий ва молиявий зулмнинг кучайиши. 532 йил воқеалари Юстинианиинг ички сиёсатида катта таъсир қилди. Юстиниан кейинги вақтларда ҳам халқ оммасининг бош кўтаришидан ҳадиксираб юрди. 532 йилдан кейин димлар хийла даражада қайта тузилди. Константинополда ва бошқа йирик шаҳарларда полиция ҳокимияти кучайтирилди. Шу билан бир вақтда Юстиниан йирик сенатор зодагонларга қарши қаттиқ кураш олиб борди. У, магнатларнинг жуда кўп ерларини мусодара қилди. Император фармонлар чиқариб, эркин кишиларнинг маҳаллий катта ер эгалари ҳомийлигига ўтишини ман қилди. Кучли социал таянч топиш мақсадида Юстиниан давлат православ черковига, епископлар ва монастирларга ҳар жихатдан ҳомийлик қилди, уларга жуда кўп ерлар берди. Эски зодагонларга қарама-қарши равишда Юстиниан ҳарбий хизматидаги ўрта даража-

ли элементларга кўпроқ таянди, мусодара қилинган ерларнинг кўп қисми уларга берилди.

Маъмурий давлат аппаратини мустаҳкамлаш сенатор аристократлар оппозициясига ва революцион халқ ҳаракатига қарши курашнинг воситаларидан бири эди. Юстиниан бошқаришни қаттиқ марказлаштирди, хатто жойлардаги иккинчи даражали амалдорлар ҳам вазифага император фармони билан тасдиқланар эди. Ҳукумат амалдорлар ўзларининг оладиган маоши билан яшашлари ва аҳолидан пора олмасликлари керак, деб бир неча бор расмий эълон қилишига қарамай, порахўрлик йўқолмади. Шунингдек, императорнинг амалдорлар зодагонларни ва бойларни эркалатиб юбормасин деган фармони ҳам амалга ошмай қолиб кетди.

Юстиниан ҳукумати давлат молиясига ҳам катта эъгибор берди. Унинг замонида аҳолидан олинадиган солиқлар бир неча хисса кўпайди- Император хазинаси аҳолидан ер, жон, хунармандлик (хунармандлардан) ва савдо солиқлари солиш йўли билан жуда катта маблағлар олар эди. Юстиниан ипаК, туз ва хоказоларга император монополидсидан кенг фойдаланди. Махсус давлат ишхоналари ҳам бўлиб, буларда императорнинг эркак ва аёл қуллари ишлар эди. Саройнинг зеб-зийнатларига, кўпдан-кўп амалдорларни ва армияни саклаш, данғиллама иморатлар солишга (буларни давлатнинг ўзи уюштирар эди) бу маблағларнинг ҳаммаси сарф қилинар эди. Молиявий зулм мамлакатнинг иқтисодий ҳаётига жуда ёмон таъсир қилди ва халқоммасыинг вайрон бўлиб кетишига сабаб бўлди. Ҳукуматнинг жуда қаттиқ диктатураси халқ оммасини ғоявий жиҳатдан ҳам эзар эди. Юстиниан ҳукумати шу -маҳалгача ҳам унча-мунча сакланиб қолган маъжусийларни таъқиб қилиб, уларнинг фалсафа мактабларини ёпиб қўйди. Ҳукмрон православ черковининг таълимотига қўшилмовчи еретиклар жуда кескин таъқиб қилинди. Буларнинг ҳаммаси аҳолининг жуда кенг доираларида (айниқса сепаратчилик кайфиятидаги чекка вилоятларда) қаттиқ норозилик туғдирди ва аҳолининг бир қисмини Эронга ва бошқа қўшни мамлакатларга чиқиб кетишига сабаб бўлди. Шаҳарларда шаҳарликларнинг баъзи жойларда дехқонларнинг ғалаёнлари, қулларнинг асирликдан қочишлари, «тил бириктиришлари» тарқоқ ҳолда бўлса-да, Юстиниан подшолик қилган даврда тўхтамай давом қилиб турди, подшоликнинг охирларида эса бу нарса янада авж олиб кетди.

Юстиниан замонидаги қурилиш. Юстиниан замонида давлат маблағларининг хийла қисми қурилиш ишларига кетди. Юстиниан юзлаб қалъа ва юздан кўп майдароқ истехкамлар қурдирди. Унинг замонида жуда кўп ижтимоий характердаги иншоотлар ҳам бино қилинди — водопроводлар, йўллар, ҳаммомлар, театрлар, ҳар турли ҳукумат бинолари қурилди. Бу ҳукумат бинолари ичида сарой ва ибодатхоналар катта ўрин олди. Илк Византия архитектураси орасида энг муҳими аё София ибодат-

хонаси бўлиб, у Юстиниан томонидан 532—538 йилларда («Оллонийг донолиги» шарафига) қурилди, бу аё София ибодатхонасида илк Византия архитектураси услубининг хусусиятлари жуда яхши акс этди. Аё София ибодатхонаси асосан кейинги империя давридаги рим ҳукумат бинолари типиди, яъни базилика типиди қурилган бўлиб, антик архитектура элементларини (ички стунлар), шунингдек, шарқ меъморлиги элементларини (жуда кўп олтин безаклар, бинога ҳашамат берган мухташам гумбаз ва хоказолар) ўзида акс эттирди. Ибодатхонанинг ичкарасидаги кошнкор тасвирлар ранг-баранг сунъий қимматбаҳо тошлардан ниҳоят даражада бадиий бир тарзда ишланди. Аё София ибодатхонасининг мустақкам ишланганлиги кишини ҳайратда қолдиради. Бир неча марталаб зилзила бўлишига қарамай, бу бино ҳозирги вақтгача сақланиб келяпти ва у жаҳон архитектурасининг ажойиб тарихий ёдгорликларидан биридир.

VI асрда Византия маданияти. Аё София ибодатхонаси сингари машҳур ёдгорлик қурилишида ўз ифодасини топган юксак архитектура санъати Византиянинг умумий маданияти ўша даврда қандай юксак бўлганлигини кўрсатувчи далиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Бундай монументал бадиий ёдгорлик қурилганлигининг ўзи моҳир уста, математиклар, инженерлар, рассомлар бор бўлганлигини кўрсатади. Византиянинг VI асрдаги гуманитар асарлар яратганлигини бир қанча йирик олим ва ёзувчиларнинг номларидан билиш мумкин, уларнинг асарлари бизнинг замонамизгача етиб келди. Юстиниан вақтидаги йирик тарихчи Прокопий Кесарийский бунинг мисолидир. Прокопий Юстинианнинг подшолик қилишига оид бир қанча тарихий асарлар яратди, жумладан, «Урушлар тарихи» (форслар, готлар ва бошқалар билан), «Қурилишлар», «Сирли тарих» каби асарлар яратди. Прокопий асарларида қимматли материаллар тўпланган, унда Византиянинг бир ўзининг эмас, ҳатто унинг ён қўшнилари, жумладан, VI асрдаги славянларни, остготларни, вандаллар ва бошқаларни ҳам таъриф-тавсифлаб берган. Узининг расмият учун ёзган асарларида Юстианианнинг сиёсатини тўла маъқуллаб уни шарафлаган. Прокопий ўзининг «Сирли тарихи»да аксинча подшолик даврининг сирли, қоронғи томонларини очиб ташлаган, айниқса Юстиниан сиёсати натижасида солиқларнинг оғирлашиб, халқ оммасининг тобора қашшоқлашиб кетганлигини қайд қилган.

Византиянинг VI асрда ўтган яна бир йирик тарихчиси Агафий эди. Унинг «Юстинианнинг подшолик қилиши» деган асари Прокопий асарларига анча муҳим қўшимчалар дитиб, уларни тўлдиради, тузатади, ўрни билан унинг берган маълумотларини тасдиқлайди.

Византиянинг VI асрдаги энг йирик олимлари орасида аниқ фанлар билан шуғулланган медиклардан Александр Траалльский ва Павел Эгинскийни, математик-ме-

ханиклардан Исидор Милетский ва Анфимий Траалльский (булар аё София ибодатхонасининг асосий қурувчилари бўлган), географлардан Козьма Индикоплавтни кўрсатиш (мумкин, Индикоплавт асарларида географик ноаникликлар анчагина кўп бўлишига қарамай, у Африка ва Ҳиндистан, Қизил денгаз ва Ҳинд океани тўғрисида бйр қанча қимматли материалларни ўз ичига олган. Унинг коинотга нисбатан геоцентрик қарашлари ўрта аср кишиларининг география тўғрисидаги тасавурларига (XV аср охирларига қадар) жуда катта таъсир кўрсатган.

VI асрнинг иккинчи ярмида ва VII асрда Византиянинг кризисга учраши. Юстинианнинг подшолик қилиши сиртдан қараганда гуллаб-яшнаётгандек кўринса ҳам, халқ оммаси учун жуда оғир бўлди. Жуда кўп марта кўтарилган халқ кўзғолонлари, айниқса 532 йилги кўзғолон бунинг ёрқин далилидир. Кекса император (84 ёшида) ўлганда, унинг вориси, Юстин II жуда оғир ахволда қолди. Юстин подшолигининг сўнги йилларида солиқлар янада кўпроқ ошиб кетганлигига қарамай, давлат хазинаси бўм-бўш эди. Оғир солиқлардан хонавайрон бўлган аҳолининг жойларда солиқ тўлашдан бош тортиш ҳоллари тез-тез юз бериб турадиган бўлди.

VI асрнинг биринчи ярми билан VII асрнинг биринчи ярми ўртасида Византиянинг ижтимоий тузумидаги зиддият айниқса авж олган эди. Бу вақтда Византиядаги қулдорлик тузумининг емирилаётганлиги очик кўриниб турган эди, кишлок хўжалигида, ҳунармандчиликда қўл меҳнатини эркин меҳнат тобора сиқиб чиқараётган эди. Шундай бўлса ҳам қулчилик тамоман тугатилмаган эди. Янги, анча прогрессив бўлган феодал муносабатлар нисбатан секинлик билан таркиб топиб келатган эди ва бунинг натижасида ишлаб чиқариш қучларининг ривожланиши тўхталиб қолмоқда эди. Буни, масалан, Болкон ярим оролида ва Кичик Осиё вилоятларида бир вақтлар жуда серхосил бўлган ерларнинг анча кўп қисми эндиликда бўм-бўш, қовжираб ётганлигидан кўриш мумкин.

Шаҳар камбағаллари, қуллар, колонлар ва жамоачи-деҳқонларнинг ҳар турли халқ ҳаракатлари Юстаниан императорлигининг сўнги йилларида тез-тез кўтарилиб, VI аср охирлари ва VII асрнинг биринчи ярмида бу ҳаракат янада қучайиб кетди. Миср ва Сурияда ҳар турли ереслар (монофизитлар¹, несторианлар² ва хоказолар) байроғи остида сепаратистик ҳаракатлар юз берди, бундан мақсад — бу вилоятларни Константинополдан ажратиш эди.

¹ Монофизитлар — V—VII асрларда ўтган христианлар мазхаби, улар Христосни инсонлик табиати йўқ, у фақат худодир, деб ҳисоблардилар. Бу мазҳаб Миср ва Сурияда кенг тарқалган эди.

² Несторианлар — V—VII асрларда ўтган иккинчи бир христианлар мазхаби, булар арианларга ўхшаб Христосни оддий бир инсон деб ҳисоблардилар. Несторианларнинг кўпчилиги Сурия ва Месопотамияда эди.

Империянинг ташқи аҳоли янада оғир эди. Империяга ҳар тарафдан кўпдан-кўп душманлар ҳавф солмоқда эди. Юстиниан ўлгандан кейин тез орада Византия қўл остидаги ерлар кескин суратда камайиб кетди. 568 йилда лангобардлар Италиянинг шимолий қисмини ва ўрта қисмининг бир бўлагини босиб олди. Орадан кўп вақт ўтмасдан, VI асрнинг 80-йиллари бошида Испаниядаги ерлар ҳам қўлдан кетди. -Болқон ярим оролига VI асрнинг иккинчи ярмида ва VII асрнинг бошларида славянлар бир неча марта жуда кўплаб кириб, Пелопоннесгача бориб етди. Дунайда император қўшинлари аварлардан зарба еди. Эронликлар VII асрнинг бошларидан то ўртасигача шарқий вилоятларни бирин-кетин босиб олиб, баъзан Константинополнинг ўзига ҳам ҳавф солди.

Юстиниан династияси 602 йилда сарой тўнтариши натижасида тахтдан тушди. Бу династиянинг охириги вакили император Маврикий шу сарой ўзгариши вақтида беш ўғли билан бирликда ўлдирилди. Империя император Ираклий вақтида (610—641) бир қадар мустақамланиб олгандек бўлди. Ираклий эронликларга зарба бериб, улардан Сурия, Фаластин ва Мисрни қайтариб олди. Бироқ орадан кўп вақт ўтмай, VII асрнинг 30- йилларида •— 40- йилларнинг бошларида Византия бу муҳим вилоятларни иккинчи марта бу сафар абадийга қўлдан бериб қўйди, уларни араблар босиб олди.

Ираклийнинг ворислари даврида Византия территорияси яна ҳам қисқариб кетди. Араблар босиб олган бутун Шимолий Африка ҳам узил-кесил қўлдан кетди. Болқон ярим оролида 679 йилда-славянларнинг кучли Болгария давлати вужудга келди. Долмацияни ва ярим оролнинг шимоли-ғарбидаги Иллирияни турли славян қабилалар — серб ва хорватлар боеиб олди. Империянинг ўзида VIII асрнинг бошларида Юстиниан замонидаги территориянинг кўп деганда учдан бир қисми қолди. «Тикланган» буюк Рим империясидаи Болқон ярим оролининг жанубий қисми, жанубий Италиянинг бир қисми, Кримнинг жанубий қирғоғи, Кичик Осиё ва Архипелаг ороллари қолди, холос.

VII асрдаги алғов-далғов в*актида Византия ўзгаришларни бошидан кечирди, бу ўзгаришларда унинг социал ва сиёсий жиҳатдан янада ривожланишининг элементлари бор эди. Даставвал, империя энди илгаригидек грек-рим империяси бўлмасдан, асосан бир жинсли грек империяси бўлди. Фақат грек тили расмий давлат тили бўлиб қолди. Империянинг асосий диққати бу вақтда бутунлай Болқон ярим ороли билан Кичик Осиёга қаратилди. Александрия ва Антиохия қўлдан кетгандан кейин Константинополнинг иқтисодий ва сиёсий эътибори ошди. Шу билан бирга империя территориясига варварларнинг, биринчи навбатда, славянларнинг кўплаб кўчиб келиб ўрнашуви Византия империясидаги социал тузумнинг демократлашувига ёрдам берди, қулдорлик муносабатларининг йўқолиб бориш процессини тезлаштирди.

«Дехқончилик қонуни». Византиядаги келгинди славян дехқон аҳолининг аҳоли «Дехқончилик қонуни»да жуда яхши таърифланган; бу манба VIII асрга оиддир, лекин унда VII асрдаги аграр муносабатлар ҳам акс этган. Ушбу манбага қараб фикр юритилганда, бу дехқонлар эркин аҳоли бўлиб, уларнинг ўз экинзорлари, токзорлари ва боғлари бўлган. Дехқонларнинг хўжалигида дехқончиликнинг ўзидан ташқари, чорвачилик ҳам катта роль ўйнаган. Ҳар бир дехқоннинг ер участкаси экинзор, токзор ёки боғдан иборат бўлиб, унинг ўз хусусий мулки ҳисобланган, лекин унда жамоа ер эгалигининг аломатлари очик кўриниб турар эди. Участка «улуш», «қуръа» деб аталган. Бу нарса ерларнинг тақсимланганлигидан далолат беради. Қонунда, дастлабки тақсим нотўғри қилинган бўлса, ерни қайта тақсимлаш ҳам назарда тутилган. «Дехқончилик қонуни»да далалардан экин йиғиштириб олингандан кейин ерларнинг ҳаммаси очик ўтлоқка айлантирилиб, унда бутун кишлоқ чорвасининг боқилиши ҳам писанда қилинган. Эгаси ташлаб кетган тақдирда ер жамоага топширилиши керак эди. Кишлоқнинг асосий аҳолиси, яъни қўшничилик жамосининг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган дехқонлардан ташқари, «Дехқончилик қонуни»да яна камбағал дехқонлар тўғрисида ҳам гапирилади, бу камбағал дехқонлар қисман катта ер эгаларидан, қисман эса жамоачи дехқонларнинг ўзидан ер участкаларини ҳосилнинг ярмисини бериш шарти билан (тенг шерикка) ижарага олардилар. Дехқонлариинг яна бир категорияси тилга олинади, булар катта ер эгаларига махсус ушр (мортита) тўлар эдилар. Афтидан, булар ҳам ижарачи-деҳқонлар бўлганлар-у, лекин уларнинг аҳоли ерни тенг шерикка олган дехқонлар аҳолидан яхшироқ бўлган. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, уларнинг ҳам бир вақтлар ўз ерлари бўлган, бироқ кейинчалик йирик ер эгаларига қарам бўлиб қолганлар. Ниҳоят, «Дехқончилик қонуни»да айтилишича, ер эгаларининг ерларида ишлаш учун ёлланган батрақлар, кишлоқ хўжалик ишчилари (мистотлалэ) гуруҳи бўлган.

Шундай қилиб, «Дехқончилик қонуни» жамоанинг табақаларга ажрала бошлаганлигидан, жамоа аъзоларининг ўз ёнидаги катта дунёвий ер эгалари ёки черков-монастирь ер эгаларига қарам бўла бошлаганлигидан ҳам далолат беради.

Славянлар империяни худди мухтож нарсасига — жуда кўп эркин дехқонларга эга қилдилар. Византияда тушқунликка юз тутган ва умри тугаб қолган қулдорлик тузуми ўрнига, бу эркин дехқонлар заминидан янги феодал муносабатлар ривожлана олар эди.

Славянларнинг ўрта аср Византияси тарихидаги асосий роли ана шундан иборат. Сон жиҳатидан кўпайган, иқтисодий жиҳатдан мустақамланган, жамоаларга уюшган Византия дехқонлари VIII—IX асрларда ишлаб чиқариш кучларини муваффақиятли ривожлантирди, мамлакатни ғалла билан, дехқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, токчилик маҳсулотлари билан

тўла таъминлаб турди. Шу билан бир вақтда ҳукумат деҳқонлардан мунтазам равишда ер солиғи олиб турар эди. Бу нарса давлат молиясини анча тартибга солди. Нихоят, деҳқонлар Византия барпо этилаётган янги қўшин учун манба бўлиб хизмат қилди, империя улардан унинг энг хавфли душмани бўлган Араб халифалигига қарши курашда фойдаланди.

Исаврлар династиясининг идора қилиши. VIII асрнинг бошларида ҳам Византиянинг халқаро аҳволи боягидек жуда оғир эди. Араблар Кичик Осиёга бостириб кирдилар. Улар Кипр ва Родос ороларини босиб олдилар. Араб қўшинлари Константинополь яқинига келиб уни деярли бутун бир йилгача (717—718) камал қилиб турдилар. Лекин араблар Константинополни ололмадилар. Константинополнинг қулай стратегик мавқеи, византияликларнинг «греклар ўти»¹, деб аталган ўтти ишлатиши, императорга иттифокчилари болгарларнинг ёрдам бериши натижасида, араблар катта талафот кўриб, чекинишга мажбур бўлдилар. Янги сайланган император Лев III Исавр истеъдодли ташкилотчи ва қобилиятли олий қўмондон бўлиб чиқди. У, Сурия билан чегарадош Исаврия вилоятдан чиққан бўлиб, янги Исаврлар династиясига асос солгандир. Исаврлар династияси Византияни бутун бир юз йил давомида (717—802) идора қилди. Лев III (717—740) ва унга ёрдамчи бўлиб, кейин унинг ўрнига император бўлган Константин V (740—775) арабларга қарши курашда катта тажриба орттирган ҳарбийлар эди. Лев III император бўлгандан кейин ҳарбий ишга катта эътибор берди. VII асрда, Ираклий ва унинг ворислари давридаёқ Византия ҳукумати ёлланма қўшинларга қўшимча равишда маҳаллий лашкарлар тўплашни қисман амалга оширган, бу маҳаллий лашкарлар маҳаллий маблағлар ҳисобидан таъминланарди. Лев III замонида бу ҳарбий реформа янада ривож топди. Византия қўшини маълум чегарани кўриқлаб турган маҳаллий лашкарлардан тuzилиб, бутунлай территориал характерга эга бўлиб қолди. Энди бутун империя феолларга — ҳарбий округларга бўлиб юборилди. Буларга стратиглар — воеводалар бошлиқ қилиб тайинланган, ҳарбий ҳокимиятгина эмас, балки граждан ҳокимияти ҳам ўша воеводалар қўлида бўлган. Уларнинг ёрдамчилари офицерлар — турмархлар бўлди. Оддий солдатлар — стратиотлар — ҳам деҳқон ва ҳам умр бўйи хизмат қиладиган аскар эди. Уларнинг ер участкаси бўлиб бу участкадан улар ўз оилаларнинг кучи билан фойдаланардилар, қисман бошқа деҳқонларга ижарага берардилар. Улар шу ер орқасидан кун кечирардилар. Ҳарбий хизмат ўтаганлари учун стратиотлар одатдаги солиқларнинг бир қисмидан озод қилинди. Деҳқон лашкарлардан иборат бу янги қўшинни исаврияли императорлар фақат империянинг юқорида

¹ Греклар ўти — отиладиган ёндирувчи нарса бўлиб, нефть, олтингургурт, селитра ва ҳар турли мумлардан ясалар эди.

кўрсатиб ўтилган «варварлашуви» туфайли, ҳаммадан бурун славянлар орқали «варварлашуви» туфайлигана вужудга келтира олди.

Лекин янги типдаги қўшин вужудга келтирилиши муҳим социал оқибатларга олиб келди. Пуллик адаош олиш билан бир қаторда яна ер ҳам олган стратиг ва турмархлар ҳақиқатда ташкил топаётган ҳарбий-феодал табақанинг вакиллари эди. Стратиотларнинг социал қиёфаси ҳам жуда хилма-хил эди. Уларнинг бир қисми (пиёда аскарлар) деҳқонлардан иборат бўлса, иккинчи қисми (отлиқ аскарлар) эса майда поместьели рицарь типдаги аскарлардан иборат эди. Шундай қилиб, VIII асрда Византияда ҳам йирик ва ҳам майда феодаллар сони тез кўпайиб борди. Янги феодаллар кулларни ерга биркитиб қўйиб, уларни крепостной деҳқонларга айлантитардилар, шу билан бир вақтда жамоачи-деҳқонларнинг бир қисми, айниқса, чек ери камлигидан ҳарбий хизматни ўтай олмайдиган қисми крепостнойларга айлана борди. Ерсиз деҳқонлар янги ҳарбий ер эгалари ерларига кўчиб келиб, уларга қарам бўлиб қолардилар. Ҳарбий хизмат ўтовчи кишилар поместьеларнинг бир қисмини эски сенатор зодагонларнинг янгидан мусодара қилинган ерларидан олди; кўп ер ҳарбийларга Византия православ черковидан ўтди.

Бутга қарши кураш ва унинг социал моҳияти. Черков ерларининг кенг қўламда секуляризация қилиши (давлат мулкига айланттилиши) Исавр императорларининг номи билан боғлангандир. Исавриялик императорлар ўз замондошларидан «бутга қарши курашувчилар» деган лақаб олди. Улар бутга сиғишига қарши фармонлар чиқардилар, уларнинг буйруғи билан иконалар ибодатхоналардан олиб чиқилди ва уларнинг бир қисми йўқ қилиб ташланди. Черков буни асос қилиб императорни бутга қарши бидъатда айблади. Лекин исавриялик императорларнинг сиёсати улар тахтга чиқмасдан илгари Византияда бошланган ғирт диний жанжаллар доирасидан хийла четга чиқиб кетди. Императорлардан Лев III, Констаншн V ва уларнинг ворислари айни катта черков-монастирь ер эгаллигига қарши кураш кизиб кетган бир пайтда бутга чўқинишга қарши чиқдилар. Бутга қарши кураш ўзига хос бир баҳова бўлиб, шу баҳона билан ҳукумат энг йирик монастирларни ёпиб қўйди ва черков-монастирь мулкларини мусодара қилди. Монастирларнинг ғазна ихтиёрига олинган ерлари Византиянинг ташкил топаётган рицарларига бенефиций қилиб тақсимлаб берилди. Монастирларнинг ерларидан ҳарбий хизмат учун бериладиган бундай участкалар Византияда алоҳида бир термин билан харистикий («эхсон», «хайрсахват») деб аталган, бу эса маъно жихатидан латинча — «бенефиций» сўзига тўғри келади.

Фома Славян қўзғолони. Исавриялик императорларнинг ҳарбий реформаси яхши натижа берди. Императорлар катта маблағ сарфламасдан (Сурия ва Миср қўлдан кетиши орқасида империя бирмунча вақтгача молиявий қийинчиликларга учраган)

катта ҳарбий кучга эга бўла олди. Фем қўшинлари ўз округларини араблардан жуда яхши химоя қилди. Византия ҳукумати сал-пал каттароқ қўламда ҳужум операцияси олиб боришга ҳали Журъат этолмади. Лекин ҳукуматнинг сиёсати черков гуруҳи ўртасида катта норозилик туғдирди. Янги династия обрўсининг кучайишидан норози бўлган дунёвий зодагонларнинг бир қисми ҳам черков гуруҳига қўшилди. Бутга қарши кураш тарафдорлаои билан бутга чўкиниш тарафдорлари ўртасидаги кураш бир неча ўн йилга чўзилди ва баъзан бу кураш жуда кескин тус олди. Яекин халқ оммаси ўртасида ҳам норозилик кучайиб бормокда эди. Феодализмнинг тараккий этиб бориши эксплуатациянинг янги формаларини вужудга келтира бошлади. Феодал ер эгасининг қўшнилиги эркин дехқон жамоаларини крепостнойлаштириш хавфи остида қолдирган эди. IX асрнинг бошларида араблар хавфи камайгандан кейин, стратиот — дехқонларнинг ахволи жуда ҳам ёмонлаша бошлади. Янги «қудратли одамлар» — динатлар ёки (славянлар атаганидек) «властеллар» — жамоага қарашли экин экиладиган ерларни ва яйловларни тап тортмай ҳаёсизларча босиб олиб, стратиотларни эса ўз крепостнойларига айлантира бошладилар.

Халқ норозилигининг кучайиши заминида 821 йилда (Исаврлар династиясидан кейин) Кичик Осиёда яна катта кўзғолон кўтарилган, бу кўзғолон Фома Славян кўзғолони деб ном олди. 821 йил кўзғолони катнашчиларининг состави жуда хилма-хилдир. Унда эркин жамоачи-деҳқонлар, крепостнойларга айлантираётган стратиотлар, ҳақиқатда крепостнойга айлантирилган •майда қарам ижарачилар — париклар қатнашди. Бу ҳаракатга Кичик Осиёда жуда кўп бўлган павликианлар, империянинг шарқий областларида авж олиб келаётган ва ўз таълимидаги баъзи хислатларни қўшни Эрон сектасидан¹ олиб ўзлаштирган бир демократик диний секта ҳам қўшилди. Кўзғолонга бошчилик қилган Фома Славян² ўзини император деб эълон қилди. Арабларнинг ёрдами билан Фома Антиохияда императорлик тожини кийиб, кейин тарафдорлари билан биргаликда Константинополга қараб йўл олди. У, Византия флогининг раҳбарларини ўз томонига оғдириб олишга муваффақ бўлиб, пойтахтни камал қилишга ҳам киришган эди. Лекин Фоманинг сиёсати етарли даражада изчил сиёсат эмас эди. У ҳеч қандай социал реформалар ўтказмади, ҳатто халқ бўйнидаги оғир солиқларни ҳам енгиллаштирмади. Ҳақиқатда у халқ ҳаракатидан фойдаланиб, ўзининг энг яқин тарафдорлари билан бирликда хокимиятни

¹ Дуализм деб аталган нарса ёки бир-бири билан умрбод кураш олиб борувчи яхши ва ёмон худо ва шайтон тўғрисидаги таълимот. Бу ҳақда «III—VII асрларда Эрон» деган бобда муфассалроқ тўхталади. Шу бобга қаранг.

² Унинг келиб чиқиши аниқ эмас. Баъзи манбаларда у славян дейлади, бошқа манбаларда эса византиялик асл грек дейлади. Унинг ўзи, мев император Константин VI нинг ўғлиман деб юрган.

ўз қўлига олмоқчи бўлган эди, холос. Унинг Византия душмани араблар билан бўлган дўстона алоқалари ҳам шубҳа туғдирарди. Ниҳоят, 823 йилда Фома Константинополь бўсағасида мағлубиятга учраган ва асир тушиб, қатл қилинди.

Муваффақиятсизликка учраганлигига ва династия курашига айланиб кетганлигига қарамай, Фома Славян кўзғолонининг шу томони муҳимдирки, унда феодал эксплуатациясининг янги формаларига қарши курашган кенг халқ оммаси қатнашди. Шуниси характерлики, Фома халок бўлгандан кейин ҳам, умумий раҳбарликдан маҳрум бўлган дехқонлардан ва шаҳар камбағалларидан иборат айрим отрядлар узоқ вақтгача, ҳатто 825 йилгача қаршилик кўрсатишни давом эттиравергандилар. IX асрнинг 20- йилларидаги ҳаракатнинг сиёсий оқибатлари ҳам диққатга сазовдир. Бутга қарши курашувчи гуруҳ билан бутга сиғинувчи гуруҳ халқ ҳаракатининг кучайишидан, хусусан павликианлар ҳаракатидан кўрқувга тушиб, бу кўзғолондан кейин тез вақт ичида бир-бири билан ярашиб кетди. 843 йилда бутга сиғиниш расмий суратда тикланди. Черков секуляризация қилинган монастырь ерларини қайтариб ололмаган бўлсада, у билан давлат ўртасидаги муносабат яна дўстона муносабатга айланиб кетди. Черков-монастырь ер эгалиги аста-секин яна ўса бошлади, лекин бу ўсиш бутга қарши курашдан олдинги даврдагидай кенг қўлам ололмади.

Македонияликлар династияси вақтида Византия. IX асрнинг ярмидан то XI асрнинг ярмигача Византияни Македонияликлар династияси идора қилди. Василий I Македонлик бу династиянинг биринчи намояндасидир (867—886). X асрда бу династиядан бир неча машхур император чикди, ўз замонининг атоқли олими ва ёзувчиси Константин VII Багрянородний (912—959), машхур ҳарбий саркардалар — Никифор Фока (963—969), Иоанн Цимисхий (969—976) ва Василий II Болгаробойца (976—1025) ана- шулар жумласидандир.

Македонияликлар династияси идора қилган вақтга келиб Константинополь жуда катта савдо марказига айланди ва Европа билан Осиё ўртасидаги савдода асосий воситачилик рОлини ўйнади. Араб, рус-славян, итальянларнинг савдо-сотиклари Константинополга келиб тўпланиб, унинг жуда катта шухрат қозонишига ва жонланишига сабаб бўлди. Византия императори ташқи савдодан шундай катта даромад олдики, IX ва X асрларда Ғарбий Европадаги король ва императорлардан бирортаси ҳам бундай даромад олмас эди. Шу билан бирга IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб араблар хавфи Византия учун кўрқинчли бўлмай қолди. Араб халифалиги бу вақтда айрим-айрим мустақил давлатларга бўлиниб кетган эди. Византиянинг ўзи энди араблар Шарқига қарши ҳужумга ўтишга молик бўлиб қолган эди.

Македонияликлар династияси вақтида империянинг территори, - рияси яна кенгайди. Шарқда араблардан Крит, Кипр ороллари,

Антиохия шаҳри билан бирга Суриянинг катта бир қисми тортиб олинди; ғарбда, яъни Италияда империя Апулия билан Сицилияни бирмунча вақтга қайтариб олди. Шу билан бир вақтда Византия славян давлатларига қарши қаттиқ кураш олиб борди. X—XI асрларда Византия билан Болгария ўртасидаги душманлик муносабатлари жуда ҳам кескинлашиб кетди. XI асрнинг бошларида Византия Болгария подшолигини бутунлай боғиб олди. Империянинг Болкон ярим оролидаги чегаралари яна шимолда Дунайгача, шимоли-ғарбда Адриатика денгизи қирғоғигача етган. Серб қабилалари ҳам бир оз вақтгача Византияга тобе бўлиб қолди.

Византия ва Киев Руси. Македонияликлар династияси вақтида Византия билан Русь ўртасидаги муносабатлар тотувлашди. Қизғин савдо муносабатлари («варяглардан грекларга борадиган буюк сув йўли»), мустаҳкамланган маданий алоқа (русларнинг 988 йил атрофида греклардан христианликни қабул қилиши, шу муносабат билан Византия илм-маърифатининг Русга кириб келиши), умумий душманларга — печенеглар, хазарлар ва половецларга қарши биргаликда кураш олиб борилиши натижасида Византия билан Русь ўртасида X асрнинг иккинчи ярмида дўстона муносабатлар ўрнатилди. Бу дўстлик муносабатлари камдан-кам ҳоллардагина (масалан, 1043 йилда) душманлик ҳаракатлари туфайли узилиб турди. Конетантинополь патриархи Русь черкови бошлиғини Киев метрополитини тайинлаш ҳуқуқини даъво қилди. Бироқ Руенинг черков йўли билан Византияга бўлган қарамлигини Ярослав I рус попи Илларионни 1051 йилда Киев метрополити қилиб тайинлаш билан анча бўшаштирди.

Рус черкови Константинополь черковининг ҳукмронлигидан 1448 йилда узил-кесил қутулиб олди. Рус метрополитлари, ҳатто греклардан бўлганида ҳам рус черковини мустақил идора қилар ва одатда олисдаги Константинополь патриархидан кўра Руснинг буюк князи иродаси билан кўпроқ ҳисоблашарди.

Черковларнинг ажралиб кетиши. XI аср ўрталарида Византия черковининг ҳаётида иккинчи бир муҳим воқеа — Рим папаси билаи ажралиш юз берди. Бир томондан, Константинополнинг Италия билан алоқаси сусайиб кетиши, иккинчи томондан, Ғарбда Рим папалари сиёсий қудратининг кучайиши шундай¹ оқибатларга олиб келдики, ўша вақтгача ягона бўлиб келган христиан черкови ғарбий-католик ва шарқий-праваславга ажралиб кетди. Бу вақтга келиб уларнинг диний маросимлари, тоат-ибодат тили ва бошқариш системасининг ўзи ҳам (ғарбда -- папа ва кардиналлар, Шарқда — пойтахт шаҳар Константинополнинг патриархи бошчилигидаги патриархлар) анча ўзгариб кетди. Черковлардаги ажралиш 1054 йилда, Рим папасининг легатлари, яъни элчилари грек черковини рим черкови билан алоқа қилишини рад этиб, Константинополни ташлаб чиқиб кетган пайтдан бошланди. Бунга жавобан Константинополь патриархи Рим черкови* билан унинг бошлиғи папага лаънат ўқиди.

IX—XI асрларда Византия феодализи. Македонияликлар династияси вақтида Византиянинг феодаллашув процесси тез авж олиб борди. Эркин деҳқонларнинг сони шу қадар тез камайиб бордики, мамлакат мудофаа қобилиятининг пасайишидан, шунингдек, аҳолидан тушадиган солиқ маблағларининг камайишидан қўриқиб, императорларнинг ўзлари ҳам ташвишга туша бошладилар. Динатлар томонидан деҳқон ерларининг босиб олинишига қарши X асрнинг биринчи ярмида императорлар бир неча марта фармонлар — новеллалар (922, 934 ва 947 йиллардаги новеллалар) чиқарди. Император Василий Пбир нечта янги фармон чиқарди. Унинг новеллаларидан бирида (996) катта ер эгаларидан жамоачи-стартиотлардаи илгари тортиб олинган ҳамма ерларни деҳқонларга қайтариб бериш талаб қилинди¹. Бироқ, бу фармон ҳамда шу каби бошқа фармонлар яхши бажарилмади. Феодал зодагонлар шу қадар қучайиб кетган эдики, 1057 йилда македонияликлар династиясининг ўрнини олган ва Кичик Осиёдаги зодагон йирик ер эгаларидан чиққан Комнинлар династияси эркин деҳқонларнинг қолган-қутганларини ҳам феодалларга ем қилиб беришга ҳар томонлама қўмақлашди. Комнинлар айрим-айрим кишлоқларнигина эмас, балки бутун-бутун округларни катта ер эгаларининг прониясига (айнан таржима қилганда: ғамхўрлигига, васийлигига) берди. Бу эса ўзларига тобе аҳолини бевосита крепостнойга айлантириш йўлидаги тадбир эди. Прониар-имунист давлат солиқларининг бир қисмини ўз фойдасига йиғиб олиш ҳуқуқига эга бўлди. Қўл остидаги аҳолини унинг ўзи суд қилар эди. Бу ерлар аста-секин феодалнинг наслдан-наслга ўтадиган хусусий мулки бўлиб қолди.

Комнинлар вақтида катта черков ер эгаллиги македонияликлар династияси вақтидагига қараганда кенгрок қўламда қайта вужудга кела бошлади. XI—XII асрларда византиялик эркин деҳқонларнинг, жамоачи-комитурларнинг сони жуда ҳам озаёйиб кетди. Феодалнинг ерида деҳқончилик қилиб, унга оброк — феодал рентаси тўловчи крепостной деҳқонлар — п а р и к л а р Византия кишлоқларида кўпчилиқни ташкил этадиган бўлиб қолди.

Шу билан бирга Византия поместьеларида хали бирмунча қуллар (дуллар) ҳам бор эди. Улар асосан ҳовли ичидаги ҳар хил ишларни қилиш билан бирга, улардан кишлоқ хўжалиқ ишларида, айиқса суғориш, йўл қурилиши ишларида, тош қонларида ва шу қабиладарда ҳам фойдаланардилар.

IX—XI асрларда Византия маданияти. Византия ўзининг кўп асрли ҳаёти даврида бой ва ранг-баранг маданият яратди, бу маданият жанубий славянларга ва Русьга катта таъсир кўрсата-

¹ 996 йилги новелла — стартиот ва деҳқонларининг ерларини қўлга киритиб олган катта ер эгаларининг «ҳуқуқлари»ни муҳофаза қилиб келган ва к и р қ й и л м у х л а т деб аталган нарсани бекор қилган.

ди. Ҳали VI асрлардаёқ ўзининг илк намуналарини берган Византия архитектураси (Юстиниан иморатлари) кейинги асрларда ҳам ривожланишда давом этиб, пишиқ монументал Византия ибодатхоналари типини бунёд қилдики, бу типдаги ибодатхона намуналари XI асрдаги қадимий рус ёдгорликлари учун энг яхши намуна бўлиб хизмат қилгандир (булар ичида энг яхшиси — Киевдаги аё София ибодатхонаси билан Новгороддаги аё София ибодатхонасидир). Зотан, шуни назарда тутиш керакки, руслардаги «византия» услуби ўзи намуна олган грек услубидан кўп жиҳатдан фарқ қиларди. Қадимги славян мотивларини ҳам ўз ичига олгани ҳолда бундан кейинги ривожланиши процессида ўзининг оригинал формаларини яратган ўша услуб умуман олганда русларнинг ўзига хос рус ижоди эди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Византияда қурилиш техникаси: ғишт қилиш, жуда ажойиб оҳак қоришмаси тайёрлаш, ғишт териш санъати, монументал куббалар, улуғвор гумбазлар ва шу кабилар яратиш техникаси ўз замонаси учун жуда юксак даражада эди.

Византияда IX—XI асрларда рассомлик — деворга расм солиш ҳам, кошинкорлик тасвирлари ҳам зўр бериб ривожлана борди; рассомликнинг бу шакллари Византияда тобора катъий тус олиб ва услублашиб борди.

Византияда бадий хунармандчилик ҳам юксак даражада ривож топди. Қимматбаҳо ипак газлама, кимхоб, гилам тўқиш кенг тарқалган; заргарлик, бадий кулолчилик, шиша буюмлар яшаш, сир (эмаль) тайёрлаш айниқса тараққий этган эди. Византия ҳар хил қурол-яроғ ишлаш, кемасозлик, кончилик (руда, мраммар қазиб чиқариш) ва хоказолар билан донг чиқарганди.

Фан соҳасида IX—XI асрлардаги Византия олимларига шу нарса хоски, улар қадимги дунё классик авторларининг асарларини муттасил ўргандилар, уларни тўплайдилар, улардан концепт олдилар, бу материаллардан ҳар хил темаларда тўпламлар туздилар—

Классик авторларнинг асарларини тўплаган ва улар асосида компилятив асарлар ёзган олимлардан бири юкорида айтиб ўтилган император Константин VII Багрянородний бўлиб, унинг бир нечта асари — «Империяни идора қилиш тўғрисида», «Маросимлар тўғрисида» ва «Фемлар тўғрисида» деган асарлари ҳозиргача сақланиб келмоқда. Константин VII асарларининг қиймати шундан иборатки, улар Византия билан қўшни бўлган мамлакатлар ва халқлар тўғрисида, шу жумладан, славянлар ва хусусан руслар тўғрисида кўп материал беради.

Константин VII дан илгари эса ўз замонасининг энг атоқли тўпловчиси, библиофили ва энциклопедисти патриарх Фотий бўлиб (820—891), у ўзидан кейин «Мириобиблион» деб аталадиган тўплам қолдирган, бу тўпламга 300 га яқин очерк кирган, булар қадимги грек авторларининг асарларидан кўчирма бўлиб, уларнинг ҳар қайсисига тегишли шарҳлар берилган.

Византияда йилнома ёзиш жуда ҳам ривож топди. VI—IX асрлардаги энг атоқли воқеанавислар Иоанн Малала, Феофан ва Георгий Амартолдир, уларнинг асарларикўпроқ славян тилига таржима қилинган бўлиб, бу асарлар Киев давридаги йилномачиларга ҳам маълум эди. Византиянинг айрим даврлари тарихига оид ўзига хос монографиялар ёзган Византия тарихчиларидан бири Анна Комнинани кўрсатиш мумкин. У ёзган «Алексиада»да ўзининг отаси Алексей I Комнин подшолик қилган давр ва салиб юришларининг бошланиши таърифланади. Ундан анча кейинги салб юришларни таърифлаган яна бир тарихчи Никита Акоминатдир. Унинг «Ромеялар тарихи» (яъни византияликлар тарихи) 1118 йилдан 1206 йилгача бўлган даврни ўз ичига олади. Византияпи фожиали оқибатларга олиб келган тўртинчи салб юришини Акоминат айиқса ёрқин таърифлаган.

Византия адабий ёдгорликлардан жуда кўп агиографик (диний) асарлар («авлиёномалар») қолдирган; асарларда ўрта аср Византиясининг турмуш-маишати оид конкрет, ёрқин материаллар жуда кўп.

Византияда дунёвий адабиёт: қиссалар, достонлар, сатирик (ҳажвий) асарлар ҳам бўлган. «Филократис» сарлавҳалн сатира (X асрининг иккинчи ярми) грек-рим шоири Лукианга (эрамиздан аввалгй II аср) тақлид қилиб ёзилган. Маъжусий билан христианин ўртасидаги диалог формасида ёзилган бу ҳажвий асарда православ рухонийларига, монахларга қарши жуда кескин сўзлар айтилган. Мамлакатнинг сиёсий ҳаётига аралашганликлари каттиқ қораланади. XI асрнинг бошларида майдонга келиб айниқса зўр шуҳрат қозонган «Дигенис Акрит ҳақидаги қисса» достони бутун Яқин Шарққа кенг тарқалгандир, унинг таржималари қадимги Русьнинг ёзма ёдгорликлари ичида ҳам кўп учрайди. «Дигенис Акрит ҳақидаги қисса» баъзи хислатлари билан Ғарбий Европанинги феодал эпосларига («Роланд ҳақида кўшиқ» ва бошқаларга), қисман рус халқ достонларига ўхшаб кетади. Унда Византия халқининг ўз ташқи душманларига қарши олиб борган қахрамонона кураши ҳам шеърий формада тасвирланган. Александр Македонский—Искандар Зулқарнайннинг Шарққа, жумладан Ҳиндистонга қилган юришлари тўғрисидаги «Александрия» деган хикоянинг ҳар хил вариантлари халқ ичида кенг тарқалган эди, улардаги фольклор Материалларининг манбаи қисман Византиядан ва қисман Шарқдан олинган эди.

Х БОБ

VI—XI АСРДАРДА ЖАНУБИЙ СЛАВЯНЛАР

Болгария давлатининг вужудга келиши. VII асрда Болкон ярим оролининг шимоли-шарқида вужудга келган Болгария давлати ўз тараққиётида икки босқични босиб ўтди. Дастлаб,

яъни VII асрнинг биринчи яримда Дунайнинг жанубида яшовчи Дунай буйи славянлари (Оапибй) деб аталган еттита славян қабиласининг¹ хийла катта. бир иттифоқи вужудга келди; афтидан, яна бир славян қабиласи — Дунайнинг шимолида Трансильвания чегараларида яшаган шимолликлар (северянлар) қабиласи ҳам булар билан боғланган бўлса керак. Славянларнинг Дунай иттифоқи Болкон ярим оролининг нариги чети билан бериги четидаги душманларга — шимолда аварларга ва жанубда Византияга қарши каттик кураш олиб борди.

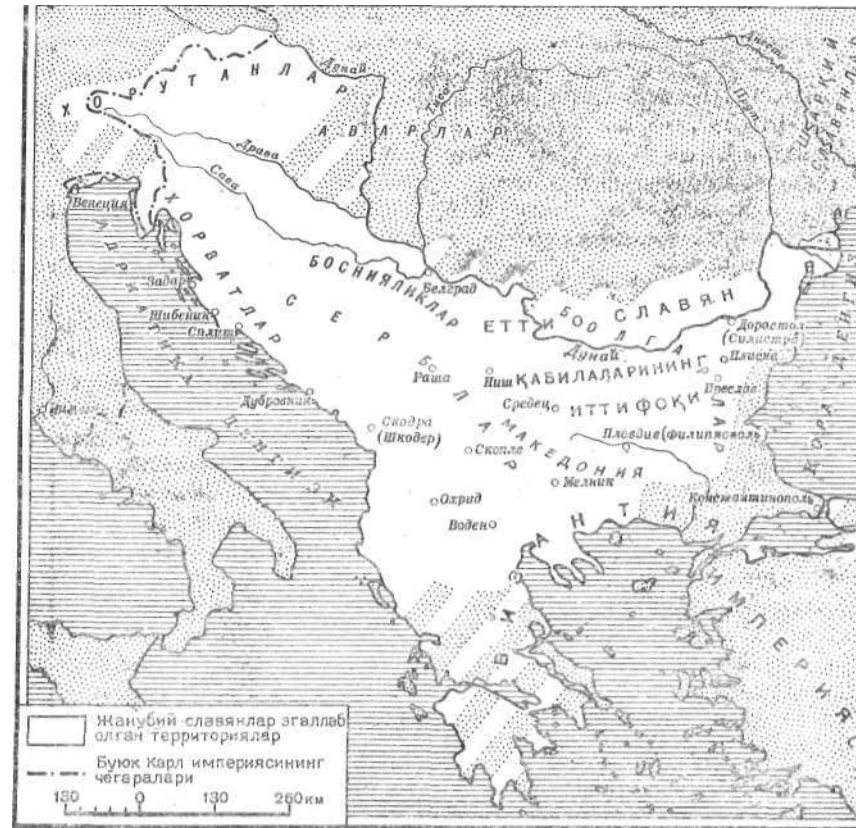
Тахминан худди шу вақтларда, яъни VII асрнинг биринчи яримда Дунайга Азов буйидан янги қабилла — болгарлар келди; булар славянлар бўлмай, тилига қараганда қандайдир бир илк турк ёки прототурк қабилаларига мансуб эди². Болгарларнинг Дунай буйига, сўнгра эса бевосита Болкон ярим ороли территориясига келиб жойлашуви Дунай буйи славянлари иттифоқининг бундан кейинги ривожиди катта ахамиятга эга бўлди.

Болгар хопи Аспарух Дунай иттифоқининг князлари билан махсус шартномалар (расло) тузиб, (бу шартномага мувофиқ болгарлар билан славяларга тегишли территориялар ажратиб бериладиган бўлган эди), ўз дружинаси ва фуқароларининг бир қисми билан бирликда 679 йилда (ёки яна бошқа бир тахминга қараганда 681 йилда) Болкон ярим оролининг Дунайдан жанубдаги территориясига кўчиб келиб жойлашди. Уша вақтда юз берган вазиятга қараганда, болгарлар бу ерга истилочи сифатида эмас, балки умумий душман—аварлар ва византияликларга қарши курашда Дунай славянларига иттифоқчи бўлиб келдилар. Аммо бу иттифоқда келгинди болгар қабилалари славянлардан устун бўлиб олганлиги учун мамлакат ҳам болгарлар номи билан аталадиган бўлди.

Аспарух Византия императори Константин IV билан болгарлар ва славянлар учун фойдали шартнома тузишга муваффақ бўлди, бу шартномага мувофиқ, Византия империяси Болкондан каттагиа бир қисм ерни бирлашгаи «варварлар» га берадиган бўлди. Аспарух янги болгар-славян давлатининг бош князи бўлди, унга бу ерда қолган маҳаллий славян князлари бўйсунардилар. Славян аҳолиси Аспарух ва унинг уруғи Дуло фойдасига хирож тўлаши лозим эди. Янги давлатнинг пойтахти аввалига Плиска шаҳари, кейинчалик эса Преслава шаҳари бўлди.

¹ VI асрнинг охирилари билан VII аср бошларида Болкон ярим оролида славянларнинг яна. бир бирлашмаси — славян қабилаларининг Македония иттифоқи ёки Склавиния, яъни «славянлар эли» деган бирлашма бўлар эди. Бу иттифоқни Византия тор-мор келтирди; унга қирган славян қабилалари империя фуқароси бўлиб қолдилар, аммо ҳали IX—X асрларда ўзларининг тили ва урф-одатларини саклаб қолган эдилар.

² Болгар қабилаларини яна бир қисми худди шу вақтда Волга ва Кама буйига келиб жойлашиб, бу ерда Кама болгарлари давлатини ташкил қилди, бу давлат бизга СССР тарихидан маълум.

VI—VIII асрларда Жанубий славянлар

VIII асрда Аспарухнинг вориси даврида болгарлар энди Византиянинг ички ишларига аралашадиган бўлиб қолди. Болкон тоғ тизмаларининг жанубидан янги ерлар олди. VIII ва IX асрлар давомида славянлар билан болгарлар жуда тез яқинлашиб кетдилар, болгарлар славянлардан дехкончиликни, хунармандчиликни, славян дини ва урф-одатларини, хаттоки тилини ҳам ўзлаштириб олдилар. Фесдал муносабатлар таркиб топа борган сари ерли славяи ва келгинди болгар зодагонлари битта ҳукмрон синф бўлиб кўшилиб кетди.

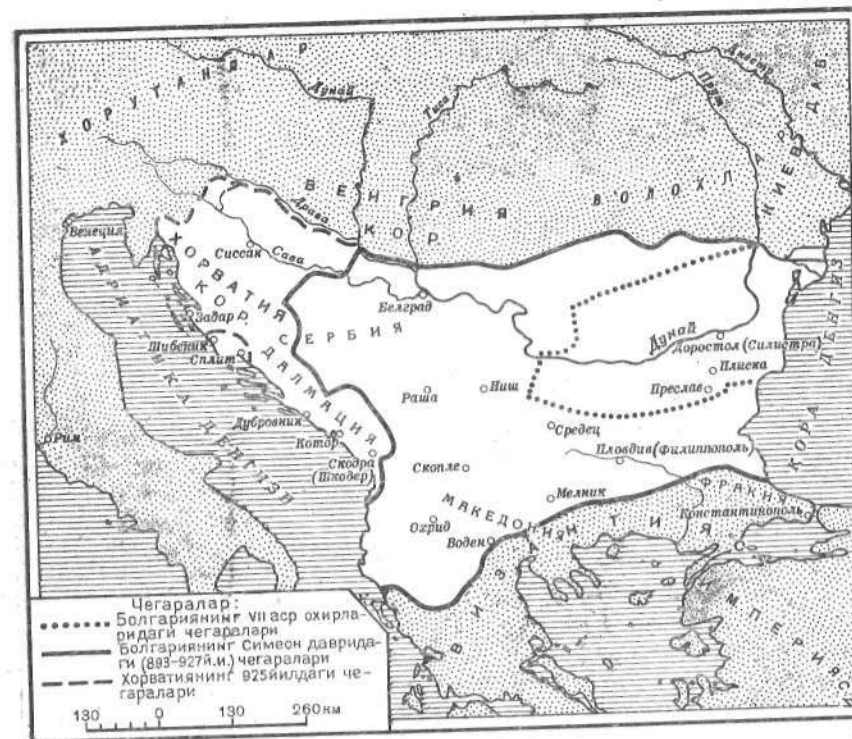
IX асрда Болгариянинг юксалиши. IX асрнинг бошларидаёқ Болгария жуда катта бир давлатга айланди. Қудратли хон Крум ҳукмронлик қилган вақтда (802—815) Болгария подшолиги составига ҳозирги Болгариядан ташқари, яна ҳозирги Руминия ҳамда Венгриянинг катта бир қисми (Тиса дарёсининг жанубидаги қисми) қирган эди. Крум'замонида Болгариянинг ерлари

ғарбда Сава ва Тиса дарёлари бўйлаб бевосита Карл Буюк империяси билан чегарадош эди. Болгария IX асрнинг иккинчи ярмида князь Борис (852—888) замонида ҳам кенгайиб борди. Борис замонида болгарлар (шарқдан келганларнинг авлодлари ҳам, маҳаллий славян аҳолиси ҳам) \ Византиядан христианликни қабул қилди. IX асрда дастлаб бир-бирига ёт бўлган икки этник элемент — болгарлар ва славянлар бир-бири билан шу қадар яқинлашиб кетдики, «болгарин» деган ном византияликлар билан руслар назарида ҳақиқий славян деган маънога эга бўлиб қолди. Сом жихатидан бирмунча озчиликни ташкил этган келгипди болгарлар маҳаллий аҳолига аралашиб кетиб, славян тилини тўла ўзлаштириб олди. Христианликнинг қабул қилиниши иккала қабила элементининг бу қўшилиш-процессини худди идеологик жихатдан тугаллади.

Подшо Симеон замонида Болгария. Болгария подшолиги подшо Симеон Буюк (883—927) даврида жуда қудратли подшоликка айланди. Унинг даврида Болгариянинг Болкон ярим оролидаги ерлари шу қадар кенгайиб кетдики, у бамисоли умумболкон давлати бўлиб қолгап эди. Византиянинг қўлида ярим оролнинг фақат жанубий қисмларигина, Эгей деиғизи киргоқлари, Македониянинг бир қисми (Солунь шаҳари билан) ва Фракиянинг бир қисмигина қолди. Лекин Симеон бу областларга ҳам таҳдид солиб, Болкон ярим оролининг ҳаммасини, шу жумладан Византия пойтахти Константинополининг ўзини ҳам босиб олмоқчи бўлди. Симеон «Царьград»га¹ бир неча марта юриш қилди ва уни босиб олишга уринди. Лекин уўзининг бу мақсадини амалга оширолмади, чунки Константинополь яхшилаб мустаҳкамланган ва стратегия жихатидан жуда қулай ўринда жойлашган эди, Симеонда эса зарур денгиз флоти йўқ эди. Бундан ташқари болгарлар ярим оролнинг нариги ёғида византияликларнинг иттифоқчиси венгрлар билан уруш олиб бораётган эди.

Царьградни эгаллай олмаса ҳам, 919 йилда Симеон «барча болгарлар ва грекларнинг подшоси ва мустабид ҳокими» деган дабдабали унвон олди ва, шундай қилиб, у ўзини Византия императори билан барабар деб ҳисоблади. Шу нарса диққатга сазоворки, Византия саройидагилар ҳам Болгария подшоси билан ҳисоблашишга малъбур эдилар. Константинополь саройида бўладиган қабул маросимларида болгария элчилари бошқа элчилар орасида, жумладан, Муқаддас Рим империясининг элчилари орасида ҳам биринчи ўринда турарди. Симеоннинг ўғли, бўлғуси подшо Пётр Византия маликасига, Византия императорининг неварасига уйланди. Преславга грек маликаси билан бирга жуда кўп греклар кўчиб келди. Преславда Византия чертёжлари асосида византиялик ва болгарлик усталар ёрдамида са-

VII аср — X аср бошларида Болгария

ройлар, ибодатхоналар, гиштин шаҳар деворлари қурила бошладди. Болгар сарой аҳли ҳар бир жиҳатдан дабдабали Византия саройига ўхшашга ҳаракат қиларди.

Ешлиғида византия саройида тарбия олган ва ўша замоннинг жуда ҳам ўқимишли кишиси бўлган Симеон ўзининг Преславдаги саройида славян адабий марказини ташкил қилди. Унинг ўзи ҳам бир неча адабий асар ёзди. Унинг буйруғи билан Византияда чиққан диний-фалсафий ва адабий-тарихий темалардаги ҳар турли тўпламлардан жуда кўпи («Измарағд», «Златоструй» ва бошқалар) славян тилига таржима қилинди. Илк болгар ёзувчилари X асрда ўзларининг оригинал асарларини яратдилар. Булардан энг кўп тарқалгани Иоанн Экзархнинг «Шестоднев» деган китоби (турмушга оид материаллар ёзадиган авторга жуда кўп замонавий материаллар беради), шунингдек, монах Храбрининг «Славян тили тўғрисидаги мулоҳазалар» («Рассуждение о славянском языке») деган китобидир. Храбр славян тилининг ер юзида кенг тарқалганлиги ва бу тил орқали грек ва латин тили сингари ҳамма нарсани ифода этиш мумкинлигини исботлайди. Симеон замонида хат-савод

¹ Славянлар Константинополни ўз она тилида шундай деб аташ эдилар.

халқ оммаси ўртасида кенг тарқалди, X асрга оид манбалард» кўрсатилишича, китобхонлик Болгариянинг шаҳарларидагина» эмас, балки қишлоқларида ҳам сеvimли машғулот бўлиб қолган. Кейинча, XI—XII асрларда болгар-славян адабиёти Русьга ҳам кенг тарқалиб, қадимги рус адабиётининг хийла тараққий этишига ёрдам берди.

Подшо Симеондан кейин Болгария. Симеон ўлгандан кейин Болгария тушкунликка юз тутди. Симеон истило қилиб олган ерларнинг катта бир қисми Болгария қўлидан кетиб, қўшнилари қўлига ўтди. Болгария хисобига айниқса Византия кучайди. Шу билан бир вақтда Болгариянинг қолган территорияси ҳам маҳаллий болгар феодаллари—боярлари ҳокимиятининг кучайиши натижасида сиёсий бирлигини йўқотиб борди. Болгария ғирг тарқок феодал давлатга айланиб борди; подшо ҳокимияти ҳам тобора заифлашди. Шу билан бир вақтда Болгариядаги деҳқон халқ оммасининг аҳоли ҳам жуда оғирлашиб борди. Симеон» замонидаёқ болгар деҳқонлари оғир давлат солиқлари ва узлуксиз урушлар натижасида хонавайрон бўлган эди. Иқтисодий: жиҳатдан заифлашган бу деҳқонлар тез орада дуийвий ва черков ер згалари асоратига тушиб, крепостнойлашиб борди. Кўшнча давлат солиқлари шу қадар оғир бўлдики, эркин болгар» деҳқонлари давлатга камроқ солиқ тўлаш учун ўз ерларини ташлаб, феодаллар ерига ўта бошладилар. Бирок бу билан улар мана шу феодалларнинг крепостнойга айланардилар. Византиядаги крепостной деҳқонлар сингари Болгарияда ҳам уларни париклар деб аташарди.

Богомиллик. Бояр—феодаллар эксплуатациясидан эзилган деҳқонлар оммасининг иорозилиги кенг суратда авж олган еретиклик ҳаракатида — б о г о м и л л и к д а ўзининг ёрқин ифодасини топди. Богомиллик дасглаб подшо Симеон замонидаёқ пайдо бўлган эди. Богомиллик X асрнинг ўрталарида айниқса кенг тарқалганди. Богомиллар деган ном, баъзи талқинларга кўра» богомилларнинг дастлабки жамоаси тепасида турган Богомил ёки Богумил деган поининг отидан келиб чиққан; яна бошқа бир талқикга кўра, бу сўз худога хуш келадиган («угодные богу») деган маънони англатади, бу ном мазҳаб томонидан қабул қилинган бўлиб, бу билан богомиллар ўзларини худога яқин эканликларини ва богомилларнинг фикрича, яхши ишларга хизмат қилмасдан ёмон — гуноҳ ишларга хизмат қиладиган расмий давлат православ черкови тарафдорларига қарама-қарши ўлароқ ўзларини одил қилиб кўрсатмоқчи бўлганлар. Византиядаги павликанлар сингари, богомиллар дунёга дуалистик нуқтаи назардан қараганлар. Уларнинг фикрича, оламда бир-бирига қарама-қарши иккита асос: яхшилик — худо ва ёмонлик — шайтон ҳамма вақт курашиб келган ва курашиб келмоқда экан. Богомиллар: давлат **черкови оғизда** худога хизмат қилгандек бўлиб, амалда эса шайтонга хизмат қилади, дердилар. Ижтимоий социал зулм тўғрисидаги, авж олиб келадиган иқтисодий тенгсиз-

сербларни бирлаштиришга ҳаракат қилди; у кейин Властимир билан сиёсий иттифоқ тузди.

IX асрнинг ўрталарида хорватлар франклардан қутулиб, улар ҳам ўз мустақил давлатини тузди; будавлатни уларнинг ў» жупанлари идора қилди (бу жупанлардан энг машҳури Трпимир бўлиб, у 839—864 йилларда идора қилди). X асрнинг бошларида (чамаси 925 йилларда) буюк жупан Томислав (910—930) замонида Хорватия князлиги короликка айланди. Бу королик составига Хорватиянинг ўз ерлари ва далмация кирди. Бирок денгиз бўйидаги Далмация шаҳарларини XI асрнинг иккинчи ярмида Венеция босиб олди. XII асрнинг б/ошларида (1102 йилдан бошлаб) Хорватия Венгрияга қўшиб олинди, у бир неча юз йилгача (XV асргача) Венгрия составида қолиб келди.

Сербия давлатининг ўзида IX асрда гегемонлик бирмунча вақтгача ғарбий серб (диоклея) князлари қўлига ўтди. Булар ичида энг катта князлар Михаил (1051—1081) ва Бодин (1081—1101) эди. Бодин қўл остидаги ерлар составига Зета (ҳозирш Черногория), Босния, Герцоговина ҳамда Шарқий Сербиянинг бир қисми кирар эди. Бирок XII асрда яна Шарқий Сербия князлари кучая бошлади. Улардан бири, Византияга вассал қарамликда бўлган буюк жупан Стефан Неманя (1165—1195) XII асрнинг 60- ва 70- йилларида шарқий серб қабилаларини ҳам, ғарбий. серб қабилаларини ҳам ўзига бўйсундирди. 1190 йилда Стефан Немаия Византия ҳокимиятидан бутунлай қутулишга муваффақ бўлди. Шундан кейин тез орада Сербия королик деб-эълон қилинди. XIII--XIV асрларда Сербия королиги Болқон ярим оролидаги энг йирик давлатлардан бири бўлиб қолди.

XI БОБ

III—VII АСРЛАРДА ЭРОН

Сосонийларнинг идора қила бошлаши. 226 йилда Эронда (Персияда) ҳокимиятни Сосонийлар династияси ўз қўлига олди, бу династия замонида Эрон яна кучайди ва эронликлар, жумладан, Византияга қарши кўп марта каттиқ уруш олиб борди. Бу династияга асос солган киши Эроннинг жанубидаги Форс вилоятининг князларидан бири Ардашир (226—242) бўлди; Ардашир бу вақтгача идора қилиб келган Аршакийларнинг Парфия династиясини йиқитиб, унинг ўрнига ўз династиясишг ўрнатди. Ардашир Заратуштра (Зороастр) мазҳабидаги эътиборли рухонийлар ёрдами билан ҳокимиятни ўз қўлига блди.- Янги династия Ардаширнинг бобоси Сосоннинг номи билан юритилди, Сосон шу мазҳабнинг маги (кохуни) эди. «Подшо тахти—мехробнинг таянчи, мехроб — подшо тахтининг таянчи» дега»

машхур гапни Ардаширнинг ўзи айтган дейдилар. йирик зодагонларга қарши қурашиб, Сосонийлар ўрта ва майда ер эгаларига ҳам суянишга ҳаракат қилди. Эроннинг жанубий ва шарқий қисмидаги хали ўз эркинлигини саклаб келаётган кўп қабилали дехконлар Сосонийларга узоқ вақтгача асосий ҳарбий кучлар этказиб бериб келди.

Парфия подшолиги тарқоқ бир подшолик эди, унда ҳар бир юбластнинг ҳокими ўз вилоятининг меросхўри бўлиб, подшо билан фақат васаллик муносабатларида бўлар эди, бунга қарама-қарши ўлароқ, Сосонийларнинг янги эрон подшолиги анча марказлашган давлат эди. Уларнинг замонида мамлакат 18 та сатропликка бўлинган эди, буларнинг тепасида губернаторлар турарди, булар подшо томонидан тайинланиб, бошдан-оёқ подшога бўйсунар эдилар. Сосонийлар давлат молиясига катта эътибор берди. Улар аҳолига турли-туман ер ва жон солиқлари •солар ва бу солиқларни йиғиб олиш учун амалдорлар сонини кўпайтирар эдилар. Ғарбда Византияга қарши ва шарқда ўрта осийлик ҳар турли кўчманчи қабилаларга қарши узлуксиз уруш олаб боргани сабабли, Сосонийларнинг катта кўшини бўлиб, бу кўшин қисман отлик аскарлардан, қисман эса дехконлардан тўпланган кўпдан-кўп пиёда аскарлардан иборат эди. Зодагонларнинг айрим намояндлари томонидан кўрсатилган қаршиликни Сосонийлар ҳаддан ташқари шафқатсизлик билан бостира эдилар, лекин подшолар сиёсати зодагонлар ва ҳокимлар табақасининг манфаатларига унча тўғри келмаганидан, уларнинг бирлашиб туриб, подшоларни тахтдан йиқитган, ўлдирган ҳоллари ҳам тез-тез бўлиб турар эди.

Янги династиянинг пойтахти расман қадимги Аҳменийларнинг пойтахтларидан бири — Персеполь эди. Лекин Месопотамияда узлуксиз уруш олиб борилганлиги туфайли, подшо одатда Тигр дарёси бўйидаги чегара шаҳари — Қтесифонда турар эди. Ҳақиқатда шаҳаншоҳнинг («шоҳлар шоҳи»нинг) пойтахти шу шаҳар эди.

Сосонийлар давридаги Эроннинг иктисодий ва ижтимоий тузуми. Сосонийлар даврида Эрон иктисодий жиҳатдан таракқий топган бир мамлакат эди. У, Византия, Ҳиндистон ва Марказий Осиё билан қизғин савдо олиб борарди. Унинг қадимги эрон традицияларини ва кейинги вақтлардаги эллинистик традицияларни саклаб келган эски шаҳарларида жуда яхши сифатли буюмлар ишлаб чиқа-радиган турли-туман ҳунармандлик саноати бор эди. Эрон қимҳоб, ипак ва юнг газламалари билан, гиламчилик, қурол, металл ва сопол буюмлар яшаш, заргарлик буюмлари ва ҳоказолари билан машхур эди. Мамлакатда қулдорлик анча кенг қўлам олган эди. Қуллар ирригация курилишларида ва дехқончиликда — подшо ва зодагонларнинг ер-мулкларида ишлатилар эди. Яна кўп эркак ва аёл қуллар уй хизматкорлари қилиб ҳарамларда сакланар эди. Қул савдосисавдонинг энг фойдали соҳаларидан бири эди. Лекин шу билан бир

вақтда Сосонийлар даврида феодализм ҳам анчагина ўсиб, мустақамланиб, дехконлар крепостнойларга*айлана бормокда эди.

Сосонийлар идора қилган даврнинг бошларида дехконларнинг кўпчилиги шахсан эркин эди. Лекин Сосонийлар жуда тез вақт ичида подшонинг катта мансабдорларига ва зороастр рухонийларига ер улаша бошлади, бундан мақоад улардан ёрдам олиш эди. Катта ер эгалари ўз ерларида ишлатиш учун иш кучи сифатида қуллардан фойдаланар эдилар. Сосонийлар-давлатига қарашли бўлган Месопотамияда қуллар айниқса кўп эди. Эроннинг ўзида аҳолининг асосий кўпчилигини жамоачи дехконлар ташкил этар эди, булар уруғчилик тузумидан хали тақоман ажралиб кетмаган бўлиб, алоҳида қабилла бўлиб яшар эдилар. Катта ер эгалари кўшни жамоачи дехконларни қундан-қунга баттарроқ асоратга солар, уларни ўзларининг феодалларча эксплуатация қилиш объектига айлантирардилар. **

Эрон дехқонларининг аҳволи тобора ёмонлашиб, мутлақо тоқат қилиб бўлмайдиган даражага етди. Улар феодал ер эгаларига қарам бўлиш билан бир қаторда давлатнинг тобора кучайиб бораётган солиқ зулми остида ҳам эзилардилар. Бундан ташқари, Эрон қишлоқларининг бошига судхўрлик ҳам бир бало бўлди; солиқлар қисман натура шаклида, қисмая пул шаклида олиниб, дехқонларнинг бу солиқларни тўлаш учун пулга доим муҳтож бўлганлиги натижасида судхўрлик авт: олган эди. Кейинги иккита мусибат — солиқ зулми ва судхўрлик шахзрнинг аҳоли оммасини ҳам қаттиқ эзарди, булар ҳам умуман ҳуқуқсиз эди. Амалдорлар солиқларни қишлоқларда дехқонлардан қандай шафқатсизлик билан ундирган бўлсалар, шаҳар-ликлардан ҳам шундай шафқатсизлик билан ундирар эдилар.

Халқ ҳаракати. Мони, маздакийлар. Асоратга тушиб бораётган дехқонлар оммаси ва хонавайрон бўлиб бораётган шаҳар камбағаллари ўз аҳволидан қаттиқ норози эдилар. Бу нарса диний никоб остида кўтарилган бир қанча халқ ҳаракатларида ўз ифодасини топди. Месопотамиядан чиққан Мони исмли тарғиботчи (чамаси 215 йилларда туғилган) Эронда халқ оммаси ўртасида III асрнинг иккинчи ярмидаёқ катта шуҳрат қозонди. Зороастр таълимотидаги, дунёда икки «арса: яхши худо — Ормузд билан ёмон худо —Ариман бир-бирига қарши қурашади, деган ақидадан фойдаланиб, Мони мавжуд ижтимоий тартибларни ёмонлик тимсоли деб қоралади. Мони давлат дини бўлган зороастр динипи, ташқи ирим-сиримларни ва қурбонликларни рад қилди, қохинларнинг бойликка кўмилиб яшашига қарши чиқди. У батамом таркидунё қилишга даъват этди ва ўз мухлисларига ҳаётнинг бутун машаққатларидан қутулишнинг энг яхши йўли уйланмаслик деб тавсия қилди.

Мағларнинг (қохинларнинг) талаби билан Мони 276 йилда шох Баҳром I томонидан қатл этилди, Баҳром унинг тириклай терисини шилдирди. Лекин, Мони таълимоти — моничилик у ўлгандан кейин ҳам тарқ-алаверди. \Бу таълимот Эрондан қўшни

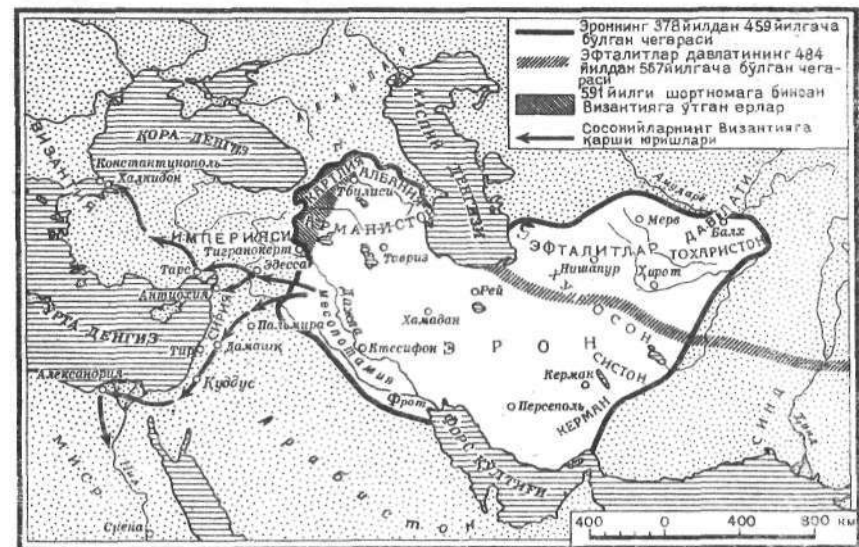
Византияга ҳам ўтди, у ерда моничилар кейинча павликианлар деб ҳам аталди¹.

VI асрнинг бошларида ижтимоий ҳаракат, яна диний ниқоб остида тағин ҳам очикроқ ва кенгроқ тус олди. Бу ҳаракатга Маздак номли собиқ бир маг бошчилик қилди. Мони таълимоти жуда ҳам пессимистик характерда эди (хатто ер юзида ҳаётнинг йўқолишини ҳам истар эди). Бунга қарама-қарши равишда Маздак таълимоти оптимистик руҳда бўлди, бечораларнинг ахволини яхшилаш мумкин, деб ишонар эди. У, ёмонликни внигиб бўлади, ёмонликка қарши курашиш кишининг бевосита вазифасидир, деб таълим берди. Маздак, ёмонликнинг сабаби тобора ўсиб бораётган ижтимоий тенгсизлик деб англаб, бу ёмонликдан кутулишнинг асосий йўли яна жамоада тенгликни ўрнатишдир, деб хисоблайди. Бойларнинг мол-мулкани тортиб олиб, камбағалларга бўлиб беришни талаб қилди: у бойликлар одамларга бўлиб берилсин, чунки уларнинг «одамларнинг ҳаммаси ҳам — битта қодир худонинг бандаси, ҳаммаси ҳам — Одаматонинг фарзанди ва ҳаммаси ҳам бир хил нарсага мухтождир»,—деб таълим берди.

Маздакка шаҳарларда ҳам, қишлоқларда ҳам кўп одам эргашди. Дехқонлар зодагонларнинг ерини тортиб ола бошлади ҳамда солиқларни тўлаш ва мажбуриятларни ўташдан бош торта бошлади. Маздакийлар 488 йилдан бошлаб то VI аср 20-йилларининг охирларигача Эроннинг ҳамма ерига ўз таъсирларини ўтказиб келдилар. Хукумат дастлаб ҳаракатни бостиришга журъат эта олмади. Зодагонлар билан тескари бўлган шох Қавот I анча вақтгача бу мазҳабга хатто ҳомийлик ҳам қилди. Бироқ ҳаракат жуда кенгайиб хавфли тус олиб кетгандан кейин ҳукумат бу ҳаракатга бўлган муносабатини ўзгартирди. Шохнинг ўғли шахзода Хисрав 529 йилда маздакийлар устига жазо қўшини тортиб, бу халқ ҳаракатини қонга ботирди. Маздак ва унинг минглаб тарафдорлари қатл қилинди. Маздакийларнинг бир қисми Урта Осиё мамлакатларига қочиб кетди.

Хисрав I Ануширвоннинг идора қилиши. Маздакийлар ҳаракатини бостирган Хисрав, отаси ўлгандан кейин подшо бўлди. Унинг узоқ вақт давом этган подшолик даври (531—579), Сосонийлар тарихида энг муҳим даврлардан бири бўлди. Ануширвон — «Улмас» лақабини ўзи ҳам маздакийларни тор-мор келтиргани учун ундан миннатдор бўлган Эрон ҳукмрон синфлари ўртасида унинг шухрати баланд бўлганлигини билдиради.

Хисравнинг ўзи ҳам маздакийлар ҳаракатидан бирмунча сабоқ олди. У, ер-солиқ системасидаги ўтакетган адолатсизликларни йўқотиш мақсадида бу системани қайта кўриб чиқиш зарурлигини тушунди. Унинг буйруғи билан ҳамма ерлар янгидан

Сосонийлар даврида Эрон

рўйхатга олинди — кадастрлар тузилди: бунда тупрокнинг-сифати, суғорилиши, қандай экинлар экилиши, дарахтлар ва иш кучининг миқдори аниқ хисобга олинди. Молия амалдорлари — «мирзалар»—ерлардан олинадиган ҳосилни тубдан текшириб чиқиб, ҳар йили солиқ миқдорини ҳосилга қараб белгилайдиган бўлди. Солиқ илгаригидек қисман натура шаклида, қисман пул шаклида олинardi. Жон солиғи олиш ҳам тартибга солинди, бу солиқлар йилига бир марта қатъий белгиланган муддатда ва муайян миқдорда олинадиган бўлди. Рухонийлар, аскарлар ва амалдорлар жон солиғидан бутунлай озод қилинди, лекин улар ҳам маълум миқдорда ер солиғи тўлаб турадиган бўлди.

Хисрав I савдонинг ривожланишига ҳомийлик қилди. У, савдогар ва судхўрларни давлат молия органларига бажону дил хизматга олиб, уларнинг пул муомаласи соҳасидаги амалий тажрибасидан фойдаланди. Хисрав I замонида канал, дамба тўғонлар ва бошқа хил ирригация иншоотлари қурилиши жуда авж олди. Ктесифонда у мухташам бир сарой қурдирди. У, ҳар турли олимларга, жумладан, хатто Юстиниан томонидан Византиядан ҳайдалган «еоплатончи философларга ҳам ҳомийлик қилди.

Хисравнинг буйруғи билан энг муҳим сиёсий воқеалар саройда расмий суратда йилма-йил ёзиб борилди, грек, сурия ва хинд тилларидаги адабий асарлар таржима қилинди. «Минг эртак» номли фолсча тўплам ҳам Хисрав замонида пайдо бўлган деб фараз қилинади; бу тўплам кейинча «Минг бир кеча» номли машҳур арабча эртаклар тўпламига асос бўлди.

¹ Юқоридаги «VI—XI асрларда Византия империяси» деган IX бобни қаранг.

Хисрав I нинг ташки сиёсати. Хисрав I подшолик қилган бу, тун давр қўшни халқларга қарши уруш олиб бориш билан ўтди, деса бўлади. У айниқса Византияга қарши қаттиқ урушлар олиб борди.

Хисрав ўз подшолик даврининг бошларида Юстиниан I билан «абдий тинчлик» тўғрисида аҳднома тузган эди (532). Лекин Византиянинг кучайиб кетишидан кўриб, у орадан кўп вақт ўтмай, бу аҳдноmani бузди. 540 йилда у, Сурияга қаттиқ хужум қилди ва Антиохияни босиб олиб, уни батамом ёндириб юборди ва таланга солди. Антиохиянинг аҳолисини асир қилиб олиб кетиб, Қтесифон атрофига («Хисрав Антиохияси»га) жойлаштирди. Булар грек-сурияликлардаги ҳар турли хунарларнинг Эронга киришига кўп ёрдам берди. Сўнгра уруш Месопотамия билан Закавказьеда давом этди. У тўхтаб-тўхтаб 562 йилгача чўзилди. Ниҳоят, иккала томон ҳолдан кетиб, 50 йиллик сулҳ тузилди, иккала томон ҳам умуман ўзининг илгариги чегараларини сақлаб қолди. Бироқ 570 йилда Хисрав Яманни (жанубий Арабистонни) босиб олди. Бу нарса Эрон билан Византия ўртасида яна уруш чиқишига сабаб бўлди; бу уруш 20 йил давом этиб, Хисрав ўлгандан кейин унинг ўғли замонида тугади.

Шарқда Хисрав I турк-кўчманчи қабилалари билан уруш олиб борди, бу қабилалар Урта Осиё территориясида, Амударё билан Сирдарё ўртасидаги районда яшар эдилар.

VI асрнинг охири VII асрнинг бошларида Сосонийлар давлатининг тушкунликка учраши. Хисрав I ўлгандан кейин Сосонийлар ҳокимияти тушкунликка юз тута бошлади. Феодаллашган зодагонлар марказга яхши итоат этмади. Вилоятларнинг катта-катта ҳокимлари Сосонийларга қарши узлуксиз Кўзғолон кўтариб турди. Феодалларнинг шаханшоҳга қарши қаратилган энг катта кўзғолонларидан бири 590 йилда кўтарилган Баҳром Чубин кўзғолони бўлди. Бу кўзғолон Сосонийларни ағдаришига сал қолди. Шоҳ Хисрав II (510—628) Византия императоридан ёрдам сўрашга мажбур бўлди ва Византия қўшинининг ёрдами билангина тахтини тиклаб олди. 591 йилда Эрон билан Византия ўртасида сулҳ тузилди, бу сулҳга биноан Закавказьедаги чегара полосаси Византияга ўтди.

VI асрнинг охири — VII асрнинг бошларида эрон халқ оммасининг аҳволи жуда ёмонлашиб кетди. Феодаллар зулми ва оғир солиқлар эрон деҳқонларини бутунлай хонавайрон қилди, улар энди ҳарбий хизматни ҳам тузукроқ адо этолмайдиган бўлиб қолди. Сосонийлар ва уларни қуршаб турган феодаллар ички зиддиятларни ташки урушлар йўли билан ҳал қилишга уринди. 60 йилда Византия билан яна уруш бошланди. Византиянинг ўз ичидаги кризисдан фойдаланиб туриб, Хисрав II дастлабки вақтда жиддий муваффақиятларга эришди. У Кичик Осиёга бостириб кирди ва Мармар денгизининг Осиё қирғоғида ва Константинополнинг рўпарасидаги Халкидон шаҳрига

яқинлашиб борди, лекин кейин чекинишга мажбур бўлди. 613—620 йилларда Хисрав II Сурияни, Фаластин ва Мисрни забт этди. Бироқ 623 йилдан бошлаб Византия императори Ираклийнинг ўзи хужумга ўтди. 628 йилда византияликлар Қтесифонга яқинлашиб келиб, Сосонийлар пойтахтини босиб олиш хавфини туғдирди. Мамлакатда шохдан норозилик кучая бошлади. Бундан фойдаланиб, зодагонлар Хисрав II га қарши фитна уюштирдилар, Зодагонлар томонидан шох қилиб кўтарилган Қавод II (Хисрав II нинг ўғли) отасига қарши уруш очиб, отасини асир олди ва уни қатл қилишни буюрди. Византия билан сулҳ тузилди, бу сулҳга мувофиқ византияликлар қўлдан кетган ҳамма ерларини қайтариб олди.

Эроннинг араблар томонидан истило қилиниши. VII аср ўрталарида Эроннинг ерлари ҳали жуда кенг эди (унинг составига Эроннинг ўзи, Арманистон, Месопотамия, Амударёдаги турли вассал турк қабилалари ва бошқалар кирар эди), лекин шунга қарамасдан, у кучсиз бир давлат бўлиб қолган эди, чунки у Византия билан олиб борилган урушлар натижасида жуда ҳолдан кетган эди, ўз ичида эса феодалларнинг жуда кучли бошбошдовлигини бошидан кечирмоқда эди. Охирги Сосоний Ездигир III нинг (632—652) мамлакатда ҳеч қандай обрўси йўқ эди. Бир қанча вилоятлар унга номигагина бўйсунар эди.

Бу вақтда кучли ҳарбий давлат бўлиб бирлашиб олган араблар Эрон устига хужум бошлади ва эронликларнинг ҳеч қандай жиддий қаршилигига учрамай, тез ғалаба қозонди. Улар Эронни ҳақиқатда 642 йилдаёқ босиб олган эди. Ездигир шарқий чекка ўлкаларга қочиб кетди ва турк қабилаларининг кичиккина бир княздан ёрдам олишга беҳуда уринди, 652 йилда Марвга яқин бир жойда ўша князь томонидан ўлдирилди.

Эрон узок вақтгача кўп миллатли жуда катта араб давлати сосхавида қолди.

ХII Б О Б

VI—XI АСРЛАРДА АРАБЛАР

Араблар тарихидаги уч давр. Араблар тарихи одатда уч даврга: 1) Макка-Мадина даврига — Ислом дини пайдо бўлмасдан илгариги Арабистон ва ислом динининг пайдо бўлиш даврига (VI—VII асрлар); 2) Дамашқ (Сурия) даврига — Умайвийлар династиясининг идора қилиш даврига (661—750) ва 3) Бағдод (Эрон — Месопотамия) даврига — Аббосийлар династиясининг идора қилиш даврига (750—1055) бўлинади; Аббосийлар династиясининг идора қилиш даври халифаликларнинг турклар томонидан босиб олиниши билан тугади.

Араб халифалигининг турли сиёсий марказлари билан боғлиқ бўлган бу учта хронологик даврига араб феодализмнинг

ривожланиши ҳам асосан мувофиқ келади. Биринчи даврда араб жамиятида феодаллашув процесси энди бошланаётганлиги намоён бўлади. Иккинчи ва хусусан, учинчи даврда европа феодализмидан жиддий фарқ қилувчи бир қанча томонлари бўлган араб феодализмининг характерли хусусиятлари- таркиб топди.

Ислом дини пайдо бўлмасдан илгариги Арабистон. Территория жихатидан Европанинг тўртдан бир қисмига тенг келадиган жуда катта ярим орол бўлмиш Арабистон ярим оролининг кўп қисми сувсиз чўл ва саҳролардан иборатдир, аммо дехқончилик қилиш мумкин бўлган ери озгинадир. Шунинг учун Арабистон аҳолисининг озчилик қисмигина ўтроқ ҳаёт кечиради ва дехқончилик билан шуғулланар эди. Арабларнинг кўпчилиги эса кўчманчи — бадавийлардан иборат бўлиб, қўй, эчки ва туя боқар эди. Арабистоннинг дехқончилик учун энг қулай бўлган ўлкаси жануби-ғарбий область — Яман ёки «бахтли Арабистон» бўлиб, бу ерда қадим замонлардаёқ муттасил равишда бири-
нинг ўрнини иккинчиси олиб келган бир неча йирик қулДорлик давлати бор эди. Хижознинг (ярим оролнинг Қизил денгиз бўйлаб чўзилиб кетган камбар қисмининг) эса фақат айрим воҳа-ларидагина дехқончилик қилиш мумкин эди. Ярим оролнинг энг катта қисми — Нажд — суғориладиган ерлари жуда кам бўлган ғоят катта ясси тоғлиқдан иборат бир жой бўлиб, фақат чорвачилик учунгина ярар эди.

VI—VII асрлардаги арабларнинг ижтимоий тузумида ҳали уруғчилик белгилари кучли эди. Араблар — кўчманчи (бадавий) араблар ҳам, ўтроқ араблар ҳам—жуда кўп уруғ ва қабилаларга бўлинган эди. Хун олиш бор эди. Уруғнинг бойроқ аъзолари қурбсизроқ қариндошларига иктисодий жихатдан ёрдам бериши лозим эди. Ҳар бир қабиланинг ўз диний маросими бор эди. Кабила ва уруғларнинг бошида шайх ва саидлар туриб, ҳокимият фақат шуларнинг қўлида эди. Бироқ уруғчилик тузумининг емирилиш аломатлари рўй бера бошлаган эди. Уруғ-қабилла зодагонлари энг яхши яйловларни ва дехқончилик учун яроқли участкаларни — воҳаларни (бундай участкаларнинг ўзи оз эди) ўз қўлига киргизиш олмоқда эдилар. Зодагон оилаларининг кўпдан-кўп моллари, шунингдек, қуллари бўлар эди. Шайх ва саидлар шу оилалардан чиқар эди. Урушда қўлга киритилган ўлжаларнинг энг кўп қисми буларга ажратилар эди. Арабларда уруғ-қабилла зодагонларидан ташқари, яъни қабилла-уруғ бошлиқлари ва оқсоқолларидан ташқари, яна шаҳарли савдогар-судхўрлардан иборат бошқа бир юқори табақа ҳам авж олиб борди, бу табақа ҳам муайян бир қабилла ва уруққа кирган бўлиб, одатда бадавий қабилаларнинг бошлиқлари билан қаттиқ боғланган эди. Урта денгиздан Ҳиндистонга борадиган муҳим савдо йўли қадимдан Арабистондан ўтар эди. Хижоз орқали шимолдан жанубга катта савдо йўли ўтар эди. Шу савдо йўлида илк вақтлардаёқ катта-катта савдо пунктлари, Макка, Ятриб ва бошқалар вужудга келди. Макка шаҳри айниқса кат-

та аҳамиятга эга эди. Араблар ўртасида жуда донғи кетган ибодатхона бўлмиш Қаъба ва ундаги муқаддас қора тош (ҳажари асвад) шу Маккада эди. Маккада шу Қаъба атрофида ҳар йили катта ярмарка бўлиб турар эди. Макканинг савдогар-судхўрлардан иборат бўлган юқори табақаси савдодан катта-катта фойда кўрар эди. Улар қулларни эксплуатация қилиш ва қул олиб сотиш билан ҳам шуғулланар эдилар. Шаҳардаги майда хунармандлар ҳам шу савдогар-судхўрлардан ҳамма вақт қарздор бўлиб, иктисодий жихатдан уларга Қарам эди.

VI асрнинг охири — VII асрнинг бошларида араблар каттиқ иктисодий ва социал кризисга учради. Ярим оролнинг аҳолиси кўпайиб, ер етишмай қолди. Оддий араблар учун ҳам катта мадад бўлиб келган қарвон савдоси ҳам тушқунликка учради. VI асрда эронлар билан ҳабашлар ўртасида бўлган ва узок-узок вақт давом этган урушлар натижасида Яман деярли бутунлай хароб ва вайрон бўлди. Шимолдан жанубга ва жанубдан шимолга товар олиб бориш жуда ҳам қамайиб кетди.

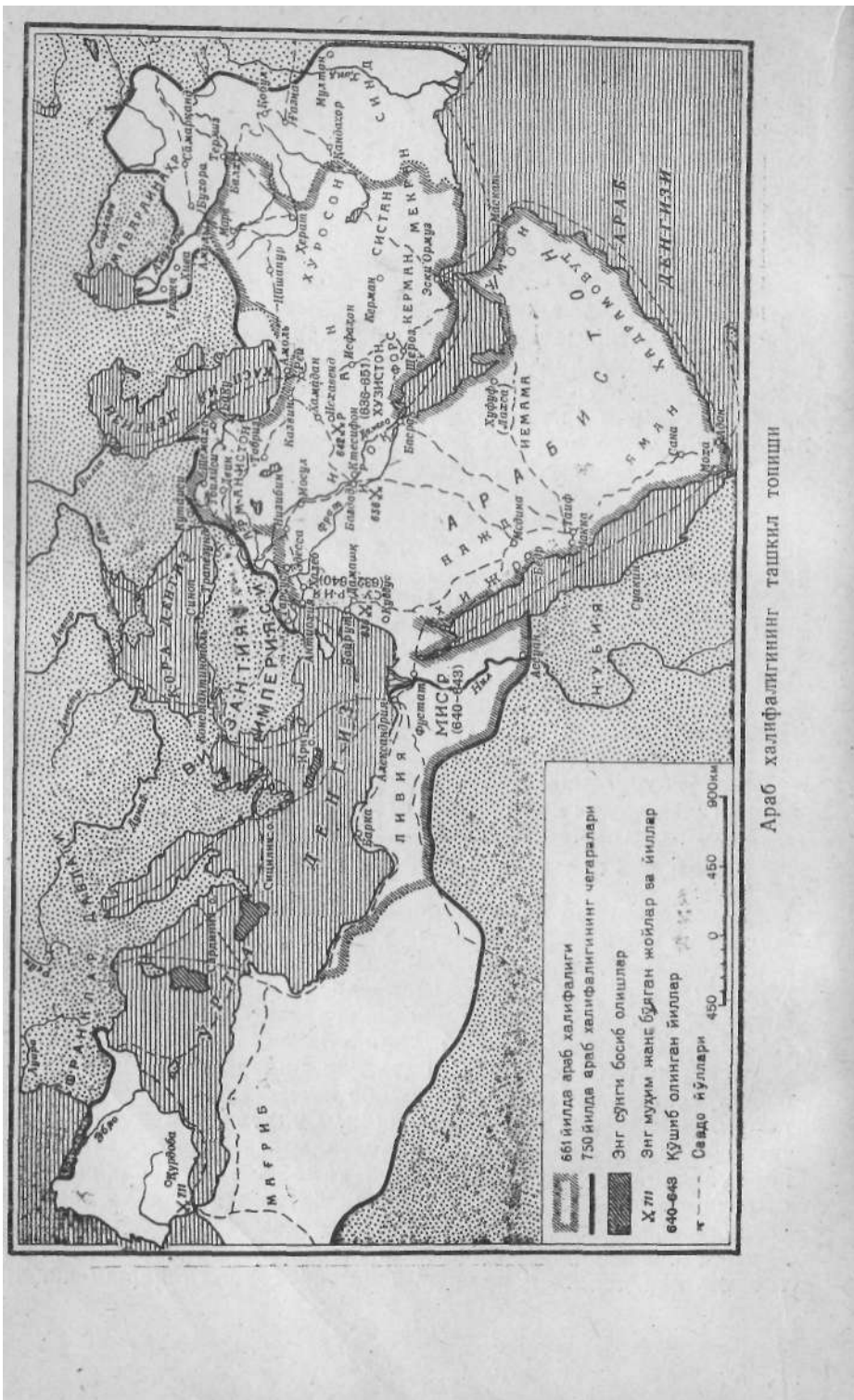
Эронийлар Ҳиндистонга борадиган ва ўзлари учун фойдали бўлган бошқа бир йўлга, яъни Тигр (Дажла) ва Евфрат (Фрот) дарёлари бўйлаб* Форс қўлтиғига борадиган йўлга ҳомийлик қилардилар.

Ана шундай шароитда арабларда синфларнинг ташкил топиш процесси тезлашиб кетди. Араб шаҳарларидаги аҳолининг қўйи табақалари ўз аҳволидан норози эди, улар судхўр бойларга нафратланиб қарар эди, бу норозиликни ва нафратланиб қарашни дехқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ қабилалардаги сддий омма ҳам қувватлади, бу қабилалар ҳам ерга мухтож эди ва ўз уруғ-қабиласидаги феодаллаша бошлаган зодагонлардан жабр-зулм қўрвдоқда эди.

Араб халқ оммасининг ижтимоий норозилиги идеология тарзида, янги дин — ислом динининг вужудга келишида ифодланди.

Ислом динининг пайдо бўлиши. Мухаммад ва унинг жамоаси. Мухаммад (570—632) қурайш қабиласига мансуб бўлган ва камбағаллашган хонадондан чиққан эди, бу қабилла Маккада ҳукмрон қабилла эди. Мухаммад дастлаб чўпон бўлиб, кейин бадавлат бир хотинга уйланиш орқасида савдогар бўлиб олган. Лекин ўнинг судхўрликка илгаридан ёмон қўз билан қараб келиши унинг демократик элементлар билан яқинлашувига сабаб бўлди. Мухаммад дин тарғиботчиси («пайғамбар») сифатида 610 йилларда майдонга чиқди. Судхўрликни қоралашдан ташқари, у ҳар бир кишидан камбағалларга ёрдам беришни, ўз даромадининг ўндан бир қисмини камбағалларни боқиш учун ажратишни талаб қилди. Шу билан бирга уруғлар ўртасидаги ўзаро уруш-жанжалларни тўхтатишни ҳам талаб қилди, уруғларнинг бир-биридан қасос олишига, уруғ ва қабилаларнинг тор қон-қардошлик доирасида бикиниб ётишига қарши чиқди.

Лраб жамиятининг бундан буёқдаги ривожланишига ғов бўлиб қолган уруғчилик тузумининг тор доирасига қарши олиб борилган бу кураш Мухаммаднинг кўп худоликдан қайтиб, битта худога — оллоҳга сиғиниш керак, деган асосий диний талабида ифодаланди (ислом динининг «Лоилоҳа иллаллоҳ, Мухаммадар расулуллоҳ» деган асосий формуласи—«худо — бир, Мухаммад — унинг пайғамбари», демакдир). Оллоҳ—курайш қабила-сидаги бош худонинг номи бўлиб, Мухаммад унга бутун олам худоси тусини берди. Мўмин мусулмонлар «оллоҳнинг хақиқий пайғамбарига» (Мухаммад ўзини шундай деб эълон қилган эди) сўзсиз итоат қилишлари керак эди. Яҳудий ва христиан дини (бу диндагилар ўша вақтда Макканинг ўзида ҳам кўп эди) янги динга таъсир этган бўлиб, бу таъсир Мухаммаднинг таълимотида жуда равшан акс этди. Ислом дини Мусо билан Исони Мухаммаддан олдинги пайғамбарлар деб таниди. Яҳудийлар ва христианлар сингари мусулмонлар ҳам Қуддусни муқаддас ша-хар деб ҳисоблар эдилар. Доимо жума кунлари байрам қили-ниши яҳудийлар ва христианлардаги шанба ва якшанба кун-ларига мувофиқ келар эди.'

Мухаммад вужудга келтирган янги диннинг бешта асосий қоида-сида, яъни: 1) битта худога — оллоҳга ишониш, 2) хар куни албатта беш вақт намозни тарқ қилмаслик, 3) йилда бир марта рамазон ойида рўза тутиш, 4) закот (камбағалларга ушур) бериш ва 5) ҳаж қилишдан иборат беш фарзида ҳеч кан-дай социал реформа йўқ эди. Мухаммад қулликни қонуний деб ҳисоблади, кўп хотин олишга фатво берди, савдога ва хусусий мулкчиликка ҳомийлик қилди. Шу билан бирга янги дин даст-лабки вақтларда халқ оммасининг кайфияти билан ҳисобла-шишга ҳар ҳолда мажбур бўлди. Закотнинг фарз қилиб қўйили-ши ва судхўрликнинг бирмунча чекланиши бунинг ёрқин дали-лидир.

Дастлабки вақтларда Маккадаги курайш аристократияси Мухаммадга жуда ҳам душманлик кўзи билан қаради. Мухам-мад Макканинг азалдан бери давом этиб келаётган урф-одат-ларининг илдизига болта ураётгандек, Каъбанинг аҳамиятини гумон остида қолдираётгандек туюлган эди. Курайшлар «пай-ғамбарнинг» ўзини ва унинг барча муридларини ўлдирмоқчи бўлишди. Мухаммад Маккадан қўшни Ятриб шаҳрига қочи-б кетишга мажбур бўлди; Ятриб ўша вақтда Макка билан рақо-бат қилар эди. Бу воқеа эрамининг 622 йилида юз берди.

Мухаммаднинг Ятрибга ^{^^^}Й[^]ф[^]Ш[^]я[^]П[^]й[^]я[^] хижрат^{^^} ис-лом тарихида бир эра бўлиб, мусулмонлар ўз йил ҳисобини мана шу эрадан бошлади. Шундан кейин Ятриб шаҳри Мадина-ун-Наби, яъни «пайғамбар шаҳри» деб атала бошлади. Мадинада Мухаммад мўминлар — «Оллоҳ бандалари»нинг катта жамоаси-ни тузди («ислом» деган сўз «банда» демакдир). Мадинадалик даврида ҳам Мухаммад билан Макка ўртасида нихоятда душ-манлик муносабати давом этди. Мадинага ҳамда иттифоқчи

бадавий кабилаларга суяниб туриб, лайғамбар Мухаммад қурол кучи билан маккаликларни ўз ҳокимиятига бўйсундирди. Макка аристократияси ахир-оқибатда ён беришга мажбур бўлди. Макка аристократияси ислом динини ва Мухаммаднинг эътиборини тан олди. Лекин Мухаммад ҳам Макканинг диний устунлигини, Каъбанинг ва ундаги қора тошнинг муқаддаслигини эътироф этиб, ҳар бир мусулмон Маккага ҳаж қилиши шарт, деб эълон қилишга мажбур бўлди. Бу билан Мухаммаднинг янги диний ташкилоти қурайш зодагонларининг сиёсий таъсирини ҳам тан олди. Ҳақиқатда, арабларда турли араб кабилаларини битта қилиб бирлаштирган давлат дини теократик формада ташкил топа бошлади. Макка зодагонлари ва бадавий кабилаларнинг бошлиқлари бу янги давлатда ўзларининг ҳукмронлик мавқеини кенгрок, умум Арабистон доирасида мустаҳкамлаб олиш имконига эга бўлди. Мухаммад вафот этгандан кейин, орадан кўп ўтмай, ислом байроғи остига бирлашган араб кабилалари[^] Арабистон ярим оролидан[^] гашқарига чиқиб, Византия, Эрон[^] ерларини истилоҳила бошлади. " * »

Дастлабки халифалар замонида арабларнинг истилолари. Мухаммаднинг энг яқин ворислари— халифалар— араб ҳарбий жамоасининг сайлаб қўйиладиган бошлиқлари бўлиб, улар диний, ҳарбий ва граждон ҳокимиятни ўз қўлларига олган эдилар. Уларнинг қароргоҳи Мадина шаҳри эди.

Бу халифалар чиқиб келишлари жихатидан Мухаммаднинг ё қариндошлари ёки яқин дўстлари эди. 632—661 йиллар даврида бирин-кетин Абубакр, Умар, Усмон ва Али идора қилди. Булар ичида иккинчи халифанинг — Умарнинг (634—644) идора даври жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Худди шу Умар замонида араблар Сурияни, Фаластинни, Мисрни, Эронни босиб олдилар. Араблар бу даврда бир қанча ажойиб ғалабаларни кўлга киритди. Улар Сурияда (636 й.) Ермиқ дарёси бўйида Қуддус ёнида (638 й.) византияликларни, Қадисия (637 й.) ва Нехаван (642 й.) шаҳарлари ёнида, қадимий Эқбатанлар яқинида эронликларни тор-мор келтирди. Арабларнинг ғалаба қозонишига шу нарса катта ёрдам бердики, ўша вақтда ҳар иккала катта давлат — Византия ҳам, Эрон ҳам бир-бири билан узоқ уруш қилиб, ҳолдан кетган эди, бу иккала мамлакатнинг ҳам ўз ичида кескин социал зиддиятлар ҳукм сураб эди. Араблар эса ҳарбий ишда катта афзалликларга эга эди. Уларнинг асосий омаси эркин кишилардан иборат бўлиб, булар уруғчилик алоқаларини маълум даражада сақлаб қолганди, аммо шу билан бирга улар жуда катта умумараб сиёсий ташкилотига бирлашган эди. Кўчманчи бадавий кабилалар биринчи даражали енгил суворийлар билан донг чиқарди, улар ўзларининг шиддатлилиги билан душманнинг пиёда аскарини даҳшатга оолар ва унинг бесўнақай отлиқ қисмлари устига зўр муваффақият билан бос-тириб келар эди. Араблар бирлаштирувчи мафқураларини байроқ қилиб чиқардилар. Ер ва бошқа хил ўлжалар учун олиб

борилаётган урушга «Оллох йўлидаги» муқаддас уруш туси берар, бунга араблар жуда қизиқарди.

Арабларнинг Византия ва Эрон билан бўлган дастлабки тўқнашишларидаёқ катта муваффақиятларга эришуви уларни руҳлантириб, янги истилолар қилишга ниқтади. Сурия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги эзилган омманинг бир қисми арабларга диний зулмдан, крепостнойлик жабр-жафоси ва молиявий зулмдан қутказувчилар деб қаради. Араблар ўз истилоларида одатда асосан -махаллий бойларнинг мол-мулкларини босиб оларди. Ҳукмронликларининг дастлабки вақтларида халқни солиқ билан унча қийнамади. Улар бўйсундирилган аҳолига диний эркинлик ва бир қадар сиёсий автономия берди, идора қилиш функциясини кўпинча махаллий диний жамоаларнинг бошлиқларига топширди. Аммо шу билан бирга улар турли енгилликлар бериб, аҳолини мусулмонликни қабул қилишга қизиқтирди. Ислон динини қабул қилганлар, арабларнинг ўзи сингари, барча солиқлардан озод қилинди.

Араблар истило қилган маадлакатларида махаллий аҳолига аралашмай, алоҳида ҳарбий колонияларга бўлиниб яшади. Уларнинг ҳаётида ҳарбий-патриархал соддалик бирмунча вақтгача сақланиб қолди.

Местопотамиядаги Қуфа, Басра ва бошқалар, шунингдек, Мисрдаги Фустат (кейинчалик Қоҳира) араблар томонидан бунёд этилган ҳарбий поселенияларнинг энг йирикларидан эди.

Нифокнинг бошланиши. Бирок араблар томонидан босиб олинган мамлакатларнинг иқтисодий ва социал жихатдан энг тараққий топган қисмида яшаган араб зодагонлари орадан кўп вақт ўтмай махаллий аристократия таъсирига берилиб кетди. Бу таъсир савдо яхши риврж топган бой мамлакат бўлмиш Сурияда айниқса кучли бўлди. Арабларнинг ҳарбий бошлиқлари бу ерда яшаб туриб, Суриядаги юқори синфнинг зеб-зийнатли ҳаётини тез ўзлаштириб олди. Суриядаги катта ер эгаларидан ва қулдорлардан ўрناق олиб, уларнинг ўзи ҳам ерларни батамом хусусий мулк қилиб тортиб ола бошлади, қуллар асрай бошлади, боғ-роғлар ва поместьелар барпо қила, саройлар қура бошлади. Бундай араблар учун «Мадина қарилари»нинг оддий патриархал ҳаёти мароксиз ва эскириб қолгандай қўринарди. Суриядаги араб аристократлясига, яъни ота-боболарининг расм-одатларидан кечиб, «кофирлар»нинг янги тартибларини ўзлаштириб олган араб аристократиясига Мадина ҳамда Месопотамия ва Миср ҳарбий демократияси ёмон кўз билан қарарди.

Мухаммаднинг ворисларидан учинчиси — халифа Усмон (644—656) куч-қувва.тлал кетцо<-4эдшайиб--қол^йя ир-адаси-з бн&^вд эди. У Макка зодагонларининг одами бўлиб, шу билан бир вақтда уни Сурия араблари ҳам қўллаб-қувватлар эди. Сурия ноиб амир Муовия Усмоннинг яқин қариндоши эди. Мадинада эътибори тушиб кетган Усмон фитначилар томонидан ўлдирилди.

Ди. Унинг ўрнини Али эгаллади. Али Мухаммаднинг кўеви бўлиб, унинг қизи — Фотимага уйланган эди. Али Мадинадаги демократик элементларга ва Месопотамиядаги араб ҳарбий колонияларига суянишга ҳаракат қилди (бирок, у қадар изчиллик билан ҳаракат қилмади). Муовия ва уни қуршаб турган сурия-араб зодагонлари бу янги халифага қарши бош кўтарди. 661 йилда Али бир хорижит¹ томонидан ўлдирилгандан кейин, •Муовия ўзини халифа деб эълон қилди, лекин у Маккага ҳам, Мадинага ҳам бормай, Дамашқда қолди. Ана шу тарзда халифалик тарихининг янги даври бошланди. Араблар сиёсий ҳаётининг маркази араб шаҳарларидан Сурияга кўчирилди.

Умавийлар¹ халифалиги. Давдашқ халифалиги 90 йилча (661—750) давом этди. Шу вақт ичида халифалик ўз ерларини ниҳоят даражада кенгайтди. VIII асрнинг бошларида Шимолий Африканинг бутун қирғоғи босиб олинди. 711—714 йилларда араблар Пиренея ярим оролини истило қилдилар. Муовиянинг ўзи Константинополга икки марта, 669 ва 680 йилларда юриш қилди. 717—718 йил¹ шрдй-ардблар учинчи марта Константинополь остонасигв-келиб/уни бутўн бир йил қамал қилиб турди. Шарқда эса араб лашкарбошилари Урта Осиёнинг ичкарисигача кириб бориб, Хивани, Бухорони ишғол қилди, Афғонистонни ва Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмини то Ҳинд дарёсига қадар бўлган ерларни истило қилди. Алманистон билан Грузия ҳам умавийлар халифалиги сўЛ¹вдг¹кирар эди. Халифаликнинг чегаралари ғарбда Атлантика океанигача, шарқда Хитой билан Ҳиндистон чегараларитача бориб етди ва, шундай қилиб, қадимги буюк монархияларнинг — Александр Македонский монархияси ёки Август, ва Траян замонларидаги Рим империяси монархиясининг территориясидан ҳам ошиб кетди.

Дамашқ халифалигининг характерли хусусияти шу бўлдики, Макка-Мадина давридаги хали ҳарбий демократиянинг баъзи хислатларини сақлаб турган теократик республикадан чиқиб, наслда-наслга мерос бўлиб ўтадиган шарққа хос ғирт деспотик монархияга айланди. Муовия Умавийлар династиясига асос солди. Бу династиянинг халифалари жуда қатта зеб-зийнатда яшади. Уларга жуда кўп ерлари ва жуда кўп қуллари бўлган сарой аҳли ҳам эргашди. Халифа илгаригидек, ислом динининг бошлиғи бўлиб қолаверди. Бирок халифа ҳокимиятининг диний аломатлари батамом иккинчи ўринга сурилиб, биринчи ўринни шарққа хос бўлган одатдаги ҳукмрон деспотик аломатлари олди.

Умавийлар замонида идора қилиш ардадахи анча мураккаб¹ лашди. Аҳолидан ер ва жон солиғи оладиган жуда кенг тармоқли молия амалдорлари аппарати ташкил қилинди. Шу нарса

¹ Хорижитлар — илк мусулмон мазхаби бўлиб, ҳарбий демократик тузумни сақлаб қолишни, жумладан, халифанинг ҳарбий жамоа томонидан сайланишини талаб қилар эдилар.

характерлики, энди фақат «кофирлар» эмас, балки мусулмонлар ҳам солиқ тўлайдиган бўлди. Уч хил солиқ асосий солиқ ҳисобланар эди; 1) хараж — ер солиғи, 2) жузъя — жон боши солиғи (бу солиқ аввалига фақат ғайри мусулмонлардан олинар эди, кейинчалик бориб мусулмонлардан ҳам олинадиган бўлди) ва 3) з а к о т — мажбурий тўланадиган ушур, бу солиқ ҳам бевосита халифанинг ўзига келиб тушар эди. Хараж билан жузъя халқ учун айниқса оғир солиқлар эди.

Суд ва бошқа маъмурий ишлар араб тилида олиб бориладиган бўлди. Араб қонунлари кодекси вужудга келтирилди. Бу кодексга арабларнинг каломи шарифи — Қуръон асос қилиб олинди; Қуръон Мухаммаднинг ҳикматли сўзларидан, яъни унинг шогирдлари ва мухлислари томонидан ёзиб олинган ҳикматли сўзлардан ҳамда Қуръонга қилинган қўшимчалардан иборатдир, бу қўшимчалар Суннат деб аталади. Арабларнинг ҳаммаси ҳам янги тартибларни тан олавермади. Мўмин мусулмонлар олами Умавийлар замонида бир-бирига душман бўлган бир нечта қисмга бўлиниб кетди. Халифа хомийлик қилган оқим мусулмонликда расмий ҳукмрон оқим деб ҳисобланди. Бу содиқ • мусулмонлар суннийлар деб аталди, суннийлар деган сўз «Суннат» сўзидан олингандир. Лекин арабларнинг бир қисми Суннатни тан олмади. Бундай мусулмонлар шиилар, яъни маслагидан қайтганлар, нифокчилар деб аталди¹. Шиилар Миср, Эрон ва Месопотамияда кўп эди. Буларга ўлдирилган Алининг уруғ-аймоқлари хомийлик қиларди.

Ниҳоят, демократик характердаги яна бир мазҳаб—хорижийлар бўлиб, булар суннийларни ҳам, шииларни ҳам, умавийларни ҳам, Алиларни (Али авлодларини) ҳам тан олмади. Хорижийлар ерни барабар тақсимлашни талаб қилдилар. Кейинчалик хорижийлик ҳам майда-чуйда мазҳабларга бўлиниб кетди. •

Ҳукмрон синфларнинг манфаатлари нуқтаи назаридан олиб қараганда ҳам умавийларнинг социал базаси анча мукаммал эмас эди. Асосан Сурия-Араб зодагонлари билан боғланган умавийларнинг манфаатлари шарқий вилоятларга ёт эди. Месопотамия араблари Дамашққа доим қарши қайфиятда бўлиб келди. Форс (Эрон) феодал эл*меттгаря---ҳам умавийларга унча бўйсунмас эди. 747 йилда шарқий Эрон ёки Хуросон дехқонлари ҳаракатига Абу-Муслим бошчилик қилди, у ерли жамоачи дехқонларнинг аҳолини яхшилаш мақсадида умавийларга қарши кўзғолон кўтарди. Кўзғолон кенг тус олди ва каттагина сиёсий оқибатларга олиб келди. Эрон ва Месопотамия феодаллари бирлашиб туриб, 750 йилда ума-вийларни ағдарди, бунда улар Абу-Муслим бошлиқ халқ-деҳқон ҳаракатидан фойдаландилар. Халифалик тахтини Абул-Аббос Қонхўр эгаллади, у Мухаммад-

¹ Шиия сўзидан олинган бўлиб - «группировка», «Фракция» деган маънони англатади.

нинг ўзига Месопотамиядаги харбий-араб оиласига мансуб бўлган бу халифа Муҳаммадга қариндошман деб даъво қилди. Аббоснинг буйруғи билан Умавийлар хонадонига мансуб бўлган ҳамма шахзодалар қириб ташланди. Бу шахзодалардан Абдурахмон исми биттасигина ўлимдан қутулиб қолди. У узок Испанияга қочиб, бориб, у ерда орадан кўп вақт ўтмай ўзини мустақил амир деб эълон қилди (756 йил).

Абу-Муслимни ҳам Аббос қўлга тушириб, турмага ташлади, бир неча йилдан кейин у халок бўлди.

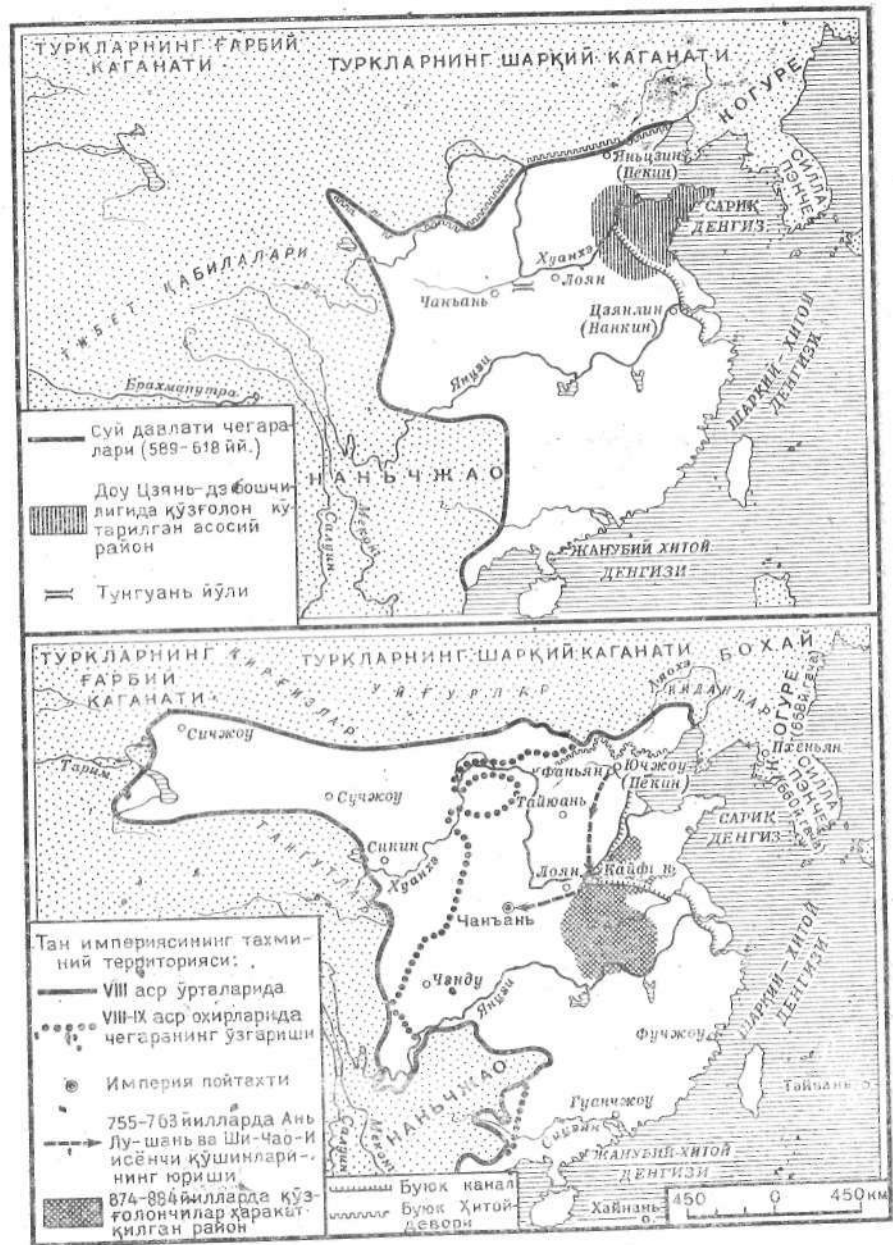
Аббос янги династияга — Аббосийлар дошетиётага асос солди, бу династия 750-йилдан 1055 йилгача идора қилди. Халифаликнинг пойтахти Аббосдан кейинги халифа Мансур даврида — 762 йилда қурилган Бағдод шаҳри бўлди. Шундай қилиб, араблар сиёсий ҳаётининг маркази Суриядан Месопотамияга кўчирилди.

Аббосийлар халифалиги. Аббосийлар замонида араб давлати жуда ҳам тараққий топди. Бағдод халифалиги VIII—IX асрларда айниқса кучли эди. Бу вақтда — Бағдодни барпо этган Мансур (754—775), Карл Буюкка замондош бўлиб, у билан дўстона дипломатик алоқа қилган Хорунал Рашид (786—809), араб илм-фанига зўр бериб хомийлик қилган Ал-Маъмун (813—833) каби қудратли халифалар идора қилди. Аббосийларнинг «олтин даври» Мутаид замонида (892—902) тугади. Халифалик ана шу вақтдан бошлаб тушкунликка юз тутди.

Аббосийлар давлатида Эроннинг таъсири кучли эди. Бу таъсир вазирлик (буюк вазир-халифанинг биринчи министри) унвонининг жорий қилинишида ҳам, солиқ солишда эрон усуларининг ўзлаштирилишида (ер кадастрларининг эронлардагига ўхшаб тузилишида) ҳам, халифалик маъмурий жихатдан вилоятларга бўлиниб, уларга губернаторлар — амирлар бошлиқ қилиб қўйилишида ҳам намоён бўлди (бу губернатор-амирлар тўла ҳокимиятга эга бўлишлари билан қадим Эрон ва илк ўрта асрлардаги сосонийларнинг сатрапларини эслатар эди).

Эроннинг феодаллашган зодагонлари халифаликни идора қилишда актив қатнашди. Буюк вазирлик лавозимига одатда эронийлардан тайинланар эди ва бу лавозим наслдан-наслга ўтар эди (масалан, машхур Бармоқилар фамилияси). Халифанинг жуда кўп (160 000 кишига яқин) доимий кўшини бўлиб, бу кўшинининг кўпчилиги турли варвар отрядларидан иборат эди, IX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса асосан турк отрядларидан иборат бўлди. Халифанинг гвардияси катта сиёсий аҳамиятга эга эди, бу гвардия харбий ишга ёшлигидан бошлаб ўргатилган қуллардан тузилган эди.

Халифалик хўжалик ишларининг турли соҳаларига ҳам катта эътибор берди, бу борада ҳам қисман, Эрон, қисман Месопотамия традициялардан фойдаланди. Чунончи, махсус почта маҳкамаси бўлиб, бу маҳкама почта ишлари, катта йўлларни тартибга солиш билан шуғулланди, бу йўллар текисланди, сув

Илк ўрта асрларда Хитой

лар эди. 589 йилда Янцзянь бутун Шумолий ва Жанубий Хитойни ўзига бўйсундирди. Суй династияси даврида суғориш системаси тикланди ва кенгайтирилди. Жумладан, VII аср бошларида шу династиянинг иккинчи императори Ян Гуан (ёки Ян-ди) даврида Хуанхэ дарёсини Янцзи дарёси билан боғлайдиган умумий узунлиги 1000 км келадиган Буюк канал қазилди. Канал қурилишида Хитойнинг турли қисмидан йиғиб олиб келинган бир миллионга яқин киши ишлади. Аммо Суй династиясининг идора қилиши узоққа бормади. Шимолнинг жануб билан бирлашуви жуда заиф эди. Марказий ҳукумат вилоятларни «тарли даражада назорат қилиб турмади. Жуда катта ҳокимият маҳаллий зодагонлар қўлида эди. Ғарбда туркий қабилалар хужумининг кучайиши империядан жуда катта куч-ғайрат талаб қилди. Шу билан бир қаторда бў династия императорлари истилочилик сиёсати юритишга уринди, бу эса империяни янада баттарроқ ҳолдан кетказди. Суй ҳукуматнинг Кореяни ўзига бўйсундириш йўлидаги уринишлари тамоман барбод бўлди. Бу ҳол династиянинг узил-кесил қулашига сабаб бўлди.

618 йилда Шимоли-Ғарбий Хитойнинг князларидан бири Ли Юань ёки Гаоцзу (у келиб чиқиши жиҳатидаи чала турк эди) империяда ҳокимиятни босиб олиб, янги династияга — Тан династиясига асос солди.

Тан империяси. Тан империяси Хитойда 300 йилга яқин, яъни 618 йилдан 907 йилгача яшади. Унинг пойтахти Чанъань (ҳозирги Сиань) шаҳри эди. Бу жуда катта шаҳар эди. VIII асрда Чанъань аҳолиси 1 миллиондан кўп эди. Империянинг иккинчи пойтахти Лоян шаҳри Вўлиб, у ҳам жуда катта савдо маркази эди. Бу династиянинг энг кучли императори Ли Юаньнинг вориси Ли-Ши-мин ёки Тайцзун (626—649) эди. Бир неча урушлар натижасида Ли-Ши-минь империя чегараларини анча кенгайтириб олди. Императорга қарам, вассал ерларни қўшиб ҳисоблаганда, Хитойнинг территорияси Шимолда Амур ва Хингангача, жанубда Хиндистон ва Сиёмгача, шарқда Кореягача (Тайцзун Кореяни ҳам босиб олишга уринган эди), ғарбда Урта Осиёнинг шарқий чегараларигача борарди. Ли-Ши-минь замонидаги бу жуда катта империя императорнинг марказдаги ва жойлардаги жуда кўп амалдорлари томонидан идора қилинадиган мураккаб бир бюрократик монархия тусини олди.

Ли-Ши-минь даврида амалдорлар учун махсус унвонлар жорий қилинди. Амалдорларнинг ҳаммаси тўққиз даражага бўлинди, ҳар бир даражага маълум ҳажмда поместьелар белгиланди, бу поместьелар маош ўриига берилар эди. Марказий идора олти та маҳкама палатасидан ёки министрликдан (амаллар министрлиги, солиқ министрлиги, ҳарбий министрлик, жиний ишларни қўрадиган суд министрлиги, жамоат ишлари министрлиги, маросим ишлари министрлигидан) иборат бўлиб, узил-кесил расмийлашди. Жойларга айрим катта-катта областлар тепасида турувчи губернаторлар тайинланди. Областлар —

округларга, округлар — уездларга, уездлар — бўлисларга, бўлислар — кишлоқларга бўлинган эди. Бошқарувнинг энг қуйи звеноси ҳамма бир-бирига кафил бўлган беш хонадон бирлашмасидан иборат эди.

Тан династияси даврида давлат феодал чек ер системаси узил-кесил қарор топди.

Ҳукумат томонидан ерга эгалик қилиш ҳуқуқлари текширишдан ўтказилди, шу билан бирга давлатга қарашли ерлар фонди анча оширилди, бу ерларга давлат деҳқонлари экин экар эди, уларга кўпдан-кўп солиқлар солинар ва мажбуриятлар юкланар эди. Ҳузига берилган чек ер учун деҳқонлар дон тарзида солиқ тўлаши ва буюмлари тарзида солиқ тўлаши ва бундан ташқари, йилига 20—50 кун давлат фойдасига оғир баршчина адо этиши керак эди. Ерларнинг анча кўп қисми секин-аста йирик амалдор зодагонлар қўлига ўтди: айрим энг катта амалдорлар қўлидаги ер бир деҳқон оиласи қўлидаги ердан-кўп барабар ортиқ бўлар эди. VIII асрнинг 20- ва 30-йилларида Тан империяси қонунларининг ягона мажмуаси тузилди, у ижтимоий ҳаёт ва давлат ҳаётининг хилма-хил томонларини ўз ичига олган олти та алоҳида кодексдан иборат эди.

VIII ва IX асрларда Тан империясининг кризисга учраши. Тан империяси VII асрнинг иккинчи ярмида ва VIII асрда Тайцзуннинг ворислари замонида Осиёдаги энг катта давлат бўлиб қолаверди. Бу ворислар ичида энг кўзга кўрингани буддизм хомийси императрица У Цзе-Тянь ёки Ухоу (656—705) бўлди. VII—VIII асрларда Хитой Араб халифалиги, Хиндистон, Сиём ва Вьетнам билан қизғин ташқи савдо олиб борди. Бир қанча катта-катта қарвон йўллари (булар орасида Чанъандан Урта Осиёга олиб борадиган йўл — «Ипак йўли» айниқса катта аҳамиятга эга эди). Хитойни Шимолий, Ғарбий ва Жанубий Осиёдаги турли мамлакатлар билан боғлар эди. Бундан ташқари Хитой сохилларидан Жануби-Шарқий Осиё ва Хиндистонга борадиган денгиз йўлининг ҳам аҳамияти катта эди. Бироқ VIII асрдаёқ Тан империяси чуқур кризисга учради. Солиқлар, ўлпонлардан, ҳар хил давлат мажбуриятлари ўташдан эзилган деҳқонлар қашшоқлашиб, жуда оғир кун кечиришга мажбур эди. Очлик натижасида тез-тез бўлиб турган эпидемиялардан юз минглаб деҳқонлар қирилиб кетди. Деҳқонларнинг чек ерлари қамайиб борди, чунки чек ерларни «кучли хонадонлар» — катта-катта ер эгалари, давлат амалдорлари, судхўрлар доим ўз қўлларига киргизиб олмоқда эдилар (йилномаларда образли қилиб айтилганидек, «ютиб юбормоқда эдилар»). Давлат деҳқонлари сонининг қамайиши натижасида давлат хазинасига тушадиган даромадлар ҳам қамайди. Деҳқонларнинг бир қисми хусусий шахсларга қарам бўлиб қолаётган эди, бу шахслар ўз даромадларини мана шу деҳқонлардан олар эдилар. Шу аҳвол-еи ҳисобга олиб, ҳукумат 780 йилда солиқ системасини ислохот қилди. Лойиҳанинг собиқ автори Ян Яньнинг янги қонунига би-

ноан солиқлар чек ери бўлган дехқонлардангина олиниб қолмасдан, шу билан бирга хусусий ер эгаларидан ва давлат ерларини вақтинча ижарага олган шахслардан ҳам йиғиб олинган бўлди, аммо мана шу ер эгалари ва ижарачилар уларнинг ерларида яшаб, уларга крепостной қарамликда бўлган дехқонлар учун ҳам солиқ тўлашлари лозим эди. Вужудга келган бу янги вазиятни, яъни давлат дехқонларининг бир қисми феодалнинг крепостиойи ёки қарам кишисига айланганлигини тан олиб ҳукумат «кучли шахслар» томонидан чек ерларнинг «ютиб юборилишига» қарши курашни атайлаб сусайтирди, бу хол бутун чек ер системасининг кризиси кучайганлигидан далолат берар эди.

Феодаллашув процесси маҳаллий ердор зодагонларни кучайтирди ва императорнинг губернаторлари билан ҳарбий бошлиқларининг ўзида ҳам марказга тобе бўлмасликка интилиш кайфиятини туғдирди. Бош қўмрондон Ань-Лу-шань қўзғолони Тан династияси тарихида бурилиш нуқтаси бўлди. У 785 йилда 120¹ минг кишилик қўшинни ўзига эргаштириб, императорга қарши бош қўтарди. У 786 йилда иккала пойтахтни — Чанъань ва Лоянни ҳам босиб олишга муваффақ бўлди. Император қочди, бу қўзғолон келгуси йилдагина ёлланган варварлар, асосан, уйғурлар ёрдами билан бостирилди. Ань Лу-шань қўзғолонидан кейин Жанубий Хитойдаги губернаторлар қўзғолонлари бўлди, бу қўзғолонларни ҳам император жуда катта куч сарф қилиб зўрға бостирди.

Хуан Чао қўзғолони. Дехқонларнинг хаддан ташқари оғир ҳаёти IX асрнинг иккинчи ярмида уларнинг ғоят катта қўзғолони кўтарилишига сабаб бўлди, бу қўзғолони 875 йилдан 884 йилгача давом этди. Қўзғолонга илгари чакана тузфуруш бўлган ва кейин император гвардиясида солдат бўлиб хизмат қилган Хуан Чао деган киши бошчилик қилди. 875—884 йиллардагв хитой дехқонлари қўзғолонининг кишини ҳайратда қолдирадиган томони шуки, у хийла узоқ вақт давом этди, қўзғолонга жуда кўп киши қатнашди, қўзғолончилар ғоят катта куч-ғайрат ва тадбирлик кўрсатдилар. Бу қўзғолон умуман олганда стихияли ҳаракат бўлса-да, бир қадар уюшган ҳаракат эди ва шу уюшганлиги натижасида маълум вақтгача катта-катта муваффақиятларга эришди. Қўзғолон Шаньдун ва Хэбей деган шимолий вилоятлардан бошланди. Кейин у Марказий Хитойдага Хэнань вилоятига тарқалди. Қўзғолоннинг биринчи йилидаёқ Хуан Чао қўл остида 100 мингга яқин қуролланган дехқон бор эди. 879 йилда Хуан Чао Жанубий Хитойга юриш қилди, у ерда энг бой порт бўлган Қантонни олди. Қўзғолончилар бу ерда жуда кўп ажнабий савдогарларнинг ҳамма товарларини босиб олди. Бироқ ўз солдатлари орасида эпидемия тарқала бошланлиги сабабли Хуан Чао шимолга, Янци дарёси ортига чекинишга мажбур бўлди. Эпидемия оқибатларига қарамай, Хуан Чаонинг қўшини тобора кўпайиб, 880 йилда унинг сони 250—300²

миг кишига етди. 880 йилда Хуан Чао Лоян устига юриш қилди. Оз вақт ичида Чанъанни босиб олди ва ўзини император деб эълон қилди. «Дехқонлар императори»нинг социал программасини унинг бош министри ўз гапида ифодалаб берди, у «Да Цининг (Хуан Чао ўзини Да Ци деган ном билан император деб эълон қилди) оддий халққа роҳат ва фароғатли ҳаёт бахш этишдан бошқа муддаоси йўқ» деди. Хуан Чао Чанъанда икки ярим йил турди. 884 йилда Тан династиясининг императори уйғурлар, тангутлар ва шимоли-ғарбда яшовчи бошқа қўчманчилардан иборат варвар тўдаларининг ёрдами билан пойтахтга қайтиб келди. **Сахроий варварлар** хитой дехқонларини шафқатсизлик билан кирди. Бу қонхўр йиртқичларга халқ «қора қўзғунлар» деб ном берди. Хуан Чаонинг ўзи эса Чанъандан қочиб кетишга мажбур бўлди ва кейинги йили Хэнань вилоятида ҳалок бўлди (ўзини-ўзи ўлдирди).

Тан династиясининг тугаши. Император хизматидаги феодал-амалдор зодагонларга суяган Тан династияси ҳақиқатда дехқонларнинг қудратли ҳаракати натижасида ағдарилди. Бу династиянинг императорлари қўзғолон бостирилгандан кейин яна бир оз вақтгача мамлакатни идора қилди. Бироқ уларнинг ҳокимияти энди бутун Хитойга ёршмае эди. X асрнинг бошларида шимолда кидань қабилалари иттифоқининг катта бир варвар давлати тузилди, бу қабилалар Маньчжурияни, Мўғулистоннинг ва Шимолий Хитойнинг бир қисмини босиб олган эди. Бу Ляо деб аталган янги давлатнинг пойтахти Янцзин шаҳри бўлди, шу шаҳар кейинчалик Пекин деб юритила бошлади.

907 йилда Тан империяси йўқ бўлди. Бир неча ўн йилгача Хитойда батамом тарқоқлик ҳукм сурди. Лекин 875—884 йиллардаги дехқонлар қўзғолони бекор кетмади. Бу қўзғолон натижасида ерга феодал давлат дўлкчилиги ва унинг чек ердан фойдаланиш системаеи, кўпдан-кўп амалдорлари, дехқонларнинг охири томчи конини сўриб оладиган мураккаб ва ақл бовар қилмайдиган солиқ солиш системаси, ҳар бир қишлоқ ва ҳар бир дехқоннинг кетидан исковчилик қилиб юрувчи пасткаш полиция назорати билан бирга қўшилиб бари тамоман пугурдан кетди. Қўзғолончи дехқонларнинг бир қисми чек ерларни ўзларига мустаҳкамлаб олиб, майда ер эгалари бўлиб қолдилар. Бироқ давлат мулкчилигининг заифлашиб қолганлигидан хусусий мулкчи бўлиб олган янги феодаллар ҳам фойдаланиб қолдилар, булар ўзларининг хусусий поместьелари ҳажмини кенгайтирдилар ва хитой қишлоғига ўзларининг иктисодий таъсирларини кучайтирдилар.

X аср ўрталарида мамлакатда анчагйна иктисодий юксалиш юз берди, Хитой бу юксалиш шароитида 960 йилда Сун династиясининг ҳокимияти остида қайтадан бирлаштирилди. Бу династияга Шимолий Хитойдаги ҳарбий бошлиқлардан бири бўлган Чжао Куань-инь асос солди, у киданлар устидан бир неча марта ғалаба қозонган эди. Янги династиянинг пойтахти даст-

лаб Бянь (hozирги Кайфин) шахри бўлди. Кейинчалик марказ жанубга, Ханчжоу шахрига кўчирилди.

Сун империяси. Сун империяси Тан империясига караганда кучсизроқ бўлди. Сун династияси вақтида Хитойнинг ўзи ҳам тўла бирлаштирилмади. Тан империясига кирган бир қанча территориялар Сун императорларининг ҳокимиятини тан олмадилар ва ўзларига мустақил давлатлар туздилар. Турк, мўғул қабилалари ва ғарбдаги бошқа кўчманчи қабилалар ҳам империяга итоат қилмадилар, империя чегараларига борган сари кучлироқ хавф солиб турдилар. Сун императорлари уйғурларга, тангутларга, киданларга, Аннамга қарши урушлар қилди. Бирок бу урушлар натижасида Сунлар бу мамлакатларни Хитойга итоат қилдиришга муваффақ бўла олмадилар. Шунга карамай, Сун династияси даврида Хитойнинг халқаро алоқалари яна мустақамланди. Урга Осиё, Ҳиндистон ва Ҳинди-Хитой билангина эмас, балки Корея, Япония ва Индонезия билан ҳам кенг миқёсда ташки савдо олиб борилди. Сун бошқаруви даврида Хитойда ички савдо ҳам кенгайди, мамлакатда пул муомалаларининг ривожланганлиги бундан далолат беради. Мис пуллардаи ташқари темир пуллар зарб қилинди. Қоғоз пуллар ҳам сунлар даврида ишлатила бошлади.

XI асрда Сун империясидаги синфий муносабатларда худди Тан империясининг сўнги императорлари давридагига ўхшаш чуқур антагонизм вужудга келди. Хуан Чао кўзғолонидан кейин бирмунча кўпайиб қолган «хўжайин хонадонлар» деб аталадиган мустақил дехқонлар сони вақтлар ўтиши билан яна камайиб борди. Уларнинг ерларини амалдорлар, қисман тобора мустақамланиб бораётган кўшни помешчик-ер эгалари босиб оларди. Қарзга ботган дехқонлар судхўрларга, улардан олган қарзлари юзасидан процент тарзида жуда катта пул тўлашга мажбур эдилар. Хитой кишлоғида мустақам ин кўйиб олган шаҳар савдогарлари, ерли помешчиклар, ҳукумат амалдорларининг ўзлари судхўрлик билан шуғулланар эдилар. Ҳукумат амалдорлари ўз ҳукмдорликларидан фойдаланиб, айниқса дехқонларни жуда оғир судхўрлик шартлари билан улардан қарз олишга мажбур қилар эдилар. Бировларнинг ерларида ўтириб тирикчилик қилаётган дехқонларнинг аҳволи янада оғир эди. Кишлоқларда оч-яланғочлик ҳукм сураар эди. Очарчилик, эпидемиялар, бутун бир кишлок, бўлисларда аҳолининг қирилиб кетиши тез-тез такрорланиб турадиган воқеа бўлиб қолди. Дехқонлар ҳаракати яна умумхитой миқёсидаги катта дехқонлар урушига айланиб кетиш хавфини сола бошлади. Ҳукумат янгидан дехқонлар уруши чиқшининг олдини олишга ва издан чиққан давлат молиясини яна жойига келтиришга ҳаракат қилди, ҳукуматнинг бу ҳаракати Сун династиясининг бир вазири Ван Ань-ши томонидан ўтказилган анчагина радикал реформаларда акс этди.

Ван Ань-ши реформалари. Ван Ань-ши (1021—1086) даст-

лабки вақтларда вилоят амалдорларидан бири эди. У аҳолининг қашшоқлигини, амалдорларнинг жабр-зулмини ва судхўрларнинг ҳукмронлигини кўрсатадиган энг мудхиш фактларни вилоятдалиқ маҳалида яхши билиб олган эди. Императорнинг биринчи вазири даражасига кўтарилиб олгач, Ван Ань-ши 1069—1074 йилларда молиявий-иқтисодий ва социал характердаги бир қанча тадбирларни амалга оширди. Аввало, у ерларни қайтадан рўйхатга олдирди ва император хизматидаги зодагонларнинг ерига солиқ солди, бу хизматчи зодагонлар бу вақтда ер солиғи тўламай қўйган эдилар деса бўлади. Сўнгра Ван Ань-ши дехқонларни давлат фойдасига баршчина ўташдан озод қилди, баршчина ўрнига пул билан тўланадиган солиқ жорий қилди. Ер солиғини ҳам дехқонлар қисман маҳсулот ва қисман пул билан тўлайдиган бўлди. Очарчиликнинг олдини олиш учун Ван Ань-ши давлатга қарашли ғалла омборлари ташкил қилди, очарчилик йилларида аҳолига ана шу омборлардан ғалла бериларди. Судхўрликни тугатиш мақсадида Ван Ань-ши давлат банки ташкил қилди, бу банкдан дехқонлар кам процент тўлаш шарти билан қарз ола оладиган бўлди. У, қисман солиқ фондидан фойдаланиш, қисман эса давлатнинг савдогарлар қўлидаги маҳсулотни сотиб олиш йўли билан давлат савдосини ташкил қилишга ҳаракат қилганлиги ҳам шоён диққатдир. Ван Ань-ши ҳарбий соҳада ҳам катта реформа ўтказмоқчи бўлди. Елланма армия ўрнига умумий ҳарбий мажбурият жорий қилмоқчи эди. Асосий кўшин дехқон лашкарларидан иборат бўлиши керак эди. Ҳар уч хонадон битта пиёда аскар, ҳар ўн хонадон битта отлик аскар бериши керак эди. Ван Ань-ши реформалари амалдорлар билан феодалларнинг каттиқ қаршилигига учради. 1075 йилда Ван Ань-ши вазифасидан бўшатилиди. Унинг тузган планлари давлат учун «хавфли» деб топилди, ваҳоланки, унинг мақсади феодал давлатни учига чиққан паразит элементлардан холи қилиб, уни тартибга солиш эди, холос.

Сун династиясининг тугаши. XII асрда ҳам Сун империясининг аҳволи яхшиланмади. Шимолдаги халқларнинг ҳужум қилиш хавфи туғилиши муносабати билан 1126 йилда император пойтахтни жанубга, Ханчжоуга кўчирди. 1127 йилдан бошлаб Сун династияси қўл остида фақат Жанубий Хитой қолди, холос. Шимолий Хитой манчжур-тунгус қабилаларидан бири бўлган чжурчэнлар тузган ва Цзинь деб аталган янги бир катта давлат составига кирди, бу давлат илгариги киданлар давлатини ўзига сингдириб олган эди. XIII асрнинг бошларида Шимолий Хитойни мўғуллар босиб олди. Империянинг император қўли остида қолган жанубий қисмида эса узлуксиз ғалаёнлар бўлиб турди. 1127—1132 йиллар мобайнида 93 та оммавий кўзғолон бўлганлиги расмий йилномаларда қайд қилинган. Жанубий Хитойнинг фақат ўзидан иборат бўлиб қисқариб қолган Сун империяси (ўшанда ҳам ҳамма вилоятлар унинг составига кирмас эди) 1279 йилгача, яъни Чингизхоннинг невараси Хубилай босиб

олгунча яшаб келди. Хубилай янги мўғул династиясига асос солди, бу династия хитойча Юань деб аталди.

Тан ва Сун династиялари давридаги Хитой маданияти ва фани. VI—XI асрлардаги Хитой маданияти жуда юксак бир маданият эди. Хитойнинг ишлаб чиқарувчи кучлари юксак тараққий қилган эди. Хитойда суғориладиган дехқончилик, қисман поллиз дехқончилиги бор эди. Хитой кишлок хўжалигида ўша вақтда ҳам асосан шоли, пахта, чой, ипак етиштирилди. Кўп микдорда темир, мис, олтин, кумуш қазиб чиқариларди. Хитойда хунармандлик Тан династияси вақтидаёқ жуда ривож топган эди. Хитой чет мамлакатларга, асосан чой ва хом ипак билан бирга хитой чинниси, хитой шойиси ва ип газламалар, темир ва мисдан қилинган хар турли буюмлар чиқарар эди. Хитойда XI асрда 2 мингдан ортиқ шаҳар бор эди. Бу шаҳарлардан баъзиларида, масалан, Чанъань, Лоян, Кантон ва Ханчжоу сингари шаҳарларнинг хар бирида бир миллион атрофида ахоли яшар эди.

Хитойларда илм-фан юксак ривож топди. Хитойларда энг қадим замонлардаёқ ёзув (иероглиф ёзув) бор эди. Ёзув қоғозини биринчи бўлиб хитойлар кашф этди. Китоб босишни ҳам биринчи бўлиб улар чиқарди, уларнинг дастлабки китоб босиш усули, албатта, жуда содда эди. Улар китоб бўладиган текстни ёғоч тахталарга ўйиб, ундан қоғозга босиб туширишар эди. Хитойда VIII асрнинг бошларида «Пойтахт ахбороти» номли расмий ҳукумат газетаси вужудга келди, бу газета XX асрнинг бошларигача чиқиб келди.

Хитойлар математика, астрономия, география, тарихни ўрганарди. Компасни ва порохни хитойлар ихтиро қилди (IX—X асрлар). VIII асрда Хитойда Ханлин фанлар Академияси ташкил қилинди, бу Академия давлат аҳамиятига эга бўлган дунёдаги энг қадимги илмий муассаса эди. Урта асрлар Хитойи ўз йилномалари билан донг чиқарди. Сун империясининг бир ўзидан 500 томдан ортиқ йилнома қолгандир. Хитойда юз минглаб қўл ёзмалар сақланадиган катта-катта кутубхоналар бор эди. Бир нечта шаҳарларда олий мактаблар бўлиб, бу мактабларда давлат амалдорлари етиштириб чиқариларди. Амалдорлик лавозимини эгаллашга йўл очиб берадиган илмий унвон олмоқчи бўлган киши давлатни идора қилиш илмидан ташқари, яна фалсафани (асосан конфуцичилик фалсафасини) ва адабиётни ҳам билиши ва шулардан имтихон бериши лозим эди. Расман хар бир кимса имтихон бериши мумкин бўлса-да, лекин ҳақиқатда амалдорлик лавозимини, кўпинча ҳеч нарсани билмаслигига қарамай, ҳукмрон синф вакилларигина олар эди. Хитойда хар хил халқлар бўлганлиги, шунингдек, Осиёдаги бошқа мамлакатлар билан савдо алоқалари қилиб турганлиги учун Хитойда ўрта асрлардаёқ филология: луғат тузиш, грамматика ва синтаксис формаларини таққослаб ўрганиш ва шу кабилар тараққий этган эди.

Адабиёт ва санъат. Хитой адабиёти илк ўрта асрлар давридаёқ классик асарлар яратди. Тан династияси вақтида шоирлардан Ли Бо (701—762), Ду Фу (712—770), Бо Цзюй-и (772—846) жуда ҳам шухрат қозонган эди. Булардан Ли Бо жуда кўп лирик шеърлар (30 томга яқин) ёзган бўлиб, бу шеърларида нуқул дунёвий шодиёна, эпикурча — материалистик дунёқарашни акс эттирди. Ли Бони хитой табиатининг куйчиси деб аташади, чунки у табиатни жуда севар эди. Ду Фу эса ўз достонларида халқнинг афсонавий ва қахрамонлик эпосларидаги бой материални қайтадан ишлаб чиқди. Аммо Ду Фу ўз замонасида жуда яқин турар эди. У ўзининг кўп шеърларида эзилган дехқонларни жўшқинлик билан химоя қиларди. У «миллионларча кашшоқлар, шўр пешана одамлар»нинг ҳаммаси бошпана топадиган ажойиб бир катта бино қуриладиган яхши замонни, гўзал истикболни орзу қилар эди. Тан династиясининг сўнгги даврларида яшаган Бо Цзюй-и жамиятга чуқур инсонпарварлик билан қарар эди. Унинг шеърлари инсонга муҳаббат, киши кадр-қимматини **ҳурмат қилиш** руҳи билан суғорилган эди. У кишининг ахлоқий гўзаллигини куйлар эди.

Урта асрлар даврида Хитойда архитектура билан тасвирий санъатни ривожлантириш соҳасида ҳам кўп ишлар қилинди. Хитой бинолари — саройлар, ибодатхоналар, миноралар, шаҳар дарвозалари, кўприklar, турар жойлар ўзларининг стили жиҳатидан хилма-хил, архитектура формалари жиҳатидан ихчам ва нафис қилиб Қурилар эди. Бу бинолар жуда ҳам хилма-хил материаллардан: тош, ёғоч, мрамар, темирдан ишланар эди. Улар жимжимадор **нақш**, чинни, тиллалар билан безатилар эди. Император саройларининг, ибодатхоналарнинг, шунингдек, зодагонлар ва **шаҳар бойларининг** уй томлари кўпинча олтин лавҳалар билан ёпилар эди.

Тан династияси даврида, кейинчалик Сун династияси вақтида Хитойда раосомлик юқори даражада ривожланган эди. Хитой рассомлари **ипак матага**, қоғозга, ёғочга, тошга расм солар эдилар; деворларга ўйиб нақш солишда, портретлар чиқишда жуда катта маҳоратга эга эдилар. Сун династияси даврида айниқса иккита рассом — Чжао Цзи («Ёввойи ёзлар» расми) ва Гу Хун-чжун («Зодагон амалдорниқиди тунги базм» расми) жуда катта донг чиқарган эди.

Сун даврида номаълум рассом томонидан ипак матага солинган «ҚишЛоқ мактаби» деган расм ҳам шухрат қозонган. Расмда унча катта бўлмаган кишлок мактабининг оддийгина жиҳозлари ҳаққоний тасвир этилган, бу расмдй нафис юмор билан самимият кўзга ташланиб туради.

2

ҚИСМ

XI-XV
АСРЛАРДА

ҒАРБИЙ ЕВРОПА ВА ОСИЁ

XI АСРДА ЕВРОПАНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИ ҒАРБИЙ ЕВРОПА УРТА АСР ШАҲАРИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА УНИНГ ИЛК РИВОЖИ

Урта аср Европаси тарихида XI аср. Ғарбий Европа тарихида XI аср бурилиш асри бўлди. Бу асрда Европанинг жуда кўп мамлакатларида феодал муносабатлар узил-кесил расмийлашди. Хатто феодализм хийла секин суръатлар билан ривожланган мамлакатларда (Англия, Германия, Скандинавия ва ғарбий славян мамлакатлари) ҳам XI асрда феодаллашиш жараёни чуқур ижтимоий ўзгаришларга олиб келди. Шу сабабли бу мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг феодал усули, бир томондан, жамиятнинг феодал катта ер эгаларига ва, иккинчи томондан, уларга қарам бўлган крепостнойлар ва ярим крепостнойларга бўлиниши ҳукмрон ижтимоий ҳодисаларга айланди. Аммо XI асрда феодал Европаси тараққиётида яна бошқа муҳим бир жараён ҳам бошланди. Бу эса хунармандчилик ва савдо-сотикнинг маркази сифатида, хусусий мулкчиликнинг ва қишлоқдагидан тамомила бошқача ишлаб чиқариш муносабатларининг янги формалари тўпланган манзилгоҳ сифатида шахарларнинг пайдо бўлишидир. Бу эса кўпгина шахарларнинг вужудга келишида ва ўша дамгача, асосан, маъмурий ёки соф ҳарбий манзил вазифасини ўтаб келган кўхна марказларнинг жонланишида намоён бўлди. Шу пайтдан эътиборан шахар ижтимоий тараққиётнинг муҳим омили бўлиб қолди. XI аср охирига келиб Европада Шарққа томон салиб юришлари бошланди. Салиб юришлари Ғарбий Европани танҳолик ҳолатидан чиқариб, унинг иқтисодий ҳамда ижтимоий тараққиётини тезлаштиришга анча таъсир кўрсатди.

Илк ўрта аср даврида хунармандчилик ва мол айирбошлаш. Илк ўрта аср биқик натурал хўжалик ҳукмронлиги билан фарқ қиларди. Ф. Энгельс «Анти-Дюринг» номли асарида биқик натурал хўжаликни мана бундай деб таърифлайди: «Урта аср жамиятида, айниқса унинг биринчи асрларида, ишлаб чиқариш асосан шахсий истеъмолга қаратилган эди. Ишлаб чиқариш асосан фақат ишлаб чиқарувчининг ўзининг ва оиласининг эҳтиёжларини қондирар эди. Қишлоқда бўлгани сингари, шахсий ..қарамлик муносабатлари мавжуд бўлган жойларда эса ишлаб

чиқариш феодалнинг эҳтиёжларини ҳам кондирар эди. Демак\, бунда айирбошлаш йўқ эди ва маҳсулотлар товар характерин» олмас эди. Дехқон ояласи ўз эҳтиёжига керак бўлган нарсаларнинг деярли ҳаммасини: қурол-асёюбларни, кийим-кечакни, шунингдек, тирикчилик воситаларини ишлаб чиқарар эди»¹.

Дарҳақиқат, илк ўрта аср замонидаги Ғарбий Европа экономикасини тасвирловчи энг яққол ҳужжатлар (Қаролинглар даври ёдгорликлари) ўша илк ўрта аср кишлоғини худди ана шундай хусусиятлар билан кўрсатади. Дехқонлар помещчик-феодал фойдасига баршчина ўтайдилар, унга оброкни кўпроқ натура билан тўлайдилар. Дехқон хўжалиги етиштирган маҳсулотлар, одатда, сеньор кўрасининг эҳтиёжларига сарфланарди. Буюк Карл ўзининг «Поместье (ер-мулк)лар тўғрисидаги капитулярий»сида бунни жуда яхши ифодалаб берган эди. Дехқонлар озуқа маҳсулотларидан ташқари, феодалга хунармандчилик буюмлари ҳам етказиб беришлари керак эди. Сён-Жермен монастырининг IX асрдаги полиптикасида дехқонлар темирчилик, тўқувчилик ва бошқа хунармандчилик йўли билан ишлаб чиқарган буюмларини моиастирга беришга мажбурдирлар, дейилади. Каролингларнинг ёдгорномаларида кўрсатилишича, хунармандчилик кишлоқ хўжалигидан ҳали ажралиб чиқмаган. Бу ерда дехқон билан хунарманднинг ҳар иккаласи ҳали бир одамдай бўлган.

Бироқ Буюк Карл замонидаяқ мохир хунармандлар мавжуд бўлиб, улар энди кишлоқ хўжалигида банд қилинмаган, улардан фақат мутахассислар сифатида фойдаланилган. Ҳар бир короликнинг поместьесида керакли бўлган йигирмалаб ана шундай хунармандлар (темирчилар, заргарлар, дурадгорлар, кўнчилар, чилангарлар ва бошқалар) «Поадестье тўғрисидаги капитулярий»да санаб кўрсатилади. Аммо кўраларда меҳнат қилувчи ана шундай хунармандларнинг мавжудлиги ҳали хунармандчиликнинг кишлоқ хўжалигидан батамом ажралиб-чиққанлигини кўрсатмайди. Хунармандлар поместьегга бирлаштирилган, унга боғлаб қўйилган, улар ишлаб чиқарган маҳсулотлар эса феодалнинг эҳтиёжини кондиришга кетади ва шунинг учун у товар сифатида бозорга чиқариб сотилмайди. Шундай қилиб, кўра хунармандчилиги натурал хўжалик турларидан бирига айланиб қолди. Ғарбий Европада доимий суратда шуғулланувчи шаҳар хунармандчилиги пайдо бўлишидан олдин, бу хунармандчилик ўткинчи бир даврни бошидан кечирган, яъни Ғарбий Европанинг элма-эл кезиб юрувчи сайёр хунармандлари; (дурадгорлар, тош терувчилар, қосиблар, машиначилар ва бошқалар) бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриб, помещчикларга ва қисман дехқонларга хизмат кўрсатганлар. Сайёр хунармандлар кўпинча аслида дехқонлар бўлиб, улар йиғим-терим пайтида қишлоққа қайтиб келиб, далада ўз оила аъзолари би-

лан биргаликда ишлардилар. Бу хунармандлар кўпинча Италиядан ёки Яқин Шарқдан келган ажнабийлар (юнонлар, сурияликлар, араблар, яҳудийлар ва бошқалар)дан иборат бўларди.

Илк ўрта аср замонидаги мол айирбошлаш (савдо қилиш) поместьеларнинг ёки дехқонларнинг эҳтиёжларини кондиргандан кейин ортиб қолган маҳсулотларни бозорга чиқариб сотишдан иборат бўларди. «Поместьелар тўғрисидаги капитулярий»да ва Каролинглар даврининг бошқа баъзи ҳужжатларида бозорлар бўлганлиги кўпроқ эслатиб ўтилади. Илк ўрта аср даврида черков ва монастырлар ҳузурда анъанавий ярмаркалар бўларди. Аммо бу савдо жойларида, ҳар ҳолда, маҳаллий сотувчилар кам бўларди. Асосий савдогарлар: ломбардияликлар, яҳудийлар, сурияликлар, араблар, византияликлардан иборат келгинди савдогарлар эди. Бу ажнабий савдогарлар одатда феодал қасрлари ва кўрғонларига доимо ташриф буюриб, улар бу қаср ва кўрғонларда зийнат буюмлари (хусусан олтин ва қумуш безаклар, қимматбаҳо тошлар), ипак газламалар, кўлда отадиган қурол-яроғ ва Шарқ хунармандчилигининг бошқа баъзи буюмлари, шунингдек Шарқ ширинликлари ва дориворларини олиб келиб сотардилар. Бундай айирбошлаш ишлаб чиқаришнинг туб моҳиятига ҳали сира қўл тегизмаган эди. Поместье ва дехқон кишлоғи ўз хўжалигининг мақсад ва вазифаларига кўра ҳали, асосан, натурал хўжаликлигича қолиб келмоқда эди. Майда ер-мулк-кишлоқ «жамоалари»нинг биқик ҳолда яшаши илк ўрта аср экономикасининг энг характерли ва ўзига хос хусусиятларидан бири эди.

Хунармандчиликнинг кишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, аввало, далалардаги дехқончиликнинг серҳосил бўлиши, шунингдек хунармандчилик техникасининг ривож. топа бориши туфайли хунармандчилик аста-секин алоҳида. бир қвсбга, кишилар айрим группасининг асосий машғулотига айланди. Эндиликда хунарманд ўз вақтини •бутунлай хунарга сарфлайдиган бўлди. У кишлоқ билан алоқасини буткул узиб, ишлаб чиқариш шароитлари (хом ашёси бор ва ишланган молни бозорга чиқариб сотиш имконияти, ҳаёти ва мол-мулки маълум даражада хавф-хатарсиз ҳамда алоқа йўллари қулай бўлган ва ҳоказо) энг қўл келадиган янги, доимий жойга кўчиб борди. X—XI асрларда Европада турли хунарлар орасидан мустақил касб бўлиб- ажралиб чиққан иккита хунар: темир буюмлар яшаш (туғилиб келаётган металлургия) ва мовут тўқиш (жун газламалар ишлаш) айниқса катта аҳамият касб этган эди. Темир асбоблар кишлоқ хўжалигида ҳам (омоч тиши, плуг, мих, белқурак ва ҳоказо), шунингдек харбий ишда ҳам (темир қалқон, қилич, найза, дубулға ва шунга ўхша-ш рицарлик қурол-яроғлари) талаб қилинарди. Мовут тўқишнинг ўсиб бориши Европада анча ноқулай (ва шу билан бирга қимматбаҳо) мўйнадан тикилган кийимни, қисман эса сифати жй-

¹ Ф. Энгельс, «Анти-Дюринг», 346- бет. 1957.

хатидан совук мавсумга унча тўғри келмайдиган зиғир толасидан тикилган кийимни сиқиб чиқарган жундан тикилган кийимнинг расм бўлиши билан бреликдир. «Кўй зиғирпоядав ғолиб чикди», деган халқ мақолларидан бири бу иктисодий фактни ана шу тариқа ифодалаган эди. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш кучлари ўсганлигидан далолат берувчи қўйчиликнинг ривож топиши янги санратни мустаҳкамлаш учун зарурий база бўлди. Германиянинг Рейн ва Юқори Дунай бўйи округлари металлургия саноати илк тараккий этган районлардан бири бўлди. Фландрия, Фрисландия ва Шимолий Италия мовут тўқиш саноатининг энг кўхна ўчоқлари деб ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигидан анча бурун ажралиб чиққан бошқа хунарлар орасида кулолчилик, кўнчилик (эгар-жабдуқ ясаш ва пойабзалчилик) ва турли хилдаги бинокорлик (мохирона ғишт териш, дурадгорчилик, томга тулука-черепица ётқизиш ва ҳоказо) бўлган.

Узининг махсус ишлаб чиқаришида банд бўлган хунарманд ўқиган, малакали мастер бўлиши керак эди. Бундай хунармандчилик бозор орқали истеъмолчига хизмат қилишни мақсад қилиб қўяр эди (лекин дастлабки пайтларда бу ерда ҳам якка буюртмачиларга ишлаш ҳодисалари йўқ эмас эди). Шу тариқа хунарманд майда мол ишлаб чиқарувчига айланди. Пировардйда, у дехқончилик билан алоқасини узиб, факат шаҳар хунармандигина бўлиб қолди.

Хунармандчиликнинг ривожланиши ва унинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши асосида Европада ўрта аср шаҳари майдонга келди.

Шаҳарларнинг келиб чиқиши. XI асрдан олдин ҳам Европада шаҳарлар бор эди. Шаҳарларнинг кўпчилиги Рим давридан ўрта асрга мерос бўлиб қолган. Италияда, Францияда, Англияда, Ғарбий ва Жанубий Германияда, шунингдек, Испанияда бундай шаҳарлар оз эмас эди, чунончи: Италияда — Рим, Флоренция, Милан, Неаполь, Францияда — Париж, Лион, Марсель, Бордо, Англияда — Лондон, Винчестер ва йорк, Германияда — Аахен, Трир, Майнц, Аугсбург, Регенсбург, Испанияда — Барселона ва Сарагоса ва ҳоказо. Бироқ бу шаҳарлар илк ўрта аср даврида саноат ишлаб чиқариши ва савдо-сотик марказлари бўлмаган. Булар дунёвий ва руҳоний феодалларнинг резиденциялари ёки қалғалари бўлган. Феодалларнинг мулозимлари ёки хизматкорлари бўлиб хизмат қилмаган шаҳарликлар, дехқонлар сингари, одатда, дехқончилик билан шуғулланган. Кўхна Рим шаҳри территориясининг ўзида қисман аҳоли ўрнашган эди. Хунармандчиликнинг ривожланиши ва унинг қишлоқ хўжалигидан ажралиб чиқиши билан эски Рим шаҳарлари гавжумлашди ва кўплаб янги шаҳарлар пайдо бўлди. Маркс билан Энгельс ўзларининг биргалашиб ёзган «Немис идеологияси» деган илк асарларида «Ҳар бир миллат ичидаги меҳнат тақсимооти, ҳаммадан бурун саноат ва савдо меҳнатининг дехқончи-

лик меҳнатидан ажралишига ва шу билан *шаҳарнинг қишлоқдан* ажралишига ҳамда шаҳар манфаатлари билан қишлоқ манфаатларининг бир-бирига қарама-қарши бўлишига олиб келади»¹, — деб ёзган эдилар.

Дехқонларнинг феодаллар эксплуатациясига қаршилик кўрсатишининг тобора ўсиб бориши шаҳарларнинг ривожланишига катта ёрдам қилди. Помешчикларнинг эр-мулкларидан қочиб кетган крепостнойлар вужудга кела бошлаган шаҳарларнинг дастлабки меҳнаткаш аҳолисини ташкил қилдилар.

Янги шаҳарлар турли жойларда: феодалларнинг қасрлари теварагида (чунончи, ҳозирги Ғарбий Европа шаҳарларининг номларида тез-тез учраб турадиган — «бург» қўшимчаси — Страсбург, Аугсбург, Фрейбург, Гамбург, Бранденбург ва ҳоказо), монастырлар теварагида (бундай шаҳарларнинг номи одатда «санкт», «сан», «сен» («святой») сўзлари билан бошланади, масалан, Сен-Жермен, Сент-Албанс, Саикт-Галлен, Сант-Яго ва б.), баъзан дарёлардан кечиб ўтиладиган қулай жойларда (Англияда Оксфорд ва Кембридж, Германияда Майн дарёси бўйидаги Франкфурт ва Одра дарёси бўйидаги Франкфурт шаҳарлари, Нидерландияда Брюгге («кўприк» шаҳари ва ҳоказо) вужудга келди.

Иктисодий марказ бўлган шаҳарнинг, вақт ўтиши билан, атрофдаги райоилар учун аҳамияти тобора ортиб борди. Шаҳар хунармандлари шаҳар бозорига мунтазам келиб турадиган дехқонларни ўз саноат буюмлари билан таъминлаб турардилар. Шаҳарликлар эса, дехқонлардан қишлоқ хўжалик хом ашёси сотиб оларди. Шундай қўшб, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги меҳнат тақсимооти доимо давом қилиб турадиган узвий бир ҳолат касб этди. Хунармандчилик ва савдо-сотик маркази бўлган шаҳар қишлоқни савдо оборотига тортиб, унда ҳам товар-пул муносабатларининг ривожланишига ёрдам қилди.

Халқаро савдонинг ривожланиши. XI асрга келиб шаҳарлар фақат қўшни қишлоқлар билангина савдо-сотик қилмай, балки уларнинг кўплари анча кенг савдо-сотик алоқалари ҳам боғладилар. Бу шаҳарлар бир-бирлари билан зўр бериб алоқа қилишларидан ташқари, Византия ва Араб Шарқининг айрим савдо марказлари билан ҳам савдо-оотик алоқалари боғладилар. Урта денгиз бўйида катта савдо-сотик ишлари олиб борган шаҳарлар орасида айниқса Италиянинг Генуя, Амальфи, Пиза, Венеция сингари шаҳарлари алоҳида ажралиб турарди. Венеция билан Генуя аввалроқ катта савдо флоти қурдилар. Бу шаҳарларнинг аходиси тез ўсиб борди. Бу шаҳарларда бой савдогарларнинг юқори табақаси майдонга келиб, у ҳокимиятни ўз қўлига киритиб олди. Шарқ билан савдо-сотик қилишда жанубий Франция шаҳарлари: Марсель, Арль, Нарбонна ҳам қатнашди-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 30- т., 20- бет.

лар. Каталония маркази Барселона шаҳари Урта денгиз бўйи савдосида актив роль ўйнади.

Урта денгиз бўйи районида ташқари, XI асрда Европа савдосининг иккинчи бир райони — Шимолий денгиз бўйида маркази Нидерландия бўлган мамлакат ҳам ажралиб чиқди. Агар италян, жанубий француз ва Каталония савдогарлари савдосотиқда асосан воситачилик ролини ўйнаган бўлсалар (итальян, француз ва испан савдогарлари Шарқдан келган товарларни сотиб олиб, сўнгра уларни Европада мамлакатларига олиб бориб пуллардилар), Нидерландия, шимолий француз ва Рейн бўйидаги немис савдогарлари, шунингдек, Шимолий Италия шаҳарлари кенг халқаро савдо-сотик олиб бориш учун хунармандчилик махсулоти ишлаб чиқарадиган махсус базаларига эга эдилар. Нидерландияда ва Германияда.— Гент, Брюгге, Ипр, Аррас, Брюссель, Кёльн шаҳарлари, Италияда — Милан ва Флоренция шаҳарлари бу масалада етакчилик ролини ўйнадилар. Аммо Шимолий денгиз ва Балтика денгизи бўйидаги шаҳарларга нисбатан Урта денгиз бўйи шаҳарлари бу илк даврда, яъни X—XI ва хаттоки XII асрларда савдо-сотик ишларида ҳукмрон вазиятни эгаллаган эдилар. Шарқдан келадиган махсулотлар қимматбахо товарлар бўлиб, уларнинг бир қисмини юқори сифатли буюм сифатида Яқин Шарқ мамлакатлари етказиб турарди ва у маҳалда Ғарбий Европа бу буюмларни ишлаб чиқара билмасди.

Қишлоқ аҳволидаги ўзгаришлар. Шаҳарнинг қишлоқ билан олиб борган савдо-сотик алоқалари деҳқонлар билан феодаллар ўртасидаги муносабатларни ўзгартириб юборди. Деҳқонлар қўлида пул пайдо бўлди. Ҳамиша талаби ва эҳтиёжи ўсиб борган сеньор пулга доимо муҳтожлик сезиб, деҳқонларга оброкни қисман пул билан тўлатиришга ҳаракат қилди. Деҳқонларни пул билан оброк тўлашга қўчириш келажакда крепостнойларни аста-секин шахсий озод бўлишга олиб келди.

Аммо XI асрда бу жараён эндигина бошланган эди. Феодалларнинг пул рентаси ҳақидаги талабига деҳқонлар кўпинча яна бир ортикча даҳмаза деб қарардилар. Қишлоқнинг ишлаб чиқарувчи кучлари бир қадар ютуққа эришган бўлишига қарамай, бу ишлаб чиқарувчи кучлар ҳамон паст даражада қолиб кел-Мокда эди. Шаҳарнинг қишлоқ хўжалик махсулотларига бўлган эҳтиёжи қийинчилик билан қондирилди. Қишлоқ аҳолиси сонининг ўсиб бориши қўшимча ерларга эҳтиёжни янада оширарди. Илгари дарахтзорлар ҳамда шох-шаббалардан тозаланган ва ҳайдалиб экин экиладиган ерлар энди етишмай қолди. Қишлоқда ер қахатчилиги сезилмокда эди.

Шу муносабат билан Ғарбий Европада колонизация қилиш (бошқа ерларга "қўчиб бориб уни эгаллаш) кенг тус олди. XI асрда ўрмонлардаги дарахтларни кесиш ер очиш ва бўш ётган ерларни ишга солиш Европанинг деярли барча мамлакатларида актуал вазифа бўлиб қолди. Бунгача халқ қўчиб бориб ўрнаш-

маган ёки кам ўрнашган «тақир» ерларда янги қишлоқ ва овуллар пайдо бўлди. Уз даромадларини оширишдан манфаатдор бўлган феодаллар бу «ички колонизация»га хомийлик қиладилар. Янги ерларга қўчиб бориб ўрнашган одамлар, баъзан, олис ерлардан қочиб келган крепостнойлар бўлиб, маҳаллий феодаллар хали очилмаган қўриқ ерларга жойлаштириш учун уларни бажону дил қабул қилиб олардилар.

«Ички колонизация» баъзи ҳолларда «ташки колонизация»га айланади. Шу жумладан, Европа деҳқонларининг биринчи салиб юришларида қатнашиши бир қисм Ғарбий Европа деҳқонларининг шарқда ерга эга бўлиб олиш ва, айни замонда, крепостной қарамликдан озод бўлиш каби баъзя орзу-умидлар билан боғланган эди. Колонизация пайти X—XI асрларда Пиреней ярим оролидаги испаниялик христиан халқларнинг арабларга — маврларга қарши олиб борган курашида яққол намоён бўлди. Эльба дарёсининг орқа томонидаги славян ерлари территориясини немислар томонидан колонизация қилиш ҳам X—XI асрларда бошланган эди.

XVI В О Б

САЛИБ ЮРИШЛАРИ

Салиб юришларининг таърифи. Салиб юришлари деганда Европа феодалларининг XI аср охиридан то XIII аср охиригача узок вақт давомида Яқин Шарқда — Сурияда, Фаластинда, Мисрда, Болқон ярим оролида, Кипр оролида ва бошқа жойларда олиб борган харбий-колонизация экспедициялари кўзда тутилади.

Ташқи жихатдан бу экспедициялар диний руҳдаги экспедициялар эди, чунки католик черкови бу курашни — «бутнинг — ярим ойга» қарши, христианликнинг — исломга қарши кураши-Дир, деб эълон қилган эди; юришлардан муддао Фаластинни «кофирлар» дан халос қилиш ва христианлар эътиқодича, Қуддусдаги «Исо пайғамбар қабри»ни христианларга қайтариб олиб беришдир деб, расмий эълон этилди. Ҳақиқатда эса, бу босқинчилик юришларидан иборат бўлиб, уларда европалик баронлар ва рицарлар ҳеч тап тортмай, Шарқнинг шаҳарларини таладилар, бутун-бутун князлик (беклик) ва королликларни босиб олдилар, ўзлари учун феодал рентасининг янги солиқ тўловчиларини қўлга киритдилар. Аммо салиб юришларида, феодаллардан ташқари, жамиятнинг бошқа синфлари, жумладан, деҳқонлар ҳам қатнашдилар. Бу ҳол салиб юришларига энди ялпи, оммавий тус берди. Замондошларга бутун Европа ҳаракатга келгандай, халқларнинг қандайдир янги буюк хижрати юз бергандай бўлиб кўринди. Салиб ҳаракатининг коцкрет сабабларини бир текшириб кўрайлик.

Салиб юришларининг сабаблари ва уларнинг қатнашчилари,

Салиб юришларининг сабабларини қисман XI асрнинг иккинчи ярмида Яқин Шарқда ўз берган ўзгаришлардан, қисман феодал Ғарбий Европанинг ўзидаги умўмий иқтисодий тараққиёт ва кескин ижтимоий зиддиятлардан кидирмоқ керак.

XI асрда Шарқда Европа феодалларининг ҳужум қилиши учун жуда қулай бир разият майдонга келган эди. Бир вақтлар кудратли деб ҳисобланган Бағдод халифалиги 1055 йилга келиб батамом тарқалди. Бошқа йирик давлат—Комнинлар замонидаги Византия ҳам оғир кунларни бошидан кечирмоқда эди. Болқон ярим оролига бостириб кирган печенеглар Византия империясига шимол томондан ҳужум бошлаган эдилар. Сицилия норманнлари ғарбдан Византияга хавф солмоқда эдилар. Аммо салжук турклари Византия учун айниқса хавфли эдилар, улар Кичик Осиёнинг катта бир қисмини босиб олган ва, айтиш мумкин, Константинополга қўшни бўлган Ника шахрини ўзларига пойтахт қилиб олган эдилар. 1071 йилда турклар Манцикерт шаҳари ёнида византияликларни қаттиқ мағлубиятга учратдилар. Япги император Алексей Комнин (1081 йилдан идора қила бошлаган эди) гарчи туркларнинг бир неча ҳамласини тўхтатган бўлса-да, лекин ҳар ҳолда, империянинг аҳволини мустаҳкам деярлик олмасди. XI асрнинг 80 ва 90-йилларида у туркларга қарши ёрдам беришни сўраб папага ва Германия императорига бир неча бор мурожаат этди. Илгари яққою-ягона бўлган христіан черкови 1054 йилдан эътиборан иккита рақиб қисмга—шарқий (православ) ва ғарбий (католик) черковларга қатъий ажралиб кетган бўлса ҳам, Алексей Комнин сиёсий мақсадларни кўзда тутиб, папа бошчилигида бу черковларни ҳатто қайтадан бирлаштиришга ҳам тайёр эди. Шундай қилиб, Шарқнинг икки энг йирик давлати—Араб халифалиги билан Византия • империяси—салибчиларга бирор-бир жиддий тўқнашлик кўрсатишдан ожиз эдилар. Бунинг устига, улардан бири (Византия ҳатто Европа феодалларини Шарқ можароларига аралаштиришга даъват этди. Туркларга келсак, XI асрнинг 80 ва 90-йилларига келиб уларнинг номустаҳкам ҳарбий-қабилалар иттифоқи тарқалиб кета бошлаган эди. Феодаллашиб бораётган айрим турк бекликлари ғарб феодалларининг ҳужумини тўхтата олмадилар.

Аммо салиб юришларининг, жумладан, биринчи салиб юришининг асосий сабаби, ахир-пироварди, Ғарбий Европанинг ўзидаги ижтимоий зиддиятларнинг ўткирлашиб кетгани эди. XI асрда майда рицарларнинг кўпчилигига ер етишмас эди. Савдосотик ва шаҳарларнинг ривожланиши натижасида эҳтиёжларнинг ўсиб бориши муносабати билан феодалларнинг маҳаллий деҳқонларни эксплуатация қилишдан оладиган даромадлари улар учун кифоя қилмайдиган бўлиб қолди. Жуда кўп рицарлар ердан буткул маҳрум қилинган эдилар, чунки феодалларга қарашли ер-мулк ва даромадлар (феод) одатда катта ўғилга берилар эди ва кичик ака-укалар эса отадан қолган меросдан бирор

нарсани олишга ҳақлари йўқ эди. Шарқдаги ерларни босиб олиш мақсадида у ерларга юришлар қилиш бундай рицарларнинг мушкул аҳволдан чиқишларининг бирдан-бир йўли эди. Йирик феодаллар (князлар ва баронлар) ўз синфлари ичидаги можаро ва ихтилофларнинг олдини олиш учун рицарларнинг диққат-эътиборини бошқа нарсаларга жалб этиш муҳимроқ эди.

XI аср охири—XII аср бошида салиб юришидаги ғоят муҳим масала—деҳқонлар масаласи эди. Ғарбий Европанинг феодал зулми натижасида асоратга туширилган, эзилган деҳқонлари дастлабки пайтларда Шарққа бажону дил йўл олдилар. Крепостной қарамликдан халос бўлиш, қарзларни тугатиш, Шарқдан ер олиш умиди (шунинг учун айташ керакки, деҳқонларнинг географик тасаввури тамомилан хаёлий, амалга ошмайдиган бир тасаввур эди) ўн минглаб кишиларнинг туғшгаб ўсган шаҳар ва қишлоқларини ташлаб, узоқ юртларга кетишга мажбур этди ва уларнинг кўплари бу жойларда оч-яланғоч қолиб, хор-зорликда ўлиб кетди. Дунёвий ва руҳоний феодаллар деҳқонларнинг Шарққа қиладиган юришини вужудга келган оғир аҳволдан қутулишнинг ўзига хос бир йўли деб билардилар. Бу нарсани товар-пул муносабатлари ривожланиши билан феодал-крепостниклик тузуми кенг тарқалаётган ва феодал эксплуатацияси кучайиб бораётган бир шароитда Европада деҳқонлар урушининг тўғридан-тўғри бошланиб кетиши хавфидан ҳукмрон синфларни қутқарган бўларди. Кўпдан-кўп монахлар ва бошқа дайди воизхонлар деҳқонлар орасида тарғибот юргизиш, уларни Шарққа юришдек «эзгу ишда» қатнаштиришга даъват этардилар. Бироқ деҳқонлар масаланинг моҳиятига дарҳол тушуниб етмаган бўлсалар-да, лекин оқибат-натижада, улар гапнинг нимада эканлигини очик-ойдин пайқаб олдилар. Шарққа қилинган дастлабки икки юришда деҳқонлар кўпчилигини ташкил қилган бўлсалар, учинчи юришдан бошлаб улар қатнашмай қўндилар. Бундан кейинги салиб юришларининг ҳаммасида фақат феодалларнинг ўзлари қатнашдилар. Европа короллари, энг йирик феодаллар (графлар ва баронлар), шунингдек, кўпдан-кўп рицарлар Яқин Шарқда, фақат Араб Шарқидагина эмас, балки Византияда ҳам янги феодал давлатлар барпо этиш масаласини очикдан-очик кўзлай бошладилар. Қуддус ва Фаластин масаласи, кейинчалик уларнинг планларида иккинчи даражали масала бўлиб қолган эди.

Италия шаҳарлари, айниқса улардан иккитаси—Генуя билан Венеция—салиб юришларида жуда актив қатнашдилар. Бу шаҳарларнинг флоти салибчиларни Шарққа ташиб олиб, борди, салиб лашкарларини озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлаб турди. Босиб олинган территорияларни тақсимлашда бу ҳар икки шаҳар қатнашиб, биринчи галда Шарқнинг портлари ва бозорларини ўзларига монополия қилиб олишга ҳаракат қилдилар. Лекин, шунга қарамай, шаҳарлар салиб юришларида ҳаракатга келтирувчи асосий куч эмас эди.

Шаркка қилинган салиб юришларини «муқаддас урушлар» деб эълон этган католик черкови, табиий, бу юришлардан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга интилди.

Бу вақтга келиб папалик зўр қудратга эга бўлди. Дунёвий ҳокимият билан олиб борилган тўқнашувларда папа императорнинг ўзини бир неча марта мағлубиятга учратди¹. Салиб юришлари папаликка кўпгина реал фойдалар келтириши: парчаланиб кетган феодал Европасига сиёсий жйҳатдан раҳбарлик қилиши, шарқий «схизматиклар»ни, яъни шарқий православ черковининг ажралиб кетган христианларини Римга бўйсундириш учун, католик руҳонийлари католицизм мазҳабига ўтказишни орзу қилган Шарк мусулмонлари орасидаги миссионерлик фаолияти учун жуда катта ионалар тўплаши мумкин эди. Ана шу ваядан, папа Урбан II 1095 йилнинг кузида Жанубий Франциянинг Қлермон шахрида кўп кишилиқ черков йиғинини тўплаб, унда сўзгачикиб «кофирлар»га қарши курашмоқ учун Шаркка жўнаб кетишга даъватэтди. Урбаннинг асосий даъвати «Исо пайғамбар қабрини» христианларга қайтариб олиб бериш ва «муқаддас» Фаластинни халос қилишдан иборат эди. Папа салиб қатнашчиларининг гуноҳидан кечишни ваъда қилди, шунингдек, у Шаркда салибчиларни қутаётган бой ўлжа ҳақида ҳам очик-Дан-очик айтди. Йиғинда қисман француз, қисман бошқа мамлакатлардан келган минглаб рицарлар ҳозир бўлдилар. Феодалларнинг кўпдан-кўп йиғинларини ўтказиш фактининг ўзи шу нарсани яққол кўрсатадики, папа бош кўтариб чикмасдан анча бурун рицарлар орасида кенг пропаганда олиб борилган ва уларнинг бир қисмини Фаластинга салиб юриши ўтказиш панидан манфаатдор қилишга улгурилган. Папанинг бу чиқиши анча илгари тайёргарлик кўрила бошлаган ишни ташкилий ва идеология жйҳатдан расмийлаштиришдан иборат бўлди, холос.

Л "Биринчи салиб юриши. Салиб юришларининг бошланиши 1096 йилга тўғри келди. 1096 йилнинг баҳорида Шимолий ва Шарқий Франциянинг қисман Ғарбий Германиянинг дехқонлар оммаси салиб юриши учун йўлга тушди. Қўйни пуч ёнғоққа тўлғизилган дехқонларга монах Пётр Амьенский (Пётр Пустинник) ва кичик мулкдор рицарь Вальтер Голяк бошчилиқ қилдилар. Дехқонлар оломони ёмон уюштирилган, наридан-бери қуроллантирилган, озик-овқат махсулотлари билан мунтазам таъминланиб турилмас эди. Салибчи дехқонлар составида ўғирлик ва талончилик қилишдан манфаатдор бўлган бетайин, саёқ элементлар ҳам кам эмас эди. Бу ҳол салибчилар «кофирлар» истикомат қиладиган ерларга етиб бормасданок маълум бўлиб қолди. Жумладан, салибчилар Рейн дарёси бўйидаги шаҳарлардан ўтиб кета туриб, у ерларда (Кёльнда, Майнцда ва бошқа шаҳарларда) тюгромлар уюштирилди. Кейин улар Вен-

¹ V боб — «IX—XI асрларда Германия, Италия ва папалик» деган бўлимга қаралсин.

грия ва Болгария сингари мамлакатлар орқали ўтиб, бу ерларда ҳам талончиликни давом эттирдилар. Салибчилар оломони Константинополга келиб киргач, император уларнинг тартибсизлик кўрсатиши ва зўравонлик қилишидан хавфсираб, уларни Кичик Осиё соҳилига жўнатиб юборишга шошилди. Кичик Осиё соҳилида салибчилар оломони тез орада турк кўшинига тўқнаш келди ва у салибчиларнинг кўпчилиқ қисмини қириб ташлади. Шундай қилиб, салибчиларнинг Шаркка қилган юриши батамом мағлубиятга учради.

1096 йилнинг кузида рицарлар, асосан француз ва итальян рицарлари, қисман Ғарбий Германия рицарлари жўнаб кетдилар. Бу юришга Қуйи Лотарингия герцоги Готфрид Бульонский бошчилиқ қилиб, ўзи билан бирга Шаркка иккита укаси — Болдуин билан Евстафийни олиб кетди. Шимолий француз феодалларига Нормандия графи Роберт ҳамда Фландрия графи Роберт бошчилиқ қилдилар, жанубий француз феодаллари Тулузия графи Раймундни ўзларига йўлбошчи қилиб олдилар. Жанубий француз епископларидан бири, папа томонидан черков вакили (легати) қилиб тайинланган епископ Адемар ҳам уларга ҳамроҳ бўлди. Тарентия герцоги Боэмунд жанубий Италия феодалларига бошчилиқ қилди, жияни граф Танкред унга ҳамроҳлик қилди.

Рицарлар ҳам Шаркка Константинополь орқали кетган бўлсалар-да, лекин турли йўллар билан бордилар. Баъзилари Пётр Амьенский раҳбарлигидаги дехқонлар отрядлари босиб ўтган эски йўлдан, яъни Рейн-Дунай дарёлари бўйидан бордилар. Бошқа отрядлар Шимолий Италия орқали ўтиб, сўнгра Болкон ярим оролидан Адриатика денгизи соҳили бўйлаб кетдилар. Учинчи отрядлар, бутун Италияни босиб ўтиб, кейин Калабриядан кемаларга тушиб Болкон ярим оролига қараб кетдилар ва бу ердан Константинополга бордилар. Биринчи юришда жами бўлиб 30—40 минггача рицарь қатнашди. Аммо улар хузурда кўпгина яроғбардорлар, хизматкорлар, ҳар қанақанги савдогарлар бор эди; биринчи салиб юришидан омон қолган дехқон лашкарлари ҳам рицарларга келиб қўшилдилар.

1097 йил баҳоридагина Константинополга батамом йиғилиб бўлган феодал-салибчилар Византия императорига қасамёд қилишдан бош тортиб, узок вақтгача қайсарлик қилиб юрдилар. Салибчилар Шаркда турклардан урушиб олинандиган ерларни Византияга берамиз, деб император олдида ваъда беришни сира истамас эдилар. Ниҳоят рицарлар зимдан ваъдаларининг устидан чиқишни йўламасалар-да, ҳар қалай қасамёд қилдилар.

Шундан кейингина, 1097 йил ёзида, рицарлар лашкари Кичик Осиёга ўтказиб юборилди. Бу ерда салибчилар Дорилея ёнида бўлган жангда туркларни мажаклаб ташладилар, шундан кейин улар жануби-шарққа, Фаластин томонга қараб кетдилар. Чидаб бўлмайдиган жазирама иссиқда тоғлик йўллардан ўтиш улар учун ғоят машаққатли бўлди. Салиб қатнашчилари-

нинг кўплари йўлда халок бўлди. Агар салибчилар Шимолий Сурия чегарасида нттифоқчиларга дуч келмаганларида, бу юриш тамомила барбод бўлган бўлур эди. Бу иттифоқчилар арманлар бўлиб чикди. Кичик Арманистон деб аталган ўлка (Киликияда) салибчилар ёрдамидан манфаатдор эди, чунки у Византия билан ҳам, турклар билан ҳам ғоят даражада душманлик муносабатида эди. Лузропа феодалларидан бири — Балдуин (Готфриднинг укаси) тез орада Эдесса князи, бошқаси — Сурия билан Месопотамия чегарасидаги Арманистон колониясининг князи бўлиб олди. Салибчиларнинг Эдессани босиб олиши стратегия жиҳатидан муҳим эди, чунки Эдесса Сурия билан Фаластинни шимол томондан турклар хужумидан кўриклаб турарди. 1098 йил ёзида салибчилар «Шарқ пойтахти» — Антиохияни босиб олдилар, Боэмунд Таренский Антиохияга князь бўлиб олди. Учинчи йирик феодал — Раймунд Тулузскийга Триполи области (Антиохиянинг жанубида) теги. Ниҳоят, 1099 йил ёзида салибчилар Куддусга етиб бордилар. 1099 йилнинг 15 июлида улар штурм билан Куддусни қўлга киритдилар. Салибчилар шаҳарни каттиқ таладилар ва унинг аҳолисининг катта қисмини, мусулмонларни ҳам, христианларни ҳам аямай ваҳшийларча қириб ташладилар. Бу истилолар натижасида салибчилар Урта денгизнинг бутун шарқий соҳилини, яъни илгариги Финикия, Сурия ва Фаластинни эгалладилар. Куддус, Антиохия, Триполи, Эдесса, Тир, Сидон, Акра шаҳарлари уларнинг қўлига ўтди. Салибчиларнинг шимолдан жанубга томон тор минтақа бўлиб чўзилиб кетган мулкларининг узунлиги 1200 км га етар эди.

Куддус короллиги. Салибчилар босиб олинган территорияда ўз давлатларини туздилар. Бу давлат Куддус короллиги, деб, аталди. Бу давлатга дастлаб Готфрид Бульонский король қилиб сайланди, ammo Куддус-короллиги Балдуиннинг ворислари замонида (1100—1118) қатъий расмийлашди. Балдуин Эдесса князлигини Балдуин Буршеский деган бошқа феодалга берди.

Куддус короллиги ўзига хос «намунали» феодал давлати эди. Европанинг ҳеч бир жойда, Шарқдагидек, феодал иерархияси принципи бу қадар изчиллик билан амалга оширилмаган эди. Фаластинни бевосита идора этган Куддус короллигидан ташқари, шу королликнинг вассал давлатлари сифатида яна учта йирик князлик: Антиохия князлиги, Триполи ва Эдесса графликлари бор эди. Буларнинг ҳар бири маълум миқдорда баронликларга, баронликлар эса ўз навбатида рицарлик ленларга бўлинган эди.

Куддус короллигида махсус феодал конституцияси тузилиб, у кичик феодалларнинг ўз сеньор-баронларига ва барон ҳам князларнинг королга нисбатан бўлган муносабатларини йўлга солиб турадиган бўлди. Бу конституция Куддус ассизлари деб ном олди. Ассизларда рицарнинг бир йилда неча кун урушда хизмат қилиб бериши белгиланган эди. Феодалларнинг мерос

қолдириш тартиблари белгиланди. Ассизларга мувофиқ, король ҳокимияти сайлаб қўйиладиган ва чекланган ҳокимият эди. Королни энг катта феодаллар кенгаши сайлар эди, бу кенгаш Олий палата дейиларди. Олий палата, айти замонда, феодалларнинг даъво ва баҳсларини текшириб хал этувчи олий суд ҳисобланарди. Князь ва бароньярнинг бу палатасидан ташқари, король ўзига бирорта ҳам муҳим қарор қабул қила олмасди.

Куддус короллигидаги барча ер-мулклар ҳарбий характерга эга бўлиб, яъни феодаллардан иборат эди. Шундай қилиб европаликлар Шарқда феодал муносабатлар кўзга яққол ташланадиган, классик формадаги давлат барпо этдилар.

Бироқ Шарқда барпо этилган янги давлат мустахкам эмас эди. Король ҳокимияти заиф эди. Рицарлар ўзбошимча ва интизомсиз эдилар. Маҳаллий аҳоли золим «франклар»ни ёмон кўрарди (Шарқда барча европаликларни французлар номи билан ана шундай деб атардилар). Рицарлар ҳатто кишлоқларда маҳаллий аҳоли орасида яшамас ҳам эдилар. Улар шаҳарларда, қисман янгидан қурилган қасрларда истиқомат қилиб, ҳеч қанақа рўзғор (хўжалик) юритмасдилар ва фақат дехқонлардан олинадиган пул рентаси билангина тирикчилик ўтказардилар. Ғарбнинг католик руҳонийлари каттагина ер-мулкларга эга бўлдилар. Куддуснинг латин (католик) патриархи королликда королдан кейин иккинчи шахс ҳисобланарди. Салибчиларнинг истилолари натижасида Италия шаҳарлари катта-катта фойдалар кўрди. Генуяликлар билан венецияликлар Сурия ва Фаластиндаги бутун савдо-сотик ишларини ўз қўлларига киритиб олиб, араблар билан византияликларни иккинчи ўринга суриб қўйдилар. Шаҳар атрофидаги ер-мулкларнинг бир қисмини ҳам ана шу генуяликлар билан венецияликлар олдилар. Феодалларнинг аксича, Италия шаҳарликлари ўз қўлларига киритиб олган ерларда хўжалик билан шуғулланадиган бўлди. Шаҳарликлар бу ерларда энг қимматли экинлар (пахта, шакар камиши, зайтун ўсимлиги ва х. к.) плантациялари барпо этиб, кўпроқ ишчи кучи сифатида қуллардан фойдаланардилар.

Диний-рицарлик орденлари. Салибчилар Шарқда муҳофаани ташкил қилмоқ учун ўзига хос доимий қўшин тузишга мажбур бўлдилар.

1099—1100 йилларда биринчи салиб юриши тамом бўлгандан кейин рицарларнинг бир қисми Европага қайтиб кетди. Фаластинда ҳаммаси бўлиб бир неча минг рицарь қолди, холос. Шундан кейин бу рицарларга ёрдам тариқасида диний-рицарлик орденлари барпо этилди. Булар айти бир вақтда ҳам монахлар, ҳам рицарлар бўлиб хизмат қилдилар. Уларнинг махсус монахлик устави ва айти замонда, алоҳида диний ва ҳарбий бошлиқлари — орденларнинг магистрлари бор эди. Орденлар бевосита папага бўйсунарди. «Рицарь-биродарлар» рицарлик яроғ-аслаҳалари устидан алоҳида монахлик плашлари — ман-

тиялари¹ кийиб юрардилар. Аммо қолганлари чинакам рицарлар бўлиб, улар одатда ҳарбий таълим кўрган, ажойиб чавандоз ҳамда қилич ва найзани мохирона ишлата биладиган кишилар эди. Одатда бу одамлар ижтимоий келиб чиқиши жиҳатидан кўпроқ рицарлар оиласига мансуб шахслар эди. Фаластинда ва Европанинг турли мамлакатларида орденларни ер-мулкларни бўлиб, улар шу ер-мулклардан келадиган даромадлар ҳисобига яшардилар. Шарқда учта орден ташкил этилди. 1119 йилда биринчи бўлиб тамплиерлар ёки ибодатхона ахллари (французча *letrle* — ибодатхона деган француз ордени ташкил бўлди, чунки орден биноти, ривоятларга кўра, қачонлардир подшо Саломоннинг қадимий яҳудийлар ибодатхонаси жойлашган территорияда бўлган. Тамплиерлар ордени ташкил бўлгандан кейин, тез орада шунга ўхшаш, госпитальерлар ёки ионнитлар (ўз хомийси авлиё Иоанн шарафига) деган италян ордени бунёдга келди. Дастлабки пайтларда госпитальерлар ҳақиқатан ўз олдларига зиёратчилар даволанадиган госпиталларда — қасалхоналарда хизмат қилишни мақсад қилиб қўйган эдилар. Кейинроқ 1190 йилда немисларнинг учинчи бир ордени таъсис этилиб, у Немис ёки Тевтон ордени деб аталди. Бу орден бошқа орденлардан анча кейинроқ барпо этилиб, у Фаластинда унча узоқ турмади. XIII аср бошида Тевтон ордени Европага кўчиб ўтиб, Қуйи Висла дарёси қирғоғини ўзига макон қилиб танлаб олди, поляк феодаллари маҳаллий «мажусийлар»га — пруссларга қарши курашиш учун Тевтон орденини бу ерга таклиф этган эдилар. Тевтон ордени Пруссияни истило этиб ва шунинг оқибатида «Тевтон» ордени деган ном ўрнига «Прусс» ордени деган ном олиб, у Болтиқ бўйида анчагина бақувват давлатга айланди ва кейинчалик Польша короллигининг ўзининг мустақиллигига жиддий хавф туғдира бошлади.

Иккинчи ва учинчи салиб юришлари. ЛЗирок Қуддус короллиги диний-рицарлик орденлари тарзидаги қўшимча кучга эга бўлишига қарамай, унинг ахволи жуда ночор эди. XII асрнинг 30—40-йилларида Қуддус короллиги энг кучли королликка айланган эди. Аммо 1144 йилга келиб унинг ерларининг анчагина қисмини (Қичик Арманистон ва Эдессани) турклар босиб олди. Қуддус короли туркларга қарши Европадан ёрдам бериш учун янги рицарларни чақиришни сўраб папага мурожаат қилди. Бунга жавобан, 1147—1149 йилларда иккинчи салиб юриши уюштирилди. Иккинчи салиб юришида француз короли Людовик VII ва герман императори Конрад III ҳам қатнашдилар. Лекин юришга тортилган ҳарбий кучлар анча кўп бўлишига қарамай, бу юриш бутунлай муваффақиятсизлик билан тугади. Салибчилар Қуддусга хавф солаётган Дамашқни қўлга олмакчи бўлди-лар-у, лекин уддасидан чиқа олмадилар. Қуддус короллигининг

¹ Тамплиерлар яғрини қизил бут қадалган оқ мантия, госпитальерлар — оқ бут қадалган қизил мантия кийиб юрардилар.

ахволи яхшиланмади. XII асрнинг иккинчи ярмида унинг ахволи яна баттар ёмонлашди. Салибчилар Қуддус шаҳарининг ўзини қўлдан бой бериб қўйдилар. Қурдлардан чиққан султон Салоҳиддин бошиқ турклар 1187 йилда Қуддусни босиб олди. Салоҳиддин (1171—1193) маркази Миср бўлган катта давлат барпо этди. У бутун Мисрни, Суриянинг бир қисмини, Месопотамиянинг бир қисмини эгаллади ва Қуддус короллигини батамом тугатишга ҳаракат қилди.

Салоҳиддинга қарши Европада янги, учинчи салиб юриши (1189—1192) ташкил қилинди. Учинчи салиб юриши кенг ўйланган тадбир эди. Бунда Европанинг учта давлати: француз, инглиз ва герман давлатлари қатнашди. Герман императори бу вақтга Италияда кўпгина урушлар олиб борган, Штауфенлар династиясига мансуб бўлган машҳур Фридрих I Барбаросса эди¹. Аммо Барбаросса Суриянинг тоғ тагидан оқиб ўтадиган дарёсидан кечиб ўтиш пайтида 1190 йилда сувга ғарқ бўлганлиги учун Фаластиингача етиб бора олмади. Королдан жудо бўлган немис отрядларининг катта қисми Европага қайтиб кетди. Бошқа икки король — француз короли Филипп II Август билан инглиз короли Ричард I Шер юрак бир-бирларига азалдан душман эдилар. Улар Фаластинга у қадар ҳамжиҳатлик билан ҳаракат қилмадилар. Ҳар икки королнинг бири иккинчисига ишонмасди.

Ричард I Шарқдаги урушда энг активлик кўрсатди. У аввало катта Кипр оролини босиб ола билди, шундан сўнг инглиз қўшинлари француз қўшинлари билан биргаликда Урта денгиз соҳилидаги муҳим Акра қалъасини қамал қилдилар (1191 й.). Акра иттифокчилар томонидан олинди. Лекин, шундан сўнг, Филипп II Август Фаластинни ташлаб ўз юрти — Францияга қайтиб кетди. Ричард Фаластинда яна бир йил туриб қолди. Яффа ёнидаги жангда (1192 йил август) Ричард Салоҳиддинга, жиддий зарба берди. Лекин Қуддусни олишга муяссар бўлолмади. У Салоҳиддин билан шартнома туза олди. Бу шартномага кўра европалик зиёратчилар христианларнинг муқаддас шаҳарлари ҳисобланган Қуддус, Вифлеем, Назарет ва бошқа жойларга бемалол борадиган бўлдилар.

Учинчи салиб юришининг энг муҳим натижаси, юқорида эслатиб ўтилганидек, Кипр оролининг Ғарбий европаликлар томонидан истило этилиши бўлди. Кейинчалик Қуддус короли ўз сарой ахллари билан бирга Акрадан бу ерга кўчиб келди. Салибчиларнинг барча ер-мулклари ичида Кипр короллиги энг мустақкам короллик бўлиб чиқди. Бу короллик XV асрнинг иккинчи ярмигача, яъни 250 йил яшади.

¹ Фридрих Барбароссанинг Италияда олиб борган урушлари ҳақида сўнроқ XX бобдан қаранг.

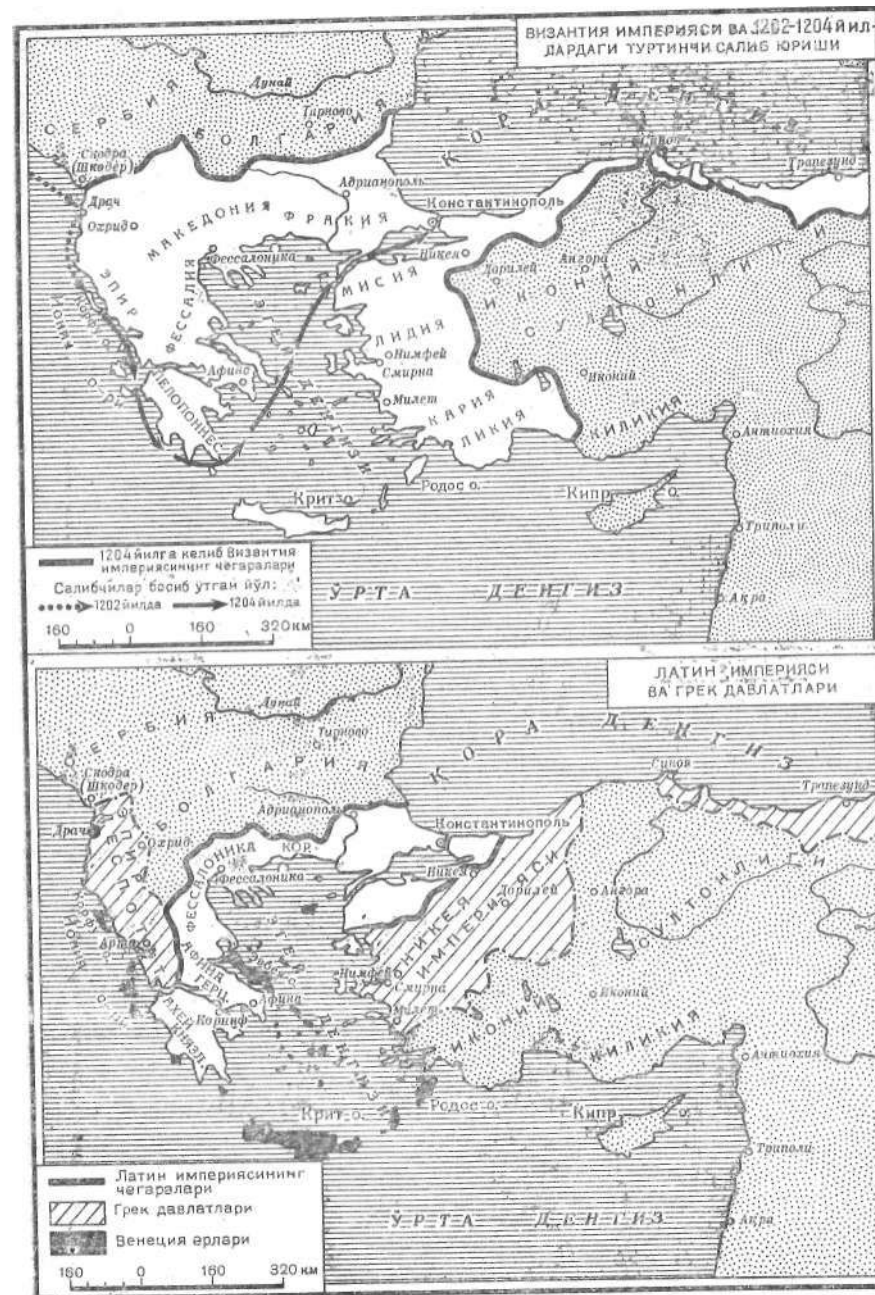
x[^]-

даъват этди. Бу тўртинчи салиб юриши эди (1202—1204). Тўртинчи салиб юриши ўзига хос юриш бўлиб, у бошқа салиб юришларига Ёми жихатдангина алоқадар бўлса-да, лекин у бутун салибчилик ҳаракатининг босқинчилик моҳиятини рўй-рост очиб берган юриш бўлди. Тўртинчи юриш қатнашчилари хатто Фаластингача ҳам етиб бора олмадилар. Салибчилар бу сафар туркларга ёки бошқа мусулмонларга қарши юриш қилмай, балки "христианлар Византиясига юриш қилдилар. Тўртинчи юриш тарихида венецияликлар айниқса катта роль ўйнадилар, улар юриш маршрутининг ўзини ҳам ўзгартириб юбордилар. Салибчиларнинг феодал раҳбарлари дастлаб Туркия-Миср султониغا қарашли Мисрга юриш қилишни мўлжаллаган эдилар. Миср билан фойдали савдо-сотик олиб борган, лекин Византияни кучсизлантиришдан манфаатдор бўлган Венеция, салибчиларни дастлабки ниятларидан қайтариб, ўзининг савдо рақиби ва конкуренти Константинополь устига юриш қилишга йўллади. Ангелларнинг янги Византия династияси ичидаги алғов-далғовлардан фойдаланган (Комнинлардан кейин 1185 йилдан идора қила бошлаган эди) салибчилар 1204 йилда Константинополни босиб олиб, Болқон ярим оролининг жанубий қисмида Латин империяси деган янги давлат барпо этдилар. Қуддус қороллиги сингари, бу давлат ҳам типик феодал давлат эди. Шимолий француз феодаллари, Фландрия графи Балдуин империяга бошлиқ қилиб қўйилди. Империя составида бир нечта йирик васаллик мулклари: Фессалоника қороллиги, Афина герцоғлиги, Ахейя князлиги ва бошқалар бор эди.

Византиядан "кўп миқдорда ер-мулкларни: Константинополнинг бир қисмини, Галлиполь шаҳрини, Эгей денгизидagi баъзи оролларни, Иония оролларини, Крит оролини, Пелопоннеснинг жануби-ғарбий қисмини Венеция олди. Византияни истило этишда энг катта роль ўйнаган Венеция дожи Энрико Дандоло «Ромея (Византия) империясининг саккиздан уч қисмининг ҳокими деган расмий ном олди»¹.

«Латин», яъни Ғарбий Европа феодаллари Византиянинг маҳаллий аҳолисини аёвсиз таладилар ва эксплуатация қилдилар. Венеция Константинополда, Болқон ярим оролида ва Урта денгиз шарқий қисмининг кўпгина оролларидаги бутун савдо-сотик ишларини ўз қўлига киритиб олди, Аммо Византиянинг баъзи мулклари ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Кичик Осиёнинг ғарбий соҳилида савдо-сотик ишларида муҳим ўрин тутган грекларнинг Никея империяси бу мулклар орасида энг

¹ Венеция даъво этган «қуроқ Византия» ана шу тарика ташкил топган эди. Византия истило қилингандан кейин империянинг тўртдан бир қисми ва унинг пойтахти Латин империясига ажратиб берилди; қолган тўртдан уч қисми икки бўлаққа тақсимланди: яъни — Венецияга, иккинчи яъни эса — юришда қатнашган феодалларга бўлиб берилди. Венеция аслида кам ер олди.

Тўртинчи салиб юриши

кучлиси ҳисобланарди. Кичик Осиё шимолидаги империянинг бир қисми Трапезунд мустақил бўлиб қолаверди. Болқон ярим оролида Эпир мустабиллиги (князлиги), Латин Америкаси назаридан ташқарида қолди.

Византиянинг истило этилмаган учта территориясидаги энг йирик Никея империясининг императори Михаил VIII Палеолог латинлар зулми остида яшаган грекларнинг хайрихоҳлигига таяниб, 1261 йилда Константинополни босиб олди ва у ердан европалик феодалларни ҳайдаб юборди. Византия империяси ана шу тариқа қайтадан тикланди. Лекин қайтадан тикланган Византия энди кучсизланиб қолган давлат эди. Тўртинчи салиб юриши буюк давлат бўлган Византияни йўқ қилди. Византия қайта тиклангандан кейин унинг Болқон ярим оролидаги ва Кичик Осиёнинг камбар қисмидаги мулкларининг анча-мунчаси чекланиб қолган эди. Тўртинчи салиб юриши бошланишидан бурунроқ, Византияга қарам ҳолда яшаган болгарлар 1186—1187 йилларда унинг зулмидан халос бўлган эдилар. Сербия мулклари ҳам тахмиан шу вақтларда Византиядан ажралиб чиққан эди.

Сўнги салиб юришлари. Ҳаммаси бўлиб саккиз марта салиб юришлари бўлди. Лекин дастлабки тўртта салиб юриши энг муҳим деб ҳисобланади. Кейинги тўртта салиб юришида кишилар унча кўп қатнашмаган, шунингдек, умумевропа характериға эға бўлмаган юришлар эди. Бу юришларда айрим подшоҳлар ва алоҳида мамлакатлар иштирок этган эди. Бешинчи юриш (1217—1221)нинг шуниеи-қизиққи, унинг ташкилотчилари/тўртинчи юриш қатнашчиларининг дастлабки планини қандайдир амалға оширмоқчи бўлдилар. Бешинчи салиб юриши қатнашчилари дастлаб Фаластинда уруш ҳаракатлари олиб бордилар, кейин улар бу уруш ҳаракатларини Мисрға кўчирдилар. Салибчилар Мисрда Дамиятта шахрини босиб олдилар, лекин кейин муваффақиятсизликка учраш натижасида ўзлари қўлга киритган Нил водийсининг бир қисмини бўшатиб чиқишға мажбур бўлдилар. Фаластинда уруш ҳаракатлари олиб борилган дастлабкл. босқичда Венгрия қоролу Андрей II катта роль ўйнади.

Олтинчи юриш (1228—1229) Фридрих I Барбароссанинг невараси — Фридрих II Штауфеннинг Шарққа қилган юриши эди. Аммо бу сафар ҳам бирор-бир арзигулик кенг уруш ҳаракатлари олиб борилгани йўқ. Фридрих II куч ишлатиб эмас, балки кўпроқ Дипломатик йўл билан Қуддусни ва бошқа баъзи бир шаҳарларни қайтариб олишға муяссар бўлди. Аммо тез орада (1244 йилда) турклар Қуддусни яна қайтариб олдилар ва христианлар уни энди батамом қўлдан. чиқардилар.

Еттинчи ва саккизинчи салиб юришлари француз қоролу Людовик IX томонидан уюштирилиб, улар французларнинг Шимолий Африкадаги таъсирини мустаҳкамламоқчи бўлган эдилар. Людовик IX ҳам еттинчи юришда (1248—1254) Мисрға ҳужум қилди, лекин бу ҳужум яна муваффақиятсиз чиқди. Унинг ўзи

асир тушиб қолди ва бу асирликдан қутулиш учун катта ҳақ тўлаши лозим бўлди. Французларнинг бундан кейинги(1250 йилдан бошлаб) қилган уруш ҳаракатлари ҳам ҳеч қанақа натижа бермади.

Саккизинчи юришда (1269—1270) Людовик Тунис шахрини камал қилиш учун зўр бериб куч тўплади, бундан муддао Африкада уруш ҳаракатларини янада давом эттириш учун таянч базасиға эға бўлиш эди. Аммо Тунисни камал қилиш пайтида французлар лагерида ўлат қасали бошланиб, кўплар қаторида қоролнинг ўзи ҳам ҳалок бўлди. Бу юриш европаликларнинг сўнги йирик ҳарбий экспедицияси бўлиб, у салибчилик ҳаракати байроғи остида Яқин Шарқдаги мусулмонлар жойлашган территорияларни босиб олишни мақсад қилиб қўйган эди. Шундан кейин Шарққа қилинадиган юришлар тўхтади. Салибчиларнинг ер-мулклари бирин-кетин қисқариб, турклар қўлиға ўта бошлади. 1268 йилда турклар Антиохияни, 1289 йилда — Триполини, 1291 йилда — Акрани олди. XV асрнинг иккинчи ярмида Қипр ороли венецияликлар қўлиға ўтди.

ҲуСалиб юришларининг аҳамияти. Ҳарбий экспедициялар сифатидаги салиб юришлари батамом муваффақиятсизлик билан тугади/Европа феодаллари Шарқда мустаҳкам давлат барпо эта олмадилар. Истило қилинган деярли барча территорияларни қолдириб кетишға тўғри келди. Рицарлар Шарқни ташлаб чиқиб кетдилар. Бир қанча сабаблар шунға мажбур этдики, Европа феодалларида янги салиб юришлари уюштириш иштиёқи қолмади. XIII аср охириға келиб, Европада сиёсий вазият тамомила ўзгарди. Вужудға келган миллий давлатлар бир-бировлари билан шиддатли ва узоқ давом этган урушлар бошлаб юбордилар; рицарлар ўз ҳарбий ҳунарларини Европанинг ўзида ҳам қўлланиш имконига эға бўлдилар. Иккинчи томонда, ишлаб чиқариш қучларининг ўсиши ва товар-пул муносабатларининг янада ривожланиши билан рицарлар ўз деҳқонларини ишлатиб катта-катта даромадлар оладиган бўлдилар, рицарларнинг бир қисми (масала, Англияда) кишлок хўжалиги билан туну кун шуғуллана бошлади, Яқин Шарқ, аксинча, бу вақтда салибчилар томонидан таланган ва ҳароб этилган эди. XIII асрда мўғулларнинг Урта Осиёға бостириб кириши Яқин Шарқнинг аҳволини яна баттарроқ ёмонлаштириб, Ҳиндистон ва литой билан савдо-сотик алоқаларини қийинлаштириб қўйди. Шундай қилиб, Ҳарбий Европа феодаллари назарида Шарқ ҳам ўзининг аввалги жалб қилувчи қучиини йўқотиб қўйган эди, Салиб юришлари бу феодалларнинг ҳавасини келтирмайдиган бўлди.

Ҳарбий муваффақиятсизликларға қарамай, ҳар қалай, салиб юришларининг Ҳарбий Европа тараққиёти учун аҳамияти ғоят катта бўлди. Аввало, салиб юришлари Урта денгиз бўйи мамлакатларида Европа савдо-сотиғининг ривожланишиға ёрдам берди. Бу салиб юришлари натижасида араб ва византиялик савдоргарларнинг Яқин Шарқдаги савдо монополияси қаттиқ

зарбага учради ва бу ерларда Италия, жанубий Франция ва шаркий Испан (Каталония) шаҳарлари гегемонияси ўрнатилди. Эндиликда бу шаҳарлар Шарқ билан Европанинг қолган қисмв ўртасида воситачилик ролини ўйнайдиган бўлди. Салиб юришлари вақтида Ғарбий Европанинг Шарқ билан савдо-сотик алоқалари мунтазам бир йўлга тушган эди. Левантия савдоси (Европада уни шундайдеб атардилар) Ғарбий Европа экономикасинингдавий бир қисми бўлиб қолган эди. Салиб юришларининг бошларида Шарқдан келтириладиган товарлар миқдори шу юришлар охирига келиб ўн марта кўпайди. Венеция билан Генуя Урта денгизнинг шаркий ярмигача, то Шимолий Қора денгиз соҳилигача кириб бордилар ва у ерларда кўпдан-кўп савдо факториялари барпо қилдилар.

Сўнгра, салиб юришлар европаликларнинг Шарқнинг саноат ва қишлоқ хўжалик техникаси билан танишишларига имкон берди. Европаликлар шу давр ичида Шарқ тўқимачилик ва металлургия ишлаб чиқаришининг, бўёқчилик ишининг, атир-упа ва дориворлар тайёрлаш ишининг кўпгина усулларини ўргандилар, шунингдек, гречиха, шафран (заъфар), шоли ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларини Европага олиб кетдилар.

Шарқ маиший масалада европаликларга катта таъсир кўрсатди. Рицарлар Шарқнинг нозик одатларини, сарой мулозамат («назоқати») қоидаларини ўзлаштириб олдилар, ўзларининг бадан, юз, сочларини яхшилаб парвариш қиладиган бўлдилар. Ванналарда ва яхши жихозланган ҳаммомларда ювиниш одат тусига кирди. Рицарлик қасрларида ва шаҳар хонадонларида Шарқдан келтирилган ажойиб янги шахмат ўйини пайдо бўлди.

Шарқ билан яқин алоқа қилиш натижасида европаликларнинг савияси сезиларли даражада кенгайди. Шарқда маданий халқлар бор эканлигини илгари улар ҳаёлларига ҳам келтирмаган эдилар. Дағал диний фанатизм (мутаассиблик) идеологиясини қурол қилиб олиб салиб юришлар бошлаган кўпгина ғарбий европалик феодаллар ва савдогарлар Шарқ ҳаёти билан танишганларидан кейин, бошқа динларга анча-мунча йўл қўядиган бўлдилар. Европаликлар христиан динини мусулмон дини билан таққослаб кўриб, христиан динининг ўзига ва хусусан салиб юришлари даврида ўрта аср папалиги томонидан бевосита амалда қўлланилган теократизм идеяга нисбатан баъзи бир танқидий андиша ва мулоҳазаларга кела билдилар.

Аммо салиб юришларининг Ғарбий Европага кўрсатган таъсири ҳақида гапирлар экан, Араблар Шарқнинг маданияти салиб юришларидан ташқари, йошқача йўллар билан, жумладан, Испания орқали Европага утиб кирганлигини ҳам унутмаслик керак. Испания араблари ёки маврлар Ғарбий Европани араб маданиятининг бир қанча жуда муҳим томонлари билан таништирган эдилар. Византиянинг бутун ўрта аср давомида Италия, айниқса Венеция орқали кўрсатган таъсири билиниб турарди. Иккинчи томондан, Ғарбий Европанинг ўзи XI—XIII

асрлар даврида ўзининг ишлаб чиқарувчи қучларининг ўсиши жараёнида янги ижтимоий, сиёсий ва маданий формалар яратдики, салиб юришлари бу формаларнинг ривожланишига фақат билвосита таъсир кўрсатиши мумкин эди, холос. Чунончи, деҳқонларнинг крепостной қарамликдан озод бўлиши, марказлашган давлатларнинг ривожланиши, шаҳарларнинг раванк топиши Европадаги тарихий тараққиётнинг ўзига хос жараёндан бошқа нарса эмас эди. Салиб юришлари кейинги ўрта аср Европаси ҳаётидаги бу энг муҳим ҳодисаларнинг ривожини тезлатди, холос.⁷ 1/

XVII Б О В

ЎРТА АСР ЕВРОПАСИДА ШАҲАРЛАРНИНГ ЯНАДА РИВОЖЛАНИШИ (XII—XV АСРЛАР)

XII—XV асрларда шаҳарларнинг раванк топиши. XII—XV асрларда Ғарбий Европада шаҳарларнинг раванк топганлиги кўрилди. Бу даврда шаҳарлар қўшни феодаллар билан қаттиқ кураш натижасида эркинликни қўлга киритдилар. Шаҳар хунармандчилик ишлаб чиқариши мустақамланиб, хунармандлик цехлари тарзида ўзига хос ташкилий бир формага эга бўлди. Савдо-сотик Европанинг жанубидан шимолига ва ғарбидан шарқига ёйилиб, кенг тус олди. Шаҳарлараро ва халқаро савдо-сотикнинг ривожланиши катта иқтисодий қуч ва сиёсий таъсирга эга бўлган гильдия ва ганзалар тарзида махсус савдогарлар, иттифокларининг ташкил топишига сабаб бўлди. Савдо-судхўрлик ва айирбошлаш операцияларининг ривожланиши асосида банклар майдонга кела бошлади. Шаҳарлар қишлоққа тобора кўпроқ таъсир кўрсатиб, крепостнойлик тузумининг емирилишини тезлаштирди ва крепостной деҳқонларнинг тезроқ озод бўлишига ёрдам берди. Ниҳоят, Европанинг турли мамлакатларида марказлашган миллий давлатларни вужудга келтириш жараёнида Шаҳарлар жуда муҳим роль ўйнадилар, королларнинг феодал тарқокликка қарши олиб борган курашларида жуда зўр қўмақдош бўлдилар.

Шаҳарларнинг сеньорларга қарши кураши. Шаҳарнинг ўзини-ўзи идора қилиш турлари. Шаҳарлар яшай бошлаган илк даврда улар, одатда, қўшни феодалларга қарам эдилар. Шаҳарлар одатда сеньорлар тайин этган гумашталар томонидан бошқарилар эди. Ҳамма жойда шаҳар ҳатто битта феодалга эмас, балки бир йўла бир неча феодалга қарар эди. Масалан, Франциянинг шимолидаги Амьен шаҳри айни вақтда тўртта сеньорга қарар эди. Шунингдек, Франциянинг жанубидаги қўхна Рим шаҳри Арлга бир вақтда тўртта феодал хўжайинлик қиларди. Бироқ шаҳарлар ўз ишлаб чиқаришини ривожлантириб, иқтисодий жиҳатдан мустақамлангандан ҳамда цех ва гильдияларга уюшганларидан кейин улар сеньор ҳукмронлигида

халос бўлиш учун кураш бошладилар. Баъзан шаҳарликлар катта пул тўлаб, ўзларини сеньорлардан кутказдилар. Аммо фақат энг бой шаҳарларгина шундай қиларди. Чунончи, Франциянинг жанубидаги шаҳарлар ана шундай йўл билан халос бўлган. У қадар бой бўлмаса ҳам, аммо хунарманд аҳолиси мустаҳкам уюшган шаҳарга кўпроқ куч ишлатиб ўз эркини қўлга киритишга тўғри келарди. Бу жиҳатдан шимоли-шарқий француз шаҳарлари феодаллар билан каттик курашнинг жуда ёрқин намуналарини кўрсатдилар. Бу ерда XI аср охиридан эътиборан ва XII аср мобайнида кўзғолонлар кўтариш йўли билан 40 га яқин шаҳарлар сеньорлардан озод бўлиб, улар эркин шаҳарлар ёки шаҳарлар-коммуналар ҳуқуқини олдилар. Француз короллари дастлаб кимни қувватлаш — феодалларни ёки шаҳарларни қувватлаш керакми деган масалада иккиланиб қолган эдилар. Аммо йирик феодалларга қарши курашишда шаҳарлар королларнинг муҳим таянчи эканлигини тез орада короллар тушуниб етдилар. XII аср ўрталаридан эътиборан король ҳокимияти билап коммуналар ўртасида мустаҳкам иттифок ўрнатилди. Шаҳар-коммуналар йилига королга муайян бир миқдорда пул тўлар ва унинг урушлар олиб бориши учун кўшинларнинг кичик бир отрядини юборардилар. Шаҳар-коммуналарнинг королга қарамлиги ҳам ана шу билангина чегараланар эди. Коммуналар королнинг коллектив вассалларига ўхшаб кетарди. Улар ички идора ишларида тўла автономиядан фойдаланардилар. Коммуналарнинг сайлаб қўйиладиган шаҳар кенгаши ва судлари, ўз шаҳар кўшини, ўз байроғи бўларди. Кейинчалик, XIV асрда, король ҳокимияти коммуналарнинг ҳуқуқларини аста-секин чеклаб қўйди. Аммо бошқа мамлакатларда коммуналар бундан кейин ҳам ўз мустақилликларини кучайтира бердилар. Масалан, Италияда III асрда император ҳокимиятининг инкирозга юз тутганлиги туфайли коммуналар чинакам шаҳар-республикаларга айланди. Германияда ҳам худди ана шундай бўлди. Германияда эркин империя шаҳарлари бутун ўрта аср давомида амалда мустақил шаҳар республикалари бўлиб сакланиб қолдилар. Испания-Қастилия шаҳар-коммуналари ўз эркинликларини хийла узоқ вақтгача сақлаб қолдилар. Улар XVI асрдагина бу эркинликни батамом йўқотдилар.

Аммо, борди-ю шаҳарлар коммуналар бўлмаса ҳам, улар ё короллар, ёки маҳаллий князь-феодаллар томонидан берилган бир қанча енгиллик ва имтиёзларга эга эдилар. Француз ва инглиз короллари «катта пул эвазига» кўпинча шаҳарларга ёрлик грамоталари бераверар эдилар. Бу ёрлик грамоталарига мувофиқ шаҳарликлар ўзларининг сайлаб қўйиладиган кенгашларига эга бўлиш ҳуқуқини қўлга киритардилар; бироқ, шу билан бир қаторда, кенгашларнинг ёнгинасида король амалдори ҳам иш кўраверар эди. Шаҳарликлар королга маълум суммада солиқлар тўлар эдилар, бу солиқларни шаҳар аҳолисига шаҳарликларнинг ўзлари тақсимлар эдилар (Англияда бундай тўловлар

«фирма» деб аталарди). Шаҳарликлар ўз шахси ва мулк ҳуқуқлари учун гарантия олардилар. Шаҳарликларнинг ер-мулки крепостной мулки эмас, балки эркин мулк, деб қараларди. Барча крепостнойлар шаҳарда бир йилу бир кун истикомат қилгудай бўлсалар, улар озод кишиларга айланардилар. «Шаҳар ҳавоиси инсонни эркин қилади» деган машҳур мақол ана шундай заминда келиб чиққан. Шаҳарликларга савдо-сотик қилиш эркинлиги, бозор очиш, цех ва гильдиялар ташкил қилиш ҳуқуқи берилди.

Урта аср шаҳарининг ташқи шифаси ва ҳаёти. Урта аср шаҳари ҳозирги замон шаҳарларидан кескин фарқ қиларди. Аввало у, одатда, шаҳар-қалъадан иборат эди. Ҳар жой-ҳар жойида миноралари ва очилиб-ёпиладиган дарвозалари бўлган қалин ва баланд шаҳар деворлари шуни кўрсатар эди. Шаҳарнинг асосий қисми («бург», «град», «кремль») девор билан ўраб олинган бўлиб, вақт ўтиши билан шаҳар атрофидаги ерлар ҳам кўрғон девори билан беркигиладиган бўлди. Бундай тарзда шаҳар бир қанча концентрик ҳалкаларга ўхшар эди. Хунармандлар билан савдогарлардан иборат бўлган шаҳарликлар шаҳар лашкарида ҳар доим ҳарбий хизмат ўтардилар. Шаҳар аҳолиси ҳарбий ишни билиши, ҳар қайси одам ўз хонадонидан муайян қурол-яроғ запасига эга бўлиши лозим эди. Бундан ташқари: одатда шаҳарда умумий аслаҳа қурол-омбори бўлиб, уруш ҳаффи туғилган пайтда ҳамма аҳолига шу омбордап қурол-яроғ тарқатиларди.

Урта аср шаҳарлари одатда унча катта бўлмас эди. Шаҳар территориясининг чекланган бўлиши мунофаа иншоотлари қуриш заруриятини келтириб чиқарди. Шаҳар заминини ҳар қанча қилиб бўлса-да, иқтисод қилинарди. Кўчалар тор бўларди. Уйлар бир неча қават қилиб қуриларди, шу билан бирга, юқори қаватларнинг ҳар бири қуйи қаватларга қараганда олдинга туртиб чиққан бўларди, шунинг учун ҳатто офтобли кунларда ҳам бу ернинг кўчаси ярим қоронғи бўларди. Бундай шароитда шаҳарларда, табиий, боғ-роғ қилиш ва бошқа қўчатлар ўтказишга кам жой қоларди. XII—XIII асрларда Ғарбий Европада шаҳар бинолари кўпроқ харсанг тош ва ғиштдан қуриларди, бу эса Ғарбда тегишли қурилиш материаллари мавжудлигини кўрсатарди. Бироқ шаҳар уйларининг архитектураси, умуман олганда, унча мураккаб бўлмаган ва бир хилда бўлган. Жамоат бинолари—шаҳар соборлари ва черковлари, шаҳар радушаси (шаҳар бошқармаси жойлашган уйлар) ва бой савдогарларнинг ҳамда шаҳарларда истикомат қилувчи феодалларнинг оз сонли уй-саройларига ўзларининг катталиги ва ҳашаматлари билан бошқаларнинг уйларидан ажралиб турарди.

Урта аср шаҳарлари аҳолисининг сонига кўра ҳам унча катта эмас эди. Аҳолиси 8, 10, 15, 20 минг кишидан иборат бўлган шаҳарлар жуда катта шаҳарлар деб ҳисобланарди. Аҳолиси 4—6 минггача бўлган шаҳарлар ўртача шаҳар ҳисобланарди. 1000 ва 2000 аҳоли шаҳарчалар кўп эди. Ҳақиқатда булар ярим ша-

хар, ярим аграр кишлоклар бўлиб, улардаги аҳоли хунармандчилик ва савдо-сотиқчилари билан бир қаторда/кишлоқхўжалиги билан шуғулланишни давом эттиради. Хуллас, шаҳар аҳолисининг кишлок хўжалиги билан алоқаи деярли ўрта аср охиригача сақланиб қолди ва аҳолиси одатда сизир, чўчка, эчки ва бошқа уй ҳайвонлари асрайдиган каттароқ шаҳарларда мол боқиладиган яйловлар ва баъзан хатто шаҳар атрофидаги қўшни жойларда ҳайдаб экин экиладиган кичик-кичик участкалар ҳам бўларди.

Бирок, умуман олганда, ўрта аср шаҳари эндиликда хунармандчилик ва савдо-сотиқ маркази эди. Унда кишлок хўжалиги ёрдамчи бир касбга айланиб қолган эди. Урта асрлар даврида шаҳарнинг саноат ва савдо ишлари билан шуғулланиши унинг ташқи қиёфасида ҳам ўз аксини топди. Шаҳардаги айрим кўчаларда, буткул хунармандлар ёки бошқа касб эгалари жойлашганлиги туфайли бу кўчаларнинг номлари ҳам шу касбларга монанд қилиб қўйиларди. Деярли ҳар бир шаҳарда темирчилар, тўқимачилар, қуролсозлар (бронная), кулолчилар, махсидўзлар, қўнчилар деган кўчалар ва бошқа кўчалар бўларди. Хунармандчилик ишхонаси (мастерской)нинг дарчаси одатда кўчага қараган бўлиб, дўчадан ўтиб борувчи одамлар хунармандчилик ишхонаси ишлаб чиқарган барча махсулотни шу дарча орқали кўра олар эди. Ёзда деразаси баландга кўтариб қўйилган бўлиб, истеъмолчи шу очиқ деразадан керакли нарсаларни ишхонанинг ўзидан сотиб олиши мумкин эди.

Бундан ташқари, шаҳарда бир ёки бир нечта бозор очилиб, улардаги махсус расталарда товарлар, яъни: нон, гўшт, пичан, мовут ва ҳоказолар сотилар эди.

Умуман олганда, аитисанитария ўрта аср шаҳари учун ғоят характерли бир ҳол эди. Тор кўчаларда ҳаво қам эди. Бунинг устига бу кўчаларнинг кўпчилигининг таги ётқизилмас эди. Шунинг учун, жазирама иссик ва қуруқ об-ҳавода шаҳарни чанг босиб ётарди, ёғингарчилик вақтларда, аксинча лой кўчалардан юк ортиб ўтиш ва пиёда юриш ғоят машаққатли бўларди. Ўрта асрлар даврида шаҳарларни бирор-бир сунъий чирок билан ёритиш деган гап йўқ эди. Бирорта бадавлат одам шаҳар кўчаларидан кечаси ўтмоқчи бўлса, уни машъала кўтарган хизматкори кузатиб борарди.

Шаҳар аҳолисининг зичлиги, гадоёлар ва уй-жойсиз дарбадарларнинг кўплиги, касалхона ва бирорта мунтазам санитария назоратининг йўқлиги туфайли ўрта аср шаҳарлари ҳар қанақа юқумли касалликларнинг доимий уяси бўлиб қолаверди. Урта аср Европасида ўлат касали ғоят дахшатли бўлиб, бу юқумли касалликдан бутун-бутун мамлакат аҳолисининг кўпчилиги қисми батамом қирилиб кетган эди. Шуниси характерлики, юқумли ўлат касаллиги одатда шаҳарларда пайдо бўлиб, сўнг у кишлокқа тарқаларди.

Шаҳар патрициати. Дастлабки пайтларда шаҳарлардаги ҳокимият одатда энг бой шаҳарликлар: савдогарлар, судхўр-

лар, шаҳарли ер эгалари ва уй эгаларининг қўлида бўлар эди. Бу тоифа — патрициат деб аталарди. Шундай қилиб, феодалларга қарши олиб борилган халқ ҳаракатларидан патрициат ўз манфаатлари учун фойдаланди. XIII асрда Ғарбий Европанинг бир қанча мамлакатларида, айниқса Италия ва Германияда цехлар патрициатга қарши қурашган эдилар. Цехларнинг маҳаллий патрициатга қарши олиб борган бу қурашни тарихчилар баъзан «цех революциялари» деб юритардилар.

Цехлар ҳаракатининг натижаси шу бўлдики, патрициат шаҳардаги ўз ҳокимиятини эпг нуфузли цехлар билан (амалда бу цехларнинг бадавлат юқори табақаси билан) бўлишига мажбур бўлди. Ташқи савдо-сотиқ қучли ривожланган шаҳарларда патрициат хатто бу масалада ҳеч қимга йўл бермай, ҳокимиятни ёлғиз ўз қўлида сақлаб қолди. Масалан, Италиянинг Генуя ва Венеция сингари шаҳар патрициат-республикаларида, Германиянинг Гамбург, Любек ва бошқа шулар каби энг йирик Ганза шаҳарларида ана шундай бўлган эди.

Цехлар ва уларнинг уюштирилиши. Урта асрларда цех хунармандчилиги саноат ишлаб чиқаришининг асосий формаси ҳисобланар эди. Цехлар шу шаҳардаги муайян бир касб эгаларининг бирлашмасидан иборат бўлиб, аввало улар товарлар ишлаб чиқаришда ва уларни маҳаллий бозорга чиқариб сотишда монопол аҳволни сақлаб қолишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган эдилар. XI аср охири — XII аср бошларидаги манбаларда дастлабки цех ташкилотлари бўлганлиги эслатиб ўтилади. Цехларнинг кўпчилиги XII асрнинг иккинчи ярмида, XIII асрда ва хаттоки XIV аср бошларида вужудга келган. Бирор-бир шаҳардаги цехлар сони биринчи вақтларда унча кўп бўлмаган. Вақт ўтиши билан цехлар майдалашиб, уларнинг сони йирик шаҳарларда ўнлаб ва хатто юзлаб ҳисобланган. Чунончи, XIV асрнинг ўрталарида Парижда 350 та цех, Лондонда — 60 та, Кёльнда 50 та ва ҳоказо цехлар бўлган. Ҳар бир цех ишлаб чиқаришнинг бирорта тармоғини ўзига монополия қилиб олган. Масалан, тўқимачилик саноатида ип йиғириш, тўқиш, бўёқчилик, жун титиш, жун саваш ва ҳоказо цехлари бўлган. Темирчилар цехи вақти билан қуролсозлар, қозончилар (дегреслар), аррачилар ва ҳоказо цехларга бўлиниб кетди,

Шундай қилиб, цехлар ўрта аср ишлаб чиқаришидаги меҳнат тақсимотиининг ўзига хос бир қўриниши ади. Янги хунармандчилик касбининг майдонга келиши янги хунармандчилик цехини келтириб чиқарди. Уста — цехнинг асосий сиймоси эди. У ўз хусусий ишхонасига ва иш қуролларига эга бўлган, бир ёки бир нечта халфаси, бир ёхуд бир нечта шогирдлари бўлган майда ишлаб чиқарувчи эди. Уста, халфа, шогирд ўзига хос цех иерархияси (қуйи мансабдорларнинг юқори мансабдорларга бўйсунуш тартиби. *Тарж.*) эди. Уста бўлмоқ учун, тахминан, иккита биринчи (қуйи) босқични босиб ўтиши лозим эди. Цехларда ишлаб чиқаришнинг батафсил ишланган тартиби (регла-

ментацияси) бўларди. У ё бу цех усталари томонидан сайлаб қўйиладиган оқсоқоллар ва нозирлар айрим усталарнинг ишлаб чиқаришда ҳам, ўзлари ишлаб чиқарган буюмларни бозорга чиқариб сотишда ҳам маълум қоидаларга риоя қилишларини назорат қилиб турардилар. Цех аъзоларига паст сифатли буюм ишлаб чиқариш, хом ашёдан кўп запас қолдириш, умум ишлатадиган меҳнат қуролларидан ташқари бирорта бошқа қурол ишлатиш, товарларни олиб-сотарларга (чайқовчиларга) сотиш, белгилаб қўйилгандан ортиқча халфа ва шогирдлар ишлатиш ман этилганди. Цех ишнинг бир вақтда бошланиб, бир вақтда тамом бўлишини кузатиб борарди. Бу барча тадбирларни амалга оширишдан муддао цех аъзолари ўртасида тенгликни сақлашга, ўзаро рақобат (конкуренция) бўлишига йўл қўймаслик, шунундек, бозорга цех аъзоси бўлмаган бегона кишиларни киритмаслик эди.

Цехлар хали кучсиз бўлган шаҳар хунармандчилигини ташқи конкуренциядан (крепостнойларнинг ер-мулк ёнидаги хунармандчилигининг, шунингдек, қишлоқлардаги эркип хунар эгаларининг ва бошқаларнинг конкуренциясидан) сақлаб, ўзлари яшай бошлаган дастлабки даврда ижобий роль ўйнади. Бу цехлар техника тажрибасини сақлаб қолиб, ишлаб чиқаришнинг ўзига хос мактаби бўлди. Цехлар қўшни феодалларга ва маҳаллий патрициатларга қарши курашда шаҳарликларни жипслаштириб, сиёсий ташкилотлар сифатида катта аҳамиятга эга бўлди.

Бироқ, тахминан XIV асрнинг ярмидан эътиборан Ғарбнинг энг асосий мамлакатларида — Францияда, Англияда, Германияда, Италияда — цех тузуми аста-секин емирила бошлади. Ишлаб чиқаришнинг ўсиб бориши ва бозорнинг кенгайиши муносабати билан хунармандлар ўртасидаги тенглик йўқолди. Айрим цехлар ўртасидаги тенглик ҳам йўқ бўлди. Қамбағал («кичик») цехлар бойроқ («катта») цехларга қарам бўлиб қолди. Бутун-бутун цехлар кўпинча товарларни узоқ жойлардаги бозорларга олиб бориб пулловчи судхўрнинг таъсири остига тушиб қолар эди. Баъзан хом ашё (жун, зиғир ва х. к.) эгаси бўлган савдогар цехда хоҳлаганча тартиб ўрнатиб, цехни қандайдир коллектив ишчига айлантитардики, булар ўша савдогарга қарам бўлиб қолар эди.

Шу билан бирга халфаларнинг аҳволи кескин ўзгарди. Агар илк даврда халфа орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин уста бўлишни умид қилса (гарчи бу вақтда ҳам уста бўлиш амалда ҳамиша мумкин бўлавермас ҳам), лекин кейинги даврда унинг уста бўлиши мутлақо мумкин бўлмай қолди. Усталик унвони, одатда, наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган бўлди. Устанинг ўғли ёки куёви уста бўлиши мумкин эди-ку, лекин ёт шахс ҳеч қачон уста бўла олмасди. Халфалар оддий ёлланма ишчиларга ёки ўша вақтнинг таъбирича, «абдий халфалар»га айланиб қоларди. Айни замонда цех техника жиҳатдан такомиллашган

қурол-асбобларни киритишни ман этганлиги ва барча хунармандлардан ишлаб чиқаришнинг анъанавий, эскирган усул ва қуролларига риоя қилишни талаб этганлиги туфайли, у эндиликда техника тараккиётига тўсқин бўлиб қолди.

Эксплуатация қилинувчи халфалар цех мастерларига қарши синфий кураш олиб бордилар. Халфалар ўзларининг «биродарлик» ва «ҳамкорлик» деган алоҳида ташкилотларини тузиб, қисман бир-бирларига иқтисодий ёрдам беришни, қисман хўжайинларига қарши кураш уюштиришни мақсад қилиб қўйдилар. «Биродарлик» ташкилотлари иш ташлаш ва бойкот қилиш методларини, баъзан эса курашнинг зўравонлик формаларини ҳам қўллардилар.

Урта аср шаҳарида синфий курашнинг уч босқичи. Шундай қилиб, ўрта аср шаҳари умуман олганда, синфий курашнинг уч босқичини бошидан кечирди. Бошда шаҳарликлар ўз мустақилликлари учун феодалларга қарши умуман фронт бўлиб курашдилар. Коммунага эга бўлиш ҳуқуқи учун қилинган ҳаракат ўрта аср шаҳарининг бу илк давридаги курашнинг энг ёрқин ифодаси бўлиб, бу вақтда савдогарлар, хунармандлар, халфалар биргаликда феодалларга қарши бош кўтариб чиққан эдилар. Хронологик жиҳатдан бу кураш XI—XII аср ва XIII аср бошларига тўғри келади. Сўнгра, цех хунармандлари патрициат олий табақасига қарши бош кўтариб чиқиб, бир қанча шаҳарларда «цех революциялари» деб аталган «революциялар» натижасида патрициатнинг олий табақасини бутунлай афдариб ташладилар, ёки уни ўз ҳокимиятини цехлар билан шерик қилишга мажбур этдилар. XIII—XIV асрларда Германияда савдогар патрициат аристократиясига қарши хунармандлар цехларининг кураши айниқса яққол намоён бўлди. Кёльн шаҳарининг тарихи ва ундаги цех хунармандларининг 1369 ва 1396 йиллардаги иккита кўзғолони бунга айниқса очик-ойдин мисол бўла олади. Италияда, айниқса Флоренцияда, Миланда, Сиенада ва Ломбардия ҳамда Тоскания шаҳарларида ҳам цехларнинг йирик кўзғолонлари бўлиб ўтди. Айни шу замонда Франция шаҳарларида — Парижда, Руанда, Лионда ва бошқа шаҳарларда ҳам бу курашга доир анча-мунча фактлар бор. Ниҳоят, учинчи босқич — шаҳарлардаги плебей элементларининг (майда хунармандлар билан халфаларнинг) шаҳар патрициатига, шунингдек, йирик цехларга қарши бош кўтариб чиқишларидир. Бу ҳаракатлар XIV асрнинг иккинчи ярмида ва XV асрда юз берди. 1378 йилда Италиядаги Чомпи кўзғолопи бу ҳаракатлар учун энг яққол мисолдир. Бу ҳақда XIII—XV асрларда «Италия тўғрисида» деган бобда гапирилади¹.

Савдонинг ривожланиши. XII—XV асрларда Ғарбий Европа савдоси катта ютуқларни қўлга киритди. Салиб юришларв натижасида кўп ютуқларга эришган Урта денгиз хавзаси била»

¹ XIII бобга қаралсин.

бир қаторда, Европанинг бошқа қисмида— Шимолий Германия шаҳарларини Нидерландия, Скандинавия мамлакатлари ва Новгород билан боғлаган Шимолий ва Болтиқ денгизларида ҳам савдо-сотик ишлари кенг кўламда ривожланди. Немис ганзаси (савдо иттифоқи) деб аталадиган иттифокка қарашли бўлиб, ўзларининг катта-катта савдо оборотларига эга бўлган шаҳарлар булар орасида айниқса ажралиб турарди. Германиянинг Любек, Гамбург, Бремен ва бошқа шаҳарлари ана шу Немис ганзаси составига кирар эди. XIII—XV асрлар даврида Ганза (жами бўлиб бунга 80 га яқин шаҳар кирган эди) Европанинг шимоли-шарқи билан, Скандинавия, Польша ва Россия билан кенг савдо-сотик олиб борарди. Ганза билан интенсив равишда савдо-сотик олиб борган шаҳарлар орасида йирик рус шаҳри Улуғ Новгород бор эди. Бошқа рус шаҳарларидан Псков, Смоленск ва Полоцк Ганза билан савдо-сотик муносабатларида бўлган эдилар. Шимолий ва Шарқий Европадан олиб кетиладиган ўрмон ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (ғалла, балиқ, асал, қайиоқ лоси, ёғоч, смола, арава мойи, мўйна ва бошқалар) эвазига ганзаликлар Ғарбий Европа хунармандлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни (Фландрия ва инглиз мовутлари, немисларнинг металл буюмлари, француз винолари ва х. к.), шунингдек, қисман Леваитдан келтириладиган товарларни (дориворлар, жанубнинг қуруқ мевалари, шарқнинг зеб-зийнат буюмлари ва бошқаларни) бу ерларга олиб келардилар. Шимолий (Болтиқ бўйи-немис) ва жанубий (Урта денгиздаги) савдо марказлари, асосан, сув (дарё) йўллари орқали бир-бирлари билан алоқа қилардилар. Германияда Рейн ва Эльба, Францияда Сена ва Рона асосий дарё йўллари ҳисобланар эди. Альп тоғлари орқали ўтган Сен-Бернар, Сен-Готард ва Бреннер сингари бир қанча доволар қуруқликдаги муҳим савдо-сотик йўллари родини ўйнади.

XIII асрда ва XIV асрнинг биринчи ярмида Европадаги турли мамлакатларнинг товарлари келиб йиғиладиган энг гавжум савдо жойи—Шампань ярмаркаси эди. Ярмаркалар бир-бировидан унча йироқ бўлмаган Шампаннинг тўртта шаҳарида (Труа, Бар, Бри ва Ланьи) бўлиб, ҳақиқатда бутун йил бўйи савдо давом қиларди. Шампань ярмаркалари ўрта асрдаги вақт-вақти билан бўладиган савдодан («ярмарка» сўзининг асл маъноси; «йилда бир марта бўладиган савдо» демакдир) янги замон савдоси учун характерли бўлган доимий, мунтазам, кундалик савдо оборотига кўчиш формаси эди.

Юз йиллик уруш муносабати билан XIV асрнинг иккинчи ярмида Шампань ярмаркалари ўз аҳамиятини йўқотди. Уларнинг ўрнига Лион шаҳри қад кўтариб, унинг ярмаркалари ҳам кенг халқаро аҳамиятга эга бўлди. Кейинроқ, XV—XVI асрларда, Женева шаҳри ва унинг машҳур ярмаркаси йирик халқаро савдо маркази ўрнини эгаллади.

Германияда Франкфурт-Майн шаҳридаги баҳорги ва кузги

ярмаркалар ҳамда Лейпциг шаҳридаги ярмарка (1165 йилдан буён давом этиб келади) халқаро ярмаркалар сифатида ажралиб чиқди.

Банкларнинг вужудга келиши. Халқаро савдо ривожланиши муносабати билан Ғарбий Европада мунтазам пул операцияларини олиб борувчи алоҳида муассасалар сифатида банклар ҳам пайдо бўла бошлади. Банк ишининг ривожланишида сарроф (пул майдаловчи)лик касби катта роль ўйнади. Ҳар қандай ярмаркада ёки катта бозорда сарроф одатда зарур шахс бўлиб ҳисобланарди. У ўрта асрлар даврида фақат короллар томонидангина эмас, балки йирик феодаллар томонидан ҳам зарб этилган танга-чақаларнинг, одатда, сохтаи ёки сохта эмаслигини, яъни танга-чақанинг сифатини аниқлаб берарди. Танга-чақаларни махсус тарозчада тортиб кўриш йўли билангина унинг ҳақиқий қийматини аниқлаш мумкин эди. Саррофлар пулларни айирбошлар ва уларни бир жойдан иккинчи жойга кўчира эдилар, савдогарларнинг бекор ётган маблағларини омонатга олар ва, ниҳоят, ўзларининг хусусий пул запасларидан савдогарларга (кредит) қарз бериб турардилар. Дастлабки банкирлар кўпроқ италянлардан чиққан эди. «Банк», «кредит», «ломбард», «банкротлик» деган сўзлар асли италянча бўлиб, кейинчалик улар умумевропа аҳамиятига эга бўлди. Флоренцияда папа қуриясининг даромадлари ўсиб бориши муносабати билан банк иши ривож топди. Папалар Европанинг турли мамлакатларидаги рухонийлардан ўзларига қарашли даромадларни йиғишни Флоренция банкирларига топшира эдилар, бунинг эвазига банкирлар папа хазинасига олдиндан катта-катта суммаларни олиб келиб топширишлари лозим эди. Италянлардан ташқари, ўрта асрлар даврида судхўр-банклар сифатида яхудийлар катта роль ўйнайдилар, яхудийлар, одатда короллар ва феодалларга қарзга пул бериб турар эдилар. Урта асрлар даврида пул қарз бериш шартлари хали жуда ибтидоий даражада эди. Қарз пул ғоят юқори процентлар билан бериларди-ю, лекин кредитор (қарз берувчи)нинг ўз капиталини яна қайтариб олишига сира кўзи етмасди. Феодаллар ва хатто короллар ҳам қарз олган пулларини тўлашдан аксарият бош тортар эдилар. Бу ҳол кўпинча йирик банкирлар хонадонларининг синишига сабаб бўлган эди.

Шаҳарлар ривожининг қишлоқдаги ижтимоий ҳаётга кўрсатган таъсири. Урта асрлардаги шаҳар қанча кўп ривожланса, у феодал қишлоғига шунча кўп таъсир кўрсатди. Кўп помещьелар бозор оборотига тортила бошлади. Масалан, XIII ва XIV асрлардаги инглиз манорлари (феодал вотчиналари) Лондонга ва Европа қитъасига жун, ғалла, қорамол ва бошқа товарларни кўплаб жўнатиб, кенг савдо ишлари олиб бордилар. Ганза савдоси Шимолий ва Болтиқ денгизлари районидаги турли мамлакатларда помещьелар етказган маҳсулотни ўз савдо оборотига тортган эди. Бой узумзорлар эгаси бўлган Бургундия монастир-

лари кўпинча узок юртларга экспорт қилинадиган ажойиб ви-нолар пиширар эдилар. Дехқонлар ҳам маҳаллий бозор билан тобора кўпроқ алоқа қиладиган бўлдилар. Шулар натижасида қишлоқдаги натурал хўжалик ўрнини пул хўжалигига бўшатиб бера бошлади. Бу ҳол натурал мажбуриятларни (баршчинада ишлаш ва махсулот билан оброк тўлашни) пул рента билан алмаштиришга ва дехқонларни шахсий крепостной қарамликдан аста-секин озод қилишга олиб келди.

XIII—XIV асрларда иқтисодий жиҳатдан энг тараққий этган Европа мамлакатларида — Италияда, Францияда, Англияда, Нидерландияда ва Ғарбий Германияда дехқонларни крепостной қарамликдан озод қилиш жуда тезлашди, аммо, шунга қарамай бу номи айтиб ўтилган мамлакатларда бу жараён ҳамма ерда ҳам бир хилда жадаллик билан боргани йўқ. Махсулотларни бозорга чиқариб сотиш истикболига муккаси билан кетган феодаллар, баъзан ҳатто баршчиани кучайтирмоқчи ҳам бўлдилар. Лекин бундай «феодал реакцияси» одатда дехқонларнинг қаршичилигига дуч келарди, бу қаршилик эса баъзан йирик кўзғолонларга айланиб кетарди, бу ҳол феодалларни батамом пул рентага ўтишлик учун розилик беришга мажбур этди.

Иккинчи томондан, пул хўжалиги ривожланиши натижасида дехқонларнинг ўзларини ичида кескин мулкый табақаланиш бошланди. Дехқонлар орасидан батрақларни эксплуатация қиладиган, судхўрлик билан шуғулланадиган, помещчиклардан ёки бошқа дехқонлардан катта-катта ерларни ижарага оладиган бакуват, бой хўжаликлар ажралиб чиқа бошлади. Қишлоқнинг бошқа қисмида кўп сонли кам ерли дехқонлар майдонга келди. Помешчиклар ва бой дехқонлар бу кам ерли дехқонлар орасидан ўзларига қишлоқ хўжалик ишчиларини териб олар эдилар.

Феодализм емирилиши шароитида ўрта ҳол ва энг камбағал дехқонлар аҳолининг ёмонлашуви дехқонларнинг йирик кўзғолонларига — XIV—XVI асрларда Европанинг турли мамлакатларини бирин-кетин титратган дехқонлар урушларига олиб келди.

XVIII БОБ

XI—XV АСРЛАРДА ФРАНЦИЯ

Ғарбий Европада сиёсий марказлаштиришнинг бошланиши. XI асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан шаҳарларнинг ва товар-пул хўжалигининг ривожланиши замида Ғарбий Европада сиёсий марказлаштириш жараёни бошланди. Парчаланиб кетган давлатларни бирлаштириш, король ҳокимиятини мустақкамлаш вэ кучайтириш жараёни юзага келди. «Тенглар ўртасида биринчиси»гина бўлган королликдан иборат шаклсиз феодал монархияси

аста-секин, анча марказлашган ва тартибга тушган тоифавий монархияга айланиб, XV—XVI асрларда эса мутлақ монархияга ўтди.

Ф. Энгельс ўрта асрлардаги король ҳокимиятининг аҳамияти тўғрисида бундай деб ёзган эди: «у тартибсизликдаги тартиб вакили эди, исёнчи вассал давлатларга бўлинишга қарама-қарши ўлароқ, таркиб топаётган миллатнинг вакили эди»¹. Король ҳокимияти феодализм пардаси остида ташкил топган барча революцион элементларга мойил бўлганидек, бу революцион элементлар ҳам король ҳокимиятига худди шундай мойил эди. Феодал тарқокликни бартараф қилиш зарурий ва тарихан прогрессив вазифа эди.

Ғарбий Европанинг иккита мамлакатига —> Англияда ва Францияда марказлашган давлатлар жуда тез таркиб топди. Бу мамлакатларда сиёсий марказлаштириш жараёни, асоан XIII—XV асрлардаёқ тугалланди.

Францияда ҳам, Англияда ҳам бирлаштириш жараёнига қулайлик туғдирган тарихий шарт-шароит, аввало, ҳар иккала мамлакатдаги саноат, савдо-сотик соҳасида, шаҳарлар ва ички бозорнинг ташкил топишида иқтисодий ривожланишнинг жадаллик билан бориши бўлди. Мамлакатнинг турли районлари билан боғланган йирик шаҳарларнинг, жумладан, Париж ва Лондон шаҳарларининг эртароқ вужудга келиши сиёсий жиҳатдан марказлаштириш айниқса энгиллаштирди. У ёки бу мамлакатда товар-пул муносабатларининг ривожланиши замида кучли учинчи тоифа² — шаҳарликлар майдонга келди. Аҳолининг барча гуруҳлари орасида шаҳарликлар тарқок феодал монархиясини тепасида кучли король ҳокимияти турган, исёнчи феодалларни тартибга чақиришга ва мамлакатда мустақкам «короллик осойишталиги»ни таъминлашга қурби етадиган марказлашган королликка айланттиришдан жуда манфаатдор эдилар.

Ф. Энгельс энг аввало Франциянинг тарихини назарда тутиб, у бундай деб ёзган эди: «Король ҳокимияти билан бюргерлар иттифоқи X асрдан бошланди; жанжал-низолар натижасида бу иттифоқ тез-тез бузилиб турди, бутун ўрта асрлар давомида ривожланиш узлуксиз бир йўналишда бормади, ахир; бу иттифоқ,- ниҳоят король ҳокимиятининг батамом ғалаба қилишига ҳозирча ёрдам бераркан, у янгидан тикланиб, тобора мустақкам-роқ ва тобора қудратлироқ бўлди, бунинг эвазига король ҳокимияти эса ўз иттифоқчисини қуллик асоратига туширди ва талади»³.

¹ К-Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 21-том, 411-бет.

² Урта асрлар даврида рухонийлар т-биринчи тоифа, дворянлар — иккинчи тоифа, шаҳарликлар ёки буржуазия — учинчи тоифа ҳисобланарди.

³ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 21-том, 411—412-бетлар.

ФРАНЦИЯНИНГ БИРЛАША БОШЛАШИ,
ГЕНЕРАЛ ШТАТЛАРНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

^X1—XIII асрларда Франциянинг иқтисодий тараққиёти. XI, XII ва XIII асрларнинг иккинчи ярмида Францияда ишлаб чиқарувчи кучларнинг жуда тез ривожланганлиги кўрилди. Дехкончилик анча ўсдил. Ернинг бир қисми бир жуфт ҳўкиз кўшилган ғилдираксиз энгил плуг билан, бошқа бир қисми икки ёки уч жуфт ҳўкиз кўшилган оғир плуг билан яхшилаб -ҳайдалар эди. Абуғдой, жавдар, сули, арпа ва бошқа бошқоқли экинлар ҳосили кўпайиб, экилган уруғликка қараганда беш ва ҳатто олти ҳисса ортиқ ғалла йиғиб олинадиган бўлди. Боғдорчилик, полизчилик, узумчилик соҳасида катта ютуқларга эришилди. Шаҳарларнинг ўсиши билан озуқа маҳсулотлари — нон, гўшт, ёғ, сабзавот па бошқаларга, шунингдек, турли кишлоқ хўжалик хом ашёсига (жуп, зиғир, тери ва ҳоказоларга) бўлган талаб кўпайди. Товар мuposабатлари француз кишлоғига кира бошлаб, ушбу маҳаллий ш.лар билан жуда яқиндан боғлади. Париж ўсиб бориши билан у фақат ўзига туташган округлардаги кишлоқлардагина эмас, балки анча узоқ округлардаги кишлоқлардан ҳам ўзини кишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлашни талаб қилди.

Ч| XI—XIII асрларда Франция шаҳарлари катта юксалишни бошидан кечирди. Жанубдаги шаҳарларнинг кўпчилиги, шу жумладан, кўпгина кўхна Рим шаҳарлари, анча катта sanoат марказларига айланибгина қолмай, балки улар Италия ва Яқин Шарқ (Левант) билан ҳам қизғин савдо-сотик олиб бордилар. Булар орасида Марсель, Тулуза, Монпелье, Нарбонна алоҳида ажралиб турарди. Айни замонда шимолда ва шимоли-шарқда Амьен, Суассон, Лан, Санлис, Бовэ, Руан, Реймс, Труа ва бошқа кўпгина шаҳарлар ўсиб чиқдилар ва sanoатнинг муҳим марказларига айландилар. Бу шаҳарларда мовут ва қаноп газламалари етиштирилди, мўйна, ишланардк, темир, қалайи, қумуш, эмаль ва бошқалардан турли металл буюмлар тайёрланарди. Ривожланаётган шимоли-шарқ савдо-sanoатининг гавжумлиги кўп сонли ярмаркаларда намоён бўлди. Шампаннинг турли шаҳарларида — Труада, Провенда, Брида, Ланьида ва бошқа жойларда деярли бутун йил бўйи савдо-sотик қилинар эди. Умуман, савдо оборотларининг микёси ва ташқи савдода иштирок этиш жиҳатидан Франциянинг шимоли-шарқий вилоятлари жанубий шаҳарларга қараганда ҳали орқада эдилар. Аммо, иккинчи томондан, шимолдаги ҳунармандчилик ишлаб чиқариши жанубдагига нисбатан камроқ ривожланган эди. Шимоли-шарқнинг савдо-sотик муносабатлари қисман халқаро айирбошлаш (Германия, Нидерландия, Шимолий Италия билан савдо-sотик қилиш), қисман шимоли-шарқий вилоятлар ўртасидаги ички айирбошлаш характериға эға эди, шунинг ўзи билан Шимоли-Шарқий Франциянинг кенг ички бозорига асос солинди. Ана шу

ички бозор заминида келажакда умумфранцуз миллий бозори вужудға келиши лозим эди. Ариж кўпроқ савдо ва sanoат маркази аҳамиятиға молик бўлиб, бунға фақат шимолий ва шимоли-шарқий вилоятларгина эмас, балки шимоли-ғарбий ва ғарбий районлар ҳам яқинлаша бошладилар. Короллик пойтахтининг Сена, Марна ва Луара сингари буюк дарё хавзасида жойлашганлиги уни шаклланаётган миллий, иқтисодий, тил ва маданий алоқаларнинг табиий марказига айлантирди.

Биринчи Капетингларнинг идора қилиши. Биринчи Капетинглар ҳокимияти дастлаб тамомила заиф эди. X ва XI асрларда Франция Ғарбий Европанинг энг тарқоқ монархияларидан бири эди. Король бу ерда князь-феодаллардан бирининг, ҳаттоки кучли бўлмаган князь-феодалнинг оддийгина ўрнини эгалларди. Кўпгина кўшни йирик феодаллар, ҳар қайсиси ўз холича королдан кучлироқ эди. Ва фақат феодалларнинг ўзаро рақиблиги, черковнинг, кейинроқ эса шаҳарларнинг Капетингларни кўллаб-қувватлаши, бу династия вакиллариининг усталик қилиб, оҳиста сиёсат юргизиши биринчи пайтларда лоақал ўз уруғининг короллик унвонини кўлдан чиқармай, балки уни наслдан-наслға мерос қилиб қолдириш имконини берди. Король ўзининг меросий доменида — Иль де Франс герцоглигида озми-кўпми хўжайин эди. Бу нисбатан камбар минтақа бўлиб, шимолдаи жанубға қараб чўзилиб кетган ва аммо иккита каттагина шаҳарни — Париж билан Орлеанни "ўз ичига олган эди, шу билан бирға, бу территорияға бошқа мулклар ҳам суқилиб кирган эди.

Король домени (юрти) территорияси Франциядаги икки муҳим дарёнинг, яъни Сена билан Луара дарёсининг ўрта оқим бўйларидаги ерларни ўз ичига олса-да, лекин бу дарёларнинг мансаблари, қуйи ва юқори оқимлари бўйларидаги жойлар бошқа феодалларға қарашли эди. Король доменини халқа қилиб ўраб олган энг йирик феодал князлик мулклари қуйидагилар эди: шимолда — Фландрия графлиги, Нормандия герцоглиги, Бретань герцоглиги, ғарбда — Анжи графлиги ва Аквитания герцоглиги, жанубда — Овернь графлиги ва сўнгра Тулуза (Лагедок) графлиги, шарқда — Шампань графлиги ва Бургундия герцоглиги бор эди. Бу энг йирик герцоглик ва графликлардан ташқари, кичик микёсда ўнлаб бошқа мустакил феодал ерлари ҳам бор эди. Ҳатто король ўзига қарашли доменда ҳам маҳаллий баронларға қарши қаттиқ қураш олиб борарди. Король Париждан Орлеанға борганида уни кўпдан-кўп қуролли мулозимлар албатта қузатиб боришлари керак эди. Ҳокимиятни отадан ўғилға мерос қилиб қолдириш одатини сақламоқ учун Капетинглар X—XI асрлар даврида ва ҳатто XII асрнинг биринчи ярмида ҳам король валиаҳдига ўзи ҳаёт вақтидаёқ тож қийғизиш урф-одатини бажарар эди. «Қари король» ёнида одатда, бошқа «ёш король» ҳам королликни бошқарар эди.

Король ҳокимиятининг кучая бошлаши. XII асрнинг биринчи ярмидагина Людовик XI ва Людовик XII ҳукмронлик қилган

даврдa король хоқимияти бир қадар юксала бошлади. Людовик VI Семиз (1108—1137) деярли бутун ўттиз йиллик ҳукмронлик даврини ўз домендаги баронларга қарши кураш билан ўтказиб, пироварди уларни ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлди. Шимолий Францияда саноат шаҳарларининг гуриллаб ўсиши муҳим сиёсий натижаларга эга бўлди. Франциянинг бу қисмида юқорида кўрсатиб ўтилганидек, шаҳарлар коммуна¹ ҳуқуқини олиш учун зўр бериб ва қаттиқ ҳаракат қилдилар. Людовик VI бошда иккиланиб, шадар ҳаракатига нисбатан дарҳол қулай мавқеини эгалламади. (Аммо Людовик VII даврида (1137—1180), айниқса ундан кейинги король — Филипп II Август давридаёқ короллик хоқимияти шаҳарларнинг маҳаллий феодалларга қарши олиб борган курашида шу шаҳарларни қатъиян қўллаб-қувватлади.)

Людовик VII даврида король сулолавий никоҳ йўли билан жануби-ғарбдаги жуда катта герцогликни — Аквитанияни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Аммо, тез орада король Элеонора Аквитанская билан қўйди-чикди бўлгандан кейин бу катта сиёсий ютуқ пучга чикди. Бунинг устига Элеонорага шошиб-пишиб уйланиб олган инглиз короли Генрих II Плантагенет бу энг бой вилоятнинг эгаси бўлиб олди ва Капетинларнинг хавфли рақибига айланди. XII аср ўрталарида Франциянинг деярли бутун ғарби (айни замонда Анжу графлари бўлган) инглиз Плантагенетлари қўлига ўтди; Плантагенетлар мулкига Анжу, Бретань, Аквитания, Гасконь, Оверниннинг бир қисми, Турень, Пуату, Мен, шунингдек, Франциянинг шимолидаги Нормандия герцоглиги кирар эди. Француз мулкларига эга бўлган Плантагенетлар Франция королининг вассаллари ҳисобланардилар. Аммо бу вассалларнинг мулклари король домендан бир неча марта каттароқ эди.

Людовик VII иккинчи салиб юришда қатнашди, лекин бу юриш унга кам фойда келтирди. Лекин король йўқ вақтида мамлакатни идора қилиб турган аббат Сугерий ҳам маҳаллий баронларга қарши муваффақиятли курашни давом эттирди.

Шаҳарларнинг феодалларга қарши олиб борган курашларида Сугерий ҳам бу шаҳарларни зўр бериб қўллаб-қувватлади. Ниҳоят, савдо божлари қўпайиб борганлиги туфайли, шунингдек, король ер-мулкларидан келадиган даромадларнинг ортиб бориши натижасида ўсиб борган короллик молия ишларини ғоят зўр қобилият эгаси бўлган Сугерий тартибга туширди.

Филипп II Август. П. Людовик VII нинг ўғли Филипп II Август (1180—1223) ўз ҳукмронлиги остида француз ерларини бирлаштириш сиёсатини изчиллик билан олиб бориб, бу ишда порлоқ ютуқларни қўлга киритишга муваффақ бўлди.¹ Филипп короллик доменда жойлашган француз шаҳарларига ҳам, бошқа

¹ Коммуна ҳуқуқини олиш ҳаракати тўғрисида юқоридаги XVII бобга қаралсин.

XII аср — XIII аср охирида Франция

князь-феодалларга қаршли территориядаги шаҳарларга ҳам ҳомийлик кўрсатди. Филипп II ўзи ҳукмронлик қилган даврнинг бошларидаёқ шимолдаги Пикардияни ва Вермандуани короллик доменига қўшиб олган эди. Унинг Плантагенетлар билан бундан кейинги олиб борган кураши катта ғалаба билан тамом

булдиЛХШ аср бошларида Филипп II француз мулкларининг купчилигини: Нормандия, Анжу, Мен, Турень, Шатуниинг бир кисми (1204—1214) ни Плантагенетлардан тортиб¹ олди Французларнинг инглиз короли Иоанн Ерсизни (1214 йил июлининг бошида Ларош О' Муан ёнидаги жангда) ва унинг иттифоқчилари — Фландрия графини ва герман феодалларини (ўша 1214 йил июлининг охирида Бувин ёнидаги жангда) мағлубиятга учратган 1214 йил хал қилувчи ахамиятга эга бўлдиДБувин ёнидаги иккинчи жангда — эркин француз коммуналаридан ташкил топган шахар лашкарлари катта роль ўйнади, бу билан король хокимиятининг шахарлар билан тузган иттифоки очик-ойдин намойиш қилинди.

Юқорида люми айтиб ўтилган мулклар қўлга киритилиши натижасидаФилипп II Ла-Маншга ва Атлантика океанига бемалол чиқадиган бўлди; энг муҳим икки дарё — Сена билан Луара мансаблари эндиликда тамомила француз королига қарайдиган бўлдиЛДиска муддат ичида король домени территорияси бир неча марта кўпайди.

Филипп II даврида бошқа муҳим мулклар: король доменининг ғарбидаги Блуа ва унинг жанубидаги Оверннинг бир кисми, Франциянинг энг жанубидаги Лангедокнинг шарқий кисми (Тулуза графлигига қарашли мулклардан тортиб олинган кисми) ҳам қўшиб олинди. Шарқий Лангедок¹ Филипп II короллигининг охиридаёқ қўшиб олинган эди. Бу маҳалда королнинг ўғли шахзода Людовик (бўлгуси Людовик VIII) папа Иннокентий III нинг даъвати билан, еретик альбигойларга қарши салиб юришида қатнашган эди.

Филипп II Августнинг маъмурий реформаси. Филипп II даврида король доменига кўп микдорда ерлар қўшиб олинishi муносабати билан муҳим маъмурий реформа ўтказилди. Королликка қарашли барча мулклар б а л ь я ж деб аталувчи тенг маъмурий округларга бўлиниб, уларга короллик губернаторлари — б а л ь я л а р бошлиқ қилиб қўйилди. Бальялар ўз функциялари жихатидан Буюк Карлнинг графларини эслатардилар. Бальялар қарамоғида суд, солиқлар йиғиш, лашкарлар чакириш ишлари бўларди. Бальялар вақт-вақти билан королга ёзма ҳисобот бериб туришлари лозим эди. Бальялар одатда қиска муддатга ва саройга яқин турган кишилардан тайинланиб, улар маҳаллий провинциал зодагонларга қавм-қариндош бўлмаслиги ёки бирор масалада улар билан яқин муносабат бўлмаслиги шарт эди. Филипп II даврида жами бўлиб 20 бальяж ташкил қилинган эди. Жанубда, Лангедокда бальялар ўрнига сенешаллар тайинланди. Сенешалларнинг бальялардан фарқи

¹ Лангедок — тор маънода Тулуза графлигига қарашли мулклар демакдир; кенг маънода Франциянинг бутун жанубини ўз ичига олиб бунда яшовчилар шимолий парижликлар лаҳжасидан фарқ қилиб, алоҳида жанубий провансал лаҳжасида сўзлашар эдилар.

Плантагенеларнинг ерлари

шунда эдики, сенешаллар махаллий дворянлар орасидан чиққан амалдорлар эди. Король ҳокимиятининг жанубдаги таъсири, табиий, шимол, ғарб ва хусусан короллик марказидагига қараганда заифроқ эди.

Людовик IX Авлиё ва унинг суд—маъмурий соҳадаги реформалари [Людовик VIII қисқа вақт короллик қилганидан кейин Филипп II нинг набираси, Шаркка қилинган сўнгги салиб юришларининг ташкилотчиси Людовик IX Авлиё Францияда узок вақт ҳукмронлик қилди. Людовик IX (1226—1270) тахтга чиққанида эндигина 11 ёшга тўлган бола эди. Янгидан кўшиб олинган ерларнинг феодал зодагонлари ва короллик тахтига соф вассаллик муносабатларини сақлаб қолган мустақил князь-феодаллар королликни яна парчалаб юбориш мақсадида ёш королдан фойдаланмоқчи бўлдилар. Бироқ Людовик IX нинг онаси, королева-регет Бланка Кастильская сарой билан алоқадор феодалларнинг бир қисмига, майда рицарлардан иборат короллик вассалларига ва шаҳарларининг кўмагига таяниб, феодал зодагонлар исёнини бостирди. Вояга етган Людовик IX король ҳокимиятини янада мустаҳкамлаб, умуман буваси Филипп II нинг программасини давом эттирди.

Г. Людовик IX даврида. Пуатунинг жанубий қисми ва Тулуза шаҳари билан Ғарбий Лангедок кўшиб олинди. Король 1259 йилда Англия билан Франция ўртасида тинчлик шартномаси тузди, бу шартнома Франция учун фойдали эди. 3 Бу тинчлик шартномасига мувофиқ (бу Париж тинчлик шартномаси деб аталар эди) инглиз қороли шимолда ва шимоли-ғарбда илгарироқ ўз қўлидан бой берган вилоятлардан — Нормандия, Анжу ва бошқалардан қатъий воз кечиб, ўз ихтиёрида фақат Аквитанияни, шунда ҳам француз қоролига вассаллик ҳуқуқи билангина сақлаб қолди. Аммо Людовик IX короллигидаги энг муҳим нарса территориялар кўшиб олишгина эмас, балки маъмурий-суд ва молия реформаларидир.

Людовик IX даврида Францияни идора қилувчи марказий бошқарма ташкил топди; Короллик кенгаши ёки короллик курияси XIII асрда феодалларнинг съезидан марказий бюрократик муассасага айланиб, сўнг у бир қанча бошқарма (ведомство) ларга бўлиниб кетди. Кичик короллик кенгаши ёки «тор доирадаги кенгаш» ажралиб чиқиб, у королнинг ва унинг энг яқин амалдорларининг канцлер, коннетабель ва марказлаштириш сиёсатида тортилган, королга яқин турган оз сонли феодалларнинг доимий иш қўрувчи кенгашига айланди. Суд ишларини юргизувчи короллик куриясининг бошқа қисми алоҳида муассаса бўлиб қолди. Бу сўнгги муассаса Парламент (айнан: «суд маҳмадоналари» кенгаши) деган махсус ном олди. Ниҳоят, солиқлар йиғиш ва уларни ҳаракат қилиш ҳамда бошқа короллик даромадлари устидан қарайдиган алоҳида ҳисоблаш палатаси куриядан ажралиб чиқди.

Король амалдорларининг, айниқса суд бошқармасидаги

амалдорларнинг катта бир қисми университетларда «Рим ҳуқуқи»дан таълим олган шахслар бўлиб, кўпинча улар пастки табақадан чиққан, лекин баланд мартабага эришганликлари учун буткул королга хизмат қилишга тайёр турган ва унга содик кишилар эди. Одатда, уларни легистлар (латинча lex—«қонун», «ҳуқуқ» сўзидан келиб чиққан) деб атадилар. Легистлар кўп вақт шаҳарликлар орасидан чиқар эди. Король ҳокимиятининг шаҳарлар билан иттифоқи **ана шу вақтда яна бир марта** исботланди.

Король жанжалли масалалар чиққан пайтда уларни ҳал этиш учун фақат короллик судига мурожаат этишга феодалларни мажбур этиб, ўз доменда яккама-якка олишувларни ман этди. Жанжал чиққап кун билан уруш бошланиши ўртасида 40 куилик муҳлат белгиланиб, шу орада кучсиз томон королни бу жанжалга аралаштира олсин деган муддаода хусусий уруш қилиш ҳуқуқи анча чеклаб қўйилди. Людовик IX нинг суд реформаси ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. Король суди бутун короллик учун олий шикоят суди деб эълон қилинди, бу судга ҳатто короллик доменига ҳали кўшиб олинмаган территорияларнинг фуқароси ҳам шикоят билан мурожаат қила оларди. Баъзи суд ишлари (ўт қўйиш, сохта танга-чақа чиқариш, хотин-қизларни ўғирлаш ва ҳ. к.) албатта король судида қўрилиши керак эди.

Короллик молияси. Людовик IX танга-чақа зарб қилишда феодаллар билан рақобат қилди. У бошқа **герцог ва графларнинг** танга-чақа пул чиқариш ва уни амалда юргизишни бекор қилмас-ҳам, лекин короллик танга-чақа пулининг шу герцог ва графларнинг мулкларида ўзлариники билан баб-баравар юргизишига монелик қилмасликка ўз вассалларини мажбур этди. Натижада энг салмоқли короллик танга-чақа пули одатда феодалларнинг ёмон сифатли пулларини сиқиб чиқарар эди. XIII аср ўрталарида король бюджети жуда ўсди. Савдо-сотикдан, сан-оатдан ва короллик ер-мулкларидан (савдо-сотик, иқтисодий жихатдан ривожланган районлардаги) келадиган даромадларнинг тобора кўпайиб боришидан ташқари, Людовик IX хазинани бойитиш мақсадида феодалларнинг танҳо ерларидан усталик билан фойдаланди. Людовик IX замонида йирик феодаллардан ундириладиган вассаллик тўлови юқори даражада ошди. Король ўз вассалларидан кўп даромад олгани сингари, шаҳар-коммуналардан ҳам ўшанчалик кўп даромад оларди. Француз қеркови «иньом» сифатида королга катта-катта ақча тўларди. Людовик IX даврида бевосита король хазинасига келиб тушадиган салиб солиғи давлатнинг доимо олиб турадиган солиғи ролини ўйнади.

Умуман [Людовик IX даврида короллик даромадларининг ўсиши ўша замонда Франциянинг хўжалик жихатдан локсала борганлигини очикдан-очик «ўрсатар эди. Пул хўжалигининг ривожлана бошлаши, шаҳарлар, саноат ва савдо-сотикнинг ўсиши оқибатида мамлакатнинг сиёсий жихатдан марказлашуви

халқ хўжалиги барча тармоқларининг тараққий қилишига ижобий таъсир этди.

Дехқонлар ҳаракати. XIII асрда Францияда кишлоқнинг аҳволида кўзга кўринарли ўзгаришлар юз берди. Мамлакатда шахарларнинг ўсиши ва товар хўжалиги ривожлана бошлаши муносабати билан крепостной дехқонларнинг бир қисми (сервлар) феодаллар томонидан пул оброгига кўчирилди. Бу масала салиб юришлари дехқонларни озод қилишга биринчи сабабчи бўлиб, анча катта роль ўйнади. Салиб юришига кетаётиб ва бунда одатда пулга муҳтожлик сезган феодал ўз крепостнойларига пул тўлаб озодликка чиқишни ёки шу пул эвазига лоақал энг оғир крепостнойлик мажбуриятлардан қутулишни таклиф этар эди. Натурал мажбуриятларни ана шу тариқа пул билан айирбошлаш дехқонларни шахсан озод бўлишига ёрдам қилди ва бу ҳол эса прогрессив характерга эга бўлди. Аммо XII асрда ва XIII асрнинг биринчи ярмида бу жараён Францияда ҳали етарли даражада кенг тарқалмаган эди. Баршчилада ишлатиладиган ва натурал оброқ йиғиб оладиган крепостнойлик тузуми феодал эксплуатациясининг устун формаси бўлиб қолаверди. Иккинчи томондан, дехқонлар товар-пул хўжалигига ҳали етарли даражада тортилмаганликлари сабабли оброкни пул билан тўлашга ўтишнинг ўзи бу вақтда дехқонларга оғирлик қиларди. Король хазинасига тўланадиган тўловлар ва жумладан, салиб юришлари билан алоқадор ноҳақ солиқлар (салиб юриши солигини тўлаш, король Людовик IX ни асирликдан қутқазиб учун пул йиғиш ва х. к.) дехқонлар гарданига оғир юк бўлиб тушди.

<XIII асрнинг ўрталарида француз кишлоғидаги дехқонлар оммаси аҳолининг ёмонлаша бориши заминда кўплаб ҳар қанақанги маҳаллий жанжаллар ва дехқонларнинг сеньорларга қарши чиқишлари юз бериб турди. Дехқонларнинг бу чиқишлари баъзан анча «енг тус олиб, бутун-бутун вилоятларни ўз ичига олган оммавий ғалаёнларга айланиб кетарди. Франциянинг анчагина қисмига ёйилган бундай йирик кўзғолонлар жумласига 1251 йилда чўпонлар ҳаракати номи билан машҳур бўлган ҳаракат қиради. Идеология жиҳатдан бу ҳаракат салиб юришлари билан алоқадор эди. Дехқонлар орасида тарғибот олиб борилиб, уларнинг ўзларини салиб юришида, жумладан, король Людовик IX ни асирликдан қутқазиб қатнашишга даъват қилинарди. Дехқонлар янги салиб юришининг ташкилотчиси сайёр ваъзгўй «венгриялик муаллим» Яков номли киши бўлиб, у ўзининг халққа қилган ваъзларида сеньорнинг «оддий халққа» кўрсатган адолатсизликлари ва зўравонликлари тўғрисидаги социал темаларга ҳам тўхталиб ўтарди. Кўп сонли дехқонлар оломони Парижга тўпланиб, сўнгра у ердан жанубга томон йўл олади, сеньорларнинг йўлда учраган қўраларини поймол қилади ва улардаги мол-мулкни босиб олади. Кўзғолончиларни Орлеан ва Тур шаҳарларидаги камбағаллар қўллаб-қувватладилар. Кўзғолончиларнинг сони тез ўсиб борди, баъзи бир воқеанавислар-

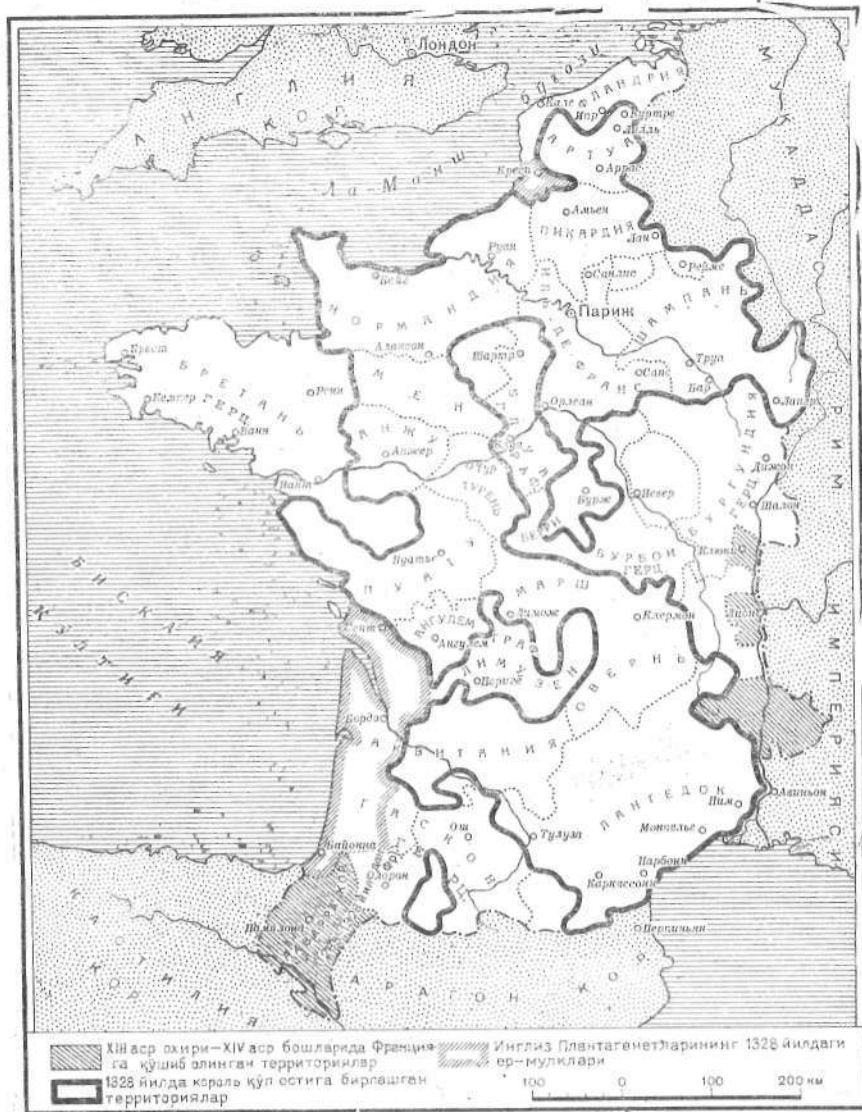
нинг айтишича, кўзғолончиларнинг сони 100 минг кишигача етган. Бироқ ёмон уюштирилган, ҳарбий ишда тажрибаси бўлмаган, охириги мақсаднинг нималигига тушуниб етмаган ва узок юришнинг маршрутини яхши билмаган дехқонлар ўзлари қўлта киритган ютуқларни мустаҳкамлай олмадилар ва ҳаракат тезда барбод бўлди. Дехқонларнинг айрим отрядлари йўлда озик-овқат ва бошқа қийинчиликларга дуч келиб, яна ўз юргларига қайтиб кетдилар. Кўзғолончиларнинг қолган отрядларини ҳукумат ва феодалларнинг шахсий ҳарбий кучлари тор-мор келтирдилар. Ҳаракат қатнашчиларининг кўплари қириб ташланди ёки қўлга туширилди, ҳаракат бошлиғи Яков Венгерскийнинг ўзи ҳам ҳалок бўлди.

Филипп IV Чиройли ва унинг Бонифаций УШ билан тўқнашувиги Людовик IX нинг невараси Филипп IV Чиройли (1285—1314) Капетинглар династиясининг учинчи йирик вакили эди. Филипп IV ўз короллигининг бошларида бой Шампань графлигини, Испания билан чегарадош бўлган Наварра короллигини за Франциянинг жануби-шарқидаги Лионэ (Лион вилояти билан Лион шаҳарини) ни жороллик доменига қўшиб олди. Шундан кейин, Филипп IV короллик қилган даврининг бошидан то охиригача ўша замондаги Шимоли-Ғарбий Европанинг саноат ўлкаси ҳисобланган Фландрияни эгаллашга ҳаракат қилди. «фландрия проблемаси» ҳуллас, баътамом ҳал бўлмасдан қолди. Куртра ёнидаги жангда («штор жанги») Гент ва Брюгге хунармандлари билан Фландрия дехқонлари 1302 йилда француз рицарларини каттиқ мағлубиятга учратдилар. Бироқ, бу муваффақиятсизликларга қарамай, король кўшинлари 1305 йилда Лилла ёнидаги жангда фламандликларга зарба берганларидан сўнг, Ғарбий Фландриянинг бир қисми ва унинг бир қанча саноат шаҳарлари король доменига қўшиб олинди.

Филипп IV даврида «мустақил» вассал князликлар сони тамомила оз қолди. Фландрия графлигидан ташқари, фақат Бургундия, Бретань, Аквитания герцогликлари (Аквитания инглизлар қарамоғида эди) ва Бургундия графлиги (собик Бургундия короллигининг шимолий қисми) ҳали кўшиб олинмаган эди.

Фландрия уруши вақтида ҳаракатларнинг ғоятда кўпайиб кетганлиги, шунингдек, король саройида ортиқча исрофгарчиликларга йўл қўйилганлиги туфайли XIV аср бошларида Филипп IV нинг молиявий ишлари тамомила издан чиқиб кетди. Король ҳар қандай йўллар билан даромадларини кўпайтирмоқчи бўлди. У шаҳарлардан пул қарз олиб, одатда уни қайтармасди; тадончилик мақсадида яҳудийларни мамлакатдан ҳайдаб юбориб, ноҳақ солиқлар олиб бўлганидан сўнг яна уларни мамлакатга киргизарди; у танга-чақани бузиб, бунинг оқибатида француз савдосини изидан чиқариб юборди, королликка қарашли ер-мулклардаги дехқонларни катта ҳақ тўлаш эвазига озодликка чиқишга мажбур этар эдилар. Королнинг солиқ йиғувчилари кўшиб олинган вилоятларнинг ҳаммасида изғиб юрганлари учун

XIII аср охири XIV аср бошларида Франция

кенг аҳоли оммаси уларни жуда ёмон кўрар эди. Ниҳоят, Филипп IV қудратли католик черкови манфаатларига жиддий путур етказди, бунгача католик черкови солиқ тарзида эмас, балки ўзига хос «инъом» ёки «ёрдам» тариқасида королга маълум миқдорда пул тўлаб келарди. Эндиликда Филипп IV руҳонийларнинг ҳам мухтазам суратда солиқлар тўлашларини талаб этди.

Королга папа Бонифаций VIII (1294—1303) кескин қарши чикди. Бонифаций VIII Григорий VII ва Иннокентий III лар сингари, теократик идеяларга жуда қаттиқ берилгаи одам эди. Руҳонийларнинг королга бирор-бир солиқ тўлашини папа ман этди ва бундаи ташкари, граф Фландрийский Филипп IV устидан папага шикоят қилтанлиги учун папа Фландрияга қарши урушни тўхтатишни королдан талаб қилди. Папанинг аралашувига жавобан, Филипп IV 1302 йилда уч тоифанинг — руҳонийлар, дворянлар ва шаҳарликларнинг вакиллари чакриб уларга король билан папа ўртасидаги жанжални муҳокама қилишни таклиф этди. Генерал штатлар¹ (бу йиғилиш ана шундай деб аталган эди) папанинг Франциянинг ички ишларига аралашуви хақидаги даъвосини (француз руҳонийлари ҳам шунга кирган эди) қоралаб чикди.

Жамоатчилик кўмагига таянган Филипп IV, папаликка қарши зўравонлик тадбирларини қўллашга ўтди.

Папанинг Францияга юборган легати (вакили), король буйруғига мувофиқ камокка олинди. Римнинг ўзидаги тўс-тўполонлардан фойдаланган Филипп IV Римга ўз агенти Ногарени юборди, Ногаре папа билан адоватлашиб юрган Рим баронлари гуруҳини кучайтирди. Бонифаций VIII Римдан кетиб Ананьидаги ўз хонадонининг қасрига борганида, Ногаре куролли отряди билан бу қасрга кириб олди. Хақиқатда папа бир қанча вақт камокка тушиб қолди. Бу воқеалардан кейин, орадан сал ўтар-ўтмас, кексайиб қолган Бонифаций VIII вафот этди. Папанинг ўлиmidан кейин, Филипп IV нинг тазъийки остида Климент V номини қабул қилган бордолик (француз) архиепископ папаликка сайланди. Климент V Римда истикомат қилишни хохламади, у Римда янги кўзғолонлар чиқишидан хавфсирарди, шу сабабли у ўз резиденциясини Францияга кўчирди. Дастлаб у Лионда ўрнашди, кейин Авиньон шаҳарига кўчиб келди, бу ерда папалар деярли 70 йил давомида (1309—1378) истикомат қилишди.

Шундай қилиб, илгариги вақтларда феодал короллари ва императорларини осонликча енгиб келган папалар бу сафар миллий элементларга таянган ва миллий сиёсатни ўтказган француз короли билан курашда тамомила муваффақиятсизликка учрадилар.

Филипп IV нинг кистови билан 1309 йилда бой Тамплиерлар ордени тугатилди, король бу ордендан жуда катта пул қарз олган эди. «Еретикликда айбланган орден француз ҳукуматининг тазъийки билан суд жавобгарлигига тортилди. Юзлаб рицарлар-монахлар гулханларда куйдирилди, барча ер-мулклар, кўпдан-

¹ «Генерал штатлар» деган ном — «ялпи тоифалар» (Ela15 Сепёгаих) ча ЕШз сўзи немисча 5laal: сўзига ўхшаш) иккита маънога, яъни «тоифа» ва «давлат» маъноларига эга; бу ерда биринчи маънода ишлатилади. Рус тилида Генерал штатларнинг бошқача маъноси ҳам бор. Давлат мансаблари, бунда «мансаб» сўзи «тоифа»ни ҳам билдиради.

қўп уйлар ва жуда қўп пул маблағлари тортиб олиниб, король хазиқасига топширилди.

Генерал штатлар. Королнинг папа билан қилган можароси муносабати билан биринчи марта чакирилган Генерал штатлар, кейин Филипп IV даврида 1308 ва 1313—1314 йилларда йиғилди. Доимо молиявий кийинчиликларни бошидан кечирган Филипп IV, ҳар сафар янги солиқлар учун розилик беришни штатларга таклиф қиларди. Янги солиқларни тасдиқлаш функцияси XIV асрнинг биринчи ярмида Филипп IV нинг ворислари даврида Генерал штатларнинг бундан кейинги фаолияти учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Генерал штатлар тузилиши натижасида Франциянинг давлат тараққиёти олға қараб бир қадам ташлади, чунки королни аҳолининг кенг ва энг нуфузли табақалари билан боғловчи янги муҳим орган пайдо бўлди. Генерал штатларга бой шаҳарликлардан вакиллар тортилиши айниқса муҳим эди. Бу нарса шаҳарларнинг сиёсий таъсири ўсиб борганлигини кўрсатар эди. Генерал штатлар эндиликда бутун мамлакат миқёсида король ҳокимиятининг шаҳарлар билан тузган иттифоқининг янги формаси эди. Король учинчи тоифага таяниб, ўз молия ишларини мустаҳкамлай олди ва қайсар феодалларни яна кўпроқ чеклаб қўйди. Дастлабки тарқок феодал монархияси ўз ўрнини марказлашган тоифавий монархияга бўшатиб берди, бу монархияни бошқаришда мамлакатдаги учта расмий тоифа вакилларининг мажлиси, шу жумладан, янгидан шаклланиб келаётган синф — буржуазия вакиллари ҳам иштирок қилди. <

ЮЗ ЙИЛЛИК УРУШ ВА ФРАНЦИЯНИ СИЁСИЙ ЖИХАТДАН ВИРЛАШТИРИШНИНГ ТУГАЛЛАНИШИ

Валуанинг идора қила бошлаши. 1328 йилда Капетингларнинг катта авлоди тугади. Филипп IV вафот этгандан кейин унинг бирин-кетин короллик қилган уч ўғли қазо қилиб, улардан эркак зурриёти қолмади. Феодаллар короллик тахтига Капетинглар кичик авлодининг вакили бўлмиш Филипп VI Валуани (1328—1350) сайлаб қўйдилар. Валуа короллиги даврида, 1349 йилдч, Франциянинг жануби-шарқида муҳим Дофинэ вилояти (собик Арелат короллигининг бир қисми) қўшиб олинди. Чунки Дофинэ ворис валиахдининг удели бўлиб қолди, ана шу замондан эътиборан тахт вориси одатда дофинлик валиахд деб аталадиган бўлди. Янги династия, умуман олганда Францияни бирлаштириш ва король ҳокимиятини мустаҳкамлашни амалга ошириб, ўзидан бурун ўтган аждодлар сиёсатини давом эттирди. Аммо Франция билан Англия ўртасида бошланиб кетган юз йиллик уруш муносабати билан Валуанинг вазибалари ғоят мушкуллашди.

Юз йиллик урушнинг бошланиши. **Француз феодалларининг мағлубияти.** 1337 йилдан 1453 йилгача гоҳ тўхтаб, гоҳ давом этган Юз йиллик уруш икки қўшни феодал давлатнинг тўқна-

шуви бўлиб, уларнинг ҳар бири бу вақтга келиб сиёсий жихатдан анча-мунча марказлаб олган ва катта моддий маблағларни қўлга киритган эди. Инглиз феодаллари билан француз феодаллари ўртасида континентдаги мулклар учун чиққан азалги территория можаролари урушнинг чиқишига асосий сабаб бўлган эди. Инглиз феодаллари Нормандия билан Анжунинг қўлдаи кетганини сира-сира унутолмадилар. Француз короллари хали инглизлар қўлида қолиб келаётган Аквитаниядаги мулкларни узил-кесил тугатишга ҳаракат қилардилар. Аммо Аквитания Англия учун иктисодий жихатдан катта аҳамиятга эга эди. Аквитаниядан, кимматбаҳо вино, мева, зотдор отларни Англияга олиб кетиларди. Аквитанияда инглиз феодалларининг қўлдаи-қўп ер-мулклари бор эди. Инглизлар, бу ерда энг катта маъмурий ва судьялик лавозимларини эгаллаб, катта-катта даромадлар олардилар. Фландрия масаласида ҳам Англия билан Франция ўртасида низо чиқди. Филипп IV бу кичик, лекин саноат жихатдан бой ўлкани эгаллаш учун бутун қуч-қувватини сарфлагани эди. Аммо у Фландрия шаҳарлариининг бир қисминигина қўлга киритишга муваффақ бўлган эди. Филипп VI Фландрия коммуналари билан курашда Фландрия графига ёрдам берди ва шунинг ўзи билан бу ўлкага ўз таъсирини қучайтирди. Лекин инглиз савдоси манфаатлари Фландрия билан жўда яқиндан боғланган эди. Фландрия саноатининг ўзи инглиз жунисиз иш кўролмасди. Фландрия масаласи Англия билан Францияни Юз йиллик урушга олиб келган бошқа бир муҳим сабаб дейиш мумкин.

Филипп IV га хотин томондан набира бўлмиш инглиз қироли Эдуард III нинг француз тахтига қилган даъвоси уруш чиқишига баҳона булди. Лекин Францияда ворисликни бошқача принципи ўрнатилган эди. Француз юристлари, хотин томондан авлод бўлган одамлар короллик тахтига ўтиролмайди, дейишди. Шуниси қизикки, бунда улар ерга хотинлар ворислигини ман этган «Сали ҳақиқати» ни далил қилиб келтирдилар,

Юз йиллик урушда жанг ҳаракатлари жуда секинлик билан борди. Уруш расмий суратда 1337 йилда бошланди. Фландрия ва у билан қўшни Брабант Англия томонига ўтдилар. Фландрия графи француз қироли томонга қочиб ўтди. Аммо фақат 1310 йилга келиб инглизлар қатъий ҳаракатлар бошлаб, французларнинг Слейс (Шельда даресининг мансабига яқин жойда) ёнида турган флотини йўқ қилдилар. Денгизда қозонилган бу ғалаба инглиз флотини денгизда ҳукмрон қилиб қўйди. Лекин инглизлар билан французлар қуруқликда тўқнаш келгунларигача орадан яна бир неча йиллар ўтди. Бу тўқнашув Шимоли-Шарқий Франциянинг Кресига яқин жойида Фландрия чегарасидаги 1346 йилда бўлган жанг эди. Француз феодаллари катта талафот кўрдилар. Эдуард III бошчилигидаги инглиз қўшинлари тўла ғалабага эришдилар. Французларнинг енгилишининг асосий сабаби француз рицарларининг умумий сафда туриб жанг қилишга қобилиях-

Юз йиллик уруш (1337—1453)

сизлиги эди. Инглиз кўшинлари орасида ажойиб ўк-ёй отувчиларнинг бўлиши уларнинг қўлини баланд қилди. Инглиз камончилариюкоритабака дехконлар орасидан (йоменлардан)¹ танлаб олинган ёлланма кўшин ҳисобланарди. Йоменлар 350 кадам масофадан туриб оғир камонлардан мўлжалга аниқ урардилар.

¹ XIV асрда Англияда йомен деб, эркин дехкон-фригольдерларни айтиларди.

Йоменлар сабот ва матонат билан, шунингдек, ўзларининг ҳарбий маҳорати билан, рицарларнинг оғир қурол-яроғларини ва уларнинг якка-якка-бўлиб кўрсатган жасоратини пучга чиқардилар. Ундан кейинги, 1347 йилда Эдуард III Кале портини босиб олди, бу порт узоқ вақтгача инглизларнинг қуруқликдаги ҳукмронлигининг таянч манзилига айланди.

Юз йиллик урушда иккинчи йirik жанг 1356 йилда Пуатьега яқин жойда бўлиб ўтди. Инглиз кўшинлари бу сафар Франциянинг шимолига эмас, балки ғарбига келтириб туширилди, Француз феодаллари кўпсонли рицарь отликлар ёрдамида инглизларни мажаклаб ташлаш умидида эдилар. Бирок инглизлар яна ғолиб чиқдилар. Инглиз томонининг бош қўмондони Эдуард III нинг ўғли — Эдуард «Қора шахзода» бўлиб, у ўз кўшинини Пуатьега яқин жойдаги тепаликка ўрнаштиради, француз рицарлари эса бу жойда етарлича кенг ҳаракат қилолмадилар. Душман билан жанг вақтида инглизлар кўп француз феодалларини, шунингдек, рицарларни-хам асир қилиб олдилар. Француз қироли Иоанн (Жан) Раҳмдилнинг ўзи ҳам асир қилиб олинди (Иоанн Раҳмдил вафот этган Филипп VI нинг ўрнига 1350 йилда қороль бўлган эди). Бу ғалаба оқибатида Ғарбий ва Шимолӣ Франциянинг катта бир территориясини инглизлар оккупация қилди. Тиень ва Гаскопдап ташқари (XIV асрда Аквитания ана шу икки вилоятга бўлинган эди), инглизлар Пуатьени, Овернинг анчагина қисмини ва бошқа француз ерларини босиб олдилар. Инглиз отрядлари Франциянинг шимолини талаб, деярли Парижгача бориб етдилар. Урушдаги мағлубият Францияда сиқфий зиддиятларни кескинлаштириб мамлакатда жиддий сиёсий тангликни келтириб чиқарди. Бу пайтда француз Генерал'штатлари сиёсий жиҳатдан катта роль ўйнади.

1356—1357 йилларда Генерал штатлар. 1358 йилги **Париж** кўзғолони. Қороль асир қилиб олинганлиги сабабли қоролликни бошқариш вақтинча дофин Карл (Шарль) га ва унинг феодал маслаҳатчилари қўлига ўтди. Ҳукуматнинг аҳволи жуда оғир эди. Ҳазинада пул қолмади. Ҳарбий кучлар орасида тартиб-интизом йўқ эди. Инглизларнинг Парижга ҳужум қилиш хавфи бор эди. Марказий бошқармаларда порахўрлик, ўғирлик, тартибсизлик ҳукм сурарди. Дофин 1356 йил кузида Генерал штатларни чақирришга мажбур бўлди. 1356 йилги Генерал штатлар олатдан ташқари бир тус олди. Унга фавқулодда кўп депутат тўпланди. Шу билан бирга 800 кишидан иборат бўлган депутатларнинг ярмиучинчи тоифа вакиллари эди. Учинчи тоифа вакиллари ғоят активлик кўрсатиб, ҳукумат юргизаётган сиёсатни кескин танқид қилдилар. Демократик кайфиятдаги Лан епископи Лекок ва Париждаги мовут тўқувчилар цехининг оқсоқоли Этьен Марсель оппозицияга бошчилик қилдилар. Генерал штатлар кўп олий амалдорларни алмаштиришни, сарой харажатларини қисқартиришни ва Генерал штатларга солиқлар тайинлаш ҳуқуқига эмас, балки уларни йиғиш ва харажат қилиш ҳуқуқи ҳам берилишини

дофиндан талаб қилди. Сўнгра, бундан кейин мунтазам суратда (йилда уч марта) Генерал штатларни чақириб туришни талаб этди. Уруш масаласида Генерал штатлар уни давом эттириш тарафдори бўлиб, фақат штатларнинг розилигини олгандан кейингина душман билан сулҳ шартномаси тузишни талаб қилди. Генерал штатларнинг бу барча талаблари 1357 йилги Буюк март ордонанси номи билан расмий суратда қонунлаштирилди. Дофин 1357 йил 3 мартда бу қонунга имзо чекди.

Учинчи тоифанинг «ўзбошимчалиги»дан ғазабланган сарой феодаллари Этьен Марсель ва ҳаракатнинг бошқа раҳбарларига нисбатан жазо чоралари қўллашни қаттиқ талаб этдилар. Дофин ўзи имзо қилган март ордонансини бажаришга рўйхуш бермади. Шундан кейин 1358 йилнинг 22 февралда Парижда кўзғолон кўтарилди, бу кўзғолоини Марсель тарафдорлари тайёрлаган эди. Парижнинг 3 мингга яқин хунармандлари ва халфалари Король майдонига тўпландилар ва король саройига бостириб кирдилар. Дофиннинг бош маслаҳатчиларидан иккитаси ўлдирилди. Шундан кейин Марселнинг ўзи шахзоданинг —«бош маслаҳатчиси» бўлиб олди. Аммо Марселнинг васийлиги малол келган дофин, тез орада, Париждан қочиб улгурди. У Компьен шаҳрини (Парижнинг шимоли-шарқда, Уазадарёси бўйида) ўзига резиденция қилиб танлади ва бу ерда феодалларни ҳамда Генерал штатлардаги учинчи тоифага мансуб энг мўътадил депутатларни ўз теварагига тўплай бошлади. Худди шу вақтда, 1358 йил баҳорида, Парижнинг шимолидаги районда дехқонларнинг катта кўзғолони тайёрланар эди. Бу кўзғолон Жакерия кўзғолони деган ном олди.

Жакерия. XIII аср ўрталаридаёқ Францияда дехқонлар норозилиги юз берганлиги юқорида айтиб ўтилган эди. Крепостной дехқонларнинг ўнлаб айрим маҳаллий чиқишлари XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг биринчи ярмидаги хроникаларда рўйхатга олинган. Кенг дехқонлар ҳаракатининг асосий сабаби (бу нарса фақат Франция учунгина эмас, балки бундан кейин ҳам маълум бўлишича, XIII—XIV асрлардаги Еврупанинг бошқа барча мамлакатлари учун ҳам характерли эди) феодал системасининг емирилиши, феодал-крепостнойлик эксплуатациясининг эски формаларидан товар-пул муносабатларига асоеланган, дехқонлар оммаси учун янада оғирроқ бўлган унинг янги, ихчамроқ формаларига ўтилиши бўлди.

Дехқон-сервларнинг шахсий крепостной қарамликдан озод этилиши ва уларнинг «янги вилланлар»га айлантирилиши Францияда XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV аср бошларида зўр бериб давом этди. Қороль Людовик X короллик ер-мулкларидagi дехқонларни ҳақ тўлаш шarti билан озодликка чиқариш тўғрисида 1315 йилда фармон чиқарди. Қороль ўз фармонида бошқа катта ер эгалари ҳам мендан ибрат оладилар, деб умид қилган эди. Сервларни озод этиш тобора кенг миқёда давом этди. Янги «эркин вилланлар» (ҳақ тўлаб шахсий озодликка чиққан

собиқ сервлар ана шундай деб аталарди) француз кишлокларида тез-тез учрайдиган бўлди. Сервларга яқин турган «эски вилланлар» ҳам мажбурият ўташдан ҳақ тўлаб қутулдилар. «Янги» ва «эски» вилланлар муайян пул оброклари (чинши) тўлаш шarti билан ворисий заминдорларга айландилар. Бироқ «халос бўлиш» француз дехқони гарданига оғир юк бўлиб тушди. Озодликка чиқиш учун тўланадиган ҳақнинг ғоят даражада юқори бўлиши «озод бўлган» дехқонни судхўрлар сиртмоғига туширди. Айни замонда сеньорлар, аввалгидек, дехқонларни суд қиладиган сеньорлик судини сақлаб қолдилар, шунингдек, бир қанча натурал йиғинлар унДиришни ва шу жумладан, кичик баршчинада ишлатишни давом эттирдилар. Буларнинг ҳаммаси дехқон хўжалигининг ривожланишига тўсқинлик қиларди, дехқонни мустақил эркин майда товар ишлаб чиқарувчига айлантиришпи тўхтатиб турарди.

1349 йилда Францияга ўлат касаллиги («қора ўлим») тарқалиб, шимолий француз кишлоғига анча катта зиён-заҳмат етказди. Ниҳоят, Юз йиллик уруш, бу уруш орқасида давлат томонидан катта-катта солиқлар солиниши ва четдан келганлар, яъни инглизлар томонидан ҳам, ватаНдошлар — француз феодаллари томонидан ҳам кишлокларни беармюн пайҳон қилиниши сабабли француз кишлокларининг ғоят даражада тинка-мадори қуриди. Ҳеч қандай ҳокимиятни таи олмасдан, капандўзлик (мародёрлик) қилган ҳарбий отрядлар, яъни бригадалар дехқонларга айниқса катта зиён етказдилар. Бригадалар француз кишлокларини бемалол таладилар, дехқонларнинг озиқ-овқат маҳсулотлари ва мол-мулкларини тортиб олдилар, мол-холларини босиб олдилар, дехқон хўжалигини тамомила издан чиқардилар, дехқонларнинг ўзлари эса таловчилардан ўрмонларга қочиб, бекиниб юришга мажбур бўлдилар. Маҳаллий сеньорлар бригадаларга қарши қурашишда дехқонларга ҳеч қандай ердам кўрсатмадилар. Ҳатто бригадаларнинг «капитанлари» билан тил бириктириб, талаб олинган ўлжаларни бўлишда иштирок этган сеньорлар ҳам йўқ эмас эди.

1358 йилда Бове округида (юкрут маркази Бюве шаҳри) кўзғолон бошланиб, у кейин Сена, Марна ва Уаза дарёлари ҳавзасидаги катта районга ёйилди. Иль де Франс, ПикарДия ва Шампань дехқонлари кўзғолдилар.

1358 йил июпининг дастлабки 10 куни ичида ҳаракат жуда кенг миқёсда ёйилди. Дехқонлар (дворянлар нафратланиб уларни жаклар деб атардилар) (реодалларга қарши ғоят даражада ғазабланган эдилар. Дехқонларнинг шиори: «Барча зодагон кишиларни охирги зурриётигача битта қолдирмай қириб ташлаш» деган шиор эди. Аммо улар қороль бизни қўллаб-қувватлайчи деб ўйлаб, ўз байроқларида қороллик гербининг эмблемаси бўлмиш нилуфарни тасвишлаб кўрсатдилар. Бове округига қарашли бир кишлокдан чиққан ва ҳарбий ишдан хабари бўлган дехқон Гильом Қаль кўзғолончиларга бошчилик қилди. Шимоли-Шар-

кий Франциянинг баъзи бир шаҳарлари дехқонлар томонига ўтган бўлса-да, лакин улар ҳисбатан кам ва кўпроқ майда-чуйда шаҳарлар эди. Ма-салан, Бове шаҳарӣ кўзғолончиларга кўшилди ва улар анча мустаҳкам иттифоқ тузди. Бошқа шаҳарларда Санли, Мо, Руан жакларини қувватлаб чиқдилар. Лул зарб қилувчилар цехининг оқсоқоли, Этьен Марселнинг дўсти ва маслакдоши Жан Вайан бошчилигида жакларга ёрдам бериш учуи Париждан 300 кишилик отряд юборилди. Бироқ Амьен, Компьен ва бошқа йирикроқ шаҳарлар жакларни қўллаб-қувватлашдан бош тордилар.

Париж савдогарлари оқсоқоли Этьен Марселнинг ўзининг тулган маккеи ғалағи бўлди. Марсель кўзғолон кўтарган дехқонларга оғизда қизгин хайрихоҳлик билдирди. Унинг фармойиши билан Жан Вайан бошчилигида Париждан жакларга отряд жўнатилди. Аммо, шу билан бир вақтда, Этьен Марсель дехқонлар кўзғолонининг аҳамиятига етарлича баҳо бермади. Этьен Марсель дофинга қарши курашиш плапини, ҳар қалай, кўзғолон кўтарган дехқонлар билан иттифоқ бўлиб эмас, балки Франциянинг энг йирик феодаллари—Наварра қороли Карл Ёвуз билан иттифоқликда амалга оширишни мўлжаллади. Ғу феодал ҳам Капетинглар авлодидан бўлиб, француз тахтининг даъвогарларидан эди. Испания билан чегарадош Наварра қоролигидан ташқари, Карл Ёвузнинг Нормандияда ҳамкўпгина ер-мулклари бор эди. Кўзғолон пайтида жаклар билан кўшничиликда яшаган Карл Наваррский бу кўзғолонга бефарқ қарамади. У Уза дарёси водийсидаги Клермон шаҳаридан унча узоқ бўлмаган жойдан туриб кўзғолон кўтарган дехқонларга хужум қилди. Аммо жаклар кўп сонли бўлганлигини ҳисобга олиб, маккор шахзода жанг қилишга ботинмай, хийла-найранг ишлатиш йўлига ўтди. Карл гўё музокара олиб бориш муддаосида Гильом Кални ўз ҳузурига таклиф этиб, уни хиёнатқорона қамоққа олди, сўнгра эса унинг бошига қизитилган темир тожни қийдириб, қатл этди. Шундан кейин Шимолий Францияда феодалларнинг қонли жазолаши бошланиб, дехқонлардан ўч олинди. Карл Ёвузнинг ўзининг отрядлари, шунингдек, бошқа феодалларнинг отрядлари қарийб 20 минг дехқонни қириб ташладилар. Дехқонларни фақат франҶуз феодаллари қалтаклабгина қолмай, балки ҳатто уруш шароитида ҳам ўзларининг синфдош биродарларига ёрдам беришга шошилган англиз феодаллари ҳам уларни ўлгудек дўппосладилар.

Шу тариқа, жаклар кўзғолони қора қонга ботирилди. Ғтарли даражада уюшмаслик, дехқонларнинг душман феодалларга қўнғилчанлик қилишлари, бирор-бир аниқ ва равшан программанинг бўлмаслиги — Жакерия кўзғолонининг мағлубиятга учрашининг асосий сабаблари ана шулардир. Жакериянинг, шунингдек, ўрта асрлар давридаги бошқа дехқонлар кўзғолонларининг енгилишининг сабаби — дехқонларнинг шаҳарда ишончли иттифоқ-

чисининг йўқлиги бўлди, бундай иттифоқчисиз ҳеч битта дехқон кўзғолони енгиб чиқиши мумкин эмас. Этьен Марселнинг дехқонлар масаласидаги сиёсати синфий жихатдан чекланган ва қалтабинлик сиёсати эди. Аммо Марсель ўзининг сиёсий хатоси учун тез орада қаттиқ панд еди. Дехқонлар ҳаракатидан қўрқиб қолган феодаллар дофин теварағига жипслашдилар. Дофиннинг айғоқчилари Парижда ўз фаолиятларини қучайтирдилар. Шу орада Парижнинг ўзида ҳам норозилик ўсиб борди.

Этьен Марселнинг бой шаҳарликларнинг манфаатларини иазарда тутиб ўтказган солиқ сиёсатидан майда -хунармандлар норози эдилар. Ана шундан фойдаланган дофин тарафдорлари-пойтахтда оппозиция бошлиқларига қарши душманлик ҳаракатини уюштирдилар. Уз душмаилари билан юзма-юз келган тўқнашувларнинг бирида, 1358 йилнинг 1 августига ўтар кечаси Этьен Марсель ўлдирилди.

Карл V нинг реформалари. Урушнинг янги даври ва франҶузларининг муваффақиятлари. Қороль Иоанн Лондондаги асирликда вафот этгандан кейин, 1364 йилдан дофин Карл Карл V номи билан (1364—1380) ҳукмронлик қила бошлади. Қарл V 50-йиллардаги сиёсий кризисдан бир қанча сабоқ олди ва қороль бўлиб олгандан кейин, бир неча муҳим реформалар ўтказди. Бу реформалар қороллик ҳокимиятининг аҳолини анча хмустаҳкамлади. Аввало Карл V ипғлизлар билан сулҳ шартномаси тузди. 1360 йилги Бретињи сулҳ шартномаси жуда оғир шартларии ўз ичига олган бўлиб, франҶузлар Франциянинг шимоли ва ғарбидаги кўпгина территорияларни ипғлизларга беришга мажбур бўлган эди. Аммо Франция урушни давом эттиришга ожиз бўлганлигидан шундай қилиш жуда зарур эди.

Нафасни ростлаб олишдан фойдаланган Карл V энг хавфли феодалларни ер билан яқсон қилди. У Карл Ёвузга қаршли мулкларни.мусодара қилди ва унинг ўзини Франциядан хайдаб юборди. Герцог Бретанший франҶуз қоролига вассал қарамликни тан олишга мажбур бўлди. Карл V ниинг туғишган укаси Бургундия герцоги қилиб сайланди, шу билан Париж саройи Бургундия герцоглигига ўзининг сиёсий таъсирини ўтказа бошлади. Қароқчи шайқаларга айланган (бригандалар) вамаҳаллий аҳолини аёвсиз талаган феодалларнинг ҳарбий отрядлари (кампаньилар) ни тугатиш учун ҳукумат кўп қуч-қувват сарфлади.

Лекин Карл V давлатнинг молия ишларига айниқса қатта эътибор берди. 1369 йилда у бир қанча доимий солиқлар тўплаш — таможня божи (эдлар), туз солиғи "(габель)", ва хонадон солиғи (ёки «тутун» солиғи), яъни печкаси (фуажи) бўлган ҳар бир уйдан солиқ йиғиш тўғрисида Генерал штатларнинг розилигини олди. Ҳукумат штатларни чақирмай туриб ҳам, номаълум вақтгача («ҳарбий зарурият бунни талаб этган пайтгача») бу солиқларни йиғиш ҳуқуқини олди. Шундай қилиб, қоролга даромадларнинг доимо келиб турадиган манбалари топшириб қўйилди ва у эндиликда Генерал штатларга унчалик боғлиқ бўлмади

қолди. Карл V штатларни чакиришга бархам берса-да, ҳар ҳолда, учинчи тоифа аъзоларининг молия ооҳасидаги тажрибасидан фойдаланишга қарор берди. Учинчи тоифанинг кўпгина вакиллари у амалдорлар сифатида молия бошқармасига жалб қилди. Буржуазия вакиллари марказий бошқармага ишга қўйилдилар, лекин улар энди назоратчилар сифатида эмас, балки феодал давлатнинг оддий короллик амалдорлари этиб қабул қилиндилар.

Молия реформаси қўшинни қайтадан ислоҳ қилиш учун Карл V га зарур бўлган маблағларни етказиб берди. Елланма аскарлар қабул қилиш йўли билан королликнинг йирик ҳарбий отрядлари тузилди, бу отрядларнинг бир қисми отлик аскарлардан, бир қисми пиёда аскарлардан иборат эди. Стратегия жиҳатдан муҳим бўлган қасрлар қайтадан тикланди, 120 та кемадан иборат ҳарбий флот қурилди, француз қўшинида тўплар пайдо бўлди. Тўпларнинг пайдо билиши ҳарбий соҳадаги муҳим янгилик эди.

Ҳарбий реформа натижалари урушниги боришида дарҳол намоёи бўлди. Уруш ҳаракатлари бошлаишкетгапдапсўнг (1369 йилда), бу ҳаракатлар инглизлар учун муваффақиятсиз бўлиб чиқди. Карл V нинг истеъдодли бош қўмондони Дюеклен катта жангларга кирмай, лекин кичик-кичик эпчил отрядлар билан тез-тез ва тўсатдан ҳаракат қилиб, инглизларни бирин-кетин Нбр-мандия, Пуатье ва Гиендан суриб чиқарди. Дюеклен қасрларни камал қилишда артеллериядан усталик билан фойдалаиди. У 200 дан зиёдроқ қалъа-қўрғонни душмандан тозаллади. 1383 йилда инглизлар қўлида жами бўлиб бир нечта соҳил бўйи шаҳарлар қолган эди. Уруш аста-секин сўна борди. Карл V ва Дюеклеи вафот этгандан кейин, 1396 йилда 28 йилга чўзилган ярашиш аҳди тузилди.

Карл VI давридаги феодаллар анархияси. «Шахзодалар феодализми». XIV асрнинг охири — XV асрнинг бошлари Францияда янги сиёсий кризис замони бўлди. Карл V нинг ўғли Карл VI (1380—1422) балоғатга етмасдан туриб король бўлди. 90-йилларнинг бошларида у тёлба бўлиб қолди, шу даврдан эътиборан комигагина короллик қилди. Саройда феодаллар тўдасининг кураши бошланиб, унга короллик хонадонига мансуб шахзодалар бошчилик қилди. Сарой феодалларининг бир тўдасига королниги акаси герцог Орлеанский бошчилик қилди. Жанубнинг қудратли феодаллари — арманьяклар ҳам бу тўдани қўллаб-қувватладилар. Иккинчи тўданинг бошлиғи геродг Бургундский бўлиб, Карл VI нинг амакиси эди¹. Ҳар иккала тўда навбати билан ҳокимият тепасига чиқиб олиб, у давлат маблағларини талон-торж қилди, королликка қарашли мулкларни босиб олди, шаҳарларни талади.

¹ Манбаларда рақиблашган тўдалар одатда, бургиньонлар (бургундия тўдаси) ва арманьяклар (арманликлар тўдаси) деб юргизилади.

Юкори солиқлардан, амалдорларнинг йирткичилигидан ва бир ховуч олий мартабали феодалларнинг саройдаги зўравонлигидан азоб чеккан шаҳарларнинг норозилиги Парижда, Руанда, Амьенда ва Фландриянинг турли шаҳарларида 1380—1382 йилларда бўлиб ўтган бир қанча шаҳар ғалаёнларида ифодаланди. Париж халқ оммаси 1382 йилда қурол-аслаҳа омборини эгаллаган ва воқеанависларнинг айтишича, темир тўкмоқлар билан қуролланиб, солиқ йиғувчиларни ва королликнинг бошқа амалдорларини ўлдира бошлаганлар («тўкмоқчилар қўзғолони»). Нормандияда, Оверинда ва Лангедокда XIV аср 60—80- йилларнинг бошидан то охиригача кенг миқёсда деҳқонлар қўзғолонлари бўлиб ўтди. Бу қўзғолонлар ҳам қисман шаҳарлардаги халқ оммасининг чиқишлари билан боғланган эди. Қўзғолон қўтарганларни тюшенлар деб атадилар (тюшен сўзининг асл маъноси—«ўрмов кишилари» демакдир. Афтидан, қўзғолончилар ўрмонларда яшириниб юрганликлари учун шундай деб атаган бўлсалар-керак). Бироқ бу ғалаёнларнинг ҳаммаси ҳукумат томонидан бостирилди.

Кабошчилар қўзғолони. Карл VI даврида шаҳар қўзғолонлари орасидаги энг йирик қўзғолон — кабошчилар қўзғолони эди. Бу қўзғолон 1413 йил 27 апрелда Парижда бўлди. Бунда пойтахтнинг кенг хунармандлар оммаси қатнашди. Симон Кабош (қўзғолонинг ўзи ҳам ана шупинг иоми билан аталди) бошчилигидаги Париж қассоблари цехи қўзғолонда айниқса катта роль ўйнади. Париж университети вакиллари ҳам ҳаракатда қатнашдилар, улар янги кенг ордонанс лойиҳаси тарзида қўзғолончиларнинг 258 моддадан иборат талабномасини ишлаб чиқдилар, бу лойиҳа король амалдорларининг суиистеъмом қилишларига, шунингдек, энг йирик феодалларнинг — шахзодалар ва бошқа олий мартабали сеньорларнинг бошқарув ишларига аралашиларига ҳам бархам беришни мақсад қилиб қўйган маъмурий, суд ЕЭ молия реформаларининг муфассал планини ўз ичига олган эди. -Уша вақтда ҳокимият тепасида турган орлеанликларни кабошчилар ёрдамида ағдариб ташлашга интилган Бургундия тўдаси уларни очикдан-очик қўллаб-қувватлади. Кабошчилар ҳаракати қатнашчиларининг состави ҳар хил бўлганлиги ва герцог Бургундский томонидан етарлича ёрдам берилмаганлиги туфайли қўзғолон 1413 йилда бостирилди. Мағлубиятдан кейин кабошчиларнинг бир қисми Бургундияга қочиб кетди. Шу даврдаи бошлаб герцог Бургундскийнинг саройи король ҳукуматиға қарши фитналарниги асосий маркази бўлиб қолди. Герцог Бургундский инглиз короли билан музокара бошлаб, у билан дўстлик шартномаси тўзди.

Англия б'илан урушнинг яна бошланиши. Инглизларнинг ҳужуми. Француз феодаллари орасидаги кураш инглиз саройи учун сир эмас эди. Р'нглиз короли Генрих V (Ланкастерлар династиясига мансуб одам) қулай вазиятдан фойдаланишга қарор бериб, 1415 йилда уруш ҳаракатларини яна бошлаб юборди. У

ўша замонда ғоят кўп хисобланган 60 минг кишилик кўшин Сшлан Сена дарёси мансабига келиб тушди. Француз ҳукумати 100 минг кишилик лашкар тўплади, лекин унинг ҳарбий маҳорати ғоят паст эди. 1415 йил кузида инглиз кўшинлари билан француз кўшинлари Азенкурга (Пикардияда) яқин жойда тўқнашганларида, французлар яна каттик мағлубиятга учрадилар. Герцог Орлеанскийнинг ўзи инглизларга асир бўлиб тушди. Инглиз феодалларига дўст бўлган бургундияликлар «бетарафлик» сақлаб жацгда қатнашмадилар. Шундан кейин инглизлар бутун Нормандияни истило қилдилар. Инглизлар деярли Парижга яқинлашиб қолдилар ва герцог Бургундскийнинг кўмагида Карл VI ҳукуматини жуда таҳкирли сулҳ шартларини қабул қилишга мажбур этдилар. 1420 йилги Труа шартномасига кўра, Англия билан Франция умумий қороль қўл остида битта қоролликка биришдилар. Карл VI вафот этгандан кейин тез орада, шу Карл VI нинг кизи малика Екатеринага уйланган Генрих V ҳар иккала мамлакатнинг қороль бўлиши керак эди.

Шартномага мувофиқ Карл VI пипг ўғли ворислик ҳуқуқларидан маҳрум этилди, У Париждаи Армањьякларга қочиб ўтди. 1422 йил август ойининг охирида Генрих V 36 ёшида тўсатдан қазо қилди. Шу йилнинг октябрида кекса Карл VI вафот қилди. Сиёсий вазият дарҳол мушқуллашди. Инглиз-француз қороллиги тарафдори бўлган Бургундия тўдаси Генрих V билан Екатеринанинг 10 ойлик ўғли Генрих VI ни Англия ва Франциянинг қороль деб эълон қилди. Армањьякларнинг «миллий» француз тўдаси дофин Карлни Карл VII номи билан қороль деб эълон этди. Луара дарёсининг жанубидаги қичкина Бурж шаҳри бир неча йилгача Карл VII нинг пойтахти бўлиб қолди.

Француз қороллигининг аҳволи оғир эди. Урушнинг охири кўринмасди. Франциянинг шимоли билан жануби икки рақиб мамлакатга айланиб қолган эди. Инглиз феодаллари Франциянинг босиб олинган қисмида ўз уйларидагидек хўжайинлик қилдилар. 1428 йилда улар Орлеанни қамал қилмоқчи бўлдилар. Агар Орлеан олинса, инглизларнинг Франция жанубига янада хужум қилишлари учун бемалол йўл очилгап бўлур эди.

Жанна д'Арк. Чўзилиб кетган уруш қоролликка қарашли асосий районларнинг душман Томонидан босиб олиниши, Еургундия феодалларининг хоинлик сиёсати — буларнинг ҳаммаси Франция халқ оммасини ташвишга ва таҳликага солди. Турли жойларда интервентларга қарши халқ бош кўтариб чиқа бошлади. Ана шундай чиқишларнинг бири дехқон қизи Жанна д'Арк номи билан боғланган бўлиб, у урушнинг боришига катта таъсир кўрсатди. Жанна д'Арк Бургундиядан унча узок бўлмаган Шампаннинг Лотарингия билан чегарадош жо-йидаги Домреми деган қишлоқдан чиққан эди. Турли йўллар келиб туташган бу жойда уруш ҳақидаги хабарлар айниқса кўп фикр ва мулохазаларга сабаб бўлди. Ҳаёлчан, серандиша ва чексиз ҳаяжонланишга мойил Жанна д'Арк бу хикояларни зўр бериб тингларди. Франция-

ни инглизлардан худди Жанна д'Аркдек жасур одам халос қилиши лозим деган ишонч аста-секин бу қиз кўнглида туғила борди. Бу вазифага у, худойи таолонинг ўзи топширган иш деб қаради. Эркак кийимини кийиб олган Жанна д'Арк ҳарбий ишни билган бир гуруҳ ҳамқишлоқлари билан биргаликда душманлар билан курашда ёрдам бермоқ учун Карл VII ни излаб бориш учун йўлга равона бўлди. 1429 йилнинг мартада Карл VII нинг қасрларидан бирида уни қороль қабул қилди. Орлеан тўдаси янги «авлиё»нинг обрў-эътиборидан фойдаланмоқчи бўлди. Жанна д'Аркни армияга олишди. Рицарлик яроғ-аслаҳаларини тақиб олган бу қиз отда кўшинни айланиб чиқиб, уни Орлеан ёнида уруш ҳаракатларини бошлашга даъват этди ва ғалаба қўлга киритилажани олдиндан қаромат қилди. Жанна француз кўшини ичида интизомни кўтаришга чақирди ва душман билан олишувларда ўзи катта паҳлавонлик кўрсатди. Орлеанни озод қилиш операциялари тўла ғалаба қозонди. Орлеан 1429 йилнинг 5 майида озод қилинди. «Орлеан қизи» ҳақидаги шон-шухрат бутун Франция тупроғига ёйилди.

Тўғри хис-туйғуга амал қилган Жанна тез орада Карлга Реймс шаҳрида тож кийиш маросимини ўтказишга маслаҳат берди. Карл бу маслаҳатни қабул қилди. Карл VII нинг тож кийиш маросими муваффақиятли ўтди ва бу Франциянинг «қонуний қороль» бўлган Карлнинг обрў-эътиборини дарҳол кўтарди. Сўпгра, Жағша д'Арк уруш ҳаракатларини тезлатиш ва Парил томонга юриш қилишни қаттиқ туриб қоролга таклиф этди. Аммо Орлеан тўдаси бу ишни пайсалга сола бошлади. Дехқон қизининг маслаҳатларига қулоқ оолдилар-у, лекин бу маслаҳатлар бажарилмади. Унга ҳатто унинг ўзини катта хавф-хатар остида қолдирувчи майда-майда ҳарбий операцияларни бажариш топширилди. Шундай операцияларнинг бирида (Компъен шаҳрини мудофаа қилиш пайтида) бургундияликлар Жаннани асир қилиб олиб, сўнг уни катта ақча эвазига инглизларга топширдилар. Инглизлар Жанна д'Аркни сеҳргарликда айбладилар. 1431 йилнинг 30 майида Жанна д'Арк сеҳргар сифатида Руандаги бир майдонда ўтда куйдирилди. Карл VII Жанна д'Аркни ўлим жазосидан қутқаришни ҳатто хаёлига ҳам келтирмади.

Юз йиллик урушнинг тугаши ва унинг оқибатлари. Жанна д'Арк ҳалок бўлса ҳам, лекин униг ватанпарварлик иши ўз самарасини берди. Инглизларга қарши курашдаги жиддий ютуқлар унинг номи билан боғланган. Жанна д'Арк ҳақидаги хотира француз ватанпарварларини бундан кейинги курашга даъват этган ўзига хос байроқ бўлиб қолди. Франциянинг турли жойларидан майда рицарларнинг, дехқонлар ва шаҳарликларнинг янги қороллиқ отрядлари ёрдам бериш таклифи билан Карл VII ҳузурига келардилар. Айни замонда гўдак қороль даврида ва ҳарбий муваффақиятсизликлар шароитида инглизлар лагерида феодалларнинг айрим тўдалари ўртасида ички кўраш тобора кўпроқ кескинлашиб борарди. 1435 йилда герцог Бургундский

инглиз-француз тўдаси билан тузган иттифоқини бекор қилди. 1436 йилда Карл VII Парижга кириб келди. 40- йилларда инглизлардан Гиень ва Нормандия батамом қайтариб олинди. Улар қўлида биргина Кале порти қолди. Гарчи уришувчи томонлар ўртасида расмий сулҳ шартномаси тузилмаган бўлса ҳам, лекин Юз йиллик уруш 1453 йилда тўхтади.

Юз йиллик уруш Францияни жуда вайрон қилиб ташлади. Кўп шаҳарлар, турли вилоятларнинг савдо-сотиқ ишлари издан чиқди, жумладан шимолнинг жануб билан қиладиган савдоси узок вақтгача тўхтаб қолди. Королликдаги аҳоли тўртдан уч қисмга камайиб кетди. Экин экиладиган далаларнинг кўпчилиги харобаларга айланди, у ерларда ўрмон ва чакалакзорлар пайдо бўлди; юзлаб қишлоқлар гўё уларда ҳеч қачон одам боласи яшамагандек, ер юзидан ғойиб бўлди. Аммо урушнинг Францни учун ижобий томонлари ҳам бўлди. Уруш натижасида аввало, аҳолида миллий хис уйғонди. Уруш халқнинг ватанпарварлик юксаклиги <билап тамом бўлди. Юз йиллик уруш, оқибат-натижада, Францияни бирлаштириш жараёнипи илгари сурди. Урушгача мамлакатнинг жануби-ғарбида ииглизларга қарашли бўлган анча кенг территориялар (Гиень ва Гасконь) эндиликда Франция короллигига қайта бирлаштирилди. Король ҳокимиятининг жанубий вилоятлар (Лангедок) устидан мунтазам назорати Юз йилликуруш пайтида ва ундан кейингина узил-кесил ўрнатилди. Француз королининг инглизлар устидан ғалаба қилиши Бургундия герцоглигини қўшиб олиш масаласини навбатга қўйди. Бургундия герцоглари уруш маҳалида инглиз феодаллари билан иттифоқ тузган эдилар. Инглизларнинг мағлубияти герцоглигининг мавқеини заифлаштириб қўйди. Париж ҳукумати бирлаштирилмай қолган феодал мулклари орасидаги энг йирик феодал ерларнинг мустақиллигига барҳам бериш учун табиий, бу вазиятдан фойдаланишга шошилди.

(Тоз йиллик уруш вақтида Франция сиёсий марказлашиш масаласида катта ютуқларни қўлга киритган эди. Уруш пайтида йирик феодаллар халқ назарида ўзларини тамомила бадном қилдилар. Король ҳокимияти барча муваффақиятсизликлардан қатъи назар, ўзини «таркиб топаётган миллат»¹ маркази қилиб кўрсатди. Бутун куч билан давлат мудофаасини мустақкамлаш зарур бўлган уруш шароитларида король ҳокимияти ёлланган доимий армияни ўз ихтиёрига олди ва мунтазам солиқлар яратди; шу мунюсабат билан марказий ва маҳаллий короллик амалдорлари аппарати анча кенгайди. Карл V оолиқларига қўшимча қилинган солиқлар орасида т а л ь я номи янги солиқ айникса кэтта аҳамиятга эга бўлди (бу 'солиқ Карл VII даврида, 1439 йилда жорий қилинган эди). Талья солиғи аҳолининг асосий оммаси — дехқонлар билан шаҳарликларнинг мулкларидан ундирилди. Королларга «умрбод» қилиб белгилаб берилган бу

солиқ келгусида француз короллигидаги давлат даромадларининг асосий манбаи бўлиб қолди.

Инглизлар билан олиб борилган уруш маҳалида каттагина роль ўйнаган Генерал штатлар шу урушнинг боришида амалда йўқ бўлди. Тоифалар ўртасидаги низо-жанжал, француз шаҳарларининг бир-бировлари билан етарлича иноқ бўлмаслиги, учинчи тоифа вакилларининг бошқарув аппаратига, биринчи галда молия бошқармасига кириб олиши бу фактни етарли даражада изохлаб беради. Короллар, Карл ^дан бошлаб, Генерал штатлар ўрнига, вақт-вақти билан потабллар («машҳур кишилар») деб аталган одамларнинг йиғилишларини чақириб турадиган бўлдилар. Генерал штатларнинг акси ўларок, бу йиғилишлар тоифа вакилларининг йиғилишига ўхшамасди ва фақат маслаҳат бериш характерида бўларди. Нотаблларнинг йиғилишида қатнашган шаҳарликлар, амалда ўзига хос молия экспертлари эди. Ҳукумат булардан баъзи бир хил маълумот олишни истарди, лекин ҳукуматда уларнинг фикри инобатга олинмасди.

XV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДА ФРАНЦИЯ. АВСОЛЮТ МОНАРХИЯГА УТИЛИШИ

Людовик XI. Францияни бирлаштиришнинг тугалланиши.

ХV асрнинг иккинчи ярмида король ҳокимияти аллақачон чекланмаган моиархия хусусиятларига эга бўлиб, у Франциядазнг зўр қудратга эришди. XV асрда Людовик XI (1461—1483) энг атоқли король бўлиб, уни Франциянинг- биринчи абсолют короли деб бежиз айтмаганлар. У ўз замонасининг атоқли сиёсатдони, энг йирик дипломати эди. У ўз ҳукмронлигининг кўпчилик хисмини йирик феодалларга қарши аёвсиз курашда ўтказди. Феодаллар унга қарши «Жамият бахт-саодати уюшмаси» деган машҳур ном остида иттифоқ туздилар. Иттифоқнинг асосий раҳбари герцог Еургундский — Карл Жасур эди, Людовик XI нинг туғишган укаси ҳам шу иттифоқ билан алоқадор эди (биноқ Карл номи бунинг укаси тез орада вафот этади). Людовик XI одамларни пул бериб сотиб олиб ва турли фитналар уюштириб, иттифоқ бошлиқларининг ўйлаган ниятларини барбод этади. Людовик XI Лотарингия феодалларини ва Швейцария иттифоқи кантонларини герцог Бургундскийга қарши кўтара билди. 1477 йили Нанси ёнидаги жангда Карл Жасур мағлубиятга учради ва ўлдирилди. Унинг мулкларининг асосий қисми, яъни Бургундия герноглиги Людовик XI қўлига ўтди. Қарл Жасурга қарашли Фландрияни ва Нидерландиядаги бошқа мулкларни унинг Австрия-Германия шахзодаси Максимилиан Габсбургга эрга чиққан қизи Мария Бургундская ўзига мерос қилиб олди. Людовик XI Бургундия масаласини хал қилиб, исёнчи феодалларнинг бемалол адабини бера олди. Улар бирин-кетин қамоққа олиниб, қийноққа ва азобга солинди, бир қисми қатл қилинди. Шулар орасида Арманьяклар хонадони бутунлай ҳалок бўлди.

¹ К. Маркс ва Ф.Энгельс. Асарлар, 21-т., 411- бет.

XV асрнинг иккинчи ярмида Франция

Йиллар ўтиши билан Людовик XI тобора кўпроқ гумонсирайдиган ва ҳеч кимга ишонмайдиган бўлиб қолди. У деярли Парижни ташлаб чиқиб, кўпчилик вақтда шотландиялик ва швейцариялик ўқчилар ҳимояси остида шаҳар ташқарисидаги Плесси ле Турдаги мустақамланган қасрда истиқомат қилди. Феодалларнинг янги фитналаридан хавфсираб, Людовик XI шаҳарларга таянмоқчи бўлди, лекин уларга ҳам ишонмай, шаҳарларнинг эркинлигини ҳар қанақа йўллар билан чеклаб қўйди. Аммо, шунга қарамай, у шаҳар савдоси ва саноатини ривожлантириш

учун кўп иш қилди. Людовик XI Лионда зўр бериб ипакчилик мануфактуралари қурдирди ва у ерда энг йирик ярмарка ташкил этди. У шимолий француз савдогарлари учун Англия билан фойдали шартнома тузди ва Лангедок савдогарларининг венецияликлар билан қилган рақобатида лангедокликларни қўллаб-қувватлади. Бирдо шахри королнинг алоҳида хомийлигидан фойдаланди. рЛюдовик XI даврида Бургундия герцоглигидан ташқари, короллик доменига бошқа йирик вилоятлар Франциянинг шимолида — Пикардия ва марказида — Берри, шунингдек, жанубида — Провань графлиги қўшиб олинди. Людовик XI даврида ички божларнинг бир қисми бекор қилинди, бу эса ички савдо-саноат соҳасидаги сиёсати меркантилизм деб аталган сиёсат эди. Меркантилизм сиёсатини қўлланишдан муддао — ташки савдода «маъқул баланс» ўрнатиш йўли билан мамлакатда кимматбаҳо металлларни жамғаришга интилиб, шу кимматбаҳо металлларни ташқарига чиқаришга қараганда, уларни мамлакатга келтиришни кўпайтиришдан иборатдир. Меркантиль системасининг асосий қоидаларидан бири, умуман олганда, чет элга олтин ва кумуш чиқаришни каттиқ тақиқлаб қўйиш эди.

Феодаллар учун дахшатли бўлган Людовик XI буржуа учун унинг ўз кишиси ҳисобланар эди. У баъзан буржуа одамларини менинг кадрдоиларим деб атар ва уларни тортинмай-нетмай қабул қилаверарди. Ташки қиёфаси жиҳатдан орик, қадди букчайган, устига эскирган узун камзул кийиб олган, доимо серташвиш ва иш билан банд бўлган Людовик XI, ғоят улкан ва етарли даражада марказлашган королликнинг королидан кўра, кўпроқ «ўрта синф» орасидан чиққан кишига ўхшаб кетарди. У кўшнларига, кам марказлашган ёки хали бутунлай марказлашмаган давлатларга хавф-хатар сола бошлади. Европада Людовик XI ни сира ёқтирмас ва ундан кўрқар эдилар. Уни ҳар қандай дипломатик фитналар йўли билан нозик ўргимчак уйси ясаб, шу уяга ўз рақибини алдаб илинтирувчи маккор ўргимчакка ўхшатардилар.

Людовик XI нинг ўғли Карл VIII (1483—1498) мустақиллигини ҳамон сақлаб қолган сўнгги Бретань герцоглигини қўшиб олди (1491 й.). Франциянинг Капетинглар даврида бошланиб, Валуа даврида тамом бўлган сиёсий марказлашишдаги узокка чўзилган жараён ана шу тариха тугалланди. XVI асрга келиб Франция Европадаги энг катта ва энг марказлашган королликлардан бирига айланди.

Француз миллатининг таркиб топа бошлаши. Француз марказлашган давлати вужудга келиши билан бир вақтда француз миллати таркиб топа борди.

Ҳақиқатда бу иккинчи марта қўшиб олиш эди, чунки биринчи марта Иикардия XII асрдаёқ қўшиб олинган эди. XIII асрдаёқ қўшиб олинган Берри туғрисида ҳам худди шунга айтиш керак.

XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларига келиб Францияда миллатнинг вужудга келиши учун барча элементлар мавжуд эди. Айрим-айрим тарқоқ феодал мулкларидан француз короллигининг ягона умумий территорияси ташкил топди. Вилоятлардаги маҳаллий тиллар (шева ва диалектлар) билан бир қаторда, Париж диалекти асосида ривожланган ягона фраицуз адабий тили вужудга келди. Урта асрлар охирига келганда Франция икътисодий жиҳатдан аллақачон бир бутун ўлка тусини олди; мамлакатда умумфранцуз бозори ташкил топиб, унинг маркази шимолда эди; француз маданияти ўз миллий хусусиятларига эга бўлиб, у адабиётда энг равшан ифодаланди. Юз йиллик урушнинг замондоши бўлган Жан Фруассарнинг (1337—1404) машҳур «Хроникаси» илк француз бадиий прозасининг порлок намунасидир. Людовик XI нинг биографи Филипп де Комминнинг (1446—1511) «Мемуарлари» адабий ва сийсий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлди. Филипп де Комминнинг барча асарлари Францияшг бирлиги учун кураш идеяси билан суғорилган. Лсарларипипг бир қисмини жопажоп фраицуз тилида ёзган Эсташ Дешан (1340—1407) йирик шоир, кўп баллада, кўшиқ ва сатираларнинг автори эди. Дешан энг илк даврдаги француз гуманистларининг бири, италиялик машҳур ёзувчи-гуманист Петрарканинг эҳтиросли мухлиси эди.

Ўрта асрлар охирига келганда «француз» сўзининг асл маъноси ўзгарди. Илгари маҳалда у фақат «Франциянинг шимолий аҳолиси» деган тор маънода ҳатто «фақат Иль де Франс аҳолиси» деган тушунчани билдирарди, эндиликда аҳолининг қайси вилоятда туғилган ёки яшаганлигидан қатъи назар, француз короллигининг ҳар бир аҳолиси француз деб аталадиган бўлди.

XIX Б О Б

XI—XV АСРЛАРДА АНГЛИЯ

XI—XIII АСРЛАРДА АНГЛИЯДА СИЁСИЙ МАРКАЗЛАШИШНИНГ БОШЛАНИШИ

Нормандия истилоси ва Вильгельм Истилочининг идора қилиши. XI асрдаги ўрта асрлар Англияси тарихидаги энг йирик воқеа Нормандия герцоги Вильгельм бошлиқ француз-норманд феодаллари томонидан Англияни истило қилиниши бўлди. Бу истило учун Вильгельм Истилочи деган лақаб олди¹. 1066 йил 14 октябрда Вильгельм Ла-Манш бўғозидан сузиб ўтиб, қарийб 15 минг кишилик катта рицарлар қўшини билан Англия терри-

¹ Англиянинг Нормандия томонидан истило қилинишидаги шарт-шароитлар тўғрисидаги маълумотни «XI аср ўрталаригача Англия» деган VI бобдан қаранг.

ториясига бостириб кирди. Вильгельм қўшинида фақат нормандларгина эмас, балки Францияга қарашли бошқа вилоятларнинг ер-мулк ва крепостнойлар изловчи рицарлари ҳам бор эди. Вильгельмга рўбару чиққан англиз короли Гарольд нормандларнинг ҳужумини тўхтата олмади. Бир қисми рицарлардан, бошқа бир қисми дехконларнинг пиёда лашкарларидан иборат бўлган англиз-сакс қўшинлари Гастингс шаҳри ёнидаги жангда батамом мағлубиятга учради. Гарольд ўлдирилди. Шундан кейин Вильгельм айланма йўл билан Лопдонга қараб борди, сўнг Дувр, Кентербери ва Саутворк шаҳарларини босиб олди. Унинг қўшинлари Лондондан юқориқоқда Темза дарёсини кечиб ўтди. Лондон шимолдан кесилиб қолди ва у таслим бўлиши лозим эди.

• Вильгельм Лондога кирди, у бу ерда 1066 йил 25 декабрда Вильгельм I (инглизча Вильям I) иоми остида Англия короли деб эълон қилинди. Тож кийиш маҳалида у «король Эдуарднинг асл қонунларига» риоя қиламан деб қасамёд қилди, шу билан у король Эдуарднинг қонуний вориси экаиличини таъкидламоқчн бўлди. Янги королни тан олмаган одамларнинг ерлари мусодара қилиниб, ўзлари Англиядан қувғин қилинадилар, деб кўрkitилди. Бирок, нормандлар ҳукмронлигига қарши Англиянинг шимолида чиққан икки кўзғолон (1068 ва .1071 йилларда) аёвсизлик билан бостирилганда кейинги Вильгельм I нинг ҳоқимияти узил-кесил мустақамланди. Бушгача гуллаб-яшпаган Йорк водийси нормандлар томоидан вайрон қилинди ва узоқ вақтгача харобазорга айланди. Фақат маҳаллий инглиз-сакс феодалларигина эмас, балки кўзғолоида қатнашган дехконлар ҳам жазоландилар, чунки улар ажнабийларнинг ҳукмронлик қилишини истамасдилар. Мамлакат Нормандия услубида қурилган кўп сонли «квадрат» қасрларга тўлиб кетди. Лондрнинг ўзида, Темза дарёси бўйидаги қадимги Рим деворларининг харобаларига яқин жойда Тауэр номли (латинча «миора» сўзидан) мудхши король қасри қурилиб, у қаср ҳозиргача сақлаиб қолган.

Мамлакатнинг истило қилиниши ва кўзғолонларнинг бостирилиши натижасида эски инглиз-сакс феодалларининг катта бир қисми ўзини ер-мулкларидан маҳрум қилиниб, уларнинг ўрнини янги француз-норманд келгиндилари эгаллади. Инглиз черковининг епископлари ҳам батамом алмаштирилди. Аввалги инглиз-сакс епископларининг ўрнини француз епископлари эгаллади. Жуда кўп миқдордаги ерларни — деярли барча ўрмонзорларни ва экин экиладиган ерларнинг қарийб еттидаи бир қисмини Вильгельм ўзига олди. Шуниси қизиқки, Вильгельм янги баронларга ер тақсимлаб берар экан, баронларга қарашли ер-мулкларнинг бир жойда тўпланмаслигига ҳаракат қилди. Энг катта баронларнинг ўнлаб ва юзлаб ер-мулклари бор эди-ю, лекин бу ер-мулклар одатда кўп графликларга тарқалиб кетган эди.

Феодаллар синфи шахсий составининг ўзгариши Англия учун икки ёқлама аҳамиятга эга эди. Биринчидан, ерга эгалик қилув-

чи янги феодаллар королдан миннатдор бўлишлари керак эдв ва, шундай қилиб, уларнинг королга вассаллик муносабатлари бу вақтда қуруқликдагига қараганда мустаҳкамроқ бўлиши лозим эди. Феодаллар ўзларининг ер-мулклари учун, жороль талабита кўра, ҳарбий хизмат ўташлари ва бундан ташқари, айниқса феодалларни (рельеф) мерос қилиб қолдириш пайтида бож тариқасида юқори солиқлар тўлашлари керак эди. Вильгельм фақат ўз вассалларидангина эмас, балки вассалларининг вассалларидан (ўз феодалларига эгалик қилувчи рицарлардан, баронлардан) ҳам королга қасамёд этишни талаб қиларди. Нормандлар истилоси натижасида Англияда ҳарбий-феодал системаси ана шу тариқа қаттиқ марказлашган бир тус олди.

Оролга янги ер эгалари келишининг иккинчи оқибати — феодал-крепостноилик муносабатларининг янада ривожланиши вачучайиши бўлди. Юридик жиҳатдан ҳар хил дехқонлари бўлган говак инглиз-сакс манори (феодал ер-мулки) янги хўжайинлар даврида коитинентал (француз) ер-мулки намунасида хийла бир хил феодал-крепостноилик қиёфасига эга бўлди. Буни кўрсатиш учун шугипа мисол кифоядирки, илгариги вақтда дехқонлар лордга бирор формада оброк тўлар ёки жилла бўлмаганда, баршчинада оз-моз иш қилиб берардилар, янги лордлар эса уларни вилланлар, яъни ер-мулкни тасарруф этувчи крепостноилар категориясига киргизиб кўярдилар. Шундай қилиб, илгариги маҳалда эркин бўлган кўп дехқонлар эндиликда шахсий эркинликдаи маҳрум бўлдилар. Ҳатто орадан кўп асрлар ўтгандан кейин ҳам инглиз дехқонларининг Вильгельм Истилочи замони «нормандлар қуллиги» замони эди, деб эсга олишлари ва Англияда крепостной ҳуқуқини ёлғиз Вильгельм ва унинг баронлари жорий қилдилар, дейишлари бежиз эмас.

«Даҳшатли суд китоби». Вильгельм Истилочи томонидан Англия аҳолисининг рўйхатга олиниши (1086 й.) XI асрдагиғоят катта тадбир эди. Англияда ҳеч қачон кўрилмаган бу тадбирга аҳоли кўркинч билан қаради. Рўйхатга олиш натижасида тузилган варақалар халқ орасида «Даҳшатли суд китоби» деб аталди. Король хазиисаи ер эгалигининг ҳажми тўғрисида энди аниқ маълумотларга эга экан, аҳоли рўйхати ҳуқуматга «Дания пули» деб аталган эски ер солиғини кўпайтирилган микёсда ундириш имконини берди. Янги норманд-француз лордларининг инглиз кишлоғидаги крепостной аҳволни расмийлаштиришга интилиши ана шу рўйхатда равшан амс этди. 1086 йилги рўйхатда дехқонлар турли номлар юстида гавдаландилар: озод кишилар (келажакда улар фригольдерлар ёки ерни эркин тасарруф қилувчилар деб аталдилар), сокменлар, вилланлар, бордарилар, коттарилар,

¹ Бордарилар ва коттарилар — ўрта асрлар Англиясидаги кам ерли дехқонларнинг номлари. Бордариларнинг бир қисмида вилланларга қарашли тўлиқ чек ёрнинг қарийб ярмича келадиган чек ер бўларди, коттариларда жуда озгина чек ер бўлиб, у асосан томорқа участкалардан иборат эди.

шунингдек, кўпгина микдорда қуллар ҳам учрайди. Аммо вилланлар рўйхатда тез-тез учраб турадилар. XI—XII асрлар шароитида крепостной табақа хусусиятларига эга бўлган дехқонларнинг бу категорияси (феодал ер-мулки территориясида баршчина ўтайдиган ва шу территорияга бирктиб қўйилган) инглиз кишлогининг феодал-крепостноилик қиёфасини ҳаммадан кўра очикроқ характерлаб беради. Аммо Англиянинг шимолишарқий қисмида, ҳатто 1086 йилги рўйхатда ҳам, дехқонларнинг салкам ярми «эркин кишилар», қисман сокменлар ҳолатида қолаверди.

Королликдаги тинчликнинг мустаҳкамланиши. Вильгельм ва унинг теварагидаги фрацуз-норманд феодаллари ўрнатган идора (гартиби маҳаллий аҳоли учун, хусусан, халқ оммаси учун жуда қаттиқ ва оғир бўлди. Келгинди французлар маҳаллий инглиз-сакслар билан тўқнашиб қолгундай бўлсалар, король хамиша «ўз» кишиларини — французларни химоя қилар эди. Номаълум одам французни ўлдириб қўйса, бутун бир кишлок ва ҳаттоки бутун бир округ («сотня») кўплашиб жавобгар бўлар эди. Аммо шу Вильгельмнинг ўзи мамлакатда короллик осойишталигини таъминлади. Унинг даврида данияликларнинг босқинчилик юришларига узил-кесил хотима берилди. Феодаллар ўз-аро урушларни тўхтатдилар. Янги норманд баронлари жуда катта ер-мулкларга эга бўлсалар ҳам, лекин бу мулклар турли графликларда таркоқ ҳолда эди. Баронларнинг ҳеч бири ўз бойлиги жиҳатидан королга тенглаша олмасди. Королга қарашли мулклар айрим вассалларнинг, ҳаттоки энг йирик вассалларнинг мулкларига қараганда ўнлаб марта устунлик қиларди.

Инглиз савдогарлари король ҳокимиятининг кучайишидан тез орада фойда кўрадиган бўлдилар. Мамлакатда савдо-сотик жонлана бошлади. Вильгельмнинг қуруқлик билан алоқаси ҳам бунга ёрдам берди. Инглиз савдогарларига Нормандия (Вильгельм ҳамон норманд герцоги бўлиб ҳисобланарди) ва Фландрия (янги инглиз королеваси ана Шу ерлик эди) билан савдо-сотик қилиш имконияти берилди. Фландрияга кўп микдорда жун-товар ташила бошлади. Жун келажакда бутун инглиз халқ хўжалигини ривожлантиришда муҳим роль ўйнади.

Вильгельм Истилочининг ворислари. Вильгельм I Истилочининг ўғиллари король ҳокимиятининг мустаҳкамлашни давом эттирдилар. Вильгельм I нингкенжа ўғли Генрих I (ПОЭ—1135) нинг короллик даври бу жиҳатдан айниқса муҳим эди. Генрих I даврида короллик суди кучайиб, у мутахассис-судьялари бўлган ва мунтазам равишда иш олиб борувчи суд палатасига айланди. Король судьялари вақт-вақти билан мамлакат бўйлаб сафарга чиқиб, айрим графликларда суд ишларини олиб борардилар (шунинг учун улар сайёр судьялар деб аталарди). Суд палатаси король курсиси суди деган ном олган эди. Генрих I даврида молия бошқармаси ҳам ташкил топди. Олий молия па-

латаси шахмат тахта палатаси деб аталарди, чунки бунда устига катакли мовут ёпилган (шахмат тахтасини эслатадиган) стол турарди. Бу столларда пул саналарди¹.

Эркак зурриёти қолдирмаган Генрих I вафотидан сўнг, Англияда узоқ давом этган ўзаро урушлар бошлади. Тахт Генрих I нинг жияни Стефан Блуасский (унинг отаси Франциядаги Блуа графи бўлган эди) қўлига ўтди. Аммо Генрих I нинг кизи Матильда ҳам тахт даъвогар, бўлиб чиқди. Матильда дастлаб герман императори Генрих V нинг хотини эди, кейин эса (иккинчи иккоҳ билан) Франциядаги Анжу графи Жофруа Плантагенетга эрга чиққан эди. Стефан билан Матильда ўртасидаги кураш қарийб 20 йил давом қилди. Инглиз феодаллари ўзаро урушнинг боришида икки лагерга бўлиндилар ва марказий ҳокимиятнинг заифлигидан фойдаланиб, ўз талончиликлари билан мамлакатни хонавайрон қилдилар. Англияда батамом анархия ҳукмронлик қилди. Мамлакат ичкарасида савдо-сотик ишлари камайди. Сапдогарлар сафарга чиққап пайтларда доимо рицарлар томопида талапди. 1154 йилда келмбпша ўзаро урушлар тўхтади. Тахт Матильданинг ўғли — Гепрх II Плантагенет қўлига ўтди.

Генрих II Плантагенетнинг реформалари. Генрих II даврида (1154—1189) инглиз короллигининг-чегаралари ғоятда кенгайди. Генрих II нинг мулклари каторига, Англия ва Нормандиядап ташқари, унинг Франциядаги мерос мулклари — Анжу, Пуатье, Турень ва бошқалар кирар эди. Королева (малика) Элеонора учун сеп тарикасида у Аквитания герцоглигини олди. Генрих II даврида Англия Ирландияни (унинг шарқий соҳилини) истило қила бошлади. Генрих II нинг мулклари кенгайиб кетганлигидап инглиз ва француз буржуа тарихчилари унинг давлатини «Анжу империяси» деб атайдилар.

Узининг кўп оонли мулкларидаги моддий ресурсларига таяниб, шуинингдек, феодаллар ўртасида бундан олдин юз берган ўзаро урушларидан аҳоли ичидаги ўрта синфларнинг порози бўлганлигидаи фойдаланиб, Генрих II король ҳокимиятининг обрў-эътиборини янада кўтара олди. Уз короллигининг бошида-ноқ у графликларнинг барча шерифларини (Англия графлигида олий маъмурий ва суд лавозимидаги шахс Т а р ж.) ўзгартириб, уларнинг ўрнига ўзига ишончлироқ бўлган янги одамларни тайин этди. Ғалаёнлар маҳалида феодаллар томонидан ўзбошимчалик билан қурилган «қонунсиз» қасрларнинг кўпчилиги йўқ қилиб ташланди. Айни замонда мамлакатда короллик судининг аҳамияти ортди.

Генрих II нинг суд соҳасидаги асосий реформаси суд маслахатчиларининг ўрнатилиши эди, Король ҳар бир рицарга, ҳар

бир шаҳарлик ва эркин дехконга феодал ва баронларнинг судларига эмас, балки короллик судига мурожаат этиш ҳуқуқини берди. Сайёр короллик судлари жойларда иш кўрган пайтларида, бу ишни текшириш учун алоҳида «маслаҳатчилар» ни маҳаллий рицарлар ва бадавлат фригольдерларнинг вакиллари (одатда, 12 кишидан иборат вакилларни) жалб қилар эдилар. Уз айтганларининг тўғрилигига онт ичган бу гувоҳлар оғзидан чиққан гапларга суд текширишининг эски формалари давридаги қараганда кўпроқ ишоиларди. Суд текширишининг эски формалари қўлланилган илгариги маҳалда айбланувчининг айбини аниқламоқ учун уни турли хил қийноқ-азобга мубтало қилинарди, яъни танасига чўғ ёки қизитилган темир босиларди, қайнаган сув сепиларди ёки қаттиқ калтакланарди. Король судлари фаолиятининг кучайиши, ўз-ўзидан короллик даромадларининг муҳим қисмини ташкил қилар эди. Аммо реформанинг сиёсий томони муҳим эди. Ана шу реформа туфайли Генрих II майда рицарларни ва Англияда ҳали асоратга туширилмай қолган анча кўп сонли дехконларни (яъни ерни тасарруф этувчиларни) ёки фригольдерларни, шунингдек, шаҳарликларни ҳам ўз томонига тортди. Короллик суди ана шу барча табақаларни йирик феодалларнинг зулмидан маълум даражада ҳимоя қилди. Бироқ мамлакатдаги дехқон аҳолисипинг жуда кўпчилиги — крепостио вилланлар — хўжайин лордларниинг зулми остида қолдирилди. Хўжайин лордлар вилланларни ўзлари истаганларича суд қилар ва жазолардилар (короллик судига тааллуқли жипой ишларгина бундан мустасно эди). Короллик суди вилланлардан на эрга ва на бошқа мол-мулкларга доир даъволарни қабул қилмасди, чунки у крепостнойларни юридик жихатдан тўла ҳуқуқли бўлмаган одамлар деб ҳисобларди.

Кейинчалик, XIII—XIV асрларда, инглиз маслахатчилари суди аста-секин ривожланиб борди. Маслаҳатчи-гувоҳлар айбланувчини қоралайдиган ёки оқлайдиган ҳукм чиқарувчи маслахатчиларга, махсус суд жюри си аъзоларига айландилар. Иккинчи томондан, барча дехконлар крепостной қарамликдан озод бўла боришлари билан улар шу короллик судидан фойдаланар эканлар, умуман вақт ўтиши билан бу суд узил-кесил умумгражданлар судига айланди.

Қалқон пули. Генрих II доимий қўшин тузмокчи бўлди. Чунки вассалларнинг рицарлик хизмати бир йилда маълум кунлар билан чекланган бўларди, бу эса курукликда узоқ урушлар олиб боришда ўнғайсизлик туғдирарди. Шусабабли Генрих II рицарларнинг бирқисминихарбий хизматдан бўшата бошлади. Бундай рицарлар шахсий хизмат қилиш ўрнига ҳарбий ёки қалқон солиғи тўлашлари лозим эди. Бу пулга король йил бўйи хизмат қилишга рози бўлган рицарларни ўзига ёллаши мумкин эди. Қалқон пулининг жорий қилиниши муҳим ижтимоий оқибатларга эга бўлди. Бу тадбир туфайли инглиз рицарлари ҳарбий-феодал хизматдан эртароқ озод бўлиб, тинч кишлоқ хўжайинларига

айлана бошладилар. Келгусида бу ҳолат қўйи инглиз дворянларини шаҳар буржуазияси билан яқинлаштиришда катта роль ўйнади.

Черков билан тўқнашув. Генрих Й инглиз черковини тамомила ўзига қарам қилмоқчи бўлди. У епископлар ва аббатларнинг сайлови менинг'иштирокимда ўтказилиши керак деб талаб қилди. Рухонийлар жиной ишлар бўйича бошқа ҳамма фуқара сингари, короллик суди томонидан суд қилиниши лозим. Архиепископлар королнинг розилигини олгандан кейингина папа билан муносабатда бўла олар эди.

Бирок черков реформасини ўтказишда Генрих II инглиз черковининг бошлиғи, Кентербери архиепископи Фома Бекетнинг қаршилигига дуч келди. Епископлар, дунёвий баронлар ва папа қўллаб-қувватлаган Фома Бекет Кларендон шаҳридаги черков соборида (1164) норолнинг кистови билан қабул қилинган янги қарорларнинг турмушга оширилишига қўнмади. Дарғазаб бўлган Генрих II қайсар архиепископдан қутулишга қарор берди ва Бекетни ўлдириши ўзи икки рицарига буюрди (1170 й.). Архиепископ ибодат қилаётган маҳалида ўлдирилди. Бирок шошқалоқлик билан берилган фармойишнинг оқибати королнинг ўзи учун жуда ноқулай бўлди. Баронлар Фома Бекетнинг ўлимида Генрих II га қарши қўзғолон кўтаришга баҳона сифатида фойдаландилар. Асоратга тушириш тугалланиши муносабати билан XII асрда аҳволи ёмонлашган дехқонлар оммаси ичида Фома авлиё деб шуҳрат қозонган эди. Унинг королга қарши чиқишини дехқонлар кучайиб бораётган феодал-бюрократик тузумга қарши норозилик деб билардилар. Агар нороль Фома Бекетни ата-йин ўлдирганлиги айбини ювмаса ва черков ишига аралашини тўхтатмаса, у черковдан қувилди, деб папа унга дўқ-пўписа қилди. Генрих II анча ён беришга мажбур бўлди. У Кларендондаги қарорларни бекор қилди. Король Кентербеди шаҳрига келиб (келгуси, 1171 йилда) ўлдирилган архиепископнинг қабри устида, мен ўйламасдан фармойиш берибман ва бу фармойишни ўлдириш ҳақидаги буйруқ деб «ноғўри тушунилган» деб ҳаммининг олдида тавба-тазарру қилди. Уша йили Генрих II Ирландияни истило қилиш пайига тушди. Бунда, жумладан, у Ирландия истило қилингандан кейин мустақил Ирландия черковининг папага тобе қилинишини ва шу билан папанинг қўнгли олинишини кўзда тутган эди.

Генрих II короллигининг сўнги йиллари яна баронлар оппозициясига қарши қаттиқ курашда ўтди. Англия баронлари Плантагенетларнинг қуруқликдаги мулкларига эгалик қилувчи феодаллар билан иттифок туздилар. Баронлар қари королнинг ўз ўғилларини ўзига қарши оёқлантирдилар. 1189 йилда королга қарши қаратилган катта фитна фож қилинди. Бу фитнада королева Элеонора ва шахзодалар, яъни Генрихбилан Элеоноранинг болалари қатнашган эдилар. Ана шу феодал тўс-тўполони вазиятида Генрих II ҳам вафот этди.

Буюк эркинлик хартияси. Генрих II нинг ўғиллари Ричард I Шер Юрак (1189—1199) ва Иоанн (Жоне) Ерсиз (1199—1216) даврларида король ҳокимияти заифлашиб қолди. Ричард деярли Англияда яшамади ҳам, чунки ҳаммаша ёки Шарқда салиб юриши билан, ё Франциядаги урушлар билан банд бўлди. Иоанн Ерсиз Филипп II Август билан курашда доимо муваффақиятсизликка учради ва пировардида, Нормандияни, Анжун ва Франциядаги бошқа бир қанча мулкларни қўлдан бой берди. Бундап ташқари, янги Кентербеди архиепископини сайлаш масаласига аралашиб, у папа Иннокентий III билан тўқнашиб қолди. Папа Иоанни черновдан қувиб, бутун Англияда ибодат қилишни ман этди (1208 й.), Тахтдан ажралиш хавфи остида қолган ва жамиятнинг етарлича қўллаб-қувватлашига кўзи етмаган король таслим бўлишга мажбур бўлди. У ўзини папанинг вассали деб тан олди ва ҳар йили папанинг хазинасига бир минг фунт стерлинг хирож тўлаш мажбуриятини олди (1213 й.).

Папа билан тўқнашувдаги муваффақиятсизлик мамлакатда королнинг обрў-эътиборини жуда тушириб юборди. Иоанн ва унинг амалдорлари қўллаб келган ҳар хил тамагирликлар, ноҳақ йиғинлар йиғилиши ва зўравонликлар қилиниши фақат баронлар ва епископлар орасидагина эмас, балки рицарлар ва шаҳарликлар орасида ҳам королга қарши иорозилик туғдирди. Айни замонда кучайиб борган король ҳокимиятининг назорати малол келган йирик феодалларда маҳаллийчилик кайфиятлари пайдо бўлиб қолди. Король ўйлаб чиқарган, лекин рицарлар бефойда деб билган қуруқликдаги янги урушга рицарларнинг кўпчилиги қатнашишдаи бош тортиди. Ана шулар натижасида 1215 йилининг ёзида Иоанн Ерсизга қарши қўзғолон кўтарилди. Энг йирик баронлар қўзғолонга раҳбарлик қилдилар. Аммо қўзғолонга кўпгина рицарлар, шуниингдек, Лондон шаҳри ҳам қўшилди. Қўзғолончилар асир қилиб олган Иоанн 1215 йил 15 июнда Буюк эркинлик хартиясига имзо чекишга мажбур бўлди.

1215 йилги Хартия 63 моддадан иборат катта сиёсий ҳужжат эди. У латин тилида тузилган эди. Хартия, асосан феодаллар синфининг манфаатларини кўзда тутувчи кўпдан-кўп ён беришлар ва имтиёзларни ўз ичига олган эди. У баронларга ва феодалларга ўз феодалларини мерос қилиб қолдиришини ва «одатга кўра» мўтадил вассаллик тўловлари тўлашни таъминлар эди. Улар учун имтиёзли бўлган «Тенглар еуди» (пэрлар суди)ни топшириб қўйилди. Тенглар судининг қонуний ҳукмидан ва мамлакат қонунларидан ташқари, Англияда бйрорга эркин киши камокка олинмайди, авахтага қамалмайди, мол-мулкдан маҳрум этилмайди, ёки юртдан ҳайдаб юборилмайди, деб король Буюк эркинлик хартиясининг 39-моддасида тантанали ваъда берди. Бу модда, аввало йирик феодалларга тааллуқли эди. 34-модда баронларнинг суд манфаатларини кўзда тутиб тузилган бўлиб, унда баронларга қарашли судлар сақлаб қолиниши таъкидланган ва короллик судлари бу судларнинг ишига аралаш-

маслиги гарантиялапган эди. Хартияда баронлар ва рицарлардан иборат Буюк короллик кенгаши тузилганлигини (12- ва 34- моддалар) эслатиб ўтилади. Шу кенгашнинг розилигидан кейингина король феодаллардан кўшимча маблағлар олиши мумкин эди. Хартиядаги инъом қилинган моддаларга королнинг роя қилмаётганлиги сезилиб қолса, 25 барондан иборат Алохидда комитет королга қарши феодалларни кўзғолонга чақириш ҳуқуқига эга эди (61- модда).

Хартиянинг бир қанча моддалари шаҳарларга тааллуқли эди. Хартия шаҳарликларга ички ва ташқи савдо-сотик эркинлигини, сув йўлларида монесиз сафар қилишни, узунлик ва оғирлик ўлчовлари бирлигини ва шаҳарнинг ўз-ўзини, идора қилишни гарантиялаб берган эди. Дехкон-фригольдерлар рицарлар билан биргаликда ўзларига қарашли ерларга ҳеч қимнинг тикилмаслиги гарантиясини олган эдилар. Жамиятнинг энг мазлум синфи бўлган крепостной дехконларгагина Буюк эркинлик хартияси ҳеч қанақа эркинлик бермаган эди. У крепостной ҳуқуқни бекор қилмади. Ҳатто король амалдорларининг поҳақ йиғимлар солиб виллаиларни хопавайроп қилиши тақиқлапган моддада ҳам, шу вилланларнинг реал маифаатлари эмас, балки улар устидан турган лордларнинг маифаатлари (гарчи булар зиён кўрса-да) назарда тутилган эди.

Феодаллар ҳужжати бўлган ва аввало йирик баронларнинг манфаатларини таъминлаган Буюк эркинлик хартияси, ҳар ҳолда, прогрессив аҳамиятга эга эди. Хартия баронлар айрим группасининг талаби бўлмасдан, балки сиёсий марказлашиш принципини энди рад этмаган, бу принцип билан ҳисоблашган ва давлатни идора қилишни маълум даражада тартибга туширишга интиланган, умуман, феодал дворянлари барча тоифасининг ҳам талаби эди. Буюк эркинлик хартиясининг шаҳарликлар талабини ҳисобга олиши жуда муҳим бўлди. Англиядаги учинчи тоифа биринчи марта шу ерда сиёсий куч сифатида майдонга чиқдикн, феодаллар у билан ҳисоблашишга мажбур бўлдилар. Буюк короллик кенгаши ёки хартияда эслатиб ўтилган баронлар ва рицарлар парламенти тез орада (шу XIII асрда) инглиз парламентига айланди. Бу парламентда французларнинг Генерал штатларидагига ўхшаш королликдаги учта тоифанинг вакиллари бор эди.

АНГЛИЯ ПАРЛАМЕНТИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

XIII асрда Англиянинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти. XIII аср мобайнида Англияда қишлоқ хўжалиги ҳам, саноат ҳам зўр бериб тараққий этди. Ерни ишлаш такомиллашди, бу вақтда агрономияга доир турли трактат (илмий асар)ларнинг босилиб чиқиши шуни кўрсатади. Икки далали система ўз ўрнини кўпроқ уч далали системага бўшатиб беради. Қорамол тобора кўпроқ урчитила бошлаши муносабати билан далаларни гўнглаш

кеиғ қўлланиладиган бўлди. Англияда қўйчилик айниқса кўп ривожлана бошлади. Қўй жуни чет элга Фландрияга кўп микдорда жўнатиладиган бўлди, маҳаллий мовутсозлик ривожланиши муносабати билан жуннинг маълум қисми Англиянинг ўзида истеъмол қилинарди. XII асрда Англияда дехкончилик соҳасида эришилган ютуқларни ана шу факт кўрсатиб берадики, бу асрда Англияда Европа қитъасига кўп ғалла олиб кетиларди. Шундай қилиб, Англияда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг фақат кенг бозорига эмас, балки ташқи бозори ҳам вужудга келган эди. Дехконлар, хусусан уларнинг юқори табақаси бўлган фригольдерлар товар муносабатларига тортилган эдик. Рицарлар бозор билап яқиндан боғлангаи эдилар, XIII асрда улар ўз иқтисодий фаолиятларида шаҳарликлар билан яқинлашиб, қишлоқ хўжалиги ва савдо-сотикка тобора кўпроқ жалб қилинди.

Феодаллар орасида кўп сонли маъмуриятга эга бўлган, ўздан кейин хийла мураккаб манориал бухгалтерияси қолдирган монастирь ва епископлик манорлари бозор муносабатларига эиғ-кўпроқ тортилган эди. Дунёвий йирик феодаллар — баронлар бозор билан унча алоқа қилмасдилар. Баронларнинг крепостнойлари етиштиргани маҳсулотнинг кўп қисми феодалнинг ва унинг мулозимларининг эҳтисжига сарфланарди.

Англия учун XIII аср шаҳарларнинг гуриллаб ўсиши характерлидир: шу асрда шаҳарлар сони XI асрдагига қараганда 50%дан ортиқроқ кўпайди. Шу давр ичида шаҳар аҳолиси 5 дан 15% га орди. Айниқса муваффақиятли ривожланиб борган мовутсозликдан ташқари, шаҳарларда бошқа хунарлар: темирчилик, қуролсозлик, қўнчилик, қалайи буюмлар яшаш ва ҳоказолар ҳам ёйилди. XIII аср бошидаёқ Англияда 80 дан зиёд шаҳар ўзини-ўзи идора қилиш ҳуқуқига эга эди; шаҳарлар муайян йиллик взнослар (фирмалар) тўлаши эвазига королдан шаҳар кенгашини эркин сайлаб қўйиш ҳуқуқини, шаҳарликларнинг ўзлари солиқ солиш, бозорларга эга бўлиш ҳуқуқини ва бошқа ҳуқуқларни қўлга киритдилар. Шаҳарларда цехлар ривожланди (Англияда цехлар савдо-сотик ташкилотларига ўхшаш, гильдиялар деб ном олган эди). Шаҳар тоифаси муҳим ижтимоий кучта айландики, у билан король ва феодаллар ҳам ҳисоблашар эдилар.

Мамлакатдаги ишлаб чиқариш кучларининг умумий ўсиши ва унинг экономикасининг мустаҳкамланиши шароитида XIII асрда ривожланиб бораётган феодал жамиятнинг ижтимоий зиддиятлари ғоят кескинлашди. Зиддиятларнинг бир йўли феодаллар билан дехконлар ўртасида борди. Инглиз дехконларини XIII асрдан бошлаб оғир даврни бошдан кечирар эди. XIII аср дехконлар оммасини энг кўп асоратга тушириш даври бўлди. XIII асрда инглиз қишлоғида асосий сиймо ҳисобланган еилланлар турар жойига бириктирилган бўлиб хафталик баршчинани (ёзги мавсумда хафтада 5 кунгача) ўташга маж-

бур бўлган, лордга никоҳ солиғи ва бошқа ноҳақ солиқлар тўлаган, унинг судига бўйсундирилган тамомила крепостной кйши эди. XIII асрдати англиз дехқонп аслида вилланга эмас, балки сервга ўхшаб кетарди. Инглиз юристлари «Рим ҳуқуқи»ни далил келтириб, вилланлар Рим қулининг бир тури эди деб очик-ойдин фикр билдирган эдилар. XIII асрда турли манорларда кўплаб тартибсизликларнинг юз бериши, дехқонларнинг тез-тез қочишлари, бутун жамоа дехқонларининг лорд учун мажбуриятларни бажаришдан бош тортишлари (борди-ю бу мажбуриятлар, айниқса эски «манор одамига» зид келадиган янги мажбуриятлар бўлса) бежиз эмас эди. Лордлар томонидан кенг яйловлар ва мол боқиладиган бошқа ерларнинг босиб олиниши заминда дехқонларнинг лордларга қарши олиб борган курашига доир кўпгина фактлар маълумдир¹. Етарли миқдорда яйлов ва мол боқиладиган бошқа жойлар бўлмаганидан кейин дехқонлар кенг кўламда чорвачилик билан бутунлай шуғуллана олмадилар. Дуруст ипглиз кишлоғида япа фригольдерлар, яъни эркин дехқонлар бор эди; уларнинг аҳволи вилланларнинг аҳволидан яхшироқ эди. Аммобу вақтга келиб фригольдерларнинг аҳволи ҳам ёмонлашди. Айрим графликларда лордлар фригольдерларни ҳам баршчина ишлашга (гарчи вилланларга қараганда кичикроқ масштабда бўлса ҳам) мажбур қилар эдилар; бундан ташқари, фригольдерлар орасида кескин (виллашиардагига нисбатан анча жадалок) табақаланиш юз берди, бунинг натижасида фригольдерларнинг кўплари кам ерли кишиларга айла-ниб қолдилар.

^ XIII асрда Англиядаги ижтимоий зиддиятларнинг бошқа бир иўли бир томондан, йирик феодаллар, яъни лордлар, епископлар, йирик монастирларнинг аббатлари ўртасида юз берган бўлса, иккинчиси— майда рицарлар ўртасида келиб чиқди. Юқорида айтиб ўтилган йирик феодаллар мамлакатдаги ерларнинг кўпчилик қисмини эгаллаб олган эдилар. Уларнинг ҳар бири бир неча ўнлаб, баъзан эса юзлаб манорларнинг эгаси эди; крепостной дехқонлар, асосан шуларга қарашли эди. Майда рицарлар озгина ҳайдаладиган ери бўлган кичик манорларга эгалик қилардилар, шу сабабли уларда крепостнойлар жуда оз бўларди ёки ҳатто бутунлай бўлмасди; майда рицарлар ўз хўжаликларида асосан батраклар меҳнатидан фойдаланиб, уларни кам ерли дехқонлар—коттерлар ҳисобидан ёллардилар. Шундай қилиб, рицарлар гарчи феодаллар синфига мансуб бўлсалар-да, лекин улар фақат ўз мулкларининг катта-кичиклиги ва қороль саройидан анча узоқда туришлари билангина эмас, балки хўжалик юргизиш жиҳатидан ҳам юқори табақа барон аристократлардан

кескин фарқ қилар эдилар. Савдо-сотик заминда рицарлар шаҳарликлар билан тобора кўпроқ яқинлашдилар. Рицарлар солиқ гўловчилар сифатида ҳам шаҳарликлар билан яқинлашдилар, чунки Англияда рицарлар ер солиғи ва бошқа солиқлардан озод қилинмаган эдилар, Францияда эса бунинг акси эди. Буларнинг ҳаммаси рицарлар билан шаҳарликларнинг биргаликда сиёсий чиқишлар қилиши учун шароит яратиб берди, XIII асрнинг иккинчи ярмидаги сиёсий воқеалар худди шунини кўрсатди.

Инглиз парламентининг бошланиши. Иоанн Ерсиз Буюк эркинлик хартиясини имзолар экан, ҳақиқатда уни бажармоқчи эмаС эди. Иоанн Ерсизни ўзи ичган қасамга риоа қилиш мажбуриятдан халос этган папа Иннокентий III ҳам қороль томонига ўтди. Иоанн бароплар билан япги урушга тайёрлана бошлади, бу уруш тез орада бошланди ҳам, аммо уруш ҳаракатлари айни кизиби турган пайтда қороль қазо қилди. Унинг вориси кичик ёшли ўғли Генрих III (1216—1272) баронлар олигархияси кўлида узоқ вақтгача қурол бўлиб қолди. Лекин у ҳатто балогатга етгандан кейин ҳам мамлакатни идора қилишда деярли ўзгариб бўлмади. Лапашанг ва беқарор Генрих III папани ва епископларни, шунингдек, француз хотини билан биргаликда Франциядан Англияга келган қариндош-уруғлари ва уларнинг дўстларини англиз баронларига қарши қилиб қўймоқчи бўлди. Бу феодалларга Генрих сахийлик билан мансаблар ва ер-мулклар улашди. Бу эса англиз баронлари ўртасида қаҳр-ғазаб уйғотди. Шаҳарлар папа куриясига кетаётган юқори тўловлардан норози бўлдилар. Рицарлар ва эркин дехқонлар қороль амалдорлари ва судларининг суиистеъмолларидан ва баронларнинг ўзларининг жойларида давом эттираётган бемаза ўзбошимчаликларида қазабланардилар. Бундан аввалги йилги мамлакатда ҳосил ёмон бўлганлигига ва очарчиликка қарамай, шаҳзода Эдмунд (қоролнинг кекжа ўғли)нинг Сицилия тахтини истило қилиш учун қороль 1258 йил баҳорида баронлар ва рицарлардан улар оладипан даромадларнинг тўртдан уч қисмини тўлашларини талаб этди. Қоролнинг талабига жавобан, қуролланган ва ўзларига кўп рицарларни эрташтириб олган баронлар саройга кириб келдилар ҳамда барча «французлар»ни идора ишларидан четлатиб, «қоролликда реформалар» ўтказиш учун алоҳида комиссия тайин этишни талаб қилдилар. Шундан сўнг, тез орада баронларининг Оксфордда тўпланган «кутурган парламенти» алоҳида конституция («Оксфорд озиқ-овқатлари») ишлаб, чиқди. Бу алоҳида конституция қоролни баронларнинг доимий назоратига тапширди.

Дастлабки пайтда баронлар рицарлар билан келишиб ҳаракат қилдилар. Аммо баронлар ҳокимиятни фақат ўзлари учун

¹ Илк даврда англизларда ерлар атрофига ғов тутиш деб аталган воқеа. Бу воқеа XIII асрда содир бўлиб, ўша маҳалда лордлар одатда бўш ётган ерларни, ҳар қандай яйлов ва ўрмонзорларни босиб ола бошлаган эдилар.

¹ Узини Иккала Сицилия Қороллигининг сеньори деб ҳисоблаган ва бу яйотда немис Штауфенлари билан кураш олиб борган папа, Сицилия тожтахтини эгаллашни Генрих III га тақлиф этган эди.

босиб олишга интилаётганликларини, рицарлар маеаласида ноник ваъдалар бериш билан чекланаётганликларини рицарлар тезда паикадилар. Рицарлар норрзилик билдирдилар. Уларнинг талаблари бошка бир хужжатда «Вест министрлик озик-овкатлари» номли машхурхужжатда ифодаланган эди. «Вест министрлик озик-овкатлари» рицарларнинг ўз сеньорлари — баронлари билан бўладиган муносабатларини тартибга солиб турарди, шунингдек, король шерифлари, эсчиторлари¹ ва судъяларининг суиистеъмолларини йўқотиш тўғрисида бир қанча таклифлар киритди. Энг майда рицарлар айникса кўп активлик кўрсатдилар (Англияда улар бакалаврлар деб аталарди).

Харакатга кейинчалик шаҳарликлар ва бир қанча жойларда деҳқонлар, қисман фригольдерлар, қисман вилланлар келиб кўшилдилар. Баронлар тўдаси бўлиниб кетди. Демократик элементларнинг активлигидан, хусусан, бошланиб кетган деҳқонлар харакатидан кўрқиб қолган баронларнинг кўпчилиги тезда король томонига ўтди. Аммо Симон де Монфор² бошчилик қилган йирик феодалларнинг бир қисми король билан курашни давом қилдириб, рицарлар ва шаҳарликлар билан иттифок тузди.

1264 йил баҳорида Симон королни тарафдорлари бўлган баронларни яқсон қилиб, Генрих III ни ва унинг катта ўғли шаҳзода Эдуардни асир қилиб олди. Симон де Монфор бир неча вақт Англиянинг диктатори бўлиб олди. 1265 йил бошида у кенг составда парламент чақирди: парламентга барон ва епископлардан ташқари, рицарларнинг (ҳар бир графликдан икки кишидан) ва шаҳарларнинг (ҳар бир шаҳардан икки кишидан) вакиллари таклиф қилинди. Шундай қилиб, француз Генерал штатларига ўхшаш, Англияда биринчи марта уч тоифа вакилларидан иборат парламент чақирилди.

Симон де Монфорга ҳокимият тепасида узок вақт қолиш муяссар бўлмади. Баронларнинг кўпчилик қисми душманлар лагерига ўта бошлади. Шаҳзода Эдуард асирликдан қочиб, короллик кучларининг асосий ташкилотчиси бўлиб олди. 1265 йил августда Ивзем ёнидаги жангда Монфор мағлубиятга учради ва ўлдирилди. Унинг тарафдорлари жазога тортилдилар. Парламент яна биргина йирик феодаллар составида йиғиладигая бўлди.

Эдуард I нинг идора қилиши. «Намунали парламент», Эдуард I (1272—1307) 50—60 йиллардаги «ғалаёндан» катта сабоқ олган хийла ғайратли король эди. Айни замонда 1258—1265 йиллардаги баронлар уруши маҳалида ўрта ва қуйи синфларнинг харакатидан кўрқиб қолган феодаллар энди короллик тож-тахт теварагида мустаҳкамроқ зичлашдилар. Эдуард I ўз 'мавқеини.

¹ Эсчитор — вориссиз танҳо ерларни бошқарувчи амалдор.

² Симон де Монфор келиб чиқиш жихатидан француз эди, лекин XIII аср ўртасида у Англияда энди танилди ва инглиз зодагонлари қаторида кўзга кўринарли ўрин эгаллади.

янада кучайтириш учун бир қанча истилочилик урушлари қилди. Эдуард I Уэльсни истило қилди (1282 й.)¹ ва Шотландия билан узок уруш олиб борди. Шотландия билан олиб борилган уруш ғоят оғир бўлди. Урушни давом қилдириш учун етарлича маблағи бўлмаган король жуда мушкул бир аҳволга тушди. Оппозициянинг янтидан бош кўтариб чиқилишининг олдини олиш ва зарур маблағга эга бўлиш мақсадида 1295 йили королнинг ўзи умум тоифавий парламент чақирди. Бу парламентнинг состави келажакда ана шундай йиғилишлар учун намуна бўлганлигидан, уни кейинчалик «намунали парламент» деб атадилар. Аммо 1265 йилда Монфор парламенти қанақа составда тўпланган бўлса, бу парламент ҳам худди шундай составда йиғилди. Бу парламентда лордлар, дунёвий ва рухоний феодаллар, рицарлар ва шаҳарликлар йиғилган эди. Шу пайтдан эътиборан Англия парламенти мунтазам суратда йиғиладиган бўлди, тез орада (1297 й.) соликларни тасдиқлаш ҳуқуқини олди.

XIV асрда парламентнинг ривожланиши. XIV аср ўртасида король Эдуард III (1327—1377) даврида парламент айникса тез-тез (деярли ҳар йили) чақириладиган бўлди. Франция билан бошланиб кетган Юз йиллик уруш ҳуқуматдан катта пуллар талаб қилди. Пулга муҳтож бўлган король ҳар сафар парламентга мурожаат этиб, унда «субсидия» ёки «кўмак» сўрашга мажбур бўлди. XIV асрда инглиз парламентининг ҳуқуқи ҳам асосан расмийлашди. Парламент соликларни тасдиқлаш ҳуқуқидан ташқари, қонунлар (парламент низомлари ёки актлари) чиқариш ҳуқуқини олди. Парламент, шунингдек сиёсий ишлар бўйича, жумладан, короллик министрлари томонидан содир бўладиган хизмат жиноятлари бўйича олий суд ҳам бўлиб қолди. 1343 йилдан эътиборан парламент икки палатага бўлинди. Юқори палата лордлар палатаси деб аталиб, у рухоний лордлар, архиепископлар, епископлар, энг йирик монастырларнинг аббатлари ва дунёвий лордлар (баронлар)дан иборат бўларди. Умум палатаси деб аталмиш қуйи палата графликларнинг вакиллари бўлган рицарлар ва шаҳарликлардан иборат бўларди.

Инглиз буржуа тарихчилари одатда тасдиқлаганларидек, ўрта аср давридаги инглиз парламенти чинакам миллий парламент эмас эди. Унда деҳқонлар оммасининг вакиллари йўқ эди, Шаҳар аҳолисининг қуйи табақалари ҳам парламентда ўз вакилларига эга эмас эдилар ва, баъзи бир истисноларни ҳисобга олмаганда, улар депутатлар сайлашда қатнашмасдилар.

XIV—XV асрларда Англиядаги шаҳар идораси тобора кўпроқ ёпик цех-олигархия характерига эга бўлди. XIV асрдан бошлаб рицарлар графликлардаги ҳокимиятни ўз қўлларига киритиб олиб, бу вақтга келганда энди бозор, савдо-сотик билан,

¹ Уэльс истило қилиниши муносабати билан у шаҳзоданинг ерига айланди. Шаҳзода, француз дофинига ўхшаш, Уэльс шаҳзодаси деган лақаб олди.

баъзан эса саноат билан ҳам яқиндан боғланган узил-кесил қишлоқ хўжайинларига айланган эдилар. XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тузилган мурасага келтирувчи судьялар деган янги мансаб, рицарларнинг жойлардаги сиёсий ҳокимияти-Нинг -ифодаси эди. Рицарлар бу мансабни бепул бажарар эдилар. Мурасага келтирувчи судьялар полициячилик тартибда майда ишларни, шунингдек, ишчи кучи ёллаш масалаларига, иш ҳақи белгилаш ва бошқа шунга ўхшаш масалаларга оид ишларни қарар эдилар. Мурасага келтирувчи судьялар дехқонларга қарши хусусан қишлоқ камбағалларига қарши дворянлар тоифасининг синфий манфаатларини очикдан-очик ҳимоя қилар эди.

УОТ ТАЙЛЕР ҚЎЗҒОЛОНИ

XIV асрда Англиянинг иктисодий тараққиёти. Коммутация жараёни. XIII асрнинг иккинчи ярмида ва хусусан XIV асрда Англия ўз экономикасида яна анча катта силжишларни бошдан кечирарди. Фландрия билан ва курукликдаги бошқа мамлакатлар билан олиб борилган кизгин савдо-сотик муносабатлари инглиз қишлоғини кенг бозор алоқаларига тортди. «Фландрияда халқ бизнинг жунимизни қайта ишлаш билан тирикчилик қилади ва бусиз узоқ яшай олмайди ёки ҳалок бўлади, ё бўлмаса, биз билан тинч-осойишталикда яшамоғи лозим»,— дейлади. Юз йиллик уруш вақтларидаги бир инглиз памфлетиди. Инглиз жунининг бир қисми Италияга олиб кетилади, у ерда бу жунни Флоренция мовутсозлари жуда кадрлайдилар. XIII—XIV асрларда Англиянинг ўзида маҳаллий саноат зўр бериб ривожланди.

Англия шаҳарл-арияинг, аввало Лонд-оннинг ўзининг ўсиши, Франция шаҳарларидаги синтари қишлоқ хўжалигининг бошқа махсулотларига — ғалла, гўшт, сут махсулотлари, тери ва хока-золарга бўлган талабни тобора оширди.

Пул хўжалигининг ривожланиши Англиядаги крепостной ер-мулкининг— манорнинг емирилишига сабаб бўлди. Лордлар баршчинани пул оброги билан айирбошлашни (коммутация қилишни) фойдаларок деб билдилар. Бундай пайтда улар ўзларига қарашли ерларни (доменларни) кам ерли дехқонлар орасидан чиққан ёлланма ишчилар меҳнати билан ишлайдиган бўлдилар. Баъзи бир лордлар ҳеч қандай хўжалик юргизмай, йиллик пул рентаси олишни афзал кўриб, ўз доменларини ижарага берардилар. Коммутация XIII асрдаёқ катта ютуқларта эришди. XIV асрнинг биринчи ярмида бир қанча районларда коммутация баршчинани батамо-м сиқиб чиқарди. Қўл ишчи кучи талаб этмайдиган чорвачилик ривожланган жойларда коммутация айниқса кенг қўллаиди. Англиянинг шимоли-ғарбий ва қисман марказий районларида ана шундай бўлган эди. Чет

элга талла экспорт қилиш билан алоқадор бўлган дончилик хўжалиги катта роль ўйнаган жануби-шарқий графликларда коммутация жараёни секинроқ борди. Иирик лордларнинг жануби-шарқдаги манорларида ва кўп сонли черков-монастирларнинг ер-мулкларига баршчинага айниқса қаттиқ ёпишиб олишди. У ерда ҳатто баршчинани кучайтириш ходисалари тез-тез учрати-турдиларди. Аммо, шунга қарамай, бутун мамлакатда пул рентаси тобора кўпроқ тарқалди. Шу муносабат билан инглиз крепостной дехқони ҳам шахсан озод дехқонга айланди. Унинг лордга муносабати муайян пул ренталари тўлашдан иборат бўлиб қолди, холос. Чек ер аввалгидек, унинг тасарруфида қолди. У пул ишлаш учун шаҳарга кетиши ва умуман, ўз истикомат жойини ўзгартириши мумкин эди.

Коммутация биринчи галда энг бадавлат дехқонлар учун фойдали эди. XIII аср бошида ўрта ҳол дехқонлар коммутациядан кўпинча воз кечардилар, чунки уларнинг пул топишлари қийин эди. Вақт ўтиши билан, қишлоқда пул миқдори кўпайиши билан ўрта ҳол дехқонлар ҳам коммутация ўз аҳволларини яхшилашни билиб, унга бошқача назар билан қарайдиган бўлдилар. Аммо лорд белгилаган пул рентасининг ғоят юқори эканлигидан дехқонлар норози эдилар. Дехқонларнинг ғазаблантирган нарса яна шу бўлдики, ўзгариб турувчи бир шароитда лорднинг ўзи кўпинча коммутацияга кўнмай, баъзан орадан бир неча вақт ўтказиб яна баршчина усулига қайтар эди. Баъзи бир графликларда, чунончи, Кент графлигида (жануби-шарқий графликлар орасида энг сараҳолилиги) дехқонлар кам ерлиликдан қаттиқ жафо чекар эдилар. Лордлар бекор ётган ерларни босиб олиб ва дехқонларни фойдаланиб турган яйловларидан сиқиб чиқариб, жамоа ўтлоқларини қисқартмоқда эдилар. Буларнинг ҳаммасини дехқонлар орасидаги норозиликнинг тобора кенгрок ўсиб боришига сабабчи бўлди.

«Қора ўлат» ва унинг оқибатлари. 1348 йилда Англияда даҳшатли вабо эпидемияси (юқумли касаллик) авж олди, замондошлар уни «қора ўлат» деб атадилар. Шу юқумли касаллик натижасида мамлакат аҳолисининг қарийб тўртдан уч қисми (баъзи тадқиқотчи-мутахассисларнинг фикрича, ҳатто ярмиси) ҳалок бўлди. Ишчи қўлларининг камайиши шаҳарнинг ҳам, қишлоқнинг ҳам аҳволига ёмон таъсир этди. Ишчи қўллари анча қимматлашди. Феодаллар қишлоқ хўжалик ишчиларини ўзларига керакли миқдорда ёллаш олимадилар. Қўпдан бери, асосан эркин ёлланма меҳнатдан фойдаланиб келган майда феодаллар (рицарлар) айниқса танг аҳволга тушиб қолдилар. Шаҳарлардаги цех усталари ҳам иш ҳақини оширишни талаб этган халқларнинг «фитнаси»дан шикоят қилардилар. Рицарларга ва цех усталарига кўмаклашиш ниятида король Эдуард III ҳукумати 1349 йилда ордонанс чиқарди. Бу ордонанс ўз ери ёки яшаш учун бошқа маблағлари бўлмаган, ёши 60 дан

ошмаган барча катта ёшли эркак ва аёлларнинг таклиф этилган ишга мажбурий тартибда ва шу билан бирга вабо касаллигидан бурунги мавжуд иш хақи баробарига ёлланишларини талаб-қилди. 1351—1361 йиллардаги парламент ҳужжатлари короллик фармонини тасдиқлаб, ишга боришдан бош тортган ва ундан ўзича кетиб қолган кишиларга қаттиқ жазо чоралари белгилади. Ордонанс ва ҳужжатларни бузишда айбланган одамлар авахтага ташланди, тахтакачга қиоиб қўйилди ва бадани қизитилган темир билан қуйдирилди. Феодал-крепостниклик давлатининг «Ишчи қонунчилиги» ўзига қишлоқ камбағалларининг ҳам, шунингдек шаҳар плебей элементлари — халфалар, кунбай ишлайдиган ишчилэр, порт ишчилари ва бошқаларнинг ҳам ялпи нафратини кўзғатди.

Бу билан чекланмасдан, кўп лордлар илгари ўзлари томонидан пул оброгига кўчирилган вилланларни яна баршчинага қайтардилар. Бу эса умуман бутун қишлоқнинг, шу жумладан, унинг бадавлат юқори табақасининг ҳам манфаатларини оёк ости қилувчи чинакам феодал реакцияси эди.

Жон солиғи. Юз йиллик урушдаги муваффақиятсизликлар муносабати билан XIV асрнинг 60- ва 70-йилларидаги Англиянинг ахволи мушкуллашди. Иоменлар юришларда қатнашишганлиги туфайли инглиз феодаллари Креси ва Пуатье ёнида эришган ажойиб ғалабалар замони тугаб, энди улар бирин-кетин мағлубиятга учрай бошладилар. Франциядан ўлжалар келиш ўрнига, уруш энди янгидан-янги харажатлар қилишни талаб қиларди. Инглиз ҳукумати парламентдан солиқларни оширишни сўрашга мажбур бўлди. 1377 йилда, янги король Ричард II (Эдуард III нинг невараси) идора қила бошлаган дастлабки йилда парламент жон солиғи жорий қилди. Бундай солиқ Англияда илгари ҳеч қачон бўлмаган эди. 14 ёшли ва ундан юқори ҳар бир эркак ва аёл, мулкый ахволдан қатъи назар, бу солиқни тўлашга мажбур эди. Қари-қартанглар ва ўсмирлар кўп бўлган катта оилаларда янги солиқ йиғиндиси катта суммани ташкил қилар эди. Жон солиғи деҳқонлар оммаси гарданига оғир юк бўлиб тушди. Бу солиқ қишлоқда ўзига қарши чуқур қаҳр-ғазаб кўзғаб, инглиз деҳқонларини 1381 йилги кўзғолонга етаклаган сўнгги баҳона бўлди.

Виклеф ва лоллардлар. 1381 йилги кўзғолон баъзи бир идеологик тайёргарлик ҳам эди. Кўзғолондан аввалги йилларда инглиз қишлоғида ваъзхонлар пайдо бўлиб, улар ўзларини «фақир поплар» деб атардилэр. Булар инглиз черковининг машхур реформатори Жон Виклефнинг шогирдлари эдилар. Поп ва Оксфорд университетининг профессори Жон Виклеф (1320—1384) XIV асрнинг 60—70-йилларида черковни реформа қилиш керак, деган талаб билан чиқди. Черков папасиз яшай олмайди ва папа ҳокимияти короллик ҳокимиятидан юқори туриши лозим деган ўрта аср католицизми таълимоти Ж. Виклеф рад қилди. Папа Англиядан хирож олиш учун ҳеч қанақа

хақ-хуқуққа эга эмаслигини Виклеф исботлаб берди. «Король королликни папа номидан эмас, балки бевосита худойи таоло номидан ўз қўлида тутиб туради»,— дерди Виклеф ўша замондаги феодал ҳуқуқини ўзича талқин қилиб. Сўнгра у, черковнинг ғоят катта ер бойликларига қарши чиқиб, черков ерларини секуляризация қилиш (давлат ихтиёрига олиш) тўғрисида ҳукуматга тавсиянома берди. Виклеф диний маросимларни дабдабали қилиб ўтказишга қарши чиқиб, ибодат маҳалида ваъзхонликни кучайтиришни тавсия этди: У тавротни инглиз тилига таржима этиб, ибодатни ҳам миллий, инглиз тилида қилишни зарур деб ҳисоблади (ўрта асрлар даврида Европанинг ҳамма ерида қабул этилганидек, черковларда фақат латин тилида ибодат қилинарди).

Виклефнинг чиқиши идеология жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлди. Виклеф XVI асрда Европада юз берган Европа реформацияси мухлисларидан бири эди. Аммо унинг трактат (илмий асар)лари сиёсий жиҳатдан ҳам катта роль ўйнади. Юз йиллик уруш маҳалида Англия папаликка нисбатан ғоят душманлик муносабатларида бўлди, бу вақтда француз қороллари таъсирида бўлган Авиньон папалари Англияга қарши француз ҳукуматига ҳар қанақа қилиб бўлса ҳам ёрдам берардилар. Виклефнинг папаликка қарши қилган ваъзлари ва ёзган адабий асарлари шунинг учун ҳам айниқса актуал эди. XIV аср ўртасида, Эдуард III короллиги даврида парламент махсус низоми қабул қилиб, унда суд-черков ишлари юзасидан папага шикоят аризаси билан мурожаат этиш ман этилди. 70-йилларда инглиз ҳукумати ниҳоят папага хирож тўлашдан воз кечди, холбуки бу хирож Римга Иоанн Ерсиз замонидан буён тўлаб келинар эди. Уруш олиб бориш учун маблағга муҳтож бўлган ҳукумат черков ерларини секуляризация қилишга тайёр эди. Королликдаги барча ерларнинг тахминан учдан бир қисминий ташкил этган инглиз черковининг ғоят улкан мулкларига дворянлар (лордлар ҳам, рицарлар ҳам) кўпдан ҳавас қилиб келардилар.

Виклеф реформаси Лондон шаҳари аҳолиси орасида ҳам зўр шуҳрат қозонди. Черков диний маросимлари ооддалаштирилиши ва арзонлаштирилиши керак ҳамда черков бирор-бир ажнабий кучга қарам бўлмаган мустақкам миллий ташкилотга айланиши лозим, деган Виклефнинг қақириклари Лондонда, шунингдек бошқа жойларда хусусан Англиянинг энг ривожланган жанубида ва жануби-шарқида унга эргашган бир группа мухлисларни келтириб чиқарди.

Виклефнинг Англиядаги мухлислари лоллардлар деб аталарди. Унинг энг демократик қайфиятдаги шогирдларидан, чунончи «фақир поплар» деб аталганлари, Виклеф ҳали ҳаётлик маҳалидаёк унинг реформаторлик таълимотига қатъий, революцион түс берган эдилар. У «фақир поплар» крепостникликка кескин қарши чиққан эдилар. Улар қишлоқма-қишлоқ юриб, деҳқонлар орасида пропаганда олиб бордилар. Олий табақа бой ру-

Уот Тайлер қўзғолони

ҳонийларга қарши, шунингдек, дунёвий феодаллар (лордлар)га қарши қаттиқ ҳужум тошини ёғдириб, ваъзхонлар, модомки «худованди карим барча кишиларни тенг қилиб яратган экан», ер-сув барчаникидир, деган ишончини камбағал деҳқонлар кўнглида мустаҳкамладилар.

«Одамато ер ҳайдаб, Мо-моҳаво эса чарх йигирган пайтларида ким дворян бўлган, ахир?» деган қочирик сўзлар қишлоқларда тез-тез қайтариларди. Ана шундай халқ ваъзхонларидан бири бўлган Жон Болл феодалларга кескин ҳужумлар қилишда айниқса ажралиб

турарди. «Менинг азиз дўстларим,— дерди Болл деҳқонларга мурожаат этаркан,— ҳамма нарса умумники бўлмасдан туриб, на вассал, на лорд ва кишилар ўртасидаги барча тафовутлар йўқ қилинмасдан туриб, лордларнинг бизнинг устимиздан хўжайинлиги бартараф этилмасдан туриб, Англиядаги ишлар яхши бўлиб кетмайди».

Кентерберий архиепископининг буйруғига биноан Жон Болл авахтага ташланди. 1381 йилда қўзғолон қилган деҳқонлар уни қамоқдан озод қилдилар. Жон Болл қўзғолон раҳбарларидан бири бўлиб қолди.

Уот Тайлер қўзғолони. Тарихга Уот Тайлер қўзғолони номи билан кирган қўзғолон 1381 йил май ойининг охирида жануби-шарқий Эссекс графлигида бошланди. Деҳқонлар бу ерда жон солиги йиғувчиларни ҳайдаб юбордилар ва улардан баъзиларини ўлдирдилар. Шундан кейин вилланлар манор эгаларига қарши кўтарилдилар. Қўзғолон Эссексдан қўшни графликларга— Кент, Сефольк, Норфольк ва бошқа графликларга кўчди. Қисқа бир фурсат ичида қўзғолон Англия графликларининг катта бир қисмига ёйилди¹. Деҳқонлар дунёвий ва руҳоний лордларга қарашли манорларни яқсон қилдилар, улардаги ғалла, чорва моллари ва бошқа мол-мулкларни босиб олдилар, манор архивларида сақланган баршчинага ва оброк мажбуриятларига доир рўйхатларни (улар рентали деб аталарди) ёндириб ташладилар.

¹ Қўзғолонда жами бўлиб мамлакатнинг 40 графлигидан қарийб 25 таси қатнашди, аммо Англиянинг жануби-шарқи қўзғолоннинг асосий райони бўлиб қолди.

Баъзи шаҳарлар қўзғолончи деҳқонлар томонига ўтдилар. Қўзғолончилар Кентда графликнинг асосий шахри бўлган Кентерберини қўлга кйритдилар. Шунингдек, Мэдстон ва Дартфорд шаҳарлари ҳам қўзғолоячилар тарафини олдилар. Кентнинг ўзида раҳбар топилиб, у Кент, Эссекс графликлари ва бошқа қўшни графликларнинг деҳқонлар оммасини бир оз вақтгача бирлаштирди ва бу деҳқонлар оммасини Лондонга бошлаб борди. Унинг номи Уот Тайлер эди. («Тайлер» сўзи инглизча — «тунукасоз» демакдир. Бундан чиқадики, у хунарманд бўлган бўлса ажаб эмас). Шак-шубҳасиз, Тайлер илгари солдат бўлган, негаки, у харбий ишни яхши биларди. Унинг биографияси хақида батафсилроқ маълумот йўқ.

Уот Тайлер ғайратли раҳбар бўлиб чикди. У, королдан деҳқонлар талабини қондиришга эришмоқ учун қўзғолончиларни королик пойтахти — Лондонга олиб боришга қарор берди. Лондонга боришнинг ўзини у тўғри ўйлади ва бу чора тез амалга оширилди. Тайлер Жон Болл, Жек Строу (афтидан, майда рицар бўлса керак) ва бошқа ёрдамчилари билан биргаликда 11 июнда кентликларни пойтахтга бошлади, лекин унга жануб томондан борди. Айни замонда улар билан шартлашиб қўйган Эссекс деҳқонларининг раҳбарлари Лондонга шимоли-шарқ томондан яқинлашиб келдилар.

Лондон шаҳари маъмурлари деҳқонларнинг Лондон кўпригидан ўтиб, шаҳар дарвозаси орқали Лондон Ситисига киришларига монелик қилмадилар.

Уч кун мобайнида, яъни 1381 йилнинг 13, 14 ва 15 июнь кунлари қўзғолончи деҳқонлар Англия пойтахтининг хўжайинлари бўлиб олдилар. Королик министрларининг баъзилари— улар орасида королик канслери Симон Сэдбери (у Кентерберий архиепископи ҳам эди) ва лорд-хазиначи Хейлс—қатл қилиндилар. Лондондаги турмаларнинг ҳаммаси ағдар-тўнтар қилинди. Қўзғолончилар Лондон судининг асосий архивини босиб олиб, уни ўтда ёкиб юбордилар. Йирик бинолардан королнинг амакиси, Ланкастерский герцогининг саройи вайрон қилиб ташланди (король Ричард II ёш бўлганлиги туфайли герцог Ланкастерский вақтинча регентлик вазифасини бажарар эди)¹.

Майл-Эндск ва Смитфилдск программалари. Деҳқонларнинг король билан бўлган икки учрашувида (14 ва 15 июнь) қўзғолончиларнинг талаблари баён қилинган икки петиция (талабнома) тақдим этилди. Улардан бири анча мўътадил ҳисобланган Майл-Эндск (ёки Эссекс) петицияси эди. Бу петиция тўрт моддадан иборат эди: 1) крепостной ҳуқуқ (вилланлик)ни бекор қилиш, 2) қўзғолончиларга афв умумий бериш, 3) барча мамлакатда савдо-сотик қилишга эркинлик бериш ва 4) 1 акр хажмидаги ер учун 4 пенс миқдоридан ижара ҳақи белгилаш.

Бу программа Англиядаги энг бадавлат дехконларнинг манфатларини акс эттирар эди.

Иккинчи Смитфилдск (ёки Кент) программасида—анча катъии талаблар баён этилган эдш Дехконлар ўзларига церков ерлардан эркин фондаланишни ва барча тоифавий тафовутларнинг иуқ килинишини талаб қилган эдилар. Иккинчи петиция кентлик кам ерли энг камбағал дехконларнинг эхтиёжларини равшан акс эттирган эди.

Хукумат бошда ён берди. 14 июнда королнинг мухри босилган юзлаб ерликлар тайёрланиб, дехкон жамоаларига тарқатилди. Эссекс дехконлари ёрликларни олиб, қаноат хосил қилгач, шу куни кечкурун Лоядондан чиқиб кетдилар. Аммо кентликлар қолиб, ЮКорида кўреатиб ўтилган иккинчи петицияни тайёрлай бошладилар. Дехконларнинг сафларида парокандалик бошланганини пайқаган маъмурлар, қатъийроқ ҳаракат қилишга киришдилар. Дехконларнинг король билан Смитфияда иккинчи марта учрашув маҳалида (15 июнь) уларнинг раҳбари Уот Тайлер хоинона ўлдирилди. Раҳбарсиз қолган Кент дехконларининг отрядлари Лондондан хайдаб юборилди. Бу вақтга келиб, ахвол осойиштароқ бўлган графликлардан Лондонга келиб кирган рицар отрядлар етарли даражада қўшин ташкил этдиларки, хукумат бу қўшинни кўзғолонни бостиришга юбора оларди.

Шундан сўнг королликнинг бошқа ҳамма жойларида кўзғолон бостирилди. Лондондан жўнатилган жазо экспедициялари бутун ёз бўйи кўзғолон қатнашчиларини аёвсизлик билан қаттиқ жазоладилар.

Уот Тайлер кўзғолонининг тарихий ахамияти. Урта аср давридаги барча дехконлар ҳаракати сингйри 1381 йилги кўзғолон ҳам муваффақиятсизлик билан тамом бўлди. Бунга сабаб, одатдаги уюшқоксизлик, кучларнинг бўлиниб кетганлиги, программанинг етарли даражада аниқ бўлмаганлиги ва кўпол тактик хатоларга йўл қўйилиши бўлди. Инглиз дехконлари (Жакерия қатнашчилари бўлган француз дехконлари (масаласида юқорида айтиб ўтилганидек) король бизнинг тарафимизни олади, деб соддадиллик билан ишонардилар. Дехконлар ўзлари энг ёмон кўрган амалдорларнинг адабини бериб, хатто ўз хукуматларини тузишга интилиб ҳам кўрмадилар. Шаҳарнинг плебей элементлари дехконлар кўзғолонига ёрдам бердилар, лекин плебей элементларнинг ўзлари заиф бўлганликлари туфайли, кўзғолонга бошчилик қилиб, уни ғалабага олиб бора олмадилар.

1381 йилги кўзғолон мағлубиятга учраган бўлишига қарамай, у инглиз дехконининг бундан кейинги тақдирига ҳар ҳолда катта таъсир кўрсатди.

Кўзғолон анча катта ва қудратли кўзғолон бўлди, бу кўзғолондан кейин эса помешчикларга баршчинани жиддий суратда қайтадан тиклаш ҳақида ўйлашга энди тўғри келмади. 1382

йилда ва ундан кейинги йилларда айрим графликлардаги дехконлар феодалларга қарши қайтадан кўзғолон кўтаришга уриндилар. Лордлар ён беришга мажбур бўлдилар. Шу сабабли, 1381 йилдан кейин коммутация жараёни янада кучайди. Қўйчилик тобора кўпроқ ривожланиб, унда баршчина кераксиз бўлиб қолди ва у, ахир пироварди, крепостникликнинг бекор қилинишига ёрдам берди. «Англияда крепостной қарамлик ҳақиқатда XIV асрнинг охирида йўқ бўлди,— деб ёзган эди Маркс «Қапитал»да. Аҳолининг жуда катта қўпчилиги у вақтда ва XV асрда янада кўпроқ мустақил хўжалик юргизувчи эркин дехконлардан" (гарчи уларнинг мулки ҳар қандай феодал нико-
би остига олинган бўлса ҳам) иборат эди».

ЛАНКАСТЕРЛАР ВА ЙОРКЛАР. КИЗИЛ ВА ОҚ ГУЛЛАР УРУШИ

XV асрда Англиянинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти. XV аср мобайнида Англияда феодализмнинг емирилиши янада зўрайди. Мамлакатнинг умумий хўжалигида саноатнинг ахамияти кучайди. Англияда мовут саноати айниқса катта ютуқларга эришди. Англияда юқори сифатли мовут нави етиштирилиб, унинг бир қисми чет элларга кўплаб чиқариладигани бўлди. Жун йигириш ва тўқиш, шаҳарлардан ташқари, кустарчилик касби формасида кишлокларга ҳам кенг тарқалди, кустарчилик касби билан шуғулланувчи одамлар олиб сотарлар, яъни «мовутфурушлар» учун ишлардилар. Инглиз экспортида жун лвлалгидек катта ўрин эгаллашда давом этгани билан бирга, XV асрда кишлок жойларидан ҳам ҳар қанақанги дағал жун мовутлар кўплаб ташқарига чиқариларди ва бу дағал мовутларга Фландрияда яна бошқатдан ишлов бериларди.

XV асрда инглиз савдогарлари турли денгизларда ўз савдосотиқ ишларини кенг ёя бошладилар. Шу муносабат билан инглиз кемасозлиги зўр бериб ривожлана борди. Денгизларнинг нариги томонларига бориб савдо қилувчи йирик савдогарларнинг— бйр қисми XV асрнинг 70- йилларида савдогар-авантюристларнинг² биринчи денгиз савдо компаниясини тузди. Бу савдо компанияси, аввало Ла-Манш ва Шимолий денгиздаги мовут савдосини ўз қўлига монополия қилиб олди.

XV асрда инглиз феодаллари синфи икки қисмга: одатда хўжалик билан ўзи шуғулланмаган ва ўзининг доменини ижарага берган йирик феодал дворянларга ва ёлланма мехнатни экрплуатация қилган, ғалла ва жун билан савдо-содиқ қилган, ўз фарзандларини ҳунар ва савдо-сотиққа ўргатиш мақсадида шаҳарга жўнатган рицарь ва жентельменлардан иборат урта ва майда дворянларга кескин бўлиниб кетди. Қелгусида майда

¹ К Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 23-т., 728—729- бетлар.

² Савдогар-авантюрист — «бошлаб берувчи», «пионер» маъносини билдиради.

ер-мулкка эгалик қилувчи дворянлар (жентри)нинг ота-боболари бўлган дворянларнинг бу қисми хўжалик юргизиш усулж хихатидан буржуазияга яқин турқб, у никоҳ йўли билан шу буржуазияга кўпинча қариндош-уруғ бўлиб кетган эди.

Ланкастерлар династиясининг идора қилиши. Эски феодал аристократияси XV аср мобайнида ҳукмрон синф ҳисобланар эди. Унинг кўпинча аънавий тўловлар тарзида ерлардан оладиган даромадлари ўсмай, балки пулнинг аста-секин кадри. кетиши билан улар амалда камайиб борганлигидан, аристократия давлат мансабларини босиб олиш йўли билан ўз зарарларининг ўрнини қоплашга ҳаракат қилди. Бу аристократия Франция билан олиб борилган Юз йиллик урушдан ҳам катта умидвор эди. Аристократия Францияда янги ерлар ва ҳар қанаканги ҳарбий ўлжалар олишга ишонган эди. 1399 йилда Плантагенетлар ўрнига келган янги Ланкастерлар династияси, аристократик сиёсатнинг қуролига айланди.

Плантагенетлар династиясининг сўнги (катта авлод) вакили бўлган (ёш болалиги пайтида 1381 йилги кўзғолон бўлиб ўтган) король Ричард II ни ўзининг тоғаваччаси, Ланкастер герцоги Генрих тахтдан ағдариб, ўзига Генрих IV деб ном олди (1399—1413). Ричард қасрга камалди ва тез орада ҳалок бўлди. Янги династия ўзининг тахтдаги мавқеини мустаҳкамлаш учун феодал аристократиясига ва ииглиз черкови епископларига хушомадгўйлик қилди.

Ланкастерлар черков ерларини секуляризация қилиш планини бир четга йиғиштириб қўйиб, лолларларни қаттиқ таъқиб қилдилар ва улардан бир неча юзлаб кишилар еретикликда айбланиб, гулханларда ёқиб юборилди. Генрих V Франциядаги урушни кенг миқёсда бошқатдан бошлаб юборди, бу уруш. унинг вориси Генрих VI даврида ҳам давом эттирилди. Дастлабки пайтда Ланкастерлар урушни муваффақиятли олиб бордилар. Аммо, бундан кейинги ҳарбий муваффақиятсизликлар ҳукуматнинг аҳволини яна баттарроқ мушкуллаштирди. Ҳолбуки, уруш илк ўрта аср замонидаги сиёсий муносабатлар манзарасини гўё янгилагандай, шахсий ҳокимиятнинг ўзига хос такрорланиши бўлиб чиқди. Иирик феодалларга қарам бўлиб қолган Ланкастерлар, уруш маҳалида феодал зодагонларнинг ўз теварак-атрофларига яна вассаллар тўплаш, қасрлар қуриш, ўз дружиналарига эга бўлиш (баъзан бу дружиналар сони бир неча минг кишигача етарди) ҳолларига бармоқ орасидан қарадилар. Ланкастерлар ўрта ва майда дворянлардан ҳамда шахар буржуазиясидан иборат прогрессивроқ «ўрта синфлар»нинг манфаатларига зиён келтирувчи сиёсатни амалга оширар эканлар, бироқ улар йирик феодалларнинг ҳам талаб-эҳтиёжларини қондира олмадилар. Юз йиллик уруш, оқибат-натижада: бой берилди. Шунинг ўзи билан зодагонларнинг «денгиз орқасидан» янги ер-мулклар олиш ҳақидаги орзу-умидлари пучга чиқди. Шундан кейин баронлар Англиянинг ўзидаги ер-мулклар-

рини қайтадан тақсимлашга киришдилар. Аристократия орасида қаттиқ ва узоққа чўзилган ўзаро уруш келиб чиқдики, замондошлар уни икки Гул уруши деб атадилар. Қизил гул Ланкастерлар династиясининг эмблемаси эди. Уларнинг рақиблари бўлган Йорк династияси вакилларининг гербида Оқ гул тасвири бор эди.

Жек Кэд кўзғолони. Ланкастерлар сиёсатидан, жумладан солиқларнинг ўсиб боришидан, улар маъмуриятининг суиистёмолларидан, Юз йиллик урушдати муваффақиятсизликлардан ва Англия савдосининг издан чиқишидан бўлган норозилик Англиянинг энг тараққий этган денгиз соҳили графликларидан бири бўлган Кент графлигида халқ ҳаракатининг анча кенг авж олишида ифодаланган.

Герцог Йорк вассалларидан бири бўлган Жек Кэд бошчилигида 1450 йилда Кентда кўзғолон бўлди. Кентнинг кўпгина майда дехқонлари, шунингдек, шахарликларнинг бир қисми кўзғолонда иштирок этди. Аммо ҳаракатга асосак оицарь элементлари раҳбарлик қилди. Кўзғолончилар (1450 йил 2 июнь) Лондонга келиб, унда ҳукумат олдига бир қанча талаблар қўйишди. Бу талаблар, асосан, королнинг телба маслаҳатчиларини саройдан узоклаштириш, марказий ва маҳаллий идора ишини тартибга солиш, лордларнинг жойларда ўзбошимчалик қилишига, зулм ўтказишига чек қўйиш талабларидан иборат эди. Кўзғолончиларнинг 1450 йилдаги ижтимоий талаблари орасида ишчилар тўғрисидаги низомларни бекор қилиш талаби борлиги диққатга сазовордир (бунда Эдуард III билан Ричард II нинг қонунчилиги кўзда тутилган бўлиб, бу қонунчилик XV асрда ҳам ҳали расмий равишда бекор қилинмаган эди). Бу талаб ҳаракатга энг мазлум элементлар, яъни батрақлар, камбағал дехқонлар ва шахарлардаги халфалар ҳам қатнашганлигини кўрсатди Қўйилган талаблар орасида, шунингдек, герцог Йоркскийнинг қороллик кенгашига киритиш талаби ҳам бор эди. 1381 йилги кўзғолон пайтидаги сингари, ҳукумат дастлаб ён беришга мажбур бўлди. Лекин ҳаракат қатнашчилари ўзларига берилган ваъдалардан сўнг Лондон шахрини ташлаб чиқиб кетадилар, король қўшинлари бўлса чекинган кўзғолончиларга ҳужум қилдилар ва уларни қалтаклай бошладилар. Кэд қолган ўз тарафдорлари билан биргаликда бир оз вақт қурашни давом эттирди. Аммо король солдатлари билан тўқишув пайтида Кэд 12 июнда ярадор қилиниб, сўнг асир қилиб олинди. Уни Лондонга олиб бораётганларида йўлда вафот этади.

Қизил ва Оқ гул уруши. Халқ оммасининг Ланкастерлар династиясига бўлган нафратидан фойдаланган герцог Йоркский тарафдорлари мумкин қадар тезроқ ҳокимиятни ўз қўлларига олишга интилдилар. Генрих VI бетоблиги сабабли 1455 йилда Ричард Йоркский қороллик регенти деб эълон қилинди. Бироқ Ланкастерларнинг мухлислари (қолоқ ғарб ва жануби-ғарб уларнинг асосий таянч жойлари эди) тез орада Ричард Йорк-

кийни регентлик вазифасидан четлатдилар. Худди шу йшга Ланкастерларнинг Йоркларга қарши бошлаган урушида дастлаб Ланкастерлар тарафдорининг қўли баланд келди. Бой берилган жанглардан бирида, 1460 йилда Ричард йоркский ўлдирилди. Ричард Йоркскийнинг боши танасидан жудо қилиниб, КРОЗ тож кийдирилган калласи йорк шаҳрининг қўрғон деворларидан бирига осиб қўйилди. Аммо ўлдирилган Ричард Йоркскийнинг ўғли Эдуард Йорклар тўдасига бошчилик қилди, у ланкастерларни 1461 йилда икки марта мағлубиятга учратиб, Лондонни боиб олди ва ўзини Эдуард IV номи билан король деб эълон этди. Генрих VI эса Тауэр зиндонига қамаб қўйилди.

Йорк династиясининг сиёсати. Йорк тўдаси ҳокимиятни узок муддатга ўз қўлига ўтказиб олишга муваффақ бўлди. 1470—1471 йилларда Ланкастерлар ўз томонларига ўтган ййрик феодал граф Уорвик қўмагида ҳокимият тепасига Генрих VI ни қайтадан тикламоқчи бўлдилар. Аммо Эдуард IV тез орада коалицияни тор-мор этиб, тахтни ўаига қайтариб олди. Генрих VI яна Тауэр зиндонига қамалди ва шу ерда ўлдирилди. Эдуард IV Йорк (1461—1483) мустабид идора қилди. У ланкастер зодагонларига қарашли барча мулкларни мусодара этиб, ўз қўлида жуда катта ер фонди тўплади. Бу фонддан ер-мулклар улашиш йўли билан у, ўзига тобе янги зодагонларни вужудга келтирди. Бу зодагонларнинг кўпчилиги ўрта ва майда дворянлар орасидан чиққан эди. Эдуард IV инглиз савдосининг ривожланишини рағбатлантириб (инглиз савдо флотига хомийлик қилиш, савдогар-авантюристларнинг ва бошқаларнинг чет эллар билан савдосотиқ қилувчи компаниясига ёрдам бериш) айни замонда, буржуазияга ндишасизлик билан дўқ ва пўписа қилиб ундан тортиқ, қарз тариқасида (лекин қарзини ҳеч қачон тўламасдан) катта пуллар оларди ва х. к. Эдуард IV парламентни онда-сонда ва истар-истамас чақирарди. Бироқ тез орада Йоркларнинг ўз оилалари ичида кураш бошланиб кетди. Эдуард IV вафот этгандан кейин унинг укаси Ричард III ҳокимиятни босиб олди ва ўзининг иккита жиянини (Эдуард IV нинг болаларини) ўлдирди. Бу воқеа йорклар тўдаси ичида можаро чиқишига баҳона бўлди. Эдуард IV риласининг тарафдорлари ланкастерлар тўдасининг қолган-қутган одамлари билан бирлашиб, Ричард III ни ҳокимият тепасидан ағдардилар.

Қатъий жанг 1485 йил 22 августда Босворт деган жой яқинида бўлди. Ричард III жангда мағлуб бўлди, Генрих Тюдор ғолиб чиқди. Ланкастерлар династиясига қариндош бўлган Генрих Тюдор шу ернинг ўзидаёқ Генрих VII номи билан король деб эълон этилди. У Эдуард IV нинг қизи Елизавета Йоркка уйланди, шундай қилиб, душманлашиб юривчи ҳар иккала феодал гуруҳини бирлаштирди.

XV асрнинг иккинчи ярмидаги феодаллар тўс-тўполони Англиянинг сиёсий тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлди. «Англиянинг бахтига, — деб истиора билан ёзган эди Энгельс, —

Кизил ва Оқ гуллар урушларида эски феодал баронлар бир-бирларини қириб ташлаган эдилар»¹. Уларнинг ўрнини буржуазия билан алоқадор бўлган ўрта дворян қатламларидан чиққан ва ўз хўжалигини янги, чинакамга буржуача методлар билан юргизувчи янги дворянлар эгаллади. Тюдорлар ана шу янги дворянларга таяниб, короллик ҳокимиятининг обрў-эътиборини мустаҳкамладилар. Тюдорлар замонидан Англиядаги короллик ҳокимияти узил-кесил абсолютизм шаклини қабул қилди.

Инглиз миллатининг таркиб топа бошлаши. XIV—XV асрларда Англияда инглиз миллатининг таркиб топа бошлаши учун шарт-шароит вужудга келмоқда эди. Территориянинг умумийлиги ва экономиканинг умумийлиги ана шу вақтларда энду етарлича аниқ намоён бўлди.

XIV—XV асрларда Англияда кенг миллий бозор ташкил топиб Лондон мамлакатдаги савдо-сотик оборотларининг каттагина қисмини ўзига жалб қилган эди. XIV—XV асрларда англи адабий тилининг ривожига катта ютуқларни қўлга киритган эди; инглиз адабиёти жаҳонга ном чиқарган бир қанча ажойиб асарлар берди.

1066 йилги нормандлар истилосидан бошлаб, аввалги пайтда инглиз жамиятининг турли миллий составини акс эттирган икки тилдан фойдаланиб келинди. Қороль сарой зодагонларининг катта бир қисми француз тилида сўзлашардилар. Аҳолининг асосий оммаси — дехқонлар ва шаҳарликлар, ўрта ва майда феодаллар инглиз тилида гаплашардилар. Инглиз тили яна бир қанча лаҳжа (шева)ларга бўлинган бўлиб, улар орасида Лондон шеваси етакчи шева эди. Қонунлар (фармонлар) француз тилида тузиларди, юристлар суд ишларида ана шу француз тилидан фойдаланардилар, мактабларда дарс беришда француз тили латин тили билан биргаликда қўлланиларди.

Аҳоли кўпчилигининг тили бўлган инглиз тили француз тилини хонадон ҳаётидан ҳам, жамият ҳаётидан ҳам аста-секин сиқиб чиқарди. 1258 йилдаёқ король Генрих III Англия аҳолисига инглиз тилида (лондон шевасида) баённома билан мурожаат қилиши лозим бўлди. 1362 йилда Эдуард III Лондон шаҳарининг петициясига жавобан, «француз тили унча маълум бўлмаганлиги» туфайли, судлардаги ишлар инглиз тилида олиб борилсин, деб қарор чиқарди. XIV асрнинг иккинчи ярмида Англияда энг ййрик асарлар пайдо бўлиб, уларда Лондон шеваси асосида ривожланган инглиз тили ўзига хос барча луғавий-грамматик хусусиятлари билан миллий адабий тил сифатида майдонга чиқди.

Виклефнинг инглизча асарларидан ташқари, машҳур шоир Жефри Чосернинг (1340—1400) асарлари, хусусан унинг XIV аер охирида (90-йиллар) ёзилган «Кентербери хикоялари».

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. 22-т., 309-бет.

янглиз адабий тилининг шаклланишида катта роль ўйнади. «Кентербери хикоялари» оптимизм, нозик юмор, халқ оммасига хайрихоҳлик билдириш ва ҳоким феодаллар синфлари вакиллари эса сатирик (масхара қилиш) руҳи билан сўғорилган. Чосер ижоди Ренессанс (ёки уйронини) даври янги маданиятининг вужудга келишидан иборат бўлиб, бу янги маданият Англияда Италиянинг Уйғониш даври маданияти билан деярли бир вақтда раванқ топди.

XV асрдаги инглиз маданиятини ривожлантиришда Вильям Кэкстон (1422—1491) катта роль ўйнади. Кэкстон савдогар, таржимон, матбаачи ва ношир бўлган эди. Англияда китобчилик қилиш шу одам номи билан боғланган (1477 йилдан). Кэкстон 100 та китоб босиб чиқарган, бу китобларнинг кўпчилиги инглиз тилида эди. Шулар орасида Чосернинг «Кентербери хикоялари», латин классиклари Цицерон, Овидий ва Вергилийнинг инглизча таржималари, Эзоп масалалари ва бошқалар бор эди.

XX БОБ

ХII—ХIII АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯ, ИТАЛИЯ ВА ПАПАЛИК ШТАУФЕНЛАР ИМПЕРИЯСИ

ХII—ХIII асрларда Германия таракқиётининг иқтисодий ва маданий хусусиятлари. ХII—ХIII асрларда Германияда ҳам ишлаб чиқариш кучлари кўзга кўринарли даражада ўсди. Урмон масивларини қисқартириш ҳисобига ва ботқоқлик жойларни қуриштириш йўли билан экин майдонларини кенгайтириш маъносидан ҳам, кишлоқ хўжалик қурол-асбобларини такомиллаштириш (яъни кишлоқ хўжалигида плугларни яхшилаш, темир асбоблар сонини кўпайтириш, далаларни ўғитлаш ва ҳ. к.) маъносидан ҳам, деҳқончилик катта-катта ютуқларга эришган эди. Оддий ғалла—жавдар, сули, арпа, баъзан буғдой билан бир қаторда маданий-техника экинлари: зигир, наша, вайда ривожлана бошлади. Полизчилик, боғдорчилик, узумчилик, хмелчилик (уруғи пиво пиширишда ишлатиладиган ўсимлик) кенгайди.

Айни замонда Германияда шаҳарларнинг ривожланиши, ҳусусан бу асрларда жуда авж олди. Рейн ва Дунай дарёлари бўйларидаги эски ва янги шаҳарлар гавжум саноат марказларига айланиб, қисман Германиянинг ички вилоятлари билан, қисман, кўшни мамлакатлар — Франция, Нидерландия, Италия, Венгрия, Болкон мамлакатлари билан катта савдо-сотиқ ишлари олиб бордилар. Мовут тўқиш, сурп ишлаш, металлсозлик, мўйначилик, турли хил қурол-яроғлар ишлаш немис ҳунармандлик цехларининг асосий машғулоти ҳисобланарди. Рейн дарёси бўйидаги Кельн ва Вормс, Майн дарёси бўйидаги Франкфурт,

Ю-қори Дунай районидаги Ульм, Нюрнберг, Аугсбург бу даврдаги немис шаҳарларини саноат жихатдан ривожлантиришда етакчи ўрин тутдилар.

Бироқ, мамлакатда товар хўжалиги ривожлана бошлашига қарамай, ХII—ХIII асрларда Германия ҳар қалай тарқоқ феодал мамлакат бўлиб қолмоқда эди. Герцогликлар ҳам бошқа дунёвий ва руҳоний князликлар сони кўпаймоқда эди. Император бошқа йирик феодаллар орасида сюзерен, яъни олий сеньор бўлиб қолмоқда эди. Йирик феодаллар бу вақтда узил-кесил ворис территориал князларга айланиб бормоқда эдилар. Маҳаллий товар алоқаларининг ривожланиши уларнинг маҳаллий ҳоким сифатидаги ролини кучайтирарди. Марказий короллик-императорлик ҳокимияти эса шаҳарлар билан заиф боғланган эди. Франция ва Англияда шаҳарларнинг король ҳокимияти билан сиёсий иттифоқи бор эди. Германияда эса шаҳарларнинг король ҳокимияти билан бундай сиёсий иттифоқи юзага келмади. Германия короллари, жумладан, шаҳарларнинг маҳаллий феодалларга қарши олиб борган курашида шаҳарларга бирор-бир жиддий кўмак берганлари йўқ. Қисман бунга сабаб шуки, немис шаҳарлари сиёсий саҳнага кейинроқ келиб чиқди. Бир қанча ҳолларда ички савдога нисбатан ташқи, қисман транзит савдо-сотиқнинг устунлиги ҳам бу ерда маълум роль ўйнади. Аммо Германия король ҳокимиятининг шаҳарлар билан иттифоқининг йўқлигига асосий сабаб — Герман императорларининг агрессив ташқи сиёсат олиб боришлари эди. Италиядаги урушлар, бой итальян шаҳарларнинг эксплуатация қилиниши, «дунёга ҳоким бўлиш» планлари, Шаркий Европадаги ва Яқин Шарқдаги босқинчиликлар — мана буларнинг ҳаммаси короллар-императорларни Германиядаги ички сиёсат вазифаларидан четга чалғитиб, уларни немис шаҳарлари тақдирига бефарқ қарайдиган қилиб қўйди. Айни вақтда тугалмас урушлар императорларни йирик ва майда феодалларга (князь ва рйцарларга) буткул қарамай қилиб қўйди. Чунки императорнинг ҳарбий ресурслари ана шу йирик ва майда феодалларнинг ўз гарданларидаги вассаллик мажбуриятларини бажаришларига бутунлай боғлиқ эди. Штауфенлар учинчи герман династиясининг тарихи (1138—1254 йиллар) герман императорлари юргизган ташқи босқинчилик сиёсати Германиянинг ички сиёсати бобидан нақадар ҳалокатли оқибатларга олиб келганлигини аниқсиз яққол кўрсатиб беради.

Штауфенларнинг идора қила бошлаши. Франкон династиясини идора қилиш бефарзанд Генрих V билан тамом бўлгандан кейин, Германияни бир оз вақт Лотарь Саксонский (1125—1137) бошқарди. У кучли император эмас эди ва, шу вақдан, Штауфенлар хонадони билан Вельфлар хонадони ўртасида хийла ишлатишга мажбур бўлди, чунки Штауфенлар Швабия герцоглари бўлиш билан бирга, Франконияда ҳам кучли таъсирга эга эдилар ва Бавария герцоглари эса Вельфлар хонадонига мансуб

кишилар здилар. Лотарь Бавария герцоги Генрих Мағрур билан яқинлашиб, унга ўз кизини никохлаб берди. Лотарнинг ўғилларв бўлмаганлигидан, у вафот этгандан сўнг, Вельфлар айна замонда Саксониянинг ҳам герцоглари бўлиб олдилар. Вельфларнинг кучайиб кетаётганлигидан бетоқат бўлган князлар Конрад Штауфенни император қилиб сайладилар. Конрад III (1138—1152) иккинчи салиб юришида қатяшган эди. У ўз хукмронлигининг қолган вақтини Вельфлар билан курашга бағишлади. Генрих Мағрурнинг ўғли Генрих Шернинг ёшлигидаи фойдаланган (Генрих Мағрур 1139 йилда вафот этди) Конрад Вельфлардан Баварияни тортиб олиб, уларга фақат Саксонияни қолдирди. Конраднинг тахт вориси Фридрих I Барбаросса даврида Штауфенлар династияси энг зўр қудратга эга бўлди. П V X

Фридрих I Барбаросса ва унинг Италияга қилган *юрШяйрт*. Фридрих I Барбаросса (Сариқ соқол) 38 йил императорлвк қилди (1152—1190). У шафқатсиз, тажовузкор, ғоят шухратпараст ва маккор сиёсатчи эди. Фридрих Баварияни Вельфларга қайтариб бериб, уларни тинчитгач, салиб юришлари натижасида бойигап Италияга ўзининг бутун диққат-эйтиборини қаратди. Фридрих Римда.тож қийиш пайтидаёк (1154—1155 йилларда) 'итальян шаҳарларининг бойиб кетганлигига ва айна замонд» Италиянинг сиёсий жиҳатдан заифланиб қолганлигига инонган эди. Бунга сабаб шуки, Италияда папа, феодал территориал князлар ва шу вақтга келиб амалда шаҳар-республикаларга айланган шаҳарлар бир-бировлари билан душманлашиб юришарди. Фридрих I дастлабки пайтда папа билан дўстона муносабатд» бўлишга интилди. Рим шаҳарликларининг демократик раҳбари бўлиб, Рим республикасига асос солишга ҳаракат қилган (1143-йилда) ва папани дунёвий ҳокимиятдан маҳрум қилмоқчи бўлган-Арнольд Брешианскийғш Фридрих I дабдурустдан папага тутиб-берди. Арнольд Брешианский папа зиндонига тагаланди, унинг жасади эса гулханда қуйдирилди (1155 й.). Рим республикаси тугатилди.

Аммо, орадан сал вақт ўтмай, императорнинг папа билан муносабатлари жуда ёмонлашди. Икки орада душманлик пайдо бўлди. Папа куриясида, Римда император папа қўлидан «бенефиций» тарзида тож олди ва шу сабабдан у папа айтганларига қулоқ солмоғи лозим, деб баён қилинган эди. 1157 йили Безансондаги рейхстагда папа вакили (легати) ана шу ҳақда очикдан-очик гапирган эди. Иккинчи томондан, Барбароссанинг ўзида Италияни батамом тобе қилиш ва уни қулоқ қоқмай бўйсунадиган вилоятга айлантириш плани вужудга келди. Фридрих ўша замонда ғоят кўп ҳисобланган қўшин билан 1158 йилда Италияга кириб келди (вокеанавислар, муболаға қилиб бўлса керак., Фридрих 100 минг кишилиқ қўшин бошлаб келган дейдилар). Амалда бу юриш Италияни янгидан истило қилиш эди. Фридрих Италия шаҳар-коммуналаридан императорнинг ноиб (итальянча подести) тайинланишига розилик беришларини талаб этди.

Буйрукни рад этганликлари учун Милан ва Ломбардиянинг богақа бир қанча шаҳарлари оғир контрибуция тўлашга мажбур бўлдилар. Барбаросса 1158 йилнинг 11 ноябрида Ранкаль водинсида (Пьяченца шаҳрига яқин жойда) катта сейм чакириб, унга Италиянинг барча энг йирик феодалларини ва Италия шаҳарларининг вакилларини таклиф этди. Ана шу сеймда Р а н к а л ь қ а р о р л а р и деб аталган қарорлар қабул қилиниб, улар императорнинг Италиядаги ҳокимиятини чекланмаган ҳокимиятга айлантирди. Жиноий ишлар суди, танга-чақа зарб этига ҳукуки, ер-мулкларини тақсимлаш, шаҳар подесталарини тайинлаш ва хоказолар тамомила Фридрих қўлига ўтди. Юстиниан кодекси (конуилар мажмуаси) руҳида тарбия топган Италияшшг Болонья мактаби юристлари император хизматиға кириб, унинг учун трактатлар туздилар. Улар бу трактатларда Фридрих ҳокимияти абсолют ҳокимият эканлигини ва бу ҳокимият унга Рим цезарларидан мерос бўлиб ўтганлигини даъво қилиб чиқдилар. Бу трактатларда, император «ердаги жонли конундир» деб ёзилган эди.

Сиёсий мустақилликка қўниқиб қолган.Ломбардия шаҳарлари Барбароссага қарши кўзғолон қўтардилар. Ломбардиянинг энг йирик саноат шаҳри бўлган Милан кўзғолончиларга бошчилик қилди. Кўзғолонга жавобан Барбаросса Миланни босиб олиб (1162 й.), упи жуда қаттиқ жазолади, Милан шаҳари теварагидаги қўрғон деворлари ва кўп бинолар вайрон қилиб ташланди. Шаҳар аҳолисиға саккиз кун ичида шаҳарни ташлаб чиқиб, кишлокларга кўчиб бориб жойлашиш таклиф қилинди. Милан шаҳарини чўлу биёбонга айлантириш мақсадида, унинг марказий майдонини қўш салиб хайдаб, сўнгра унинг пушталарига туз сепилди. Немис рицар'лари Милан ёнидаги ўз лагерларида қатл этилган ломбардияликларнинг кесилган каллаларини копток қилиб ўйнашарди.

Шафқатсиз жазолар Италия шаҳарларининг қаддини ' вақтинчагина букди. Тез орада Ломбардия лигаси_номи остида немисларга қарши Ломбардия шаҳарларининг иттифоқи ташкил топди. Бу иттифоққа 15 та шаҳар кирди. Шу вақтга келиб ўзининг қаддини ростлаб олган ва саноат ҳам савдо-сотик ишларини янгидан йўлга қўйган Милан шаҳари 60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб бу иттифоқда яна ^асосий роль ўйнади. Штауфеиларнинг ютуқларидан безовта бўлган папа Александр III (1159—1181) ҳам лигага кирди.

ПбУйилда Барбаросса Италияга яна катта қўшин тортиб келиб, Римни олди. Папа Александр III қочиб кетишга мажбур бўлди. Император Ломбардия шаҳарларини тинчитмоқчи бўлди, лекин тўсатдан бошланган ўлат касали унинг қўшинларининг сафини хароб этди (25 минг киши ўлди) ва шундан кейин у Германияга қайтишга мажбур бўлди. Барбароссанинг узок вақт бўлмаганлигидан фойдаланган Ломбардия лигаси, у билан янгидан тўкнашмоқ учун етарли даражада ҳарбий кучларни тайёрлай

ХII—ХIII асрларда Германия ва Италия

олди. 1174—1176 йилларда Барбаросса яна Италияда пайдо бўлди, лекин бу сафар унинг унчалик омади келмади. 1176 йил бахорида Леньяно деган жойда (Миландан сал узоқроқ) у лига кўшинлари томонидан батамом мағлубиятга учратилди. Қизиғи шундаки, немис рицарларини енган кўшиннинг бир қисминигина италиялик рицарлар, асосий қисмини эса Миланнинг ва Ломбардиядаги бошқа шаҳарларнинг хунармандлари ва халфалари ташкил қилар эди. Леньяно ёнидаги мағлубият Фридрих I ни Ломбардия шаҳарларига ён беришга мажбур этди. Ҳақиқатда Шимолий Италияда Штауфенлар келмасдан аввалги аҳвол қайтадан тикланди. Шаҳарлар эркин коммуна ҳуқуқини олдилар, бу эркин коммуналар ўз сюзереи сифатида императорнинг олий ҳокимиятини тан олдилар, холос. Айни замонда Фридрих I папа давлатининг ишларига ҳар қанақанги аралашувидан воз кечиб, папага ҳам ён беришга мажбур бўлди.

Фридрих Барбаросса ва Вельфлар. Барбароссанинг 1176 йили мағлубиятга учрашининг сабабларидан бири — императорнинг энг йирик вассали Генрих Шер Вельфнинг Италияга ёрдамчи кўшин олиб бориш ҳақидаги илтимосини рад қилиши бўлди. Вассаллик мажбуриятларини бажармаганлиги учун Генрих Вельф феодаллар судига тортилгай эди. Бироқ Генрих Шер императорга бўйсунидан бош тортиб, император ва уни қўллаб-қувватлаган князлар билан уруш бошлади. Князларнинг ўзаро уруши икки йил (1178—1180) давом қилиб, Вельфларнинг енгиллиги билан тамом бўлди. Генрих Шер таслим бўлиши керак эди. Князлар суди Генрих Шерни Германиядан ҳайдаб юбориш ва уни барча танҳо ерлардан маҳрум қилиш ҳақида ҳукм чиқарди. Кейинчалик Генрих Шер Германияга қайтиб келди ва император унинг айбларини қисман кечди. Унга Германияда қолиш рухсат этилиб, Саксония ерларининг бир қисми (Брауншвейгерцоглиги) қайтариб берилди. Аммо Саксония ерларининг катта бир қисми бошқа князлар ўртасида бўлинган эди. Вельфлар устидан ғалаба қозониши Барбароссанинг катта ютуғи бўлди. Бу ғалаба ҳатто энг йирик феодал ҳам император олдидаги ўз вассаллик мажбуриятларига панжа орасидан бефарқ қараши мумкин эмаслигини кўрсатди. Акс ҳолда у албатта жазога тортилар эди. Аммо, иккинчи томондан, императорнинг Вельфлар устидан қозонган ғалабаси Вельфлар уруғининг куч-қудратига ҳаваси келиб юрган бошқа феодалларнинг берган ёрдами туфайлигина қўлга киритилди. Барбаросса бошқа бирор бир антифеодал кучларга таянгани йўқ, Аксинча, Фридрих ўзининг Италияга нисбатан юргизган сиёсатида шаҳарларнинг батамом рақиби эканлигини кўрсатди. Шунингдек, Барбаросса Германия шаҳарларига ҳам нафрат назари билан қаради. Саксонияни тақсимлаш ва бу ўлкани бир нечта йирик феодалга ўтказишнинг ўзи феодал таркоқликнинг батамом тантана қилганлигини кўрсатди.

Барбароссанинг Сицилияга нисбатан тутган сиёсати. Фридрих Барбаросса ўз императорлигининг охирида яна Италия иш-

ларига қайтди. 1186 йили у ўз ўғли Генрих VI ни Сицилия тахтининг ворис маликаси Констанцияга уйлантирди. Шунинг ўзи билан Штауфенлар Сицилия оролларида ташқари, Италиянинг бутун жанубий қисмини ҳам ўз ичига олган кучли королликни қўлга киритдилар. Барбаросса буни ўзининг дипломатик фаолиятидаги энг йирик ютуқ деб билди. Ҳақиқатда олганда, бу иш Штауфенлар тарихида фалокат келтирувчи машъум бир хато иш эди. Ана шу иш туфайли Штауфенлар папаликни ва Ломбардия шаҳарларини ўзларига қарши яна куроллантирдилар. Эндиликда герман феодаллари шимол ва жанубдан туриб папаликка ва Ломбардия шаҳарларига хавф-хатар солмоқда эдилар. Сицилиянинг ўзида Генрих VI га истило қилинган мамлакатдагидек аш юритиш тўғри келди, чунки маҳаллий аҳоли унга ва у билан бирга келган немис феодалларига ажнабий золимлар ва босқинчилар деб қарарди.

• Фридрих I Барбаросса 1190 йилда ўзи қатнашган учинчи саблиб юриши маҳалида вафот этди."

Кейинчалик, XIX асрнинг немис миллатчилики адабиётида ва XX асрнинг фашист тарихчилари асарларида Фридрих Барбаросса сиймоси ўта кетган даражада идеаллаштириб кўрсатилди. Унинг сиёсий куч-қудрати ҳар тарафлама муболағалаштирилди, унинг олиб борган урушлари ва ўйлаган ҳарбий фикр-ниятларига «дунёвий сиёсат» хусусиятлари атайин қўшиб қўйилди. 1940 йили Гитлер Совет Иттифокига юриш планини «Барбаросса плани» («Варгагоцца Fall») деб атаган эди.

Иннокентий III даврида папалик. Папа Иннокентий III даврида (1198—1216) папа ҳокимияти зўр қудратга эга эди. Унинг даврида папа теократияси деган ғоя энг ўткир формул-ировкага эга эди: «Ердаги ҳокимият — ҳоконларга, самодаги ҳокимият — рухонийларга берилган», «Таналар устидан короллар, жбн устидан рухонийлар қўйилган», «Папа ҳокимияти — куёш, императорники — ой», «Ой куёшдан ёруғлик олганидек, императорлар ҳам ўз ҳокимиятларини пападан оладилар». Булар Иннокентий III нинг севган афоризмлари эди. Урта аср католик черковининг ғоят катта реал қудратга эга эканлиги папанинг даъволарига бу сафар мувофиқ бўлиб тушган эди. Папа суди катта трибуналга айланиб, у бутун Европада тортиб келадиган диний ва қисман граждон ишларини (масалан қўйди-чикди ишларни) қарайдиган бўлди. Папа хазинаси ўша замондаги Европанинг истаган қоралининг хазинасидан бойроқ эди. Турли-туман номлар остида ва Европанинг энг олис мамлакатларидан ундирилган қўп сонли хирожлар Римга ғоят катта суммаларда оқиб келиб, папа банкирларини бойитар эди. Кўпгина короллар ўзларини папа вассали деб тан олган эдилар. Шулар орасида Англия, Арагон, Португалия/Болгария, Швеция, Дания, Польша, Арманистон короллари бор эди. Иннокентий III ихтиёрида монахларнинг урушқок янги орденлари бўларди. Унинг даврида аҳолининг қуйи табақалари орасида ваъзхонлик ишларига ихтисослашган францискан-

лар ва университетларга кириб, уларда инквизиция ишларини слиб борган доминиканлар орденларига эндигина асос солинган эди. Турли ереслик ишлари юзасидан махфий черков суди ҳисобланган инквизиция Иннокентий III давридаёқ Франциянинг жанубида кенг ҳаракат қила бошлади, Франциянинг жанубида эса альбигойчилар ереси кенг тарқалган эди. Иннокентий III ворислари даврида инквизиция бутунлай доминиканлар қарамоғига ўтиб, айни замонда у ўз фаолиятини Европанинг бошқа мамлакатларига ёйди.

Иннокентий III императорлик тож-тахтининг ўзини ҳам ўз тасарруфига олган эди. Геирих VI вафот этгандан кейин (1197 йилда) унинг ўғли ва тахт вориси бўлмиш Фридрих II Штауфен энди уч ёшга тўлган эди. У Сицилия короллигининг қороли деб эълон этилди. Аммо князлар Барбароссанинг иккинчи ўғли Филипп Швабскийни император қилиб сайладилар. Папа бошда бу одамга розилик берган бўлса-да, лекин кейин Филипп билан жанжаллашиб қолди ва Вельфлар тўдасига мансуб Оттои Вельфнинг (Генрих Шернинг ўғли) номзодини қўллаб-қувватлади. Оттон IV номи остида император деб эълон қилинди. Шундай қилиб, Германияда бир-бирова билан рақиблашувчи икки император пайдо бўлди. Иннокентий III Оттон IV билан ҳам аччиқлашиб, 1212 йилда ёш Фридрих II ни император деб эълон этди. Ёш Фридрих II папанинг Сицилиядаги мулклари бўйича унинг вассали ҳисобланарди.

• **Фридрих II Штауфен.** Фридрих II (1212—1250) Штауфенлар хонадонининг иккинчи энг кўзга қўринган вакили эди. Ярим немис, ярим италян бўлган Фридрих турли-туман маданий таъсирларга берилган эди. Араб-Византия таъсири унда айниқса кучли эди. Унинг саройида араб, византиялик ва яҳудий олимлари тўпланган эди. Унинг ўзи араб ва юнон тилларини биларди, **латинча трактатлар** ва италянча шеърлар ёзарди. Унинг Пилермодаги саройи ўзининг зеб-зийнати ва ҳаёт услуби жиҳатидан Шарқдаги араб султонларининг саройларини эслатиб турарди. Шарқ музыкаси ва рақслари, шарқ адабиёти ва поэзияси, шарқ архитектураси император томонидан ҳар тарафлама рағбатлантирилди. «Монахлар уламоларнинг фитна-фасодлари ва кирди-корларига қарши курашмайди ва уларнинг шу фитна-фасодларидан чўчимайдиган» Шарқ сиёсий тузумининг афзалликлари ҳақида Фридрих II ҳар доим мактаниб сўзларди. Шарқдаги араб-турк ҳокимларининг баъзилари Фридрихнинг шахсий дўстлари эди.

Фридрих II нинг сиёсати, аввало Сицилия короллигини марказлашган бюрократик монархияга айлантиришдан иборат эди. Бу борада у анча-мунча иш қилди. У Сицилия феодаллари томонидан ўзига қарши қўтарилган бир қанча қўзғолонларни бос тирди. Мусулмонлардан тузилган ёлланма отрядлар бу ишда Фридрих II га зўр таянч бўлди. 1231 йилда Фридрих Сицилия короллигининг конституциясини матбуотда эълон қилди. Бу конс-

титуцияда маҳаллий феодалларнинг ҳуқуқлари, шунингдек, Жанубий Италия шаҳарларининг эркинлиги янада кўпроқ қирқилди. Короллик бир нечта маъмурий округларга бўлиниб, уларни король томонидан тайинланадиган губернаторлар идора қиларди. Бутун аҳолидан ер солиғи ундирилди, бундан ташқари, кўпгина эгри солиқлар мавжуд эди. Сицилия короллигининг энг олий амалдори юстициарий бўлиб, унинг ғоят катта ваколат эгаси эканлиги худди араб халифаларининг вазирларини эслатиб турарди. Доимий сақланадиган ёлланма армия ва флот марказлашган Сицилия давлатини тўлдириб турарди.

Фридрих II Германияда тамомила бошқача сиёсат юргизарди. Германияда истиқомат қилмаганлиги туфайли ҳамда Терман князларй ва бошқа феодаллар императорликка бошқа бирорта номзодни кўрсатмасликлари учун, Фридрих II уларга нисбатан ҳар қандай ён беришларга кўнаверар эди. Германиядаги дунёвий ва руҳоний князларнинг маъмурий-суд бобидаги ҳуқуқларини кенгайтириш тўғрисида Фридрих II розилик берди. Герман князлари шаҳарлар билан бахслашиб қолган пайтларда Фридрих II ана шу князларни қўллаб-қувватлади. 1232 йили Рейн шаҳарлари маҳаллий феодаллардан қутулишга ва эркин коммуналар ҳуқуқини олишга интилган пайтларида, Фридрих II феодалларга ён босди ҳамда у шаҳар ҳаракатини қатъиян қоралайдиган ва қаттиқ жазо чоралари билан шаҳарликларга хавф туғдирадиган фармон чиқарди.

Италияда Фридрих II Ломбардия шаҳарларига қарши душманлик ҳаракатларини янгидан бошлаб юборди. Аммо Ломбардия шаҳарлари, Барбаросса замонидаги сингари, Штауфенларга қарши курашда бу сафар ҳам папалик билан бирлашдилар. Фридрих II даврида император ҳокимиятининг папа ҳокимиятига қарши олиб борган кураши ҳар иккала томон учун ғоят даражада қаттиқ ва шиддатли бўлди.

Папалик билан курашнинг янгидан бошланиб кетиши. Фридрих II Иннокентий III билан дўстона муносабатда эди. Аммо XIII асрнинг 20-йилларида, папа Григорий IX даврида (1227—1241) император билан папанинг муносабатлари ғоят даражада кескинлашди. Папа императордан салиб юришига жўнаб кетишни талаб қилди. Фридрих II 1228—1229 йилларда шундай юришни (олтинчи салиб юришини) ташкил қилган эди. Лекин юриш тез орада тамом бўлганлигидан ва Турк-Миср султонининг нисбатан кичик ён беришларига, императорнинг қаноат ҳосил қилганлигидан папа курияси жуда ранжиган эди. XIII аср 30-йилларининг ярмидан эътиборан императорнинг папалар ва айни замонда Ломбардия шаҳарлари билан ўн беш йиллик шиддатли уруши бошланди. 1232 йилдаёқ папа иштирокида Ломбардия лнғаси расмий суратда яна ишга тушди. 30-йиллар ўртасида Фридрих II Миланга юриш қилиб, бошда муваффақиятга эришди. У Ломбардия қўшинларининг бир қисмини тор-мор этди. У Римга кириб, папа Григорий IX ни у ердан қочишга мажбур этди. Бун-

га жавобан Григорий IX Фридрих II ни диндан қайтган деб. черковдан ҳайдади ва герман князларига бошқа император сайлашни таклиф этди. Папа Иннокентий IV (1243—1254) даврида Фридрих II нинг папа билан кураши айниқса шиддатли тус олди. Ишокентий IV Римда истиқомат қилишдан хавфсираб, Генуяга кўчиб кетди. Шу ердан туриб у француз ва инглиз королларини императорга қарши уруш очишга даъват этди. Папа томонидан 1245 йилда Лионда йиғилган черков собори, Фридрих II ни «кофирлик» ва «шаккоклик»да айблаб, унинг барча фуқаролари қасамдан халосдирлар, деб эълон қилди. Императорга қарши салиб юриши эълон қилинди. Бироқ француз ва инглиз короллари Штауфенлар билан бўладиган урушга аралашишни истамадилар. Германияда Фридрих II нинг ўғли Конрад IV герман феодалларидан бир қисмининг қўллаб-қувватлашига эриша билди ва айни вақтда ваъдалар қилиб, баъзи герман (Юқори Дунай) шаҳарларини ўз томонига оғдирди. Италиянинг ўзида шаҳарларнинг бир қисми император томонига ўтди. Икки тўда, яъни папа тарафдорлари бўлган гвельфлар¹ билан император тарафдорлари бўлган гибеллинлар² ўртасидаги кураш кўпинча шиддатли ўзаро урушга айланиб, у Италиянинг кўпгина шаҳарларида юз берди.

Пировардида, Фридрих II душманлар билан курашда ўзининг барча молиясиини совурди. У 1248 йили Парма ёнидаги жангда жиддий мағлубиятга учради. Орадан икки йил ўтгач, Фридрих II вафот этди. Фридрихнинг ўзинигина эмас, балки Штауфенларнинг барча авлод-аждодини қарғаган папа беҳад хурсанд бўлди.

Штауфенлар династиясининг тугаши. Германияда император ҳокимиятининг тушкунликка кетиши. Фридрих II вафот этгандан кейин унинг ўғли Конрад IV император қилиб сайланди. Аммо орадан сал вақт ўтмай, 1254 йилда Конрад қазо қилди, унинг гўдак ўғли Конрадинни герман князлари император қилиб сайлашдан бош тортдилар. Конрадин амакиси Фридрих II нинг иккинчи ўғли Манфред хузурига кетиб қолди. Сицилия короллиги ана шу Манфред қўлига ўтган эди. Бироқ папалар, Штауфенлар авлод-аждодлари Италиянинг жанубида ҳукмронлик қилишини сира хохламадилар. Папалар Карл Анжуйский (француз короли Людовик IX нинг укаси) бошлик француз феодалларини Италияга таклиф этдилар.

Француз қўшинлари 1266 йили Беневент шаҳари ёнида Манфредни енгдилар. Бу жангда Манфред ўлдирилди. Конрад IV нинг ўғли — ёш Конрадин 1268 йили ўз тарафдорлари ёрдамида французларни Жанубий Италиядан сиқиб чиқаришга ҳаракат қилди. Аммо Конрадиннинг омади келмади. Асир қилиб олинган Конрадиннинг Неаполда боши танасидан жудо қилинди

¹ Италиянлар талаффузида «вельфлар» сўзининг ўзгаргани.

² Штауфенларнинг Швабиядаги қасрларидан бирининг «Вейблигеннинг» ўзгарган номи.

(1268 й.). Штауфенлар династиясининг сўнги вакили ана шу тарика халок бўлди. Штауфенларнинг халокати натижасида Германиядаги императорлик ҳокимияти тамомила орқага кетди. Узок фурсат давомида (1254—1273) Германияда ҳақиқатда бутунлай император бўлмади. Германияда марказий ҳокимиятнинг бўлмаслиги мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишини буткул тўхтатиб қўйди. Феодалларнинг ўзаро урушлар мамлакатни хароб қилди. Энгельс таъбири билан айтганда «Гогенштауфенлар даврида Германиянинг хароб этилиши» Штауфенлар томонидан «Италия шаҳарларини талон-торож қилиниши»нинг бевосита натижаси эди¹.

XXI ВОб

к

ХII—ХV АСРЛАРДА ГЕРМАНИЯ. «ШАРҚҚА ХУЖУМ». ГЕРМАНИЯНИНГ ИЧКИ ТАРАҚҚИЁТИ

Немис феодаллари истило қилмасдан олдин полаб ва Балтикабўйи славянларининг ижтимоий тузуми. Эльба дарёсининг ўнг томонида ва Болтик денгизи қирғоқларида яшаган ғарбий славянлар — вагралар, ободритлар, лютичлар, поморянлар ва бошқалар ХII аср ўртасига келиб феодаллашиш йўлида анчамунча олға кетган эдилар. Уларда уруғчилик муносабатлари тора кўпроқ емирилиб бормоқда эди. Славянларда аҳолининг асосийоммасиниозод дехқонлар, яъни Киев Русидаги дехқонларга ўхшаб, смердлар деб аталувчи жамоа аъзолари ташкил қиларди. Аммо смердларнинг бир қисми эиди ўз мустақиллигини йўқотган эди. Бундай карам смердлар зодагонлар ёрида истикомаат қилиб, улар учун маълум мажбуриятларни бажаришлари лозим эди. Жупанлар ва витязлар (славянларнинг уруғ зодагонлари манбаларда шундай деб аталарди) аста-секин феодалларга айландилар. Ҳали тўлиқ крепостнойларга айлантилмаган қарам смердлардан ташқари, зодагонларда одатда кўпчилиги ғарбий асирлардан иборат оз сонли куллар ҳам бўларди. Улар ер участкаларига ўтказилган бўлиб, батамом крепостнойларга айлантилган ва ўз хўжаларининг ер-мулкини ташлаб кетиш ҳуқуқидан маҳрум қилинган эдилар. Бироқ ғарбий славянларда феодаллаштириш жараёни ХII аср ўрталарида ҳам ҳали тамом бўлмаган эди. Қабила ва уруғларга бўлиниш ҳали ўз кучини йўқотмаган эди. Қабилалар иттифоқ (федерация)ларга бирлашган бўлиб улар-номустаҳкам эдилар ва одатда кўпми-озми вақт ўтиши билан тарқалиб кетардилар. Мустаҳкамроқ ғарбий-феодал давлат барпо этишга уринишлар ХI—ХII асрларда ободритларда айниқса очик-ойдин кўрилди («Венд короллиги»²), бундай

уринишлар маҳаллий, хали кучли уруғ-қабила зодагонлари опозициясичинг қаршилигига учради. Герман феодаллари феодаллашиб бораётган қўшни славян жамиятининг ижтимоий-сиёсий зиддиятларидан фойдаланишга шошилдилар. Немис феодаллари хосилдор, яхши, ишланган славян ерларига хаваслари келиб, шу славян территориясини феодал колонизацияси майдонига айлантилриш учун уни босиб олишга ҳаракат қилдилар.

Герман феодаллари славянларга қарши экспансия қуроли сифатида католик черковидан кенг фойдаландилар, католик черкови ўз навбатида мажусий славянларни христиан динига киритишдан манфаатдор эди. Славянларни зўрлаб христиан динига киритиш — Эльба дарёсининг ўнг томонидаги ва Поморьедаги ғарбий славян ерларида немис феодаллари томонидан ама-лга оширилган агрессив сиёсатнинг муҳим бўғини ҳисобланарди.

Эльба дарёсининг ўнг томонидаги ерларнинг истило қилиниши. ХII асрда немис феодалларнинг ғарбий славян ерларига хужуми янгидан кенг миқёсда бошланди. Славянлар билан қўшни бўлган саксониялик феодаллар. Шарққа айниқса кўпроқ интилдилар. Славян қабилаларининг тарқоқлиги ва князлар ўртасидаги низолардан фойдаланган герман феодаллари ХII—ХIII асрларда ободритлар, лютичлар ва поморянларнинг бепоён ерларини босиб олдилар. Герман феодалларининг ғарбий славянлар билан олиб борган кураши бу сафар европалик феодалларнинг Шарққа қилган салиб юришлари билан бир вақтга тўғри келди ва герман феодаллари салибчилар идеологиясини тамомила ўзлаштириб олди. Мажусий-славянларга қарши кураш Германияда ўзига хос «салиб юриши» — деб ҳам қаралди. Бир нечта йирик герман феодаллари (улар орасида асосий киши Генрих Шер Вельф эди) бошчилик қилган рицарларнинг «салиб» қўшини 1147 йилда ободритлар юртига юриш қилди. Юришда 60 минтгагача немис рицари қатнашди. Немислар сон жиҳатидан ғоят даражада кўп бўлишларига қарамай, зафарга эриша олмадилар. Ободритлар князи Никлот душманга қарши ўрмонзор ва ботқоқликлардан фойдаланиб, душманга қаршилиқ кўрсатишни уюштира билди. Салибчиларнинг ўзлари орасидаги келишмовчилик ва низо славянларнинг мудофаасини енгиллаштирди. Рицарлар натижасиз қайтиб кетдилар. Шундан кейин Никлот герман феодалларининг иттифоқчилари бўлган данияликларга қаттиқ зарба берди ва немис колонистларининг қатта бир қисмини яна Германияга ҳайдаб юборди. Аммо немислар Эльба дарёсининг ўнг томонидаги ерларга хужумни давом эттиравердилар. Никлот ана шулар билан курашда халок бўлди (1160 й.у).

Никлотнинг ўғиллари немис агрессорлари билан бир оз вақт курашни давом қилдирсалар-да, лекин ўз мулкларининг мустақиллигини сақлаб қола олмадилар. Пировардида, улар ўзларини императорнинг вассаллари деб тан олдилар. 1170 йили ободрит-

¹ «Маркс ва Энгельс архиви», X т., 357- бет.

² «VII—XI асрларда ғарбий славялар» дегаи VII бобга қаралсин.

лар ерида Мекленбург герцоглиги¹ номи остида янги ярим славян, ярим немис герцоглиги ташкил топиб, у империя составига кирди. Мекленбургда кўп сонли немис колонистлари, фақат рицарларгина эмас, балки дехқонлар ва шаҳарликлар ҳам кўчиб келиб жойлашиб, улар бу ерда имтиёзли мавқега эга бўлдилар. Ободрийлар ерининг бир қисми бевосита Саксония герцоглиги мулкларига киритилди. Генрих Шер босиб олган Любек шаҳари (немислар собиқ славян шаҳари ўрнида барпо этган эдилар) немисларнинг Болтиқ денгизи бўйидаги энг муҳим порти бўлиб қолди ва айни замонда немисларнинг Балтика бўйига томон янада ҳаракат қилиб бориши учун форпост (таянч нуқта)га айланди. 1180 йилда поморянлар ўз мустақилликларини йўқотдилар. Бу ерда ҳам Померания номи остида (Поморьенинг ўзгарган славянча номи) ярим славян князлиги ташкил топди. Увдш иккинчи номи узоқ вақтгача Славия деб аталиб келди.

• Бранденбург маркграфлиги Урта Эльба бўйида энг йирик герман мулк бўлиб қолди. Люттичлар деган славян қабиласининг ерлари Бранденбург маркграфлигининг тузилишига асос бўлди. Йирик герман феодали Альбрехт Медведь Аскания (1170 йилда вафот этган) люттичларга қарши қилинган юришга бошчилик қилди. Альбрехтнинг ўғли ва невараси даврида Бранденбург маркграфлиги то Одер дарёсига чўзилиб борган бўлиб, у лужицк славянлари территориясининг бир қисмини (Лужицк ва Мейссен марқалари) ҳам ўз ичига олган эди. Тахминан 1244 йилда славянларнинг шпрева (Шпрева дарёси ёки сўнгроқ немислар атаганларидек, Шпрее дарёси сўзидан) қабиласи ерида Берлин шаҳари барпо этилиб, кейин у Бранденбург пойтахти бўлиб қолди. XIII ва XIV асрлар мобайнида Бранденбург маркграфлигини немислар зўр бериб колонизация қилдилар. Маҳаллий славян аҳолисидан тортиб олинган энг яхши ерлар немис колонистларига берилди. Шунингдек, туб жой славян аҳолиси сиқиб чиқарилиб, славян шаҳарларига немислар ўтказилди. Маҳаллий славян аҳолиси зиғирча қаршилик кўрсатадиган бўлса, улар энг шафқатсизлик билан йўқ қилиб ташланарди. Славян аҳолиси ёмон ерларга сиқиб чиқарилди, зўрлаб немислаштирилди, қувғин қиллинди ва ўлимга маҳкум этилди. Ёт халқлар ерида барпо этилган Бранденбург XIV—XV асрларда ҳам ҳарбий колониялик қиёфасини сақлаб қолди. Катта-катта ер-мулк (танҳо)ка эгалик қилган кўп сонли рицарлар имтиёзли ҳоким табакани ташкил қилдилар ва шаҳарликлар билан дехқонларни сира-сира менсимадилар.

Славянларнинг Силезия вилояти мушкул тарихни бошидан кечирди. Слезан аҳолиси (қадимий слезанлар) ўтирган бу территория бошда Польша короллиги составига кирган эди. XII—XIII асрларда бўлиб ўтган феодал ўзаро урушлари натижасида

¹ «Мекленбург» номи Великиград шаҳари номининг қисман таржимаси, қисман славянча номнинг бузилгани бўлиб, Великиград илгари ободиртлар пойтахти эди (Великиград — Меликиград — Мекеленград — Мекленбург).

т ривожлантириб, немисларнинг савдо воситачиси бўлишларини истамаганларидан кейин, яъни XV асрнинг иккинчи ярмига келиб Ганзанинг иши орқага кета бошлади. Аммо Ганза XVI ва XVII асрларда ҳам қисман ўз аҳамиятини сақлаб қолган эди.

Шимолий шаҳарларнинг иттифоқидан ташқари, XIII—XV асрларда Германияда жанубий ва ғарбий шаҳарларнинг йирик иттифоқлари бор эди. Швабия иттифоқи Юқори Дунай дарёси районида жойлашган қарийб 90 та шаҳарни ўз ичига олган эди. Уларнинг тепасида саноати (мовут, сурп, ип газлама тўқиш ва металлургия саноати, қурол-яроғ ишлаб чиқариш) анча-мунча ривожланган марказлар — Аугсбург, Ульм ва Нюрнберг шаҳарлари турарди.

Бу шаҳарлар эса Италия савдоси билан чамбарчас боғланган эди. Венецияда катта немис саройи бўлиб, немис моллари билан савдо-сотик қилиш ишларининг ҳаммаси шу саройга тўпланган эди.

Ғарбдаги Рейн иттифоқи саноат ва айни замонда савдо шаҳарларининг ҳам худди шундай иттифоқи эди. Рейн дарёси бўйида жойлашган ва мовут тўқиш ҳамда металл ишлаб чиқаришнинг ривожланганлиги билан фарқ қилган Кельн, Вормс, Страсбург ва бошқа шаҳарлар шу Рейн иттифоқига кирган эдилар. Бу шаҳарлар Нидерландия, Франция ва Италия билан қизғин савдо олиб бордилар.

Германияда сиёсий марказлашиш заифлиги муносабати билан тобора катта куч-қувватга эга бўлган маҳаллий феодалларга қарши немис шаҳар иттифоқининг каттиқ кураш олиб боришига тўғри келди. XIII аср ўрталарида Швабия ва Рейн иттифоқлари юзага келишининг ўзи феодал тарқоқликнинг оқибати эди. Феодал анархиясининг чеклаш ва Германия ички савдо йўлларини таъминлаш учун баъзи бир шарт-шароитларни яратиш шаҳарларнинг ана шундай иттифоқлар тузиш ҳаракатида очиқ намоён бўлди. Герман князь-феодалларига қарши бирлашган икки шаҳар иттифоқи ўртасида 1381 йилда чинакам уруш бошланди. Бироқ ҳар иккала иттифоқ, яъни Швабия иттифоқи билан Рейн иттифоқи умумий душман бўлган шаҳарликларга қарши курашга вақтинча жипслашган феодаллардан 1388 йилда енгилдилар. Немис шаҳарларининг енгилишига асосий сабаб — бу шаҳарларда маҳаллий, ўлка манфаатларининг устун бўлганлиги эди. Немис шаҳарлари ташқи (ички эмас, албатта) бозорлардан кўпроқ манфаатдор эдилар, бу бозорлар Ганза, Рейн, Швейцария ва Юқори Дунай шаҳарларида турлича бўларди. Герман императорларининг тутган мавқеи ҳам шаҳарларнинг енгилишида катта аҳамиятга эга бўлди. Герман императорлари ўз ҳокимиятларининг заифлиги туфайли шаҳарлар тарафини олишга ва уларга бирор-бир жиддий ёрдам кўрсатишга журъат эта олмадилар.

Бу жихатдан герман императорлари феодаллар билан курашда хусусан шаҳарларга таянган француз, инглиз ва кастель (Ис-

пания) королларининг сиёсатига тамоида қарама-қарши сиёсат тутдилар.

Дехқонлар ахволи. Крепостникликнинг заифлашиши ва феодаллар реакциясич Германияда салиб юришлари бошланиши билан, Европанинг бошқа мамлакатларидаги сингари, феодал-крепостниклик қарамлиги заифлашганлиги кўрилди. Дехқонларнинг бир қисми муайян йиллик чиншалар тўлаш эвазига шахсий мажбуриятлар ўташдан тамоида озод бўлди. Бошқа дехқонлар қарам дехқонлар бўлиб қолаверди, лекин улар ўтайдиган барш-чиналари қамайтирилди, энг оғир оброклар («ўлим» солиғи ва бошқалардан) ҳақ тўлаб қутулиш ёки белгиланган маълум взносларга айирбошланди. Узоқ-узоқ жойларга юришлар қилнш билан банд бўлган герман феодаллари, одатда, хўжалик билан ўзлари шуғулланмай, доменларини ижарага (арендага) берардилар. Доменларнинг кўпчилик қисми йирик бўлақларга бўлиниб, сўнг ижарага бериларди. Урта аср Германиясида бундай йирик ижара мейер ижараси деб аталарди, чунки ҳаммадан аввал собик крепостной оксоколлар-мейерлар ижарачи бўлардилар. Шимоли-Ғарбий Германияда (Вестфалияда) энг кўп тарқалган мейер ижараси бадавлат, қисман қулоқ дехқонлар каттагина табақасининг ташкил топишига имкон берди. Аммо қишлоқнинг бошқа томонида кам ерли дехқонлар майдонга келиб улар бой ҳамқишлоқлари учун ишлайдиган батрақларга айландилар.

Бирок Германияда крепостной ҳуқуқнинг заифлашиши муваққат ходиса бўлди. XIV асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан феодаллар реакцияси майдонга кела бошлаб, у помешчикларнинг баршчинани қайтадан тиклаш ҳамда ҳар қанақа натурал ва пул йиғимларини қучайтириш йўлидаги уринишларда ифодаланди. Айни вақтда феодаллар жамоа ерларини (альменда) босиб олавердилар ва шундай қилиб дехқон хўжалиги ресурсларига каттиқ путур етказдилар.

Эльба дарёсининг шарқ томонидаги колонизация қилинган славян ерларида истикомат қилувчи немис дехқонларининг ахволи анча қулай эди. Дехқон-колониистларнинг катта чек ерларга эга бўлиши ва маҳаллий территориал князларга белгилаб қўйилган тўловларнигина тўлашни Эльба дарёсининг бу томонидаги дехқонларга иқтисодий мустақилликни ва шахсий эркинликни узоқ вақтгача сақлаб қолиш имкониятини берди. Бирок дехқонлар билан бир қаторда ларнинг қўшниси — помешчик (рицарь ёки дворянлик унвонини олган шульц¹) яшар ва хўжалик билан шуғулланарди, шульц қишлоққа аста-секин ўз таъсирини қучайтира борди.

Помешчиклар дехқонлардан солиқлар ундириш ҳуқуқини

¹ Шульц — Эльба дарёсининг бу томонида майда суд ҳуқуқларига эга бўлган қишлоқ оксоколи бўлиб, кўрсатган хизмати бадалига одатда икки ва уч ҳисса ортик, чек ер оларди.

князлардан сотиб олардилар, кам қувват дехқонларнинг хўжалик (рўзғор) қийинчиликларидан фойдаланар ва турли йўллар билан ўз ер-мулкларини кўпайтирар эдилар. Дастлабки пайтда 4—6 дехқон гуфига тенг келадиган рицарлик чек ери XV асрга келганда ўрта ҳисобда 20 гуфгача етди. Шунинг ўзи билан Эльба дарёсининг бу томонида ҳам крепостной ҳуқуқнинг авж олиши учун шарт-шароит яратилди. **13⁴—**

XIII—XV асрларда Германиянинг сиёсий тараққиёти. Франция, Англия ва Испаниянинг сиёсий тараққиётига қарама-қарши ўларок, XIII—XV асрларда Германия сиёсий марказлашишга эришишигина эмас, балки яна кўпроқ мустақил феодал князликларга бўлиниб кетди.

Штауфенлар халокатидан кейин тамоида орқага кетган императорлик ҳокимияти эндиликда қаддини сира-сира тиклай олмади. Дуруст, императорсизлик даврига ахир пироварди хотима берилди. 1273 йилда феодаллар граф Рудольф Габсбургни (Швабиядан)¹ император қилиб сайладилар.

Бу 55 ёшлик кекса одам бўлиб, у катта ер-мулклар эгаси бўлмаган хўлақор ва чиникқан сиёсатчи эди. Князлар уни императорликка сайлар эканлар, унинг заиф томонларини албатта ҳисобга олдилар, чунки улар императорлик ҳокимиятининг қучайишидан умуман манфаатдор эмас эдилар. Рудольф Италияга тааллуқли сиёсатдан воз кечиб, Италияда германлар таъсири йўқ бўлганлигини амалда тан олиши лозим эди. Германиянинг ўзида янги император ўз мавқеини сақлаб қола билиб, турли йирик князлар ўртасида усталик билан иш тутиши ва улар орасидаги низо-жанжаллардан фойдаланиши лозим эди. Габсбурглар хонадонидан -чикқан дастлабки императорлар тутган сиёсатдан асосий муддао ўз уруғ-аймоқларига қарашли мулкларни кўпайтириш эди. Германиянинг қолган бошқа ерлари ўз ҳолича ташлаб қўйилди. Тож-тахтга қарашли барча ресурслар ана шу тор доирадаги династик мақсад-муддаоларига хизмат этирилди. Айниқса Рудольф Германиядаги руҳоний князларнинг — архиепископлар билан епископларнинг кўмагига таяниб иш қўришга ҳаракат қилди.

Чех короли Пшемисл II нинг юқори мартабага интилганлигидан (у 1254 йилда императорлик тож-тахтини ўзига олмоқчи бўлганда, князлар уни рад этган эдилар) герман князларининг норози бўлганлигидан фойдаланиб туриб, Рудольф Пшемисл билан уруш бошлади ва бошқа герман князлари ёрдамида уни янчиб ташлади, ғалабага эришиш натижасида Австрияни ва унга қўшни бир қанча вилоятларни (кўпроқ славян вилоятларини)² босиб

¹ Рудольфни Франкфурт-Майнда сайладилар. Франкфурт-Майн узоқ вақт давомида (XIII асрда — XIV аср бошларида) Германиянинг пойтахти родини ўйнади. Бу ерда императорлар сайланар ва кўпинча (лекин ҳамма вақт эмас) умумгерман рейхстаглари тўпланиб турарди.

² Бу вилоятларнинг номлари: Штирия, Каринтия ва Крайна; уларнинг аҳолиси кўпроқ хорватларга қариндош-уруғ бўлган словенлардан иборат эди.

олди. Ана шу замондан бошлаб Габсбурглар ўзлари кучли территориял князларга айландилар, шу билан улар династиясининг бундан кейинги таъсири таъминланди.

Бироқ Габсбурглар императорлик тож-тахтини ўз қўлларида узил-кесил мустақамлашдан аввал, рақиблашиб юрвучи бошқа династия билан Люксембургликлар узок вақт курашишлари лозим эди. Ғарбий Германияда жойлашган кичкина Люксембург князлигидан ташқари, Люксембургликлар яна XIV асрдан бошлаб Чехияни ҳам эгаллаган эдилар. Люксембурглар хонадони Карл IV даврида зўр қудратга эга бўлди, Карл IV Чехия қороли ва Германия императори сифатида 30 йилдан ортиқроқ ҳукмронлик қилди (1347—1378). Габсбургларга ўхшаб, люксембурглар ҳам князларга ён босишлари лозим эди. Бу ён беришларнинг характери ва уларнинг Германия учун келтириб чиқарган фалокатли оқибатлари тўғрисида Карл IV ҳукмронлигининг бошларида (1356 й.) нашр қилинган Олтин булла тегишли маълумотларни беради. Жами етти шахсдан иборат князларнинг тор доирадаги, ёпиқ коллегияси тарафидан ўтказиладиган император сайлаш тартибини Олтин булла узил-кесил қонунлаштириб берди. Сайловчи — князлар курфюрстлар деган унвонга эга бўлдилар. Уларнинг составига учта рухоний князь — Майнц, Кёльн ва Трир архиепископлари ва тўртта дунёвий князь — Богемия қороли (Чехия қороли), Рейн пфальцграфы, Саксония герцоги ва Бранденбург маркграфы кирардилар. Курфюрстлар императорни сайлаш ҳуқуқигагина эмас, балки уни тахтдан ағдариб ташлаш ҳуқуқига ҳам эга эдилар. Олтин булла курфюрстларни ўз князлик мулкларида тамомила суверен ҳокимлик ҳуқуқларига эгадирлар, деб тан олган эди.

Курфюрстлар, тез орада империя тож-тахтини тасарруф қилиш ҳуқуқларидан батамом фойдаландилар. Карл IV нинг ўғли император Вацлов феодалларга қарши курашаётган шаҳарларга қўмак беришга ҳаракат қилганлиги учун князлар 1450 йилда уни тахтдан ағдардилар¹. Бу династиянинг иккинчи императори, яъни Карл IV нинг бошқа ўғли — Сигизмунд (1410—1437) курфюрстлар қўлида энди итоатгүй қурол бўлиб қолди.

Вақт-вақти билан йиғилиб турадиган империя рейхстагларида ҳам курфюрстлар катта роль ўйнарэдилар. Герман шаҳарлари (империя шаҳарлари деб аталган шаҳарлар) ҳам империя тоифа вакилларининг бу съездларида қатнашдилар. Аммо уларнинг қатнашиши тўлиқ бўлмасди. Шаҳарлар вакилларининг қарамоғига одатда умумдават масалалари топширилмай, балки шаҳарларнинг ўзларига бевосита тааллуқли масалаларгина топширилди. Йирик феодал-князларга нисбатан майда рицарларнинг рейхстаглардаги таъсири ҳам жуда оз эди. XIV аср-

¹ Императорлик тахтидан ағдарилган Вацлав Чехия қороли бўлиб қолаверди (1419 йилда вафот этди).

да рицарларнинг ҳарбии аҳамиятга молик бўлмай қолишларй, шунингдек, уларнинг иқтисодий қийинчиликларни бошдан кечирришлари туфайли ва, ниҳоят, императорлик ҳокимиятининг ўзининг орқага кетганиги важдан рицарлар энди сиёсий жихатдан кучли синф бўлмай қолдилар.

1437 йилда Люксембурглар династияси барҳам топди, шундан кейин Габсбурглар императорлик тож-тахтини узил-кесил босиб олиб, уни 1806 йилга қадар (Наполеон I давригача) ўз қўлларида саклаб қолдилар.

XV асрда Габсбурглар ҳокимияти. XV асрда Германия императорлари ҳокимияти бўлган Габсбурглар ҳокимияти Люксембурглар давридаги ҳокимиятга қараганда ҳали анча кучсиз эди. Габсбургларнинг бутун куч-қудрати уларнинг наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган хусусий князлик ерларидан иборат бўлиб, улар ана шу ерларни ҳар қандай йўллар билан бўлса ҳам кенгайтиришга ҳаракат қилардилар. «Никоҳ дипломатияси» Габсбурглар хонадонининг наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган ерларини кенгайтиришда катта роль ўйнади. XV асрнинг 70- йилларида никоҳ дипломатияси йўли билан Габсбурглар бой Бургундия меросининг бир қисмини қўлга киритишга муваффақ бўлдилар (чунончи, Максимилиан Габсбургнинг Мария Бургундскаяга уйланиши). Бургундия меросига Нидерландия ҳам кирар эди. XVI асрнинг энг бошида бошқа никоҳ йўли билан Габсбурглар Испания династияси билан қариндош-уруғ бўлдилар (Максимилианнинг ўғли Филипп Чиройли Фердинанд билан Изабелланинг кизи Хуанага уйланди). Кейинчалик бу Габсбургларга Испания тож-тахтини мерос қилиб олиш ҳуқуқини берди. Германиянинг ўзида Габсбурглар Австрия, Штирия, Каринтия, Крайна, Тирол ва Швабияниг бир қисмини эгаллаган эдилар. Аммо Германиянинг қолган бошқа қисмида императорнинг таъсири жуда оз эди. Бир воқеанависнинг сўзларига қараганда Фридрих III Германияда узок вақт ҳукм сурганлигидан (1439—1493) фуқаро мамлакатда император борлигини ҳатто унута бошлаган. Императорда ҳеч қандай реал ҳокимият — на умумимперия қўшини, на умумимперия солиқлари, на марказий суд ва маъмурий аппарат бўлмаган. Илк феодал қоролликларда бўлганидек, император ўзига тенг бошқа йирик феодаллар ўртасида аввалгича биринчи феодал, қоролни сайлаш ва йикитиш ҳуқуқига эга бўлган князлар конфедерациясининг бошлиғи бўлибгина қолаверди.

Сиёсий Та"рқоклик халқаро муносабатларда Германияга жиддий хавф туғдирар эди. XV аср мобайнида Германия империяга қарашли кўпгина ерларни йўқотди, бу ерлар қўшни давлатларга ўтиб кетди ёки улар ўзларини империядан мустақил ерлар деб эълон қилдилар. XV асрнинг 60- йилларида Пруссия орден давлати империяга вассаллик муносабатларига барҳам бериб, Польша қороли ҳукмронлиги остига ўтди. Тахминан худди шу вақтларда Клезвиг-Гольштейн Данияга ўтди. XV асрнинг 20- йилла-

рида гусчиларнинг урушлари бошланиши муносабати билан Чехия империя составидан ажралиб чикиб, кейин узоқ вақт алоҳида династияга эга бўлган мустақил давлатга айланди Швейцария шаҳарлари ва кишлок (ўрмон) кантонлари иттифоқидан ташкил топган мустақил Швейцария федерацияси 1481 йилда узил-кесил расмийлашди. Швейцария жамоаларининг герман феодалларига қарши кураши XIII асрда Рудольф I Габсбург давридаёқ бошланган эди. Бу кураш XIУ-ХУ асрлар мобайнида шиддатли тусда давом қилди. XV аср охирида Габсбурглар Швейцария иттифоқининг мустақиллигини узил-кесил тан олишга мажбур бўлдилар.

«Император Сигизмунд реформацияси». Мамлакатда кучайиб борган феодал-крепостниклик зулми асосан Жануби-Ғарбий Германияда кенг кўламда юз берган дехқонлар ҳаракатига сабабчи булди. Жануби-Ғарбий Германияда крепостник-феодалларнинг ҳужуми XV асрга келиб айниқса зўрайди¹.

Иккинчи томондан Германиянинг феодал тарқоқлиги, мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида йирик ва энг йирик феодал-князларнинг зўравонлиги, бунинг натижасида Германия иқтисодий тараққиётининг умуман секинлашиб қолиши жамиятнинг энг прогрессив қатламларида хатарли ҳиссиёт уйғотди. Шаҳарликлар ва рицарларнинг бир қисми феодал анархиясини танқид қилиб, давлатни реформа қилишни (ёки ўша вақтнинг таъбирича, реформация ўтказишни) таклиф қилдилар.

XV асрнинг иккинчи ярмида Германияда «Император Сигизмунд реформацияси» сарлавҳаси остидаги публицистик асар айниқса катта шухрат қозонган эди. Бу публицистик асар Сигизмунд вафотидан кейин тез орада, афтидан, 1438 ёки 1439 йилда ёзилган ва матбуотда эълон қилинган бўлса керак. Императорнинг ўзининг памфлетга ҳеч қанақа алоқаси бўлмаган. Памфлетни ёзган одам унинг тагига имзо қўймаган. Унинг автори ким эканлиги аниқ маълум эмас. Бир қанча тадқиқотчиларнинг берган баъзи маълумотларига кўра, гусчиларни тарғиб қилгани учун, 1458 йилда Страсбургда қатл этилган немис Фридрих Райзер деган одам шу памфлетнинг автори бўлган.

«Сигизмунд реформацияси» императорлик тузумини тубдан ислох қилишни талаб этган эди. Император ва империянинг турли қисмларидаги унинг ноиблари тўла ҳокимиятга эга бўлишлари лозим; марказий ҳокимиятга бўйин эгмайдиغان феодаллар ҳаёт ва молу мулк борасида ҳар қандай ҳимоядан маҳрум этиладилар. Мамлакатда ҳар қанақанги ички ўзаро урушлар ман қилинди. Шаҳарларнинг таъсири анча ўсди. Император империя солиқларини йиғиш ва уларни харажат қилиш устидан назорат қилиш ҳуқуқини шаҳарларга топшириб қўймоғи лозим. «Рефор-

мация»га кўра, суд умумдават ва марказлашган суд бўлмоғи лозим; князлик ва бошқа феодал судлари тугатилиши керак. «Реформация» тахминича, муайян пул взноси тўлаш шарти билан барча истаган кишилар шаҳарларга қўчиб келиб, тўла ҳуқуқли бюргерлар сифатида уларга эркин қабул қилинишлари керак. «Реформация» автори, шунингдек, цехлар монополиясига қарши фикр билдирди («ҳар бир одам истаган хунари билан шуғулланмоғи керак»). Крепостной дехқонларнинг мажбуриятлари масаласида «Реформация» янги йиғимлар ва янги баршчиналар кiritишга қарши, шунингдек, феодаллар томонидан дехқонларнинг жамоа ерларини босиб олишга ҳам қарши чиқади. Бирок «Реформация» феодал крепостной тузумни тамомила тугатиш масаласини қўймайди. XV—XVI асрлардаги немис бюргерларининг чала-чулпа ва ноинқилобий йўл-йўриғи ана шунда ифодаланади.

«Император Сигизмунд реформацияси» қоғоздагина қолиб кетди. Феодал-князлар марказий императорлик ҳокимиятининг кучайишини мутлақо истамасдилар. Германия XV аср охири ва XVI аср бошларида ҳам тарқоқ ҳолича қолаверди. Ф. Энгельс ўрта аср Германиясини бундай ахволга олиб келган сабабларини чуқур таҳлил қилиб берган эди. «XV аср охирига келиб,— деб ёзган эди ўзининг кейинги қўл ёзмаларидан бирида,— Германия тобора кўпроқ тарқоқлашади; Франция ва Англия озми-кўпми марказлашган ва уларда миллатлар ташкил топаётган бир вақтда, Германиянинг маркази тобора заифлашди. Германияда бу мумкин эмас, чунки: 1) истилони бошидан кечирган мамлакатлардагига қараганда Германияда феодализм кечроқ ривожланди; 2) Германия ўз составида француз ва славян областларига эга эди ҳамда Италияга ўз мулки, Римга эса ўз маркази деб қаради,— шундай қилиб, миллий комплекс бўлмай қолди; 3) чунки,— асосий ма-сала ҳам шунда эди,— айрим вилоятлар, шунингдек, вилоятларнинг алоҳида группалари эса бир-биридан ажратиб ташланган эди...»¹.

Германияда гуманистик ҳаракатнинг бошланиши. XV асрда Германияда гуманистик адабиёт майдонга келди. Бу адабиёт қисман немисларнинг қўшни Италияга қилган саёҳатлари таъсири остида юзага келиб, у асосан, Германиянинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти сабабли рўй берган кайфият ва ғояларни акс эттирар эди. Жумладан, бирлашмасдан ва марказлашмасдан қолган катта мамлакатнинг сиёсий зиддиятлари (мамлакатдаги буржуа шаҳар элементлари ўзларини хўрланган деб ҳис қилардилар) немис гуманист ёзувчиларига ғоят катта фош қилувчи материал берди. Кўп сонли герман университетлари антик адабиётни ўргандилар, баъзи бир университетларда табиий фанларга қизиқиш зўр бўлди. Университетлар немис гуманизми туғилиб вояга етган асосий марказлар эди.

¹ Бу ҳаракатлар, хусусан улар ичида энг катта аҳамиятга эга бўлган— «Бошмоқлар» ҳаракати бундан кейинги, ХБ бобда, 1525 йилги Буюк дехқонлар уруши муносабати билан қараб чиқилади.

¹ «Маркс ва Энгельс архиви». X. т., 343-бет.

Немис гуманист адабиётининг прогрессив озодлик характери тўнғич йирик немис ёзувчиси-сатириги Себастиан Брант (1457—1521) нинг немис тилида ёзилиб, 1494 йилда Базелда нашр этилган «Аҳмоқлар кемаси» номли асариди ифодаланди. Брант ўз сатирасида феодал-князлар, католик руҳонийлари ва монахлари, талончи рицарларни масхаралаб кулди. Узининг антифеодал йўналиши ва кескин фош қилувчилик тенденцияси жихатдан Брант XVI асрнинг биринчи ярмидаги буюк немис гуманистларининг бевосита отахони ҳисобланарди.

XXII Б О Б

ХII—ХV АСРЛАРДА ЧЕХИЯ. ГУСЧИЛАРНИНГ УРУШЛАРИ

ХII—ХIII асрларда Чехиянинг социал-иқтисодий таракқиёти. Х—ХI асрларда узил-кесил расмийлашган Чехия давлати, ХII—ХIII асрларга келиб, Европанинг бошқа мамлакатларига ўхшаш феодал мамлакатга айланди¹.

Қороль дружиначилари лехлар ва владикларнинг эски зодагон оилалари билан бирлашиб, феодал типиди катта ва анча майда ер эгаларига айландилар. Улар мамлакатдаги ерларнинг катта қисмини босиб олдилар. Уларнинг ер-мулклариди кр-епостнойлар биринчи навбатда қўлига ер берилган куллардан ташкил топган крепостнойлар (отроклар ёки эркисиз дехқонлар) ишлардилар. Феодаллар дехқон аҳолисиди суд қилиш муддаосиди королдан жуда катта жиноятлардан ташқари жиноят учун иммунитет ҳуқуқлар олардилар. Чехияда олий табақа феодаллар, п а н л а р (жупанлар, яъни қабила бошлиқлари номидан келиб чикқан сўз) қуйи табақа феодаллар — в л а д и к а л а р (дастлабки пайтларда владика деб, катта патриархал оилаларни айтиларди) деб аталарди². Умуман олганда, панлар-баронлар ва владикалар-рицарлар имтиёзли тоифа-шляхтани ташкил қилардилар (шляхта «лехи»—«зодагон уруғлар» сўзидан келиб чикқан).

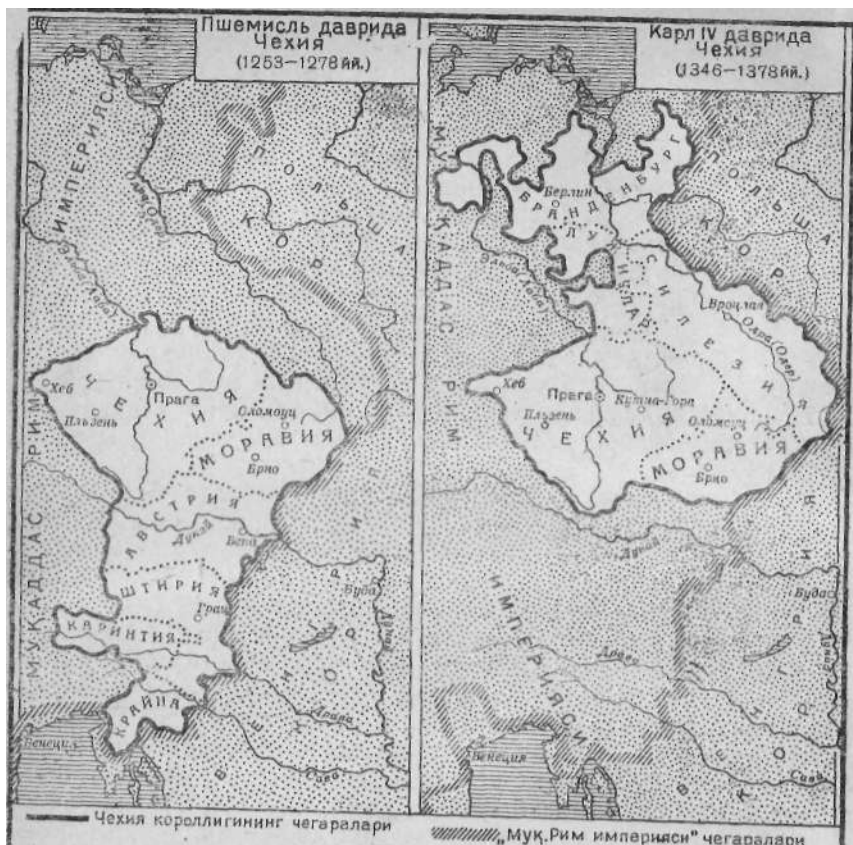
Собик эркин жамоачи дехқонлардан чикқан қарамдехқонлар куллардан ташкилтопган крепостнойларга аста-секин келиб қўшилдилар. Бундай қарам дехқонлар бошқача ном — с е д л я к л а р деган ном билан аталарди, бу ном эса французча «вилланлар» деган сўзга тўғри келади. Вақт ўтиши билан седьяклар поместьени ташлаб кетиш ҳуқуқидан маҳрум этилдилар. Улар муайян (кёсиб қўйилган) баршчинани адо этиб, олдиндан белгилаб қўйилган оброк ҳақи тўлардилар. Аммо ХIII асрнинг то

охциригача ва қисман ҳатто XIV асрда ҳам Чехияда эркин дехқонлар — д е д и ч л а р табақаси ҳали анча-мунча сақланиб қолган эди. Дедичлар эски ворислик (дедич) ҳуқуқига қўра, ўзларининг жамоачилик тартиб-қоидаларини тамомила сақлаб қолган ва асосан суд бўйича феодалларга қарам эдилар (лекин бу судга уларнинг қилган барча икир-чикир ʼгуноҳлари ва айб ишлари кирмасди, албатта). Дедич ҳуқуқига қўра, дехқонлар ўзларига қарашли ер участкаларнинг меросхўрлари ҳисобланардилар. Феодал муайян миқдорда ҳақ тўламай туриб, уларни ўтирган ерларидан ҳайдаб юбора олмасди. Бу категориядаги дехқонларнинг мажбуриятлари муҳим бўлиб, улар урф-одат бўйича белгилаб бериларди, ҳамда чинакам крепостной дехқонлар ўтайдиган мажбуриятларга нисбатан анча-мунча енгил эди. Бироқ ХIII—XIV асрларда дедичлар сони тезда камайди. Йирик дунёвий ва руҳоний ер эгалари дедичларнинг жамоа ерларини ҳам тортиб олиб қўйдилар.

Немис колонизацияси. Урта аср Чехиясининг ижтимоий-иқтисодий таракқиётида немис колонизацияси жуда катта роль ўйнади. ХII ва айниқса ХIII асрда Чехия короллари ва чех панлари ўз даромадларини кўтариш мақсадида герман колонистларини, яъни немис дехқонлари билан хунармандларини ўз мулкларига кенг жалб этдилар. Айни вақтда Чехия короллари хизматга таклиф этган ва улардан йирик ер-мулкларни олган кўпгина герман феодаллар ҳам Чехияга кириб келавердилар. Немис монастырлари Чехияда катта колонизаторлик фаолиятини олиб бордилар. Чехиядаги немис колонизацияси, ўз характери жихатдан бошқа славян ерлариди немис колонизациясидан анча фарқ қиларди. Чехларнинг ривожланган феодал давлатига тўкнаш келган немислар бу ерга аста-секин, «тинч» йўл билан кирдилар ва, асосан, шаҳарларга суқилиб кирдилар. Аммо кўп немис дехқонлари Чехия кишлоқларига ҳам кўчиб келиб жойлашди. Немис колонизацияси натижасиди чех панларининг даромадлари анча ошди. Чехиядаги немис колонистларининг ўзлари бир қанча жойларда энг яхши ерларни олиб, катта бойликка эга бўлдилар. Қисман колонистлар ўзлари билан бирга маълум хўжалик тажрибасига эга бўлган ва такомиллашган техникани олиб келдилар, бу техникани келажакда маҳаллий аҳоли ҳам ўрганиб олди. Немис хунармандлари ва кончилари, Чехияга кўчиб келиб, мамлакатда ишлаб чикариш қучларини ўстиришга, жумладан кончилик ишини ривожлантиришга ҳам ёрдам бердилар. Аммо, ҳуллас қилиб айтганда, немис колонизацияси иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларда чех халқи бошига катта мушкуллик келтирди. Ажнабий колонизация оқибатида Чехияда миллий зулм авж олдики, бундан чех аҳоли оммаси (шаҳарликлар ва дехқонлар) азоб-укубат чекди. Колонизация мамлакатда келгинди, бегона ва ҳатто ўз «фатерланди»—Германияга кўнгил қўйган душман аҳоли истиқомат қилувчи шаҳарни вужудга келтирди. Шаҳарлардаги келгинди немис савдогарлари ва хунармандлари маҳаллий чех

¹ Урта асрлар даврида Чехия Богемия деб ҳам аталар эди. Богемия бир вақтлар ана шу территорияда яшаган ва кейинроқ славянлар билан қўшилиб кетган боев деган кельт қабиласи номидан олинган эди.

² Чехиядаги майда рицарларнинг бошқа номлари п а н о ш л а р в а з е м а н л а р деб юритиларди.

ХIII—ХIV асрларда Чехия

аҳолисига, яъни чех хунармандлари ва майда савдогарларига қараганда имтиёзлироқ ҳолатда кун кечирардилар. Немис колонистларининг қишлоқларга қуюндек оқиб келиши кам ерли чех дехқонлари сонининг ўсишига ва помешчикларга тўланадиган феодал тўловларнинг кўпайишига сабабчи бўлди. Помешчиклар крепостнойлар тасарруф қиладиган ерлардан ундириладиган даромадларини колонистларнинг ерларидан унадиган даромадлар даражасига етказишга интилардилар. Тили ва урф-одатлари жиҳатидан ерли аҳолига бегона бўлган келгинди немис феодалларининг маҳаллий помешчиклар билан қўшилиши, чех дехқони учун феодал-крепостниклик оғир зулмини янада кўчайтириб юборди. Чехиядаги колонизация жараёни натижасида икки халқ вужудга келди, булар орасида келгинди немис халқи маҳаллий чехларга

қараганда анча имтиёзли аҳволда кун кечирарди. Равшанки, бундай зиддиятли аҳвол чехлар норозилигини туғдирмай иложи йўқ эди. Мамлакатда феодализм янада ривожланиши ва товар-пул муносабатлари ўсиши билан, Чехия шаҳарларида миллий чех элементлари таркиб топиши ва Чехия қишлоқларида ижтимоий муносабатлар кескинлашиши билан бу норозилик тобора ортди.

Чехия короллари ва империя. Германия империяси система-сидаги Чехия (Богемия) короллиги ҳам зиддиятли бир аҳволни «бошидан кечирарди. Чехия короллари императорнинг вассаллари эдилар. Дуруст, Германияда императорлик ҳокимияти тушқунликка учраши билан Чехия короллари империянинг бошқа йирик князларига ўхшаш, аслида мустақил ҳокимларга айландилар. Фридрих II Штауфен замонида ва ХIII асрнинг иккинчи ярмидаги ҳокимиятсизлик даврида Богемия королларининг аҳволи айниқса қулай бўлди. Бу вақтда Чехия короли князь — курфюрст ўқуқини олди. Унинг ўзи чех панлари сейми томонидан сайла-яиб, ички идора ишларида тўла мустақилликка эга бўлди.

Аммо, иккинчи томондан, Чехия королининг империя билан алоқаси ҳам, герман колонизациясининг Чехия миллий манфа-атлари учун, ахир пироварди, ғоят даражада зарарли бўлиб чиқишига сабаб бўлди. Чехия короли саройининг ўзида ва чех панларининг саройларида очикдан-очик германлашиш аломатлари кўрилди. Чех феодаллари ва сарой аъёнлари немис тилини ўр-ганиб олдилар, немис кийимини кийиб юрадиган бўлдилар ва хо-казо, чех феодаллари ва сарой аъёнлари чех халқидан шу қа-дар бегоналашдиларки, ХIII асрда Чехияга келиб кетган ажна-бийлар Чехия тўғрисида у икки миллатли мамлакатдир, деб «здилар. Зодагонлар — сарой аъёнлари ва феодаллар — немис тилида сўзлашиб, ҳамма нарсада немисларга тақлид қилардилар; шаҳарликлар — мешчанлар ва дехқонлардан иборат оддий халқ чех тилида гаплашиб, ўзининг эски урф-одатлари ва миллий қиё-фасини саклаб қолди.

Аммо Чехия билан Германия иттифоқи (унияси)нинг яна бир салбий томони ҳам бор эди. Чехия короллари ички герман ўзаро урушлари ва фитналарига тортилган эдилар; Чехия королларининг ўзлари императорлик тож-тахтига даъвогарлик қилардилар, баъзан улар бошқа герман феодаллари билан биргаликда ёки славян халқларига қарши, ёхуд славянларга қон-қардош ва иттифок бўлган халқларга қарши уюштирилган юришларда шахсан қатнашардилар.

Урта аср Чехиясининг энг йирик королларидан бири бўлган Пшемисл II (1253—1278) нинг ҳукмронлик қилиши бу жиҳатдан характерли мисолдир. Пшемисл II Чехия короллигини кўп қа-билали жуда кенг давлатга айлантирди. У, Чехиянинг ўзидан ташқари, яна Австрия, Штирия, Каринтия ва Крайнини эгаллаб, то Адриатика денгизининг жанубигача силжиб борган эди. Бу ерларнинг бир қисми славянларга, бир қисми немисларга қараш-ли эди. У бошқа герман феодаллари билан биргаликда 1254 йил-

да прусслар билан литваликларга қарши салиб юришида катнашди. Шу сабабли кейинчалик Пруссия пойтахти бўлиб қолган Кенигсберг («Король тоғи») шаҳри король Пшемисл II шарафига ана шундай деб аталган эди.

Пшемисл II герман императорлигига ўз номзодини қўйган эди. Империя князлари бошқа номзодни — Рудольф Габсбургний император қилиб сайлаганларидан кейин Пшемисл II императорга лан қасами беришдан бош тортди. Бу эса уни Габсбурглар ва бошқа герман князлари билан уруш қилишга, олиб келди. Уруш натижасида Пшемисл II Чехиядан ташқаридаги барча мулкларини қўлдан бой берди, ана шу вақтдан бошлаб бу мулклар Габсбурглар қўлига қўчди ва бу ҳол Чехиянинг ўзидаги король ҳокимиятининг обрў-эътиборини заифлаштириб қўйди.

Люксембурглар династиясининг идора қилиши. Карл I (IV). 1306 йилда Пшемисллар династияси барҳам топди. Уч йил давом этган тўс-тўполондан кейин панлар немис князи Иоанн (чехча — Ян) Люксембургскийни король қилиб сайладилар. Янги король панларга уларнинг тоифавий и-мтиёзларини гарантйловчи ёрлик берди. 1310 йилдан эътиборан Чехияда епископлар, панлар ва рицарлар шляхтасидан иборат сейм (чехча — снем) мунтазам суратда чакирилиб туриладиган бўлди. Шаҳарликлар (мешчанлар) нинг вакиллари съездларга ҳар доим ҳам таклиф қилинавермасди. Шаҳарларнинг манфаатларига тааллуқли масалалар муҳокама қилингандагина шаҳарликлар (мешчанлар) нинг вакиллари сеймга қўйиларди. Король Ян Люксембургский Чехияда кам яшайди. Ян Люксембургский Франция манфаатларини қўзлаб (ўзининг Люксембург князлиги бўйича албатта), француз феодаллари билан биргаликда инглизларга қарши Креси шаҳри ёнида жанг қилган пайтида 1346 йилда ҳалок бўлди. Шундайқилиб, янги ажнабий династия королининг идораси Чехиянинг сиёсий жихатдан марказлашувини мустаҳкамлашда ҳеч нарса бермади. Аксинча, панлар олигархияси кучайди, ғарбий герман князининг чех халқи манфаатларига тамомила ёт бўлган сиёсати учун ана шу халққа эса қон ютишга тўғри келди.

Ян Люксембургскийнинг ўғли ва айни замонда герман императори¹ Карл I (1346—1378) Чехияда король ҳокимиятининг обрў-эътиборини кўтарга билди. Император сифатида герман князларига қарам бўлган Карл Чехияда ўзининг ворислик мулкларини мумкин қадар кенгайтиришга ҳаракат қилди. Карл даврида Чехия составига, Чехия (ёки Богемия)нинг ўзидан ташқари, Силезия, Бранденбург, Саксониянинг бир қисми (Лужиция) ва баъзи бир қўшни ерлар кирар эди. Карл Чехияда тож-тахтнинг вориси сифатида яшаган чоғидаёқ, у чех феодаллари ва чех шаҳарликлари, кўпроқ Прага шаҳари билан яқинлашди. Карл король бўлиб олгандан сўнг ўсиб бораётган чех саноти ва савдосини рағбатлантириб, илгари фақат немислар фойдаланиб келган им-

тиёзларни чехларга ҳам татбиқ қилди. Унинг даврида Прага жуда ўсди, асосан Прагага қўчиб келиб жойлашган чех хунармандлари ҳисобига Прага атрофида Новая Место деган янги жой ўсди. Прагага ўзини-ўзи идора қилиш ҳуқуқи берилди. Пойтахт кўпгина ҳашаматли бинолар билан бойиди, Карл I курдирган бинолардан баъзилари — Карл штейн қасри, Влтава дарёси четига солинган катта тош кўприк (Карлов мост) ва бошқалар ҳанузгача сақланиб келмоқда.

1348 йилда Карл I Прага университетини таъсис этди, бу университет Европадаги энг қадимий университетларнинг бири ҳисобланади.

Социал ва миллий зиддиятларнинг кескинлашиши. Чехияда XIV аср ўртасидан бошланган сиёсий юксалиш мамлакатнинг иктисодий ютуқларини акс эттирарди. Бу вақтга келиб Чехия иктисодий жихатдан ғоят даражада ривожланган мамлакат ҳисобланарди. Чехларнинг қумуш қонлари, мовут тўқиши, сурп саноатининг ривожланганлиги, қишлоқ хўжалигидаги ютуқлари Чехияда дехқончиликдан ташқари, боғдорчилик, балиқчилик хўжалиги, узумчилик, зиғиркорлик, наша, хмель ўстириш ва ҳ. к. мана шуларнинг ҳаммаси Чехияга Европадаги энг бой мамлакатлардан биридир деган шон-шухрат келтирди. Чехия короли олган-беҳисоб даромадларни Германиянинг бирорта ҳам бадавлат князи ололмасди. Прага йирик савдо марказига айланди. Чехиянинг кўпдан-кўп бошқа шаҳарлари у билан жуда яқиндан алоқа қилардилар. Бу шаҳарлар орасида Брно, Пльзень, Хеб, Кутна гора, Лоломоуц алоҳида ажралиб турарди.

XIV асрда Чехия, Германия, Польша, Венгрия, Куйи Дунай бўйи мамлакатлари, Жануби-Ғарбий Русь билан кенг халқаро савдоси олиб борарди. Мамлакатда товар-пул хўжалиги тобора ўсиб, у қишлоқни ҳам қамраб олган эди.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва товар алоқаларининг кенгайиши Чехия жамиятида эски феодал хўжалик формаларини емириб, ўткир ижтимоий зиддиятларнинг авж олишига олиб келди. Чех феодаллари ўз ихтиёрларидаги крепостной седякларни немис ҳуқуқи деб аталувчи ҳуқуққа қўчирдилар. Немис ҳуқуқига кўра, дехқонлар оширилган пул рентаси тўлашлари лозим эди, чунки дехқон рентани озгина кечикиб тўлайдиган бўлса, катта ер эгаси феодал уни ҳар доим ҳайдаб юбора оларди. Панларнинг сиқини остида дехқон-дедичлар ҳам немисҳуқуқига қўчирилди. Дехқон-дедичларнинг чех ҳуқуқи ўрнига немис ҳуқуқига қўчирилиши уларнинг ахволини баттар ёмонлаштирди, чунки улар ворисерэгаларидан (деярли хусусий ер эгаларидан) «озод этилувчи» седякларга ўхшаш, дарҳол ҳуқуқсиз арендаторларга айланиб қолдилар. Уша вақтда пул хўжалиги шароитларида XIV асрдаги Чехия қишлоғи энди жуда табақалашган қишлоқ эди. Қишлоқни кам ерли дехқонларнинг кўпчилиги (яъни подсоседка деб аталувчи дехқонлар) ва бутунлай ерсиз камбағал дехқонлар (яъни халупник деб аталувчи дехқон-

¹ Германияда у Карл IV деб юритиларди (XXI бобга қаралсин).

лар) тўлдириб юборган эди, уларнинг баъзиларидан қисмав батраклар сифатида фойдаланиларди, бошқалари ҳеч қанака? иш тополмай, қашШокликда кун кечирардилар; баъзи бир камбағалларгина шаҳарларда ишга жойлашишга муяссар бўлдилар. Шундай қилиб, чех дехқонларининг ахволи, айниқса XIV асрнинг иккинчи ярмида ва XV аср бошларида тобора оғирлашди. Крепостниклик, судхўрлик, оғир аренда, дехқонларнинг қисман ерсизлиги — буларнинг ҳаммаси умуман чапишиб кетиб, чех дехқон оммасини ғоятда мушкул аҳволга туширди, унинг баъзи қисмини тўғридан-тўғри ночор аҳволга солиб қўйди.

Аммо шаҳарда ҳам ижтимоий зиддиятлар тобора кескинлашди. Кўпроқ немислардан иборат бўлган шаҳар патрициати санотнинг асосий тармоқларини ва савдони, шунингдек, шаҳаридорасини (Чехия пойтахти Прагани ҳам) ўз қўлига киритиб олди. Цехларга¹ қисмангина бирлашган, қисман ёлғиз ўзи қосиблик қилувчи ўрта даражадаги ҳунарманд-чехнинг мустақил оёққа босган немис мастери ёки бой немис савдогари билан ана шундай шароитда рақобат қилиши жуда қийин эди. Чех қишлоқларидаги сингари Чехия шаҳарларида ҳам энг камбағал ҳунармандлар, қора ишчилар, қишлоқлардан келган турли-туман келгиндилар ва ҳоказблардан иборат жуда кўп фақир-фуқаро тўда-тўда бўлиб дайдиб юрарди. Бу одамлар ўз хўжайинлари бўлган эксплуататорлардан нафратланиб, дахшатли мухтожлик ва оч-яланғочликда ҳамон кун кечирардилар.

Чехияда ғоят даражада кескинлашиб кетган ижтимоий зиддиятлар очикдан-очик миллий тусга кира борди. Чехия дехқонлари, ўрта ва майда даражадаги шаҳарликлар, шунингдек, куйи рицарлар (земанлар) асосан бадавлат иемис синфларини ўзларининг синфий душманлари деб билардилар, чунки Чехиядаги немислар бу вақтга келиб жуда катта бойлик ортириб, бу мамлакатда катта сиёсий роль ўйнар эдилар.

Чехия ва папалик. Аммо бу даврда Чехияда яна бир зиддият кескин сезилиб турарди, бу зиддият католик черковининг ўсиб боровчи зулми ва эксплуатацияси эди. Юз йиллик уруш маҳалида папалик ўз йиғимларининг асосий оғирлигини Шаркий Европага, Германия, Чехия, Польша ва Венгрияга ўтказган эди. Папа саройига турли формалардаги тўловларни Чехия айниқса кўп миқдорда тўлаши лозим эди. Папанинг индульгенция² сотиб юривчи одамлари Чехияда тўлиб кетган эди, олий табақа чех рухоний шахсларини тайинлаб қўйганлиги учун папа жуда кўп миқдорда пул оларди. Чехиядан йиғилган черков десятиналари-нинг катта қисми папа хазинасига келиб тушарди. Айни замонда

¹ Чехиядаги цех тузумининг хусусияти шунда эдики, у ғарб мамлакатлардагига нисбатан кечроқ пайдо бўлган ва бу цехларда одамлар унчалик кўп эмас эди. Бунга сабаб Чехия шаҳарларида ҳукмронлик қилган немис патрициатларининг кўпинча қарши ҳаракат қилиши бўлди.

² Индульгенция — папа ёрлиги бўлиб, бу ёрликларни пулга сотиб олган кишиларнинг «гуноҳидан ўтиларди».

Чехиядаги рухонийларнинг анчагина қисмини чехлардан чиққан одамлар эмас, балки Чехияда ер-мулкларга эгалик қилувчи келгинди немис рухонийлари ва монахлари ташкил қиларди.

XIV аср охири ва XV асрда чехлар томонидан олиб борилган навбатдаги революцион курашнинг ўзига хос ва мураккаб характери ана шундан келиб чиққан эди. Энг демократик чех ижтимоий кучларининг, яъни шаҳарликлар, дехқонлар ва қисман рицарларнинг нафрати айни вақтда ҳам чех феодал-крепостнойлик тузумига қарши, ҳам ажнабий немис зўравонлигига қарши қаратилган эди. Гоявий жиҳатдан бу зиддиятлар кенг реформацион ҳаракатда ўз ифодасини топди. Бу реформацион ҳаракат Чехияда ажнабий зулмининг кўп даражада мужассам тимсоли бўлган ўрта аср католик черковига ҳам қарши қаратилган эди.

Ян Гус. Рухоний ва Прага университетининг профессори Ян Гус миллий ва диний-реформаторлик кайфиятидаги чех жамияти илғор табақаларининг ифодачиси бўлди. Дехқон оиласидан келиб чиққан Ян Гус, 1369 йилда Гусинец деган жойда дунёга келган эди. Прага университетининг шогирди бўлган Ян Гус 1398 йилда университет профессори, 1402 йилда эса унинг ректори бўлди. Ян Гуснинг ғайрати туфайли Чехия қироли Вацлав 1409 йилда Прага университетининг уставини ўзгартиб, профессор чехларга университетни идора қилишда раҳбарлик ролини топширди. Ян Гуснинг замондоши инглиз реформатори Жон Виклефнинг таъсири остида Гуснинг диний ва ижтимоий-сиёсий қарашлари анча ривож топди. Аммо бир қанча масалаларда Гус Виклефдан ўтиб кетди ва дадилроқ ҳаракат қилди. Гуснинг папалик билан муносабатлари кескинлашиб, мурасасиз тус олди. Индульгенциялар билан савдо қилишга қарши, олий табақа католик рухонийларининг бузукчиликларига қарши, черков ер эгалигининг ғоят даражада томир ёйишига қарши, рухонийларнинг турли-туман хурофий урф-одатларни ижро этганликлари учун тобора кўпроқ пул ундиришларига қарши Гус кескин танқид билан майдонга чиқадиган бўлди. Гус тоат-ибодатни она тилида, чех тилида адо этилишини талаб қилди. Энг яқин вақт ичидаги реформа сифатида Гус черков ерларини тортиб олиб, улардан давлат эҳтиёжлари учун фойдаланишни ҳукуматга тавсия этди.

Гус рухонийларни алоҳида, имтиёзли тоифага (динга ишонувчи оддий одамларга нисбатан) айлантиришга қарши норозилик билдириб, рухонийларни ҳам, шунингдек, шаҳар халқини ҳам «хар иккала ноз-неъмат билан» (нон ва вино билан) дилини поклашни (чўқинтиришни) қаттиқ туриб талаб қилдики кейинчалик бу Гус мухлисларининг шиорларидан бири бўлиб қолди. Қисман Гус ижтимоий масалаларга ҳам тегиб ўтди. Бироқ Гус революционер эмас эди ва шу вақдан у мавжуд феодал тузумни емириб ташлашга даъват этмади, асосан крепостникликнинг энг оғир формаларини юмшатишга чақириш билангина чекланди. Шу тарика, Гус панларни ўз ҳукмронликларини суиистеъмол

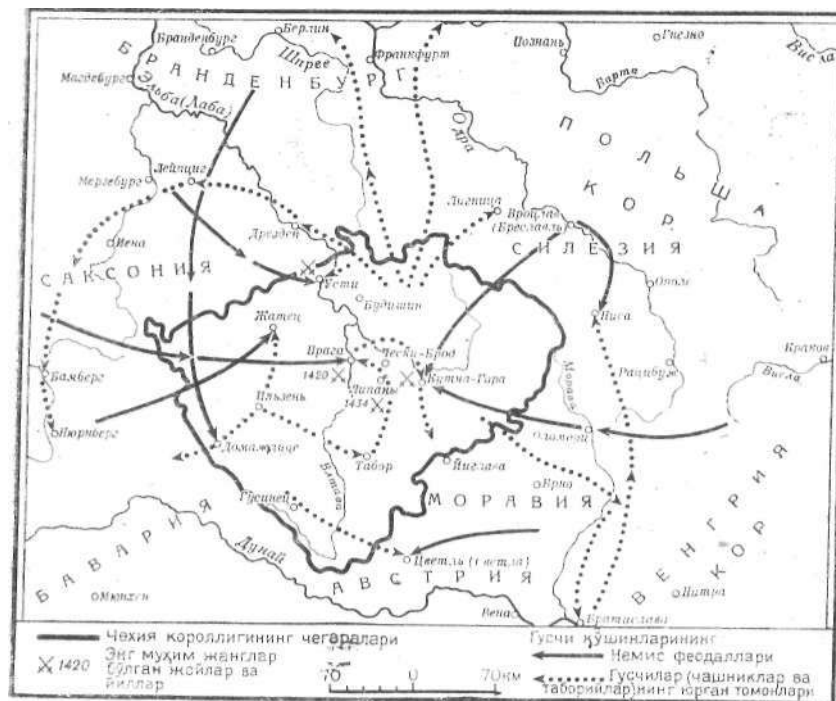
килмай, «камбағалларга меҳр-шафкатли бўлиш ва уларни адолат билан идора қилишга даъват этди». У короллик судларида бева-бечораларга зулм қилишга ва уларнинг қўнғилларини вайрон қилишга қарши норозилик билдирди. Гус ўзининг бир қанча оғзаки гаплари ва ёзма нутқларида панлар томонидан ўлиб кётган дехқонларнинг молу мулкани босиб олиш (ўлгандан кейинги йиғим) ходисаларини қоралаган эди. «Хакқоният энгади!», деган иборани Гус жуда яхши кўрарди. Бу сўзлар билан Гус меҳнаткашлар оммасининг порлоқ келажагига бўлган ўз ишончини ифодаларди. Дехқонлар ҳаётини яхши билган, ўзи шу дехқонлар орасидан келиб чиққан Гус ўз умрининг то охиригача деярли кишлок билан шахсан боғланган эди. Гуснинг чех тилида қиладиган ваъзхонлигида энг содда, хатто хат-саводсиз эркак ва аёл дехқонларнинг кундалик ҳаётидан олинган ва улар бемалол тушунадиган мисоллар жуда кўп бўларди. Эркак ва аёл дехқонлар «мистр Гус»нинг гапларини завқ-шавқ билан тинглардилар.

Гуснинг фаолияти Прага архиепископини, сўнгра эса папа куриясини ҳам унга қарши оёклаитирди. Гусга тоат-ибодат қилиш ман этилди. У профессорлик ва ректорлик лавозимларидан маҳрум этилиб, 1412 йилда пойтахтни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Гус ереслик (шаккоклик)да айбланиб, 1414 йилда Констанц собори судига чакирилди. Император Сигизмунд Гуснинг шахсини муҳофаза қилиб, унга қўриқлов ёрлиғи берди. Гус ўзи айтганидек, «халойиқ олдида ҳақиқатни очиб бермоқ учун», яъни черков собори олдида ўз таълимотининг ҳақ таълимот эканлигини химоя қилмоқ учун Констанцга жўнади. Бу вақтда Гуснинг обрў-эътибори папаникидан баландроқ эди. Аммо Констанцга келиши биланок Гус тез орада камокка олинди. Епископлар собори айбланувчининг хатто гапини ҳам эшитишни хохламай, уни еретик сифатида ўтда куйдириш тўғрисида ҳукм чиқарди. Сигизмунд ўз сўзидан хоинона қайтиб Гусга ёрдам беришни истамасди. 1415 йилнинг 6 июлида Ян Гус Констанц майдонларидан бирида оловда куйдирилди¹.

Гусчиларнинг урушлари. Ян Гуснинг ўлими Чехияда чуқур ғазаб уйғотди. Гуснинг ўлими тўғрисида Чехия ва Моравия рухонийлари ёзма норозилик билдирдилар. Шахарликлар ва дехқонлар Гус беҳуда жафо чекди ва азобланди, дедилар. Чехияда католицизмдан оммавий равишда қайтиш ходисалари юз берди. Вужудга келган «еретиклик жамоатлари» Гуснинг черков ва жамиятни реформа қилиш ҳақидаги ғояларини амалга оширишга даъват этиб, шу билан Гус таълимотини чуқурлаштира ва революционлаштира бордилар.

Гусчиларга қарши ҳукумат томонидан жазо чоралари қўлланила бошлаши муносабати билан 1419 йил 30 июлда Прагада

¹ Чехословакия Социалистик Республикасида 6 июль кунини чехларнинг миллий қахрамони Ян Гус хотираси Кунини деб эсга олинади.

Гусчиларнинг урушлари

шахарликларнинг кўзғолони бўлди. Прага ва унинг атрофидаги шаҳарларнинг плебейлар оммаси 1419 йилги Прага кўзғолонининг энг актив кучи бўлди, бу кўзғолонга камбағаллар орасида ном чиқарган Прага рухонийси Ян Желивский бошчилик қилди. Кўзғолон натижасида король Вацлав амалда тахтдан ағдариб ташланди. Вацлав Прагадан қочиб кетди ва тез орада, ўша йилиёқ вафот этди. Вацлав ўрнига унинг укаси император Сигизмунд Чехия тахтига ворислик қилиши лозим эди. Гуснинг ўлдирилишида Сигизмунднинг қабих йўл тутганлиги ва Гусни очикдан-очик ёмон кўрганлиги ҳамда Сигизмунднинг немис феодаллари билан алоқа қилганлиги туфайли чехлар хатто унинг номини ҳам эшитгилари келмади. На панлар, на шляхта, на шаҳарликлар Сигизмундга итоат этишни истамасдилар. Кишлоқларда черков ва дунёвий (немис) катта ер эгаларига қарши ҳаракат бошланиб кетди. Чехия 1419 йилнинг августидан эътиборан ҳақиқатда Германия билан алоқасини узиб, мустақил давлат бўлиб олди.

Одатда гусчиларнинг урушлари деган ном билан аталган Буюк Чехия дехқонлар урушининг ҳаракатга келтирувчи кучлари жуда кенг ва турли-туман эди. Энг бошидан бошлаб гусчилар.

харакатида бир-бирова очикдан-очик карама-карши икки канот пайдо бўлди:

1) ч а ш н и к л а р ё к и п о д о б о й л а р н и н г м ў т а д и л п а р т и я с и (гусчиларнинг шиорларидан бири—хариккала ноз-неъмат, яъни нон ва вино билан дилни поклаш) бўлиб, бунга панларнинг, ййрик рицарларнинг ва шаҳарликларнинг (асосан Прага шаҳарининг) вакиллари кирган эди ва 2) т а б о р и й л а р н и н г (уларнинг Табор ёки Фаворадаги харбий лагери номидан олинган) радикал-демократик партияси бўлиб, уни хонавайрон бўлган рицарлар, энг камбағал хунармандлар ва дехконлар ташкил қилардилар. Чашникларнинг «тўртта модда» деб аталган программаси Чехияда тоат-ибодат чех тилида адо этиладиган миллий гусчилар церковини қарор топтиришни ва черков молу мулкни тортиб олиб ҳукумат ихтиёрига берилишини талаб қиларди. Чашниклар бошқа ҳеч қанақа ижтимоий ва сиёсий реформа қилишни илгари сурмадилар.

Сиёсий жихатдан олганда чашниклар монархияни сақлаб қрлиш тарафдорлари эдилар. Чашниклар Люксембурглар династияси билан алоқани узиб, улар Польша-Литва валиаҳди Сигизмунд (ёки Жигимонт) ни Чехия короллигининг регенти сифатида Прагага таклиф этдилар. Кейинроқ чашникларнинг энг ййрик раҳбарларидан бири бўлган бой пан Юрий (чехча ййржи) Подебрад король регенти бўлиб олди. XV асрнинг 20- йиллари бошларида чашниклар Прага плебейлари оппозицияси билан каттик жанжаллашиб қолишди. Пойтахтда оппозицион демократик ҳаракатнинг ўсиб боришидан чўчиган чашниклар Прага демократиясининг раҳбари Ян Желивскийни ҳалок этишга шошилдилар. 1422 йилнинг 9 март куни Желивскийни алдаб ратушага чақириб, сўнг уни қамокка олдилар ва шу ернинг ўзидаёқ ўлимга ҳукм қилдилар ҳамда ратуша биносида қатл этдилар. Аслида бу чинакам сиёсий қотиллик эди, шаҳар кенгашининг аъзолари (коншелашлар) халқ оммасидан кўрққанлари важидан бу қотилликни зимдан ва жуда тез амалга оширган эдилар.

Гусчиларнинг бошқа лагери, яъни таборийлар Сигизмунд билан, немис феодаллари, энг ййрик папалик ва католик черкови билан олиб борган курашларида анча революцион, энг қатъий ва изчил эдилар. Таборийлар ҳам ўз программаларида «Праганинг тўртта моддаси»ни тан олиб, бу моддаларнинг мазмунини кенгрок талқин этдилар ва уларга ўзларининг антифеодал талабларини киритдилар.

Диний соҳада таборийлар ҳеч қанақа олий черков иерархиясисиз черков жамоаларини бемалол барпо этиш ва тамонила эркин тарғибот олиб боришга эришиш талабини ёқлаб чиқдилар. Сиёсий соҳада таборийлар «королсиз давлат куриш», яъни республика тарафдори эдилар. Таборийларнинг асосий ижти-

Литва князи Витовтанинг жияни.

мой талаби—крепостной ҳуқуқни бекор қилиш ва ерни жамоа мулкига айлантириш, яъни уни меҳнаткаш дехконларга беришдан иборат эди. Феодал-помешчикларнинг крепостнойлик зулмига таборийлар катта гуноҳлардан («ўлим даражасидаги гуноҳлар»дан) бири деб қарардилар.

1410 йилги Грюнвальд жангининг қатнашчиси, ғоят зўр саркардалик қобилиятига эга бўлган рицарь Ян Жижка (1360—1424) таборийларнинг раҳбари эди. 1424 йилда Жижка вафот этгандан кейин собик рухоний Проккоп (Великий) (Катта) унинг вориси бўлиб қолди. Бошқа Проккоп ёки Проккоп (Малый) (Кичкина) унинг ёрдамчиси эди.

Ута таборийлар ёки пикартлар тўлиқ молу мулк тенглигига ва давлатни йўқотишга даъват этардилар, уларнинг баъзилари ҳатто атеизмга яқинлашиб қолган эдилар. Ута таборийлар Исони оддий одам деб ҳисоблардилар, худои таоло ҳақида улар, худо ақл-идрок ва виждон сингари кишиларнинг дилидагина мавжуддир, деб таълим берардилар. Ута таборийларга ваъзхон Мартин Гуска бошчилик қиларди; бироқ Жижка ўта сектантларнинг фаолияти умумий ишга зарар беради деб ҳисоблаб, уларни 1421 йилдаёқ Табордан узоклаштирган эди. Жижканинг бу тадбири албатта, революцион лагерь кучларини заифлаштириб қўйган эди.

Дастлабки пайтда чашниклар билан таборийлар Сигизмунд ва немис феодалларига қарши биргаллашиб ҳаракат қилган эдилар. Ян Жижка раҳбарлигида озгина қисми рицарлардан, кўпчилик қисми эса дехконлардан (пиёда) ташкил этилган гусчиларнинг доимий қўшини халқ қўшини ҳисобланарди. Бу доимий қўшин душманга нафрат кўзи билан қарарди ва у юксак интизомли қўшин эди. Жижка харбий ишда янги усулларни қўллади. У араваларда бемалол ортиб олиб юриладиган енгил замбаракларни ишга солди. Унинг пиёда аскарлари ғоят чаққон ва тез ҳаракат қиларди. Пиёда аскарларни одатда (уруш пайтларида). араваларда ортиб юриларди, аравалар бўлса ўзига хос истехком хизматини ҳам ўтарди. Бунинг учун йўлда маълум жойга келиб тўхталган маҳалда шу юкли араваларни занжир билан мустаҳкамланарди, улар ўртасидаги бўш жойлар эса тахталар билан тўсиларди, шундай қилиб, душман отлик аскарлари ҳужум қила олмайдиган мустаҳкам лагерь пайдо бўлардики, уни бунёдга келтириш ва бузиб ташлаш осон эди.

Гусчилар немис рицарларига тўсатдан бир қанча қақшатқич зарбалар бера олдилар. 1420—1431 йиллар даврида император билан папа гусчиларга қарши беш марта солиб юриши уюштирган бўлсалар-да, лекин бу юришларнинг ҳаммаси муваффақиятсиз бўлиб чиқди. 1420 йилнинг 14 июлида Ян Жижка Праганинг ёнгинасида Виткова (ҳозирги Жижка) тоғи этагидаги жангда солиб юриши қўшинларини тор-мор келтирди. Жижканинг Прага ёнидаги ғалабаси бутун мамлакатни қоплаган революцион ҳаракатнинг янада юксалишига сабабчи бўлди. 1421 йилда Чехия

сейми Сигизмунд Чехия тож-тахтидан махрум қилинади, деб эълон қилди. Гусчилар 1422 йил бошида Немис кечуви ёнидаги жангда салибчилар устидан айниқсакатта ғалаба қозондилар (бу салибчиларнинг иккинчи юриши эди). 1424 йил ёзида Жижка Малишово шахри ёнида салибчиларни енгиб, муҳим пунктни — Кутенбург (чехча Кутна гора) шахрини босиб олди. Кутенбург шахри Чехиядаги немис колонизациясининг асосий маркази ҳисобланарди. Бу жангда Ян Жижка кўзи кўр ҳолда кўшинларга кўмондонлик қилди ва шунга қарамай, ажойиб ғалабага эришди. Салибчиларнинг учинчи юриши даф этилгандан кейин, тез орада Жижка Моравияга кетиб қолди ва шу ерда ўлат касаллигидан вафот этди. Унинг вориси Прокоп Катта курашни муваффақият билан давом қилдириб, 1426 йилда Усть-Лаба шахари ёнида немис рицарь кўшинини яқсон қилди (бу салибчиларнинг гусчиларга қарши олиб борган тўртинчи юриши эди). Ана шу жангда немис рицарларидан 15 мингга яқин киши ўлдирилди.

Таборийлар кўшинининг ютуқлари немис феодалларига дахшат соларди. Гусчилар кўшиини кўчиб юрадиган ҳарбий араваларнинг тақир-туқуригина немис рицарларининг тумтарақай қочишлари учун кифоя эди. Масалан, Техов шахри ёнида хатто душманнинг афт-ангорини кўрмасдан ҳам салибчилар 1427 йилда ёппасига қочдилар. Таборийларнинг ўзлари немис феодалларининг ҳужумини даф этиб, уларга қарши ҳужумга ўтдилар ва Саксония, Бранденбургга ва хатто Болтик бўйи Пруссиясига {1427 й.) кириб бордилар. 1431 йили Домажлиц шахари ёнидаги (Пльзень шахарининг жануби-ғарбида) жангда салибчилар бешинчи юриишнинг даф этилиши гусчиларнинг немис феодаллар устидан қозонган охири ғалабаси эди. Лапа Евгений IV билан император Сигизмунд гусчиларга қарши рўпарадан қилинадиган янги атака планидан воз кечиб, тактикани ўзгартиришга қарор қилдилар. Улар гусчилар орасига низо солиб, чашникларни ўз томонларига қаратиб олишни мақсад қилиб қўйган эдилар. Улар бу мақсадларига эришдилар. Чашниклар таборийларнинг эришган ютуқларига ҳавас билан қарасалар-да, лекин революциянинг бундан буён чуқурлаша боришидан хавфсирардилар.

Табор шахри ўсиб, қочоқ дехконлар билан шахар камбағалларининг кўплаб бу ерга оқиб келиши, демократик реформалар ўтказиш кераклиги ҳақидаги талаблар панларни ва бойиб кетган прагалик мешчанларни кўрқитиб қўйди. Базельдаги черков собори черков ерларини қисман секуляризация қилиш (давлат ихтиёрига олиш)га ва диний урф.-одатларга баъзи бир ўзгаришлар киритишга розилик бериб, чашникларга бир оз ён бергандан кейин чашниклар бу тақлифларга қаттиқ ёпишиб олдилар.

1433 йилда Прагада Прага компактатлари номи остида алоҳида келишув битими тузилди. Шундан кейин чашниклар немис феодалларига қарши курашни тўхтатиб, таборийларга қарши курашиш учун немис феодаллари билан бирлашдилар. 1434 йили Липани (бу жойнинг бошқа номи—Чехия кечуви)

ёнидаги жангда чашниклар энди немислар билан биргаликда таборийларга қарши урушдилар. Таборийлар енгилдилар. Хар иккала Прокоп ўлдирилди. Оддий таборийларнинг кўпи халок бўлди. Таборийлар Жанубий Чехияда бир қанча таянч пунктларга суюниб туриб, шундан кейин ҳам курашни давом эттирдилар. Табор шахари то 1452 йилгача қаттиқ туриб берди, шундан кейин у охири чашниклар томонидан қўлга олинди ва вайрон қилиб ташланди.

Чашниклар император Сигизмундни король деб тан олдилар. Сигизмунд вафот этгач (1447 й.) Чехия тахти Габсбурглардан бирининг ўғлига зрга теккаи кизининг ўғли (Сигизмунднинг невараси) қўлига ўтди. Бу ёш король бўлганлиги учун бутун хоқимият панлар қўлида эди. Кейинроқ 1458—1471 йиллар даврида, Чехия тахтини чашниклар тўдасининг лидерларидан бири бўлган Юрий (Ииржи) Подебрад эгаллади. Подебрад ўлгандан кейин чехларни Ягелланларнинг поляк династиясига мансуб одамлар бир оз вақт идора қилиб турди. Бу династиянинг сўнгги вакили 1526 йилда қазо қилди. Бу вақтда ғоят катта куч-қудратга эга бўлган турклар Чехияга хавф-хатар солаётганлиги учун чех панлари тож-тахтни яна Габсбурглар қўлига топширишга қарор бердилар. Шундай қилиб, Чехия яна Германия империяси составига кирди.

Гусчилар олиб борган урушларининг тарихий аҳамияти. Гусчилар мағлубиятга учрашларига қарамай, гусчиларнинг урушлари Чехия тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Урта асрлар охиридаги энг йирик дехқонлар ҳаракати, ажнабий немис хукмронлигига қарши кенг авж олган миллий ҳаракат ва ниҳоят, илк черков реформацияси¹ ўрта аср католик черковига қарши қаратилган кўзғолон гусчиларнинг урушларида бир бутун бўлиб чирмашиб кетди. Гусчиларнинг урушлари Чехияда немислар зўравонлигига зарба бериб, уларнинг бундан кейин мамлакатга келиб киришларини тўхтатди. Буурушлар Чехиянинг Германия империясидан узоқ муддатгача (100 йилдан ортиқ) тамомила мустақил сиёсий аҳволга эришувини таъминлади. Дуруст, Чехия кейин империяга қайтадан кирди, лекин бу сафар энди маълум шартномалар асосида кирди. XVII асрнинг биринчи ярмидаги Уттиз йиллик урушгина Чехияни узоқ вақтгача истило этилган вилоятга айлантириб қўйди.

Гусчиларнинг бўлиб ўтган урушлари даври, шу тариха Чехиянинг миллий озодлик даври бўлди, шунинг учун у чех маданиятининг юксалиш замони ҳам эди. XV ва XVI асрларда чех тили ҳамда чех адабиёти катта ютуқларга эришди. Ян Гус чех грамматикасини ёзди ва чех тили орфографиясини яратди, чех халқи ҳозиргача шу грамматика ва орфографиядан фойдаланиб келмоқда. Гуснинг чех тилида босилиб чикқан асарлари ҳозир-

¹ Гусизм идеологиясининг XVI аср бошидаги немис реформациясига в» Двхконлар урушига кўрсатган таъсири тўғрисида ХБ бобга қаралсин.

XIII—XV АСРЛАРДА ИТАЛИЯ ВА ПАПАЛИК

ги замон чех адабий тилига асос қилиб олинди. Гусчиларнинг урушлари даври кўпгина адабий-сиёсий ёдгорликлар: памфлетлар, сатиралар, ҳарбий-революцион гимнлар, кўшиқлар ва бошқалар қолдирган. XV ва XVI асрларда Чехияда тарихий хроникалар тузиш борасидаги ишлар яхши авж олиб, даврнинг улкан воқеалари ана шундай тарихий хроникалар тузиш учун бой ва драматик материаллар берган эди.

XV асрнинг 50- йилларида, революцион тўлқин пасайгандан кейин гусчилар орасида «чех биродарлари», деб аталган хийла осойишта бир оқим пайдо бўлди. «Чех биродарлари» оқимиинг идеологи йирик ёзувчи Пётр Хелчицкий (1390—1460) эди. Хелчицкийни ёзган асарларида католик черкови ва бутун феодал-крепостниклик тузуми чуқур танқид қилинса-да, лекин автор энди революцион курашдан воз кечган эди. Хелчицкий ҳар қандай давлатни «гуноҳ» деб ҳисоблаб, зўрликни рад этган, урушни, судда қатнашишни, солиқлар тўлашни қоралаган эди. Айни замонда Хелчицкий ва унинг мухлислари халқ орасида маорифни тараққий қилдиришга кўп эътибор берар эдилар. «Чех биродарлари»нинг бу оқартувчилик анъаналари бундан кейин ҳам сақланиб қолган эди. Улар мактаблар ташкил этдилар, педагогика масалалари билан шуғулландилар. Шулар орасидан кейинчалик машҳур чех педагоги, янги педагогиканинг яратувчиси Ян Амос Коменский (1592—1670) етишиб чиққан эди.

Миллий ҳаракат сифатида муваффақият қозонган гусчилар ҳаракати дехқонлар кўзғолони сифатида мағлубиятга учради.

Дехқонлар билан бошқа демократик табақаларнинг манфаатларини ифодалаган таборийлар ер билан яқсон қилинди. Шунинг натижасида Чехияда феодал-крепостнойлик режимини тугатиш масаласи ҳам ҳал этилмай қолиб кетди. Чех панлари сиёсий ҳокимиятдан ўзларини тор синфий манфаатлари йўлида фойдаланиб, XV асрнинг иккинчи ярмида ҳатто крепостной хукукни кучайтириб юбордилар. 1474 ва 1487 йиллардаги сеймлар панларнинг розилигини олмай туриб, дехқонларнинг поместьелардан «чиқиб кетиши»ни ман қилувчи қонунлар қабул қилди. Қочиб кетган крепостнойларга ва уларни янги жойларда қабул қилганларга энг қаттиқ жазо чоралари белгиланди.

Панлар шаҳарликларга нисбатан ҳам тор маънодаги тоифавий сиёсат юргиздилар. 1497 йилги сеймда Чехиядаги олий давлат мансабларини фақат дворянлар тоифасига мансуб шахсларга эгаллашлари мумкин деган қарор қабул қилинди. XV аср охиридан бошлаб мешчанларнинг сеймдаги вакиллари камайтирилди ва биргина Прага шаҳари депутатларигина кирадиган бўлиб қолди.

XIII—XV асрларда Италиянинг иқтисодий ва сиёсий тараққиёти. Кейинги ўрта аср давридаги Италия ғоят нотекис ривожланган бир мамлакат эди. Унинг энг ривожланган қисми шимолӣ районлар, яъни Ломбардия области ва Тосканиа шаҳарлари эди. Бу ерда энг йирик савдо шаҳар-республикалари — Генуя ва Венеция бор эди. Энг юксак саноат тараққиёти даражасига эришган шаҳарлар орасида Милан ва Флоренция ажралиб турарди. Италия маркази — Папа область ёки Папа давлати деб аталган ер — қолоқ бир район эди. Бу ерда ривожланган хунармандчилик ҳам, савдо-сотик ҳам йўқ эди. Маҳаллий аҳолининг бир қисми дехқончилик билан кун кўрарди, бир қисми зиёратчиларга ва Рим черковининг кўп сонли рухонийларига хизмат қиларди. Италиянинг жануби — Иккала Сицилия короллиги — Штауфенлар халокатидан кейин француз феодаллари ҳукмронлиги остига ўтган эди. Уларга француз Капетингларидан бири бўлган Карл Анжуйский (1268 йилдан) бошчилик қиларди. Маҳаллий аҳоли учун бу ҳол шу аҳолини эксплуатация қилишни янада кучайтириб юборган янги ажнабий феодалларнинг кўплаб оқиб келишини билдирарди. Очкўз «француз келгиндилари» ер-мулкларни босиб олар ва турли йўллар билан феодал рентасини оширардилар. Француз феодаллари Шарк мамлакатларига нисбатан тутган ўз сиёсатлари натижасида Жанубий Италиянинг араб мамлакатлари билан олиб борган савдосига катта путур етказдилар, холбуки илгари Штауфенлар бу мамлакатларни қўллаб-қувватлаган эдилар. Боскинчи-француз феодалларига нафрат кўзи билан қараган сицилияликлар 1282 йилда кўзғолон кўтариб, оролдаги француз ҳарбий кучларини қириб тйшладилар. Кўзғолон 1282 йил 31 март куни кечкурун Палермода бошланди. Бу кўзғолон «Сицилия окшоми» номи билан тарихга кирган, чунки окшомада чалинган кўнғирок кўзғолонни бошлаш учун сигнал бўлиб хизмат қилган эди. Апеннин ярим оролини ҳамон ўз қўлида сақлаб турган французларнинг жазо чораларидан қутулиб қолмоқ учун сицилиялик феодаллар Арагон ҳокимияти остига ўтдилар (1302 йилдан). 1445 йилда Арагон Неополь короллигини ҳам босиб олишга муваффақ бўлди. Шундай қилиб, Италиянинг бутун жануби узок вақтгача ана шу ажнабий давлат составига киритилди.

XIII—XV асрларда Италиянинг шимолӣ шаҳарлари энг қўл раванққа эришдилар. Бу шимолӣ шаҳарлар ижтимоий ва сиёсий тузумининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида қуйидаги иккита шаҳар: шаҳар-республика доирасидан анча ташқарига чиққан йирик савдогарлар денгиз давлати намунасини кўрсатган Венеция ва энг ривожланган саноат маркази, энг кескин син-

фий кураш майдони бўлган ва айнаи замонда янги италян Ренессанс (Уйғониш) маданиятининг асосий маркази ҳисобланган Флоренция айниқса равшан тушунча беради.

Венеция республикаси «Адриатика маликаси» бўлган Венеция XIII асрдаёқ улкан денгиз давлати бўлиб олган эди. XIV—XV асрларда унинг ерлари янада кенгайди. Италиядаги Адриатика денгизи сохиллардан ташқари, у Мореянинг (қадимги Пелопоннеснинг ўрта аср замонидаги номи) жанубий қисмини, Эгей денгиздаги Эвбея оролини, Киклад ороллариининг бир қисмини, шунингдек, Крит оролини ва XV аср охиридан бошлаб Кипр оролини эгаллаган эди. Венециянинг жуда катта савдо флоти бор эди. Унинг Урта денгизнинг шарқий ярмидаги савдоси XV асрга келиб деярли монополь характерга эга бўлди. Византия, Миср, Сурия, Эгей денгизи ороллари савдо-сотик масаласида тамомила Венецияга қарам эдилар. Аммо Венеция кемалари Ғарбий Европа—Испания, Португалия, Жанубий Франция, Англия ва Нидерландия гаванларига ҳам мунтазам қатнаб турарди. Венециянинг ўзи 200 минг аҳолига эга бўлган улкан шаҳар бўлиб, бу аҳоли савдо-сотикдаи ташқари, саноат билан ҳам шуғулланарди. Венеция мовулари ва ипак газламалари, венеция ойнаси, қурол-яроғи, қахрабодан ишланган буюмлари (тасбех, маржон ва хоказолар) бутун Европа бўйлаб тарқаларди ва Шарқ бозорларида кўплаб сотиларди. Яқин Шарқнинг Ғарбий Европа билан олиб борган савдосида асосий даллол бўлган Венеция Европада пул муомаласининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган эди. Венециянинг олтин дукатлари кўпгина асрлар давомида Европада халқаро тамға бўлиб қолган эди.

Венеция ўзининг энг хавфли рақобатчиси — Генуя билан узоқ вақтгача шиддатли кураш олиб борди. Урта денгизнинг ғарбий ярмида ҳукмронлик қилган Генуя савдо республикаси шу денгизнинг шарқий ярмига, Венециянинг «таъсир доираси»га ҳам ўтиб киришга интилар эди. Генуя Венецияга қарши Византияни қўллаб-қувватларди ва венецияликлар иштирокида салибчилар томонидан барпо этилган Латин империясининг ўзини қулатишга кўп ёрдам қилган эди. Қора денгиз соҳилида Генуянинг кўпдан-кўп мулклари бўлиб, Қримдаги Кафа, Балаклава ва Судак шаҳарлари унга қарар эди. Генуя Адриатика денгизига ҳам киришга уриниб кўрди. 1298 йилдаёқ генуяликлар Адриатика денгизига Курцол ёнидаги денгиз-жангида Венеция флотини яқсон қилдилар. Шундан кейин ҳам кураш яна бутун бир асргача давом қилди. XIV аср ўрталарида генуяликлар Адриатика денгизи соҳилида Венециядан унча узоқ бўлмаган жойдаги Кьожа портини босиб олдилар. Аммо пироварди, Венециянинг ҳар холда қўли баланд келди. 1380 йилда Кьожа иортига яқин жойда қатъий жанг бўлиб, Венеция флоти Генуя флотини тамомила янчиб ташлади. Шу вақтдан бошлаб генуяликларнинг Урта денгизнинг шарқий қисмидаги ҳукмронлиги барҳам топ-

ди. Венеция кемалари ҳатто Қора денгизга ҳам кирадиган бўлдилар. Генуяликларнинг Қримдаги савдо колонияларидан сал нарироқда, Дон мансабида, XIV аср бошларида венецияликларнинг Тана факторияси (ҳозирги Азовга яқин жойда) ташкил этилган эди.

Апеннин ярим оролининг ўзида Венеция анча катта территорияни босиб олган эди. XV асрда Верона, Падуя, Брешия ва Равенна шаҳарлари Венецияга бўйсунардилар. Болқон ярим оролининг шимоли-ғарбий Далмация соҳилини ҳам Венеция назорат қилиб турарди.

Венеция республикасининг сиёсий тузуми. Бутун ўрта аср давомида Венеция савдо-олигархия республикаси бўлиб қолаверди. Қудратли шаҳар патрициати (унда савдогарлар, банкир ва дворянларнинг оилалари ўз манфаатлари жиҳатидан бир-бировлари билан чирмашиб кетишган эди) ўз ҳокимиятини қизғанчиклик билан кўриқлаб, бу ҳокимиятда ҳатто аҳоли ўрта табақаларининг қатнашишига ҳам йўл қўймас эдилар. Венеция бошқармасининг ғоят мураккаб системаси ана шу мақсадга хизмат қилиши лозим эди. Венеция республикасининг тепасида дож (латинча айнан «герцог» демакдир) турган бўлиб, у Венециянинг энг зодагон патрициат хонадонларига мансуб одамлар орасидан умрбод сайлаб қўйилар эди. Дожнинг ҳукумати сенат эди, сенат эса кичик кенгаш ёки синьория томонидан расмийлаштирилди. Сеньория, ўз навбатида, республиканинг олий қонунчилик ва назорат қилиш органи ҳисобланган Катта кенгаш тарафидан сайланарди.

1297 йилда Катта кенгаш «ёпиб қўйилди». Катта кенгаш аъзоларини сайлаш ҳуқуқи маълум аристократик хонадонларга (жами бўлиб бир неча ўнлаб оилаларга)гина берилди. Бу хонадонларнинг ҳаммаси алоҳида «олтин китоб»га ёзиб қўйилган эди. Венецияда 1310 йилда катта фитна фож этилди, фитначилар олигархия режимини ағдариб ташлашни мақсад қилиб-қўйган эдилар. Фитна бостирилди. Шундан кейин Венеция давлат тузуми янада тор доирадаги олигархия диктатураси хусусиятларга эга бўлди. Олигархия ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун фавқулодда органлар барпо этди, бу органлар дўқ-пўписа қилиш, зимдан ўлдириш ва қийнок-азобга солиш йўли билан ўша вақтдаги мавжуд сиёсий режимни демократлаштирмоқчи бўлган одамларни қаттиқ жазоладилар. «Қирқлар кенгаши» ва «Унлар кенгаши» ана шундай органлар ҳисобланарди. Бу фавқулодда трибуналлар баъзан яқка бир шахс ҳокимиятини ўрна-тишга уринган зодагонларнинг вакилларини ҳам бурдалаб ташларди. Дождларнинг ўзлари ҳам ана шу даҳшатли органлар назорати остида ишлардилар. Давлат тўнтариши ясамоқчи бўлган дож Марино Фальерининг 1355 йилда бошини танасидан жудо қилдилар. Урта аср Венециясининг авахталари мудҳиш бир зиндон бўлиб, уларнинг томлари қўрғошин тахта билан ёпиларди. Езнинг жазирама офтобида қизиган бу «қўрғошин авахта-

XIV—XV асрларда Италия

лар»да ётиш махбусларни бетўхтов кийнаш-азоблашдан бошқа нарса эмас.

Венеция республикаси актив агрессив ташки сиёсат юргизарди. Дастлаб Византия, кейин эса Генуя билан, ниҳоят, Туркия билан олиб борилган кураш Венеция хукуматидан жуда катта молиявий маблағни ҳарбий ва дипломатик воситаларни талаб қилди. XVI асрда ва ундан кейинги асрларда Урта денгиз савдосида ҳукмронлик вазиятни сақлаб қолиш, Венеция республикаси янада қийинроқ бўлди. Чунки XVI асрда ва ундан кейинги асрларда Ғарбий Европада йирик марказлашган давлатлар таркиб топиб, бу давлатларнинг бир қисми энди улкан мустамлакаларни қўлга киритган ва жаҳон бозоридаги савдога қатнаша бошлаган эди. Бундай шароитлар дипломатик Вене-

ция республикаси учун катта аҳамиятга эга бўлди. Венецияликлар Европада биринчи у ёки бошқа саройга тайинланган доимий элчилар (резидентлар) юбора бошладилар. Элчилар ўзлари яшаб турган мамлакатда нималар бўлаётганлигини Венецияга батафсил хабар қилиб туришлари лозим эди. Венеция элчиларининг бизнинг замонамизгача етиб келган архивлари фақат Венециянинг ўзининг тарихи (унинг савдоси ва ташқи сиёсати тарихи) учун қимматли материал берибгина қолмайди, балки у Венециянинг дипломатик ёзишмаларида акс этган Европадаги бошқа мамлакатларнинг ташқи ва ички сиёсатини ўрганиш учун ҳам кенг маълумотлар беради.

Флоренция. «Италия Афинаси» ҳисобланган Флоренция Арно дарёси соҳилларида жойлашган. V асрдагина юзага келган ва VII аср охиридан сал бурунроқ анчагина катта шаҳарга айланган Венециядан фарқ қилиб, Флоренция антик даврдаёқ мавжуд эди. Бирок у ўрта аср даврига келибгина йирик саноат маркази бўлиб қолди. Урта аср Флоренциясининг асосий бойлиги мовут эди. XIII асрдаёқ Флоренцияда мовут тўкиб чиқариш учун унинг маҳаллий жунни кифоя қилмас эди. Жунни чет эллардан — Испания, Жанубий Италия, ҳатто Англия ва Шотландиядан ташиб келтириларди. XIV аср ўрталарида Флоренцияда юқори сифатли мовутдан бир йилда ўн минглаб тўп ишлаб чиқарадиган мануфактура типидagi йирик мовут ишхоналари сони 200 дан ортар эди. Флоренцияда мовут ишлаб чиқарадиган саноатдан ташқари, ипак газламалари тўқиш, мўйначилик, заргарлик хунарлари тараккий этган эди. Ниҳоят, Венеция ва Генуяга қараганда Флоренция кўпроқ савдо-судхўрлик ва банк операциялари маркази ҳисобланарди. Рим билан қўшничиликда яшаган флоренциялик банкирлар папа қурияси билан эртароқ яқинлашдилар. Папаларнинг ақлга сиғмайдиган даромадлари асосан Флоренция банкирларига келиб тушарди. Папалар фақат йталиядагина эмас, балки бутун Европада ҳам ўзларининг черков даромадларини йиғишни кўпинча флоренциялик банкирларга топшириб қўйдилар. Италия шаҳар республикалари орасида Флоренция биринчи бўлиб олтин танга зарб қила бошлаган эди (1252 йилдан). Флоренция флоринлари ўзининг салмоғига кўра халқаро савдода жуда кенг тарқалиб, Венеция дукатлари билан муваффақиятли рақобат олиб борди.

Флоренциянинг ижтимоий-иқтисодий ва профессионал киёфаси унинг ўзига хос цех системасида акс этди. XIII ва XIV асрларда Флоренцияда жами 21 цех бўлиб, улардан еттита катта цех бошқа мамлакатлардаги сингари ўрта аср хунармандларининг оддий бирлашмаларидан иборат бўлмай, балки таркиб топётган капиталистларнинг: саноатчилар, савдогарлар, банкирларнинг союзлари, қисман энг юқори ҳақ олувчи интеллигент касбли вакилларнинг корпорациялари эди. Флоренциянинг еттита катта цехи составига: мануфактурачилар — мовутсозлар, жун билан кўтара савдо қилувчи савдогарлар, ипакчилар, мўйначи-

лар, банкирлар, дорихона врачлари ва юристлар (нотариуслар, адвокатлар ва х. к) кирар эди. Савдогарлар ва саноатчилар, цех ташкилотларидан ташқари, Урта денгиз бўйидаги турли бозорларда асосан товарни пуллаш муддасида юрган қорхона эгала-ршинг айрим группаларини бирлаштирган яна кўпдан-кўп компанияларга эга эдилар.

1330 йилдаёқ Флоренция аҳолиси 90000 киши ҳисобланарди. Бу «ҳолининг асосий қисмини кўпинча ўз уйида мануфактурачиларга ишловчи мануфактура ишчилари ташкил қилар эди. Ишчилар бирор-бир цех ташкилотларига эга бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эдилар ва уларни ўз хўжайинлари — мануфактурачилар энг шафқатсиз эксплуатация қилардилар. Жун титувчи ишчиларнинг аҳоли айниқса оғир эди.

Флоренциянинг сиёсий тузуми. XII—XIII асрлардаёқ Флоренцияни кескин сиёсий кураш ич-ичидан кемира бошлади. Гибеллинлар дворянлар тўдасини ташкил қилардилар. Гвельфлар йирик буржуа тўдасига кирардилар. 1250 йилда гвельфлар гибеллинлар устидан тамомила ғалаба қозондилар. Шунинг натижасида дворянларнинг бир қисми Флоренциядан ҳайдаб юборилди, бошқа қисми сиёсий жиҳатдан анча чеклаб қўйилди. «Адолат ўрнатиш» деган дабдабали ном остидаги 1293 йилги конституция Флоренцияда йирик буржуазия ҳукмронлигини узил-кесил расмийлаштирди. Республиканинг олий органи — синьория-¹ составига катта цехлар етгита (хар цехдан биттадан) вакил сайладилар, кичик цехлар (гарчи улар 14 та бўлса ҳам) синьорияга ҳаммаси бўлиб атиги икки вакил сайладилар. Синьория бошлиғи — «адолат гонфалоньери (байроқдори)» ҳисобланарди. У синьория вакили ва айни замонда шаҳар лашакарининг қўмондони эди.

Чомпи кўзғолони. XIV асрнинг иккинчи ярмида Флоренцияда айниқса танг вазият юз берди. Шаҳар катталар — грандлар-дворянлар билан бевосита ҳокимият тепасида турган савдогар-саноатчилар қатлами ўртасида ҳам ҳокимият учун кураш кескинлашди. Гвельфлар тўдаси ичида грандларга ҳеч қанақа ён бермай, 1293 йилги конституцияга каттиқ риоя қилишни талаб қилган пополан (халқ) ажралиб чиқди. Аммо катта ва кичик цехлар ўртасида, яъни йирик буржуазия билан майда буржуа хунарманд элементлар ўртасида ҳам кураш кескинлашди. Ниҳоят, мазлум² ва ҳуқуқсиз майда хунармандлар ва мануфактураларнинг ишчилари аҳолининг қуйи табақаси учун — «ориқ халқ» учун реформалар ўтказишни талаб қилдилар. Ана шу заминда 1378 йилнинг ёзида Флоренцияда чомпи кўзғолони остида машҳур бўлган жуда жўшқин воқеалар бўлиб ўтди. Бу кўзғолойда уч асосий босқични кўриш мумкин.

1378 йил 18 июнда Флоренцияда ҳукмрон синьорияга қарши катта халқ намоёйиши бўлди. Кичик цехларнинг вакиллари ва Флоренция мануфактураларининг ишчилари, жумладан, чомпи деган умумий ном остида машҳур бўлган, айниқса «семиз»ларни

(бой гвельф буржуазиясини халқ шундай деб атарди) ёмон кўрган жун титувчилар ва уйида ишловчи бошқа ишчилар бу халқ намоёйишида қатнашдилар.

18 «юндаги чиқишлар катта цехларнинг кичик цехлар фойдасига ён бериши билан тамом бўлди, кичик цехларнинг синьориядаги ҳуқумати анча кенгайтирилди. Аммо чомпи ҳеч нима олмади. Шундаи кейин, 1378 йилнинг 20 июлида, Флоренция халқ оммасининг янги чиқиши бўлди. Бу сафар чомпи ҳаракатда асосий роль ўйнади ва баъзи бир ён беришларга эришди. Ҳаракат қатнашчиларидан бирининг — ишчи Микель Ландо¹ иштирокида янги синьория ташкил этилди, Микель Ландо гонфалоньер, яъни синьориянинг раиси қилиб сайланди. Кейин маълум бўлишича, Ландо ҳаракатга хиёнат қилган. Лекин бошда ишчилар Ландога ишониб, унга катта умидлар боғлаган эдилар.

Янги ҳуқумат бир қанча реформалар қилди. Жумладан, майда хунармандлар ва чомпиларнинг ўзлари учун учта янги цех (улар орасида жун титув цехи) вужудга келтирилди. Мол-мулк ва даромадларга прогрессив принципда солиқ солинадиган бўлди, қарзларни тўлаш муддати чўзилди. Халқ энг ёмон кўрадиган кўпгина гвельф хонадонлари давлат мансабларини эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиндилар.

1378 йил июлида халқ қозонган ғалаба кейинчалик мустаҳкамланмади. Йирик буржуазия ишчиларга иш бермай, ишлаб чиқаришни вақтинча қисқартиб қўйиб, уларни оч-яланғоч қолдирди. Бойларнинг бу кўрган тадбирларига қарши курашга янги демократик синьория қучсизлик қилди. Синьориянинг бошлиғи Микель Ландонинг ўзи хийла-найранг ишлатиб, буржуазия билан очикдан-очик келишувчилик томонига ўтиб кетди. Ишчилар 1378 йил 31 августда янгидан бош қўтариб чиққанларида, Ландо очикдан-очик буржуазия томонига ўтди ва у билан биргаликда кўзғолонни бостиришда иштирок қилди. Чомпиларнинг енгилиши натижасида уларнинг цехи тугатилди. Солиқ солиш ҳукмрон синфга фойдали Зски формаларга кўчирилди, ҳокимият яна буржуазия қўлига ўтди. XV асрнинг 30- йиллари ўрталаригача сиёсий ишларга раҳбарлик қилишни ўз қўлида сақлаб келган Альбиццининг бой гвельф хонадонлари хусусан катта қулайликларга эга бўлдилар, X¹ асрнинг 30- йиллари ўрталарига келиб гвельф хонадонлари Медичилар идора ишларидан сиқиб чиқарилди.

Медичилар истибдоди. 1378 йил Флоренция буржуазияси учун беному нишон ўтмади. Флоренция буржуазиясининг республикадаги ҳокимияти бундан буён фавқулодда тадбирлар кўриш йўли билангина сақланиб қолиши мумкин эканлигини у ана шу пайтдан бошлаб тушунди. Альбиццилар энди ана шундай «қаттиқ қўллик» сиёсатини ўтказдилар. 1378 йилги воқеаларни ҳали

¹ Совет тарихчиларининг энг янги тадқиқотлари аниқлаб беришича, Микель Ландо чинакам ишчи бўлмаган, балки Альбици фирмасида ишлаган жун титувчиларнинг назоратчиси бўлган.

лар, банкирлар, дорихона врачлари ва юристлар (нотариуслар, адвокатлар ва х. к) кирар эди. Савдогарлар ва саноатчилар, цех ташкилотларидан ташқари, Урта денгиз бўйидаги турли бозорларда асрсан товарни пуллаш муддаосида юрган қорхона эгаларининг айрим группаларини бирлаштирган яна кўпдан-кўп компанияларга эга эдилар.

1330 йилдаёқ Флоренция аҳолиси 90000 киши ҳисобланарди. Бу аҳолининг асосий қисмини кўпинча ўз уйида мануфактурачиларга ишловчи мануфактура ишчилари ташкил қилар эди. Ишчилар бирор-бир цех ташкилотларига эга бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эдилар ва уларни ўз хўжайинлари — мануфактурачилар энг шафқатсиз эксплуатация қилардилар. Жун титувчи ишчиларнинг аҳоли айниқса оғир эди.

Флоренциянинг сиёсий тузуми. XII—XIII асрлардаёқ Флоренцияни кескин сиёсий кураш ич-ичидан кемира бошлади. Гибеллинлар дворянлар тўдасини ташкил қилардилар. Гвельфлар йирик буржуа тўдасига кирардилар. 1250 йилда гвельфлар гибеллинлар устидан тамомила ғалаба қозондилар. Шунинг натижасида дворянларнинг бир қисми Флоренциядан ҳайдаб юборилди, бошқа қисми сиёсий жиҳатдан анча чеклаб қўйилди. «Адолат ўрнатиш» деган дабдабали ном остидаги 1293 йилги конституция Флоренцияда йирик буржуазия ҳукмронлигини узил-кесил расмийлаштирди. Республиканинг олий органи — синьория — составига катта цехлар еттига (ҳар цехдан биттадан) вакил сайладилар, кичик цехлар (гарчи улар 14 та бўлса ҳам) синьорияга ҳаммаси бўлиб атиги икки вакил сайладилар. Синьория бошлиғи — «адолат гонфалоньери (байрокдори)» ҳисобланарди. У синьория вакили ва айни замонда шаҳар лашакарининг қўмондони эди.

Чомпи кўзғолони. XIV асрнинг иккинчи ярмида Флоренцияда айниқса танг вазият юз берди. Шаҳар катталар — грандлар-дворянлар билан бевосита ҳокимият тепасида турган савдогар-саноатчилар катлами ўртасида ҳам ҳокимият учун кураш кескинлашди. Гвельфлар тўдаси ичида грандларга ҳеч қанақа ён бермай, 1293 йилги конституцияга каттик риоя қилишни талаб қилган пополан (ҳалқ) ажралиб чиқди. Аммо катта ва кичик цехлар ўртасида, яъни йирик буржуазия билан майда буржуа хунарманд элементлар ўртасида ҳам кураш кескинлашди. Ниҳоят, мазлум ва ҳуқуқсиз майда хунармандлар ва мануфактураларнинг ишчилари аҳолининг қуйи табақаси учун — «орик халқ» учун реформалар ўтказишни талаб қилдилар. Ана шу заминда 1378 йилнинг ёзида Флоренцияда чомпи кўзғолони остида машҳур бўлган жуда жўшқин воқеалар бўлиб ўтди. Бу кўзғолойда уч асосий босқични кўриш мумкин.

1378 йил 18 июнда Флоренцияда ҳукмрон синьорияга қарши катта халқ намоёйиши бўлди. Кичик цехларнинг вакиллари ва Флоренция мануфактураларининг ишчилари, жумладан, чомпи деган умумий ном остида машҳур бўлган, айниқса «семиз»лари

(бой гвельф буржуазиясини халқ шундай деб атарди) ёмон кўрган жун титувчилар ва уйида ишловчи бошқа ишчилар бу халқ намоёйишида қатнашдилар.

18 июндаги чиқишлар катта цехларнинг кичик цехлар фойдасига ён бериши билан тамом бўлди, кичик цехларнинг синьориядаги ҳуқуқати анча кенгайтирилди. Аммо чомпи ҳеч нима олмади. Шундан кейин, 1378 йилнинг 20 июлида, Флоренция халқ оммасининг янги чиқиши бўлди. Бу сафар чомпи ҳаракатда асосий роль ўйнади ва баъзи бир ён беришларга эришди. Ҳаракат қатнашчиларидаи бирининг — ишчи Микель Ландо¹ иштирокида янги синьория ташкил этилди, Микель Ландо гонфалоньер, яъни синьориянинг раиси қилиб сайланди. Кейин маълум бўлишича, Ландо ҳаракатга хиёнат қилган. Лекин бошда ишчилар Ландога ишониб, унга катта умидлар боғлаган эдилар.

Янги ҳукумат бир қанча реформалар қилди. Жумладан, майда хунармандлар ва чомпиларнинг ўзлари учун учта янги цех (улар орасида жун титув цехи) вужудга келтирилди. Мол-мулк ва даромадларга прогрессив принципда солиқ солинадиган бўлди, қарзларни тўлаш муддати чўзилди. Халқ энг ёмон кўрадиган кўпгина гвельф хонадонлари давлат мансабларини эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиндилар.

1378 йил июлида халқ қозонган ғалаба кейинчалик мустаҳкамланмади. Йирик буржуазия ишчиларга иш бермай, ишлаб чиқаришни вақтинча қискартиб қўйиб, уларни оч-яланғоч қолдирди. Бойларнинг бу кўрган тадбирларига қарши курашга янги демократик синьория кучсизлик қилди. Синьориянинг бошлиғи Микель Ландонинг ўзи хийла-найранг ишлатиб, буржуазия билан очикдан-очик қелишувчилик томонига ўтиб кетди. Ишчилар 1378 йил 31 августда янгидан бош қўтариб чиққанларида, Ландо очикдан-очик буржуазия томонига ўтди ва у билан биргаликда кўзғолонни бостиришда иштирок қилди. Чомпиларнинг енгилиши натижасида уларнинг цехи тугатилди. Солиқ солиш ҳукмрон синфга фўйдали эски формаларга кўчирилди, ҳокимият яна буржуазия қўлига ўтди. XV асрнинг 30- йиллари ўрталаригача сиёсий ишларга раҳбарлик қилишни ўз қўлида сақлаб келган Альбицинининг бой гвельф хонадонлари хусусан катта қулайликларга эга бўлдилар, XV асрнинг 30- йиллари ўрталарига келиб гвельф хонадонлари Медичилар идора ишларидан сиқиб чиқарилди.

Медичилар истибдоди. 1378 йил Флоренция буржуазияси учун беному нишон ўтмади. Флоренция буржуазиясининг республикадаги ҳокимияти бундан-н буён фавқулодда тадбирлар кўриш йўли билангина сақланиб қолиши мумкин эканлигини у ана шу пайтдан бошлаб тушунди. Альбицилар энди ана шундай «қаттиқ қўллик» сиёсатини ўтказдилар. 1378 йилги воқеаларни ҳали

¹ Совет тарихчиларининг энг янги тадқиқотлари аниқлаб беришича, Микель Ландо чинакам ишчи бўлиган, балки Альбици фирмасида ишлаган жун титувчиларнинг назоратчиси бўлган.

эсидан чиқармаган халқ оммаси Альбициларни жуда ёмон кўрар эди. Аммо Флоренцияда бошқа бой оилалар ҳам бор эди. Бу оилаларнинг баъзилари эски гвельф патрициат уруғларига мансуб бўлиб, улар анча кейинроқ бойиб кетган «янги кишилар» эдилар. Ана шундай йирик буржуазия оилаларидан бири, лекин келиб чиқиши жиҳатидан янги оилаларга мансуб Медичиларнинг банкирлик хонадони эди. Медичилар XIV асрнинг иккинчи ярмида папа банкирлари сифатида майдонга чиқдилар. Аммо у маҳалда Медичилар ҳали шаҳарнинг энг бой кишилари деб ҳисобланмас эдилар. Медичилар оиласининг вакили бўлмиш Сальвестро Медичи XIV асрнинг 70- йилларида «семизлар» билан курашда энг актив қатнашган ва чомпилар билан маълум даражада дўстлик муносабатларини сақлай билган эди. Демагогик мақсадларни кўзда тутган Медичи кўзғолончиларни тор-мор этган август воқеаларида қатнашмаган эди. Шунинг ўзи билан Медичилар халқ оммаси орасида маълум шухрат қозонган эдилар. Шунингдек, Альбициларни ҳукмронлиги замонида ҳам Медичилар оппозициячилик ролини ўйнаган эдилар. Медичиларнинг тарафдорлари Флоренциянинг куйи халқ оммаси орасида Медичилар фойдасига тарғибот юргиздилар.

XV асрга келиб Медичилар тез бойидилар. Сальвестронинг невараси Козимо Медичи XV асрнинг 30- йилларида Флоренциянинг энг бой кишиси ҳисобланарди, шу сабабли Европадаги баъзи банкирларгина бойлик жиҳатдан Козимо Медичи билан тенгласа олардилар, холос. Альбицилар Флоренция билан рақобатлашувчи кўшни Луккалпахари билан урушда ютқиздилар, бу фурсатдан фойдаланган Козимо Альбициларни Флоренциядан ҳайдаб юборишга муваффақ бўлди. Козимо Медичи синьориянинг аъзоси сифатида 30 йил давомида (1434—1464) Флоренция республикасига амалда бошчилик қилди. Унинг ҳеч қанақа унвони йўқ эди ва расман у Флоренция республикасининг оддий граждани деб юритиларди, лекин давлат микёсида аҳамиятга эга бўлган бирорта чора-тадбир унинг розилигисиз қабул қилинмас эди. Синьория кўпинча Козимо Медичининг шаҳар ташқаридаги вилласида (боғида) мажлис қиларди. Аслида бу истибоднинг худди ўзгинаси бўлса ҳам лекин хали хаспўшланган формалда эди. Демагогик мақсадларни кўзлаган Козимо камбағаллар тўлаб келган солиқни камайтирди, аммо бунинг ўрнига ўзининг рақобатчилари бўлмиш Флоренциядаги бошқа банкирларни шафқатсиз хонавайрон қилиш мақсадида, шунингдек, ўзининг сиёсий рақибларини ҳокимиятдан сиқиб чиқариш муддаосида Козимо молиявий сиёсатдан беандишалик билан фойдаланди.

Медичи диктатураси Козимонинг невараси Лоренцо Хашаматли даврида (1469—1492) очик, сурбетлик характерига эга бўлди. Унинг дабдабали князлик ҳаётидаги образига кенг меценатлик келиб қўшилди. У грек ва латин қўл ёзмаларини, антик ҳайкалтарошлик ёдгорликларини ва бошқаларни сотиб олар ва йиғарди. Медичининг хашаматли ва сахийлигини шеърларда ва

прозада, шунингдек, тасвирий санъатда кўқларга кўтариб мактаган кўпгина гуманистлар — ёзувчилар, шоирлар, рассомлар унинг нафақаси ҳисобига кун кўрардилар. Банк операцияларини кенг микёсда олиб борган Лоренцо бирор молиявий кийинчиликка тушиб қолган маҳалида, ҳеч қандай тап тортмай давлат хазинаси маблағларидан ҳам фойдаланарди. Айна замонда Медичи папалик билан тобора яқинлашиб, папалар сайловига бевосита аралашадиган бўлди. XVI аср бошларида Лоренционинг ўғилларидан бири Лев X номи остида папа бўлиб олган эди.

Италия маданиятини равнақ топтиришда Флоренциянинг роли. Бир неча асрлар мобайнида Италиянинг асосий саноат, савдо ва банк марказларидан бири бўлган, ўзининг сиёсий тузумида мураккаб эволюцияни бошидан кечирган, ўзининг тез-тез юз бериб турадиган эскин ижтимоий низо-жанжаллари билан замондошларининг эътиборини ўзига жалб этган Флоренция, айна вақтда, XIII аср ва айниқса XIV—XV асрлар давомидаги Италиянинг йирик маданий маркази ҳам эди. Италиянинг шухратига шухрат қўшган ва кейинги ўрта аср Европасининг бошқа мамлакатларига ана шу ердан тарқалган буюк гуманистик ҳаракат худди шу ерда вужудга келган ва таркиб топган эди. Илк буюк гуманистлар Данте, Петрарка ва Боккаччо Флоренция республикасининг граждани эди. Уйғониш даври санъати биринчи марта порлоқ натижаларга эришган жой Флоренция эди. Бу ҳақда «XIV—XV асрларда Италияда илк Уйғониш ва гуманизм»—деган бобда батафсил гапирилади¹.

Италиянинг бошқа шаҳарларидаги истибодди. Медичи истибодди XV аср Италиясида якка-ю ягона эмас эди. Бундай давлат тўнғаришлари Шимолий Италиянинг бошқа шаҳарларида ҳам бўлиб ўтган эди. Бу ерда фарқ фақат шунда эдики, Шимолий Италия шаҳарларининг мустабидлари кўпроқ дворян оилаларидан чиққан одамлар бўларди. Миландаги Висконтлар, Феррардаги д'Эсте, Верондаги Скалигерлар ана шундай одамлардан эдилар. 1450 йили Миланда ҳокимиятни Франческо Сфорца босиб олди, у ўз замонасининг кондотъери (яъни ёлланма кўшинларнинг бошлиғи) эди. Бу барча давлат тўнғаришларига сабаб, бойиган буржуазия билан мазлум шаҳар плебей оммаси ўртасида синфий кураш ғоят кескинлашган бир вазиятда шаҳар республикалари сиёсий тузумининг кризисга учраши эди.

Ўрта асрлардаги италян дехқонлари аҳолининг хусусиятлари. Италия дехқонларининг аҳоли Европанинг бошқа мамлакатлардаги дехқонлар аҳолидан анча фарқ қилар эди. Италияда шаҳарлар ғоят илк даврда ривожланганлиги туфайли, бу ерда крепостной ҳуқуқ Франция, Англия ва Германиядаги сингари классик бир формада тараккий эта олмаган эди.

Италияда дехқонлар феодалларга шахсий қарам бўлмай, балки кўпроқ ер туфайли уларга муте эдилар. Дехқон истаган пай-

¹ Куйида — XXXI бобга қаралсин.

тида ердан воз кечиб, истикомат килиб турган жойини ташлаб кета оларди. Унинг ер учун тўлайдиган ҳақи одатда ёзиб қўйилган бўларди. Аммо бу, асосан Шимолий ва Урта Италияда шундай эди. Жанубий Италияда, норманнлар замонида, крепостной ҳуқуқ жуда ривожланган ва дахшатли эди. XIII асрда Штауфенлар даврида Сицилиядаги баршчина йилига 140 ишчи кунига етган эди. Жанубий Италияда крепостной дехқонлар билан бир қаторда қуллар ҳам эксплуатация қилинарди. Император Фридрих II ер-мулкларидан қисман устахоналарда, асосан қишлоқ хўжалик ишларида фойдаланиладиган минглаб қуллар бўларди.

Италияда дехқонларни озод қилиш жараёни ҳам бир хилда бўлмади, Шимолда дехқонларни озод қилиш XIII асрда шаҳар республикаларининг кўпчилигида содир бўлди. Шаҳарликларнинг қўшни феодаллар билан кураши умуман дехқонлар аҳолига яхши таъсир этди. Шаҳарлар феодалларни енганларидан кейин, одатдагича дехқонларни шахсий крепостной қарамликдан албатта озод қилинсин, деб декрет чиқардилар. Бир қанча ҳодисаларда ер учун тўланадиган ҳақларнинг ўзи ҳам қонуний тартибда камайтирилди. Дехқонлар эркин майда ишлаб чиқарувчиларга айланиб, ердан ворислик ҳуқуқларида фойдаланишни сақлаб қолдилар (ижара олинган ер учун тўланадиган ҳақ олдиндан ёзиб қўйиларди). Аммо орадан сал вақт ўтмай, ернинг анчагина қисмини буржуазия сотиб олди. Дехқонларга қарашли чек ерлар майдони жуда қискарди. Нормалаштирилган ижара билан бир қаторда, янги ижара, яъни баланд (бозор) нархлардаги ижара ёки ҳосилнинг бир қисмини тўлаш шарт билан ижара олиш (чорикорлик ижараси) авж олди. Бундай шароитда дехқонларнинг катта бир қисми пролетарлашди. Шимолий ва Урта Италияда кичкина далалар, бир қисмига полиз экинлари экиладиган ва боғли участкалар дехқон ер эгалигининг устунлик қилувчи типига айланди. Урта Италияда, Папа давлат территориясида, озиқа маҳсулоти билан рента тўлаш дехқонларни эксплуатация қилишнинг энг тарқалган формаси бўлиб келмоқда эди. Рухоний синьорнинг ижарачи дехқони ердан ундирган ҳосилнинг ярмини унга тўларди; баъзан ҳосилнинг бу улуши бутунлай ёки қисман пулга чақиларди (коммутация).

Жанубда дехқонларни озод қилиш анча кечроқ — фақат XIII аср охиридан эътиборан содир бўлди. Ундан кейинги асрларда, яъни XIV ва XV асрларда дехқонлар бу ерда ҳам шахсан озод бўлдилар, лекин помешчик ерларининг ижарачилари бўлган бу озод дехқонлар аҳоли Шимолий Италия дехқонларининг аҳолига қараганда анча оғир эди. Юқори даражадаги феодал пул рентаси ва ҳали тамомила йўқолмаган озиқа маҳсулотлари рентаси сақланиб қолган баршчинининг баъзи бир қисми билан, шунингдек, феодал давлати ундирган ва асосан келгинди аргон-испан феодалларини боқишга сарфланган юқори давлат солиқлари билан қўшилиб кетган эди.

Аммо Италия шимолининг ҳамма жойида ҳам дехқонлар XIII асрда озод бўлолмаган эдилар. Италия шимоли-ғарбининг феодал князликларида (Савойя герцоглиги, Пьемонт • герцоглиги, Монферат маркизати ва бошқаларда) крепостной ҳуқуқ ҳали бекор қилинмаган эди. Шимолий Италия шаҳарларининг бир қисмида, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, дехқонлар масаласида феодал сиёсатини ўтказиб келган феодал хонадонларининг вакиллари ҳокимият тепасига мустабидлар сифатида келдилар.

Дольчино кўзғолони. Ана шу заминда XIV аср бошларида Италиянинг шимолида йирик дехқонлар кўзғолони бўлиб, унга собик монах Дольчино бошчилик қилди. Дольчино кўзғолони 1303 йили Парм областида бошланиб, то 1307 йилгача давом қилди. Дольчино ҳаракати ўрта аср замонидаги бир ереслик (дахрийлик). ҳаракати билан боғланган эди, бу дахрийлик ҳаракати мухлислари «Апостоллик ака-укалар»¹ деган ном билан юритиларди. Дольчино, хусусий мулк билан бойлик — дунёда ҳукмронлик қилувчи ёвузликнинг асосий сабабларидир, деб таълим берарди. Энг кам-йағал дехқон-ларнинг патриархал-жамоатчилик кайфиятларини акс эттириб, Дольчино ер-мулкни умумлаштиришга чақирарди. У ер юзида минг йиллик «худойи таоло ҳукмронлиги» бошланиб, унда ижтимоий адолат тўла-тўқис ҳукмрон бўлади^деб--қаромат қиларди. Аммо Дольчино ҳам зўравонлик тadbирларини рад этмасди. Ер юзида «худойи таоло ҳукмронлиги»ни Дольчино фикрича, мазлумларнинг ўзлари тайёрлашлари лозим эди. Дольчино тарафдорлари фақат Парм областиДагина эмас, Шимолий Италиянинг бошқа областларида ҳам бор эди. Дехқонлар ҳаракати Пу қадар кенг қулоқ ёйдикки, Авиньон папаси Климент V бу ҳаракатга қарши салиб юриши эълон қилди. Феодалларнинг қўшинлари кўзғолончиларни тоққа суриб чиқариб, ўша ерда кириб ташладилар. Дольчинонинг ўзи оғир кийноқ-азоблардан сўнг қатл этилди.

Ғарбий Европа тарихида Дольчино кўзғолони шу билан қизиқарлики, у кейинги ўрта аср давридаги буюк дехқон кўзғолонларининг бутун бир сериясига йўл очиб бергандек бўлди: Франциядаги Жакерия, Англиядаги Уот Тайлер кўзғолони, Чехияда гусчи дехқонларнинг урушлари, Венгрияда Куруцлар ҳаракати, ниҳоят, Германиядаги Буюк дехқонлар уруши.

XIV—XV асрларда папаликнинг орқага кетиши. Италия тарихида папалик кейинги ўрта аср даврида ҳам катта роль ўйнайверди. Аммо француз короллари тазъийки оотида папалар Авиньонга кўчиб ўтганларидан кейин папаликнинг сиёсий обрўси анча даражада путурдан кетди. Папаларнинг «Авиньондаги асирлиги» натижасида Рим оз бўлмаганда уларнинг (папаларнинг) қўлидан кетаёзган эди². 1347 йилда Римда республика таш-

¹ «Апостоллик ака-укалар» сектасига пармлик хунарманд Сегарелли (тахм. 1260 й.) асос солган эди. Дольчино Сегареллининг шогирди эди.

² Юқорида, XVIII бобдаги «XI—XV асрларда Франция» деган темага қаралсин.

кил топиб, гуманист Кола ди Риенцо деган одам унга бошчилик қилди. Рим шаҳарликларининг асосий оммасига таянган Колзди Риенцо маҳаллий баронларни тинчитиб, қоқоқ феодал-клерикал папа давлатини тартибга солган бир қанча молиявий-маъмурий реформалар ўтказди. Аммо Кола ди Риенцонинг Италияда Рим бошчилигида эркин шаҳарлар федерациясини барпо қилиш ҳақидаги орзу-умидлари натижасиз бўлиб чиқди. Рим баронлар билан янгидан бошланиб кетган курашда Кола ди Риенцо ожиз бўлиб чиқди. Римдан сиқиб чиқарилган Кола ди Риенцо Германияга қочди ва император ёрдамида Италиянинг эркинлигин қайта тикламоқчи бўлди. Аммо уни аччиқ қисмат кутарди. Император Карл IV Кола ди Риенцога ёрдам кўрсатишига эмас, балки уни ҳатто қамоққа олди ва папага тутиб берди. Папанинг ишончини қозонган Риенцонинг айби кечилди. Фақат бугина эмас, Авиньон курияси уни ҳатто Рим ноиблигига ҳам тайин қилди. Бироқ унинг Римда иккинчи марта пайдо бўлиши жуда ҳам қулай бўлиб чиқмади. Солиқ сиёсати заминда шаҳарликлар билан Риенцо ўртасида чиққан можаро ҳалокатга олиб келди. 1354 йилда Риенцо янги қўзғолон маҳалида ўлдирилди.

Кола ди Риенцонинг Римни ва Рим областини озод қилиш йўлидаги уриниши муваффақиятсиз бўлиб қиққан бўлса-да, лекин папалар резиденцияси борди-ю бундан кейин ҳам Авиньонда қоладиган бўлса, улар «абдий шаҳар»ни қўлдан бой беришларига очик-ойдин ишондилар. Еттинчи Авиньон папаси Григорий XI 1377 йили Римга кўчиб келди ва тез орада (1378 й.) шу ерда вафот этди. Янги папа сайлаш маҳалида кординалларнинг фикрлари бўлинди. Италия кординаллари италиялик Урбан VI ни папа қилиб сайладилар. Унга қарама-қарши ўларок, француз кординаллари француз Климент VII ни папа қилиб сайладилар. Шу тариқа католик черковининг бирлиги бузилди. Бир вақтда папалар иккита бўлди — бири Римда, иккинчиси Авиньонда эди, улар бир-бирларини ўзаро қарғаганлари қарғаган эди. Европанинг бир хил мамлакатлари бир папани, бошқалари иккинчи папани тан олган эдилар. Урбан VI билан Климент VII вафот этганларидан кейин, уларнинг ворислари ҳам худди шу зайилда сайландилар. Католик черковишиг ажралиши доимий ажралишга айланиб қолиш хавфини туғдирар эди.

XV асрдаги католик соборлари. Черков бирлигини қайттиклаш учун 1409 йили Пиза шаҳарида катта черков собори чақирилди. Авиньон папаси ҳам, Рим папаси ҳам ўз ҳокимиятларидан ихтиёрий равишда воз кечишдан бош тортганликлари сабабли Александр V ни янги папа қилиб сайланди, лекин у тез орада вафот қилди. Шундан кейин унинг ўрнига Иоанн XXIII сайланди. Аммо бу папанинг ҳали унчалик обрўси йўқ эди. Ҳақиқатан черковдаги ажралиш кучаяверди. Икки папа ўрнига энди учта папа бўлди. Пиза собори, шундай қилиб, папаларнинг ажралиш проблемасини ҳал қилмади. Шундан кейинги, 1414—1418 йилларда мажлис ўтказган Констанц собори ниҳоят, като-

лик черковдаги ажралишни тугатишга муваффақ бўлди. Собор, черков бирлиги ҳақидаги ақидани бузганликлари учун рақие-лашиб юрувчи учала папани ўринларидан ағдариб ташлади, деб эълон қилди. Мартин V (1417—1431) папа қилиб сайланди. Шундан кейингина Рим папаларнинг яна доимий резиденцияси бўлиб қолди ва «Буюк ажралиш»га ниҳоят барҳам берилди.

Папаларнинг Авиньонда бўлиши ва ундан кейинги черковдаги ажралиш фақат Италиядагина эмас, балки бутун Ғарбий Европада ҳам папаликнинг обрўсини тушириб юборди. Миллий давлатларнинг ўсиши папалар олдида янгидан-янги қийинчиликлар туғдирди. Бирор йирик марказлашган давлат (Франция, Англия, Испания сингари) кучайган сари, бу давлатларнинг қороллари папалар назоратидан ва аввало, уларнинг пул тама қилишларидан озод бўлиб, ўзларининг черковларига миллий мустақиллик беришга интилардилар.

Қороллар ўз мамлакатларида епископлар тайинлаш ҳуқуқини ўз қўлларига олишга интидилар; сўнгра улар папа курияси фойдасига тўланадиган тўловларни ҳар қанақа йўллар билан чеклаб қўйдилар. Папа ҳокимиятни чеклашга ва маҳаллий католик черковларига кўпроқ автономия бериш тенденцияси XV асрда Базель шаҳарида бўлиб ўтган учинчи йирик черков собориде айниқса очик-ойдин намоён бўлди. Базель собори 16 йил давомида (1431—1447) мажлис қилди. У собор пападан юқори туради ва собор папани суд қилиши ва уни ўрнидан тушириши мумкин, деган расмий қарорни ўтказишга уринди. Папа Евгений IV (1431—1447) бошчилигидаги папалик «еретиклар» собори билан қатъий кураш олиб борди. Собор тарқатилган деб эълон қилинди. Аммо собор аъзолари папага бўйсунини истамай, Евгений IV ўрнига Феликс V ни янги папа қилиб сайладилар.

Янги ажралиш черковларни хавфга солиб қўйди. Аммо миллий давлатнинг ўзлари орасидаги рақибликдан фойдаланган папалар бу хавф-хатардан қутулиб қолдилар. Папа француз қоролига, герман императорига, унинг Габсбурглардан мерос қолган ерларида ва бошқаларда епископлар тайинлаш масаласида ён бериб, шунинг ўзи билан папа Базель собориде тантана қилган миллий оппозицияни заифлаштирди. Собор состави камайиб, кейин ўз аҳамиятини йўқотди. 1438—1439 йилларда папа Феррарда бошқа собор чақирди, кейин тез орада бу соборни Флоренцияга кўчирди. Туркларнинг Византияга хавф сола бошлаши мўпосабати билан папа ана шу соборда Шаркий (проваслав) черкови билан уния тузиш масаласини қўйди. Грек аҳолисининг қўпчилик оммаси папанинг бошлиқ бўлишини тан олишдан бош тортганлигидан Флоренция унияси Шарқда реал бир аҳамият касб этмасди. Москвада ҳам бу уния тан олинмади. Рус проиаслав черковининг вакили сифатида Флоренция собориде қатнашган митрополит Исидор (келиб чиқиши грек) Москвага қайтиб келганидан кейин улўф князь томонидан қамоққа олинди ва

черков ишларини бошқаришдан четлатилди. Бироқ уния тузиш масаласи папалар учун ўз ролїяи ўйнади, чунки бу билан улар Базель соборида кўтарилган реформация масалаларидан католиклар Европасининг эътиборини четга тортмоқчи бўлган эдилар.

XV асрнинг биринчи ярмида католик черкови бағрида юзага келган собор харакати Европадаги бундан кейинги реформация харакатининг мукаддимаси эди, гусчилар харакати эса унинг дастлабки босқичи бўлди.

XXIV BOB

XI—XV АСРЛАРДА ИСПАНИЯ ВА ПОРТУГАЛИЯ

Испания реконкistasининг **моҳияти**. Испан халқининг араблар билан узок давом этган, кўп асрлик кураши Испания давлатининг ташкил топишида жуда катта роль ўйнади. Пиренея ярим оролининг араблардан қайтариб олиниши тарихий адабиётда реконкиста деб ном олган. Испан халқларининг араб-маврларга қарши олиб борган озодлик кураши бўлган кенг маънодаги реконкиста VIII асрдаи бошлаб, араблар ярим оролни истило қилгаиларидан кейинок, яъни VIII асрдан, то XV аср охиригача Давом қилди. XV аср охирида арабларнинг Испаниядаги сўнги йирик мулки хисобланган Гранада қўлдан бой берилди. Энг тор маънода реконкиста сўзидан одатда, XI—XIII асрлар даври тушунилади. XI—XIII асрлар даврида испан халқлари зўр бериб-ярим оролнинг жанубига томон силжиб борган эдилар.

Араблар Испанияда. X аср бошларида Испанияда араблар ҳукмронлиги энг кучли эди, бу вақтда Кордова амирлиги Кордова халифалигига айланган эди. Испан арабларига — маврларига Пиренея ярим оролидан ташқари, яна қўшни Шимолий Африкадаги кўп сонли барбар қабилалари ҳам бўйсунар эдилар. Араблар даврида Пиренея ярим оролида ишлаб чиқарувчи кучлар зўр бериб ривожланган эди. Шарқнинг юксак маданияти билан боғланган араблар Испанияда сунбий суғориш системаини кенг қўлладилар. Улар Пиренея ярим оролида бир қанча янги ва қимматли қишлоқ хўжалик экинларини жорий қилдилар> улар орасида шоли, шакар қамиши, тўт дарахти, апельсин, лимон ва бошқалар бор эди. Араблар даврида турли хунармандчилик жуда ҳам юксалган эди. Металл, чарм, жун, ипак, ойна ва заргарлик буюмлари ишлаб чиқариш юксак даражада такомиллашган эди. Кордова халифалиги Шимолий Африка орқали Шарқдаги бутун мусулмонлар мамлақати билан савдо-сотик алоқалари боғлаган эди. Испан араблари Европанинг турли мамлақатлари билан, айникса қўшни Франция ва Италия, би-

лан, шунингдек, Византия билан ҳам қизғин савдо-сотик олиб бордилар.

Қисман римликлар даврида мавжуд бўлган, вестготлар даврида бир қадар ривож топган Испания шаҳарлари араблар замонида келиб йирик саноат марказларига айландилар. Улар орасида Андалузия шаҳарлари ва Испаниянинг жанубидаги: Кордова, Севилья, Гранада, Валенсия шаҳарлари айникса ажралиб турарди. Халифаликнинг пойтахти бўлган Кордова шаҳари — XI асрда Европанинг энг йирик шаҳари хисобланарди. Кордованинг (теварак-атрофи билан бирга) қарийб 500 минг аҳолиси бор эди. Испанияда ҳозиргача сақланиб қолган араб архитектурасининг энг йирик ёдгорликлари — Кордова масжиди (VIII асрда қурилган), Граиададаги Альгамбра саройи (XIII асрдан), Севильядаги Алькасар қасри (XIII асрдан), Испанияда араб маданияти юксак ва оригинал маданият бўлганлигидан, яққол далолат беради. Аммо испан-араб жамияти, ҳар ҳолда типик феьдал жамияти бўлган. йирик шаҳарлар билан бир қаторда, ярим оролнинг ички қисми маҳаллий князларнинг хўжалик мустақиллигини сақлаб қолишда давом этган. Бу ҳол халифаликни сиёсий жиҳатдан тараккий эттиришда ҳам акс этди. XI аср ўрталарида халифалик қисман йирик, қисман майда феодал давлатлардан иборат бўлган 23 бўлакка бўлиниб кетди (уларнинг баъзилари шаҳар республикаларидан иборат эди).

Айни замонда Испаниядаги араб феодализи маҳаллий аҳоли учун ғоятда оғир бўлди, вақт ўтиши билан феодал эксплуатациясини тобора кўпроқ қўллади, бунинг ёнига қучайиб борувчи миллий зулм ва ҳуқуқ жиҳатдан тенгсизлик' қўшилди, христиан аҳолисини зўрлаб мусулмон динига ўтказишдек кўпол диний мусулмон фанатизми авж олди.

Халифаликдаги аҳолининг катта кўпчилиги араб бўлмаган халқлар эди. Маврлар нисбатан жуда озчиликни ташкил этардилар. Пиренея ярим оролининг истило қилинган халқлари гарчи қисман араб тилини ўрганиб олган (мосараблар), баъзилари хатто мусулмон динини қабул' қилган (ренегатос) бўлсалар-да, лекин улар бари бир, маврларга келгинди истилочилар ва золимлар деб қарардилар. Табиийки, улар ярим оролда истило этилмай қолган ва Пиренея ярим оролининг шимол ва шимолий-ярқдаги тоғли абластлардан жанубга гомон аста-секин хужум бошлаган қисмини қўллаб-қувватлар эдилар. Вестгот давлатиянинг сўбиқ пойтахти бўлган Толедо шаҳари арабларга сира бўйин эгмади. IX—XI асрлар давомида Толедо аҳолиси Кордова халифалигига қарши бир неча бор кўзголон қилди.

Шим'олда*Астурия (бош шаҳри Овьедо), Наварра ва Испан маркаси территориялари араблар томонидан истило қилинмаган эди. Ярим оролнинг шарқдаги Испан маркасини бир вақтлар Карл Букж истило этган эди. Маврларга хужум*хам худди апа шу ердан бошланди. Реионкиста бундан буён кенг миллий-оидлик харакатига айланиб, унда таркиб топаётган испан жа••<

кининг турли хил синфлари: феодаллар ҳам, шаҳарликлар ҳам, дехконлар ҳам қатнашдилар. Реконкиста испан халқларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт шарт-шароитлари тақозоси билан келиб чиққан зарурий қонуний жараён эди. Тоғ-тошларга суриб чиқарилган, дехкончилик учун зарур бўлган ер майдонлардан маҳрум этилган, Урта денгиздан кесиб қўйилган испанлар бир замонлар ўз ота-боболари истикомат қилиб, кейин араблар томонидан истило этилган ва сиқиб чиқарилган жанубга томш силжиб боришлари керак эди ёк бўлмаса, ўз ишлаб чиқарувчи кучларининг бундан буёнги ўеишидан ва ўз миллатларининг раванқ топишидан воз кечишлари лозим эди.

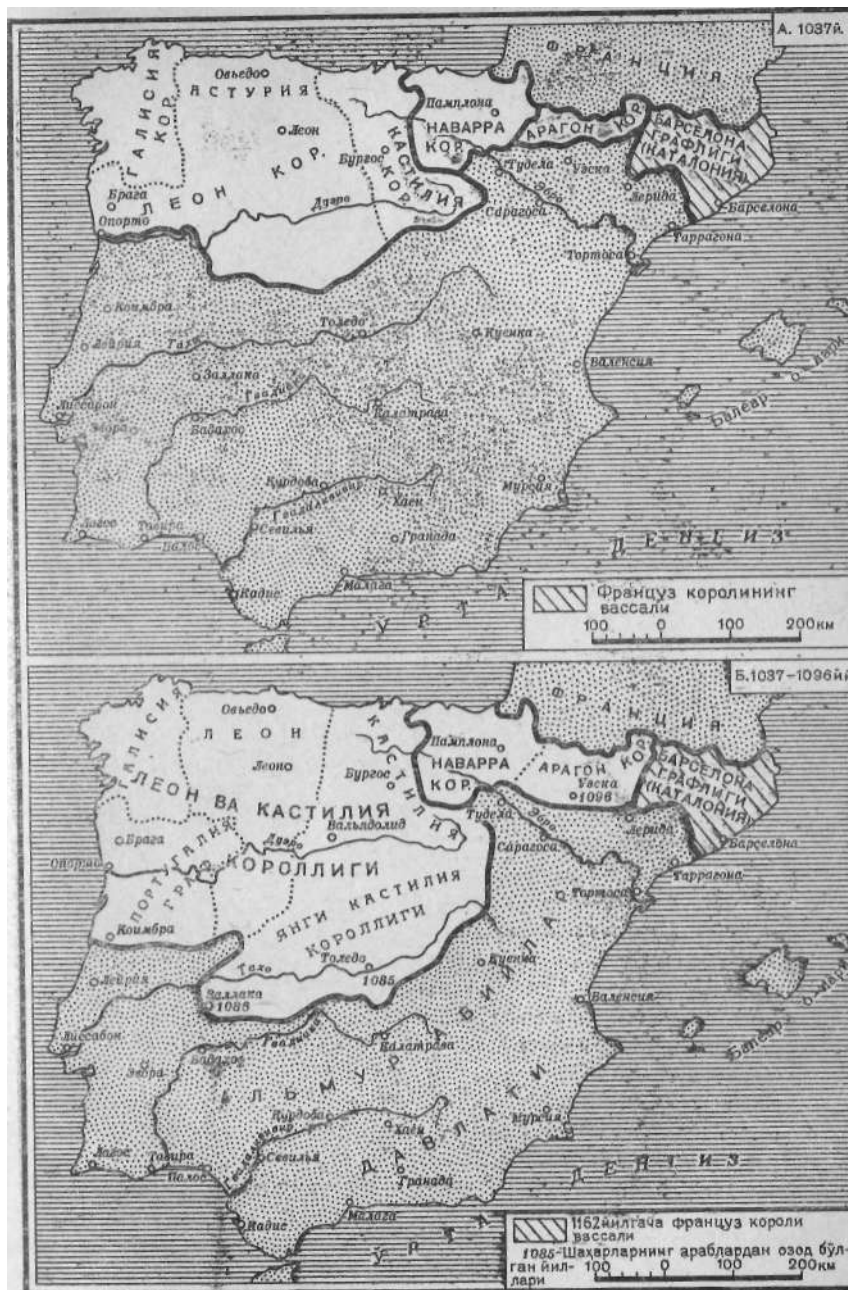
Реконкистанинг асосий босқичлари. Реконкистанинг асосий босқичлари қуйидагичадир. Астурия короллиги VIII—IX асрларда ярим оролнинг бутун шимолига ва шимоли-ғарбига ўз таъсиричи ёйди. X аср бошларида астурияликлар жанубга ҳам силжиб бордилар, Леон шаҳри эса уларнинг асосий маркази бўлиб қолди ва бутун Астурия короллиги Леон номи билан Леон короллиги деб атала бошлади. X асрнинг иккинчи ярмида — XI аср бошларида Леон жанубгача кенгайиб, Дуэро дарёси хавзасигача чўзилиб кетади. Бу ерда жуда кўп қасрлар қалъалар — бурглар бўлган чегара область ташкил ташди. Ана шу қасрлар номидан олиниб, янги мамлакат Кастилия¹ деб аталди. Бургос шаҳари Кастилиянинг асосий шаҳари ҳисобланарди.

1037 йилда Леон қароли Кастилиянинг ҳам қароли деб атала бошлади. XI асрнинг иккинчи ярмида Кастилияликлар Тахо дарёси хавзасини босиб олдилар. 1085 йили қаролъ Альфонс VI Толедо шаҳарини истило қилди. Бу янгидан истило қилинган территория, яъни Тахо хавзаси Янги Кастилия деб атала бошлади. Бироқ XI асрда Янги Кастилиянинг аҳволи хали анча номустаҳкам эди. 1086 йили, яъни Толедо истило қилингандан кейинги йили Альфонс VI нинг ўзи Заллак шаҳрига яқин жойда араблардан қаттиқ зарба еди.

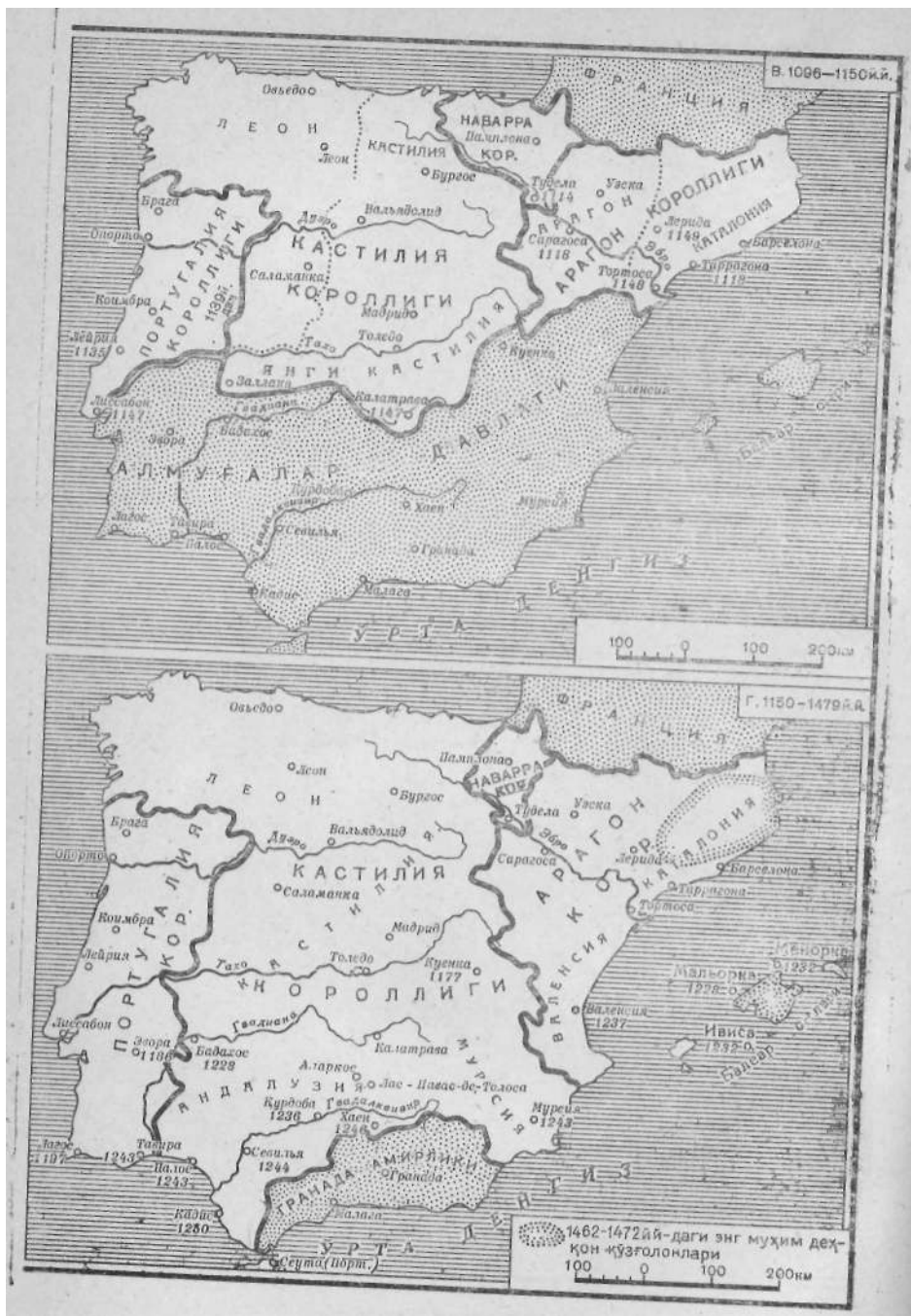
Шимоли-шарқда жойлашган Наварра қароллиги IX асрда жуда қатта аҳамиятга эга эди. Бундан кейинги асрларда у унча кенгаймади. Аммо унинг жанубида анча-мунча сиёсий ўзгаришлар бўлиб ўтди. IX аср охирида Испания марказидан янги мустақил мулк, Арагон графлиги ажралиб чиқиб, сўнг XI асрда қаролликка айланди. 1118 йили арагонликлар араблардан Сарагоса шаҳарини тортиб олиб, уни Арагоннинг пойтахти қилдилар. 1137 йили Арагон Испания маркази билан бирлашди, Испания маркази бу вақтда Каталония ёки Барселона графлиги деган янги ном билан юрарди². Ниҳоят, ярим оролнинг ғарбида

¹ Латинча ном асосида мустаҳкамланган пункт — кастеллум деган маъно ётади (I бобга қаралсин).

² Барселона графлиги узок вақтгача Француз қароллиги составига кирган эди.

Пиреней ярим ороли

XI—XV асрларда Реконкиста

Португалия жанубга томон чўзилиб кетган эди. Дастлаб бу ҳам графлик эди (тахминан 1095 йилларда ташкил топган эди), 1116 йилга келиб у ҳам короллик бўлиб олди. Португалиянинг пойтахти бошда Дуэро дарёсининг мансабидаги Опорто шахри эди, кейин 1147 йилдан — Тахо дарёсининг мансабидаги Лиссабон шахри пойтахт бўлиб қолди. Ле-он короли хокимиятидан халос бўлган Португалия короли Рим папасига қарам бўлиб қолди. Аммо бу қарамлик номигагина бўлиб, аслида бошқача эди.

Шундай қилиб, XII аср бошларита келганда Пиренея ярим оролида унинг тахминан ярмисини эгаллаган тўртта христиан давлати: Кастилия, Наварра, Арагон ва Португалия бор эди. XI асрнинг охири ва XII асрнинг ҳаммаси реконкистанинг энг авжга чиққан даври эди. Кастилия халқ эпосида худди ана шу давр ўз аксини топган, халқ эпосининг қахрамони машҳур Сид Кампеадор эди¹. Шарқдаги салиб юришлари сиигари, Пиренея ярим оролида маврлар билан олиб борилган курашга ҳам муқаддас уруш туси берилган эди. Христианлар билан мусулмонлар илгариги пайтларда диний масалада баъзан бир-бирлари билан ишларп бўлмасди, реконкиста жараёнида улар бир-бировларига фанатикларча нафрат кўзи билан қарайдиган бўлдилар. Маврлар Шимолий африкаликларни, барбарларпи ва бошқа мусулмон қабилаларни ўзларига ёрдамга чақирдилар. 1086 йили Испанияга Фарбий Сахройй Кабирдан алмуравийлар, 1125 йили Атлас тоғларидан (Шарқий Мороккода) алмуғалар келдилар. Испанияликларга ёрдам бериш учун Франция, Англия, Германия ва Италиядан рицарлар келишди. Шарқдаги сингари, Испанияда ҳам маврлар билан курашиш учун бир қанча махсус диний-рицарлик орденлари Сант-Яго, Алькантара ва Калатрава орденлари барпо этилди.

XII аср мобайнида кастилияликлар араблар Андалузиясига бир неча марта бостириб кириб, уни пайхон қилдилар. 1212 йили Лас Навас де Толос ёнида ҳар иккала томон ўртасида энг катта хал қилувчи жанг бўлди. Бу жангда Кастилия (Альфонс-УЦу, Наварра ва Арагон короллари иттифокчилар сифатида биргаликда уруш қилдилар. Барбарлар/негрлар ва Шимол-Фарбий Африканинг бошқа кўпгина қабилалари маврлар томонидан туриб жангларда қатнашдилар, Араблар қаттиқ мағлубиятга учраб, ўзларининг барча бой лагерларини ғолибларга ўлжа қилиб қолдириб чиқиб кетдилар.

Шундан кейин Кастилия тез орада Андалузия билан Мурсияни эгаллади. 1236 йили у Кордовани, 1248 йили — Севильяни қўлга киритди. 30 ва 40-йилларда, Арагон Валенсияни ва Балеар ороллари босиб олди. Португалия жанубга томон то Гва-

¹ Сиднинг тарихий тамсоли чинакам шахс — Кастилия королига хиамат этган йирик рицарь Родриго Диас бўлган (1106 йилда вафот этган). Сид араблардан катта шахар Валенсияни вақтинча босиб олишга муяссар бўлади.

диана дарёси мансабигача силжиб борди. Маврлар ихтиёрида биргина жанубий Гранада короллиги (ёки Гранада амирлиги) еақланиб қолган эди. Гранада короллиги мустақил давлат сифатида узоқ вақт, яъни 1492 йилгача яшаб келди.

XIII—XV асрларда Пиренея ярим оролидаги давлатлар. Наварра ва Португалия. Ярим оролдаги тўртта христиан давлатларидан Наварра ва Португалия алоҳида-алоҳида ривожландилар. Наваррада французлар таъсири жуда кучли эди. Атрофни тоғлар ўраб олган бу кичик мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши секинлик билан борди. Шу сабабли XIII—XV асрлар даврида Наварра, умуман, катта роль ўйнагани йўқ.

Атлантика океани соҳили бўйлаб узун тор полоеа бўлиб жойлашган Португалия жадалроқ ривожланди. XV асрга келганда Португалия катта денгиз флотига эга бўлган савдо-сотик қиладиган мамлакатга айланди. Ярим оролдаги маврлар билан олиб борилган кураш уни Шимолий Африкадаги араблар билан урушлар қилишга ҳам тортди. Португалияликларнинг Шимолий Африкадаги мулки бўлмиш Сеута, кейин португалияликларнинг XV асрдаги географик кашфиётларида катта роль ўйнади. Аммо Урта денгиз соҳилидаги мамлакатлар билан, Англия, Нидерландия ва бошқа мамлакатлар билан зўр бериб олиб борилган ташқи савдо-сотик алоқалари Португалияни Пиренея ярим оролидаги бошқа давлатлардан ажратиб қўйди. Реконкиста Португалияни қўшни Кастилия билан боғлаши лозимдек кўринса-да, лекин Португалия ўзининг мустақиллигини рашк билан сақлаб келди.

Кастилия короллиги. Кастилия ва Арагон Пиренея ярим оролининг иккита асосий давлати бўлиб, пировардида улар ягона королликка бирлашдилар. Бу бирлашган давлатларнинг ўрта асрлар давридаги тарихи ўзининг бир қанча хусусиятларига эгадир. Кастилия короллиги ярим оролда энг катгч территорияни эгаллаган эди. Ярим оролдаги территориянинг деярли бешдан уч қисми унинг ҳиссасига тушар эди. Реконкистада ҳам Кастилия энг актив қатнашган эди. Кастилия тили кейинчалик испан миллий адабий тилига асос бўлди.

Урта аср давридаги Кастилиянинг ижтимоий тузуми ўзига хос кўпгина хусусиятларга эга эди. Кастилиянинг урушқоқ дворянлари мамлакатда катта таъоирга эга эдилар. Араблар билан курашда қатнашиш дворянларнинг эртароқ тоифа бўлиб таркиб топишига ва дворянлар кўпчилигининг бевосита король билан алоқа ўрнатишига ёрдам берди. Кастилияда католик черкови ҳам жуда катта таъсирга эга эди, реконкиста натижасида католик черкови кўп ер олди. Кастилияда реконкистанинг бутун оғирлигини ўз зиммасига олган ўнлаб эркин шаҳар-коммуналар бор эди. Хунармандлар ва майда савдогарлардан иборат бўлган шаҳарликлар бутун асрлар давомида мунтазам ҳарбий хизмат ўтадилар. Кастилия шаҳарлари шаҳарларнинг алоҳида ҳарбий иттифоқларига — э р м а н д и л а р г а бирлашдилар. Кастилия

деҳқонлари ҳам реконкистада жуда актив қатнашганликлари сабабли крепостной қарамликдан эртароқ халос бўлдилар. Кастилия феодаллари деҳқонлар билан ҳисоблашишга ва уларга жиддий ён беришга мажбур бўлдилар. Эски ва янги Кастилиянинг кўпчилик деҳқонлари эркин жамоатчилардан иборат (б е г е т р и я л а р) бўлиб, феодаллар хомийлигида кун кўрардилар ва уларга одат бўйича битим билан белгиланган кичик микдорда оброк тўлардилар.

Кастилия шаҳар ва кишлоқ жамоаларининг сиёсий аҳамияти Кастилияда умумтоифа вакиллиги, яъни кортесларнинг эртароқ вужудга келишида очик-ойдин намоён бўлди. Кортеслар ўз фаолиятини 1188 йилдаёқ (инглиз парламенти ва француз Генерал штатларидан анча олдин) бошлаган эди, шу билан бирга учинчи тоифа вакиллари составига шаҳарликлар билан биргаликда деҳқонларнинг ҳам баъзи бир вакиллари кирган эди. Кастилиядаги король ҳокимияти шаҳарларга таяниб туриб, XIII асрдаёқ ўз обрў-эътиборини кучайтиришга ҳаракат қилди ва йирик феодаллар билан каттиқ кураш олиб борди.

XIII асрнинг иккинчи ярмида король Альфонс X (1252—1284) қонунлар тўплами («Етти қисм» деб аталадиган) қонунлар тўплами (чиқарди), бу қонунлар тўплами Рим ҳуқуқи ғоялари билан суғорилган бўлиб, ўрта аср Европасидаги қонунларнинг биринчи умумлаштирувчи тўплами эди. Альфонс X ўзидан сал олдин Саламанка шаҳарида таъсис этилган университетга хомийлик қилиб, давлат маблағлари ҳисобига шу шаҳарда обсерватория (расадхона) қурдирди. Унинг даврида король ҳокимиятининг обрўси анча ортди. Аммо феодаллар ҳали тиниб-тинчиманган ва ўзларининг имтиёзларига қаттиқ ёпишиб олган эдилар.

Юз йиллик урушда инглизларнинг иттифоқчиси бўлган король Педро I Золим (1350—1369) XIV асрда феодаллар билан каттиқ кураш олиб бориб, кўпдан-кўп феодалларни қатл эттирди ва уларнинг молу мулкларини мусодара қилдирди. Кастилия грандалари француз феодалларининг қўмағига таяниб, Педрони енгдилар ва тахтга унига рақиби Генрих II Трастамарани ўтказдилар. Генрих II Трастамара 1369 йилдан бошлаб янги династияга асос солди.

XV аср ўрталарига келганда Кастилиядаги король ҳокимияти эришган ютуқлар, умуман олганда, ҳали у қадар катта эмас эди. Кортесларнинг қўллаб-қувватлашига қарамай, короллар қудратли грандаларнинг куч-қудратига шикаст еткази олмадилар. XIV ва XV асрларда кортесларнинг ўзи онда-сонда йиғиладиган бўлиб қолди. Кастилия короллари кўпинча феодалларнинг душман гуруҳларини шу феодалларнинг сарой билан алоқадор бошқа қисми ёрдамида, шунингдек, католик черкови қўмағида енгиларга умид боғлаб, шаҳарлар билан ҳар доим иттифоқ бўлишни изчил амалга оширавермасдилар. Бунинг натижасида король ҳокимиятининг ўзи турли феодал тўдаларининг кураш қуролига

айланиб қоларди. XV асрнинг иккинчи ярмида Кастилиядаги король ҳокимиятининг почор аҳволига яққол мисол қилиб король Генрих IV (1454—1474) ни кўрсатиш мумкин. Генрих IV нинг бутун ҳукмронлиги даври феодал ўзаро уруш-жанжаллари билан тўлиб-тошган эди. Зодагонлар королнинг қизи Хуананинг тахт ворислиги ҳуқуқини тан олмай, королнинг синглиси — малка Изобелланинг помзодини қўйдилар. Зодагонлар келажакда Изобеллани ўзларига ром қилиб олиб, ундан итоатли қурол сифатида фойдаланмоқчи эдилар.

Арагон федерацияси. Арагон, ўз-ўзича Пиренея ярим оролида (агар ҳатто Арагоннинг Каталония билан бирлашганлигини қўшиб ҳисоблаганда ҳам) кичик бир территорияни эгаллар эди. Аммо Урта денгизда унинг кўпдан-кўп мулклари: Сицилия, Сардиния, Неаполь короллиги, Балеар ороллари ва бошқалар бор эди. Кастилиянинг аксича, Арагон катта денгиз давлати эди. Лекин бу ерда король ҳокимияти заиф эди. Шаҳарларнинг заиф ўсганлигидан (Арагонда), дворянлар бутун ҳокимиятни ўз қўллариди сақлаб қолган эдилар. Арагон деҳқонлари энг оғир крепостной қарамликда яшардилар. Арагон феодаллари ўз крепостнойларига ҳатто ўлим жазоси бериш ҳуқуқига ҳам эга эдилар. Кўпроқ феодаллардан иборат бўлган Арагон кортеслари королни тўла назорат қиларди, кортеслар дам олган пайтларида королнинг ишларини кузатиб бориш учун «депутация» номи остида алоҳида комиссия белгилаб қўйиларди. Арагон дворянларини махсус сайлаб қўйиладиган судья, яъни Бу ю к х у с т и с и я суд қиларди. Уни ўрнидан бекор қилишга королнинг ҳаққи йўқ эди. Дворянлар королга қарши уруш эълон қилиб, у билан уруш олиб борар ва чет эл фуқаролигига ўтиб кета олардилар ва ҳ. к. Арагон/зодагонларининг эркинлиги «Уния имтиёзлари» (1287 й.) деган алоҳида муборакномада ёзиб қўйилган эди.

Каталонияда деҳқонларнинг кўзғолонлари. Арагондаги деҳқонлардан ташқари, Каталониядаги деҳқонлар ҳам айниқса оғир аҳволда кун кечирардилар. Каталонияда ҳам, «ярамас одатлар» деб аталган нарса мавжуд бўлиб, крепостнойларни мутлақо чидаб бўлмайдиган аҳволга солиб қўяр эди. Фарзандсиз деҳқон вафот қилгудай бўлса, помещиклар унинг барча молу мулкни тортиб олар ва борди-ю, вафот этган деҳқоннинг боласи бўлса, унга қарашли молу мулкнинг анчагина қисмини босиб олардилар. Биринчи кеча ҳуқуқи ҳукм сурарди. Деҳқонларни ерсиз қул қилиб сотиб юборардилар. Бироқ Арагоннинг акси ўлароқ Каталония шаҳар мамлакати эди. Деҳқонлар бу ерда кўпроқ бозор билан алоқадор эдилар. Бу деҳқонларнинг кўпи крепостной чўриликдан Барселонага ва бошқа шаҳарларга қочиб кетган эди. Пировардида Каталония деҳқонлари бирлашиб, феодалларга қарши қаттиқ кураш бошлаганлар ва бу кураш узоқ давом этган деҳқонлар уруши характерини олган.

Каталония деҳқонларининг кўзғолонлари ўн йилга чўзилган, яъни 1462 йилдан 1472 йилгача давом этган. Кўзғолонлар Шн-

Имолий Каталония районини (Барселонанинг шимолидан то Пиренеягача бўлган жойларни) ўз ичига олган эди. Деҳқонлар кўзғолонига майда дворян (идальго) Вернтальят бошчилик қилди. Феодаллар кўзғолонни бостира олмадилар. Деҳқонларнинг феодаллар билан олиб борган курашига Арагон короли Хуан II аралашди. Король Хуан II бу маҳалда Арагон ва Каталония феодаллари билан ҳамда мустақил бўлиб ажралиб чиккан Барселона билан жанг қилаётган эди. Хуан II Вернтальят билан музокарага киришди ва кўзғолончиларга ёрдам берман, деб катта ваъдалар қилди. Исёнчи феодалларга қарши деҳқонларнинг кучларидан фойдаланган ва Барселонани ўзига тобе қилиб олган Хуан II 1472 йилда крепостной ҳуқуқни қисман енгиллаштириш йўли билан деҳқонларни феодаллар билан «яраштирмоқчи» бўлди. Шунда Вернтальят Хуандан виконт унвони ва кўпдан-кўп ер-мулклар олди. Аммо Каталония деҳқонлари Вернтальятнинг король билан қилган битимидан каноатланмай, 1484 йилда иккинчи марта кўзғолон қилдилар.

Бу сафар кўзғолончиларга деҳқон Педро Хуан Сала бошчилик қилди. Деҳқонларнинг иккинчи кўзғолони ғоят даражада шиддатли кўзғолон бўлди. Феодаллар Салани асир қилиб олиб, уни қатл этдилар, лекин деҳқонлар Саланинг вафотидан кейин ҳам партизап урушини давом қилдирдилар. Нихоят, 1486 йили Арагоннинг янги короли Фердинанд фармон чиқариб, ҳақ тўлаб қутулиш шarti билан барча «ярамас одатлар»ни бекор қилди. Деҳқонлар ўзларига қарашли участкаларнинг меросхўр ижарачиларига айландилар. Крепостной ҳуқуқни бекор қилиш ҳақидаги фармонни король тез орада Арагонга ҳам ёйди, Каталония деҳқонлари сингари Арагон деҳқонлари ҳам кўзғолон кўтариш хавфини солмоқда эдилар.

Каталония деҳқонлари харакати билан бир вақтда, XV аср давомида шаҳарлардаги, шунингдек, Арагонга тобе бўлган Балеар оролларидаги кўзғолонлар билан қўшилиб кетган кенг деҳқонлар харакати юз берди. 1450 йилги Мальорка оролидаги харакат, айниқса кучли харакат бўлиб, у ҳам феодалларнинг халқ оммасига қисман ён бериши билан тамом бўлди.

Кастилиянинг Арагон билан бирлашуви. Келиб чиқиши ва тил жиҳатдан қон-қариндўш бўлган, юз йиллар давомида ташқи душман бўлмиш арабларга қарши биргаликда курашиб келган, иқтисодий масалада азалдан бир-бири билан алоқа қилган Кастилия ва Арагон бирлашиш учун етарлича тарихий шарт-шароитларга эга эдилар.

Кейинги ўрта асрлар даврида товар-пул муносабатларининг ривожланиши иқтисодий жиҳатдан қандайдир ўзаро биров-бировини тўлдирувчи ҳар иккала мамлакатнинг — қуруқликдаги Кастилия ва Урта денгиз билан боғланган Арагоннинг бирлашишини айниқса зарурий вазифа қилиб қўйди. XV асрнинг иккинчи ярмида Пиренея ярим оролининг ижтимоий ва сиёсий шароитлари ҳам ана шу бирлашувни зўр бериб тақозо этган эди.

Кастилияда ва Арагонда кескинлашган синфий кураш, шунингдек, реконкистанинг тамом бўлмаганлиги (ярим орол жанубидаги Гранада короллиги) ҳар иккала мамлакат феодалларини икки королликни ягона Испания давлатига бирлаштириш тўғрисида бир битимга келишга мажбур этди. Иккала қўшни давлат ўртаеидаги уния (иттифок) династия никоҳи қилиш йўли билан амалга оширилди. Малика Изабелла Кастильокая 1469 йили шахзодз Фердинанд Арагонекийга турмушга чиқди. 1474 йили Изабелла Кастилия королеваси бўлиб олди, 1479 йили Фердинанд Арагон тахтига ўтирди. Бирлашган иккала мамлакатнинг ҳар бири ўзининг бурунги қонунлари, урф-одатлари ва алоҳида-алоҳида қортееларини сақлаб қолди. Шундай қилиб, мамлакатни бошқариш ҳали икки тусдалигича қолаверди. Шундай бўлса ҳам, ягона Испанияни вужудга келтириш учун аёе соллинган эди. Кастилияда ҳам, Арагонда ҳам король ҳокимияти мустаҳкамлана бошлади. Бирлашиш Фердинанд билан Изабелланинг ички ва ташқи сиёсатларида ижобий аке этди.

Шаҳар коммуналарининг қўмагига таяниб иш кўрган Изабелла Кастилия феодаллари оппозициясини тинчитди. Изабелла ёрдамида «муқаддас эраданда» номи остида ташкил этилган шаҳар иттифқчи милицияси талончилик қилиб юрувчи рицарларга қакшатғич зарбалар берди, Католик черкови Фердинанд билан Изабеллага катта ёрдам кўрсатди. Католик короллар (папа Фердинанд билан Изабеллага ана шундай унвон берган эди) ўзларига қарашли даҳшатли инквизицияни католик черкови манфаатларига хизмат қилдиар эди. Чўқинтирилган маврлар (мотискалар)нинг ишларини назорат-қилиш мақсадида 1477 йил Испанияда вужудга келтирилган инквизиция амалда, олий сиёсий судга айланган эди. Кастилия ёки Арагондаги бирорта феодалнинг давлатга хиёнат қилганлиги гумон қилияган тақдирда, у инквизициянинг қаҳр-ғазабидан ҳеч қаёққа қочиб қутула олмасди, албатта.

Изабелла Кастилиядаги савдо-сотик ва саноатни жонлантириб юборган бир қанча иктисодий тадбирларни амалга оширди. Мамлакатдаги қимматбаҳо металларни сақлаб қолиш мақсадида ҳамда мамлакат ичкарасида актив савдо балансини таъминлашга (яъни ташқаридан мол келтиришга қараганда мол чиқаришни кўпайтиришга) интилиб, королева меркантилизм ғояларини амалга ошира бошлади. Изабелла чет элларга озик-овқат маҳсулотлари ва хом ашё (ғалла, жун ва бошқалар) чиқаришни ман қилди, жун Испаниянинг ўзида қайта ишланмоғи керак, деб буйруқ қилди. Изабелла машҳур Христофор Колумбга хомийлик кўрсатди, Христофор Колумб Ҳиндистонга бориладиган «ғарбий йўл»ни ахтариб, Испания кемаларида саёхатга жўнаб кетди.

Фердинанд ва Изабелла Испанияси тез орада буюк давлатга айланди. 1492 йили улар Гранадани истило қилдилар. 1512 йили Испания Наваррани ўзига қўшиб олди. Шундай қилиб, Португалиядан ташқари, барча Пиренея ярим ороли Испанияга бир-

лаштирилди. Колумбнинг саёхатлари Испания учун Янги Дунёдаги жуда кўп мустамлака мулкларни босиб олиш имконини яратиб берди. Фердинанд ва Изабелла Испанияни Европанинг энг йирик давлатлари билан сиёсий иттифоклар боғлашига сабабчи бўлган муҳим династия никоҳларини амалга оширдилар. Уларнинг тўнғич кизи Екатерина Тюдорлар хонадонига мансуб инглиз шахзодасига турмушга чиқди. Кичик малика Хуана Габсбургларнинг астрогерман хонадонига мансуб шахзодаларнинг бирига хотин бўлди. Испания Европа халқаро сиёсатининг муҳим омили бўла борди.

XXV Б О Б

XI—XV АСРЛАРДА СКАНДИНАВИЯ МАМЛАКАТЛАРИ

Урта асрлар даврида Скандинавия мамлакатлари таракқиётининг хусусиятлари. Урта асрлар даврида Скандинавия мамлакатлари деганда аввало Дания, Швеция ва Норвегия назарда тутилади, бу мамлакатлар ўзига хос хилма-хил йўл билан ривожландилар. Аввало бу мамлакатларнинг ҳаммасида феодал муносабатлар секинлик билан ривожланиши эътиборни ўзига жалб қилади. Феодализм бу ерларда фақат XII—XIII асрлардан эътиборан узил-кесил таркиб топди. Шу билан бирга феодализмдан бурунги социал элементларнинг кўп, томонлари: эркин деҳқонларнинг кўп сонли табақаси; ер, ўрмон, сувга ижтимоий, коллектив эгаллик қилишнинг кенг (турли хил формаларда) тарқалганлиги; то кейинги ўрта асрлар давригача айрим округларда халқ йиғинларининг ишлаб келганлиги; Европанинг бошқа мамлакатларидагига нисбатан бу ерларда христианликнинг сўнгроқ ёйилганлиги ва ёйилганда ҳам унчалик чуқур илдиз отмаганлиги каби томонлар сақланиб қолган эди. Бу хусусиятларнинг ҳаммаси номи тилга олинган ҳар учала мамлакат тарихига маълум даражада из қолдирмай иложи йўқ эди. Скандинавия мамлакатларининг ўрта асрлар давридаги яна бир характерли хусусияти шундан иборат эдики, улар бир-бировларидан ажралиб, алоҳида-алоҳида яшардилар, уларнинг қуруқликдаги мамлакатлар билан сиёсий алоқаси нисбатан заиф эди. •

Скандинавия мутлақо танҳо бўлиб яшамаган, албатта. Юқорида айтиб ўтилганидек, скандинавияликларнинг бир неча асрлар мобайнида қилган ҳужумлари Ғарбий Европани безовта қилган эди. Шимолий Германия, Нидерландия ва Англиянинг тарихи кўпинча у ёки бу Скандинавия мамлакатининг, хусусан, Даниянинг тарихи билан ҳам пайвандлашиб кетар эди. Лекин, умуман олганда, Скандинавия мамлакатлари Европанинг алоҳида бир бурчаги бўлиб, улар қуруқликдаги асосий мамлакатлар ҳаёти билан нисбатан кам боғланган эдилар.

А. ДАНИЯ

Данияда феодализмнинг ривожланиши. Скандинавиянинг урта номи айтиб ўтилган мамлакатлари орасида Данияда феодал муносибатлар анча-адунча ривожланган эди. Канут¹ давлати емирилгандан кейин Данияда хукмронлик қилган Эстридсонлар династияси ўзига хос феодал династияси эди. Эстридсонлар христиан черковига хомийлик қилдилар. Черков ер эгалигининг ривожланиши, черков десятинасининг жорий этилиши, Данияда анча кўп микдорда епископларнинг вужудга келтирилиши—мана буларнинг ҳаммаси XI—XII асрларда мамлакатни феодаллаштириш элементларини ташкил қилар эди. Феодаллаштиришнинг иккинчи томони дунёвий катта ёр эгалигининг ўсиши бўлди. Ҳарбий хизмат ўтовчи йирик зодагонлар ва кўп сонли рицарлар ер эгаларига айланиб, дехқонлар оммаси ана шуларнинг крепостной карамлиги остида яшарди. Дастлабки пайтларда крепостнойлар сифатида, асосан, ерга кўчирилган куллар эксплуатация қилинарди. Европанинг турли мамлакатларига данияликларнинг қилган хужумлари муносибати билан Данияда ўз даврида куллар жуда кўпи бўларди. Аммо XII—XIII асрга келиб эркин кишилар ҳам крепостной карамликка тушиб қолдилар. Дания короллари олдинроқ, яъни XI—XII асрлардаёқ, королликдаги аҳоли эгалламаган, ишланмасдан, «бўш ётган» ерларнинг ҳаммасини короллик мулки, деб эълон қилган эдилар. Қоролга солиқлар тўлаши лозим бўлган ва оз-моз (бир йилдан бир неча кун) баршчина мажбуриятлари ўтайдиган эркин дехқонлар, мамлакатда ҳарбий-феодал системаси таркиб топа бориши билан, короллар томонидан хусусий ер эгаларига бериб юборилди. Илгари эркин бўлган дехқонлар хусусий, карамликка тушиб қолганларидан кейин, аста-секин куллар орасида чикқан крепостнойлар билан қўшилиб кетдилар. Аммо, шунга қарамай, Данияда куллик асоратига тушмаган эркин дехқонларнинг салмоғи хатто XV асрда ҳам анча юқори эди: XV аср бошларида эркин дехқонларга Даниядаги барча хусусий ерларнинг ҳеч бўлмаганда 15% қарар эди².

Данияда дехқонларнинг куллик асоратига туширилиши одатда феодаллар томонидан шафқатсиз бостирилган дехқонларнинг каттиқ қаршилиқ кўрсатишига сабаб бўлди. Шимолий Ютландияда 1441—1443 йилларда бўлиб ўтган кўзғолон айниқса йирик кўзғолон эди. Бу кўзғолон бостирилгандан кейин Ютландия дехқонларига қурол-яроғ тақиб юриш узоқ вақтгача ман этилди.

Вальдемар IV Аттердаг даврида король ҳокимиятининг кучайиши. Европанинг бошқа мамлакатларидаги сингари, -феодалла-

¹ Канут давлати тўғрисида VI бобга қаранг.

² Данияда сақланиб қолган эркин дехқонларнинг бу проценти, тахминан қўшни Англиядаги фригольдерларнинг худди шундай процентига тўғри келади.

шиш жараёни таракқиётнинг маълум босқичида Данияни ҳам феодал тарқоқлигига олиб келди. Йирик дунёвий ва черков феодаллари король ҳокимиятини чеклаб қўйдилар. 1282 йили Дания зодагонлари алоҳида Нюборг ёрлик хартияси олдилар, бу хартияга мувофиқ король хар йили халқ мажлиси (ОпенеОГ) чақириш мажбуриятини зиммасига олди. Бу олий кенгашда шаҳарликларнинг ҳам, дехқонларнинг ҳам бир қанча вакиллари бўлса-да, лекин амалда мамлакатни бошқаришда феодаллар асосий роль ўйнадилар, король ҳокимиятини мунтазам суратда назорат қилган давлат кенгаши (К^згаай) шу феодаллар қўлида эди. XIV асрнинг биринчи ярмида Эстридсонлар династияси ўз обрўсини тамомила йўқотди. XIV асрнинг 30-йилларида, яъни 8 йил давом этган ҳокимиятсизлик даврида, Дания ўзига қарашли мулкларнинг бир қисмини қўлдан бой берди, бу мулкларни швед ва Шимолий герман феодаллари босиб олган эдилар. Қороль Вальдемар IV Аттердаг (1340—1375) король ҳокимиятини бир оз вақт мустаҳкамлашга муяссар бўлди. Королнинг асосий ҳарбий кучини ташкил этган (рицарлар — отлик қўшини, камон билан қуролланган дехқонлар — пиёда қўшинни ташкил этар эдилар) рицарларга ва эркин дехқонларнинг қолган-қутган қисмига таянган Вальдемар IV бу вақтга келиб Даниянинг Шимолий ва Болтиқ денгизларида ўсиб борган савдо-сотик ишларидан ҳазина манфаатлари учун ҳам фойдаланди. Бу вақтга келганда Данияда балиқчилик (сельдь балиғи овлаш) катта аҳамият касб этди. Вальдемар қўшни Гольштин графлигига каттиқ зарба бериб, Зунд бўғози сохилларида шведлар босиб олган территорияни қайтариб олди. Эндиликда Зунд бўғози тамомила Дания ихтиёрига ўтди. Бироқ Дания королининг Зунд бўғозини монополия қилишини тан олмаган Ганза иттифоқи билан Дания ўртасида кейинчалик чикқан уруш Вальдемар учун муваффақиятсизлик билан тамом бўлди. Ганза ва унинг иттифокчилари бўлган Шимолий герман князлари данияликларга каттиқ зарба бердилар. 1370 йилги Штральзунд сулҳига мувофиқ, Вальдемар ганзаликларнинг Зунд бўғози орқали олиб ўтадиган товарларидан ундириладиган савдо божларини анча камайитириши лозим эди.

Кальмар иттифоқи. Вальдемар IV нинг қизи ва тахт вориси королева Маргарита (1375—1412) Скандинавиядаги бошқа мамлакатларнинг, яъни Швеция ва Норвегиянинг сиёсий ва иқтисодий қолоқлигидан фойдаланиб, Дания гегемонлиги остида катта Шимолий федератив давлат тузмоқчи бўлди. Шимолий федератив давлат хар ҳолда расмий жиҳатдан анча узоқ вақт (1397—1523) яшади. Норвегия короли Гакон VI нинг хотини бўлган Маргарита 1375 йили Дания тахтига (Вальдемар IV вафот этгандан кейин (ўз ўғли Олафни сайлатиришга муваффақ бўлди. Гакон VI ўлгандан сўнг (1380 й.) Норвегия тахти ҳам Олаф қўлига ўтди. Олаф вафот этган (1387 й.) Маргаританинг ўзи /Дания ва Норвегия королеваси деган титулни қабул қилди. 1397

йили Маргарита Швецияни ҳам иттифоққа киритишга муваффақ бўлди. Бу вақтда Швецияда турли феодал гуруҳларининг ўзаро каттиқ кураши борарди. Эрик II (Маргаританинг набираси) расман Дания, Швеция ва Норвегия короли деб эълон қилинган бўлса-да, амалда давлат ишларини бошқаришга раҳбарликни то ўлимига қадар кекса королева ўз қўлида сақлаб келди.

1397 йилги Кальмар иттифоқи (бу иттифоқ Швециянинг Кальмар деган шаҳарида эълон қилинганлиги сабабли ана шундай деб аталади) ҳар ҳолда Скандинавия мамлакатларини ягона, мустақкам бир давлатга айлантира олмади. Шимолий мамлакатлар ўртасида чуқур ички зиддиятлар майдонга келди. Феодализм анча-мунча ривожланган Дания ўзининг қоқоқ шерикларини эксплуатация қилишга интилди. Бу аввало шу нарсада намоён бўлдики, Дания зодагонлари ўз иттифоқчи мамлакатларида ерлар босиб олиш ва ҳар қанақа солиқлар ундириш йўли билан ўзларининг даромадларини кенгайтиришга ҳаракат қилдилар. Бу табиий, Данияга қарши оппозицион ҳаракатни келтириб чиқарди. Швеция, бу жиҳатдан энг сепаратистик кайфиятдаги мамлакат бўлиб чиқди. 1435 йилдан эътиборан, Дания королининг-хокимияти Швецияда амалда номигагина хоқимият бўлиб қолди. Швед феодаллари шаҳарликлар билан деҳқонларнинг қўллаб-қувватлаши туфайли Швецияга автономия берилишига эришдилар. Швед зодагонлари орасидан сайланган алоҳида регентлар Швецияни деярли мустақил хоқимлардек идора қилдилар. 1523 йилда данияликларни шведиядан батамом ҳайдаб юбордилар. Швеция мустақил короликка айланиб, унга Ваза хонадонига мансуб бўлган маҳаллий швед династияси бошчилик қилди.

Норвегияга келсак, у бир канча марта уринишига қарамай, Дания зулмидан узоқ вақтгача халос бўла олмади. Дания-Норвегия иттифоқи фақат 1814 йилда барҳам топиб, Норвегия Даниядан озод бўлди ва лекин шу оннимг ўзидаёқ «буюк давлатлар» тазййиқи остида Швеция билан бирлашди, Швеция иттифоқида Норвегия бутун бир аср (то 1905 йилгача) яшади¹.

Б. ШВЕЦИЯ

Феодализмнинг ривожланиши. Швецияда феодал муносабатларнинг ривожланиши Даниядагига қараганда секинроқ борди. Швецияда уруғчилик муносабатлари узоқ сақланган эди. Аҳолининг нисбатан сийраклиги, деҳқончилик учун яроқли ерларнинг нисбатан камлиги, аксинча, тоғ ва ўрмонли массивларнинг мўллиги — буларнинг ҳаммаси йирик феодал ер эгалигининг

¹ Урта асрлар даврида Норвегия билан биргаликда Исландия ҳам Данияга қарам эди. Исландия мустақил давлат деб эълон қилинган 1944 йилдагина, бу қарамлик узил-кесил тугатилди.

ривожланишини қийинлаштирган эди. Аҳолининг асосий оммаси деярли то ўрта асрларнинг охиригача мустақил эркин жамоатчилар ҳолатини сақлади. Урта аср Швециясида турли хил жамоаларнинг мўллиги ҳам эътиборни жалб этади. Швецияда жамоа ери (альменда) бир неча хил бўлади. Энгелс ўзининг «Марка» номи асарида бундай деб ёзган эди:

«Масалан, Швецияда биз жамоа мулкининг бу барча хилмал хил босқичлари бир-бири билан катор турганлигини учратамиз. Ҳар бир қишлоқда қишлоқ жамоа ерлари бўлган... ва шу билан бир қаторда жамоа ери—• юзлаб... округ ёки ер мавжуд... ва, ниҳоят умуман бутун халқ вакили бўлган король даъво этган жамоа ерлари бор ва, шу сабабли, бу ўринда у король альмендалари деган ном билан юради. Бироқ бу ерларнинг барчаси, шу жумладан, ҳатто королники ҳам, альмендалар, жамоа ерлари деб аталади»¹.

Урта асрлар давридаёқ мавжуд бўлган уруғчилик сарқитлари,— деб кўрсатган эди шведларнинг одалъ ҳуқуқи деб аталган ҳуқуқи, яъни ер эгаси деҳқон томонидан сотиладиган ерни сотиб олишга кўпроқ уруғдошлар ҳақли эдилар. Энг катта ер эгалиги Жанубий Швецияда тарқалган бўлиб, бу ерда деҳқончилик қилиш учун энг қулай массивлар бор эди. Бу ерда XII—XIII асрларга келиб, асосан швед зодагонлари ва епископларининг ер-мулклари ҳам таркиб топди, шунингдек, бу ерга қисман Даниядан, қисман Германиядан келган келгинди феодаллар ҳам бошқалардан кўра кўпроқ ўтиб кирдилар. Бу ҳар иккала мамлакатдан келган феодаллар кўпинча хусусий крепостнойларини (кўпроқ қулга айлантирилган асирларни) ҳам ўзлари билан бирга олиб келардилар.

Финляндиянинг истило этилиши, Русь билан тўқнашув. Уз юрларида, яъни Швецияда деҳқончилик учун яроқли ерлар нисбатан кам бўлганлиги ва крепостнойлар сони оз бўлганлигидан, швед феодаллари Шарқда янги ерлар босиб олиш йўли билан бу камчиликнинг ўрнини қопламоқчи бўлдилар. XII—XIII асрларда швед феодаллари Болтиқ денгизининг жануби-шарқий соҳилини босиб олишга ҳаракат қилиб, бу ерда ўзга босқинчилар — даниялик ва немис феодаллари билан рақобат олиб бордилар. XII асрдан эътиборан шведлар Финляндияга ҳужум бошладилар. 1157 йили шведлар Финляндияга салиб юриши ташкил этиб, натижада Финляндиянинг анчагина қисмини забт этдилар, финлар эса христиан динини қабул қилишга мажбур бўлдилар. XIII асрда шведлар Финляндияни батамом истило қилдилар. Бироқ швед феодаллари бу билангина чекланиб қолмадилар. Улар Финляндияга қўшни рус ерларини ҳам босиб олишга ҳаракат этдилар. 1240 йилда шведлар Новгородга юриш қилдилар. Аммо Новгород князи Александр Невский Нева дарёси бўйида уларга каттиқ зарба берди (1240 й. 15 июль), Шун

¹ К. Маркс ва Ф. Энгелс, Асарлар, 19, т. 330-бет.

дан кейин шведлар рус территориясида узоқ вақтгача кўрнмай кетдилар.

XIV—XV асрларда Швеция. XIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ва хусусан XIV—XV асрларда Швецияда феодал муносабатлар узил-кесил расмийлашди, лекин, шундай бўлса ҳам, дехконларнинг камида ярми бу пайтларда ҳали давлат дехконлари бўлиб қолаверди, Жанубий Швецияда қишлоқ хўжалиги бозор оборотига кўзга кўринарли даражада тортила бошлаганди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан ташқари, ёғоч-тахта, мўйна, мис, кумуш, темир савдо-оотикнинг энг муҳим нарсаси ҳисобланарди. Швецияда савдо-сотик ва қисман саноат шаҳарлари вужудга кела бошлади. Улар орасида Қальмар, Висби, Эльсбар, Упсала ва Або (Финляндияда) алоҳида ажралиб турарди. Швециянинг ташқи, қисман эса ички савдосида ҳам ажнабий савдогарлар—даниялик ва немис (Ганза) савдогарлари узоқ вақтгача асосий роль ўйнаб келдилар. Феодаллашиш жараёни муносабати билан XIII асрда жуда заифлашиб қолган Швециянинг король ҳокимияти, XIV аср ўрталарида ўз обрў-этиборини қучайтиришга ҳаракат қилиб кўрди. Король Магнус Эриксон (1319—1363) майда феодалларга—рицарларга шунингдек, шаҳарликларнинг юқори табақасига ва эркин дехконларга таяниб туриб, энг йирик феодаллар (герцоглар)нинг зўравонлигини чеклаб қўймоқчи бўлди. Шу маънадда 1359 йили Швецияда биринчи марта умум тоифавий йиғин — р и г с д а г ч а қ и р и л и б, бунга тўрт тоифа вакиллари: дунёвий феодаллар, руҳоний феодаллар, шаҳарликлар ва эркин дехконлар кирган эди. Аммо королнинг зодагонларни чеклаб қўйиш йўлидаги уриниши муваффақиятсиз бўлиб чиқди. Король зодагонлар босиб олган ерларнинг бир қисмини хазинага қайтармоқчи бўлганида, зодагонлар Магнусга қарши уруш бошладилар. Ана шу уруш маҳалида король ҳам вафот этди.

Магнус Эриксоннинг ўлими билан Фолькунгларнинг маҳаллий швед династияси (бу династия XIII аср ўртасидан бошлаб мамлакатни идора қилган эди) тугаганлиги сабабли, зодагонлар р и г с р а д д а (давлат кенгашида) Шимолий Германиянинг немис шахзодаси, Мекленбург герцогининг ўғли Альбрехтнинг король қилиб сайладилар. Зодагонлар, ажнабий король тамомла бизнинг айтганимизни қилади, деб умид қилган эдилар. Аммо Альбрехт билан биргаликда Швецияга кўпдан-кўп герман феодаллари келиб, улар Швецияга қўлга киритилган ўлжа деб қарадилар. Альбрехт ўзи билан бирга келган феодалларга ёғлиқ давлат мансабларини улашди, шунингдек, у Швециядаги немис савдогарларининг савдо-оотик ишларини ҳар тарафлама рағбатлантирди. Буларнинг ҳаммаси мамлакатда кенг норозиликка сабаб бўлди. Бир қанча жойларда рицарлар, шаҳарликлар ва дехконлар қўлларига қурол олиб, король амалдорларига ва ажнабий савдогарларга қарши бош кўтардилар. Аристократиянинг кўпчилиги, шулар қаторида Швециянинг епископлари ҳам, бун-

дай вазиятда Дания билан иттифок бўлмоқ керак, деган фикр-ни билдирдилар. Пироварди, Дания ёрдамида Альбрехт ўрнидан **ағдариб** ташланди. Бироқ 1397 йили тузилган Кальмар иттифоқи Швецияни яна Данияга қарам қилиб қўйди. XV аср — XVI аср бошларидаги Швециянинг бундан кейинги сиёсий тарихи, аввало, унинг «иттифоқчиси Дания» чангалидан халос бўлишини ҳам билдиради.

Данияликларнинг Швециядаги зўравонлигига қарши курашда иккита гуруҳ — Дания билан битим тузиш ва иттифок бўлишни ёқлаган аристократик-черков (дунёвий зодагонлар ва епископлар) гуруҳи ва ўрта ҳам майда дворянларга, шаҳарликлар ва дехконларга таяниб, Дания билан иттифокни бекор қилиш ва миллий мустақилликни қайта тиклаш тарафдори бўлган анча демократик иккинчи гуруҳ майдонга келди.

Дехконларни қуллик асоратига тушириш хавфини солган Дания ҳукмронлигига қарши 1434 йилда тоғли Далекарпияда дехконлар кўзғолони ағанга олди. Майда дворян Энгельбрект дехконларга бошчилик қилди. Кўзғолон Далекарпиянинг ўзи билангина чекланиб қолмади, балки тез орада у бутун мамлакатга ёйилди. Натижада Дания короли Эрик Швецияда тахтдан ағдариб ташланган, деб эълон қилинди. Шаҳарликлар ва дехконлар иштирокида яна умум тонфавий ригсдаг йиғилди.

Бироқ дехконлар оммасининг активлигидан кўрққан швед зодагонлари Энгельбректдан қутулишга шошилдилар (тез орада у хоинона суратда ўлдирилди) ва Дания феодаллари билан тил бириктирдилар. Эрик яна Швециянинг короли деб эътироф этилди. Бироқ Швецияга мамлакатни зодагонлар билан биргаликда идора қилувчи алоҳида вице-королга ёки регентга эга бўлиш ҳуқуқи берилди. 1470 йилдан эътиборан Швецияда стуренинг аристократик хонадонига мансуб вакиллар регентлар сифатида мамлакатни бошқардилар, шундай қилиб, маҳаллий династия майдонга келди. Дания королининг ҳокимияти, асосан Швецияда давлат даромадларининг муайян бир қисмини қўлга киритишдан иборат бўлган эди. Швеция XVI асрнинг биринчи ярмидагина Дания ҳукмронлигидан узил-кесил озод бўлди.

В. НОРВЕГИЯ

Социал тузумнинг хусусиятлари. Скандинавиядаги учта мамлакат ичида Норвегияда феодал муносабатлар энг кам даражада ривожланди. Соҳилни фиордлар ичкарига анча ўйиб кирган, аҳолисига дехкончиликдан кўра кўпроқ чорвачилик, балиқчилик ва турли хил ўрмон қасбкорликлари билан шуғулланишга тўғри келган бу тоғли ва ўрмонзор мамлакатда феодал ер эгаллиги заиф ривожланган эди. Дехкончиликка яроқли ерларда феодаллар, асосан, илгари маҳалларда скандинавияликларнинг ху/қумлари вақтида асирлар сифатида бошқа юртлардан хайдаб олиб келинган қуллар орасидан чиққан крепостнойларни экс-

плуатация қилардилар. Дунёвий ва черков зодагонлари Норвегияда биглерлар деб аталадиган ўз гуруҳларини барвақт тузган эдилар (биглернинг асл маъноси: «эгри хасса» демакдир бу ерда епископларнинг хассасига имо қилинган). Иккинчи, демократик гуруҳ «са биркенбейнерлар (асл маъноси: «чипта кавуш киювчилар» демакдир), деган белгили бир ном билан юарди. Дехқонлардан ташқари, бу гуруҳга майда дворянлар, шунингдек, шахарликлар ҳам кирарди.

Норвегия Дания феодаллари хукмронлиги остида. Дания билан иттифоқ бўлиш Норвегия учун хийла социал оқибатларга сабаб бўлди. Феодал жиҳатдан анча ривожланган Дания норвеж феодалларининг маҳаллий, яъни норвеж дехқонларини кишиш ва уларни ўзларига қарам қилиш йўлидаги уринишларида бу феодалларни бевосита қўллаб-қувватлади. Иккинчи томондан, Дания феодаллари норвеж аҳолисида солиқлар ва бошқа конунсиз ҳақлар ундириш йўли билан Норвегиядаги турли ҳарбий, гражданлик ва черков мансабларини ўз қўлларига ўтказиб олиш йўли билан феодал жиҳатдан ҳали чала-чулпа ривожланган ва сиёсий жиҳатдан ўзларига бўйсундирилган қўшни бир мамлакатни амалда эксплуатация қилиб келдилар. Шундай қилиб, ўрта аср Норвегиясининг тарихи антиқа бир тарихдир. Бунинг антиқалиги шундаки, бир томондан, Норвегия тугалланиб етмаган феодализмнинг тимсоли сифатида ўрта асрларнинг бошидан то охиригача кўп сонли эркин дехқонларни сақлаб келди ва иккинчи томондан, «бу «феодал бўлмаган дехқонлар» мамлақати (шуниси энг муҳим) ҳар қалай кучли феодал эксплуатациясига дучор қилинди. Бу эксплуатация нисбатан заиф бўлган маҳаллий (норвеж) феодаллари томонидан эмас, балки бирлашган Дания-Норвегия короллигида ҳоким миллат сифатидаги келгинди, ажнабий (даниялик) ер эгалари томонидан амалга оширилди. Норвегия халқ оммаси Дания феодаллари хукмронлигига қарши ғайрат билан бир неча марта бош кўтарди. 1501 йилги кўзғолон энг йирик ва муваффақиятли кўзғолон бўлиб, унда норвеж дехқонлари асосий роль ўйнадилар. Бу кўзғолонга Кнут Альфюен раҳбарлик қилди. Норвеж дехқонлари Дания қўшинларини яқсон қилиб ташладилар. Даниянинг Норвегиядаги хукмронлиги барҳам топгандек эди. Бироқ халқ оммасининг активлигидан хавфсираб қолган биглерлар гуруҳи Дания феодаллари билан битим тузди ва, шундай қилиб, ўз мамлакатининг миллий озодлигига ғов солди.

XXVI Б О Б

XI—XV АСРЛАРДА ПОЛЬША

XI—XIII асрларда Польшада феодал муносабатларининг ривожланиши. XI—XIII асрларда Польшада, Чехиядаги сингари, унинг ижтимоий тузумининг феодаллашиш замони эди. Болес-

лав Ботир замонида асосан король саройида яшаган король дружиначилари, яъни войлар эндиликда кишлоқларда ўтроклашиб, король томонидан инъом қилинган ер-мулкларида йирик ва ўрта даражали ер эгаларига — помешчикларга айландилар. Черков ер эгалари — епископлар ва монастирлар королдан кўп миқдорда ер-мулклар олдилар. Поляк уруғларининг тарқалиб кетиши натижасида ажралиб чиққан энг нуфузли ва зодагон (лех ёки лях деб аталувчи) оилалар ҳам феодалларга айланди. Польшадаги феодализмнинг ўзидан бурунги уруғчилик тузumi билан алоқаси Чехиядагига қараганда заифроқ эди. Поляк ер эгалари — феодаллари, Чехиядаги сингари, шляхта («лех» ёки «лях» сўзидан) деб аталарди. Шляхта сўзининг тор маъноси — тIИle5 ёки поЪПез пIпoгe8) йирик феодал-панлардан фарқ қилиб (Багопез ёки поЪПез таJогез) майда ва ўрта даражали рицарлар демакдир. Рицарь-шляхта билан йирик панлар ўртасида узок вақтгача кариндош-уруғлик муносабатлари ҳукм суриб келди. XIII—XIV асрлардаёқ кўпгина шляхтачилар ўз ҳомийлари бўлиши панларни катта акаларимиз деб ҳисоблаб, улар номидаги гербларни кўтариб юар, ана шу панларнинг дружиналари сифатида уларнинг байроқларп остида жанг қилардилар. Ҳақиқатда шляхтанинг состави анча кенг эди. Шляхта составига королнинг собик дружиначилари ва лях уруғларининг кичик аъзоларигина кирмай, балки энг бақувват эркин дехқонлар, яъни кмейтейлар ҳам кирарди. Камбағаллашган ва заифлашиб қолган кмейтейлар крепостной дехқонлар ахволига тушиб, хўжайинлар ерида истикомат қилувчи қуллардан чиққан крепостнойлар (сервлар-хлоплар) билан қўшилишиб кетган бу вақтда, юқори табақа кмейтейлар рицарларга айландилар.

XI—XII асрларда поляк кишлоғидаги кмейтейлар куллик асоратига туширилиши заминида дехқонларнинг жиддий ғалаёнлари бўлганлиги кўрилди. Ғалаён қилган дехқонлар эски мажусийлик эътиқоди либосига ўралиб олиб, янги, христиан динига, яъни биринчи галда феодаллар қабул этган динга қарши бош кўтариб чиққан эдилар. Бу кўзғолонларнинг энг йирикларидан бири — 1037—1038 йиллардаги кўзғолон эди. Кўзғолон давомида дехқонлар кўпгина католик руҳонийларини ва зодагон панлари кириб ташладилар. Дехқонларнинг 1148 йилги иккинчи кўзғолони маҳаллий панлар ва келгинди немис рицарларининг бирлашган кучлари ёрдамида бостирилди. Кмейтейларни куллик асоратига тушириш жараёни узок ўн йилларгача чўзилди. XIII—XIV асрлардаёқ поляк дехқонларининг анчагина қисми шахсан эркин эди. Аммо панлар короллардан олган иммунитет ёрликларини асос қилиб туриб, бу шахсан эркин дехқонларни ҳам ўзлари суд қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Битта ёки <бир нечта кишлокни ўз ичига олган территориал қўшни жамоа (ополье) ҳам шахсан озод, ҳам феодалларга қарам поляк дехқонининг ижтимоий ташкилоти формасида қолаверди. XII—XIII асрларда феодал ер эгаллигининг асосий формаси махсулот би-

Татарларнинг мамлакатни вайрон қилиши натижасида қишлоқ хўжалиги ва ривожлана бошлаган поляк савдо-саноат шахарлари инқирозга юз тутди. Мамлакатнинг х.роб қилиниши немис колонизацияси учун Польшага йўл очиб берди, поляк князлари ва панлари эса бунга ҳомийлик кўрсатдилар. Немис колонистлари шахар ва қисман қишлоқларга келиб ўрнашиб, Польшада ҳам (Чехияда бўлгани сингари) полякларнинг миллий ва сиёсий тараққиёт жараёнини мушкуллаштирдилар. Немис колонизацияси поляк шахарлари тақдирига айниқса катта зарар келтирди. Немис колонизацияси натижасида поляк шахарлари тамомила ёт бир немис характерини олди, бу ҳол эса Польша давлатининг бундан кейинги сиёсий марказлашиш жараёнини ва маҳаллий поляк буржуазиясининг ўзининг ўсишини жуда қийинлаштириб қўйди. «Немислар,—деб ёзган эди Маркс,—Польшада поляк буржуазияси мавжуд бўлган поляк шахарларининг вужудга келишига ҳалақит бердилар. Ўзларининг алоҳида тиллари билан, поляк аҳолисига ўзларининг ёт бўлишлари билан, ўзларининг минг хил имтиёзлари ва шахар низомномалари билан улар (немислар. Тарж.) марказлашишнинг, ҳар қандай мамлакатнинг жадал ривожланиши учун бу энг қудратли сиёсий воситанинг амалга оширилишини қийинлаштирдилар»¹.

Польшанинг бирлаша бошлаши. XIV асрнинг биринчи ярмида Польшада сиёсий жиҳатдан парчаланиб кетган ерлар бирлаша бошлади. Аввало, Польшанинг иктиоодий тараққиёт соҳасида эришган ютуқлари бу бирлагишнинг шарт-шароитлари бўлди. XIV аср бошларида келганда Польшанинг ички ва ташқи савдоси жонланди. Бутун Польша бўйлаб ўтадиган катта савдо йўллари вужудга келди; Львов—Краков—Данциг (Гданьск) ва Киев—Вильно—Кенигсберг булар орасида энг асосий савдо йўллари ҳисобланарди. Польшада қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилишнинг ўсиб бориши муносабати билан Висла дарёси тобора катта аҳамиятга эга бўлди. XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг биринчи ярми мобайнида деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг ривожланиши бу савдонинг жонланиши учун етарли даражада база яратиб берди. Польша давлатининг бирлашиш жараёнини тезлаштирган иккинчи шарт—поляклар территориясини янгидан босиб олиш хавфини солган Немис орденига қарши Польшанинг кураш олиб бориши бўлди. Куявиялик князь Владислав I Локетек (1306—1333) Польшани биринчи марта бирлаштириб, у 1320 йилдан бошлаб короллик титулини қайтадан тиклади. Польша феодал жиҳатдан парчаланиб кетган даврда бу титул бутунлай йўқолиб кетган эди. Владиславнинг ўғли Казимир III Буюк (1333—1370) даврида Польшадаги король ҳокимияти энг қудратли ҳокимиятга айланди.

К. Маркс ва Ф. Энгельс, Асарлар, т. 5, 338-бет.

Аммо, юқорида кўрсатиб ўтилганидек¹, 1410 йилда Грюнвальд ёнидаги жангда немис рицарлари тамомила мағлубиятга учрадилар. Ягайло ва унинг амакиваччаси Витовт (Литва-рус князлигини бошқарган одам) бошчилигидаги поляк, литва ва рус полклари, таборийларнинг бўлажак раҳбари Ян Жижка иштирокида бу жангда немисларга шу даражада каттиқ зарба етказдиларки, орден эндиликда ўзининг қаддини роетлай олмади. Дуруст, 1410 йилдан кейин орден дарҳол ўз мустақиллигини йўқотгани йўқ. Бранденбургнинг аралашуви туфайли орден ҳали давлатлик ҳолатини сақлаб қолган бўлса-да, лекин Польшага баъзи бир территория жиҳатдан ён беришга ва унга анча миқдорда товон тўлашга мажбур бўлди. Аммо XV асрнинг 50-йилларида уруш яна қайтадан бошланиб кетгач, орденнинг ўз мулкларини мудофаа қилишга қурби етмаслиги маълум бўлиб қолди. Уруш 13 йил, яъни 1453 йилдан то 1466 йилгача давом қилди ва орденнинг тамомила таслим бўлиши билан тугади. 1466 йилги Торун сулҳига кўра, Польша Шаркий Поморье билан Хелмин ерини ҳамда Ғарбий Пруссияни қўлга киритди. Шундай қилиб, Польша яна Болтиқ денгизига чиқди. Бироқ орден бу сафар ҳам мулкларининг бир қисмини сақлаб қола билди. Пойтахти Кенигсберг бўлган Шаркий Пруссия орден гроссмейстри идораси остида қолдирилди, лекин у Польша королига вассал қарам бўлиш шарти билан қолдирилди.

Нешава статутлари. Сейм вакиллигининг бошланиши. Владислав (Ягайло)нинг ўғли Казимир IV (1447—1492)² даврида орден тор-мор этилди. Орден билан урушнинг боришида Казимир IV шляхтага анча катта ён беришга мажбур бўлди. Шляхтанинг бу сафарги чиқишига панларнинг ҳаддан ташқари зўравонлик қилишида рицарларнинг норозилиги сабаб бўлди. 1454 йил кузида агар король шляхтанинг азалги эркинликларини таодиклаб, унга яна янги эркинликлар бермаса, шляхта лашкарлари урушни давом қилдирмаймиз, дедилар. Шляхта кўзғолони натижасида Казимир IV Нешава статутларини чиқарди. Нешава статутлари можновладство«и анча чеклаб қўйди. Бу статутлар давлатга қарашли ерларни панлар томонидан босиб олинишини ман қилди, панлар бу вақтгача король доменини бемухлат ижарага олиб келардилар. Панлар айна замоида бир неча мансабни ўз қўлларига тўплай олмасдилар. Шляхта маҳаллий суд-маъмурий аппаратга кириб олиш имконига эга бўлди. Аммо статутларнинг энг муҳим моддаси шундан иборат эдики, бундан кейин королликда янги қонунлар «умум земский сеймида» шляхта томонидан ифода этилган тарзда, шу шляхтанинг розилиги олингандан сўнггина чиқарилади. Шляхта ўзи учун ён бериш-

¹ «XIII—XV асрларда Германия» деган XXI бобга қаралсин.

² Унгача 1434—1444 йилларда ҳукмронлик қилган Ягайланинг катта ўғли—Владислав III туркларга қарши қилинган салиб юриши вақтида Варёа шахари ёнида ҳалок бўлган эди. Шундан кейин уч йил давомида Польшада ҳокимиятсизлик даври ҳукм сурди.

ларга эришган бўлса-да, бироқ қолган бошқа аҳолига қандайдир ҳуқуқлар берилишидан у тамомила манфаатдор эмас эди. Шаҳар вакилларининг сеймларда қатнашиши масаласи ҳатто кўтарилгани ҳам йўқ. Нешава статутлари қочоқ деҳқонларни аввалги эгаларига қайтаришни буюриб, крепостной деҳқонларнинг аҳволини баттар ёмонлаштирди. Нешава статутлари дворянларнинг тор сиёсий тузумига асос солиб берди. Дворянларга хос бу тор сиёсий тузум келажакда ривож тоғуйиб, у ўзига хос шляхта дворянлари республикаеи шаклини олди ва унга номига сайланадиган король бошчилик қиладиган бўлди.

XV асрнинг иккинчи ярми мобайнида Польшада шу мамлакатнинг ўзига хос бўлган тор тоифавий вакиллик, яъни феодалларнинг бир ўзидангина иборат бўлган вакиллик узил-кесил шаклланади. Айрим областларда — «ерларда» шляхтанинг маҳаллий съездлари (сеймчилари) тўпланиб, улар маҳаллий масалалардан ташқари, янги солиқлар еолиш масаласини ҳам хал қиладилар. XV аср охирига келиб Польшада бутун мамлакат учун умумий бўлган оейм, яъни эркин сейм деб аталган сейм вужудга келди. Эркин сейм ўз навбатида икки палатадан: олий — «тож-тахт радаси» (ёки сенат) ва қуйи — «элчихона» деган палаталардан ташкил топган эди. Олий палатада можновладцлар, яъни энг йирик панлар ва прелатлардан¹ иборат катта амалдорлар (вельможалар) мажлис қиладилар, қуйи палатада шляхта вакиллари бўлиб, улар ўзларининг маҳаллий сеймлари номидан элчилар сифатида чиқиб гапирардилар. Шаҳарликлар сеймда қатнашиш ҳуқуқига эга эмас эдилар.

Крепостной ҳуқуқнинг кучайиши. XV аср охирида шляхта сиёсий ён беришларга эришиш билан бир вақтда, бир қанча муҳим ижтимоий-иқтисодий имтиёзларни қўлга киривди. 1496 йилдаги Петроков статутига кўра, шляхта қишлоқ хўжалик маҳсулотларияи чет элларга божсиз чиқариш ҳуқуқини олди. Шляхтага спиртли ичимликлар ишлаб чиқариш ва оотишни монополия қилиб олиш ҳуқуқи берилди. Петроков статутига кўра, деҳқонлар аҳволи, аксинча, яна баттарроқ ёмонлашди. Қочоқ крепостнойларни кидириб топиш энди ҳеч қанақа муҳлат билан чекланмади.¹ Деҳқонларга помешчиклар устидан шикоят қилиш ман этилди. Ғалла, чорва моллари, ёғ, тери ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилиш ўсиб борганлиги муносабати билан бутун Польшада баршчина хўжалиги авж ола борди. Бунда! шароитда Польшада крепостной ҳуқуқ ўрта асрлар охирига келиб йўқолиш у ёқда турсин, балки янада кучайди. Бу билан поляк деҳқонлари ва бошқа миллатларнинг деҳқонлари поляк помешчикларига қарам бўлиб, белорус, украин

¹ Прелатлар — католик черковидаги олий руҳоний шахслар номи: бу ном епископлардан ташқари, яна собор капиталлари аъзоларини (епископнинг анархияни бошқарадиган маслаҳатчилари) ва энг йирик монастырларнинг аббатларини билдирарди.

ва литва деҳқонларининг турмуш шароити жуда оғир бўлиб қолди.

XIV—XV асрларда Польша маданияти. Поляк ерларининг иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бирлашиши, поляк шаҳарларининг ўсиши, поляк халқининг таркиб топиши оқибатида поляк маданияти юксалди. Университет ва олимлар тили, шунингдек, черков тили бўлиб келган латин тили билан бир қаторда, поляк тили ҳам ривожланди. XIV—XV асрларда бир қанча асарлар энди ана шу тилда ёзилди. Краков университетининг профессори ва ректори Якуб Паркош «Поляк орфографияси» тўғрисида деган махсус трактат ёзди. Бу вақтга келиб, поляк тили муайян грамматик қоидаларни ишлаб чиққан адабий тил эканлигини кўрсатган эди.

XIV асрнинг иккинчи ярмида таъсис этилган Краков университети XV асрда турли фанларнинг вакиллари бўлмиш бир қанча ажойиб олимларни етказиб берди. Краков университети ўзининг юридик факультети билан шухрат қозонган эди. Ян Остророг (1436—1501) XV асрнинг атоқли юристи бўлиб, у гуманистларнинг таъсирини ўзида мужассамлаштирган йирик давлат арбоби эди. Остророг «Речь Посполитаянинг қурилиши ҳақида мемориал» деган латин тилидаги асосий асарини 1477 йилдаги сеймга тақдим этган эди. Бу асарида Остророг Польшада король ҳокимиятини кучайтириш зарурлиги ҳақидаги, черков имтиёзларини чеклаш ҳақидаги, мустақиллик, жумладан, королнинг пападан мустақил бўлиши кераклиги ҳақидаги ғояларни ривожлантиради, қудратли дунёвий феодаллар (панлар) ҳам оддий фуқаро билан баб-баравар, королга бўйсунушлари лозим, дейди.

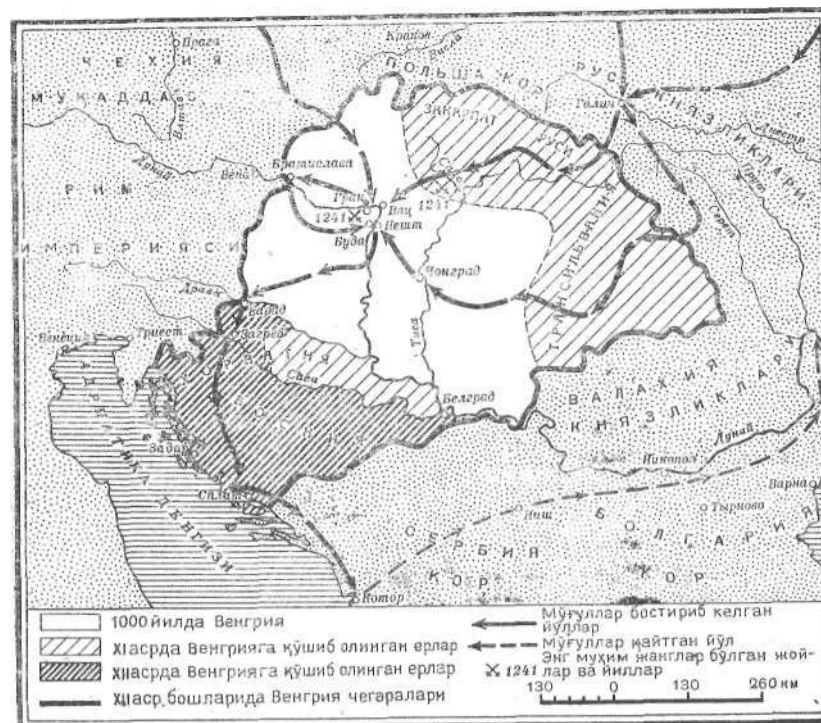
Лекин Краков университети XV асрда математикага ҳам, шунингдек, астрономияга ҳам катта эътибор берди. Машҳур Николай Коперник ана шу университет даргоҳидан етишиб чиққан, бироқ унинг илмий фаолияти асосан XVI асрга оиддир.

Бу даврдаги энг йирик поляк тарихчиси Ян Длугош (1415—1480) ҳам ана ўша Краков университети талабаси бўлиб, у ўз умрининг кўпчилиги қисмини Краков шаҳарида ўтказган.. Унинг «Польша тарихи (Historia Polonae) номли уч томлик (12 китоб) асари кўп миқдордаги қадимий йилнома ва хроникаларни ўрганишга асосланган катта бир асардир. Длугош энг қадимга замонлардан бошлаб юз берган воқеаларни баён этади, асарнинг бир қисми афсонавий материални, қадимий риво-ят ва доетонларни қайта хикоя қилади. Воқеа то 1480 йилгача, яъни тарихчининг вафот этган йилигача етказилади. Шуниси диққатга сазовордирки, Длугош рус йилномалари билан таниш бўлган, бу йилномаларни ўқиш учун у рус тилини ўрганган. Длугош жонли ва қизиқарли тилда ёзган. Унинг асари чуқур ватанпарварлик руҳи билан суғорилган. Длугош энг йирик жанрларни, жумладан, Грюнвальд ёнидаги буюк жангни айниқса жонли тилда қизиқарли қилиб тасвирлаган.

XI—XV АСРЛАРДА ВЕНГРИЯ

Венгрия давлатининг ташкил топиши. Венгрия давлати IX аср охирида Жануби-Шарқий Европада ташкил топди. Венгрлар ёки мижорлар, фин-угор тил гуруҳига мансуб халқ бўлиб, улар Шарқдан, Азов денгизи бўйи — Дон даштларидан Дунай дарёси бўйига келганлар (иллари улар ундан ҳам нарироқда, Ж^{ан}Убий Урал тоғ этакларида яшатадилар). Уша вақтда венгрлар хали кўчманчи-чорвадорлар бўлиб, уруғ-қабилачилик ҳаётининг хусусияларини жуда равшан саклаб қолганлар: Венгрлар етти қабиллага (ёки ўрдага) бўлинганлар, қабилалари эса уруғларга тақсимланган (жами бўлиб 108 уруғ мавжуд бўлган). Венгрларнинг ҳаёт образи кўпроқ осийлик кўчманчиларнинг ҳаётини эслатиб турарди. Гўшт билан сут уларнинг асосий овқати бўлган. Эрақлар кўпчилик вақтини чавандозликда ўтказган. Турли қабилаларнинг бошлиқлари орасида Альмош ва Арпад айниқса ажралиб турганлар, улар раҳбарлигида венгрлар Урта Дунай территориясини, яъни қадимий Паннония билан Тисса дарёси районини истило қилганлар¹. Венгрлар турли қабилалардан ташкил топган маҳаллий аҳолини сиқиб чиқарганлар ёки ўзларига қарам қилиб олганлар, бу аҳоли эса германлашган кельтлар, романлашган даклар, турли славян қабилалари ва бошқалардан иборат бўлган.

Венгрлар X аср мобайнида гарчи деҳқончилик қилишга кўчган бўлсалар-да, лекин чорвачилик билан ҳам кенг миқёсда шуғулланганлар. Уларнинг ҳарбий тузumi ҳамон ривожланиб борган. Венгр отликлари ўзларининг ҳужумлари билан Ғарбий Европада барчага даҳшат солганлар. Венгрлар Шимолий Италияни, Проансони, Шарқий Францияни, Жанубий ва Ғарбий Германияни пайхон қилганлар ва талаганлар. Саксония династиясига мансуб немис короллари — Генрих I Қушвоз ва Оттон I гива венгрларни янчишта муяссар бўлганлар (бу жанглар 933 ва 955 йилларда Мерзебург шаҳри, ёнида ва Лех дарёси бўйида бўлган). Шундан сўнг венгрлар Ғарбга ҳужумлар қилишни тўхтатиб, ўтроқликка ўтганлар ва улар орасига христианлик, кира бошлаган. Венгрлар маҳаллий славянлардан деҳқончилик техникасини, уй ҳайвонлари урчитишни, деҳқон қўралари қуришни ва донли экинлар экишни ўрганиб олиб, зўр бериб деҳқончилик қиладиган бўлганлар. Славянларнинг уй ҳаётига, деҳқончиликка, боғдорчиликка, полизчиликка, хунармандчиликка, оилавий ҳаётга ва жамоат тартибларига оид кўпгина сўзлари венгр тилига келиб кирган. XI—XII асрларда венгрларда феодал муносабатлар ривожланган, қисман бунга сабаб венгрлар

XI—XIII асрларда Венгрия

билан аста-секин қўшилишиб кетган маҳаллий славянлар ижтимоий тузумининг бевосита таъсири бўлса, иккинчи томондан, Ғарбий Европа феодализмнинг, хусусан герман феодалларининг ҳам қисман таъсир кўрсатганлигидир.

Венгрларнинг Арпадлар уруғидан чиққан бош князи Стефан I (венгрча Иштван 997—1038) қарийб 1000-йилда пападан короллик титулини олди. Стефан даврида христианлик узил-кесил давлат дини деб эълон қилинди. Мамлакат маъмурий округларга (комитетларга, яъни графликларга) бўлиниб, бу округлар тепасида ишпанлар (славянча «жупан» сўзининг ўзгаргани) турардилар. Ишпан лашкар қақирар, короллик фойдасига солиқлар тўплар ва суд ишларини бажарарди. Бутун Венгрия бўйлаб кўпдан-кўп қасрлар қурилди; одатда энг йирик қасрлар ишпанининг резиденцияси бўлиб ҳам хизмат қиларди. Бундай қасрларнинг бир қисми тез орада шаҳарларга айланди.

XII—XIII асрларда Венгрияда феодаллашиш жараёни. XII—XIII асрларда Венгрия батамом феодал давлатга айланди. Шуниси характерлики, фақат қуйи халқ оммасигина эмас, балки эски патриархал-уруғчилик анъаналаридан ҳали қутулиб ет-

¹ Венгрларнинг Дунай пасттекислигини истило қилиши ўйлаб йил (тахминан 889—898 йиллар) давом этган.

май, улар билан дархол алоқасини узмаган венгр аристократиясининг бир қисми ҳам феодализмга нисбатан узоқ вақтгача кеокйн оппозицияда бўлди. Феодализмга қарши бўлган норозилик бир қаяча Кўзғолонлар ва ўзаро урушларда яққол ифодаланди, XI аср мобайнида венгрияда янги, христиан динига қарши эски, мажусийлик динини қувватлаш учун кураш байроғи остида ана шу юқоридаги кўзғолон ва ўзаро урушлар бўлиб ўтган эди. Фақат XI аср охирига келиб католик черкови, Ғарбий Европага нисбатан чекка ўлка ҳисобланган ва этник состави жиҳатидан унга ёт бўлган бу королликда ниҳоят, ўз мавқеини мустаҳкамлаб олди.

Европа феодалларининг сиёсий кўмагига муҳтож бўлган венгр короллари фақат немис рухонийларинигина эмас, балки немис рицарларини ҳам хизматга тортиб, уларнинг ҳар иккала-сига катта-катта ерлар инъом қилди. XII—XIII асрларда Дунай ва Тисса дарёларининг энг унумдор текисликларида венгр зодагонлари, яъни венгр баронлари ва епископларининг кўпдан-кўп йирик поместьелари, шунингдек, майда рицарларнинг жуда кўп мулклари вужудга келтирилди. Франкларда бир вақтлар граф мансаби бўлганидек, венгрларда ишпан мансаби ҳам феодаллаша борди. Бу мансаб ворисдан-ворисга ўтадиган бўлди. Бу мансаб билан алоқадор ерлар феодал-магнатларнинг мерос ерларига айланди. Венгрларнинг кўп оонли урушлари маҳалида бошқа юртлардан ҳайдаб олиб келинган деярли қуллардан ташкил топган крепостной дехқонлар сафи, эндиликда, хонавайрон бўлган эркин венгр жамоатчи дехқонлар ҳисобидан тобора кўпроқ тўлдирилади. Феодаллар ўзларига қарашли унумдор ерлардан мумкин қадар қулайроқ фойдаланишга интилишлари муносабати билан Венгрия крепостной ҳуқуқ инсонни айниқса шафқатсизлик билан эксплуатация қиладиган бир мамлакатга айланди. Европадаги жуда кўп оалиб юришларида қатнашган, Шарққа Венгрия орқали ўтган салибчилар ўз томонларидан Венгриянинг иқтисодий жиҳатдан жонланишига ёрдам қилдилар. Венгрияда шаҳарлар ва ҳунармандлик ривожланди. Венгр> буғдойи, чорваси, гўшти ва бошқа кишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўплаб ва фойдали нархларда сотиладиган бўлди. Буларнинг ҳаммаси крепостной зулмини кучайтиришга ва крепостнойлар сонини кўпайтиришга олиб келди.

Бу давр ичида Венгрия ўз мулкларини анча кенгайтирди. Венгриянинг ўзига қарашли асосий мулклар ёнига шарқда — Трансильвания ва Закарпатия Руси, жанубда — Хорватия ва Далмация, сўнгра Босния ҳам қўшиб олинди. Венгрия Адриатика денгизига чиқиш имкониятига эга бўлди. Венгрия короллари Болкон ярим ороли ишларига аралашадиган бўлиб қолдилар. Венеция ва Византия билан олиб борилган давомли урушлар Венгриянинг дёярли бутун ана шу даврдаги ташқи сиёсатини характерлаб беради. XIII асрда Венгрия Шарққа қилинган салиб юришларида (бешинчи салиб юришида) актив қатнашди.

Айни замонда венгр короллари қўшни Галич-Волинь князлигини эгаллашга ҳаракат қилдилар (венгр йилномаларида — Лодомерия дейилади, бу рус шақари Владимир Волинский деган номдан келиб чиққан).

1222 йилги Олтин булла. Венгр королларининг ҳарбий соҳада эришган ютуқларига қарамай (шу билан бирга, бир қанча катта-катта муваффақиятсизликлар ҳам бўлган эди), феодал тузум мустаҳкамлана бориши ва йирик ер эгалиги тантана қилиши билан уларнинг мамлакат ичкарисидаги ҳокимияти жуда заифлашиб қолган эди. Қороль Андрей II (Андраш)нинг Шарққа қилган (муваффақиятсиз юриши (бешинчи салиб юриши пайтида) ва Галич-Волинь князлиги билан бўлган курашда енгиллиши рицарларнинг ва йирик феодал-баронларнинг катта бир қисмининг королга қарши кўзғолон кўтаришига олиб келди. Кўзғолон кўтарган феодалларга таслим бўлишга мажбур бўлган Андрей II (бу вақтда мамлакатнинг бир қанча жойларида дехқон ҳам бош кўтариб чиққан эдилар) 1222 йили муҳим бир сиёсий ҳужжатга имзо чекди. Бу сиёсий ҳужжат — Олтин булла¹ нома билан машҳур бўлган ҳужжат эди.

Англияда Буюк эркинликлар хартияси чиқарилгандан кейин, орадан озгинагина вақт ўтгач, пайдо бўлган Олтин булла умуман феодалларнинг ўша аввалги тенденциясини акс эттирди, яъни унда: феодалларнинг тоифавий ҳуқуқ ва имтиёзларини юридик томондан мустаҳкамлаш, король ҳокимияти устидан доимий назоратни таъминлаш, агар король берган ваъдаларига риоя қилмагундай бўлса, унга қарши феодал уруши бошлашгача бўлган ҳуқуқ кўрсатилган эди. 1215 йилги инглиз баронларига ва 1454 йилги поляк панларига ўхшаш, венгр магнатлари баъзи бир бандларда рицарларга анча-мунча ён берган эдилар. Рицарлар маҳаллий ўзини-ўзи идора қилиш бошқармасида («комитат жамоаси»да) анча таъсирга эга бўлдилар; рицарларнинг бевосита бошликлари бўлмишишпанларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилди, рицарлар солиқлардан озод қилиндилар, уларнинг ерлари эса мерос ерлар деб тан олинадиган бўлди. Ҳар йили йиғилиши лозим бўлган Венгрия сеймида рицарлар ҳам қатнашадиган бўлдилар, қатнашганда ҳам чекланмаган микдорда вакиллар юббра олардилар.

Бироқ зодагонлар майда феодалларга бунчалик ён берсаларда, лекин улар королликнинг сиёсий ишларида ўзларининг асосий раҳбарлик таъсирларини асло қўлдан чиқариб юбормадилар. Бу вақтга келиб комитатларда ҳарбий хизмат ўтовчи Венгриянинг қолган-қутган эркин дехқонлари ҳаракати Олтин буллада бир қадар ўз ифодасини топган эди. Булар аҳолининг бу

¹ Олтин булла — ўрта асрлар даврида, бошқа мамлакатларда ҳам учрайдиган ҳужжатларнинг номи, ҳужжат эътиборли бўлсин деб унга олтин муҳр босилгачаи учун шундай деб аталади. Германияда 1356 йили қабул қилинган Олтин булла билан уни таққосланг.

категориясига шахсий эркинликни сақлаб қолишга ва, ишпанлар зулмидан уларни химоя қилишга ваъда берган эди. Аммо мамлакат асосий аҳоли оммасининг, яъни крепостной дехконларнинг аҳоли масаласида буллада лом-мим дейилмаган эди. Шу билан бир вақтда Олтин булла худди шу вақтда хали заиф ривожланган ва аҳолисининг кўпроғи ажнабийлардан—немислардан, қисман италянлардан иборат аҳолиси бўлган шаҳарларга ҳеч қанақа ён бермаган эди. Унинг бу масаладаги тор дворянлик характери полякларнинг Нешава статутлари мазмунига бусбутун тўғри келади. Польшада бўлгани синтари, Венгрия сейми дехконлар ҳам, шунингдек, шаҳарликлар ҳам катнашмайдиган феодалларнинг тор доирадаги тоифавий бир йиғини бўлиб қолаверди.*

Мўғул-татарлар ҳужуми ва унинг оқибатлари. 1240—1241 йилларда Венгрия катта офатни бошидан кечирди. Киевни истило этгандан кейин Боту 1240 йил охирида жуда катта лашкар билан Венгрияга босиб кирди. Сайо дарёси бўйида (унинг Тиссага қуйиладиган жойида) Боту венгрларнинг анча катта қўшини тор-мор қилди. Шундан кейин ўша маҳалда Венгриянинг энг йирик шаҳарлари ҳисобланган Пешт билан Гран мўғуллар тамонидан таланди ва шаҳарларга ўт қўйиб юборилди. Король Бела IV сарой аъёнлари ва қолган-қутган қўшини билан Далмацияда яширинди. Аммо Боту Венгрияда узақ вақт қололмади. Русларнинг татарлар ҳукмронлигага қаршилик кўрсатиши уни кучларни бўлиб ташламай, балки уларни рус ерларига қарши фақат Шарқий Европада бир жойга йиғишга мажбур этди.

Мўғул-татарлар ҳужуми, қисқа вақт давом этган бўлишига қарамай, Венгрияга катта зиён-заҳмат етказди. Татарлар кетгандан кейин мамлакатнинг «атта қисми батамом чўлу биёбонга айланди. «Сайёҳ опда икки ҳафта йўл юрса ҳам, бирор-бир кимирлаган жонни учрата олмасди»,—деб ёзган эди ўша замондаги воқеанавислардан бири. Венгрияда мўғул-татарлар ҳужумининг ижтимоий оқибатлари, бир томондан, венгр дехконларининг яна кўпроқ хонавайрон бўлиши ва қуллик асоратига туширилиши бўлса, инкивчи томондан, немис колонизациясининг кучайиши бўлди (бу ҳол бунгача давом қилган бўлсада, лекин эндиликда у янада илдиз отади). Кўпроқ Бовариядан, «қиоман Саксониядан кўчиб келган немис мухожирлари Венгрияда бўш ётган катта-катта ерларни эгаллайдилар. Немис колонистларининг кўплари Трансильвания тоғ этакларига кўчиб келиб ўрнашиб, у ерда турли хил рудалар (айниқса қумуш) қазиб чиқариш ишларига ёрдам бердилар. Биз Чехияда ва Польшада кўрганимиздек, Венгриядаги немис «олонизацияси ҳам ўзи билан бирга худди ўшайдай хатарли оқибатларга олиб келди. Венгрия ёш немие ёки ярим немис аҳолиси истиқомат қиладиган шаҳарга зга бўлди. Венгрия аҳолиси этник жиҳатдан анча қуроклашди, хусусан, Трансильванияда тўпланган немис колонистлари кончилик, хунармандлик ва савдо-сотик ишларини

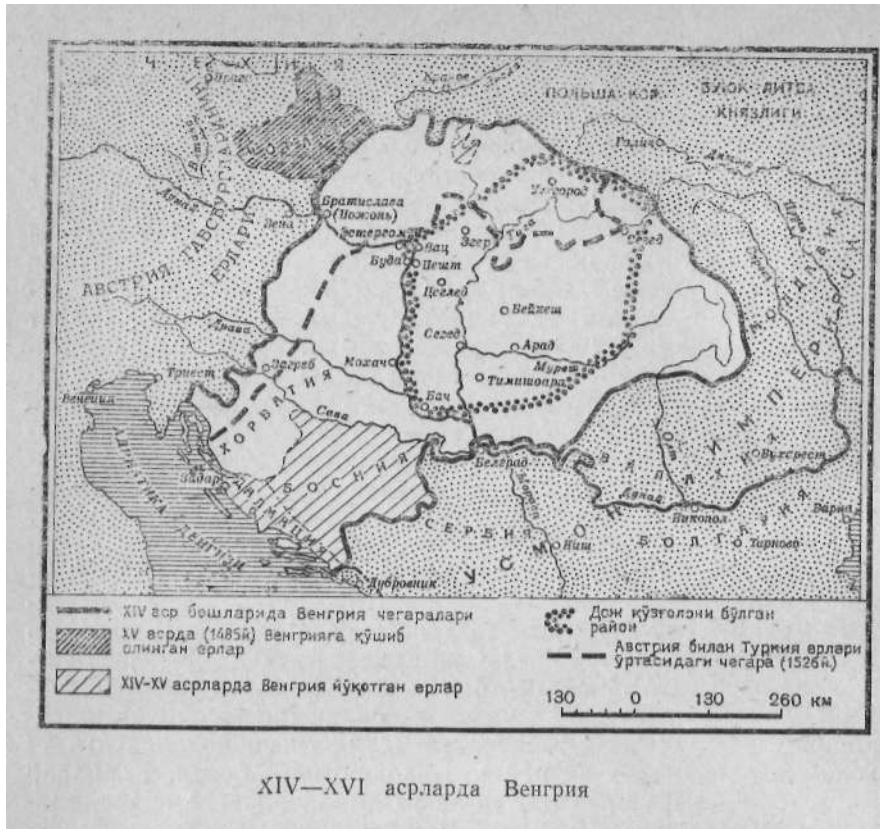
ўз қўлларига киритиб олдилар. Бу ҳол Венгрияда учинчи (шаҳар) тоифасининг шаклланиш жараёнини яна кўпроқ тўхтатиб қўйди, венгр феодалларининг сиёсий зўравонлигини абадийлаштирди.

XIV—XV асрларда Венгрия. Венгрияда Арпадларнинг маҳаллий династияси 1301 йили тугаши билан бу ерда бир оз вақт подшосизлик даври ҳукм сурди. Фақат 1308 йилга келиб Италия-Анжуй династиясига мансуб Карл Роберт Венгрия тахтига король қилиб сайланди. Карл Робертнинг тахт вориси Людовик Анжуйский (венгрча Лайош) даврида (1342—1382) янги династия айниқса қудратли бўлиб кетди. Людовик бир қанча вақт Польша тахтини (.1370 йилдан) ҳам эгаллаб турди. Анжуй династияси замонида Венгрия хўжалик соҳасида бир қанча ютуқларга эришди. Қимматбаҳо металллар — қумуш ва олтин қазиб чиқариш кўпайди, аввалги шаҳарлар ўсди ва кўпгина янги шаҳарлар бунёдга келтирилди, бу шаҳарларнинг бир қисми кейинчалик анча катта саноат ва савдо марказларига айланди. Дунай дарёсининг ҳар иққала қирғоғидаги икки йирик шаҳар — Пешт ва Буда—ўзининг катталиги ва аҳолисининг гавжумлиги билан ўша маҳаллардаёқ бу ерга келган сайёҳларни ҳайратда қолдирган эди. Трансильвания шаҳарлари (Семиградье) кон саноатининг муҳим марказлари эди. Мамлакатни Марказий, Шарқий ва Жанубий Европа билан боғлайдиган кенг транзит савдоси Венгрия орқали ўтар эди. Қимматбаҳо металллар қазиб чиқариш, шаҳарларнинг ўсиши ва шу муносабат билан давлат молия ишларининг мустаҳкамланиши Анжуй династияси королларига ўз ҳокимиятларини кучайтириш имканиятини берди. Короллар сеймларни чақирмай қўйдилар ва ўз амалдорларининг ҳокимиятини кучайтирдилар. Бироқ 1351 йили Людовик Олтин булланинги дворянларнинг сеймларини чақариш ҳақидаги моддасини тасдиқлаши лозим бўлди. Венгриядаги ерларнинг эгалари биргина дворянларнинг ўзлари бўлишлари мумкин, деган декрет чиқарди. Дворянларнинг ерлари давлат қарамоғига олинмасин, деб эълон қилинди. Дехконларга ер эгаларининг рухсатисиз бир илойдан иккинчи жойга кўчиб ўтиш ман этилди.

Анжуй династияси даврида Венгрия қўшни мамлакатларга ўз таъсирини кучайтирди. Людовик замонида Венгрия билан династик унияда бўлган Польшага таъсир қилишдан ташқари, Венгрия XIV асрда Сербиянинг бир қисмини (Дунай бўйини ёки Кўйи Сербияни) ўзига қарам қилиб олди, шунингдек, Молдавия ва Валахияни протекторат ҳуқуқларида эгаллади (кейинч қалик, яъни XIX асрда, бу икки князликдан ҳозирги Руминия ташкил топди)¹.

Людовик Италия мулкларини ҳам Венгрияга қўшиб олишни ҳаёл қйлар эди, Италия мулкларини ўша Анжуй династияси вакиллари идора қилардилар. Шу мақсадда у Италияга икки

¹ XIV асрда ҳамда XV асрда Словакия ҳам Венгрияга узил-кесил қўшиб олинган эди.

марта юриш килди, лекин хар иккала юриш хам муваффакиятсиз бўлди. «Улуғ Венгрия» хақидаги хаёл амалга ошмасдан қолди. Аксинча, Людовик вафот этгандан кейин унинг мулклари тез таркалиб кета бошлади. Венгрларнинг ўзлари озчилик бўлган турли қабила халқларидан ташкил топган, шаҳар савдоси ва саноати баъзи бир ютуқларга эришган бўлишига қарамай, умуман, типик деҳқончилик мамлакати ҳолатида қолиб келган (саноат умуман заиф ривожланган эди), лекин ҳокимиятни феодаллар монополия қилиб олган Венгрия узоқ вақтгача катта ва сиёсий жиҳатдан кучли давлат бўлиб қола олмади. Унинг юксалиши муваққат характерга эга эди.

Халқаро вазият ёмонлашиши билан (Польшанинг Венгриядан ажралиб чиқиши, туркларнинг Болкон ярим оролидаги муваффақиётлари, бутун Адриатика денгизи соҳилини эгаллашга ва, жумладан, Далмация шаҳарларини босиб олишга ҳаракат қилган Венеция республикаси билан муносабатларнинг кескинлашиши) Венгрия аҳолини шу қадар хавф-хатарга солиб қўйдики, у асл венгр ерларини ажнабийлар ҳужумидан муҳофаза қилиши лозим эди. Венгрияга турклар дахшатли хавф-хатар

солиб турардилар, пировардида венгрлар бу хавф-хатарни бартараф қила олмадилар. Венгр феодаллари турклар билан тўқнашиш муқаррарлигига кўзлари етиб, улар 1382 йили Карл IV нинг кенжа ўғли Сигизмундни Венгрия қироли деб тан олдилар (Сигизмунд Людовикнинг кизи Марияга уйланган эди). Кейинчалик Германия императори қилиб сайланган, шунингдек, Чехия тож-тахтига кўз олайтирган Сигизмунд ўз қўлида жуда кўп моддий ресурсларни бирлаштирди. У туркларга зарба бера оладигандай бўлиб кўринди. Бироқ 1396 йилда туркларга қарши юриш муваффақиятсиз бўлиб чиқди. Бирлашган немис, венгр, чех ва француз қўшинлари Никополь ёнида тор-мор этилди. Сигизмунднинг ўзи аранг қутулди, у Италия орқали айланма йўллар билан уйига қайтди.

XV аср мобайнида венгр зодагонлари династияни бир неча марта алмаштирдилар. Тож-тахт гоҳ немис Габсбургларига, гоҳ поляк Ягеллоларига ўтди. Масалан, 1443 йилда венгр тахтига поляк қироли Владислав III таклиф этилди, у бирлашган поляк-венгр қўшини билан 1444 йилда туркларга қарши юриш қилди. XV асрнинг иккинчи ярмида Янош Хуниаданинг ўғли маҳаллий феодал Матвей (Матъяш) Корвин (1458—1490) қороль қилиб сайланди. Янош Хуниада эса турклар устидан қилган ғалабалари билан шуҳрат қозонган эди. Матвей Корвин бир оз вақт қороль ҳокимиятининг обрў-эътиборини кучайтирди. Урта ва майда рицарларга таянган ва шаҳарларни қўллаб-қувватлаган (унинг даврида шаҳарларнинг вакиллари сейм составига киритилган эди) Матвей зодагонларнинг беҳуда ҳаракатларини бир қадар чеклаб қўйган эди. У немис Габсбурглари билан муваффақиётли урушлар олиб борди ва жанубий чегараларни турклардан пухта муҳофаза қилди. Матвей Корвин даврида венгрларда гусарлардан иборат энгил қуролланган махсус отлик қўшин ташкил этилди, гусарлар қоролдан мунтазам равишда маош олиб турардилар. Гусарлар жангда чаккон ҳаракатлари ва мардона ҳужум қилишлари билан бошқалардан фарқ қилардилар. Аммо қороль ҳокимияти вақтинча мустаҳкамланган эди. Ягеллолар династиясига мансуб бўлган бундан кейинги қороллар, яъни Владислав ва Людовик II замонларида зодагонлар ҳокимиятни яна ўз қўлларига киритиб олдилар ва улар Венгрия давлати учун тамомла ҳалокатли сиёсат олиб бордилар ҳамда у сиёсат тезда Венгрия мустақиллигини йўқотишга олиб келди.

Қурувлар кўзғолони (1514 й.). XV аср охири — XVI аср бошларида венгр дворянлари жуда кўп ер-сувга, кўпдан-кўп қаср ва хатто шаҳарларга эга эдилар. 46 та комитатда 469 шахсий қаср, 16056 поместьелар бор эди. Баъзи бир магнатларнинг ҳар бири юзлаб поместьеге хўжайинлик қиларди. Масалан, Папольлар хонадонининг 25 та округ-комитатда поместьеси бор эди. Бу хонадонга 12308 деҳқон ҳовлиси қарарди. Иккинчи бир феодалнинг 28 та қасри, 57 та шаҳари ва 1000 та поместьеси бўларди. (буларнинг бир қисми Закарпатьеда эди). Крепостной деҳқон-

лар ғоят раҳмсизлик билан эксплуатация қилинардилар. Крепостной дехқонлар 3—4 кунлик баршчинадан ташқари, икки десятина — бири черков фойдасига, иккинчиси ер эгаси феодал фойдасига тўлашлари лозим эди. Бундан ташқари, дехқонлар давлат солиқлари тўлардилар. Венг дехқонларининг ўз хўжайинларига ғоят нафрат билан қарашлари бежиз эмас, албатта. Дехқонларнинг мамлакат чекқаларига қочиб кетиши атмосфера-ни бир оз юмшатди. Аммо туркларнинг сиқиб келиши дехқонларни бу имкониятдан ҳам маҳрум қилди. 1514 йилда Венгрияда дехқонлар уруши бошланиб кетди, бу уруш Венгрияда социал зиддиятлар нақадар кескинлашиб кетганлиги ҳамма томонлама намойён қилди.

1514 йилнинг баҳорида папа Лев X туркларга қарши навбатдаги садиб юришини эълон қилди. Папа легати салибчиларни тўплашга киришди. Венгриядаги магнатлар бу юришга қарши бўлдилар, аммо бошда папа булласига қарши чиқа олмадилар. Чуики Рим куриясининг фикрича¹, юриш умум характерга эга бўлиб, салибчилар лашқарига дехқонларни ҳам жалб қила бошладилар. Бу юришда қатнашмоқ учун 40 мингга яқин дехқон тўпланди (баъзи бир тарихий маълумотларда—60 мингга яқин эди, дейилади). Дехқонларга секлер¹ Георг (Дьердь) Дожа бошчилик қилди.

Салибчи дехқонлар (куруцлар) қуролланган бўлиб улар ўз харбий ташкилотларига эга эдилар. Крепостнойлар туркларга қарши юришга жўнар эканлар, улар ўзларининг шахсан озод бўлишларига қаттиқ умид боғлаган эдилар. Феодаллар эса бунга норози бўлдилар. Феодаллар ишчи қўли етишмаслигини пайқаганларидан кейин, улар тез орада король Владиславнинг крепостнойларнинг юришда қатнашишини ман этиш ва харбий отрядларга киргая крепостнойларни поместьеларга қайтариш ҳақида фармон чиқаришига эришдилар. Бунга жавобан куруцлар магнатларнинг поместьеларини яқсон қила бошладилар. Шўнингдек, Буда ва Пештдаги шаҳар бойларининг қўралари ҳам вайрон қилиб ташланди. Қўзғолон 1514 йил 14 майда бошланди. Тез орада бу қўзғолон феодалларга қарши мунтазам дехқонлар урушларига айланди. Дожа турли ёқларга алоҳида командирлар бошчилигида дехқонларнинг бешта колоннасини юборди. Дожанинг ўзи бошда Будапештга яқин Ракоша майдонида лагерь қуриб жойлашди, кейин Венгриянинг жанубидаги Сегедин қалъасига жўнаб кетди. Аммо Сегедин қалъаси жуда мустаҳкамлангани сабабли, у бу қалъани ололмади. Бунинг ўрнига Дожа Чанду (Чан) шаҳарини босиб олишга муваффақ

¹ Секлер — Шарқий ва Жанубий Венгрияда чегарачи солдат номи бўлиб, у ер участкасига эгалик қиларди ва бунинг учун умрбод харбий хизмат ўтарди. Секлерлар қолган бошқа венгрлардан этник жиҳатдан ҳам бир қадар фарқ қилиб, улар можорлашган шарқий кабилаларнинг бири ҳисобланарди.

бўлди. Бу ерда Дожа Венгрияни республика деб эълон қилди, дворянлар тоифаси бекор қилинганлигини ва ялпи тенглик барпо этилганини эълон этди. Бирок Дожа бошқа бир қалъани, яъни феодаллар армиясининг бош қўмондони Стефан Батори (Ливония урушида Иван Грозний билан урушган, бўлғуси поляк қорони Стефан Баторининг отаси) турган Темешварни қамал қилишга киришган пайтида қўзғолончилар яна муваффақиятсизликка учрадилар. Қўзғолончилар деярли икки ойгача қалъани қамал қилиб турсалар-да, лекин уни қўлга ололмадилар. Дехқонлар армиясининг бу харбий-техникавий нуқсонидан, табиий, феодаллар ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Темешварга ёрдамга етиб келган Янош Запольи номли иккинчи бир воевода 15 июлда дехқонларга ҳужум қилиб, уларни тор-мор этди ва тарқатиб юборди. Дожа асир қилиб олинди, қаттиқ азоблаб ўлдирилди: у қизитилган тахтада тириклайин жизғинақ қилинди. Капалаги учган феодаллар халқ раҳбаридан ана шу тарика ўч олдилар. Шундан кейин қонли террор бутун мамлакатни қамраб олди. Минглаб дехқонлар раҳмсизлик билан жазоландилар ва ўлдирилдилар. Замондошлар, қўзғолон маҳалида ҳалок бўлган дехқонлар сони 60 минг кишига етди, дейдилар.

1514 йилнинг октябрида тўпланган дворянларнинг «ёввойи» сейми дехқонлар масаласида энг реакцион қарорлар қабул қилди: сейм чекланмаган баршчина жорий қилди, дехқонларни тамомила помешчиклар суди ихтиёрига топширди, дворянлар (шу жумладан, рухонийлар ҳам) мамлакатда бирдан-бир «сиёсий», яъни ҳукмронлик қилувчи тоифа, деб эълон қилинди. Дехқонлар ўлим жазоси билан қўрқитилиб, уларга қурол-яроғ тақиш ман этилди.

Венгрия давлатининг қулаши. 1514 йилги воқеалардан кейин ошқора эълон қилинган феодаллар диктатураси Венгрия давлатининг ҳалокатини тезлаштирди. Венгр феодаллари эндиликда турклар билан янги уруш қилиш учун ўз дехқонларини қуроллантиришдан қўрқиб қолдилар. Тўғри, эзилган дехқонларда ўз мамлакатларини ташқи душмандан ҳимоя қилиш учун куч ҳам, хоҳиш ҳам йўқ эди. Аммо туркларнинг тажовузкорлиги давом қилаверди. XVI асрнинг 20-йилларида турклар ўз қўшинлари учун айниқса даҳшатли куч эди. 1526 йилда турклар Венгрияга асосий ҳужумни бошлаб, венгр рицарларини Мохач шаҳари ёнида тор-мор қилиб ташладилар. Шундан кейин Венгрия давлати мустақиллигини узоқ вақтгача йўқотди. Венгриянинг катта бир қисми, яъни Урта ва Жанубий қисмлар бевосита Туркияга қўшиб олинди. Шарқий Венгрия (Трансильвания) ўзининг алоҳида князлигини сақлаб қолган бўлса-да, лекин Туркияга қарам* бўлиб қолган эди. Королликнинг учинчи, нисбатан кичик қисми, яъни Ғарбий Венгрия (Будапештнинг ғарб ва шимол томондагв қисми) турклар томонидан истило қилинмасдан қолди. Аммо Венгрия короллигининг бу қолган бир парча жойи шу қадар

кичик эдики, венгр феодаллари тез орада Австрия Габсбургларига итоат этишга мажбур бўлдилар. Феодалларнинг ўз халқини бу қадар аёвсиз жазолаши оқибатида Венгрия ўз мустақиллигини йўқотди.

XXVIII БОБ

ХII—ХV АСРЛАРДА БОЛГАРИЯ ВА СЕРБИЯ. БОЛҚОН ЯРИМ ОРОЛИДА ТУРКИЯ ИСТИЛОЛАРИ

Тўртинчи салиб юриши вақтида Византиянинг салибчилар томонидан тор-мор этилиши ва Константинополда Латин империясининг узок фурсат ҳукмронлик қилиши натижасида Византиянинг қулаши билан Болқон ярим оролида Болгария ва Сербия сингари славян давлатлари биринчи ўринни эгалладилар.

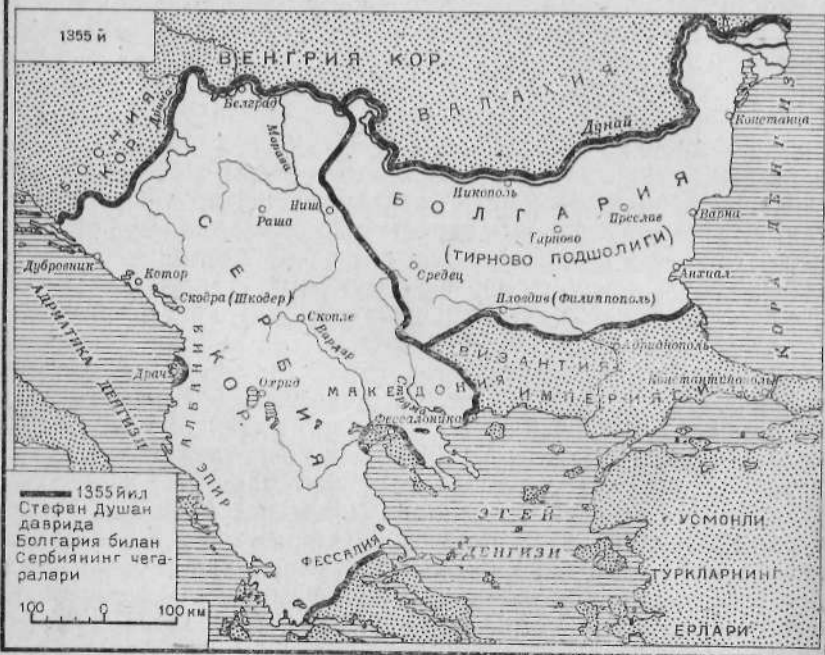
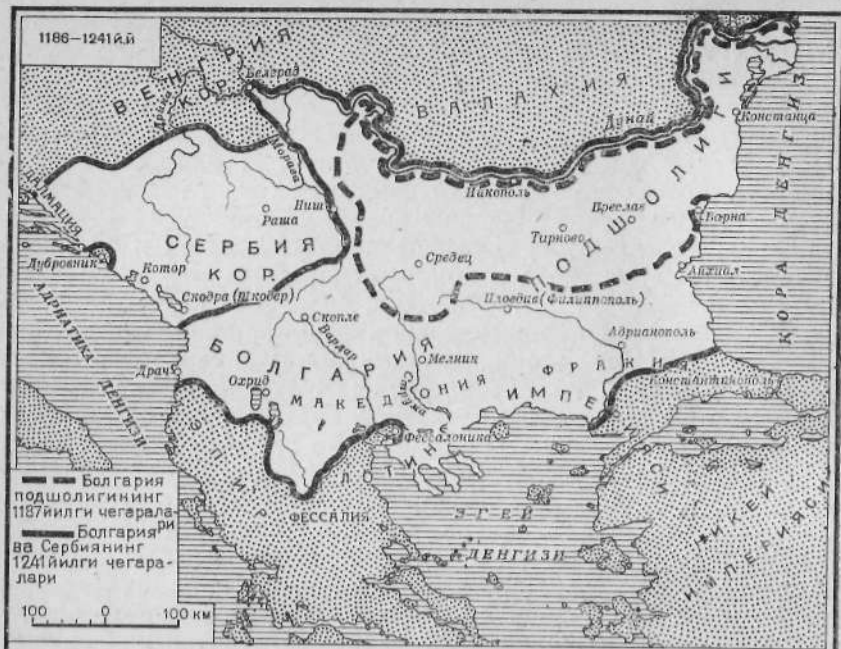
Иккинчи Болгария подшолиги. 1185 йилда Византиянинг бир юз эллик йилдан (1018 йилдан) ортиқроқ давом этган зулмига қарши Тирновода болгарларнинг қўзғолони бўлди. Шимолий болгар боярлари орасидан чиққан ака-ука Асень билаи Пётр бу қўзғолонга бошчилик қилдилар. Асень тез орада Иккинчи Болгария подшолигининг биринчи подшоҳи бўлди, 1187 йилда Византия бу подшоликни расмий равишда мустақил деб тан олди. 1205 йилда Асень I ининг тахт вориси (унинг укаси) Иван Калоян Константинополдаги латин империяси феодалларини қаттиқ мағлубиятга учратди. Латин императори Балдуиннинг ўзи болгарлар томонидан асир олиниб, шу ерда у тез орада жароҳатдан вафот этди. Асеннинг ўғли Асень II даврида (1218—1241) Иккинчи Болгария подшолиги зўр қудратга эришди. Унинг даврида болгарлар Фракия ва Македонияни, Эпир ва Фессалиянинг бир қисмини эгалладилар. Латин империяси Никей грек империясига қарши Асенни ўз иттифоқчиси қилиб олишга уриниб, унинг айтганидан чикмади. Чунки Никей грек империяси Кичик Осиёдан чиққан салибчиларга хавф-хатар солиб турарди. Бироқ Асень II нинг ўзи Константинополни босиб олиш ва латинларни Бодкон ярим оролидан батамом ҳайдаб юборишга ҳаракат қиларди. Сиёсий вазибаларнинг мураккаблиги ва Асенга ишонмаган Никел грек империясининг розилик бермаслиги Асенга ўзининг улкан сиёсий планларини амалга ошириш имкониятини бермади. Ҳолбуки, Болгария подшолиги унинг даврида Болқон ярим оролида энг катта давлатга айланган эди. Асень II даврида Болгарияда биринчи марта олтин пул зарб қилина бошлаган эди.

Асень II нинг тахт ворислари замонида Болгарияда марказий ҳокимият заифлаша бошлади. Болгария давлатининг территорияси қисқарди. Константинополни (1261 йил) ўзига қайтариб олган Византия, кейин Фракиянинг катта бир қисмини, Македонияни ва баъзи бир бошқа областларни қайтариб олишга муваффақ бўлди.

ХIII—ХIV асрларда Болгариянинг иқтисодий тараққиёти. ХIII—ХIV асрларда Болгарияда кўпдан-кўп шаҳарлар мавжуд бўлиб, уларда турли хил хунармандлик—жун, сурп ва ипак газламалар, темир ва мис буюмлар ишлаб чиқариш, тери пишириш ва кулолчилик, виночилик ва ёғ ишлаш ривожланган эди. Болгария Дунай дарёси бўйида ва Қора денгиз сохилларида зўр бериб савдо-сотик олиб борарди. Болгария савдогарлари Венгрия, Польша, Византия, Дубровник билан, қўшни Дунай бўйи князликлари. Валахия ва Молдавия билан, Галич Руси билан савдо-сотик қилардилар. Болгариядан фақат қишлоқ хўжалик маҳсулотлари: ғалла, гўшт, жун, тери, асал, мум ва бошқаларгина эмас, балки турли хунармандчилик буюмлари ҳам рлиб кетиларди. Болгар савдогарлари қуруқликда катта қарвонлар ташкил қилдиб, бу қарвонлар Ғарбий Европага жўнардилар ва улар хатто Франциягача бориб етардилар. Францияда болгар савдогарлари Фландрия ва Шампань ярмаркаларида қатнашардилар. Юқори сифатли болгар терилари ва оёқ кийимлари Ғарбда айниқса қадрланарди. ХIII—ХIV асрларда айрим болгар шаҳарлари анча катта саноат ва савдо марказларига айландилар.

Бу жиҳатдан Дунай бўйи шаҳарлари: Владин, Силистра, Доростол, Никополь, Қора денгиз бўйидаги Варна порти, ниҳоят, иккинчи Болгария подшолигининг пойтахти •— Тирново алоҳида ажралиб турарди. Лекин, шунга қарамай, умуман Болгария ҳар ҳолда бу даврда ҳам кўпроқ қишлоқ хўжалиги мамлақати ҳисобланарди. Мамлакатнинг айрим районлари ғоят нотекис ривожланган эди. Тоғлардаги ва водийлардаги аҳоли ҳали тарқок яшарди, бу ерларда натурал хўжалик тамомила ҳукмрон эди. Дехқонларнинг бир қисми, айниқса тоғли районлардаги дехқонлар асосан чорвачилик билан шуғулланарди. Мамлакатдаги шаҳар элементлари, умуман олганда, заиф эди ва Ғарбий Европа мамлакатларидагига ўхшаш мустақкам шаҳар тоифаси бўлиб таркиб топмаган эди. Шаҳарларнинг сиёсий таъсири етарлича кучли эмасди. Мамлакатда ҳоким синф феодал-боярлар бўлиб, («барча болгарларнинг шоҳи ва мутлақ ҳокими» деган титулга эга бўлишига қарамай) биричи галда уларнинг манфаатлари билан ҳисоблашиши лозим эди.

Боярлар черков билан биргаликда дехқончилик қилинадиган ерларнинг катта қисмига эгалик қилардилар. Крепостной дехқонларнинг энг кўпчилиги шу боярларга қарашли эди. Крепостнойлар — париклар (черков ерларида улар, шунингдек, клериклар деб аталарди) кўп сонли мажбуриятлари ўтар ва солиқлар тўлардилар, яъни ўз феодаллари фойдасига баршчина ўтар ва турли хил солиқлар — ер солиғи, уй солиғи, десятина ва феодал давлат фойдасига бошқа солиқлар тўлардилар. Болгар «эркин дехқонлари»нинг баъзи бир қисми ҳали ХIII—ХIV асрларда ҳам мавжуд бўлса ҳам, аммо улар кўп сонли солиқлар тўлаш ва давлат баршчинаси ўташ (йўл, кўприк қуриш, бинокорликда ишлаш) билан ҳам жуда оғир мажбуриятларни бажарардилар.

ХII—ХIV асрларда Болгария ва Сербия

Боярлар ўртасидаги низо-жанжаллар, айрим катта ер эгаларининг дехконлардан ноҳақ оғир соликлар йиғиб олиши ва феодал давлат фойдасига кўп сонли соликлар ундирилиши дехконларни тамомила хонавайрон қилишгача олиб келди. Бунинг устига яна кўп сонли урушлар даврида мамлакатга доимий суратда ташқаридан тўхтовсиз бостириб киришлари, яъни татарлар, половецлар, венгрлар, византияликлар ва бошқаларнинг ҳужумлари оқибатида аҳоли бошига тушган кулфат ва фалокатларни ҳам қўшмоқ керак. Иккинчи Болгария подшолиги зиммасига. ана шу бетўхтов давом этган ажнабийлар ҳужумларини даф этиш вазифаси тушди.

1277—1280 йиллардаги дехконлар уруши. Ташқаридан қилинган ҳужумлар орасида XIII асрнинг иккинчи ярмидаги татар босқинлари халқ оммаси учун айниқса оғир бўлди. Византия ҳукумати Нўғай хоннинг татар ўрдалари билан иттифоқ тузиб, уларни Болгарияга бостириб киришга гиж-гижлади. Ҳукумат кўшинларининг қаршилигига учрамаган татар босқинлари боллар дехконларининг татарларга қарши партизан ҳаракатини келтириб чиқаришга сабаб бўлди. Татарларга қарши курашган ана шундай отрядларнинг бири чўпон Ивайло отряди эди. Ивайло татарларга каттик зарба беришга муваффақ бўлди. Бу ғалаба Ивайлонинг ахволийи мустаҳкамлаб, унинг номини бутун Болгарияга кенг ёйди. Дехконларнинг бошқа отрядлари Ивайло ҳузурига оқиб келавердилар. Ташки душманни даф этиш мақсадини ўз олдига қўйган партизан ҳаракати, тез орада, крепостной боярларга ва подшо ҳукуматининг ўзига қарши қаратилган антифеодал ички ҳаракатга айланди. Қўзғолончилар бир қанча қалъаларни босиб олиб, подшо кўшинларини яқсон қилиб ташладилар, подшо Констаннинг ўзини асир қилиб олдилар, у тез орада ўлдирилди. Шундан кейин Ивайло Тирново шахарига қараб юрди, шахар унга таслим бўлди. Малика Мария тахтни ўз ўғли учун сақлаб қолишга уриниб, Ивайлога ўзини хотинликка олишни таклиф этди. Ивайло бу таклифни қабул қилди ва Тирновода подшо деб эълон қилинди. Бироқ янги подшошг ахvoli жуда оғир бўлди. Татарлар ҳам, византияликлар ҳам унга қарши курашдилар. Мамлакат ичкарасида боярлар унга қарши фитна уюштирдилар, улар Ивайлонинг ўрнига ўз ораларидан бошқа одамнинг номзодини подшоликка кўтардилар. Ҳолбуки, эришган ютуқлардан кейин дехконлар оммасининг кўпчилиги уй-уйларига тарқалишиб кетган эди. Ҳаракат бирор-бир программага эга бўлмаганлиги сабабли, бу ерда ҳам заиф ташкил қилинган бўлиб чиқди. Ивайло византияликлар билан курашда бундан кейин ҳам ютуқларни қўлга киритишига қарамай, у ҳар ҳолда, Болгариядан қочиб кетишга мажбур бўлди. Ивайло татарлар ҳузурига қочиб бориб, уларни Византияга қарши иттифоқ бўлишга ундади, лекин Ивайло нўғайлар томонидан асир қилиб олинди ва Нўғай хон қароргоҳининг ўзида ўлдирилди.

1277—1280 йиллардаги ҳаракат енгилишига ва ҳали ҳам ўзидан келиб чиққан бир ҳаракат бўлишига қарамай, у ўрта аср Болгарияси тарихида энг муҳим воқеа бўлди. Бу болгар дехқонларининг қуроли антифеодал кўзғолони бўлиб, Урта аср Европасидаги энг илк дехқонлар урушларининг бири эди.

XIV асрдаги Болгария. Иккинчи Болгария подшолигининг охири. XIV асрда Болгария айрим мустақил князликларга парчаланиб кетди, тахминан 1365 йилда у учта мустақил давлатга — Тирново, Видин ва Добруджа давлатларига узил-кесил тақсимланди. Бу давлатларнинг ҳар бири ўз навбатида, кўплаб майда феодал мулкларга бўлинди, бу мулклар тепасида ўз подшолари билан кам боғланган ва ҳар қанақа қулай бир пайт келганда ана шу подшодарга хиёнат қилишга тайёр турган боярлар турар эди. Иккинчи Болгария подшолигининг феодалликларга парчаланиб кетишидан Болгариянинг янги душмани — Болкон ярим оролига кириб олган ва фақат Византиягагина эмас, балки Болгарияга ҳам ҳужум қилаётган турклар фойдаландилар. Усмон туркларининг зарбалари остида 1363 йилдан 1393 йилгача Болгариянинг энг йирик шаҳарлари Пловдив (Филипполь), София, Варпа, ниҳоят, Болгариянинг пойтахти — Тирнов (1393 й.) бирин-кетин куладилар. 1396 йилда турклар Дунай дарёси бўйидаги Никополь шаҳарини истило қилдилар ва худди шу йили сиёсий жиҳатдан мустақил феодал Болгариясининг сўнгги таянчи бўлган Видин шаҳари кулади. 200 йилдан сал ортиқроқ (1187—1396) яшаган. Иккинчи Болгария подшолиги 1396 йилга келиб тамом бўлди. Болгарияда узокқа чўзилган Туркий хукмронлиги бошланди. Болгарияда турк тутқунлиги бир неча асрларгача, яъни XIX асрнинг иккинчи ярмигача давом этди, 1877—1878 йиллардаги рус-турк уруши натижасида рус қуроли ёрдамида Болгария турклар зулмидан озод қилинди.

XII—XIII асрларда Сербия. XII асрда Сербия¹ анча йирик давлатга айланиб, унга кўп сонли шарқий серб ва қисман ғарбий серб қабилалари кирган эди. Бирлашган серб қабилалари тепасида Неманялар династияси турарди. Бу династиянинг асосчиси Стефан Неманя (1165—1195) бошда Шарқий Сербиядан чиққан «буюк жупан» бўлиб, Византияга қарам эди. XII асрнинг 80-йиллари бошида у Византиядан Ниш шаҳарини ва Средц (София)нинг шарқидаги ерларни урушиб олиб, сўнг Византияга итоат этишдан бош тортди. 1190 йилдаги шартномага кўра Византия императори Сербия давлатининг мустақиллигини тан олиши лозим эди. Стефан Неман, Шарқий Сербиядан ташқари, Дунай бўйи Сербиясини, шунингдек, Далмация, Герцеговина, Черногорияни ўз ҳокимияти остида бирлаштирган эди. Унинг даврида серблар шарқи грек урф-одати бўйича христианликни қабул қилдилар.

¹ Сербия давлатининг ташкил топишидаги дастлабки босқич ҳақида юқоридаги X бобга қаралсин.

Стефан Неманянинг ўғли Стефан Первовенчанний даврида (1195—1224) Сербия королликка айланди. Янги давлат Италия шаҳарлари билан кизгин савдо-сотик муносабатлари қилишга киришди. Сербиянинг Италия билан олиб борган савдо-сотик ишларида Адриатика денгизи бўйидаги эркин Дубровник шаҳари («Славянлар Венецияси») воситачилик қилди. Сербия Дубровник шаҳари орқали қишлоқ хўжалик ва чорвачилик маҳсулотлари, шунингдек, Сербия тоғларидан қазиб чиқарилган рудаларни Италияга чиқарадиган бўлди.

Стефан Душан ва **XIV** асрда Сербиянинг кенгайиши. Король Стефан Душан подшолиги даврида (1331—1355) Сербия энг қудратли давлат бўлди. Стефан Душан Сербияни вақтинча энг йирик Болкон давлатига айлантди. Стефан Душан болгарлар ва византияликлар билан олиб борган бир қанча урушлари натижасида Македония, Албания, Эпир ва Фессалияни босиб олди. Болгария бир оз вақт унга вассал қарам бўлиб турди. 1346 йилда Стефан Душан Скопл шаҳарида подшолик тожини кичиб, ўзини «серблар ва ромейлар (яъни византияликлар) подшоси» деб эълон қилди. У бир неча марта Константинополга келди ва уни олишга уриниб кўрди. Аммо флотнинг йўқлиги илгариги, Симеон Болгарский давридагидек Стефаннинг бу кўзлаган ниятини амалга оширишга ҳалакит берди. Душан Византияга навбатдаги юриш тайёргарлигини кўраётган пайтида вафот этди.

«Стефан Душаннинг қонунномаси». XIV аср ўрталаридаги Сербиядан йирик ҳужжатли ёдгорлик, яъни «Стефан Душан қонунномаси» номи билан машҳур бўлган қонунлар тўплами келди. Қонуннома 1349 йилда зодагонларнинг Скопл шаҳарида бўлиб ўтган «собори»да тасдиқланган эди; кейинроқ, 1354 йилдаги «собор»да бу қонунномага бир қанча қўшимчалар киритилди. Душан қонунномаси ўша даврдаги сербларнинг социал тузуми ҳақида очик тушунча беради. Унда таркиб топган феодал муносабатларнинг яққол манзараси берилади. Йирик ер эгалари, яъни черков ва Дунёвий катта ер эгалари тўғрисида қонунномада кўп гапирилади. Кейингилар катта хукмдорларга (ёки катта боярларга) ва кичик хукмдорларга (кичик боярларга ёки хизмат кўрсатган кишиларга) бўлиади. Катта хукмдорлар мерос ҳуқуқи асосида воқина (баштина) ерларига эгалик қилардилар, Кичик хукмдорларнинг ҳарбий бенефиция (прония) ҳуқуқи асосида муваққат поместьелари- бўларди.

Серб дехқонларининг бир қисми—с е р б л а р эркин дехқонлар бўлиб, улар жамоа мулкига (задругага) эгалик қилардилар ва подшо хазинасига солиқлар тўлардилар. Дехқонларнинг иккинчи бир қисми м е р о п х а л а р деб аталарди, уларнинг аҳоли илк Ғарбий Европадаги вилланларнинг аҳолига бир қадар ўхшаб, кетарди. Меропхалар хўжайинлар учун ҳафтада икки кун баршчинада ишлаб берадилар. Меропхаларнинг бир поместьедан иккинчи поместьегга ўтиб ишлаши анча чеклаб қўйилган эди.. Ниҳоят, куллар орасидан чиққан дехқон-о т р о к л а р мавжуд бў-

•либ, улар ерга бириктириб қўйилган эди ва ўзлари ҳукмдорларга тамомила шахсий крепостной қарамликда яшардилар. XIV асрда эркин дехконларнинг ахволи нақадар ёмонлашгандигини қонунноманинг айрим моддаларидан кўриш мумкин. Сербларнинг йиғин (мажлис)ларга боришини қонуннома ман қилган эди. Катта ва кичик ҳукмдорлар бирор жиноят қилиб қўйган маҳалида уларга бериладиган жазоларга қараганда, жиноят қилган сербларни жуда қаттиқ ғоят раҳмсизлик билан жазолардилар.

Меропхаларнинг бир хўжайиндан иккинчи бир хўжайинга ўтиб ишлаши масаласида қонуннома янги чеклашлар белгилаб қўйган эди.

Стефан Душандан кейин Сербиянинг парчаланиб кетиши. Душан ўлгандан кейин Сербия подшолиги бир қанча уделларга бўлиниб кетди. Душаннинг ўғли ва тахт вориси Стефан V Урош ҳокимияти остида Сербиянинг озгиа ички қисми қолган эди, холос. Уз князликларида маҳаллий династиялар вужудга келтирган катта ҳукмдорлар бир-бировлари билан ўзаро урушлар олиб борардилар. Бу ҳол Сербияни заифлаштириб, уни мамлакатни мудофаа қила олмайдиган қилиб қўйди. Холбуки, Болкон ярим оролида усмон турклари тобора илгари силжиб, бир область кетидан иккинчи областни босиб олмоқда эдилар. Душан вафотидан кейин орадан 15 йил ўтгач (70- йилларнинг бошларида) усмон турклари Сербиянинг бутун жанубий қисмини босиб олдилар.

Усмон давлатининг ташкил топиши ва Қичик Осиёда ҳамда Бодқон ярим оролида турк истилолари. Салиб юришлари даврида Қичик Осиёда Рум султонлиги номи остида яшаган салжук турклари давлати XIII аср бошларига келиб 10 та амирликка бўлиниб кетди. Уғуз турклари галаларининг Урта Осиёдан Қичик Осиёга қўчиб келиши ва уларнинг бундан кейин салжук турклари (XIII аср ўрталаридаёқ) билан аралашиб кетиши натижасида Қичик Осиёда XIII аср охири XVI аср бошларида янги давлат ташкил бўлди. Сони жиҳатидан ҳам, ўзининг ҳарбий ташкилоти жиҳатидан ҳам анча-мунча уюшқоқ бўлган кўчманчи-ўғуз турклари янги ҳукуматда етакчи роль ўйнадилар. Дастлабки вақтларда Эртўғрул ўғуз туркларининг раҳбари бўлиб, у Византия империяси билан қўшни Сакаръе дарёси бўйида кичик бйр феодал мулкига эгалик қиларди. Эртўғрулнинг ўғли ва тахт вориси Усмон (1282—1326) Византияга қарши уруш бошлаб, унинг Қичик Осиёдаги мулкларининг кўпчилигини, шу жумладан, Брусу (ёки Бурсу) шаҳарини ҳам босиб олди. Брусу шаҳарини Усмон ўзининг пойтахти қилиб олди. Вафотидан бир оз бурунроқ Усмон Қичик Осиёдаги бошқа амирликларни ўзига итоат қилдирди. Янги турк халқи таркиб топган Қичик Осиёдаги барча турклар умуман унинг номи билан аталадиган бўлди (Усмон турклари, аслида турли қабилалар федерациясидангина иборат бўлган) салжук туркларидан фарқ қиларди).

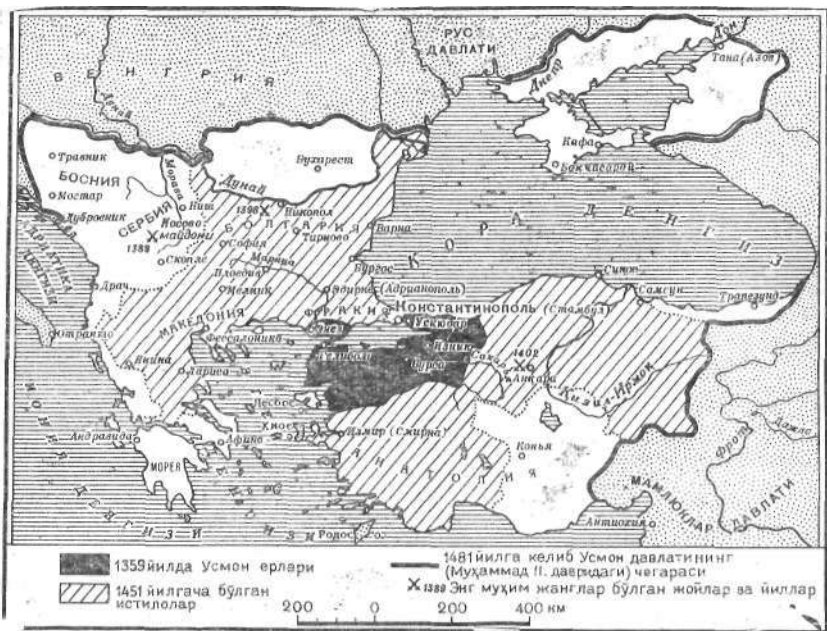
Византиянинг заифлашиб қолганлигидан ва Болқон ярим

оролидаги бошқа давлатларнинг парчаланиб кетганлигидан фойдаланган усмон турклари XIV асрда дастлаб Қичик Осиёда, кейин эса Болқон ярим оролида ҳам кенг истилочилик ҳаракатларини бошладилар.

XIV асрдаги деярли бетўхтов олиб борилган урушлари шароитида туркларда профессионал қўшин¹ таркиб топа бошлади. Усмоннинг тахт вориси Урхон даврида (1326—1359 й.) турк қўшини орасида халқ лашкари типидagi мунтазам қўшинлардан ташқари, я н и ч а р л а р д а н иборат профессионал пиёда аскарларнинг доимий отрядлари ҳам бор эди. Яничарлар сафига асир қилиб олинган ва зўрлаб ислом динига киритилган ёшлардан териб олинарди, шунингдек, сипохийлардан иборат ўзига хос отлик аскарлар ҳам бўларди. Сипохийларга кўрсатган ҳарбий хизматлари бадалига ер инъом қилинарди, яъни ўзига хос ҳарбий бенефиция улашиларди. Турклар византияликларнинг тажрибасидан ўрганиб, жанг пайтларида камал қилиш ишига катта эътибор берардилар (девор тешадиган қурол, камал миноралари ва бошқаларни ишлатардилар). XIV аср охирида ва XV асрда турклар ўқ отадиган қурол ишлата бошладилар, жумладан, кўп миқдорда замбарак отишни қўлладилар. ЁШ Туркия давлатида феодаллаша боровчи уруғ-қабилла зодагонлари асосий раҳбарлик ролини ўйнаб, улар оддий кўчманчи-жангчилар отрядларига бошчилик қилардилар. Сақланиб келган патриархал-қабилачилик муносабатлари усмон қўшинини маълум даражада бирлаштирди ва барқарор бир қўшинга айлантирди. Бошқа кўчманчиларнинг қўшинлари сингари, усмонлар қўшини ҳам шиддатлиги ва чакконлиги билан ажралиб турарди, бу қўшин ўтроқ аҳолини, айниқса шаҳарларни талашдан манфаатдор эди.

Византиянинг истило қилинган территорияларини ўзларига мулк қилиб олган кўчманчи зодагонлар бора-бора феодал типидagi ўтроқ ер эгаларига айланиб, тобе этилган грек-византияликларни ва славян аҳолисини эксплуатация қилдилар. Оддий туркларга ҳам ер улашиб берилди, бошда кўпроқ ўтлоқлар, улар ўтроқ холга кўчиб дехқончилик қила бошлаганларидан сўнг эса хайдаб экин экиладиган ерлар ҳам бериладиган бўлди. Ҳарбий соҳада эришилган ютуқлар ва анча территориянинг қўшиб олиниши турк феодалларини янгидан янги истилоларга ундади, хусусан қўшни давлатлар, яъни Византия ва Болқон ярим оролидаги бошқа давлатлар парчаланган ҳолатда қолиб келавердилар, уларнинг ўзаро муносабатлари эса аввалгича душманлик муносабатида қолаверди, шунинг натижасида уларнинг босқинчиларга зарба беришга қурбилари етмас эди. Урхон 1331 йили Никей шаҳарини, кейин эса Византиянинг Қичик Осиёдаги бошқа барча мулкларини истило қилгандан сўнг, Европада истилолар қилишга киришди. 1354 йили у Дарданелл бўғозининг Европа

Яъни аскарликки ўзига касб қилиб олган одамлар қўшини. *Тарж.*

XIV—XV асрларда усмонийларнинг истилолари

қирғоғидаги Галлиполь шаҳарини босиб олди. Сўнгра турклар Фракияга бостириб кирдилар. Энди Урхон у томонга йиккита юриш қилди. Бу вилоятлар бундан кейинги султон, яъни Мурод I даврида (1359—1389) истило этилди. Мурод I 1361 йили Фракиянинг асосий шаҳари — Адрианополни босиб олди, у Брусунинг ўрнига Туркиянинг янги пойтахти бўлиб қолди.

Турк жангчилари Болқон ярим оролида ғоят шафқатсизлик билан иш қўрдилар. Улар тинч аҳолини таладилар ва ўлдирдилар. Аҳолининг кўпчилиги қулларга айлантирилиб, Шарқдаги қул бозорларида сотилди. Қадимги унумдор Фракиянинг босиб олиниши султонга ҳарбий-феодал ер эгаллигини яна кенгайтириш имконини берди. Туркларнинг ўзлари ҳам, шунингдек, турли хил турклашган халқлар ёки ислом динини қабул қилган ғайри турк вакиллари ҳам феодалларга—катта ер эгаларига айлана бордилар. Бу одамларнинг кўпи Болқон ярим оролининг ўзидаги турли мамлакатларга мансуб бўлиб, улар фотиҳлар томонига ўтган хонин феодаллар эди.

Турк деҳқонларининг катта бир қисми ҳам Кичик Осиёдан бу ерга кўчириб келтирилди; Болқон ярим оролидаги тобе этилган маҳаллий аҳолидан тортиб олинган ер майдонлари ана шу кўчириб келинган деҳқонларга улашиб берилди.

Асосий оғирлик Болқон ярим оролига кўчирилиши билан

туркларнинг сиёсий ҳаётида ўтроқ деккон зодагонлар етакчи роль ўйнай бошладилар.

Бу янги ўтроқ феодал зодагонлар Кичик Осиёдаги кўчманчи ярим феодал, ярим уруғчилик ҳаёт кечирувчи зодагонларни иккинчи ўринга сиқиб чиқардилар. Бу вақтга келиб олий табақа турклар ҳаётининг ўзида ҳам ўзгариш рўй берди. Адрианополдаги султон ва унинг сарой аъёнлари зеби-зийнатли ҳаёт кечирадиган бўлдилар. Кичик Осиё даври учун характерли бўлган эски, маълум даражада хали сакланиб келган патриархал муносабатлар тезда йўқ бўлиб, уларнинг ўрнини батамом таркиб топган феодал тузумнинг янги, очик-ойдин ифодаланган аломатлари эгаллади. Адрианополнинг ва бутун Адрианопол области (ёки турклар атагаиларидек Румелиянинг¹) босиб олиниши ярим оролда бундан кейинги истилоларга йўл очиб берди. Стратегик жиҳатдан Румелия ғоят муҳим ахамиятга эга эди. Турклар бу районни босиб олиб, Болқон ярим ороли массивига пона қокқандек бўлдилар. Константинополнинг ўзи Болқон ярим оролининг қолган бошқа қисмидан энди тамомла кесилиб қолган эди. 1371 йили серблар, болгарлар, валахлар ва венгрлар коалицияси Муродга қаршилик кўрсатмоқчи бўлди. Аммо иттифоқчилар Марица дарёси бўйидаги жангда енгилдилар. Шундан кейин Жанубий Сербия султон қўл остига ўтди. Византия императори унинг вассали бўлиб қолди.

Косово майдонидаги жанг. Сербия короллигининг тамом бўлиши. 1389 йил 15 июнда Косово майдонида (Жанубий Сербияда янги катта жанг бўлди. Бундан олдин турклар устидан қисман ғалаба қозongan Сербия короли Лазарь 80 000 минг кишилик катта қўшин тўплади, бу қўшинда серблардан "ташқари, босияликлар ва венгрлар ҳам бор эди. Султон Мурод бошчилигидаги турклар Лазарнинг кучларидан уч мартадан ортиқроқ куч билан Сербия устига юриш қилдилар. Бир ёш ватанпарвар серб жонидан кечиб султон ётган чодирнинг ичига кириб, уни ўлдирди. Аммо бу вазиятни ўзгартирмади. Муроднинг ўғли шахзода Боязид янги султон деб эълон қилинди ва у улкан турк армиясига кўмондонлик қилишни ўз зиммасига олди. Турклар томонда аскарый кучлар устун бўлганлиги натижасида серблар ва уларнинг иттифоқчилари зўр матопат кўрсатишларига қарамасдан, тор-мор этилдилар. Король Лазарь асир қилиб олинди ва султон Муроднинг ўлими учун у қатл этилди. Шундан кейин Сербия территориясининг катта бир қисми Туркияга қўшиб олинди. Шимолий Дунай бўйи Сербияси (у Подунавия деб аталади) нинг қолган кичик қисмини серб князлари султоннинг вассаллари ҳуқуқида бир оз вақт идора қилдилар. Аммо 1459 йилга келиб бу сўнги серб территорияси ҳам турклар томонидан истило қилинди ва турк мулкларига киритилди.

¹ Хали Византия даврида ва ундан кейинги ўрта асрлар даврида аталганидек, «Ромея» сўзидан келиб чиққан.

Косово майдонидаги жанг серб халқ дostonида яққол акс этирилган. Бу мавзуга бағишланган кўлдан-кўп кўшиқларда жангларда қатнашган қахрамонларнинг фидокорона кўрсатган жасурлиги кўкларга кўтариб мақталади ва узоқ вақтгача турклар асоратига тушиб қолган Сербиянинг тақдири ҳақида аза тугилади. Косово майдонидаги енгилишнинг сабаблари дostonда ғалати қилиб тушунтирилади, яъни серб воеводалари орасида етарли даражада бирлик бўлмади ва хатто хиёнат ҳам юз берди (Вук Бранкович) дейилади.

XXIX БОБ

ХIII—ХV АСРЛАРДА ВИЗАНТИЯ. КОНСТАНТИНОПОЛНИНГ ҚУЛАШИ

1261 йилдан кейин Византиянинг социал иқтисодий ва сиёсий тараққиёти. 1261 йилда грек Византия империясининг қайтадан тикланиши буюк давлат бўлган Византиянинг ўтмишдаги кучқудратини қайта тиклаш деган сўз эмас эди. Михаил VIII Палеологнинг мулклари фақат Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбий бурчагидан, Болқон ярим оролидаги Фракия ва Македониядан, Мореянинг бир қисмидан ва Эгей денгизининг шимолий қисмидаги баъзи бир ороллардан иборат эди. Константинополь таланган ва қисман вайрон қилинган эди. Унинг савдо соҳасидаги аҳамияти йўқолди. Венецияликлар ва генуяликлар Эгей денгизида ҳам, Босфорнинг ўзида ҳам, шунингдек, Қора денгизда ҳам савдо-сотик ишларини ўз қўлларига киритиб олган эдилар. Латинларнинг ҳукмронлиги Византиянинг бурунги савдо алоқаларини емириб ташлади. Аммо у, айна замонда, Византия давлати идорасининг эски механизмини ҳам вайрон қилди. Қайта тикланган Византия иқтисодий жихатдан ҳам, сиёсий жихатдан ҳам бир-бирова билан боғланмаган ҳамда марказга унча итоат қилмаган, ўзига мустақил округларга тобора кўпроқ бўлиниб борган вилоятлар йиғиндисигина эди. Кичик Осиё феодаллари Шарқда «мустақил сиёсат» юргизиб, турк амирлари билан ўзларича шартнома ва битимлар тузар эдилар. Болқон ярим оролида Дуқлар, Ангеллар, Кантакузенларнинг аристократик хонадонлари Палеологлар билан рақиблашиб юрардилар. XIV асрда Кантакузенлар Палеологларни тахтдан анча вақтларгача четлатиб, императорлик ҳокимиятини босиб олишга муяссар бўлдилар. Византия тарихининг сўнги даврини характерлаб берувчи ўзаро феодал урушлари унинг сиёсий ҳаётини издан чиқарди, бу эса Византиянинг ички иқтисодий алоқалари заифлашганлигини билвосита кўрсатиб берди. Византиянинг кейинроқ даврида натурал хўжаликка ва ишлаб бериш (отработка) рентасига қайтишдек очикдан-очик орқага кетига (регресс) пайдо бўлди. Қашшоқлашган аҳолининг давлат талаб этган оғир солиқларни тўлашга қурби етмай қол-

ди, холбуки, давлат ўзининг территорияси камайган бўлишига қарамай, номуносиб катта бюрократик аппаратни сақлаб қолган эди. Фақат крепостной дехқонлар (париклар)гина эмас, балки шаҳар плебей элементлари ҳам ғоят ночор аҳволда яшардилар. Саноат, савдо-сотик, денгизчиликнинг орқага кетиши шаҳар камбағаллари учун ва хатто шаҳарликларнинг ўрта табақаси учун ҳам келгусида ишсизлик, очлик ва батамом қашшоқланиш хавфи туғилган эди. Социал муносабатлар тобора кескинлашди. XIV асрнинг 40- йилларида империя бўйлаб шаҳарликларнинг қутилмаган ғоят зўр ҳаракатлари авж олди. Бу ҳаракатлар Адрианополь, Солунь (Фессалоника), Гераклея ва бошқа шаҳарларда юз берди. Солундаги етти йил (1342—1349) давом этган ҳаракат айниқса кучли ҳаракат бўлди. Зилотлар¹ кўзғолони номи билан машҳур бўлган бу ҳаракат натижасида кўзғолончилар маҳаллий патриций зодагонларнинг вакиллари қатл этдилар, бу зодагонларнинг молу мулкани мусодара қилдилар, Италия шаҳар республикалари типидagi Солунь (Фессалоника) шаҳарини мустақил республика деб эълон қилдилар.

Туркларнинг Марица дарёси бўйидаги (1371 й.) ва Косово майдонидаги (1389 й.), шунингдек, Никополь ёнидаги (1396 й.), ғалабалари Константинопольнинг қулашини муқаррар қилиб қўйди. Боязид тезда Византияни забт қилиш ҳақидаги планларини ҳеч қимдан яширмади. Византия императори Мануил II 1399—1402 йилларда Ғарбий Европага кетиб, у ерда Италиянинг турли ҳукуматларидан, шунингдек, Англия ва Франция королларидап ёрдам олишга уриниши беҳуда бўлиб чикди. Мануил Парижда турган пайтида, унга мўғуллар Боязидни тор-мор қилиб ташлади, деган хабар етди. Император даҳшатли душмандан батамом қутулибман деган умидда Константинопольга қайтиб келди. «Ангор фалокати» туфайли Византиянинг ҳалокати ҳақиқатан яна эллик йил орқага сурилди. Империя хатто Солунь шаҳарини бир оз вақт ўзига қайтариб олди.

XV аср бошларида Туркия давлатининг кризиси. Мўғуллар билан тўқнашиш. Туркия давлатининг кенгайиши Темур ҳужуми муносабати билан вақтинча тўхтаб қолди. Урта Осиёда улкан империя тузган Темур (Темурланг)² Яқин Шарқини ҳам ўзига бўйсундирган эди. 1402 йил ёзида Темур ғоят катта қўшин билан Кичик Осиёга кирди. Боязиднинг ҳам катта ҳарбий кучлари (120 мингга яқин киши) бор эди, лекин кичик осиелик турк амирлари султonga хиёнат қилиб, Темур томонига ўтдилар. 1402 йил 28 июлда Ангер (ҳозирги Анқара) ёнида қатъий жанг бўлиб, турклар батамом енгилдилар. Боязид қочиб бораётган маҳалида қўлга олиниб, темир қафасга солинди ва тез орада асирликда вафот этди.

¹ «Зилот» сўзи — «ўта кетган» деган маънони билдиради.

² Темур давлати тўғрисида сўнгрoк, XXXIII бoбда муфассалрoк гапирилади.

Темурланг Туркия давлатини йўқ қилиб юбормади. Унинг флоти бўлмаганлиги учун Европага бормади, Урта Осиёга қайтиб келди. 1405 йилда Темур вафот қилди, шундан кейин унинг империяси тезда тарқалиб кета бошлади.

Ангор мағлубияти натижасида турк феодаллари лагерида узокка чўзилган ўзаро урушлар бошланди. Узок вақтгача султоннинг ягона ҳокимияти бўлмади. Брязиднинг ўғиллари ўртасида султонлик тахти учун қуролли кураш бўлди. 1415—1418 йилларда Кичик Осиёда (Анатолияда) турк деҳқонларининг кўз-ғолонлари юз берди. Буларнинг ҳаммаси турклар эътиборини Византиядан четга тортди. Аммо Туркия давлатининг сиёсий кризиси муваққат кризис эди. Туркларда бирор-бир жиддий янги ташқи душман йўқ эди. Византия аввалгидек кучсиз давлат бўлиб қолаверди. XV асрнинг 20- йилларида турклар яна қаддиларини ростлаб олдилар. Улардаги ички низолар барҳам топди. Кичик осийлик деҳқонлар ҳаракати бостирилди. Туркия ҳарбий ташкилоти яна анча кучайтирилди, жумладан, турклар бу вақтда ўзларининг ҳарбий еистемаларига артиллерия жорий этган эдилар. Уз рақибларини енгган султон Мурад II (1421—1451) 20- йилларнинг бошларида истилоларни яна қайтадан бошлади. 1422 йилда у Константинополни уч марта қамал қилса-да, лекин уни қўлга ололмади. 1430 йилда Солунь олинди, унинг барча аҳолиси қулларга айлантирилди.

Флоренция (унияси) иттифоқи. Византия" мулклари фақат Константинополь шаҳари ва унга туташган кичик округ билан чегараланган эди. Туркия мулклари ҳалок бўлиб бораётган империяни зич ҳалқа билан ўраб олган эди. Византия ҳукумати туркларга қарши зўр бериб католиклар Европасидан ёрдам ахтарди. Императорлар грек черковини папа ҳокимиятига бўйсундиришга тайёр эдилар. Папалар бу таклифга қаттиқ ёпишиб олдилар. 1439 йилда Флоренция соборида папа ҳокимияти остида шарқий ва ғарбий черковлар иттифоқи -эълон қилинди. Аммо грекларнинг ўзлари иттифокка кескин қаршилик кўрсатди. Грек флотининг бошлиғи Лука Нотара, Константинополда папа бош кийимидан қўра, турк салласини кўришни аълороқ кўраман, деб ошқора айтган эди. Шу сабабли унинг фикрига юкори табақа синфлар орасида ҳам, қуйи грек аҳоли оммаси ичида ҳам кўплар қўшилган эди. Қуйи грек аҳоли оммаси салиб юришлари ва Латин империяси замонаридан бошлаб Фарбий Европа феодалларига нафрат кўзи билан қарарди.

1444 йилда туркларга қарши янги салиб юриши уюштирилиб, унда поляклар, чехлар, венгрлар, немислар, қисман французлар ва бошқа Ғарбий европалик рицарлар қатнашган эди. Аммо салибчиларнинг бу сафарги юриши ҳам муваффақиятсиз бўлиб чиқди. Варна ёнидаги жангда (1444 й. •10 ноябрь) рицарлар яқсон қилинди. Шунинг ўзи билан Константинополиипг ҳалокати олдиндан ҳал қилиб қўйилди.

Константинополнинг қулаши. Константинополь 1453 йил

29 майда қулади. Сўнгги Византия императори Константин XI (1448—1453) эди. Султон Мурад II нинг тахт вориси — султон Муҳаммад (Меҳм-ед II) (1451 — 1481) Константинополни забт этди. Константин XI ихтиёрида арзимаган миқдорда ҳарбий кучлар 10 мингдан камроқ киши бўлиб, бу кучлар ҳам ёлланган аскарлардан, кўпирок генуялик солдатлардан ташкил топган эди. Муҳаммаднинг 200 минг аскарлари бўлиб, унинг 15 мингини танланган яничорлар ташкил қиларди. Константинополь қамали икки ойча давом этди. Қамалда қолганлар денгиз орқали бир оз вақт мадад кўшинлари, қурол-яроғ ва озик-овқат олиб турдилар. Константинополни қурукликдан ҳам, денгиздан ҳам ўраб олиш учун Муҳаммад II ёғланган маҳсус ёғоч тўшамалар ёрдамида турк кемаларини Олтин Шохга судраб олиб ўтишни буюрди, чунки гавапга кириш йўли улкан занжирлар билан тўсиб қўйилганлиги сабабли, унга бошқача йўл билан ўтиб киришнинг иложи йўқ эди. Император Константин ўлдирилди, шаҳар химоячиларининг кўпчилиги кириб ташланди. Истилочилар Византия пойтахтини беармон таладилар. Аммо Константинополни Туркия империясининг пойтахти қилишга қарор берилгани учун, султон шаҳар биноларига зиён-заҳмат етказилмасин, деб буйруқ берди. Юстиниан замонидан қолган машҳур ёдгорлик, яъни аё София собори сақлаб қолдирилди, лекин кейин у «Аё София» номи остида султоннинг асосий масжидига айлантирилди. Константинополь янги ном — Стамбул¹ номини олди.

Шу тариқа эски Рим қулагандан кейин, орадан минг йил ўтгач, иккинчи (Янги Рим), яъни Константинополь ҳам қулади. Жануби-Шарқий Европада узок вақтгача ошқора мустабид ҳарбий феодал зулми ва энг оғир миллий зулм режими ўрнатилди.

Константинополни истило қилишнинг иқтисодий ва сиёсий оқибатлари. Византияни турклар томонидан истило қилиниши Европа халқлари учун ғоят катта оқибатларга сабаб бўлди. Константинополнинг қулаши билан Левантиядаги савдо-сотик ишлари орқага кетди. Турклар босиб олган мамлакатлар билан савдо-сотик қилиш шароитлари кескин ёмонлашди. Турклар осийлик ва европалик савдогарлардан жуда катта ҳақ ундириб оладиган бўлдилар. Савдо йўллари хавфли бўлиб қолди. Туркларнинг бетўхтов олиб борган урушлари Урта денгиз бўйида мунтазам савдо-сотик ишларини олиб бориш имкониятидан маҳрум этди. Бундан шу ҳолни кўраимизки, турк истилоси европалик савдогарларни ва денгизчиларни Туркия мулкларини четлаб ўтиб Шарққа, Ҳиндистонга борадиган янги денгиз йўлларини ахтариб тониш ҳаракатини кучайтирди.

¹«Стамбул» деган ном «Ис тин полин», яъни «шаҳар ёнида» ёки «шаҳарларда» (Константинополда) деган грекча иборанинг турклар тэмонидан ©узиб айтилгани. Турклар аввалги Византия пойтахти Истинполини — Истамбул — Стамбул деб қабул қилганлар.

Туркларнинг Константинополни истило қилиши Марказий ва Шарқий Европа учун, шу жумладан, славян мамлакатлари учун ҳам айниқса катта сиёсий аҳамиятга эга бўлди.

XVI асрда Туркия Польша, Чехия, Венгрия, Австрия, Украинага қарши агрессия қилди. Турклар 1526 йилда Мохач ёнидаги жангда Ғарбий Европа салибчилари устидан янги ғалаба қозонганларидан кейин, Туркия Венгриянинг катта бир қисмини эгаллади ва Габсбургларнинг мулкларига бевосита хавф-хатар солди. Туркия солган хавф-хатар, пировардида, Габсбурглар бошчилигида Урта Дунай бўйида яшаган халқлардан иборат кўп миллатли Австрия давлатининг вужудга келишига имкон берди. Аммо турклар Ғарбий Европага ҳам маълум даражада хавф солмоқда эдилар.

XVI аср бошларида Европа ва Осиё туташган жойда ўзининг составига Мисрдан тортиб то Испаниягача барча шимолий Африка соҳилини ҳам киритган ғоят катта тажовузкор давлатнинг ташкил топиши бутун Европани туркларнинг бостириб кириш ва пайҳон қилиб ташлашдек жиддий хавф-хатар остида қолдирди.

Лекин Европа Туркия масаласида бир фикрга келолмади. Европа давлатларининг бир қисми турклар томонига ўтди. Баъзи бир Ғарбий Европа ҳукуматлари, Европадаги ўз рақиблари бўлган бошқа давлатларга қарши курашда Туркия империясига янги иттифокчи майдонга келди, деб қарадилар. Европада аввало Франция Туркия масаласида ана шундай-дўстона мавқени эгаллади, чунки Франция Габсбургларга қарши курашда Туркиядек бир иттифокчига мухтож эди. XVI асрнинг иккинчи ярмида Якин Шарқ бозорларини босиб олишга интилаётган Англия ҳам Туркия билан яқинлашмоқчи бўлди.

XXX В О Б

ҒАРБИЙ ЕВРОПАНИНГ УРТА АСР МАДАНИЯТИ

Урта аср маданияти ва черкови. Урта аср маданияти черков-диний идеология билан чамбарчас боғланган эди. Черков таъсири ўрта аср маданиятининг жуда турли-туман соҳаларида: фанда, мактабда, адабиётда, санъатда акс этди.

Урта аср жамиятида черковнинг аҳамияти жуда катта эди. Черков Европа мамлакатларининг ҳар биттасида энг йирик ер эгаси эди. Турли королликлардаги ерларнинг деярли учдан бири черков корпорацияларига қарарди. Черков катта сиёсий куч эди. Рухонийлар ўз ораларидан король амалдорлари, канцлерлар, давлат секретарлари, марказий муассасаларнинг амалдорлари ва бошқаларни етиштириб чиқардилар. Урта асрдаги тоифавий йиғинларда (Генерал штатлар, парламент, кортеслар ва х. к. ларда) рухонийларнинг вакиллари кўплаб қатнашарди. Лекин идеология масаласида черков айниқса катта роль ўйнади. Черков ўз обрў-эътибори билан ўрта аср феодал тузумини му-

қадаслаштирган бўлиб, феодал жамиятининг диний раҳбари ҳисобланар эди.

Диний-аскетик дунёқарашнинг ҳукмронлик қилиши. Халқ оммаси тарбияланган ўрта аср дунёқарашининг характерли хусусиятларидан бири—диний аскетизм эди. Аскетизм таълимотига кўра, ер юзидаги ҳаёт инсоннинг ўзи ва унинг гавдаси гуноҳ ва ёвузликнинг мужассамлашгани эмиш. Динга ишонувчи инсоннинг бурчи—нариги дунёдаги, яъни охиратдзги энг аъло ҳаётга ўтиш тайёргарлиги кўриш учун ердаги азоб-уқубатлардан ўз жонини аста-секин халос этишдан, инсоний «хаваслар» билан тўхтовсиз курашишдан иборат эмиш. Бунинг учун черков одамларга рўза тутиш, ибодат қилиш, чилла ўтириш ва х. к. ларни тавсия этди. Тарки дунё қилиб ибодатхонага (монастирга) кетиш энг олий даражадаги жасурлик деб ҳисобланди.

Амалда эса аскетизм унча изчиллик билан олиб борилмади. Қутурган ва беадаб феодаллар, албатта, аскет бўлишни ҳатто ўйларига ҳам келтирмадилар. Рухонийларнинг ўзлари, хусусан, уларнинг олий мартабали вакиллари, аслида дунёвий феодалларнинг турмуш тарзига эргашиб ҳатто ўзларининг аскетик қоидаларини ҳам қўпол равишда бузардилар. Шаҳарликлар ва деҳқон халқ оммаси ҳаётининг бутун алам ва қулфатига бардош бериб «осойишта» меҳнат қилиб кун кечираверган. Урта аср жамияти ёппасига монастирлардан иборат бўлиб, унда одамлар фақат чилла ўтирардилар ва тоат-ибодат билангина машғул бўлардилар, дейилса, албатта хато бўлур эди. Аммо, шунга қарамадан, аскетизм расмий таълимот бўлиб, у черков кафедра-сидан туриб пропаганда қилинарди, мактабда ёшларга ўрта аср даври адабиётининг кўпгина хилларига зарурий элемент бўлиб кирган аскетизм таълимоти ўқитиларди. Турли синфларга мансуб бўлган кишиларнинг анчагинаси озми-кўпми аскетизмни ёқлаб, унинг қоидаларини баъзан жиддий равишда бажарарди. Урта асрлар даврида аскетизм диний ҳукмронликнинг энг яққол ифодаси эди. Бу вақтларда аниқ фанлар эндигина куртак отиб келаётган эди, инсоннинг табиат кучлари устидан ҳокимлиги ҳали унча такомиллашмаган эди, ижтимоий муносабатлар эса кескин антагонистик ва крепостниклик асосига қурилган бўлиб, халқ оммаси доимо азоб-уқубат чекар, лом-мим деб овоз чиқармас, кўркув ваҳимада кун кечирай ва охиратдаги жаннат-арш аъло ҳақида ҳаёл сурар эди.

Бироқ ўрта аср дунёқарашига черковнинг таъсири ҳамиша бирдек кучли эмас эди. Илк ўрта аср даврида—тахминан XI асрнинг иккинчи ярмигача ўрта аср жамиятига идеологик раҳбарлик энг кўп черков монополиясида бўлди. Сўнгра, XII—XIII асрларда черков идеологик раҳбарликни расман ўз қўлида тутиб турган ва ҳатто уни айрим формаларда кучайтирган бўлса-да (университетларнинг раванқ топиши, тутал фалсафий-теологик системасининг—схоластиканинг вужудга келиши ва х. к.), аммо айни замонда, бу даврда Европадаги черковдан ташқари ва ҳат-

то қисман унга қарши ҳам маданият ривожланди. Шаҳар бюргерлари адабиётининг, унинг антифеодал ва реалистик тенденцияларининг таркиб топиши ва руҳонийларга кескин ҳужумлар қилиш жамиятнинг черковнинг идеологик васийлигидан озод қилиш бобида бошланиб кетган жараёни яққол кўрсатди.

XIV—XVI асрларда Европада Уйғониш даврининг янги маданияти ёки гуманизм олий даражага эришди. Бу маданият очик ифодаланган дунёвий маданият эди. Гуманистларнинг кўпчилиги черков-диний масалаларга бутунлай бепарволик билан қарарди. Гуманистларнинг майдонга келиши кейинги ўрта аср даврида Европа жамиятидаги энг прогрессив пешқадам табақаларга черковнинг таъсири йўқолганлигидан дарак берарди.

Урта аср мактаби. Университетлар. Урта аср даврида уч хил мактаб бор эди. Черков ва монастырлар хузурида ташкил этилган қуйи мактаблар элементар саводли диндор шахслар — клириклар тайёрлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Бу мактабларда латин тилини¹ (католикларнинг тоат-ибодат қилиши шу типда олиб борилган) ўрганишга, ибодат қилиш ва дуолар ўқиш тартибларини ўрганишга асосий эътибор берилар эди. Кўпроқ епископлик кафедралари хузурида вужудга келган ўрта мактабда етти «эркин санъат»ни (грамматика, риторика, диалектика ёки логика, арифметика, геометрия, география, астрономия ва музыка ҳам шунга кирарди) ўрганиш тажриба қилинарди. Биринчи уч фан т р и в и у м, сўйги тўрттаси — к в а д р и в и у м деб аталган. Кейинроқ «эркин санъат»ни олий мактабда ўрганила бошлаган, унда бу фанлар кичик (артистик) факультетдаги ўқитишнинг мазмунини ташкил этган. Олий мактаб дастлабки вақтда (ЗхийЧа ШепегаПа) «умумий фанлар» деб аталган, кейин, бу номни башқаси — университетлар деган иом суриб чиқарган.

Биринчи университетлар XII асрда бир қисми теология ва фалсафа соҳасида энг йирик профессорлари бўлган епископ мактабларидан, бир қисми хусусий муаллимларнинг — фалсафа, ХХХК (Рим ҳуқуқи) ва медицина мутахассисларининг бирлашмаларидан келиб чиққан. Европада энг қадимий университет Париж университети бўлиб, у XII асрнинг биринчи ярмидаёқ «эркин мактаб» сифатида машғул олиб борган. Париж университети XII асрнинг иккинчи ярмида ва XIII аср бошларида узил-кесил расмийлашган (Филипп II Август 1200 йилда Сорбонна ҳуқуқлари тўғрисидаги ёрлиғи билан таъсис этган). Аммо Италиянинг олий мактаблари--Рим ҳуқуқиға хтисослашган Болонья юридик мактаби ва Салер медицина мактаби анча илгари XI асрадек университетларнинг марказлари ролини ўйнай бошлаганлар. Европадаги бошқа университетлар асос қилиб олган

Париж университети устави тўртта факультетдан: артистик, медицина, юридик ва теология (дииний руҳда фалсафа ўқитиш ҳам бунга кирарди) факультетларидан иборат бўлган.

Англиядаги XIII асрда таъсис этилган Оксфорд ва Кембриж университетлари, Испаниядаги Саламанка ва Италиядаги Неаполь университетлари Европадаги энг қадимий университетлар эди. XIV асрда Марказий Европада — Прага, Краков, Гейдельберг, Эрфурт ва Кёльн шаҳарларидаги университетлар барпо этилди. XV асрда университетлар сони тез кўпайди. 1500 йилда бутун Европада 65 та университет бор эди.

Урта аср университетларида дарс латин тилида олиб бориларди. Университетда дарс беришнинг асосий методи профессорлар лекцияси эди. Илмий алоқа қилишнинг тарқалган формаси илмий тортишув ёки очўқ мунозаралар бўлиб, бундай илмий тортишув ва очик мунозаралар вақт-вақти билан теология-фалсафий темаларда бўларди. Илмий тортишувларда асосан университетларнинг профессорлари қатнашардилар. Лекин схоластар (студентлар) учун ҳам шундай илмий тортишувлар ўтказиб туриларди (схолалар — студентлар *schola* латинча сўз бўлиб, мактаб демакдир).

Схоластика. Урта аср университети фани схоластика (сшолa сўзидан) деб аталарди. Схоластика ўрта асрнинг асосий фани ҳисобланган теологияда ўзининг энг ёркин ифодасини топган эди. Схоластиканинг асосий хусусияти бирор-бир янги нарсани кашф этиш эмас, балки христиан динининг мазмунини тушунтириш ва уни бир системага солишдангина иборат эди. Христиан таълимотининг асоси?! манбалари бўлган муқаддас ёзув ва муқаддас ривоятга таянган схоластар қадимий файласуфлардан, асосан Аристотелдан тегишли ўринларни далил қилиб келтириб, ўз фикрларини исботлашга ҳаракат қилардилар. Урта аср таълимоти Аристотелдан турли хил мураккаб мулоҳаза юритиш ва хулоса чиқариш тарзида мантикий баён қилиш формасини қабул қилиб олди. Урта аср олимлари теология-фалсафий масалалар билан шуғулланган пайтларидагина эмас, балки табиатни ўрганган пайтларида ҳам шахсий обрў-эътибор ғоят катта роль ўйнаган, лекин амалий тажриба кичик миқёс касб этган эди. Масалан, ўрта аср замонларида география соҳасида Аристотелнинг **ва бошқа** қадимий авторларнинг обрў-эътибори бегумон бўлиб, унинг тўғрилиғига ҳеч қим шак-шубҳа қилолмасди. Медицинада бир қанча бидъат-хурофотлар мавжуд бўлиб, бу бидъат хурофотлар асрлар бўйича мустаҳкам сақланиб келди, чунки ўрта асрлар даврида Сивисекция сингари зарурий эксперимент деярли ўтказилмасди ва мурдалар анатомияси бўйича мунтазам иш олиб борилмасди. Анатомияга доир баъзи бир билимлар-кўпроқ араб медицина китобларидан олинган эди. Урта асрлар давригача етиб келган врачлик ишларига доир бир неча қадимий трактатлар сингари, арабларнинг бу китоблари ҳам Европада шак-шубҳасиз обрў-эътибор қозонган эди.

¹ Чунки католикларда худога топиниш факат латин тилида олиб борилади.

² Латинча Ошуегзйаз — «жамоа», «корпорация», «йиғинди» (профессор-ўқитувчилар ва студентлар) сўзидан келиб чиққан.

Европанинг кўп мамлакатларига ёйилган илмий ҳаракат, яъни илк даврдаги схоластика ўз тараққиётида муайян ижобий натижага эга бўлди. Аввало схоластлар узокқа чўзилган танаф-фусдан кейин антик меросни ўрганиш (антик маданиятнинг баъзи вакиллари чунончи, Аристотель каби машҳур кишилар) янгидан бошлаб юбордилар. Сўнгра, схоластлар XII—XIII асрларда билишнинг баъзи бир энг муҳим проблемаларини ишлаб чиқдилар. XI—XII асрларда Европада универсаллар, яъни умумий тушунчалар табиат тўғрисида қизгин баҳс давом қилди. Схоластларнинг баъзилари, яъни н о м и н а л и с т л а р , умумий тушунчалар деган гап буткул йўқ, балки сўзлар, ном демакдир, деб фараз қилардилар (латинча потеп — ном ҳам ана шундан келиб чиққан). Бошқалари, уларнинг рақиблари бўлмиш р е а л и с т л а р , аксинча, умумий тушунчалар ҳақиқатда мавжуд бўлиб, улар хусусий предметлардан қатъи назар, идеалистик қарашларни очикдан-очиқ ривожлантирадилар. Номиналистларнинг реалистлар билан олиб борган мунозараси идеалистларнинг (Платон ва унинг мактаби) қадимий фалсафадаги материалистлар Демокрит, Эпикур, Лукреций ва х. к.) билан эски мунозараларини қайтадан тиклади ва янги замона эса материалистларнинг идеалистлари билан олиб борган бундан кейинги курашини тайёрлади. Ниҳоят, схоластларнинг кўплари универсал олимлар бўлиб, улар ўша маҳалда барчага мос келадиган фанлар билан, шу жумладан, ҳали ибтидоий ҳолатда бўлган табиёт фани билан ҳам шуғулланган эдилар.

Париж профессорлари: Париж университетини таъсис этишда катта роль ўйнаган ва ўзининг «эркин фикри» билан олий мартабали черков руҳонийларининг кескин таънасига дучор бўлган Пьер Абеляр (1079—1142); Аристотелнинг ва унинг мантикий методининг самимий мухлиси, қисман теология, қисман табиий-илмий характердаги бир қанча асарлар автори Альберт Буюк (1193—1280) ҳамда табиат ва жамиятни билишнинг ҳамма масалаларини черков-диний руҳда ёритган ўрта аср дунёқарашининг гўё энциклопедияси бўлган «Теология суммаси» («Зитта Іпеолоҗюе») номли машҳур асар автори Фома Аквинский, (1225—1274) ўрта аср замонларининг энг йирик схоластлари ҳисобланардилар. Фома Аквинский черков-христиан догматик таълимотини системалаштиришдан ташқари, ўша замоннинг энг муҳим иқтисодий масалаларига тўхталди, феодал доираларнинг манфаатлари билан шаҳарликларнинг манфаатларини (процент ҳақида «адолатли баҳо» ва х. к. лар тўғрисида фикр юритиш) келиштиришга ҳаракат қилди. Ҳолбуки, XIII асрнинг иккинчи ярмида шаҳарликларнинг салмоғи эиди анча катта эди. Табиёт масалаларига энг катта эътибор берган схоластлардан бири — инглиз олими монах Роджер Бэкон (1214—1292) бўлиб, у табиатни тажрибавий йўсинда ўрганиш зарурлигини биринчи марта кўтариб чиққан эди. Халқаро миқёсда машҳур бўлган сўнгги энг йирик олим-схоласт

Дунс Скотт (1260—1309) бўлиб, у Оксфорд ва Париж университетларида дарс берарди. Дунс Скотт эътикод билан билим ўртасидаги, яъни дин билан фан ўртасидаги фарқ масаласини бошқа схоластларга қараганда кескинроқ қилиб қўйди. У ўзининг баъзи бир трактатларида, материя фикр қилиш қобилиятига эга бўлса ажаб эмас, деган фикр билдирди. Дунс математика •билан табиётни ўрганишга катта эътибор қилди.

XIV асрдан, хусусан XV—XVI асрлардан эътиборан схоластика орқага кетади. Табиёт билан антик адабиётни янада ўрганиш схоластлардан ташқари борди. Схоластика теологиянинг маддохлик-догматик масалаларида узил-кесил ихтисослашиб, илмий тараққиётнинг янада олға қадам қўйишига монелик қилди ва туғилиб келаётган янги буржуазия вакиллари бўлмиш гуманистлар билан қаттиқ курашди.

Мистика. Урта асрлар замонида схоластикадан ташқари, яна бир оқим, яъни схоластлар билан қизгин кураш олиб борган оқим ҳам мавжуд эди. Бу оқим — м и с т и к а эди. Масалан, Абельярнинг замондоши, иккинчи солиб юришининг собиқ ташкилотчиси Бернард Клержосский (1091—1153) Абельяр билан қаттиқ курашди. XIV—XV асрларда немис мистиклари Иоганн Таулер (1300—1361) билан Фома Кемпийский (1379—1471) энг кўп ном қозонган эдилар. Таулер билан Кемпийский асарлари бошқа мамлакатларга ҳам тарқалиб, бир неча бор нашр қилинган. Мистиклар Аристотель таълимотини ўрганиш ва дин асосларини мантиқ жиҳатдан исбот этиш зарурлигини рад этдилар. Улар, диний қоидалар фақат «мушоҳада қилиш», яъни бирор-бир «мажусий фан» ёрдамисиз ибодат қилиш ва художўйлик йўли билангина ўзлаштирилади, дердилар. Мистиклар ана шу тахлитда майдонга чиқиб очикдан-очиқ реакцион мавкени эгалладилар. Аммо мистиклар схоластларга қараганда оз сонни ташкил қилганликлари сабабли мистиклар теология ва фалсафий обрў-эътибори билан боғланган эдилар, мистиклар орасида баъзан демократик кайфиятдаги мутафаккирлар пайдо бўлиб, улар ўз «мушоҳадалари»да ва «мулоҳазалари»да феодал тартибнинг ўзининг асл мохиятига танқидий назар билан қараб, бу тартибнинг «абадийлиги» ва «адолатлилиги»ни рад қилардилар ҳамда «янги замонлар» келишини, «буюк тўнтариш» яқин қолганлигини, «ер юзида тангри ҳукмронлиги» қарор топажанини олдиндан қаромат қилардилар. Масалан, XVI асрда бўлғуси черков реформациясининг энг кўзга кўринган радикал раҳбарларига таъсир кўрсатган мистик италиялик Иохим Калабрийский (ёки Флорский) (1145—1202) бўлиб, у тез орада ер юзида хусусий мулк бўлмаган, эксплуатация ҳам бўлмаган мукамал «минг йиллик ҳукмронлик» даври қарор топажанини олдиндан айтган эди.

Урта аср ереслари ва уларнинг ижтимоий характери. XI асрдан эътиборан Ғарбий Европада ереслар, яъни ҳукмрон феодал-католик черковига қарши бўлган ва, оқибат-натижада, кўп ёки

оз сонли динга ишонувчиларни черковдан ажратиб олган диний оқимлар таркала бошлади. Урта аср ересларининг равнак топиши шаҳарларнинг ўсиши билан алоҳида учинчи тоифа бўлган шаҳарликлар синфининг кучайиши билан, шаҳарликлар билан феодаллар ўртасидаги ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашиши билан чамбарчас боғланган эди. Ереслар ҳаракатида қатнашган шаҳарликларнинг феодал тузумга қилган ҳужумлари ўзига хос янги диний-идеологик шаклга эга бўлди. Одатда ереслар Ғарбий Европанинг шаҳар ҳаёти энг кўп ривожланган мамлакатларида ҳам вужудга келарди. Жанубий Франция, Жанубий Германия, Шимолий Италия, Нидерландия, Англия, Чехияда еретиклик ҳаракати ўчоқлари жуда кўп эди.

XI-асрнинг иккинчи ярмида вужудга келиб, энг кўп тарқалган ересъ— катарлар ереси бўлиб у Шимолий Италияда (Ломбарияда) ва айниқса Жанубий Францияда кенг ёйилган эди. Кч-арлар ҳаракатининг асосий маоказларидан бири бўлган Франциянинг Альби шаҳари номига нисбат берилиб, бу ҳаракатга зргашувчилар ҳам альбигойчилар деб аталган. Катарлар ҳаракатининг келиб чиқиши салиб юришлари билан алоқадордир. Европаликлар Шарқда бу ҳаракат билан танишиб, сўнг уни Ғарбий Европага олиб келдилар. Катарлар — альбигойчилар таълимотининг энг яқин манбаи болгарлар художўйлиги бўлиб, у ўз навбатида Византия павликанлигига ва Эрон манихейлигига ғоявий жихатдан асосланган эди.

Художўйлар сингари, катарлар ҳам жиддий дуализмга асосланган эдилар. Дунёда яхшилик билан ёмонлик, худо билан шайтон бир-бировларига рақиб бўлиб, доимо курашадилар, ташки дунё инсонга нисбатан ёвузлик, инеон танаси, яъни жонни кишанлаб турувчи материя ҳам ёвузликдир. Инсонинг муддаоси дунёнинг ана шу ёвузлигидан халос бўлишдир. Катарлар ташки дунёни (аслида, ҳукмронлик қилувчи феодал тартибни) коралаб, феодал католик черковининг, феодал давлатнинг зарурлигини рад этиб, урушларга, судларга ва бошқа феодал муассасаларига қарши бош кўтардилар. Катарлар ўзларипи «покизалар» ва «мукаммаллар» деб атардилар. Бирок, тўлиқ аскетизмни амалга оширишда ифодаланган «мукаммал» ҳаёт идеали катарларда оз сонли одамларга — уларнинг устозлари ва диний раҳбарларига нисбатангина қўлланиларди. Оддий, «авом» катарлар эса одатда мавжуд вазиятга мослашиб, оилали бўлардилар ва рўзғор ишлари билан шуғулланардилар ва х. к. Оддий, «авом» катарлар ўлим олдида махсус «таскин бериш» урф-одатидап ўтказилгач, «мукаммаллар» сафига ўтардилар ва, шундап қлип, ташки дунё билан батамом алоқани узардилар.

Катарлар ўзларининг алоҳида рухонийларига, алофий мажлисларига, алоҳида таълимот ва ҳаётга »Г] бўлиш билан католик черковини вайрон қилиб, унинг ТийЪСИридаи ку тулдилар. Фақат шаҳарликларгина эмас, балкп дунёв ...)феодалларнинг бир қисми ҳам ересга ихлосманд бўлиб, қў усан католик

черковига қарашли ер-мулкларни секуляризация қилиш умидида ереслик олдида тиз чўкдилар. Чунки еретиклар таълимотидан ана шу нарсалар мантиқан келиб чиқар эди. Иниокий III XIII аср бошларида Франциянинг жанубидаги еретикларга қарши салиб юриши уюштириб, ундакўп сонли шимолий француз феодаллари қатнашганлиги ва натижада бутун Лангедок хароб қилиниб, сўнг у француз короли мулкларига қўшиб олинганлиги юкорида кўрсатиб ўтилган эди¹.

Шаҳарда вужудга келиб, аммо кейин қишлоққа ҳам тарқалган иккинчи бир ересъ — в а л ь д е н с л а р ереси эди. У^лионлик савдогар Пётр Вальда номидан олинган бўлиб, Иётр ўз молу мулкани гадойларга улашиб берди, ўзи бўлса тавба-тазарру қилишни тарғиб қилди ва қашшокликка даъваг этди (XII асрнинг 70- йиллари). Бойликка, ижтимоий тенгсизликка ва адолатсизликка қарши норозиликни ўзида акс эттирган вальденслар таълимоти айниқса шаҳар плебей элементлари орасида ёйилди. Замондошлар вальденсл^р ересини кўпинча «Лион қашшоқлари ереси» деб ҳам атардилар. Аммо вальденслар ереси Жанубий Франция ва Жанубий Германия дехқонлари орасида ҳам тарқалди. Вальденслар ереси Швейцарияга ёйилди, бу ерда маҳаллий феодаллар томоиидан қуллик асоратига туширилмоқчи бўлган дехқонлар ана шу вальденслар диний байроғи остида маҳаллий феодалларга қарши бош кўтардилар. XIII—XIV асрларда кўп вальденслар Чехияда эди.

XIV—XV асрларда еретиклик ҳаракати айниқса кенг қанот ёйиб, у икки асосий оқимга: 1) папаликка қарши чиққан ва рухонийларнинг алоҳида тоифасини тугатишни ва ўзининг «анча арзон» бюргерлик черковини тузишни мақсад қилиб қўйган мўътадил бюргерлар ересига ва 2) жамиятни радикал — демократик антифеодал руҳда ижтимоий ислох қилиш программасини ўртага ташлаган дехқон-плебейлар ереисга кескин суратда ажралади. Чунончи, Англияда виклефизмдан ажралиб чиққан лоллардизм у билан бир қаторда ривожланди, лоллардизм вакиллари (Жон Болл ва бошқалар) 1381 йилдаги кўзғолонда актив қатнашдилар. XV аср бошларида Чехиядаги таборийлар чех дехқонлари ҳаракатига бошчилик қилиб, урушнинг боришида Ян Гуснинг издошлари бўлган чашниклар билан алоқани уздилар.

Католик черковининг ереслар билан кураши. Католик черкови еретиклик ҳаракатига қаттиқ жазо чоралари қўллаш билан жавоб берди. Еретикларга қарши салиб юришлари уюштириш папаликнинг ересликка қарши олиб борган курашининг кўпдан-кўп методларидан бири эди. И н к в и з и ц и я еретиклар билан курашда ғоят қатта аҳамият касб этди. Еретикларни илдизи билан йўқ қилиш учун тузилган махсус суд инквизиция (латинча— «текшириш» сўзидан) деб аталарди. Инквизиция суди чакимчиларнинг (қисман исми номаълум одамларнинг) берган маълум

¹ XI—XV асрларда Франция деган XVIII бобга қаралсин.

мотларига асосланиб иш кўрувчи махфий ташкилот бўлиб, у айбланувчиларни жуда қаттиқ қийноқ-азобга дучор қиларди ва иш аксар айбланувчиларни қатл қилиш (оловда ёқиш) билан тамом бўларди; уларнинг мол-мулклари эса мусодара қилинарди. Еретикларни оловда ёқиш юбориш оммавий тус олган эди. Еретикларни қатл қилиш ўзига хос ошкора диний «байрам» {Испаниядаги аутодафе ва бошқалар}га айланар эди. Дунёвий феодализм ҳокимияти, жумладан, ҳукм қилинган еретиклар молу мулкининг улкан улушини олиш ииятида одатда инквизицияга тўла-тўқис ёрдам кўрсатарди.

Иннокентий III давридаёқ инквизиция янги монахлик ордени бўлмиш доминиканлар, ёки «ваъзхон-биродарлар» қўлига батамом топшириб қўйилган эди. Доминиканларнинг бу янги монахлик ордени еретиклар билан махсус кураш олиб бормоқ учун испаниялик дворян Гусман Доминик томонидан (1207—1208 йилларда) таъсис этилган эди. Яна шу Иннокентий III даврида пайдо бўлган иккинчи бир монахлик ордени, яъни францисканлар ордени тахминан худди шу вақтларда (1209—1210 йилларда) италян Франциско Ассизский томонидан тузилган эди. Бу «гадойлар ордени» нинг муддаоси шаҳар камбағалларини ереслик хавф-хатаридан четга тортиш эди. Францисканлар садақ тилаб тирикчилик қилиб, хусусий мулкка эга бўлмасликлари керак эди. Улар дағал матодан кийим кийиб, ҳар доим яланг оёқ юришлари, белларига арқон боғлаб олишлари лозим эди ва ҳ. к. Кейинчалик, орадан сал вақт ўтмай, францисканлар ордени ҳам анчагина молу мулкка эга бўлиб олди.

Шу тариха черков орденининг «фақирлиги»ни рўқач қилса-да, лекин бу нарса муваққат ва нисбий бир ҳол эди, аслида эса папанинг меҳнатқашлар оммаси масаласида очиқдан-очиқ, қўпол демопогия билангина шуғулланганлиги маълум бўлиб қолди.

Урта аср архитектураси. Урта асрлар ўзидан кейин архитектура санъатининг кўп улкан ёдгорликларини қолдирди. Урта асрларнинг дастлабки юз йилликларида (тахминан, Карл Буюк замонида) бинокорлик техникасидаги заифлик ўрнини бундан кейинги асрларда бинокорлик санъатидаги катта юксалиш эгаллади.

IX—XIII асрлар замонида Европада иккита асосий архитектура услуги роман ва готик услуги ўрин алмашиништи. Замон идеологиясига мувофиқ Европанинг турли мамлакатларидаги собор черковлари — ибодатхоналари роман ва готик архитектурасига мансуб бўлган энг кўп ёдгорликлардир. Каролинглар замонида ривожлана бошлаган биринчи услуб (яъни роман услуби)нинг номи қадимги Римдаги биноларга тақлид қилишдан келиб чиққан. Ҳақиқатда, роман архитектура услуби антик, яъни рим услубига қараганда хийла дағалроқ тақомиллашмаган ва ғализроқ эди. Роман услубидаги соборларнинг деворлари қалин, гүмбазлари нисбатан паст, устунлари йўғон ва пакана, ромлари камбар ва кичик бўлиб, улар ўша давр (IX—

XII асрлар)даги бинокорлик техникасининг ҳали заиф эканлигини ва сиёсий вазиятнинг ўзини ҳам оппа-очик акс эттирардилар, бунга сабаб шуки, бу даврда феодализм урушлари ва ўзаро низо-жанжаллар ҳар доим давом қилиб, душмаи ҳужумлар қилган пайтларда бу черковлар маҳаллий аҳолининг қочиб кириб жон саклайдиган қалъаларига осонгина айлантирилар эди.

XII—XIII асрларда ривожланган ва кейинги асрларда дастлаб Францияда, кейин эса Европанинг бошқа мамлакатларида раванқ топган готик архитектураси техника жиҳатдан ғоят антиқа ва мукамалроқ эди¹.

Готик архитектурасининг характерли хусусияти шунда эдики, архитектор бинони мумкин қадар баландроқ қилиб қуришга иштирокида. Ярим доирани кубба пештоқ ўрнига учи найза пештоқ қилинадиган бўлди. Готик услубидаги соборларнинг ички қисмида баланд ва кўркам қилиб- ишланган устунлар кўп. Соборларнинг деразалари катта-катта бўлиб, уларнинг ойналарига рангбаранг бўёқлар берилган эди. Бўрттириб ишланган зийнатларнинг мўллиги, яъни Г^йқаллар барельефлар, осма пештоқлар, ажойиб қилиб ўйиб ишланган тошлар бипонинг ҳам ташки, ҳам ички томонини безатиб турар эди. Битта ёки бир нечта балаид миноралар ва улғувор эшиклар готик услубида қурилган бинони алоҳида шохона қилиб кўрсатарди. Готик собори ўрта аср шаҳарининг ўзига хос архитектура маркази ҳисобланарди.

Роман архитектураси ёдгорликларидан энг машҳурлари Францияда Пуатье ва Арль соборлари, Германияда Шпейер, Бормс, Майнц, Аахен соборларидир. Готик санъатининг энг яхши ёдгорликлари Париждаги Бибимарьям (ибодатхонаси) собори, шунингдек, Францияда Руан, Реймс ва Шартр соборлари, Англиядаги Лондон Вестминистрлик аббатлиги ва Линкольн шаҳаридаги собор, Италиядаги Милан собори, Чехиядаги Прага собори, Польшадаги Краков собори ва бошқалар ҳисобланади.

Готик архитектурасининг граждан бинолари орасида Брюсселдаги шаҳар ратушаси, XV асрдаги машҳур француз молиячиси Жак Қернинг Буржадаги уйи, Амбуаздаги (Францияда) король қасри ва бошқалар бор.

Роман ва готик услубларидан ташқари, ўрта аср архитектураси яна иккита услубдан: Италиядаги византия услубидан {Венецияда — авлиё Марк собори, қисмаи дождлар саройи ва б.) ҳамда Испаниядаги араб (мавр)лар услубидан (энг машҳур ёдгорликлар Гранадада арабларнинг Альгамбра номли собиқ сарой-масжиди, ҳозирги Севилье собори ва Севильядаги Алькасар қасри²) кенг фойдаланди.

¹ Готик архитектурасининг ватани Шимолий Франциядир. «Готик» номи гуманистлар таъсири остида кейинроқ пайдо бўлган, чунки улар ўрта аср давридаги барча нарсалар «готик» (яъни готларники) ва «варварларники» деб ҳисоблардилар.

² Урта аср архитектураси ва тасвирий санъати тўғрисида В. Ф. Семенов ва А. А. Кирилловларнинг «Альбом по истории средних веков» деган китобида (М., Учпедгиз, 1960) батафсил материал берилди.

Рицарлар маданияти. Феодал жамиятининг ҳар бир синфи черковнинг диний раҳбарлигини тан олар экан, айна вақтда, у ўз кайфиятлари ва идеалларини акс эттириб, ўзининг алоҳида маданиятини ҳам ривожлантирди. Дунёвий феодалларнинг ҳоким синфи, яъни кенг маънодаги рицарлар XIII асрда урф-одатлар, услўб, дворянлик назокати, турли хил дунёвий, сарой ва ҳарбий-рицарлик кўнгил очишларнинг мураккаб тартибини яратди. Урта асрларнинг сўнгги асрларида айниқса р и ц а р л и к т у р н и р л а р и, яъни қурол-яроғ ишлата билишдек феодалнинг ҳарбий касбини акс эттирадиган рицарлик мусобақалари деган қисми кенг тарқалди.

Рицарлар орасида рицарларнинг жасоратини осмонларга кўтариб мактаган ҳарбий кўшиқлар вужудга келди. Кейинчалик ҳарбий кўшиқлар йиғиндиси бутуи-бутун дostonларга айланди. Улар орасида XI асрда Шимолий Францияда вужудга келган ва XII асрда батамом ишланган «Роланд ҳақидаги кўшиқ» айниқса машҳурдир. Қарл Буюкнинг Испанияга қилган юришларининг идеаллаштирилган шакли бу кўшиқнинг мазмуни бўлди. XII асрда Испанияда майдонга келиб, халқ қахрамони бўлмиш «Менинг Сидим ҳақидаги кўшиқ» номли дoston ҳам ана шундай қахрамонлик дostonларидаи биридир. Бу дostonда испан халқларининг арабларга қарши олиб борган кўп асрлик кураши ўз аксини топган. XIII аср бошларида Германияда вужудга келган «Нибелунглар ҳақида кўшиқ» номли дoston учинчи энг йирик дoston ҳисобланади. Бу дostonда афсонавий элементлар илк ўрта аср замонларидаги халқ ривоятлари билан (Брунгильд, Аттила ва «бошқалар тўғрисидаги ривоятлар») ҳамда кейинроқ замондаги рицарлик ҳаёти (XII—XIII асрлар) билан чатишиб кетган..

XII асрда рицарлик романлари пайдо бўлиб, улар тез орада кенг тарқалади. Европанинг турли мамлакатларидаги рицарлар Шарққа қилинган салиб юришлари жараёнида бир-бирлари билан таниша борган ва узоқ-узоқ мамлакатлар ҳақидаги таассуротлари билан бойиганларидан кейин, бу мамлаҳатлар тўғрисида турли рицарлик саргузаштлари проза шаклида баён қилинди. Қадимги Британия қироли Артур ҳақида ёзилган романлар цикли айниқса катта шухрат қозониб, у Англияда ва Францияда севилиб ўқиладиган бўлди ва Амадис Галльский тўғрисидаги романлар Испанияда, Франция ва Италияда кенг тарқалди.

Шаҳар маданияти. Урта асрлар замонида муҳим сиёсий роль ўйнаган ўрта аср шаҳари маданиятни раванқ топтириш учун ҳам кўп иш қилди. Узининг антифеодал хусусиятлари олдипроқ иамоён бўлган дунёвий адабиёт, аввало, шаҳарда тез муваффақиятларга эришди. XII—XIII асрлардаёқ шаҳарларда ф а б л и о (французларда), ёки ш в а н к л а р (немисларда) деб аталган формада сатирик асарлар майдонга кела бошлади, бу сатирик асарлар феодалларни масҳара қилиб, улар устидан заҳарханда-

лик билан куларди. Италиянинг шаҳар повестларида (новеллаларида) ҳам феодалларга қарши сатирик моментлар кўп учрайди.

XIII асрда Францияда узил-кесил таркиб топган «Тулки ҳақида роман» номли сатирик асар умумевропада ном чиқарган эди. Бу сатирик асарда доим доғули Тулки томонидан алданадиган оч ва тамагир бўри образида феодаллар тасвирланган эди. XIII асрда икки француз авторлари рицарь Гильом де Лорис (1- қисм) ва шаҳарлик Жан де Мен (2- қисм) томонидан бадиич тилда ёзилган «Гул ҳақида роман» номли ажойиб катта бир асар Европанинг деярли барча мамлакатларида зўр шухрат қозонди. Шеърый тилда ва мифология-мажозий тарзда ёзилган бу «Гул ҳақида роман»да, айниқса унинг иккинчи қисмида реалистик хусусиятлар бор. Романда руҳонийларга ва Рим папасининг ўзига, қороль деспотизмига қарши ўзининг зодагонлиги билан мактападиган феодалларга қаршй ҳужум қилинади. Де Мен, инсоннинг чинакам олижаноблиги унинг зодагон авлод-аждодга мансублигида эмас, балки унинг шахсий ақл-идрокида ва ахлоқий гўзаллигидадир, деган фикрни олға суради ва кейинроқ бу фикрни гуманистлар давом эттирадидлар.

Шаҳарда ўрта аср театри ҳам яратилди, аввало у м и с т е р и й ш а к л и д а бўлиб, яъни тавротниинг турли мазмундаги драматик сахналари кўринишида иш олиб борди. Кейин бу драматик асарларга аста-секин дунёвий, ҳаётий материаллар киритилди, бу материаллар кўпинча форс формасидаги кулги-сатирик характерда бўлар эди.

Рицарлар сингари, шаҳарликларнинг ҳам ўзлари кизикқан оммавий кўнгил очишлари бўларди, аммо булар рицарларникидан бошқача турда бўлади. Бу кўнгил очишларнинг бири карнавал бўлиб, карнавал киш охирида, рождество билан баҳорги катта рўза ўртасида қилиниб, шаҳарликлар музика чалиб ва юзига ниқоб кийиб кўчаларда юрганлар. Италия шаҳарларида XIII аср охири ва XIV аср бошларидаёқ уйғониш даврининг янги маданияти вужудга келади.

Халқ ижоди. Урта асрлардаги дехқонлар маданияти асосан фольклор, исми номаълум оғзаки ижод тарзида бўлиб, унинг бир қисми латин ва миллий тилларда турлича текстларда ёзилган ва бизгача етиб келган, бошқа қисми ёзилмай қолган бўлса-да, лекин адабий асарларга узвий бир парча бўлиб кирган ҳамда ундан халқ оханглирининг манбаи сифатида фойдаланилган. Халқ ўйинлари—христиан дини жорий этилмасдан бурунги мажусийлик замонларидаги қадимий хороводларнинг рақслари, турли лирик кўшиқлар — севги кўшиқлари, зиёфатларда айтиладиган кўшиқлар ва тўй лапарлари, кўмиш маросимида айтиладиган марсиялар, турли хил ва кўп сонли чўйчақлари, қахрамонлик афсоналари, мақоллар, маталлар, топишмоқлар ва бошқалар халқ фольклорининг хилма-хил формалари апа шулар эди. Халқ поэзиясининг формалари яратилиб, кўз қорачиғидай сақланиб

келди ва авлоддан-авлодга ўтиб борди, бу формалар тобора мураккаблашиб, равнақ топиб ва такомиллашиб, умуман, халқ ҳаётини, унинг кайфият ва орзу-умидларини ғоят даражада равшан акс эттирди. Шаҳар шоирлари фольклорнинг анчагина қисмидан фойдаландилар. Жумладан, асосан қишлоқда пайдо бўлган афсонавий эпос, юқорида айтиб ўтилганидек, шаҳарнинг ҳикоявий сатирасида кенг фойдаланиладиган бўлади. Урта асрларнинг энг йирик поэмалари юқорида айтиб ўтилганидек аввало, халқ оғзаки ижодидан манба сифатида фойдаландилар. «Нибелунглар ҳақида кўшиқ» туғрисида худди шундай демок керак.

Кўпчилик қисми, шунингдек, халқ оммаси орасидан етишиб чиққан, исми номаълум авторларга мансуб бўлган ва қишлоқ билан чамбарчас боғланган халқ ижодининг ўзига хос тури — халқ балладаларидир. Бундай балладалар ўрта аср Англиясида ва Шотландияда айниқса кўп сақланган. Халқ балладаларида ўрта аср қишлоғининг ҳаёти, деҳқонлар, оммасининг феодалларга муносабатлари, ўрта асрларда турли кўринишда намоеън бўлган халқ ҳаракатлари, халқ онгида у ёки бу кўринишда юз берган энг муҳим тарихий воқеалар акс этган.

Деҳқонларга яқин турган шаҳарнинг қуйи табақа аҳолиси ҳам ўрта асрлар давомида ўз маданиятини ривожлантирдики, у шаҳарнинг ўзига хос плебей халқ поэзиясида ўз аксини топди. Бу поэзиянинг ифодачилари- ва халқ санъатининг бу билан боғланган формалари—шаҳар жонглёрлари (цирк артистлари) ва шпильманлари (дарбозлари) бўлиб, улар одатда шаҳар ярмаркаларида ва бозорларда ўз хунарларини намойиш қилардилар. Умуман қадимги Русьдаги скоморохлар (найрангбозлар) га ўхшаб кетадиган жоиглёрлар ва шпильманлар қисман халқ кўшиқларини, қисман ўзлари ёзган янги кўшиқларни исро этувчи ҳофиз ва музикантлар эдилар. Улар қисқа сахна асарларини кўйиб, бу асарларда кўпинча сатирик тарзда турли тоифаларнинг афт-башараларини очиб ташлардилар. Жонглёрлар ва шпильманлар айна замонда ҳам акробат, ҳам масхарабоз, ҳам кизикчи эдилар. Кўп сонли маҳаллий аҳоли ва шаҳарга келган деҳқонлар уларнинг томошабинлари эдилар.

Халқ санъати бу оддий турининг ижтимоий аҳамияти анчагина катта эди. Томошабинларнинг кўплаб келиши шуни кўрсатарди. Вақт ўтиши билан, яъни ўрта аср жамиятида ижтимоий зиддиятлар кескинлаша бориши билан, жонглёрлар билан шпильманларнинг сахна асарлари тобора ўткирлаша ва кўпчиликни кизиктира бошлайди. Бу сахна асарлари, бир томондан, меҳнатқашлар ўртасида ҳамкорлик ҳиссини уйғотса, иккинчи томондан, золим феодалларга ва шаҳар бойларига нисбатан нафрат ҳиссини алангалантиради. Буларнинг ҳаммаси ҳоким синфларнинг жонглёрларни ва шпильманларни қувғин остига олишига сабаб бўлди. Католик черкови уларга айниқса ёмон кўз билан қарарди. Черков соборлари жонглёрлар билан шпильман-

кулларга айлантирдилар. Енгилганларнинг барча молу мулки мўғул ўрдаларининг ўлжаси бўлиб қолди. Мўғуллар Урта Осиёдаги ирригация системасини яқсон қилдилар (жумладан, улар Марв яқинидаги машҳур Мурғоб тўғонини бузиб ташладилар).

Чингизхоннинг энг яқин нойонлар бошчилигидаги мўғул кўшинларининг бир қисми Каспий денгизининг жанубий соҳили бўйлаб Закавказьега ўтиб кириб, сўнг Кавказ (Дарбант дари-си) орқали Донга, кипчоқ чўлига чиқди. Бу ерда, Калка дарёси бўйида, мўғуллар 1223 йилда биринчи марта руслар билан тўқнашдилар, руслар кипчоқ (половец)ларнинг иттифоқчиси сифатида уларга ёрдам бермоқчи бўлган эдилар. Русь князлари билан кипчоқ князларининг бир-бирлари билан келишмасдан ҳаракат қилишлари оқибатида иттифоқчилар мағлубиятга учрадилар.

Чингизхон давлатининг идора қилиниши ва ижтимоий характери. Чингизхон вафот этган фурсатга келиб, 1227 йилда мўғул давлати жуда улкан территорияни, яъни шарқда ҳозирги Охота денгизи соҳилларидан тортиб ғарбда Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилиб кетган территорияни эгаллар эди. Мўғулистоннинг ўзидан ташқари, унга Шимолий Хитой, Урта Осиёнинг катта бир қисми, Жанубий Сибирь, Кавказнинг бир қисми қирар эди. 1235 йилдан бошлаб мўғулларнинг расмий пойтахти Орхон дарёси бўйидаги Қорақурум шаҳари бўлиб, у том маънодаги шаҳардан кўра, тезроқ ҳарбий маизилни эслатарди. Янги давлат очикдан-очик ҳарбий характердаги давлат эди. Кўплаб қўшин ташкил этилиши, тобе этилган аҳолидан хирож йиғиш, бўйсундирилган халқларни бостириш — Чингизхон ва унинг энг яқин ёрдамчилари кўпроқ ама шу нарсалар билан банд бўлдилар. Қўшинлар танлаб олиш тажрибасига асосланиб, мўғул ҳукумати истило қилинган мамлакатларни ҳарбий белгига кўра маъмурий жиҳатдан бўлиш усулини жорий қилди, Мамлакатлар туманларга бўлинди, бу тегишли территориядан хирож йиғадиган қўшиннинг айнан «10 минг кишилик отряди», «минг кишилик отряди» ва «юз минг кишилик отряди» деган маънони билдирарди. Маъмурий округлар ва райТжларнинг бошлиқлари ҳам туманлар, мингбошилар, юзбошилар ва бошқалар деб аталарди.

Истило қилинган мамлакатларни идора қилишда бошқа варварлик хусусияти ҳам кўринди, Чингизхон ўзининг оила аъзоларига удел (у^нУ^с)¹¹³ ажратиб берди. Мўғул давлатининг барча бепоён мулклари Чингизхон оиласининг «вотчинаси», мерос мулки деб жўнгина қараладиган бўлди.

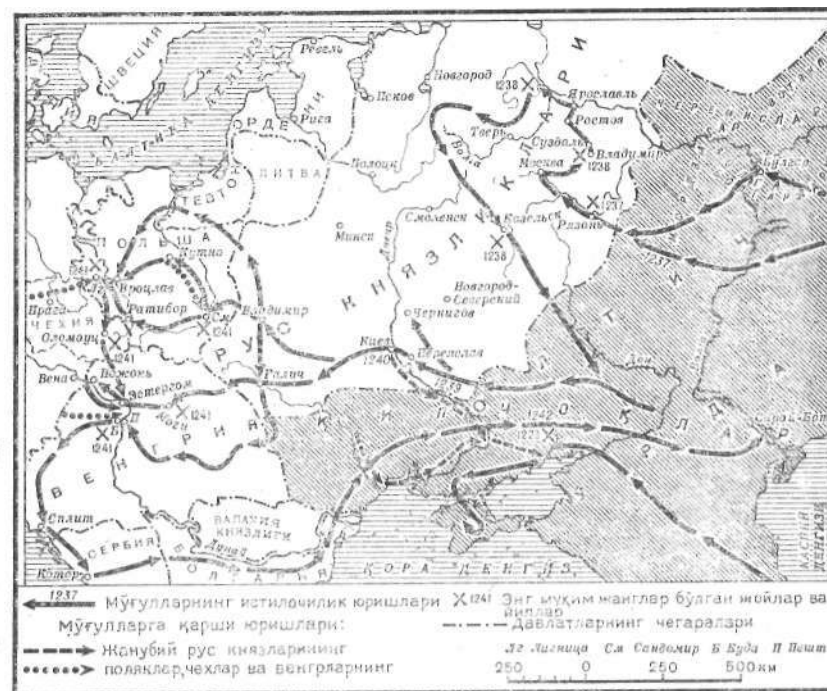
Тез фурсатда, Чингизхон ҳали ҳаётлик пайтида, хусусан, унинг вафотидан кейин эса туманлар, мингбошилар ва бошқа ҳарбий граждан бошлиқлар тобе этилган деҳқон аҳолисини эксплуатация қилган йирик заминдорларга айлана бошладилар. Истилолардан бурунги даврда мўғулларда таркиб топган ва зодагонлар томонидан яйловлар ҳам энг кўп сонли подалар бо-

сиб олишни ўзига таянч қилиб олган «кўчманчи феодализм» эски дехқончилик маданияти мавжуд бўлган мамлакатларда одатдаги дехқончилик типидagi феодализмга айланди. Мўғуллар истило қилган турк халқларидаги феодализмнинг бундан бунинги ривожига ғолибларнинг маҳаллий, анча ривожланган феодал муносабатларнинг янги формаларига ўтишини ейгиллаштирди. Хоразм феодаллари ва бошқа феодалларнинг анчагина қисми мўғулларга ихтиёрий равишда бўйсуниб, тезда мўғул зодагонлари билан қўшилишиб кетишди.

Мўғулларнинг Чингизхон вафотидан кейинги истилолари; 1227 йилда Чингизхон Мўғул давлатини ўзининг тўртта угли ўртасида тақсимлади. Улуғ хон унвонини, асл Мўғулистонни ва Шимолий Хитойни Чингизхоннинг учинчи ўғли Угадай олди. Чигатой номли иккинчи ўғли Амударёнинг шаркидаги Урта Осиё ерларини олди. Урта Осиёнинг ғарбий қисми, шу жумладан, Шарқий Эрон ва Шимолий Ҳиндистон Чингизхоннинг тўртинчи ўғли Тўлуйга тегди. Чингизхоннинг катта ўғли Жўжи мамлакатлар тақсимоли вақтида қазо қилган эди. Жўжининг ўғли Ботухонга Иртиш дарёсидан тортиб Урал тоғларигача чўзилиб кетган Ғарбий Сибирь ва сўнгра Шимолдан Каспий ва Орол денгизларига туташган территория, шу жумладан, Жаиубий Урал тоғи этаклари берилди.

Чингизхоннинг ворислари унинг истилоларини давом эттирдилар. 1235—1242 йилларда Ботухон Шарқий Европада жуда катта истилолар қилди. У Русьни, Волга билан Дон дарёлари этакларидаги Кама болгарларини, кипчоқлар ва бошқа халқларни ўзига бўйсундирди. Мўғуллар Венгрия, Чехия (Моравия) ва Польшага ўтиб кирдилар. Уларнинг қўшинлари қисман Сербия ва Болгария территорияси орқали ўтдилар. Урта Осиёни истило қилган вақтдаги сингари, татар-мўғуллар Европада ҳам ўзларидан кейин ҳамма жойни-дахшатли вайронга ва харобазорга айлантдилар. Юз минглаб кишилар ҳалок бўлди, гуллаб-яшнаб турган шаҳарлар вайроиага айланди. Аҳоли ўрмонларга қочиб жон сақлади. Аҳолининг қолган қисмига оғир хижоқ солинди.

Русларнинг қахрамонона қаршилик кўрсатиши мўғулларни холдан тойдирди ва Ғарбий Европани вайронликдан қутқариб қолди. Шарқий Европадаги бошқа халқлардан чехлар билан поляклар татар-мўғулларга-қарши курашда жуда активлик кўрсатдилар. 1241 йил апрелида Силезияга бостириб кирган мўғуллар Лигниц шаҳарига яқин жойда бирлашган поляк ва пемис рицарь отрядларини янчиб ташлади. Мўғуллар Моравия территориясига кирдилар. Бироқ чех-моравия рицарлари Оломоуи шаҳари яқинида (1241 й. июнь) Ботухон қўшинларининг бир қисмини енгди. Ана шундай таҳлика остида қолган пайтда герман императори Фридрих II Штауфен жуда пассивлик кўрсатди. Агар герман императори мўғуллар хужумига қарши курашда Венгрия қиролига ёрдам бергудай бўлса, у (венгр қироли)

XIII асда мўғулларнинг Европада босиб келиши

Германия империясига хатто (ленник) вассал бўлишга ҳам розиман дейишига қарамай, Фридрих II Штауфен венгрларга ҳам, полякларга ҳам ҳеч қанақа ёрдам кўрсатмади. Император Европада кўрқув солган мўғул хавф-хатарига қарши ёрдам кўрсатишнинг бирор-бир амалий тадбирларини кўриш ўрнига Европанинг христиан қоролларига ва герман князларига биргина «циркулярлар ёзиш» билангина чекланди.

30 ва 40-йилларда мўғуллар бутун Закавказьени — Грузия, Армения ва Озарбайжонни истило қилдилар.

Урта Осиёда мўғулларнинг истилолари Чингизхоннинг бошқа невараси — Тўлуйнинг ўғли Хулагу давом қилди. Хулагу 50 ва 60-йилларда Эронни, Месопотамияни ва Сурияни босиб олди. 1258 йил бошларида Хулагу Бағдодни олди. Бу вақтга келиб Бағдоднинг сиёсий аҳамияти кўпдан тушиб кетган эди. Аммо бу шаҳар энг катта савдо-саноат ва маданият маркази бўлиб қолаверди. Бағдодда кўпдан-кўп мухташам бинолар бор эди. Араб ва бошқа шарқ адабиётининг қимматбахо

¹ К. Маркс. Хрбнологик кўчирмалар, «Маркс ва Энгельс архиви», V т. 226-бет.

тўпламлари сақланадиган катта-катта кутубхоналар, шунингдек, бадиий хунармандчилик асарларининг энг бой коллекциялари Вағдод шахрига ҳақиқий шухрат бағишлаган эди. Халифалар пойтахти бир хамла билан олинди. Мўғуллар уч ҳафтадан кўпроқ шахарни ваҳшиёна тарзда таладилар. Вағдод шахрига ўт қўйилиб, шахар ва ундаги барча қимматбаҳо бадиий бойликлар батамом йўқ қилиб ташланди. Аббосийлар авлодидан бўлиб, бу вақтда мусулмонлар оламига диний жиҳатдангина ҳокимият юргизиб келаётган халифа Мустасим асирга олинди ва Хулағунинг буйруғига биноан, бўғиб ўлдирилди.

Шу вақтда мўғуллар Хитойнинг жанубий вилоятларини эгаллаш учун Хитойга қарши курашмоқда эдилар. Угадай ворисларининг ўрнини олган Хубилайхон (Хулағунинг укаси) 1279 йилда бутун Хитойга император бўлди (Пекин шахрини ўзига пойтахт қилди). Хубилайхон асос солган мўғул-хитой династияси Юань династияси деб аталди.

Мўғул истилоларининг Европа ва Осиё учун аҳамияти. Мўғулларнинг XIII асрдаги истилолари Европа ва Осиё тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу истилолар Европа тарихида аввало Россиянинг аҳволига таъсир қилди. Татар-мўғуллар ҳужуми натижасида Россиянинг таракқиёти тўхталиб қолди, аммо унинг соп-саноксиз қурбонлари эвазига Ғарбий Европа мамлакатларининг осойишта ривожланиши таъминланди. Бироқ мўғуллар истилоси натижасида Русь элининг иқтисодий ва маданий ҳаётида юз берган тушқунлик оқибатда йўқотилади, руслар мўғуллар истибдодини ағдардилар. Татар-мўғулларга қарши курашда рус миллий ҳаётининг мустаҳкам маркази — Москва вужудга келди. Аммо кураш халқ оммасидан жуда кўп қурбонлар талаб қилди. Мўғуллар ҳукмронлик қилган даврда Русьнинг қадимги маданий марказлардан — Византиядан ва жанубий славянлардан алоқаси узилиб қолди. Қолбуки, Русь кўп асрлар давомида Византия ва жанубий славянлар билан алоқа қилиб келар эди. Шу билан бир вақтда, мўғуллар ҳукмронлик қилган даврда Русь Ғарбий Европа мамлакатлари билан ҳам нормал иқтисодий ва бошқа хил муносабатларни ривожлантира олмади, ўрта асрларнинг сўнгги асрларида Ғарбий Европа мамлакатлари ўз ишлаб чиқарувчи кучларини бирмунча тез ривожлантирмоқда эди.

• Татар-мўғуллар ҳужуми Венгрия ва Польшанинг ривожлашига ҳам ёмон таъсир қилди. Бу мамлакатлар мўғулларнинг ҳужумидан Русьга қараганда беқиёс даражада кам зарар кўрган бўлсалар-да, лекин улар ҳам заифлашган эди. Буни натижасида Венгрия билан Польша герман феодалларига қарам бўлиб қолди, герман феодаллари Венгрия билан Польшанинг миллий давлат бўлиб яшашига жиддий хавф солдилар.

Мўғуллар истилоси Осиё мамлакатлари бошига ҳам қаддан ташқари оғир мусибатлар солди. Қадимги иқтисодий ва маданий марказлар вайрон қилинди, ирригация системаси-бузилиб,

яроксиз холга келтирилди, жуда катта мўғуллар давлати вужудга келтирилган бўлса ҳам қадимий савдо йўллари хувиллаб қолди, ҳолбуки, бундай, давлатнинг пайдо бўлиши Осиёдаги «бирлашган» мамлакатлар орасида савдо-сотик ишларининг янада қизиқ кетишини таъминлаши лозим эди. Бундай бўлиши мумкин эмас эди, чунки, бир томондан, мўғул истилолари маҳаллий аҳоли ҳаётининг туб негизи — ирригацияга батамом путур етказган бўлса, иккинчи томондан, мўғуллар «империяси»нинг ўзи ҳам тез вақт ичида парчаланиб кетди.

Чингизхон ворислари бир династияга мансуб бўлса ҳам, улар бир-бирларига қарши шиддатли урушлар олиб борди., Чингизхоннинг ўғли Угадай авлодларини Хулағулар батамом қириб битирди. Феодал муносабатлар тобора авж олиши муносабати билан Урта Осиёнинг ўзида тамомила феодал тарқоклик вужудга келди. Бошда Чингизхоннинг ўғиллари ва неваралари бошчулик қилган улус-давлатлар XIII асрнинг иккинчи ярмида бир неча ўнлаб улусларга (бекликларга) бўлиниб кетди: бу улусларнинг тепасида қисман Чиғатой ва Хулағу династияларидан бўлган, қисман бошқа жойлардан кўчиб келган мўғул феодаллари ҳамда маҳаллий турк зодагонларининг уруғ ва авлодларидан бўлган бек ва амирлар турар эди.

XXXIII В О Б

ЎРТА ОСИЁДА ТЕМУР ДАВЛАТИ

XIV аср ўрталарида Урта Осиёдаги феодал давлатлари.

Чингизхон барпо қилган Мўғулистон империяси XIII аср охирида бир-бири билан мутлақо боғланмаган бир неча мустақил давлатга бўлиниб кетди. Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатой ворислари ҳукмронлик қилган Урта Осиё XIV асрда ўз навбатида бир неча қисмга бўлинди. Еттисув ва Шарқий Туркистон алоҳида давлат — Мўғулистонни ташкил қилди; икки дарё — Амударё билан Сирдарё оралиғида маркази Самарқанд шахри бўлган Мовароуннаҳр давлати яна ажралиб чиқди. Амударёнинг қуйи оқимида бир оз кейинроқ, XIV асрнинг 60-йилларида маркази Урганч шахрида бўлган мустақил Хоразм давлати вужудга келди. Мўғулистон хонлари билан Мовароуннаҳр хонлари ўртасида ҳокимият учун ва низоли территориялар учун деярли тўхтовсиз уруш давом этарди. Мўғул ва турк қабилалари аста-секин чорвачилиқдан деҳқончиликка ўта бошладилар. Айни вақтда мўғуллар ва туркларнинг маҳаллий аҳоли билан этник қўшилишидан иборат мураккаб жараён рўй бериб, натижада янги замонавий халқлар — тожиклар, ўзбеклар ва бошқалар шакллана бошлади. Мўғулистоннинг бостириб келган мўғул оқсуяклари

Мовароуннахрни ғоят хонавайрон килдилар. Мовароуннахр шахарларининг таланиши, ирригация иншоотларининг вайрон қилиниши, маҳаллий аҳолидан ҳа деб\солиқ талаб қилинавериши меҳнаткашлар аҳволига оғир таъсир қилди. Айни вақтда бу даврда ҳали сақланиб қолган маҳаллий ва келгинди-турк ва мўғул озод дехқон аҳолиси хон иқтидорларига — шаклланаётган феодаллар синфига тобора қарам бўлиб қолаётган эдилар. XIV асрда Урта Осиёда феодал ер эғалигининг асосий формаси суюрғол ҳисобланарди. Беклар ва бошқа суюрғол эгалари ҳарбий ҳисобланиб, хонларнинг чақириғига биноан, ўз мулкларининг катта-кичиклигига мувофиқ тарзда жангчиларни йиғиб, юришларда иштирок этиш учун етиб борардилар. Бу мулклар одатда анча катта бўлиб, дехқончилик воҳаларининггина эмас, баъзан бутун-бутун шахарларни ҳамда кўчманчи аҳоли яшайдиган яйлов ерларни ҳам ўз ичига оларди. Ерларнинг катта қисми хонлар ва уларнинг яқин қариндошлари қўлида қолган эди.

Икки томонлама солиқлар меҳнаткаш аҳоли зиммасига оғир юк бўлиб тушган эди. Бир томондан, дехқонлар ва шахарликлар ўзларининг бевосита хўжайинлари бўлган айрим феодалларнинг харажатларини қоплашлари керак бўлса, иккинчи томондан, хоннинг жуда кўп солиқ йиғувчилари тўплаб оладиган хилма-хил жуда оғир давлат солиқларини тўлашга мажбур эдилар. Дехқонлар ва шахарликлар хон чопарлари йўлидаги бекатларнинг харажатларини қоплашдан тортиб, тўғон, канал, йўл ва шу сингарилар қуриш ва ремонт қилишгача бўлган натурал мажбуриятларни бажарар эдилар. Кўпдан-кўп мусулмон руҳонийлари ҳам аҳолидан анчагина даромад оларди. Солиқларни хонга олдиндан тўлаб, кейин аҳолидан бир неча баравар кўп солиқ йиғиб олиш эвазига жуда бойиб кетган савдогарлар, шахар ва қишлоқлардаги кўплаб сўдхўрлар айниқса ўзларининг охириги маблағларини беришга мажбур бўлган хунармандлар ва дехқонлар нафратига дучор бўлдилар. Қулчилик укладининг сақланиб қолганлигини XIV асрда Урта Осиёда ривожланаётган феодал жамиятининг характерли белгиси сифатида кўрсатиб ўтиш керак. Шахарда ҳам, қишлоқда ҳам қуллар кўп эди, катта қул бозорларида ғолиб феодаллар асир олинган кишилардан юзлаб ва минглабини қул қилиб сотардилар.

Феодализм шаклланаётган вазиятда, қабилачилик ҳали тугамаган ва ҳарбий феодал-қабила оксуяқлари мавжуд бўлган шароитда, мўғул ва турк хонлари, амирлари ва беклари ўртасида неча ўн йиллар давом этган ўзаро шиддатли жанглар натижасида XIV асрнинг иккинчи ярмида Урта Осиёда янги жуда катта ҳарбий давлат — Темурнинг турк-мўғул империяси вужудга келди.

Темур ва унинг Мовароуннахрда ҳокимиятни қулга олиши. Темур (1336—1405) Мовароуннахрда яшовчи мўғулларнинг барлос қабиласидан келиб чиққан. Бу қабила XIV асрнинг бошларида ўтроқ ҳаётга ўта бошлаб мўғул қабилалари сингари турк-

лар билан аралашиб кетди ва ўз тили ҳамда урф-одатларини аста-секин йўқотиб борди. Шу тарзда, Темур турклашган мўғул эди. 1361 йилда ўз қабиласи ва бошқа қабилаларнинг йигитларидан тузилган катта ҳарбий тўданинг бошлиғи бўлиб одган Темур Мўғулистон хони — Тўқлик хизматига кирди. Бу пайтда Тўқлик Самарқандни босиб олган эди. Тўқлик мадади билан Темур Қеш шахрининг ҳокими бўлди, аммо кўп ўтмай, ўз хомийсига хиёнат қилиб, Тўқликнинг душмани бўлган Балх амири — Хусайн хизматига ўтди. Хусайн билан Темур биргаликда Тўқликка қарши кўзғолон кўтардилар, аммо муваффақиятсизликка учрадилар. Шундан кейин Темур турли ҳарбий авантюраларда қатнашади, турли хон ва амирларга хизмат қилади. Жанглардан бирида у оёғидан яраланиб, оксоқ бўлиб қолади. Шунинг натижасида у «Тумурланг», яъни «Оксоқ Темур» лақабини олади, бу сўз кейинчалик Европа тилларида «Темурланг» сўзига айланиб кетади. 1364 йилда Хусайн билан Темур Мовароуннахрни эгаллашга муваффақ бўладилар, аммо 1365 йилда улар Арис дарёси соҳилида мўғуллардан яна мағлубиятга учрадилар. Иттифоқчилар Самарқандни ўз холига ташлаб, Аму-дарёнинг нариги соҳилига, Балх шахрига қочдилар. Ҳар иккала рақиб томонидан муайян вақт давомида ўз холига ташлаб қўйилган Самарқандда (Мўғулистон хони Самарқандни эгаллашга бир оз вақт давомида шошилмай турган эди) сарбадорларнинг демократик ҳукумати тузилди. Уларга мадраса талабаси Мавлонзода, калавачилар халфаси Абубакир ва ўқчи Хурдак Бухорий башчилик қилди, Мўғулистон хонининг Самарқандни дафъатан босиб олиш йўлидаги уриниши чиппақка чиқди. Мўғуллар катта талафот бериб, чекинишга мажбур бўлдилар. Сарбадорлар ҳокимияти Мовароуннахрнинг анчагина қисмига ёйилди. Бироқ Хусайн билан Темур бир йил ўтгач, 1366 йилда ўз отрядлари билан Самарқанд ёнига қайтишди. Улар сарбадорларни алдаб шахарга кириб олишди, сўнгра эса хиёнаткорона тарзда уларнинг раҳбарларини кириб ташлаб, Мовароуннахр пойтахтини эгаллаб олдилар. Бир оз вақт давомида иккала амир мамлакатни биргаликда бошқаришди; сўнгра улар ўртасида низо чиқди. Бу тўқнашувда Темур ғолиб чиқди. У жанглардан бирида Хусайнни тор-мор келтирди, уни асир олиб, қатл этди (1370 йил). Шу тарзда Амир Темур Мовароуннахр ҳукмрони бўлиб қолди.

Темурнинг кейинги истилолари. Темур Мовароуннахрни эгаллагач, Урта Осиёда кенг қўламдаги истилоларни бошлаб юборди. Унинг кўпдан-кўп босқинчилик ва талончилик урушлари Мовароуннахр ҳамда ўшани турк-мўғул вилоятларидаги анча кенг доирадаги феодалларнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда олиб бориларди. Бу урушлар муайян вақт давомида ўтроқ ва кўчман-

¹ Сарбадорлар—бошини дорга тутиб берувчилар. XIV асрнинг 30-йилларида мўғуллар зулмига қарши курашчилар Хуросонда шундай деб ата-ларди.

Темур истилолари

чи феодалларни бир бутун қилиб жйпшлаштирар ва улар ўрта-сидаги ўзаро низоларнинг олдини оларди; бу нарса ўтроқ феодалларга айниқса фойдали эди, чунки кўчманчи феодаллар одатда биринчи бўлиб дехқончилик районларига ҳужум қилиб, бу ерларни шафкатсизлик билан талардилар. Урушлардан феодаллар бойиб кетдилар. Хар хил мулклар, қимматбаҳо ашёлар, қуллар (уларни крепостнойларга айлантириш ёки қул бозорларида сотиш мумкин эди)дан ташқари феодаллар урушлар натижасида бутун Урта Осиёда жуда катта ерларни қўлга киритардилар. Иккинчи томондан, Темур олиб борган урушлар у энг мухим карвон савдо йўлларини ва савдо марказларини босиб олишга интилганини кўрсатади. Шу тарзда савдо божлари шаклида ундирилган даромадлар Темур ва унинг аъёнлари харажатларини қоплаш учун сарфланади.

Аввалига Темур Сирдарёнинг қуйи оқимини қўлга киритиб, бутун икки дарё оралиғига ўз ҳокимиятини ёйишга шошилди. 1372 йилда у Хоразмга биринчи юриш қилди, бироқ Хоразм шиддат билан қаршилиқ кўрсатди. Бешта юришдан кейингина бу ўлка ниҳоят қўлга олинди. Охирги юриш вақтида ўша пайтда Шарқий Европа билан Урта Осиёни боғловчи энг йирик савдо маркази бўлган Урганч шаҳри тамомла таланиб, ер билан яқсон қилинди. Шаҳар аҳолиси зўрлик билан Самарқандга кўчи-

рилди. Темур Ўрганч территориясининг бир қисмида қўш хайдаб, арпа экилсин деб буюрди.

Шундан кейинги 15 йил мобайнида Темур, асосан, Тўхтамишга қарши кураш билан банд бўлди. Аввал Оқ Урда, сўнгра эса (1382 йилдан) Олтин Урда хони бўлмиш Тўхтамишга илгари хомий бўлган Темур кейинчалик у ўзининг хавфли душмани эканлигини сезиб қолди. 1389, 1391 ва 1395 йиллардаги учта катта юриш натижасидагина Темур қўшинлари оқибат-натижада Олтин Урдани тор-мор келтирдилар. Ана шу урушлар жараёнида Темур Грузия ва Арманистонни даҳшатли тарзда талади; Олтин Урданинг катта шаҳарлари — Сарой Берке ва Астраханни ёндириб, вайрон қилди; 1395 йил ёз фаслида Темур Русь давлатининг жанубий қисмига бостириб кирди, Елец шаҳригача бориб етди ва Москвага юриш қилиш учун таҳдид сола бошлади, аммо Урта Осиёдаги нотинчлик ҳақидаги хабарни олгач, чекинди.

80- йилларнинг бошида Темур аввал Шарқий Эрон (Хуросон)да, сўнгра эса Ғарбий Эронда истилочилик урушлари олиб бориб, 1393 йилда Эронни узил-кесил босиб олди. 90- йилларда Грузия, Арманистон, Озарбайжон, Афғонистон босиб олинди. 1398—1399 йилларда Ҳиндистонга юриш Темурнинг энг катта юрйиши бўлиб, бу вақтда Ҳиндистоннинг машҳур пойтахти Дехли айниқса даҳшатли тарзда таланди. XIV асрнинг бошларида икки дарё оралиғи — Фрот ва Дажла дарёлари оралиғи, собиқ Бағдод халифалигининг маркази, сўнгра Сурия ва Кичик Осиёнинг бир қисми бўйсундирилди.

1402 йилда Темур турк султони Баязид қўшинларини Ангор шаҳри яқинида тамомла яқсон қилиб, уни асир олди¹, Темур 1405 йилда Хитойга юришга тайёрланаётган вақтда вафот этди. У Хитойни ҳам забт этмоқчи эди.

Темур истилолари вақтида қилинган ваҳшийликлар Чингизхон, Боту, Хулагу ва XIII асрдаги бошқа мўғул босқинчиларининг зулмидан ҳам ошиб кетди. Темур муттасил оммавий қирғин қилганлигини қуйидаги фактлардан кўриш мумкин. 1387 йилда Эронга қилган юриши вақтида унинг фармойишига биноан, Исфахон шаҳрида тинч аҳолидан 70 минг киши қиличдан ўтказилиб, уларнинг қалласидан катта минора ясалган эди. Ҳиндистонда 1398 йилда Темур 100 минг асирни ўлдиришни буюрди, чунки уларни узоқ Урта Осиёга олиб келиш оғир туюлган эди. Бағдодда ҳам тинч аҳоли қирғин қилиниб, 1401 йилда бир кунда 90 минг киши ўлдирилди. Бўйсундирилган аҳолининг қаршилиқ кўрсатиш йўлидаги хар қандай урунишига Темур одамларни тириклайин кўмиб юбориш ҳақидаги буйруқ билан жавоб берарди. Масалан, 1389 йилда у Сабзавор (Хуросонда) аҳолисидан ана шундай ўч олди. У ўз аскарларига хандақларга тириклайин ташланган одамларни гишт парчалари ва оҳак билан қўшиб кўмиб

¹ «XIII—XV асрларда Византия, Константинополининг қулаши» деган юқоридаги XXIX бобга қаралсин.

юбориш ҳақида буйрук берди ва шу тарзда одамларнинг жасадларидан деворлар қурдирди.

Темур давлатининг бошқарилиши. Темур давлати ўнларча айрим ўлкалар, халқлар ва қабилалардан иборат бўлиб, шоша-пиша бирлаштирилган жуда катта ҳарбий-феодал давлат эди. Забт этилган мамлакатлардаги ерлар Темур хонадонининг аъзолари ҳамда унинг аъёнлари ва руҳонийлар (мусулмон дин пешволари Темур истилоларини бутун чоралар билан қўллаб-қувватларди) ўртасида бўлиб олинарди. Ер суюрғол асосида бўлинарди. Меросга қолдириладиган суюрғол йирик ер эгалигининг энг кўп тарқалган формаси бўлиб қолди. Ер эгалигининг бу формаси суд, солиқ ва маъмурий соҳаларда катта ҳуқуқларга эга эди.

Табийикй, Темур ҳарбий ишни ташкил этишга кўп эътибор берарди. УтрОқ ва қўчманчи қабилалардан йиғилган доимий кўп сонли армия катъий интизомга бўйсунарди, аммо бу армияга бўйсундириладиган мамлакатлар аҳолисйни талаш.эркинлиги бериб қўйилган эди. Темур армиясида отлик қўшинлар асосий роль •ўйнарди. Артиллерияга ҳам эътибор бериларди, аммо тўплар анча жўн бўлиб, унча самара бермасди. Аммо Темур армияси шаҳарларни олиш учун ишлатиладиган ҳар хил камал қуроллари—тош бўрон қилувчи, нефть отувчи, девор тешувчи ва бошқа «машиналар» билан мўл-кўл таъминланган эди.

Темур ўзидан илгари ўтган золимлар — қадимги дунё ва ўрта аср истилочилари сингари жуда катта мухташам иншоотлар билан ўз номини абадийлаштиришга ҳаракат қилди. У Самарқандни ва бошқа шаҳарларни безаш учун энг машҳур меъморлар, малакали ёишт терувчилар, керамикачилар, тош йўнувчилар, мохир дурадгорлар ва шу сингариларни жалб қилди. Самарқандда унинг учун ажойиб сарой —«Оқ сарой», жуда катта жоме мачити, макбара ва бошқа бинолар қурилди. Мовароуннаҳрда Темур даврида хунармандчилик, савдо-сотик ишлари анча жонланди, ҳайдаб келтирилган асирларнинг текин кучидан фойдаланиш туфайли суғориш системаси анча кенгайтирилди. Бирок умуман Мовароуннаҳр Темур истилоларидан жуда кам нарса ютди. Меҳнаткашлар оммаси—хунармандлар ва дехқонлар оғир, ҳуқуқсиз аҳволда эдилар, улар катта солиқлар тўлашга, ўз фарзандларини аскарликка беришга мажбур эдилар. Армияга олинган йигитларнинг кўплари қайтиб келмас эди. Темур истилолари Мовароуннаҳрнинг ўзи учун қандай оқибатларга эга эканлиги шубҳали ва проблематик бўлса, Темур урушлари забт этилган мамлакатларга нималар келтиргани ҳақидаги саволга тамомила салбий жавоб беришга тўғри келади. Бу мамлакатлар учун Темур истилолари ҳамда систематик қирғин, талашлар ва зулм қилиниши жуда катта офат бўлиб тушди. Аҳоли сон-саноксиз азоб-уқубат чекар, юз минглаб, ҳатто миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қурир эди. Бу эса хўжаликни вайрон қилар, халқни кўпол миллий зулм ва асоратга маҳкум этарди.

Темур империясининг емирилиши. Турли миллий элементлар-

даи тузилган, кўпол ҳарбий куч билан бирлаштирилган, муайян я^она иктисодий базага эга бўлмаган Темур империяси ўткинчи в& қиска муддатли империя бўлди. 1405 йилда жаҳонгир вафот этгач, тезда унинг ерлари бўлиниб кетди. Темурнинг ўғли ва вори си султон Шохруҳ (1405—1447)¹ Урта Осиё, Афғонистон ва Эронни ўз назорати остида қолдирди. Шохруҳ ўз пойтахтини Хирот шаҳрига (Хуросонга) қўчириб, Мовароуннаҳрни ўз ўғли Улуғбекка ажратиб берди. Улуғбек 1409—1449 йилларда ҳукмронлик қилди; Улуғбек Темурнинг охириги мўътабар авлоди эди. Самарқанд шаҳрида катта расадхона қурилиши унинг номи билан боғланган. Султон Шохруҳ вафотидан кейинги икки йил мобайнида Улуғбек бутун темурийлар давлатининг султони бўлди. Аммо 1449 йилда у норози мусулмон руҳонийлари -иштирокида ўз ўғли томонидан тахтдан туширилди.

1469 йилда Мовароуннаҳр билан Хуросон бир-биридан бутунлай ажралди. Шундан кейин икки катта давлатнинг ҳар бири кўпгина қисмларга бўлиниб кетди. Феодал таркоклиги авж олиб кетди. Амир ва беклар бошчилигидаги ўнларча майда князликлар бир-бири билан узлуксиз уруш олиб борувчи «мустақил» давлатлардан иборат эди.

XIV—XV ас,рларда Урта Осиё халқларининг маданияти. Урта Осиё ишлаб чиқариш кучлари XIV—XV асрларда анча ривожланган шароитда: дехқончиликка ва ўтроқ ҳаётга ўтилиши, суғориш системасининг кенгайиши, хунармандчиликнинг ривожланиши, савдо алоқаларининг кенгайиши, шунингдек, ўша даврда Урта Осиёда яшаган турли халқлар хўжалик ва маданият соҳасидаги ютуқларининг айирбошланиши натижасида Урта Осиёда маданият анчагина ютуқларга эришди. Темур даврида Самарқандда катта қурилиш ишлари олиб'борилганлиги, Мовароуннаҳрда хунармандчилик ривожланиб, хинд ҳарбий асирларидан иборат хунармандларнинг кўплаб келтирилиши натижасида хунармандчилик техникаси анча ривожлангани ҳақида гапириб ўтган эдик. Аммо Урта Осиёда XIV—XV асрларда фан ҳам ғоят ривож топди. Урта Осиёнинг шу даврда яшаган кўпгина атоқли олимлари маълум.

Юқорида номи тилга олинган темурийлардан бири султон Улуғбек математика ва астрономияни ривожлантириш учун жуда кўп иш қилган машҳур олимлардан бўлиб, у кўп йиллар давомида Самарқанддаги ўз астрономик обсерваториясида ишлаган ва ўз даври учун ғоят аниқ астрономик жадваллар тузган эди. Бу жадваллар Шарқ мамлакатларидагина эмас, балки Ғарбда ҳам машҳур бўлган,

МашҳурМир Алишер Навоий (1441—1501) XV асрда яшаган буюк шоир, ўзбек адабиётининг асосчиси бўлди. Бутун

¹ Темурнинг ўзи амирлик рутбаси билан кифояланиб, Чингизхон авлодидан бўлган кўғирчоқ султонларни сақлаб қолишни мақсадга мувофиқроқ деб ҳисоблаган эди,

умрини фикр эркинлиги учун курашга бағишлаган инсонпарвар, ватанпарвар Навоий ўз шеърларида инсоннинг олижаноб ғазилатларини, самимий севги гўзаллигини, билимга меҳрни тарангунум килди. «Фарход ва Шйрин», «Сабъаи сайёра» ва шу сингарилар унинг энг яхши асарларидир. Навоий Ҳиротда яшади ва бу ерда темурий султонларидан бирининг вазири бўлди.

Яна бир буюк шоир Абдурахмон Жомий (1414—1492) ҳам Ҳиротда ва қисман Самарқандда яшади. Унинг энг яхши бадий асарлари — «Бахористон» ва «Хафт авранг» («Етти тахт») асарларидир. Жомий тожик адабиётининг асосчиси ҳисобланади¹. Уни Мовароуннаҳрда, Эрон ва Ҳиндистонда ғоят кадрларди. Жомий табиёт, математика, астрономия фанларини, грек ва шарқ фалсафасини ўрганиб, ўз Даврининг чинакам донишманди, энциклопедисти бўлган эди.

XXXIV В О Б

XIII—XVI АСРЛАРДА ҲИНДИСТОН

Дехли султонлиги. 1206 йилда Ғазна султонларидан мустақил бўлиб олган Дехли султонлиги XIII ва XIV аср давомида анча катта давлат сифатида яшади.

Дехли султонлиги айниқса XIII аср охири ва XIV аср бошларида кенгайди, бу вақтда унинг составига Шимолий Ҳиндистондан ташқари, Марказий Ҳиндистон вилоятлари ва Декан ясси тоғлигидаги кўпчилик давлатлар кирарди. Декан 1306—1310 йилларда султон Оловиддин Хилжий томонидан босиб рлинди. Навбатдаги султонлардан бири — Мухаммад Туғлак (1325—1351) деярли бутун Ҳиндистонни бўйсундириб, ҳатто Эрон билан Хитойни ҳам забт этишни орзу килган эди. Аммо султонликнинг кенгайиши мустақкам характерга эга эмас эди. XIV аср ўрталарида Декан ажралиб чикди, кўп ўтмай Дехлидан шимолдаги кўпгина вилоятлар, шу жумладан, Бенгалия ажралиб кетди. Дехли султонлиги составига кирган кўпчилик вилоятлар XIV асрнинг иккинчи ярмида мустақил давлатга айланиб олди. Султон Дехлининг ўзида унча мустақкам ҳокимиятга эга эмасди, чунки у ерда / феодалларнинг турли гуруҳлари ўртасида ҳокимият учун узлуксиз кураш борарди.

Дехли султонлиги даврида феодал тузумининг ўзига хос хусусиятлари. XIII—XVI асрларда Ҳиндистонда феодал тузumi ўзига хос тарзда ривожланди. Бир томондан, Ҳиндистонда мусулмон ер эгалиги системаси қарор топиб, шу туфайли бутун ерлар

¹ Тожиклар XIV асрдаёқ ўзининг алоҳида тилига эга бўлган халқ сифатида шаклланган эди. Бу тил асосан шарқий эрон тил группасига оид бўлиб, унда анчагина турк элементлари мавжуд. Асосан турк тилида гаплашадиганга ўзбек халқи узил-кесил XV—XVI асрларда шаклланган.

дав/тт бошлиғи—султоннинг мулкидеб қараларди. Келгинди мусулмон феодаллари султоннинг ҳарбий хизматчиси бўлиб, ундан иқта — вақтинча ва умрбод фойдаланиш учун ер олардилар. Улар аҳолидан (деҳқонлардан) рента ундириб олиш ҳуқуқига эга эдилар. Иккинчи томондан, мамлакатда маҳаллий феодаллар — князлар (рожалар) сақланиб қолган эди. Улар ўз вилоятларини амалда мустақил равишда бошқариб, султонга муайян миқдорда бож тўлардилар. Урта ва майда ҳинд феодаллари — рожипутлар ва бошқалар—қисман мерос бўлиб қолган феодал мулкчилиги ҳуқуқи асосида, қисман ҳарбий хизматни ўтаб турган пайтда вақтинча бериладиган инъом тариқасида ерга эгалик қилардилар. Вақт ўтиши билан келгинди иктадорлар ҳам ернинг меросхўр эгаларига айланиб бордилар, аммо бу жараён XIV асрнинг охиригача ҳам тугалланмади. Ерларнинг катта қисми ҳар иккала дин — маҳаллий, ҳинд дини (эски ибодатхона ер эгалиги) ҳамда янги, мусулмон (вақф ерлари) динидаги рухонийларнинг қўлида эди.

Бу даврда Ҳиндистондаги феодал тузумининг яна бир хусусияти — жамоачи деҳқон хўжалиқларининг илгаригидек устун бўлиб қолганлигидир. Маҳаллий ҳинд ва келгинди турк-мусулмон феодалларининг ўзлари одатда хўжалик билан шуғулланмас, балки қарам деҳқонлардан озик-овқат рентаси, қисман пул рентасини ундириб олардилар. Баршчина ишлари мавжуд бўлган жойларда асосан қўллар ва паст табақа деҳқонлар меҳнатидан фойдаланиларди.

XIII—XIV асрларда Ҳиндистон феодал тузумининг характерли хусусияти—шаҳар ҳаётининг анча интенсив ривожланишидир. Қадимги тарих давридаёқ мавжуд бўлган шаҳарлар қаторига султонлар ва уларнинг набиралари—феодалларнинг резиденцияси сифатида вужудга келган кўпгина янги шаҳарлар қўшилди. Дехли шаҳрининг ўзи ана шундай феодал-пойтахт шаҳри учун мисол бўла олади. Бу ерда жуда кўплаб сарой аҳли ва хизматчилари, аскарлар, амалдорлар ва шу сингарилардан ташқари, кўпгина хунармандлар ва савдогарлар яшаб, улар султон саройи ҳамда пойтахтдаги бошқа феодалларнинг иктисодий эҳтиёжларини кондирардилар.

Ана шу шаҳар-резиденциялар ёки «шаҳар-қароргоҳлар»дан ташқари, Ҳиндистонда XIII—XIV асрларда Бенгалия қўлтиғи билан Араб денгизи соҳилида жойлашган ҳамда халқаро савдосотиқ билан боғланган кўпгина денгизбўйи шаҳарлари муваффақиятли ривожланди. Булар орасида, хусусан, Малабар соҳилида Гоа ва Каликут, Камбай қўлтиғи соҳилида Камбай ажралиб турарди. Шимолий Ҳиндистонда карвон савдоси билан боғлиқ бир қанча шаҳарлар бор эди. Булар орасида Агра, Панипа, Лахор, Мультан энг муҳимларидир. Ҳинд хунармандларининг маҳсулоти бўлган жуда кўплаб буюмлар (аввало юқори сифатли ҳинд газламалари), шунингдек, турли зирворлар Европага ва Шимолий Африкага мунтазам юбориб туриларди. Ҳиндистонга

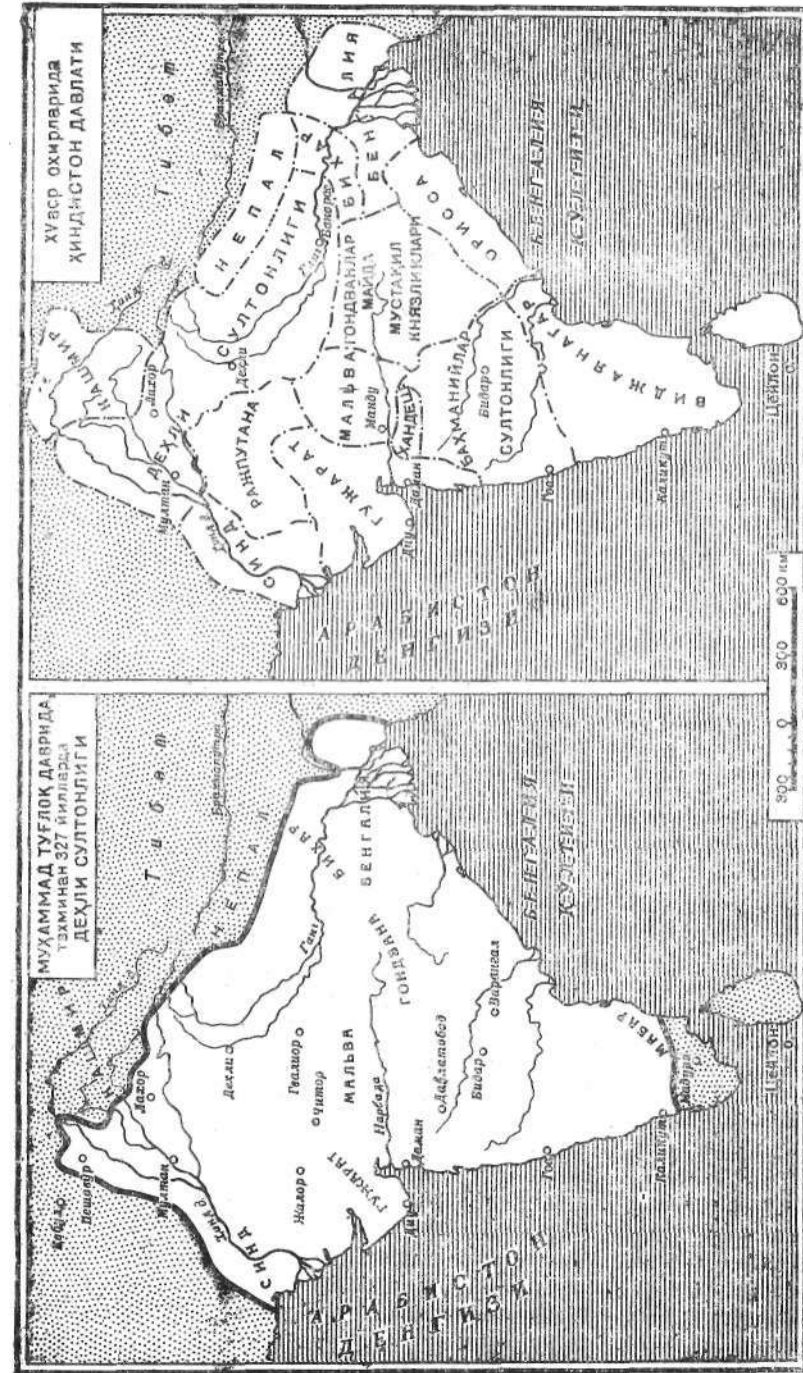

йилки, қалайи, мис, олтин, қумуш пуллар ва шу сингарилар ташиб келтириларди.

Темур хужуми. XIV асрда Ҳиндиктон тамомила тарқок феодал мамлакат эди. Жуда кўп мусулмон ва ҳинд феодал давлатлари бир-бирлари билан узлуксиз кураш олиб борардилар. 50 ва 60- йиллар давомида султоннинг вассал рожалар билан олиб борган урушлари натижасида Бенгалия, Синд, Орисса ва Гужарат ғоят хонавайрон бўлган эди. 1366 йилда Гужаратдаги кўзғолон бостирилган, султон Феруз кўзғолонининг асосий ўчоқларида ҳиндларни батамом қириб ташлаш ҳақида буйруқ берди. Шафқатсиз феодал эксплуатацияси ва тўхтовсиз ички феодал урушлари Дехли султонлиги таназзулининг асосий сабаблари бўлди. 70—80- йилларда Дехли султони ўз қўлида қолган озгина ерларни ҳам ҳимоя қилишга қодир эмасди. Марказий ҳокимиятнинг бу заифлиги ёмон оқибатларга олиб келди, Ҳиндистонни янги чет эл ҳужумларига қарши қаршилиқ кўрсата олмайдиган қилиб қўйди. XIII аср охири ва XIV аср бошларидаёқ айрим мўғул отрядлари Шимолий Ҳиндистон ерларига бостириб кирди ва ҳатто Лоҳур ва Дехли каби катта шаҳарларнинг дарвозаларига-ча кела бошлади. Кўчманчиларнинг ҳужумлари, қийинчилик билан бўлса-да, қайтариларди. Аммо шимолий ўлкаларнинг вайрон қилиниши, аҳолининг таланиши ва бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги, саноат ва савдонинг тушқунликка юз тутиб кетиши Ҳиндистоннинг иқтисодий аҳволига тобора ёмон таъсир қилди. XIV аср охириларида Ҳиндистон Темурнинг босқинчи ғалалари томонидан яна ҳам даҳшатлироқ хароб ва хонавайрон қилинди.

Темур 1398 йилнинг кузида 120 минг аскар билан Ҳиндистонга бостириб кирди. Дехли султони шу қадар катта армиянинг ҳужумини тўхтата олмади. Темур Ҳинд дарёсидан ўтиб, Панжобдаги шаҳарларни бирин-кетин ишғол қилди, ҳамма ёқни талади ва қуйдирди. Темурнинг ўзи мусулмон эди. Шундай бўлса ҳам, аҳолининг қандай динга мансублигидан қатъи назар, «мўъмин-мусулмонми» ё «кофир»ми, барибир ёппасига қириб ташлайверди. Пойтахт ўлжа тарзида солдатлар ихтиёрига топширилди. Пойтахтнинг ўн минглаб аҳолиси қириб ташланди, шаҳарликларнинг бир қисми қочиб кетди, қўплари асир олинди. Дехлидаги жуда кўп хунаромандларни — тош-тараш усталар ва бошқа бинкорларни Темур кейинғалаба шарафига Самарқандда катта жоме қуришга мажбур этиш учун, асир қилиб олишни буюрди. Темур «жуда кўп асир ва ўлжа олиб», 1399 йилнинг баҳорида Самарқандга қайтиб келди.

Темурдан кейин Ҳиндистоннинг аҳволи. Темур Ҳиндистонни тамомила хонавайрон қилди. Усиз ҳам заиф бўлган Дехли султонлигига Темур қакшатқич зарба берди. Аммо Темур Ҳиндистонни бирлаштириш ва ҳатто уни Урга Осиёдаги ўз ерлари билан бирор даражада мустаҳкам боғлаш мақсадини қўймаган эди. Бошқа юришлар билан (булар орасида айниқса катта аҳамиятга

Дехли султонлиги ва унинг парчаланиб кетиши

эга бўлган Кичик Осиёдаги Усмон туркларига қарши юриш билан) банд бўлган Темур Ҳиндистонни ўз холига ташлаб қўя қолди. Темур вафотидан кейин Ҳиндистон чет эл зулмидан қутулиб, ўзининг бақувват, мустақил давлатини тузиши мумкиндек туюларди. Аммо XV асрда Ҳиндистонни бирлаштириш яна ҳам қийинлашди. Доимо бирлаштириш маркази бўлиб қолган Шимолий Ҳиндистон Темур ҳужуми туфайли неча ўн йиллар давомида каттиқ иқтисодий кризисни бошидан кечирди. Аммо Темур ҳужумининг бошқа бир оқибати ҳам бўлди. Темур ҳужумидан кейин мусулмон феодаллари билан хинд феодаллари ўртасидаги ўзаро кураш яна ҳам кучайди. Илгари вақтларда катта таъсирга эга бўлган шимолий мусулмон князлари энди заифлашиб, аввалги гегемонликларини қўлда сақлай олмай қолдилар. Жанубдаги хинд рожалари, гарчи бир қадар кучайган бўлсаларда, ўз кучлари билан бирлаштириш даражасида етарли қудратга эга эмасдилар. Икки гуруҳ ^инд феодалларининг кураши Ҳиндистоннинг шимоли билан жанубидаги миллий ва социал-иқтисодий фарқни акс эттириб, бир-бирига каттиқ душман бўлган икки хил диний (ислом ва хинду) идеология кураши формасига айланди ҳамда самарасиз тарзда жуда чўзилиб кетиб, мамлакатни яна чет эл интервенцияси хавфи остида қолдирди.

Жанубий Ҳиндистон давлати — Бахмани ва Вижаянагар. XIV—XV асрларда Ҳиндистоннинг жанубида анча йирик давлатлағ мавжуд эди. Улардан бири Бахмани давлати Ғарбий Декан территориясида жойлашган бўлиб, унинг пойтахти йирик шаҳар Бидар эди. Бу давлат 1347 йилда Дехлидан ажралиб, ташкил топди. У 1482 йилгача яшади ва шундан кейин бир неча князликка бўлиниб кетди. Рус савдогари, сайёҳ Афанасий Никитин худди шу давлатда 1469—1472 йилларда (у энг гуллаган пайтда) бўлиб, Ҳиндистоннинг бу қисмидаги феодаллар ва оддий халқ турмушини ёрқин, ажойиб тарзда баён қилди.

Бахманидан жанубда жойлашган яна бир давлат — Вижаянагар давлати эди. Бу давлатга тахминан 1336 йилда асос солиниб, 1486 йилгача яшади. Унинг тарихи қўшни Бахмани билан деярли тўхтовсиз уруш олиб бориш билан ўтди. Бу урушлар ҳар иккала давлатни заифлаштириб, уларнинг янада майдароқ князликларга бўлиниб кетишини тезлаштирди. Вижаянагарга қарайдиган Малабар соҳили Ғарбий Европа мустамлакачилари кириб келган дастлабки территория бўлди. Бахмани билан Вижаянагар ўртасидаги ўзаро урушлар, шунингдек, XV аср охирида кучайган феодаллар ўртасидаги ўзаро низолар Ғарбий Европа мустамлакачиларига Малабар соҳилидаги бир қанча таянч пунктларини деярли тўсиксиз ишғол қилиш имконини берди. Бу пунктлар европаликларнинг шундан кейин Жанубий ва Шарқий Осиёда мустамлакаларни босиб олишларида жуда катта роль ўйнади.

Ҳиндистонда европаликларнинг пайдо бўлиши. 1498 йилда Васко да Гама эскадраси Малабар қирғоғида пайдо бўлиб, Кали-

кут шаҳрига тушди. Португаллар XVI аср бошларидаёқ Ҳиндистоннинг ғарбий ва жанубий қирғоқларида бир қанча жойларни эгалладилар. Португаллар Ҳинд океани, Форс қўлтиғи ва Қизил денгизда ҳукмрон бўлиб олдилар. Улар кенг суратда денгиз қароқчилиги билан шуғулланардилар, хинд кемаларига ҳужум қилиб, уларни талардилар. Улар босиб олган территория умуман Гоа шаҳри, Цейлон ороли ва яна бошқа бир неча жойдангина иборат бўлса-да, талончилик экспедициялари мамлакатнинг анча ичкарасига кириб борар эди. Португаллар европаликлар ичида Ҳиндистонни мустамлакачилик эксплуатациясига биринчи бўлиб дучор қилдилар. Кейинчалик, XVI аср охири ва XVII аср бошларида уларга голландлар ва инглизлар келиб қўшилди.

Дехли султонлигининг тушқунликка учраши. XV аср мобайнида Дедли султонлиги буюк давлат бўлмай қолган эди. Дехли шаҳри ва унинг атрофидаги ерлар ҳукмрони Дехлининг буюк султони деган дабдабали унвонга эга бўлса ҳам, у Шимолий Ҳиндистондаги оддий давлат-князликлардан бири эди. Энг йирик давлат — қўшни Бенгалия князлиги эди, бироқ у ҳам лоақал Шимолий Ҳиндистон учун гегемонлик ролини ўз зиммасига ололмас эди. Феодал тарқоқлиги, қўшни князликларнинг рақобати ва ўзаро урушлари, айрим хусусий феодаллар ҳам, кўпдан-кўп майда ҳукуматлар ҳам ундириб оладиган солиқларнинг ўсиши шароитида мамлакат меҳнаткаш аҳолисини эксплуатация қилиш янада кучайди. Дехқонлар солиқ ва рента тўлашдан бош тортишар, ўрмонларга қочиб, давлат солиқларини йиғувчилардан ва ўз феодалларининг зўравонлигидан яширинишар эди. Баъзан қатъчилик ва очарчилик натижасида дехқонларнинг стихияли ғалаёнлари бўлиб турарди.

Тарқоқ, синфий кураш кескинлашган, мусулмон ва хинд феодалларидан иборат бир-бирига душман икки гуруҳга бўлинган Ҳиндистон мўғул-туркларнинг янги ҳамласи олдида тамомилан ҳимоясиз бўлиб қолган эди.

Шимолий Ҳиндистоннинг Бобир томонидан босиб олиниши. 1526 йилда Темурнинг эвараси — амир Бобир афғон тоғ йўллари орқали Ҳиндистонга кириб борди. Аввал Бобир Самарқанд шаҳрида ҳукмрон эди, аммо у ердан маҳаллий феодал зодагонлари томонидан ҳайдалди. Мовароуннаҳрдан ҳайдалган Бобир Афғонистонни вақисман Шарқий Эрон (Хуросон)ни босиб олди. Қобул ва Ғазна шаҳарлари унинг қўлига ўтди. Бу ердан Бобир асосан Урта Осиё турклари, хуросонликлар ва афғонлардан иборат 20 минг кишилик қўшин билан Шимолий Ҳиндистонга ҳужум қилди. Ҳиндистон учун қатъий жанг Панипат текислигида (Дехлидан шимол томонда) 1526 йил 21 апрелда бўлди. Дехлининг Лоди династиясидан бўлган Дехлининг сўнгги султони Иброҳим бу жангда ўлдирилди. Шундан кейин Бобир Дехлини босиб олиб, ўзини Ҳиндистон императори (тўғрироғи — шох) деб эълон қилди. Келгуси 1527 йилда мусулмон ва хинд князлари коалицияси сон жиҳатидан Бобир қўшинидан бир неча марта

куп келадиган, 100 минг кишилик жуда катта кўшин тўплади. Лекин Бобир Агра шаҳри яқинидаги Канваг ёнида бўлган жангда коалицияни тор-мор қилишга муваффақ бўлди. Шундан кейинги йилларда Бобир Бихар билан Бенгалия вилоятларини истило қилди. Шимолий Ҳиндистон ва Афғонистон ерларидан иборат бўлган катта бир давлат вужудга келиб, бу давлат Буюк Мўғуллар империяси¹ деган ном олди. Бобир ворислари даврида Буюк Мўғуллар ҳокимияти ўрта ва Жанубий Ҳиндистонга тарқалди.

XXXV Б О Б

XIII—XVI АСРЛАРДА ХИТОЙ

Хитой мўғуллар династияси ҳукмронлиги остида. Дастлаб Хубилай замонида (1259—1294) Хитойнинг шимолида ташкил топган мўғуллар монархияси Марказий Хитойга, сўнгра эса, Жанубий Хитойга ҳам ёйилди. 1278 йилда илгариги Сун династиясининг пойтахти бўлган Ханьжоу шаҳри олинди. 1279 йилда Жанубий Хитой тамомила истило қилинди. Янги династия 1264 йилдаёқ Юань династияси деган ном олди.

Мўғуллар истилоси Осиё ва Европанинг бошқа мамлакатлари учун қандай дахшатли бўлган бўлса, Хитой учун ҳам шундай дахшатли бўлди. Бир неча ўн йилга чўзилган (агар Чингизхоннинг юришидан бошлаб ҳисоб қилинса) мўғуллар истилоси вақтида Хитой беҳисоб қурбонлар берди, кўпдан-кўп мол-мулкдан маҳрум бўлди.¹ Мўғуллар хитойларнинг экин ерларини тақир чўлга*ва бир қисмини ўз подаларини боқиш учун яйловларга айлантирдилар. Шаҳар ва қишлоқларни раҳмсиз таладилар. Хитой халқига оғир-оғир солиқлар солдилар. Хусусан, мўғуллар олиб борадиган урушлар муносабати билан уларнинг талабига мувофиқ ҳар хил юкларни ташиб бериш тарзидаги йилқи солиғи хитой деҳқонлари зиммасига оғир юк бўлиб тушарди. Мўғуллар, шунингдек ўз қўшинлари учун аҳолидан доимо йилқиларни тортиб олардилар, бу эса умуман қишлоқ хўжалигига жуда катта зарар етказарди.

- Юань династияси даврида асосий ҳарбий куч мўғулларнинг узидан иборат бўлса ҳам, армияга маҳаллий хитой аҳолиси кенг қўламда, асосан, хизмат кўрсатувчи ишларга: юк ташувчи, ер қазувчи, шаҳарларни қамал қилиш вақтида ишчи ва шу сингари ишларга жалб қилинарди. Қонун бўйича бундай ишларга ун кишидан бир кишини олишлозим бўлса ҳам, амалда анча кўп одам олинарди.

¹ Аслида Ҳиндистон 1526 йилда турклар ҳамда афғон «а Шаркий Эрои кабилалари томонидан босиб олинган эди. Аммо Бобир ўзи Чингизхон авлодига мансуб деб даъво қилди. Мўғуллар империяси деган ногўғри ном шундан келиб чиққан

Мўғуллар истилоси па- р тижасида хитой шаҳар аҳолиси ҳам хитой деҳқонлари сингари қашшоқ аҳволга тушиб қолдилар. Шаҳарлардаги кўплаб хунармандлар мўғуллар томонидан қулга айлан-тирилди ва уларнинг бир қисми мўғул қўшинларининг бошқа мамлакатларга кўпдан-кўп юришлари вақтида уларга хизмат кўрсатиш учун Хитойда олиб кетилди. Хусусан катта деворларни тешувчи ва тош отувчи қуроллар ишлаб чиқариш бўйича

XIV—XV асрларда Хитой

хитой хунарманд-мутахассисларининг тақдири шундай бўлди. Бу қуроллар мўғул истилочиларига шаҳар ва қалъаларни қамал қилиш вақтида зарур эди. XI—XII асрлардаёқ, Сун династияси ҳукмронлик қилган даврда, Хитойда хусусий катта ер эгаллиги анча кентайди, кўпдан-кўп хусусий мулкларташқил этилиб, уларда қарам ижарачи деҳқонлар меҳнатидан фойдаланилди. Бу деҳқонлар аслида крепостнойларга айлантirilган эди. Мўғуллар даврида бу процесс давом этди. Мўғул зодагонлари кўпгина ерларни ўз қўлларига ўтказиб олишлари натижасида хусусий мулклар сони кўпайди. Мўғуллар даврида будда монастырларига қарашли ерлар анча кенгайди. Мулкка айлантirilган ерлардаги деҳқонлар аҳволи кескин оғирлашди; улар тамомила крепостнойларга айланди. Деҳқонлар сотилар ва сотиб олинарди, қарам деҳқонларнинг мажбуриятлари, рента ва бошқа солиқлар тобора ошиб борди, уларнинг ҳажми энди тамомила феодаллар ўзбошимчалигига боғлиқ бўлиб қолди.

Мўғулларнинг шиддатли зулмини шаҳарликлар ҳам сеза бошладилар. Шаҳар цехлари ва гильдиялари хазинага солиқ тариқасида жуда катта пул тўлашга мажбур эдилар. Солиқ миқдорини айрим хунармандлар ва савдогарлар учун мўғулларнинг ўзлари белгилардилар. Хунармандчилик маҳсулотларининг катта қисми мўғул давлатига бепул, ўзига хос реквизиция тариқасида топшириларди.

XIII аср охири — XIV аср бошларидаёқ мўғуллар хитойларнинг кучли таъсири остига тушиб қолдилар. Улар хитой тилида гапирадиган бўлдилар, хитой ёзувини ўзлаштирдилар ва хитойларнинг илгариги идора усулини қабул қилдилар. Рқкинчи томондан, Хитойнинг мўғул давлатлари системасига киритилиши туфайли эндиликда Хитой илгариги Тан ва Сун «миллий» ди-

настиялари замонидагидан ҳам кўра кўпроқ даражада савдо-сотиқ ишларида иштирок қила оладиган бўлди. Хитойда Эрон араб, Урта Осиё ва хинд савдогарлари пайдо бўлди. Хубалай замонида Хитоига борган венециялик сайёҳ Марко Полонинг айтишига караганда, хитой ипаги, чинниси, темири ва миси «дунёнинг ҳамма бурчагига» чиқазилган. Бирок, Хитойдан турли мамлакатларга мол чиқаришдан келадиган иктисодий ва сиёсий самарадан даставвал мўғул зодагонлари ва янги династия жалб қилган турк, эрон феодаллари ва савдогарлари фойдаланган Эски хитой бюрократияси ва Хитой савдогарлари ўзларини камситилган деб ҳисоб қилардилар. Кенг хитой меҳнаткашлар оммасининг ахволи яхшиланиш у ёқда турсин, балки ўн йиллар давомида бюрократик-фискал зулм ва феодаллар эксплуатацияси остида эзила бориб, баттар ёмонлашиб кетди. XIV асрда мўғул императорига қарши саройда бир неча марта фитна уюштирилди. Аҳолининг кенгроқ доиралари ўртасида ўз олдига мамлакатни чет элдан келган ҳукмронлардан озод қилишни мақсад қилиб қўйган миллий-революцион ташкилотлар тузилди. 1351 йилда Хэнань ва Шаньдунь вилоятларида «Оқ нилуфар» деган иттифоқ томонидан тайёрланган «қизил пешанабоғлилар» кўзғолони бўлди. 1356 йилда «қизил пешанабоғлилар» мўғул династиясининг пойтахти бўлган Яньцзин (Пекин) шаҳрини таҳдид остида қолдирдилар. XIV асрнинг 60- йилларида Хитой вилоятларининг кўпчилигида мўғулларга қарши кўзғолонлар бўлди. Миллий ҳаракатни ишга солувчи асосий куч дехқонлар бўлди. Кўзғолончи дехқон армиясининг раҳбарларидан Чжу Юань-чжан император деб эълон қилинди (1369 йил). У таъсис қилган янги династия Мин династияси деб аталадиган бўлди. Бу династия 1368 йилдан то 1644 йилгача Хитойни идора қилди. Бу династия дастлаб Нанкин шаҳрини ўзига пойтахт қилиб олди, лекин кўп ўтмай (мўғуллар давридаги каби) марказ яна Яньцзин шаҳрига кўчирилади, бу шаҳар энди Пекин деган янги расмий ном олди.

Мин династиясининг идора қилиши. Феодализмнинг янада ривожланиши. Халқ ичидан чиққан янги династия аввалига меҳнаткашларнинг ахволини бир қадар энгиллаштирадиган сиёсат олиб борди. Масалан, солиқларни тенгроқ тақсим қилиш мақсадида солиқ рўйхатлари қайтадан кўриб чиқилди. Мўғулзодагонларининг ерлари мусодара қилиниши натижасида давлат дехқонларининг сони хийла кўпайди. Боқимандаларни кечиб тўғрисида Чжу Юань-чжан бир неча марта фармон чиқарди. XIV аср охирилари ва XV асрнинг биринчи ярмида ирригация соҳасида кизгин ишлар олиб борилди. Ҳукумат мамлакада хунармандчиликнинг ривожланишига ёрдам қилди. Шаҳарлардаги хунармандлар тўлайдиган солиқлар ҳам дастлабки пайтларда бир қадар камайтирилиб, солиқ зулми сусайтирилди.

Лекин шу билан бирга «деҳқонлар императори» бирон-бир социал революция қилишни ўйламасди. Катта ер эгалари аввал

бошқа гарчи сал чеклаб қўйилган бўлса-да, умуман сақланиб қолди. Бу нарса аслида ўсишда ва мустақкамланишда давом этди. Чжу Юань-чжанга ҳокимиятни қўлга олишда ёрдамлашган лашкарбошилар ва янги династиянинг актив тарафдорлари кўпгина ер мулкларни олдилар. Династия удел ерлар сифатида экинзор ва яйлов ерларнинг жуда катта майдонини ўз қўлига киритди, бу ерлардан олинган даромад император саройи ва шаҳзодаларнинг саройларидаги харажатларни қопларди. Чжу Юань-чжаннинг 20 дан ортиқ ўғли бўлиб, уларнинг ҳаммаси юкори маъмурий лавозимни эгаллар ва айни вақтда энг йирик ер эгалари эди. Аммо император хонадонига тааллуқли бўлмаган олий маъмурий шахслар ҳам кўплаб ер-мулкларнинг эгаси — феодал¹ бўлиб олишарди. Император харамидаги маҳрамларга кўплаб ерлар бўлиб бериларди, улар янги династия даврида идора қилиш ишларида ғоят катта роль ўйнардилар.

Шаҳарларнинг ривожланиши. Мануфактура куртаклари. XIV—XVI асрларда Хитойда саноатнинг ривожланишида анчагина ютуқларга эришилди. Шойи ва ип газламаларга пардоз бериш, қоғоз, шиша, чинни, лак тайёрлаш, турли хилдаги кон саноати (олгин, кумуш, мис, темир рудаси, туз казиб чиқариш) сингари ишлаб чиқариш тармоқлари энг кўп тарқалди. Курилиш саноати кенг тус олди. Пекин, Нанкин ва бошқа шаҳарларда кўплаб саройлар, ибодатхоналар, безакли миноралар, кўприклар, арклар, турли қалъа иншоотлари қурилди. Минлар даврида ҳам саноат, асосан хунармандчиликдан иборат бўлиб қолди. Бирок саноатнинг айрим тармоқлари, асосан қайта ишлаш саноатида мануфактура типидagi йирик устахоналар бор эди. Қуллар ва крепостной дехқонлар меҳнатидан фойдаланиладиган кўпгина давлат мануфактуралари (хусусан, чинни ишлаб чиқарувчи мануфактуралар) мавжуд эди. Кон-руда казиб чиқариш саноатида мажбурий меҳнат тамомила ҳукмрон эди.

Минларнинг ташки сиёсати. Уз ички ахволини мустақкамлаб олган династия янги ерлар босиб олиш ҳамда Хитойнинг ташки бозорларини кенгайтириш мақсадида истилочилик юриши уюштирди. Чжу Юань-чжан замонидаёқ Корея билан Тибет Хитой императори ҳукмронлиги остида эди. Унинг ворислари Аннамни истило қилдилар ва Индонезияга, Ҳинди-Хитойга, Малаккага ҳарбий экспедициялар юбордилар. Бу мамлакатлардаги кичик-роқ ҳокимларнинг бир қисми Хитой императорининг олий ҳокимиятини тан олди. Хитойлар Индонезия билан Ҳинди-Хитойга кўплаб кўчиб бора бошладилар.

Мин ҳукумати Ҳинди-Хитой, Индонезия, Ҳиндистон ва хатто Шарқий Африка қирғоқларига систематик тарзда йирик ҳарбий денгиз экспедицияларини юбориб турди.¹ Адмирал Чжэн-Хэ бошчилигида 1403—1433 йиллар мобайнида юборилган етти та экспедиция денгиз юришлари айниқса катта бўлган эди.

XVI асрда Мин империясига бировларга ҳужум қилиш эмас, балки бундан кейин ўз мамлакатининг чегараларини мудофаа

Чжэп-Хэ юрган сув йўли

қилишга тўғри келди. Ғарб томондан унга мўғуллар хавф солиб турарди. 1550 йилда Чингизхон авлодидан бири катта қўшин билан Пекинга бостириб келиб, шаҳар чеккаларига ўт қўйиб кетди. XVI асрнинг иккинчи ярмида, айниқса 60-йилларда, Хитой японлар агрессиясига қарши оғир кураш олиб боришга мажбур бўлди. Шундай бўлса-да, Мин династияси самурайлар ҳужумини қайтаришга куч топди ва шу асрнинг энг охирида улар қитъадан суриб чиқарилди.

Хитойда европаликларнинг пайдо бўлиши. XVI

аср бошларида Хитойга европаликлар кириб кела бошлади. 1516 йилда бу ерга (Кантон портига) биринчи бўлиб португалларнинг кемалари келди. XVI асрнинг 40-йилларида португаллар Хитой қирғоқларида бир неча колония барпо қилдилар. Лекин мустамлакачиларнинг тамагирликларидан газабга келган маҳаллий аҳоли 50-йилларнинг бошларига келиб уларнинг ҳаммасини яқсон қилди. 1557 йилда босиб олинган Макаодагина (Кантондан жануб томонда) португаллар концессия олиб, анча мустақамланиб олишга муваффақ бўлдилар. XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида Хитойда испанлар, голландлар, инглизлар ва французлар пайдо бўлди. Аммо Мин ҳукумати чет элликларнинг бир оз бўлса ҳам Хитойнинг ичкарасига суқилиб киришларига йўл қўймади. XVI асрда Европа савдогарларининг Ҳиндистон ва Индонезия билан олиб борган савдо-сотиқларига қараганда, Хитой билан бўлган савдо оборотлари жуда озгина эди. Хитой руслар билан биринчи марта XVI асрнинг иккинчи ярмида алоқа қила бошлади.

XV—XVI асрларда Хитойда синфий зиддиятларнинг кескинлашуви. XV—XVI асрларда Хитойда синфий зиддиятлар ғоят кескинлашиб кетди. Қишлоқда феодал зулмининг кучайиши, судхўрликнинг ёйилиши, солиқларнинг ошиб бориши халқ оммасининг норозилигини келтириб чиқарди. Минлар ҳукмронлик қилган даврдаги энг йирик деҳқон қўзғолонлари орасида ижарачи Дэн Мао-ци бошчилигида 1448—1449 йилларда Фуцзянь вилоятида бўлган қўзғолон машҳурдир. Унинг теваратига ўзи сиғари неча ўн минглаб майда ижарачи деҳқонлар тўпланди. Бу

деҳқонлар аслида феодал ер эгаларига крепостной қарам бўлиб қолган эдилар. Қўзғолончилар «эски», одатдаги рентани талаб қилиб, оширилган ижара ҳақини тўлашдан бош тортдилар. XVI асрнинг бошларида деҳқон қўзғолонлари, қисман шаҳар қўзғолонлари жанубий вилоятлар — Гуандун, Гуанси, Хунань ва Хубэйни, жануби-шарқда — Цзянсини, ғарбда — Сичуанни, шимолда — Шэньсини камраб олди.

Айни вақтда XV—XVI асрларда Хитойда ҳукмрон синфнинг ўзида турли гуруҳлар кураши давом этаётган эди.

Мин императорларининг идора қилишига, юқорида айтиб ўтилганидек, маҳрамлар катта таъсир кўрсатардилар. Улар жуда катта бойлик орттирган бўлиб, императорга яқин туришлари туфайли юқори ва энг даромадли лавозимларни ўз қўлларига киритиб олган эдилар. Том маъноси билан текинхўр бўлган бу тор сарой „ахlining хўжайинлик қилиши феодалларнинг кенгрок доираси, хусусан «шэньши» деб аталувчи олимлар табақасининг қаршилигини келтириб чиқарди.

1506 йилда маҳрамлар марказий бошқарувни тамомила қўлга киритиб олдилар ва уни 15 йил давомида (1521 йилгача) ўз қўлларида тутиб турдилар. Оппозициянинг катта куч-ғайрат сарфлаши натижасидагина бу тўда ҳокимиятдан четлаштирилди, маҳрамларнинг айримлари қатл этилиб, мол-мулки мусодара қилинди. Бирок бир асрдан кейин — XVII асрнинг 20-йилларида маҳрамлар яна ҳокимиятни қўлга олиб, шэньшиларнинг кўпгина вакиллари таъқиб қилдилар ва қатл этдилар.

XXXVI BOB

XI—XVI АСРЛАРДА ЯПОНИЯ. КОРЕЙС ХАЛҚИНИНГ ЯПОНЛАР БОСҚИНИГА ҚАРШИ КУРАШИ

Япон феодализмнинг вужудга келиши ва ривожланиши. Японияда феодал муносабатлари XI—XII асрларга келиб, қатъий қарор топди. Япон феодал гшместьелари — сёэнлар ўша вақтларда вужудга келди. Сёэнлар отадан болага мерос бўлиб ўтарди ва улар ҳеч қандай солиқ тўламасди. Будда монастырлари жуда кўп ерларга эгалик қилардилар (буддизм Японияга VII асрдаёқ келиб кирган эди). Дунёвий ва рухоний феодалларнинг ерларида ишловчи крепостной аҳоли, қисман, бир замонлар хийла кўп сонни ташкил этган ва кейин ер олиб, қарам деҳқонларга айланттирилган собиқ қуллардан, қисман эса, турли япон уруғларининг оддий аъзолари авлодидан чиққан, кейинчалик эркинликдан маҳрум -қилинган собиқ эркин жамоачи деҳқонлардан иборат бўлган. Қишлоқ аҳолисидан анчаси давлат деҳқонлари си-

фатида қолдирилиб, улар бевосита императорга ва унинг саройига қарашли бўлиб, император амалдорларига солиқ тўлаганлар.

Япон феодаллари бир неча даражага бўлинарди. Энг катта феодаллар — хонлар, сўнгра уларнинг вассалари майда поместьели феодаллар — рекалар бўлган. Хонкэ ва рекаларнинг яна самурайлардан дружиналари бўлган. Замон ўтиши билан ўрта аср Европасидаги рицарларга ўхшаш, самурайларнинг ҳам бир қисми майда поместьели дворянларга айланганлар. Самурайларнинг бир қисми ҳамон профессионал-дружиначи бўлиб қолаверган. Самурайларда ер бўлмаган, фақат урушларда топган ўлжа ва ўз синьорларидан олган маоши билан кун кечирган.

Урта аср Япониясидаги сиёсий тузум ўзига хос кўп хусусиятларга эга бўлган. Бир томондан, Японияда XII асрдаёқ марказий император ҳокимияти — микадо ўрнатилган. Микадо бутун ернинг олий мулкдори деб эълон қилинган. Уруғ зодагонлари микадо амалдорларига айлантирилган, улар губернатор ва шаҳар ҳокими сифатида айрим районлар ва областларни идора қилган. Ерга, хунармандликка ва савдога Хитойдаги сингари мураккаб интенсив солиқ солинган. Аммо, иккинчи томондан, бу ҳол феодалларнинг мустақамланишига ва номигагина олий ҳокимият бўлган император ҳокимияти ва унинг ҳукумати кўл остида феодаллар тамомила мустақил идора қилган мамлакатнинг аелда парчаланиб кетишига халакит бермаган.

Император ҳокимиятининг ўзи эса, кўп ўтмай реал ахамиятини йўқотган, Энг катта феодаллар ўртасидаги ўзаро низолар натижасида дин бошлиғи ҳам бўлган император кўлида диний ҳокимиятигина қолган, холос. Дунёвий олий ҳокимият эса энг кучли феодал — сёгун қўлига, олий ҳоким қўлига ўтган.

Сёгунлик даставвал 1192 йилда, шимолий феодаллардан (Канто областидан) бири Минамото ўз ракиблари бўлган бошқа феодалларни самурайлардан тузилган кўшин ёрдами билан тормор келтириб, мамлакатнинг пойтахти Киотони олганидан кейин вужудга келади. Минамото императорни ўз саройи билан Киотода қолдириб, ўзи эса Камакурадаги қасрида яшайди ва у ердан туриб император номидан давлатни идора қилади. Шундай қилиб, Японияда икки параллел династия — император династияси ва сёгун династияси ўрнатилади. XIII асрда сёгун вази фаги ҳам анча вақтгача номинал бўлиб қолади. Минамото ворислари жуда ёш бўлганлигидан, давлатни сиккэнлар (ҳокимлар) деган бошқа феодал хонадонларидан бўлган регентлар идора қилади.

Дехконлар аҳволи. XII—XIII асрлардаёқ япон дехконларининг аҳволи жуда оғир эди. Феодаллар ер эгалари сифатида қўлларигаги шахсий ва ҳарбий ҳокимиятдан ҳам, шунингдек, давлат ташкилоти ва унинг бутун молиявий-маъмурий системасидан ҳам кенг суратда фойдаланиб, дехконларга жуда кўп ҳар хил тўлов ва солиқлар солардилар. Бир неча саройни — микадо,

сёгун, сиккэн саройларини — таъминлаш мамлакатга жуда кимматга тушарди. Шу билан бирга катта ва майда феодалларнинг тинмай давом этган ўзаро урушлари мамлакатни хонавайроо қилар, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига тўсқинлик қиларди. Япон дехконлари кўп жиҳатдан шаҳар судхўрларига ҳам қарам эдилар, чунки солиқ йиғиш иши одатда судхўрларга топшириларди. Дехконлар кўпинча келгуси йил хосилини гаровга қўйиб, судхўрлардан қарзга уруғлик олардилар. Хаамиша очарчилик ва бунинг натижасида доим бўлиб турадиган юкумли касалликлар эпидемияси XIV ва XV асрларда япон кишлоқларида кенг тарқалган ҳодиса эди. Кишлоқдаги социал зиддиятлар жуда кескинлашиб кетганлигидан Япоияда дехконлар кўзғолони кўп бўлиб турарди. XV асрда бундай кўзғолонлар айниқса кўп бўлди. 1428 йилда Киото шаҳри яқинида қўтарилган кўзғолон дехконларнинг биринчи катта кўзғолони эди. Бу ҳаракат тезда Урта Япониянинг бошқа қўшни вилоятларига ҳам тарқалди. Бунда кўзғолончи дехконлар «Иўқолсин самурайлар!» деган шior остида курашдилар. Кўзғолончилар маҳаллий феодаллар юборган кўшинни тор-мор келтирди, фақат 20-йилларнинг охирига келибгина ҳаракат бостирилди.

Феодалларнинг дружиналаридан чикиб кетиб, шу сабабли тирикчилиги учун ҳеч нарса қолмаган самурайларнинг бир қисми ҳам, 1441 йилдаги дехконлар кўзғолонида қатнашди. Улар ронинлар деб аталган кочоқ феодал-самурайлар — қувилганлар эди. Бундан кейинги кўзғолонлар тўлкини XV асрнинг 50 ва 60-йилларида бўлди. 1461 йил аҳоли учун ниҳоятда оғир бўлди. Уша йили ёлғиз Киотонинг ўзида очликдан 80 минг киши ўлди.

1532 йилда Киотонинг ўзида ва унинг атрофида катта кўзғолон қўтарилди. Кўзғолон ўзининг ғоят мураккаб состави билан марокли эди. Уида ронинлар, дехконлар, шунингдек, Киото шаҳрида яшовчи хунармандлар, майда савдогарлар, ҳаммоллар, юк ташувчилар ва бошқа камбағаллар қатнашди.

Шаҳарларнинг ривожланиши. Шу билан бирга Японияда шаҳарлар, хунармандчилик ва савдо анча жадаллик билан ривожланиб борди. Японлар бундан анча илгари хитойлардан ипакчилик, металлургия, лак ишлаш ва бошқа хунарларни ўргандилар. Япониянинг ўзида темир, мис, олтин ва қумуш анча эрта ва кўп миқдорда қазиб чиқарила бошланганди. Японлар ажойиб қуроллар ясадилар. Японлар ясаган қиличлар ўзларининг пишиқлиги билан анча машхур бўлган. Уларни ҳар йили чет элларга ўн минглаб чиқариб турилган (масалан, 1483 йилда 67 минг қилич чиқарилган). Шунингдек, япон бадий хунармандчилигининг буюмлари: чинни, елпигич, лақланган буюмлар, суяк ва тошдан ясалган буюмлар ва ҳоказолар, шунингдек, ип ва шойи газлаамаларнинг баъзи навлари ҳам кўплаб четга чққарилар эди. Япония, Корея, Хитой билан Тайвань, филиппин ороллари, Вьетнам ва Сиам (ҳозирги Таиланд) билан қизғин савдо олиб борарди.

Мамлакатда катта-катта портлар кўп бўлиб, Сакаи, Хиого, Хаката, Нагасаки портларида бир неча ўн минглаб аҳоли яшаган.

Ягона давлатнинг ташкил топиши. Бир томондан, шаҳарларнинг ўсиши, саноат ва савдонинг ривожланиши ва, иккинчи томондан, мамлакатнинг аслда тарқоқ бўлиши ва мамлакат ичида феодал урушларнинг узлуксиз давом этиб туриши бир-бири билан мутлако келиша олмайдиган ходиса эди. Шу билан бирга дехконларнинг қудратли кўзғолонлари ҳам бутун феодал режимини ағдариб юбориш хавфини тўғдирмоқда эди. Мамлакатни бирлаштириб, марказлаштирилган давлат тузиш феодал синфининг кечиктириб бўлмайдиган вазифаси бўлиб қолди. Кучлироқ, феодаллар ўзларининг самурай кўшинларига таяниб ҳамда маълум даражада ўсган ва мустақамланган шаҳарларнинг ёрдами ва хайрихоҳлигига суяниб, бу вазифани ҳал этишга киришдилар.

Японияни дастлаб бирлаштирган, бир неча мустақил князь-феодалларни тор-мор қилган, бу даврга келиб ўзиёқ хақиқий ҳокимиятни қўлидан бериб қўйган сёгунни 1568 йилда ағдариб ташлаган киши Ода Нобунага бўлди. У Урта Япониянинг ўз мулкига кўра ўртачароқ феодал князларидан бўлса-да бироқ самурайлар (отлиқ аскарлар) ва қисман дехконлар (пиёдалар) дан тузилган кучли ҳарбий дружинасига эга эди. Нобунага Японияга европаликлар олиб келган милтикни дастлаб ишлата бошлаган япон лашкарбошларидандир. Нобунага Японияни 14 йил (1568—1582) мобайнида диктатор сифатида идора қилиб турган бўлса-да, ўзига микадо унвонини ҳам, сёгун унвонини ҳам олмади. У тор савдо монополияси компанияларини тугатиш, ички бож солиқларини бекор қилиш ва бошқа шу сингари йўллар билан савдо-сотик ишларида эркинроқ имкониятлар бериб, унга ҳомийлик қилди; кўпгина янги йўллар қурдирди. Солиқ тўплаш ишларини қайтадан ташкил этди ва тартибга солди. Нобунага мамлакатни бирлаштириш ишини тугаллашга улгура олмади. У Япониядаги 66 вилоятдан фақат 30 тасини ўз назорати остига олди. У ўлгандан кейин ҳокимият тепасига унинг ҳамкори Таётоми Хидэеси чиқиб олди (1582—1598), Хидэеси дехқондан чиққан бўлиб, у ўз мавқени дружиначилиқдан бошлайди.

Нобунага бошлаган бирлаштириш процессини Хидэеси тугаллади. У Сикоку ва Кюсю ороллариининг мустақиллигини битирди ва энг муҳими Хонсю оролининг хали бир неча мустақил феодалликлар сақланиб қолган шимолига муваффақиятли ҳарбий юриш қилди. У Осака шаҳрини қурди, кейинчалик бу шаҳар Япониянинг энг катта портига айланди. Мамлакатни бирлаштириб, Хидэеси феодалларининг ва Япониядаги катта савдогарларнинг манфаатини кўзлаб, Кореяни истило қилишга киришди ва бу иш Японияни Хитойга қарши урушга олиб келди.

Хидэесининг плани Кореяни босиб олишдангина иборат бўлиб қолмайди. У Кореянигина эмас, балки Манжурияни, Филиппин ороллариини ва Тайванни ҳам, кейин эса Хитойнинг ўзини

ҳам бўйсундиришни хаёл қилади, у ҳатто ўз пойтахтини Хитойга кўчиришни ҳам олдиндан мўлжаллаб қўяди. Хидэеси бу уруш учун бир неча йил давомида катта флот тайёрлади. 1592 йил баҳорда у 300 минг кишилиқ катта кўшинни Кореяга туширади.

Корейс халқининг японлар босқинига қарши кураши. Корея ҳукумати японларнинг бостириб киришидан ғафлатда қолди ва бунга бирор даражада жиддий тайёргарлик кўра олмади. Корейс мунтазам армияси ва бу ерга келган хитойларнинг кичик отряди Сеул яқинида японлар томонидан тор-мор келтирилди. Шундан кейин король, сарой аҳли ва олий табақадаги зодагонлар пойтахтдан қочиб кетишди. Улар, асосан, хитой императоридан ёрдам олишдаи умидвор эдилар¹.

Сеул босқинчилар қўлида эди. Япон кўшинлари шимолга силжиб, мамлакатни вайро қилдилар. Японлар Шимолий Кореяда ишғол қилган шаҳарлар орасида Кореянинг энг қадимги шаҳарларидан бири бўлган Пхеньян шаҳри ҳам бор эди.

Корейс халқи ана шу шароитда ўз ватанини ҳимоя қилиши керак эди. Турли вилоятларда партизан отрядлари вужудга кела бошлади. Улар маҳаллий провинциал отрядлар билан биргалашиб, япон армиясининг ҳаракатига тўсқинлик қилардилар. Чолладо вилояти мудофаа плацдарми сифатида айниқса катта роль ўйнади. Кейинчалик Корея флотининг бош қўмондони Ли Сун Син японларга қарши курашнинг асосий ташкилотчиси бўлиб чиқди. У ниҳоятда меҳнатсеварлиги, ватанпарварлиги, катта ҳарбий ташкилотчилик қобилиятлари билан ажралиб турарди. Унинг ташаббуси билан четига темир қопланган кенг бортли алоҳида («тошбақа» деб аталадиган) кемалар кура бошладилар, бу эса корейс флотини японларнинг ўт отувчи қуролидан омон сақлаб қолди. 1592 йил ёз фаслида Ли Сун Син япон флотини мағлубиятга учратди. (1592 йил июль.) Бу эса Кореядаги оккупантларнинг қуруқликдаги кўшинларини танг аҳволда қолдирди. Хитойдан етиб келган ҳарбий кучлар ва қайта тикланган мунтазам корейс армияси ҳужумга ўта олди. 1593 йил бошларида Пхеньян шаҳари озодқилинди; 1593 йил апрелида корейс-хитой кўшинлари Сеулга кирди. Энди самурайларни барча мамлакатдан тамомила ҳайдаб чиқариш мумкин эди. Аммо халқ оммасининг активлашганидан ташвишга тушган корейс-хитой қўмондонлиги Хидэеси билан музокарага киришди. Ли Сун Синга қарши фитналар бошланди ва у лавозимидан четлаштирилди. Хидэеси душман лагеридаги бу нифокдан фойдаланиб, музокараларни

¹ Узок Шарқда мўғуллар ҳукмронлик қилган вақтда Корея Юань мўғул-хитой династиясига бўйсунарди. Хитойда мўғул истилочиларининг ҳокимияти кулагач, 1368 йилда Корея короли ҳам мўғулларга бўйсунидан бош тортиди ва ўзини мустақил давлат деб эълон қилди. Хитойларнинг янги Мин династияси бундан буён ҳам Корея устидан ўз протекторатини давом этирмоқчи эди. Аммо, аслида Корея бу даврда, айниқса, XV ва XVI асрларда мустақил давлат эди. Кореянинг Хитой билан вассаллик муносабатлари амалда бўйсунишга қараганда кўпроқ сиёсий иттифоқ характерига эга эди.

чўзиб юборди ва армиясини қайта ташкил қилиб урушни яна бошлаб юборди. Аммо 1597-1598 йилларда уруш яшнТар учун янада катта ҳалокат билан тамомланди. Улар дастлабки ютуқлардан кеин бирин-кетин муваффақиятсизликка учрай бердилар. Халкнинг талаби билан король Ли Сун Синни яна флотнинг бош қумондони қилиб тайинлади. 1597 йил сентябридаёқ Ли Сун Син япон флоти қисмларига янги жиддий талофат етказди

Мамлакатда кенг партизанлар ҳаракати яна авж олиб кетди Хитоидаги Минлар ҳукумати бу гал Кореянинг японлар томонидан истило қилиниши ўзлари учун нақадар хавfli эканлигини янада равшанроқ ҳис қилди. Шунинг натижасида Хитойдан катта ҳарбии ва ҳарбий-денгиз кучлари юборилди. Иккита ҳал қилувчи жанг — бири курукликда 1597 йил октябрида Сеул яқинида ва яна бири денгизда Норянчжин яқинида 1598 йилда¹— япон босқинчилигига барҳам берди. Хидэеси Кореяга янада кўн сонли янги кўшин юбориш ниятида эди. Аммо бунга кизгин тайерлик бораётган вақтда у ўлиб қолди. У ўлганидан кейин уруш давом этди. Аммо японлар қўлдан кетган территорияларни қайтариб олишга муяссар бўла олмадилар. Хидэесидан кейин хокимият тепасига чиқиб олган ҳукмдор 1614 йилда Корея территориясига бўлган ҳар қандай даъводан воз кечди.

«Осиёда буюк япон империяси» тузишни хаёл қилган япон самурайларининг биринчи плани ана шу тарика тамомила барбод бўлди.

¹ Ғалабанинг ташкилотчиси Ли Сун Син денгиз жангида оғир ярадор бўлди ва кўп ўтмай вафот этди.

ҒАРБИЙ ЕВРОПАДА КАПИТАЛИЗМНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

(/ Феодализмнинг емирилиши ва капитализм куртакларининг пайдо бўлиши. р<У1 ва XVII асрлар феодализм формациясидан к.апиталистик формацияга ўтиш давридир. Феодал ишлаб чиқариш усули ҳали ҳукмрон бўлиб турган эди. Аммо бу усул бузилиб-чириб, ўзининг энг муҳим хусусиятларини (масалан, бикик натурал хўжалик, шахсий крепостной ҳуқуқ, саноат ишлаб чиқаришида цехлар монополияси) йўқотади ва ўз ўрнини янги иқтисодий формаларга (қишлоқда аренда муносабатлари, цехданташқари саноатнинг ривожланиши >а унинг олиб оотарларга бўйсундирилиши, цехларнинг ўз ичидаги дифференциация) бўшатиб беради. Бу формалар эса янги, капиталистик ишлаб чиқариш усулининг-куртакларидан далолат беради. Ишлаб чиқариш усулидаги ўзгаришларни XIII—XV асрлардаёқ ўрта аср жамиятидаги ишлаб чиқарувчи кучларнинг умумий ўсиши тақово қилган эди. Юқорида, Европадаги турли мамлакатларнинг конкрет тарихи баён қилинганда ҳамда ўша асрларда ўрта аср шаҳарининг ривожланиши ҳақидаги умумий бобда ҳунармандчилик техникасининг муваффақиятлари, ижтимоий меҳнат тақсимотининг ўсиши, қишлоқ хўжалигида ҳосилдорликнинг ошиши ва декҳончиликнинг бир ўзи билангина чекланмаган ихтисослаштиришнинг бошланганлиги, товар хўжалигининг умумий ўсиши ҳамда бутун Европада ички ва ташқи савдо алоқаларининг кенгайганлиги ҳақида конкрет материал-келтирилган эди.

XVI асрда ва шундан кейинги аорларда ишлаб чиқариш усулида аста-секин, аммо вақт ўтиши билан тобора жадаллашиб борган ўзгаришлар кескин иқтисодий тўнтаришга олиб келдики, бу нарса биринчи навбатда Ғарбий Европадаги иқтисодий жиҳатдан энг кўп ривожланган мамлакатларда намоён бўлди.

XVI—XVIII асрларда Ғарбий Европада рўй берган ишлаб чиқаришнинг капиталистик усулига ўтишчун бевосита шарт-шароит яратилган даврни ҳамда бу билан бевосита боғлиқ бўлган, ҳукмрон синфларнинг халқ оммасини ошқора талаши билан боғлиқ бўлган даврни К. Маркс дастлабки капитал ж а м ғ а р и л и ш и даври деб атаган эди.

Айни вақтда худди шу XVI—XVIII асрлар капиталистик ма-нуфактуранинг ривожланиши даври бўлдики, уни капиталистик саноат ишлаб чиқариши тарихида, дастлабки босқич ва капита-листик фабрика вужудга келишининг бевосита арафаси деб аташ мумкин.

Дастлабки капитал жамғарилиши деб аталадиган жамғари-лиш. К. Маркс дастлабки жамғарилиш деган тушунчага қандай конкрет мазмун бағишлаган эди? Маркс капиталистик ишлаб чиқаришнинг иктисодий моҳиятини очиб бериб, бундай деб ёзган эди: «Худди тирикчилик воситалари ва ишлаб чиқариш восита-лари сингари, пул ва товарлар ҳам ўз-ўзича асло капитал эмас-дир. Улар капиталга айлангилари керак. Бироқ маълум ҳол-лардагина уларнинг капиталга айланиши мумкин, бу ҳоллар куйидагилардан иборат: икки нав жуда ҳам хилма-хил товар эгалари — бир томондан, ўзлаштириб олган қиймат суммасини янада ошириш учун иш кучи сотиб олиши лозим бўлган пул эгаси, ишлаб чиқариш ва тирикчилик воситаларининг эгаси; ик-кинчи томондан, ўзларининг иш кучларини сотадиган, демак, меҳнатларини сотадиган эркин ишчилар бир-бирлари билан уч-рашиб, бир-бирлари билан алоқада бўлишлари керак»¹.

Маркс «ишчилар эркинлиги» деган тушунчани икки хил маъ-нода идрок этишини айтган, эди. Капиталистик саноат ишчи-лари шахсан эркин кишилардир. Улар ҳуқуқ жиҳатидан кул ва крепостной эмаслар, аммо улар айни вақтда ишлаб чиқариш воситаларидан эркиндирлар, яъни бу воситалардан маҳрумдир-лар. Фабрикалар, заводлар, руда конлари ишчиларга тегишли эмас. Бунинг натижасида «эркин» ишчи капиталистик фабри-кантга ёлланиб, унга ўзининг ишчи кучини сотишга мажбурдир. Шу тарзда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларидан аз-вал майда мустақил ишлаб чиқарувчининг ишлаб чиқариш воси-таларидан маҳрум бўлиш жараёни рўй бериши керак. Урта аср-ларда юмушчилар эга бўлган ишлаб чиқариш воситалари улар-дан муайян вақтда тортиб олинди ва капиталга айлангилари. Меҳнаткашларнинг ўзлари ишлаб чиқариш воситаларидан маҳ-рум бўлиб пролетариатга, елланма ишчилар синфига айланди-лар. «Капиталистик жамиятнинг иктисодий структураси феодал жамиятнинг иктисодий структурасидан ўсиб чиқди. Феодал жа-миятнинг бузилиши капиталистик жамиятнинг элементларини озод қилди»².

Меҳнаткашларни ишлаб чиқариш воситаларидан ажратиш» яъни уларни пролетарлаштириш жараёни Ғарбий Европадаги турли мамлакатларда бир хил тезликда ва бир хил оқибатлар Оилан рўй бермади. Бу процесс Англияда айниқса оммавий тус олди, бу ерда XV асрнинг охирида ва айниқса XVI асрдаёқ деҳқонлар оммаси кўп даражада экспроприация қилинган ҳам-

да инглиз саноатчилари мулк билан ҳар қандай алоқадан маҳ-рум этилган пролетарийларнинг бутун бир армиясини ўз ихти-ёрига олган эди. Маркс ифодаси билан айтганда, Англияда деҳ-қонларнинг ердан маҳрум қилиниши «классик формада»¹ амалга оширилди.

Майда мустақил ишлаб чиқарувчининг экспроприация қили-ниши дастлабки жамғарилишдан иборат бутун процесснинг асо-сини ташкил қилади. Аммо бу нарса унинг бутун мазмунини ифодалаб бера олмайди. Дастлабки жамғарилиш процессининг иккинчи жиҳати пул маблағлари — капиталларнинг айрим шахс-лар кўлида тўпланишидан иборатдир; корчалон капиталист жуда катта пул маблағларига эга бўлган тақдирдагина зарур ишлаб чиқариш воситалари — асбоб-ускуна, хом ашё ва шу сингарилар-ни олишга ҳамда меҳнат бозорида ҳаддан ташқари кўпайиб кетган ишчи кучини сотиб олишга қодир бўлади. Тарихда пул капиталларини жамғариш усуллари ниҳоятда хилма-хил бўлган. Бундан илгариги XIII—XV асрлардаёқ Ғарбий Европада савдо-гарлар ва судхўрлар капитали пул шаклида анчагина тўпланиб қолган эди. Яқин Шарққа қилинган салиб юришлари ҳамда Шарқ мамлакатларининг ниҳоятда шафқатсиз талои-торож қи-линиши бу жиҳатдан жуда муҳим роль ўйнади. XVI—XVIII аср-ларда капитал жамғарилишида Европада жорий қилинган солиқ системаси ҳамда солиқ тўплашнинг савдогарлар ва судхўрлар орасидан чиққан айрим кишилар томонидан сотиб олинishi ғоят катта аҳамиятга эга бўлди; айрим мамлакатларнинг ҳукуматлари давлат қарзлари системасини жорий қилиб, хусусий шахслар ёки банклардан қарз оларди, кредиторларга жуда катта процентлар тўларди, бу .-"Процентларнинг ўрни оқибат натижада оммавий солиқ тўловчилар зиммасига тушарди. Протекционизм система-си, яъни саноатчиларга давлат қарзлари ва ғоят имтиёзли кре-дитларнинг берилишига асосланган маҳаллий саноатга хо-мийлик сохибкорларни яна шу меҳнаткашлар — деҳқонлар, хунармандлар ва шу сингарилар ҳисобига бойитар эди.

Аммо пул капиталларининг жамғарилиш тарихида мустам-лакаларнинг таланиши айниқса катта аҳамиятга эга бўлди. Аме-риканинг кашф қилиниши, Ҳиндистонга ва Индонезияга европа-ликларнинг кириб бориши, уларнинг Африкадаги Ғарбий ва Шарқий сохилларни босиб олишлари ана шу китъалардаги мам-лакатларнинг европаликлар томонидан шафқатсиз таланишига ҳамда Европага олтин ва қумушнинг жуда кўплаб оқиб келиши-га, бу ерда эса унинг капиталга айланишига сабаб бўлди. Маркс дастлабки жамғарилиш деб аталадиган жамғарилишнинг ҳар иккала формаси — Европаинг ўзида меҳнаткашларни экспро-приация қилиш ёки Европадан бошқа китъалардаги аҳолини та-

¹ К. Маркс. Капитал, 1-том, Уздавнашр, 1955, 790-бет.

² Уша китоб, 791-бет.

¹ Уша китоб, 792-бет. Англияда деҳқонни ердан маҳрум қишга ҳа-қидаги материал кейинроқ, XIV бобда «Англия XVI аср ва XVII асрнинг бошларида» деган бобда конкрет ва батафсилроқ баён қилинади.

лаш формаларининг зўравонликка ва қон тўкишга асосланганлигини айтиб, ғазаб ва нафрат билаи қоралаган эди: «Уларнинг экспроприация қилиниш тарихи инеоният солномасига қонли қилич ва алангали ўт тили билан ёзилган»¹. «Бевосита ишлаб чиқарувчиларнинг экспроприация қилиниши жуда ҳам шафқатсиз ваҳшийлик билан ва жуда ҳам кабиҳ, жуда ҳам ифлос жуда ҳам пасткаш ва жуда ҳам ҳаддидан ошган эҳтирослар тазиқи остида амалга оширилди»². «Европадан ташқарида бевосита босқийчилик, маҳаллий аҳолиниқул қилиш, ўлдириш йўли билан қўлга киритилган хазиналар метрополияга оқиб келиб турар ва ундан капиталга айланар эди»³. «...Янги туғилган капиталнинг бошидан то товонигача ҳамма тешиқларидан қон ва зардоб оқиб туради»⁴.

Капиталистик мануфактура. Капиталистик ишлаб чиқариш учун шароит туғила борган сари майда хунармандчилик ишлаб чиқариши ўз ўрнини йирик саноатга бўшатиб бера бошлади. Капиталистик ишлаб чиқаришнинг дастлабки формаси мануфактура эди. Мануфактура асосан қўл меҳнатига, хунармандчилик техникасидан фойдаланувчи касбкорликка асосланса ҳам ундан фарқли ўлароқ, мануфактура анча йирик ишлаб чиқариш бўлиб ундаги ишлаб чиқариш процессида меҳнат тақсимооти жуда ҳам майда қисмларга бўлиниб кетган эди. Бу эса меҳнат унумдорлигининг кескин ўсишига олиб келди, мануфактурагнинг прогрессив аҳамияти ҳам аввало шундан иборат эди. Мануфактурага капиталист-соҳибкор бошчилик қиларди, ишлаб чиқариш воситаларидан маҳрум бўлган ишчилар эса ўша капиталист учун ишлардилар. Бундай мануфактура концентрация қилинган ёки марказлаштирилган мануфактура деб аталарди; у ўша пайтдаёқ кўп белгилари билан капиталистик фабрикани эслатарди.

Аммо мануфактура тараккий қилган XVI—XVIII асрларда марказлаштирилган мануфактурадан бошқа хил мануфактуралар ҳам бўлган. Микдор жиҳатдан олганда мануфактуранинг марказлаштирилган тури унинг бошқа — «тарқок» ёки марказлаштирилмаган турига қараганда камроқ тарқалган эди. Кўпроқ Ғарбий Европада (кейинчалик Россияда ҳам) мануфактура қишлоқдаги хонаки саноат билан қўшилиб кетган эди. Хунарманд — кам ерли ёки бутунлай ерсиз деҳқон — мануфактурага қарам бўлади ва «уйда ишлайдиган ишчига» айланади. Мануфактурачи уни хом ашё билан таъминлаб туради ва унга тўланадиган иш ҳақини ўзи белгилайди. Тарқок мануфактурада ҳам муайян даражада меҳнат тақсимооти бўлган. У ёки бу буюмнинг ҳар бир қисмини уйда ишлайдиган ишчиларнинг ҳар қайсиси ўз ихтисоси бўйича қилиб берар эдилар. Бирок буюм ясашнинг энг

сўнги жараёни («пардозлаш») шаҳардаги ёки шаҳар атрофидаги марказлашган типдаги мануфактураларда амалга оширилди. «...Капиталистик усулда уйда ишлаш саноатда капитализм ривожининг ҳамма босқичларида учрайди,— деб ёзган эди В. И. Ленин,— лекин у айниқса мануфактура учун характерлидир. Майда деҳқон касибчилиги ҳам, машиналашган йирик индустрия ҳам уйга иш бермасдан ишларини осонлик билан уддалай оладилар. Ишловчининг ерга боғлиқлигининг сакланиши, катта қорхоналар атрофида майда қорхоналарнинг кўп бўлиши каби хусусиятларга эга бўлган капитализм ривожининг мануфактура даври эса уйга иш бериш билан боғланган ва бусиз уни тасаввур қилиш қийин ва мумкин эмас»¹.

Мануфактура даврининг техникаси. Шу тарзда мануфактура даврида ишлаб чиқариш ҳали асосан қўл меҳнати, хунармандчилик характерини сақлаб қолган бўлади. Бирок мануфактурада меҳнатнинг техника жиҳатидан тақсимланиши кенг тус олган эди. Унинг илгариги цех хунармандчилигига нисбатан энг асосий техника афзалликларидан бири ҳам шундан иборат эди.

К. Маркс «Капитал»да бундай деб таъкидлаган эди: «Меҳнат тақсимотида асосланган кооперация мануфактурада ўзининг классик формасини вужудга келтиради»². Мануфактурада меҳнат тақсимооти меҳнат унумдорлигидан бир неча барабар ортди. «Мануфактура меҳнат тақсимооти хунармандчилик фаолиятини қисмларга ажратиш, меҳнат қуролларини ихтисослаш, қисмий ишчиларни вужудга келтириш, уларни группалаш ва битта бир бутун механизм қилиб бирлаштириш йўли билан ижтимоий ишлаб чиқариш процессларини сифат жиҳатдан қисмларга ажратади ва сон жиҳатдан пропорционал қилади, яъни муайян ижтимоий меҳнат ташкилотинибарпо қилади ва шу билан бирга меҳнатнинг янги, ижтимоий унумдорлик кучини ривожлантиради»³. Бирок мануфактура даврининг техникаси уни мураккаблаштирган ҳамда машина ишлаб чиқаришига яқинлаштирган бир қанча айрим техника такомиллаштиришларини ҳам ўз ичига оларди. Айрим жуда оддий машиналар мануфактура даврида ҳам бўлиб, фабрика даврининг келгусидаги ривожланган машина техникаси учун элементларни тайёрлай бошлаган эди.

Тўқимачилик саноатида, металлургия ва қон ишидаги такомиллаштиришлар. Ипни пишитиш ва қалавалашни битта процессга бирлаштирувчи йигириш дастгоҳининг ихтиро қилиниши мануфактура даврининг илк давридаёқ тўқимачилик саноатидаги жуда муҳим кашфиёт бўлди. Узи йигирувчи бу дастгоҳ ҳали XV асрнинг 8Э-йилларидаёқ ихтиро қилинган эди. Бу дастгоҳ Англия, Нидерландия, Италия ва Германияда деярли бир вақтда

¹ Уша асар, 791- бет.

² Уша асар, 841—842- бетлар.

³ Уша асар, 832- бет.

⁴ Уша асар, 840- бет.

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 3- том, 469- бет.

² К. Маркс, «Капитал», 1 том, 374- бет.

³ Уша асар, 405- бет.

пайдо бўлди ҳамда бошқа мамлакатларга шу ердан тарқала бошлади.

Чархпалак (сув ғилдираги)нинг ихтиро қилиниши кон ишида жуда катта ахамиятга эга бўлди. Алоҳида кувурлар ва новлар орқали сув ғилдиракка ва унинг парракларига келиб тушар ҳамда уни айланишга мажбур қиларди. Бундай система анча чуқурликдаги маъданларни уларнинг сувга қанча яқин-узоқлигидан қатъи назар қазиб чиқариш имконини берарди. Янги чархпалак XIV асрнинг охири — XV асрнинг бошларида Италия, Жанубий Франция ва Жанубий Германияда бир вақтда пайдо бўлди.

Металлургияда домна печининг ихтиро қилиниши билан металл эритиш жараёни жадаллашди. Халиги чархпалакнинг татбиқ қилиниши, унинг мешлар билан қўшилиши туфайли эритув печида ҳароратни анча ошириш ва суюқ чўян олишга эришилди. Домна ишлаб чиқариши асосан XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб аввал Франция, Шимолий Италия ва Ғарбий Германияда тарқала бошлади¹.

Қишлоқ хўжалигида капитализмнинг ривожланиши. Майда ишлаб чиқарувчи дехқонларнинг ҳалок бўлиши натижасида қишлоқ хўжалигида ҳам йирик ишлаб чиқариш вужудга келади. Дехқонларни экспроприация қилган Лендлорднинг² ўзи хўжаликни капиталистик асосда юлиб бориб, ообик дехқонларни бағ-раклар — ёлланма ишчилар сифатида эксплуатация қиларди. Бироқ катта ер эгаси кўпинча ўз ерини помешчикка катта ер рентаси тўлашга қурби етадиган ва капиталга эга бўлган бирорта каттароқ ижарачи фермерга йжарага беришни афзал кўрарди. Ёлланма ишчини эксплуатация қилиш ҳам бундай реитанинг манбаи ҳисобланади. Янги капиталистик рента дехқонлардан олинадиган феодал Рентасидан фарқи шуки, капиталистик рента — қишлоқ хўжалиги ишчиларининг меҳнатини эксплуатация қилишдан фермер оладиган қўшимча қийматнинг бир қисмидир. Саноатда мануфактурачи қандай роль ўйнаса, қишлоқ хўжалигида фермер ҳам оқибат натижада шундай роль ўйнайди. «Ер эгаси билан ерни ишловчи ҳақиқий дехқон ўртасига капиталистик ижарадор аралашуви биланоқ қишлоқда аввалги ишлаб чиқариш усулидан келиб чиқадиган ҳамма муносабатлар бузилади. Ижарадор ўша дехқончиликдаги ишчиларнинг ҳақиқий бошқарувчиси ва уларнинг устама меҳнатининг ҳақиқий эксплуататори бўлиб олади, аммо ер эгаси фақат шу капиталистик ижарадор билангина бевосита муносабатда, тўппа-тўғри ва шартнома орқалигина муносабатда бўлиб қолади»³.

¹ XVI—XVII асрларда техниканинг кейинги ривожланиши ва унинг табиёт фанининг муваффақиятлари билан алоқаси ҳақидаги материал БУ бобда берилди.

² Лендлорд — Англиядаги йирик ер эгасининг номи.

³ К. Маркс, «Капитал», III том, К. Маркс ва Ф. Энгельс, соч., т. 25, ч. II, стр. 363—364.

Йирик фермер хўжалиги такомиллаштирилган техникани қўллана олар эди. Англияда ва Нидерландияда XVI—XVII асрларда уч далали экиш билан бир қаторда фермерлар тез-тез кўп далали системадан ҳамда янги очилган ерга ўт экишдан фойдаланар эдилар. Қаторлаб экувчи сеялкалардан, от қўшиб ишла-тиладиган молотилка ва веялкалардан кенг фойдаланиларди. Айни вақтда катта дренаж ишлари ўтказилди, тупроқ гўнг билангина эмас, балки минерал моддалар билан ҳам озиклантирилди, уруғликлар навларга пухта ажратилди ва ҳоказо.

Шу билан бир вақтда фермерлар қўшга қўшиладиган молларнинг ҳамда соғин сигирларнинг яхшиланган зотларини кўпайтира бошладилар, шунингдек оммавий қўйчилик билан шуғулланиб, бозорга жуда кўп миқдорда жун, тери, гўшт, ёғ, пишлок ва бошқа чорвачилик маҳсулотлари етказиб бердилар.

Бироқ майда хунармандчилардан устун бўлсалар ҳам уларни тамомла қисиб чиқара олмаган марказлашган мануфактуралар сингари фермер хўжаликлари ҳам шу даврда, одатда майда дехқон хўжаликлари билан ёнма-ён яшардилар. Бу нарса айниқса Европа китъасидаги мамлакатларга тааллуқлидир. Қишлоқ хўжалигининг асосий товар маҳсулоти кўплаб миқдорда ана шу тарқоқ дехқон хўжаликларидан етказиб берилди. Бу дехқон хўжаликлари эса бозор билан боғланган бўлсалар ҳам, у ерда ортиқча маҳсулотларини эмас, балки феодал давлатига солиқ ва ер эгаси — феодаллар пул рентаси тўлаш учун маҳсулотнинг зарур қисмини сотишга мажбур бўларди.

Буржуазиянинг ривожланиши. Феодал давлатининг янги формаси. Ишлаб чиқариш усули ўзгариб бораётган, феодализмдаи капитализмга ўтилаётган шароитда нуфузли ижтимоий синфга айланиб, борган буржуазия қарор топди. Айрим шаҳарларда яшаган ва ҳар хил сиёсий имтиёзларга эга бўлган шаҳарликлар ўрнига умумий синфий манфаатларга ва бир хилдаги сиёсий ҳуқуқларга эга бўлган бутун миллий қўламдаги шаҳар буржуазия синфи вужудга келди.

Европадаги турли мамлакатларда XVI—XVII асрларда буржуа миллатларининг шаклланиш процессида буржуазия етакчи роль ўйнаб, ишлаб чиқариш ва айирбошлашни марказлаштирди, ўз мамлакатиди иқтисодий алоқаларни кенгайттирди ва мустаҳкамлади ҳамда тобора каттароқ маданий ва сиёсий роль ўйнай бошлади. Умуман XVI—XVII асрларда Европадаги кўпчилик мамлакатларда феодаллар ҳукмрон эдилар. Давлат формаси дворянлар монархиясидан иборат бўлиб, бунда король ўз давлатининг «биринчи дворяни» бўлиб, имтиёзли дворянлар сословиёсига бошчилик қилар ва унинг сословие манфаатларини химоя қиларди. Бу даврда буржуазиянинг феодал давлатига муносабати ўзига хос характерга эгадир.

Одатда бу синф мустаҳкамланиб олган король ҳокимияти билан боғланган бўларди. Буржуазиянинг король ҳокимияти билан иттифоқи тарих жараёнида, ўрта асрнинг бир неча юз йиллари

мобайнида тайёрланиб келдики, бу даврда король ҳокимияти билан шаҳар буржуазияси олдида битта умумий душман — йирик феодаллар турарди. Буржуазиянинг бойиши, унинг капиталистлар синфига айланиши туфайли король ҳокимияти унга: янада кўпроқ эътибор билаи қарайдиган бўлиши керак эди. Марказлашган феодал давлатининг буржуазия синфи билан алоқасининг бир қанча янги фюрмалари— давлат заёмлари, солиқнинг откуп системаси, протекция сиёсати ва шу сингарилар-вужудга келди. Феодал ишлаб чиқариш усулининг емирилиши ҳамда, бир томондан, бозор муносабатларининг ривожланишидан дворянларнинг (ёки лоақал уларнинг кўпчилик қисмининг) манфаатдор эканлиги, иккинчи томондан, буржуазиянинг япги, нуфузли синф сифатида ташкил топиши феодал давлати сўнгги формасининг — а б с о л ю т и з м п и н г ўриятилишига олиб келди. Абсолютизм — чекланмаган король ҳокимияти бўлиб, ўз синфий моҳияти жиҳатида дворянлар ҳокимияти эди, аммо у. вужудга келаётган капитализм шароитида ривожланди ва ўсиб келаётган буржуазия билан ҳисоблашишга мажбур бўлди. Мануфактура давридаги буржуазия ҳокимиятни ҳали бевосита ўз қўлига олиш даражасига етиб камол топмагани сабабли абсолютизмга, яъни феодал дворянларнинг сиёсий ҳокимиятига чидаб туришга ва уни қўллаб-қувватлашга мажбур эди. Абсолютизм ўз томонидан буржуазияга дастлабки жамғарйлиш даврида бир қанча қимматли хизматлар кўрсатиб, капиталнинг жамғарилишига қўмаклашди ҳамда унинг мануфактурани ташкил этишида ва савдони кенгайтиришида • буржуазияга ёрдам берди.

Бироқ XVI асрдаёқ Ғарбий Европадаги баъзй мамлакатларда буржуазия феодал-абсолют ҳокимияти билан тўкнашиб қолади. Илк • буржуазия революциясининг баъзи хусусиятлари герман Реформациясида ва XVI аср бошларидаги Буюк дехқонлар урушидаёқ намоён бўла бошлади. XVI асрнинг иккинчи ярмида Нидерландия вилоятларида бўлган кўзғолон оқибат натижада испан абсолютизмга қарши ғолибона буржуа миллий революциясига айланиб кетган кенг кўламдаги миллий ҳаракат бўлди. Бу революция натижасида Европадаги дастлабки буржуа давлати — Голландия республикаси барпо этилди. XVI асрда ва XVII асрнинг биринчи ярмида Англияда буржуазия революциясининг шарт-шароитлари таркиб топа бошлади. 1640—1633 йиллардаги англиз буржуа революцияси — энг йирик революция, К. Маркс таърифи билан айтганда, Европа микёсидаги революция бўлди. Бу революция билан янги замон тарихининг даври очилиб, бу даврда капиталистик ишлаб чиқариш усули ҳамда буржуа ижтимоий тузуми Европада, Америкада ва жаҳоннинг бошқа қисмларида ҳукмрон бўлиб қолди.

Географш кашфиётларнинг сабаблари. Салиб юришлари вақтида ривожланган ленапт савдоси ўрта аср охирига келиб доимий савдо алоқалари тусини олади. Шарқдан келадиган ҳар хил моллар — зираворлар (мурч, долчин, қалампирмунчоқ, мускат ёнғоғи ва шу сингарилар), қанд, заргарлик, атторлик моллари, Шарқнинг ҳар хил матолари ва бошқа моллар Ғарбий Европадаги юқори ва ўрта синфларнинг истеъмолига тобора кўпроқ кира боради. Жанубий Италия, Жанубий Франция Шарқий Испания (Каталония) шаҳарларидаги савдогарлар Шарқ билан савдо қилиши натижасида жуда катта бойлик тўнлайдилар. Бироқ XV асрнинг иккинчи ярмида Урта денгиз орқали бўладиган савдо каттик инқирозга учрайди. Бир қанча сабаблар илгари ҳам левант савдосининг ривожланишига тўсқинлик қилиб келган эди. Шарқ моллари араблар, византияликлар, италянлар ва бошқа халқларнинг қўлидан ўтганлиги туфайли уларнинг нархи бениҳоя ошиб кетарди. Ғарбий ва ғарби-шимодий Европа мамлакатларидаги савдогарлар жуда узокдаги Шарқ бозорларига боришлари амримаҳол эди. Яқин Шарқнинг турклар томонидан истило қилиниши левант савдосининг аҳволини янада мушкуллаштирди. Туркларнинг талончилиги, денгиз қароқчилиги, савдо -кемаларидан, карвонлар ва бозорлардан жуда кўп хилма-хил солиқлар юлиниши туфайли Урта денгизининг шарқий қисми билан савдо қилиш хавфли, кам фойда келтирадиган бўлиб қолди ва бу савдо аҳён-аҳёндагина бўлиб турди. Ҳийдистонга олиб борадиган, ҳали турклар босиб олмаган бирдан-бир йўл — Миср орқали ва Қизил денгиз орқали борадиган йўл қолган эди, холос. Аммо бу йўлни араблар ўзларига, тамомила монополия қилиб олган эдилар. Ҳатто венецияликлар ҳам Шарққа борганда фақат Александриягача борар ва у ерда уларии араб савдогарлари ўз зираворлари билан кутиб олардилар. Ғарбий Европадаги турли мамлакатларнинг савдогарлари ва денгизчилари араблар билан туркларга дуч келмасдан Ҳиндистонга борадиган бошқа йўл топиш устида тобора кўпроқ бош қотира бошладилар.

Афсонавий Ҳиндистонни кидириб топишга европаликларни яна бошқа бир сабаб ҳам қизиқтирган эди. Европада товар хўжалигининг ривожланиши қимматбаҳо металлларни кўпроқ талаб қила бошлайди. Олтин билан қумуш Европа феодаллари ва ўсиб бораётган буржуазиянинг хўжалик мақсадларига тобора кўпроқ зарур бўла бошлайди, Аммо Ғарбий Европада қимматбаҳо металллар қазиб олиш ишлари жуда суст ривожланмоқда эди. Шарқ билан бўладиган савдо олтин ва қумуш масаласида ю° шимча қийинчилик туғдирмоқда эди. Левант савдосининг с°

баланси Европа учун фойдасиз бўлиб қолди. Европа Шаркнинг қимматли ғаройиб моллари эвазига ўзининг қишлоқ хўжалик ва ўрмон хўжалиги маҳсулотларини, мис, қалай, қйсман мовут ва бошқа айрим саноат молларини бера оларди. Европанинг бу моллари ҳар-ҳолда Шарқ молларига нисбатан умуман анча арзон юрар ва шунинг учун Шарқдан сотиб олинадиган молларнинг қийматини қоплай олмас эди. Шундай қилиб, европаликлар ҳар йили Шарққа етмай қолган сумманинг муайян миқдорини қимматбаҳо металллар билан тўлашга мажбур бўлардилар, натижада олтин ва кумуш Европага кирмас, балки ундаи Шарқ мамлакатларига чиқиб кетар эди.

Шу тарзда «олтин проблемаси» жуда тез ҳал этишни талаб қиладиган кескин иқтисодий проблемага айланди. Ҳиндистонга борадиган янги денгиз йўлини қидириш билан бирга европаликлар зўр бериб олтин қидириш пайига ҳам тушдилар. «Португалияликлар олтинни Африка қирғоқларидан, Ҳиндистон дан ва бутун Узоқ Шарқдан қидиришди, олтин шундай бир тилсимли сўз эдики, у испанларийи Атлантика океаниорқали Америкага боришга ундаган эди; олтин — оқ танлининг ўзи кашф қилган янги қирғоқда қадам қўйиши биланоқ энг аввало талаб қиладиган нарсаи бўлиб қолди...»¹.

Урта денгизда монополь вазиятга эга бўлганлиги туфайли левант савдосидан ҳар ҳолда катта фойда олаётган италян савдогарлари эмас, балки Ғарбий Европанинг Атлантика океанига яқин турган бошқа мамлакатларидаги савдогарлар ва улар билан боғлиқ бўлган феодаллар Ҳиндистонга борадиган йўлни қидириб топишдан кўпроқ манфаатдор бўлиб чиқдилар. Португалия билан Испания биринчи навбатда ана шундай мамлакатлар эди.

Португалияликларнинг Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини очишлари. XV аср давомида португалияликлар маврлар билан бўлган уруш жараёнида ва улар билан олиб борган савдосотиқ натижасида Африканинг шимоли-ғарбий қирғоқларига кириб бордилар. 1415 йилда Сеутанинг истило қилиниши португалияликларга Африканинг ғарбий қирғоқ ооҳили бўйлаб жанубга томон силжиб бориш учун муҳим база яратиб берди.

Португалияда денгиз саёхатларига ҳукуматнинг ўзи ҳомийлик қиларди. Инфант (Шахзода) Генрих-Денгиз сайёҳати (1460 йилда вафот этган) Ғарбий Африка қирғоқ бўйларини текшириш учун катта флот қурди. 1445 йилда шахзода Генрих ҳали ҳаёт эканлигида португалияликлар Яшил Бурунни очдилар. 1471 йилда улар Гвинеяга бориб етдилар ва у ерда Олтин қирғоқ² деб аталган жойда кучли харбий фактория қурдилар. Португалия-

¹ Ф. Энгельс. О разложении феодализма и возникновении национальных государств (феодализмнинг емирилиши ва миллий давлатларнинг вужудга келиши тўғрисида). К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 21-том, 408-бет.

² Ҳозирги Гана республикаси.

ликлар жануб томонга силжишни давом эттириб, 1486 йилда Африканинг жанубидаги Бартоломео Диас (1459—1500). томонидан кашф этилган Янши Умид бурунига бориб етдилар. Шундан кейин қидирилаётган Ҳиндистонни топиш ҳам қийин бўлмай қолди. Васко да Гама (1469—1524) бошчилигида тўртта кемадан иборат кичик бир флотилия 1497 йил ёзида Лиссабондан чиқиб, 1498 йил баҳорида Ҳиндистоннинг ғарбий қирғоқларига бориб етди ва Каликута шаҳрига тушди. 1499 йилнинг августида сайёҳлар кемаларга олтин ва ҳинд зираворларини ортиб қайтиб келдилар. Иккп нил давом этган машаққатли денгиз саёҳати вақтида кОмапданинг 168 аъзосидан фақат 55 киши тирик қолди.

Васко да Гаманинг кашфиёти Португалияда ғоят катта таъсир қолдирди. Бу кашфиёт муносабати билан Португалия қорали Моноэлга (1495—1521) «Бахтиёр» лақаби берилди ва «Ҳиндистон ҳокими» деган унвон олди.

Кейинчалик Португалиянинг энг атоқли шоирларидан Луис Камонс Васко да Гаманинг саёҳатига атаб «Луизиана» деган катта бир достон ёзади (1572). Классик достонлар «Илиада», «Одиссея» ва «Энеида»га тақлид қилиб, Камонс ўз достонини бундай деб бошлайди: «Мен Португалия қирғоқларидан чиқиб, номаълум денгизлар орқали ернинг нариги томонига кетган машҳур қахрамонлар ҳақида ...мислсиз ботирлик кўрсатган, донғи кўқларга етувчи янги империяга негиз солган енгилмас жангчилар ҳақида куйламоқчиман».

Ҳиндистоннинг ғарбий ва қисман шарқий қирғоқ бўйларини, шунингдек, Малаккани португалиялик бошқа адмираллар - Альмейда (Португалия қоралининг Ҳиндистондаги биринчи ноиб, 1505—1508) ва Альбукерк (1509—1515) батамбм босиб оладилар. Гоа шаҳри (Каликутанинг шимолида) Португалия қорали ноибларининг пойтахти бўлиб қолади. Қизил денгизнинг Ҳинд океанига туташадиган жойида қурилган Адан шаҳри ва Форс қўлтиғидаги Ормуза шаҳрининг босиб олиниши Португалиянинг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги учун ғоят катта аҳамиятга эга бўлди, бу шаҳарлар савдо ва стратегия жиҳатидан муҳим пунктлардир. Бу билан португалияликлар Ҳиндистондан Қизил денгиз орқали Александрияга ўтадиган ва Ҳиндистондан Месопотамия орқали Сурияга ўтадиган эски савдо йўлларини тамомила бекитиб қўйган эдилар. XVI асрнинг 20- йилларидаёқ португалияликлар Зонд архипелагининг анчагина қисмини босиб олган эдилар. Ана шу тариха қисқа бир муддат ичида Португалиянинг катта бир мустамлака империяси вужудга келди. Португалияликлар зираворлар савдосини ўз қўлларига олиб, италянларнинг савдо монополиясига зарба бердилар. Александрия ва қисман Венеция ўрнини Португалиянинг пойтахти Лиссабон шаҳри эгаллади.

Ҳиндистонда, қисман Ҳинди-Хитойдаги (Малатеа) ва Индонезия оролларидаги асосий мустамлакаларидан ташқари, португа-

лияликлар XVI аср бошларида яна Американинг Бразилиясини ҳам босиб олган эдилар; Бразилия узоқ вақт давомида Ҳиндистонга борадиган икки йўл ўртасидаги бекат бўлиб хизмат қилиб келган эди.

Колумбнинг Американи кашф қилиши. Португалияликлар Ҳиндистонга Африканинг ғарбий қирғоқлари бўйлаб силжиб бораётган бир пайтда, қўшни Испанияда худди ўша Ҳиндистонга бериш йўлининг бошқа бир варианты чиқиб қолди. Генуялик Хриетофор Колумб (1451—1596) 1492 йилда Испаниянинг Фердинанд ва Изабелла ҳукуматига Ҳиндистонга ғарб томондан борадиган саёҳат лойиҳасини таклиф қилди. Колумб Ернинг шарсимонлиги ҳақидаги таълимотга асосланиб иш кўрди. XV аср охирида Европа-фан ахллари бу таълимотнинг тўғрилигига яна бир иқдор бўлдилар. Колумб бундан илгари ҳам ўзининг шундай лойиҳаси билан Португалия ҳукуматига мурожаат қилган эди, аммо рад жавоби олган эди. Португалияликларнинг денгиздан Африка бўйлаб Ҳиндистонга борадиган ўз планлари бор эди; Диаснинг кашфиётидан кейин бу планнинг узил-жесил амалга оширилиши яқинлашиб қолган эди. Худди шу вақтга келиб, Гранада короллигини истило қилиш ишини тамомлаган испан ҳукумати Колумб лойиҳасига, аксинча, хайрихолик билан қарайди. Саёҳатни уюштириш учун зарур бўлган маблағнинг бир қисмини Колумбнинг ўзи, қўп қисмини ҳукумат берди. Колумб янги очилган мамлакатларда ўзига ва ворисларига король ноиб ва адмирал лавозимларини эгаллаш ҳуқуқи берилишини шарт қилиб қўйди. Уч кемадан иборат кичкина бир эскадра 1492 йилнинг 3 августида Палос гаванидан Атлантика океанига жўнаб кетади.

1492 йил 12 октябрда Колумб Кариб денгизда Марказий Америкага яқин жойдаги Багама оролларида бирини топди. Тезда у катта қўшни ороллар — Гаити ва Куба оролларини кашф этди. Шундан кейинги саёҳатларидан бирида Колумб Жанубий Америка (Ооиноко дарёсининг қуяр жойи яқинидаги) қирғоқларини топди¹. Колумб ҳаёт эканлигидаёқ испанлар Американи колонизация қила бошлайдилар. Эспаньола деб бошқача ном берилган Гаити оролида биринчи колония тузилади. Янги дунёни Колумб кашф этган бўлса-да, бу дунёга унинг номи берилмайди. Колумб Ҳиндистон, Хитой ва Японияни кашф қилдим деб қаттиқ туриб олади. Америкадаги Колумб кашф қилган ерлар кўп ўтмай Испаниянинг ҳафсаласини пир қилади. Чунки Колумбнинг янги «Ғарбий Ҳиндистони» ҳақиқий «Шарқий Ҳиндистон»дан кўра камбағалроқ бўлиб чиқади, шаҳарлари ва цивилизацияеи бўлмайди. Маҳаллий халқда олтин ва қумуш учраса-да, лекин қутилган даражадагидан анча кам бўлади.

Тез орада Колумб саройнинг ғазабига йўлиқди. У 1506 йилда

¹ 1498—1499 йиллардаги учинчи саёҳатида, бундан бир йил олдин, 1497 йилда венециялик Жон Кабот инглиз кемаларида қилган саёҳатида Шимолий Америка қирғоқларини — Лабрадор ярим оролини кашф қилган эди.

кашшокликда ва ҳамманинг назаридан қолиб четда ўлиб кетди. Вилюят шаҳарларидан бири Вальядолидда вафот этган Колумбнинг ўлиmidан замовдошлари мутлақо беҳабар қолдилар.

Колумб очган қитъага Америка деган ном бошқа бир итальян, флоренциялик Америго Веспуччи (1452—1512) номидан олиб берилди. Америго «Япги ерга» бир неча марта саёҳат қилиб, Жанубий Американинг шимоли-шарқий қирғоқларини батафсил текшириб чиқди. Америгонинг денгиз саёҳатлари тўғрисидаги 1507 йилда пашр этилган ҳикоялар тўплами жуда машҳур бўлиб кетди. Картографлар Колумб кашф қилган ерларни 1507 йилдаёқ ўз карталарида «Америго ерлари» деган умумий ном билан кўрсата бошладилар. Ксйинчалик «Америго» деган номни эски қитъалар — Осис, Етсропа, Африка иомларига монандлаштириб «Америка» деб ўзгартирдилар.

Колумб кашфиёти Португалия билан Испания ўртасида янги ерлар учун рақобат чиқишига сабаб бўлди. Низоний олдини олиш учун ҳар икки давлат 1494 йилда Тордессильяс шаҳрида ўзаро шартнома тузди. Бу шартномага мувофиқ Япил Бурун оролларида ғарбга томон 2053 километр иарида Кутбдан-Кутбга қараб чегара чизиги тортилди. Бу чизикнинг ғарб томонида янги очилган ҳамма ерлар испанларга, шарқ томонидаги ерлар португалияликларга қарайдиган бўлди. Аммо бу чегара чизиш-й бутун ер шарини кесиб ўтмаганлиги, балки фақат Ғарбий ярим-шардангина ўтганлиги туфайли испанлар билан португалияликлар Молукка оролларида дуч келиб қолдилар ва ўртада низо чиқди. Шундан кейин 1529 йилда Сарагосда янги шартнома тузилиб, бу шартномага мувофиқ Шарқий ярим шарда Молукка оролларида шарқ томонда 17° да янги чегара чизиги тортилди. Мустамлака дунёсини биринчи марта тақсимлаш ана шу тарзда рўй берган эди.

Магелланнинг дунё саёҳати. Фернандо Магелланнинг (1470—1521). саёҳати географик кашфиётлар тарихида катта аҳамиятга эга бўлди. 1519 йил 20 сентябрда Магелланнинг бешта кемаси Сан-Лукардан чиқиб, ўша пайтда «Зиравор ороллари» деб аталган Молукка ороллари кидириб топиш мақсадида жануби-ғарбга томон йўл олди. Магеллан саёҳати 1519—1522 йилларда бўлиб ўтди ва у тарихда биринчи марта дунё саёҳати бўлди. Магеллан саёҳати натижасида жуда кўп ерлар: Жанубий Америкада Магеллан бўғози ва Оловли Ер, Улуғ океанда жуда кўп ороллар, хусусан Филиппин ороллари, Зонд архипелаги ва ҳоказолар очилди. Шу билан бирга Магелланнинг бу саёҳати иснанлар билан португаллар саёҳатларининг ўзига хос синтези тарикасида муҳимдир. Магеллан асли португалиялик бўлиб, испан кемаларида саёҳат қилди. Саёҳат маршрути ҳам испанларники (ғарб, тўғрироғи, жануби-ғарб томонда саёҳат) бўлди. Аммо Магеллан ҳам (бошқа португалиялик сайёҳлар каби) Ҳинд океанига ва унинг ўз зираворлари билан донг чиқарган оролларига етиб бориш мақсадини кўзда тутганди. Магел-

ланнинг ўзи саёҳат вақтида Филиппин оролларидаги маҳаллий аҳоли билан бўлган тўқнашиш вақтида ҳалок бўлди. Экипажнинг омон қолган қисми бир кемада Испанияга қайтиб келди.. Сафарга чиққан 265 кишидан атиги 18 киши эсон-омон қайтди.

Магеллан саёҳати Ернинг шарсимон эканлигини тажрибада исбот қилиб берди. Буниги натижасида европалликлар Улуғ ёки Тинч океан тўғрисида ҳам аниқ маълумотга эга бўлдилар, аммо бунгача уларда аллақандай сирли бир "«жанубий денгиз»¹ ҳақидагина ноаниқ тасаввур бор эди, холос.

Америкада испанлар колонизацияси. Магеллан ўзининг биринчи дунё саёҳатини қилганидан кейин, испанлар Американи истило қилишга киришдилар. Испан истилочилари (конкистадорлари) бениҳоя шафқатсизлик билан, зўрлик, айёрлик ва алдамчиликнинг ҳамма воситаларини ишга солиб, Янги Дунёнинг энг бой ва аҳолиси энг кўп бўлган ерларини босиб олдилар.

Фернандо Кортес 1519—1521 йилларда жуда катта-Мексика мамлакатини истило қилади, бу мамлакатда бошья хинд қабилаларидан кўра маданий савияси анча "юксак бўлган жуда кўп ацтеклар қабиласи яшайди. Бу қабиланинг қоролн «император» Монтесума асир олиниб, ўз хазинасидаги 19 миллион сўмлик олтинни испанларга беришга мажбур бўлади.

Яна бошқа бир испан конкистадори Франсиско Писсаро 1532—1535 йилларда Жауубий Американинг ғарбидаги инклар қабиласи ҳукмрон бўлган Биру ёки Перу мамлакатини истито қилди. Бунда ҳам инкларнинг қоролн «император» Атахуальпа олтин ва қумушдан иборат (олтин билан 159 миллион сўмликка яқин) хазинасини истилочиларга беришга мажбур бўлади.

Испанлар 1536 йилда Чилини, 1538 йилда янги Гренадани (кейин Колумбия деб аталган) истило қилдилар. 1549 йилда испанлар Аргентинани босиб ола бошладилар.

1545 йилда Потози (Боливия)да жуда бой қумуш қони топилди. Уша вақтдан эътиборан Америкада кўплаб қумуш ҳамда олтин қазиб чиқариш бошланди. Аввал Колумб кашфиётидан пайдо бўлган умидсизлик кайфияти йўқолиб, ажиотаж бошланди. ва топилган хазиналарни мумкин қадар тезроқ қўлга киритиб олишга уриниш кучайди..

Маҳаллий аҳолининг бир қисми крепостнойларга ва бир қисми қулларга айлантирилди. Уларни қонларда ишлашга мажбур этдилар. Колумбнинг хатоси тезда маълум бўлиб қолса-да, Американингтуб халқини индеецлар деб атай бердилар. Ана шу индеецлар ўрганмаган оғир меҳнатга бардош беролмай, кўплаб-қирилиб кетдилар. Шундан кейин испан мустамлакачилари Америкага Африкадан негр-қуллар келтириб, уларни қонларда ва плантацияларда ишлашга мажбур этдилар.

¹ Навбатдаги, иккинчи дунё саёҳатини инглиз денгизчиси Френсис Дрейк XVI асрнинг иккинчи ярмида — 1577—1580 йилларда амалга оширди.

XVI асрнинг биричи ярмидаёк Америкада негрлар кўп эдш Уша асрнинг иккинчи ярмида уларнинг сони айниқса тез ошиб борди.

Индеецлар эса, аксиича, европалик мустамлакачиларнинг ҳаддан ташқари зулмига чидалмай, ёппасига кирила бошлади. Кариб денгизидagi энг катта ороллардан Ямайка, Эспаньола ва Куба оролларидаги маҳаллий халқ XVI асрнинг иккинчи ярмига келиб батамом деярли қирилиб кетди.

Португалиянинг мустамлакачилик сиёсати. Португалиянинг мустамлакачилик сиёсати ҳам шафқатсизлик ва қирғинчилик жиҳатидан испанлар сиёсатидан қолишмасди. Португалияликларнинг кемалари Ҳинд океапида қароқчилик билан шуғулланарди, улар «ўз зоналарига» қирган араблар ва маҳаллий индеецларнинг ёки европалликларнинг бирон бир кемасига сира омон бермай, талардилар. Португалия мустамлакачилари одатда катта-катта территорияларни босиб олмасди. Лекин улар Ҳиндистон қиргоқ бўйларида ва Молукка оролларида жуда кўп мустақкам факториялар қураб ва ўша ердан чиқиб келиб маҳаллий, қабилаларга ҳужум қилар, ҳамда уларни хирож тўлашга мажбур этардилар. Португалияликлар хирожни зираворлар ва бошқа қимматбаҳо тропик маҳсулотлари билан тўлатардилар. Португалияликлар маҳаллий аҳоли билан «савдб-сотик»¹ ҳам қилардилар. Лекин бусавдо ғирт алдоқчиликдан иборат бўларди. Португалиялик савдогарлар маҳаллий аҳолига майда-чуйда безак буюмлари ва бошқа арзимаган нарсалар бериб, эвазига улардан ҳақиқий қимматбаҳо нарсаларни олар ва бу «операциялардан» неча юз процентлаб фойда кўрардилар. Европадаги «маданий» мустамлакачиларнинг биринчи мустамлакаларни сира тортип-масдан сурбетлик билан талаганликларини Маркс ўзининг «Капитал»ида фош қилиб, бундай деб ёзган эди: «Америкада олтин ва қумуш қонлари очилди. Маҳаллий аҳоли қириб ташланди, қулликка тушйрилди ва тириклайин қонларга қўмилди, Ост-Индияни забт қилиш ва -талаш йўлида биринчи қадамлар ташланди, Африка қора танлиларни о'влаш учун махсус майдонга айлантирилди — капиталистик ишлаб чиқариш даврининг тонги ана шундай бўлган эди. Бу идилиялик процесслар дастлабки жамғарилишнинг асосий моментларидир»¹.

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмидаги географик кашфиётлар. XVI ва XVII асрларда географик кашфиётлар давом эттирилди. XVI асрнинг иккинчи ярмида испанлар номаълум жанубий қитъани қидириб топиш мақсадида Тинч океанга бир неча марта экспедиция юбордилар. Бу экспедициялар натижасида Жанубий Полинезиянинг бир қисми бўлган Солломон ороллари (1567 йил), Маркиз ороллари (1595 йил) ҳамда Австралияни Янги Гвинеядан ажратиб турувчи Торрес қўлтиғи (1605 йил) кашф қилинди. Шундан кейин Тинч океаннинг жану-

¹ К. Маркс. «Капитал», I том, 829- бет.

бий қисмига голландиялар катта-катта саёхатчилар группасини юбориб турди.

1616 йилда голланд Гиаутен де Горн Американинг эг жанубий қисмини — унинг номи билан аталган Горн бурнини — кашф қилди. XVII асрнинг биринчи ярмида голланд денгиз сайёҳларининг ўзлари дастлаб Янги Голландия деб аталган Австралия қирғоқларини кашф қилдилар. Австралия қирғоқларини текширишда ва Австралияни алоҳида қитъа сифатида белгилашда голланд Абель Тасман (1642—1644) саёхатлари катта аҳамиятга эга бўлди. Бу кишининг номи билан Тасмания ороли деб аталадиган бўлди. Инглиз сайёҳлари Австралияга анча кейин — фақат XVIII асрнинг иккинчи ярмида етиб бордилар (капитан Кукнинг 1769—1777 йиллардаги саёхатлари).

XVI—XVII асрларда шимолий ярим шарда ҳам йирик географик кашфиётлар қилинди. Инглиз денгиз сайёҳи Мартин Фробишер ва Жон Дэвис Хитойга боғрадиган шимоли-ғарбий йўлни қидириб, XVI асрнинг 70- ва 80- йилларида Шимолий Америка қирғоқларига бир неча марта экспедицияга бордилар. Бу экспедициялар Гренландия билан Америка қитъаси оралиғидаги қўлтиқни ҳамда Муз океанида Американинг шимол томонидаги оролларнинг катта архипелагини топди.

XVII асрнинг бошларида учинчи бир иинглиз денгиз сайёҳи Генри Гудсон (1550—1610) Шимолий Америкада тадқиқот ишларини давом эттирди. Гудсон дарёси ва Гудсон қўлтиғи шу кишининг номи билан аталган.

Шимоли-шарқий томонда голланд денгизчилари XVI асрнинг охиридаги йирик кашфиётлар қилдилар. Голланд денгиз сайёҳи Вильгельм Баренц (1550—1597) унинг номига қўйилган Баренц денгизини текширди. 1594—1597 йиллар давомида Баренц Янги Ернинг ғарбий сохилларида уч марта қишлаб қолди. Бу ерларга у Хитой ва Ҳиндистонга (шимоли-шарқий томонда) олиб борадиган Шимолий денгиз йўлини қидириб, қелиб қолган эди. Охириги қишлоқ вақтида у ўз ҳамроҳлари билан совуққа қотиб ҳалок бўлди¹.

Шимолий Муз океанини ҳамда Тинч океаннинг шимолий қисмини тадқиқ қилишга оид русларнинг географик кашфиётлари жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Руслар биринчи бўлиб (голландлардан анча илгарийек) Янги Ерга ҳамда Шпицберган оролига (Скандинавия ярим. оролининг шимолига) бориб етган эдилар. Улар Обь ва Енисей дарёларининг [қўйиладиган жойларини текширди, Таймир ярим оролини айланиб ўтдилар. XVI асрнинг охиридаёқ янги ерларни қидирувчи рус сайёҳлари Тинч океаннинг сохилларига етиб боришган, деб тахмин қилиш мумкин. XVII асрнинг 30-йилларида Иван Москвитин бошчилигидаги красноярсклик казакларнинг бир гуруҳи

¹ Баренц қишлаган жойнинг қолдиқларини 1871 йилда рус денгизчилари топдилар.

Лена дарёсининг сўл ирмоғи — Алдан дарёси бўйлаб юриб бордилар, тоғлардан ошиб ўтиб Охота денгизига чиқдилар. 40-йилларда Янги ерлар қидирувчи сайёҳлардан Поярко в билан Хабаров Куйи Амурни текшириб, биринчи марта ана шу дарёнинг картасини туздилар.

1648 йилда сибирлик казак Семён Дежнев томонидан (1605—1672) Узоқ Шарқнинг энг чеккасидаги, (унинг номига қўйилган) буруннинг ҳамда Осиё қитъасини Америкадан ажратиб турувчи Беринг қўлтиғини кашф қилиши УзОқ Шарқдаги энг йирик географик кашфиёт бўлди. Россия ҳарбий хизматининг капитани Беринг бу қўлтиқни япгитдан текшириб чиқишидан 80 йил илгари Дежнев кашф қилган эди.

Буёқ географик кашфиётларнинг иқтисодий оқибатлари. Географик кашфиётлар Европанинг иқтисодий ҳаётига ғоят катта таъсир кўрсатди. Маркс айтганидек, бу кашфиётлар даставвал Европа савдосида революция қилди. Бу кашфиётлар натижасида «жаҳон бозорининг бирданига кенгайиши, муомаладаги товарларнинг кўпайиши, Осиё маҳсулотларини ва Америка хазиналарини қўлга киритишга интилган европалик миллатлар ўртасида рақобат пайдо бўлиши, мустамлакачилик системаси...» юз берди.

Савдо йўллари ва марказлари бутунлай ўзгариб кетди. Итгари Европа савдосида асосий роль ўйнаган Урта денгиз, географик кашфиётлардан кейин, ўз аҳамиятини анча йўқотди. Асосий савдо йўллари Атлантика океанига ва Шимолий (Немис) денгизига қўчирилди. Илгари Европадаги савдо-сотик ишлари энг тарққий қилган Италия ўрнини бошқа мамлакатлар — Португалия, Нидерландия ва Англия эгаллади. XVI асрда Нидерландия айниқса катта роль ўйнай бошлади. Антверпен шаҳри жаҳон савдосининг маркази бўлиб қолди, жумладан, зираворлар савдоси деярли бутунлай бу шаҳарда тўпланди.

Португалияликлар хинд зираворларини одатда фақат Лиссабонга олиб келардилар. Бу ерга келтирилган юклар кейин Антверпенга борарди ва ундан бутун Европага тарқаларди. Антверпери биржасида кредит ва улгуржи савдога оид хилма-хил ва жуда катта операциялар олиб бориларди. Антверпенда Европа ва қисман Осиёдаги ҳар хил мамлакатларнинг савдогарларига қарашли минртгача савдо конторалари бўлиб, улар бу шаҳарнинг бозорига жуда катта халқаро бозор тусини берди.

Бироқ XVI асрнинг иккинчи ярмида Антверпеннинг ҳам рақиблари пайдо бўлиб қолди. Шимолий Нидерландияда (Голландия)ги Амстердам шаҳри бу рақиблардан бири бўлиб қолди.

Антверпен билан рақобат қилувчи иккинчи порт—Лондон шаҳри бўлиб, у асосан XVII—XVIII асрларда ғоят раванк топди.

Нарх-наво революцияси. Географик кашфиётларнинг катта оқибатларидан бири нарх-наво революцияси деб аталган воқеа

¹ К. Маркс. «Капитал», т. III К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 25, ч. I. стр. 365.

бўлди. Европага асосан Америкадан (қисман Ҳиндистондан ҳам) XIV аср давомида жуда кўп олтин, ва кумуш келтирилди. Европада юз.йил мобайнида кумушнинг миқдори уч баравардан зиёдроқ (206%), олтиннинг миқдори икки баравардан зиёдроқ (117%) ошди. Лекин гап Европа бозорида қимматбаҳо металллар миқдорининг кўпайиб кетишдагина эмас эди.

Маркс айтганидек, олтин билан кумуш мустамлакаларда кулликка, асоратга солинган маҳаллий аҳолининг мажбурий ва текин меҳнати билан топилганлигидан, ўз-ўзидан анча кадр-сизланиб қолди. Олтин ва кумуш пулларнинг арзонлашиб кетиши натижасида товарларнинг нархи шунга қараб ошиб кетди. Нарх-навода сакраш (революция) юз берди, бу эса, замондошларнинг қимматчилик ҳақида беҳисоб шикоятларига сабаб бўлди. Европа мамлакатларида нарх-наво бир текис ошиб бормади. Нарх-наво ҳаммадан аввал ва кескин суратда Испанияда ошди. Испанияда XVI аср ўрталарига келиб, нарх-наво икки баравар ошди. Уша аср охирига келганда пархлар XVI асрнинг бошларига нисбатан тўрт-беш баравар ошиб кетди.

Европанинг бошқа мамлакатларида — Англия, Франция, Нидерландия, Германия, Италияда нарх-наво анча секин ва асосан XVI асрнинг имкинчи ярмида кўтарилди бошлади. Шундай бўлса ҳам XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида бу мамлакатларда нархлар ўрта ҳисобда XVI асрнинг бошларидагига нисбатан 2,5—3 баравар ошди.

Нарх-наво революцияси Европада катта ижтимоий оқибатларга олиб келди. Бу революциядан янги савдо-саноат синфлари, шуингдек* катта ер эгалари ва бозор билан алоқадор бўлган давлатманд деҳқонлар ютиб чиқдилар.

Озиқ-овқат маҳсулотларининг нархлари жуда ошиб кетганлигидан, ишчиларнинг реал иш ҳақи камайиб, аксинча, катта зарар кўрдилар. Ижарадорлардан ёки феодал ерида ишлаб турган деҳқонлардан (пул билан) олинадиган рентага яшаётган феодал ер эгаларининг реал даромади анча камайди.

Умуман олганда нарх-наво революцияси бошланғич л^амғарилишининг янги омИли бўлди. Бу революция буржуазиянинг ҳамда дворян ва деҳқонлар орасидаги янги капиталистик ишлаб чиқариш усулига бирон формада алоқадор бўлган элементларнинг иқтисодий қудратини оширди. Бу революция кишлоқдаги камбағал деҳқонларни ва шаҳарлардаги плебей элементларни янада кўпроқ хонавайрон қилиб, уларнинг аҳолини яна қийинлаштирди, уларни вужудга келтирган капиталга кўпроқ қарам қилиб қўйди.

Мустамлака системасининг бошланиши ва Европа давлатлари ўртасида мустамлака учун кураш. Мустамлака системасининг ёки мустамлакачиликнинг бошланиши географик кашфиётларнинг бевосита натижаси бўлди. Дастлаб испанлар ва португалияликлар, кейинча голландлар, инглизлар, французлар дунёнинг ҳамма қисмларида ўзлари учун мустамлака ер-

ларини босиб олдилар. Европадаги бошқа мамлакатларга нисбатан илгарироқ капиталистик тараққиёт йўлига кирган ҳамда ўз иқтисодий устунлигидан фойдаланган бир ховуч давлатлар Америка, Осиё, Африкадаги юз миллионларча халқлари асоратга солди, талади ва узоқ вақт мутасил эксплуатация қилиб келди. Мустамлака мамлакатларининг табиий бойликлари мустамлакачилар томонидан шафқатсиз талон-тарож қилинди. Европа «цивилизаторлари»нинг талончилиги ва зўравонлиги натижасида мустамлакалариинг аҳолиси оммавий тарзда қирилиб кетди. Бошқа қитъаларда жойлашган мамлакатлар мустамлакачилик зулмига дучор бўлган, ўз тараққиётида орқада қолган, янада орқада қолиб кетишга маҳкум этилган бир пайтда Европада жуда кўплаб каптал тўпланди ва йирик саноат барпо этилди.

Бирок мустамлака системаси Европанинг ўзидаги давлатларнинг ўзаро мuposабатларида кёскинликка олиб келди. Улар ўртасида мустамлакалар учун шиддатли курашлар бошланди. Мустамлакалар ўрта асрнинг охирида ва янги замоннинг бошларида Европадаги жуда катта урушларга сабаб бўлди. Бу жиҳатдан XVI асрнинг иккинчи ярмида ва XVII асрдаги инглиз-испан ва испан-голланд урушлари, XVIII аср ва XIX асрнинг бошларидаги инглиз-француз урушлари айниқса характерли бўлди.

XXXIX Б О Б

XVI—XVII АСРЛАРДА ИТАЛИЯ

Италияда иқтисодий тушқунликнинг бошланиши. XVI асрда Италияда иқтисодий тушқунлик бошланди. XV аср охиридаёқ италиян саноатининг тушқунликка учраганлиги сезила бошлади. Ҳатто Италияда Флоренция мовути ўрнини инглиз мовути қисман эгаллай бошлади. Европанинг ўз саноати ривожланиб борганлигидан италиян мовути у ерда камроқ оотиладиган бўлиб қолди. Англиядан ташқари, Франция билан Германияда ҳам саноат юксалиб борди. Нидерландия бутун XVI аср давомида савдо ва кема қатнови соҳасидагина эмас, саноат соҳасида ҳам тез тараққий қилди.

Буюк географик кашфиётлар Италиянинг Шарқ билан олиб бораётган савдосига қаттиқ зарба берди. Тўғри, Италиянинг савдо обороти бирданга камайиб кетмади. Венеция XVI асрдагина эмас, ҳатто XVII асрда ҳам жуда бой савдогарлар республикаси бўлиб қола берди. Бирок, унинг жаҳон савдосидаги салмоғи анча пасайди/ У энди фақат Яқин Шарқ мамлакатлари билангина савдо-сотик иШлари олиб борадиган бўлиб қолди. Ривожланиб бораётган океан мустамлака савдосидан Венеция бутунлай четда қолди.

Савдо ва саноат соҳасидан сиқиб чиқарилаётган италян буржуазияси банк-судхўрлик операцияларига тобора кўпроқ мурожаат қила бошлади. Капитал қўйишнинг иккинчи формаси — ер сотиб олиш бўлди. Буржуазия ер сотиб олиб, дворянларга айланди. Саноат тушқунлиги мануфактура ишчиларига ҳам таъсир қилди. Кўп ишчилар шаҳарлардан яна қишлоққа кўчиб кетиб, унда кўпинча ижарага олинган бир парча ерда дехқончилик қилдилар, боғдорчилик, узумчилик билан шуғулландилар. Италия: буржуазияси катта ер эгаларига айланган бўлса ҳам, ишлаб чиқаришни революционлаштириш мақсадини кўзламади. Дворянлар сингари буржуазия ҳам ерларнинг тенг шериклик шарғи билан майда дехқонларга ижарага берди. Мамлакатда саноат ва савдо тушқунлиги шароитида феодал реакцияси тусига кириб бораётган феодал муносабатлар узок вақтларгача мустаҳкамланиб қолди,-

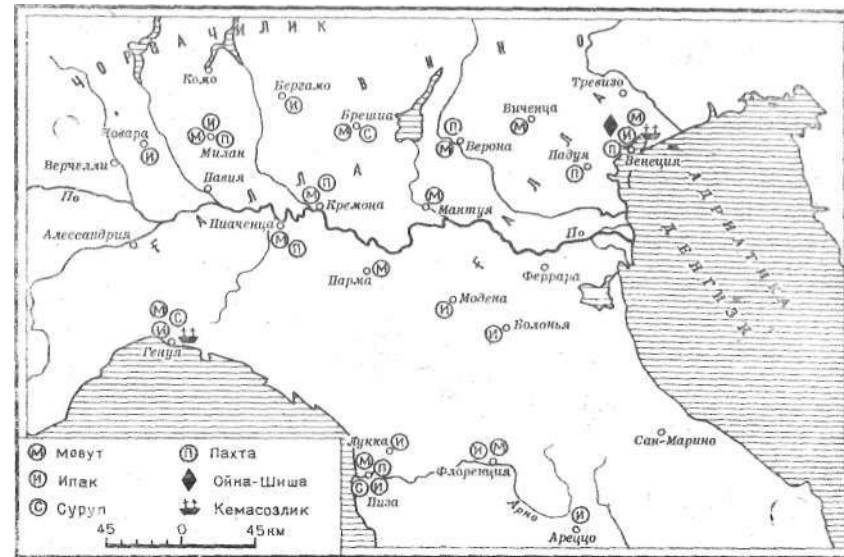
Италиянинг сиёсий тарқоқлиги. Италия XVI асрда сиёсий жиҳатдан илгаригидек тарқоқ мамлакат бўлиб қола берди, Давлатлардан каттароклари: шимолда — Венеция, Генуя, Милап ҳамда Савойя ва Пьемонт герцогликлари, ўрта Италияда—(1531 йилда Тасканиа герцоглигига айлантирилган) Флоренция ва папа давлати; жанубида — Сицилияни ҳам ўз ичига олган Неаполь короллиги бўлган. Бундан ташқари, ўнлаб майда «мустақил» ерлар бўлган.

Республика тузуми деярли ҳамма ерда монархия тузуми билан алмаштирилди. Миланда кондотьер Сфорц оиласи герцог унвонини олди. Флоренцияда медичилар авлоди Тосканиа герцоглари унвонига эга бўлди. Папа областида папалар мутлак, монархга айланиб, улар ўз чегараларини кенгайтириш учун мумкин бўлган ҳамма воситаларни ишга солдилар. Александр VI Боржиа (1492—1503), Юлий II (1503—1513) ва Лев X Медичи (1513—1521) деган папалар ўзларининг дабдабали ҳаётлари, ҳарбий ва дипломатия соҳасида юргизган мураккаб сиёсатлари, италян династиялари билан шахсий ва насабий алоқаларига қараганда епископлардап кўра кўпроқ дунёвий ҳоким эдилар.

Майда бўлақларга ажралиб кетган тарқоқ Италия муттасил сритналар, яширин дипломатик макрлар, ўзаро майда адоват, жанжал ва урушлар майдонидан иборат эди. Буларнинг ҳаммаси бошқа йирик чет мамлакатларнинг Италия ишларига аралашувиға сабаб бўларди. 1494 йилдан Италияга француз феодаллари бостириб қира бошлади. Италия билан Франция ўртасидаш уруш тўхтаб-тўхтаб 60 йилдан ортиқроқ давом этди ва фақат 1559 йилда тўхтади. Французлардан ташқари XVI асрда габсбурглар династиясининг вакили бўлган император Карл V ҳукмронлиги остида қолган испан ва герман феодаллари ҳам Италияга босиб кирдилар. Француз, испан ва герман қўшинлари Италияни таладилар ва хонавайрон қилдилар. XVI асрнинг биринчи ярмида ҳали ҳам қудратли бўлган Туркия империясига қарши қурашда Венецияга катта қуч сарфлашга тўғри келди.

XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида яшаган доминиканлик монах Томазо Кампанелло (1568—1639) Италиянинг атоқли мутафаккирларидан бири эди. Кампанелло 1600 йилда испан Габсбургларининг зулмиға қарши Калабриада қўтарилган қўзғолонда қатнашди: Кампанелло қўзғолон вақтида қамоққа олиниб, салкам 25 йил умрини ҳар хил турмаларда ўтказди. У турмада эканида утопик характердаги «Қуёш шаҳри» («Сияш 50Пз») деган асарини ёзди. Кампанелло бу асарида фан негизида ва меҳнатли планли ташкил этиш асосига қурилган идеал коммунистик жамият тузумини тасвирлайди, у тасвирланган жамиятда хусусий мулк, текинхўрлар бўлмайди, ортиқча меҳнат билан банд бўлмаган киши ўз жисмоний ва маънавий қучларини гармоник тарзда қамол топдиради. Кампанелланинг «Қуёш шаҳри» асари Морнинг «Утопия»си билан биргаликда Европада социалистик фикрнинг илк ривожланиши акс эттирган энг ажойиб асар бўлган эди.

Неаполда Мазаньелло қўзғолони. Испанияга қарам бўлган Неаполь короллиги Италиянинг бошқа мамлакатлари ичида энг оғир аҳволда қолган мамлакат эди. Бу мамлакат иқтисодий жиҳатдан ниҳоятда заиф эди. Шаҳарлари ва саноати таназзулга учраб, қишлоқ тобора қашшоқлашиб борди. Испан ҳукумати эса солиқларни ҳадеб ошира берди. 1558 йилда 1 миллион 770 минг дукат баробарида солиқлар солинган бўлса, 1620 йилда оолиқларнинг миқдори 5 миллион дукатга етди. 1647 йилда кенг истеъмол молларига (қамбағалларнинг асосий овқати бўлган

XVI асрдаги Шимолӣ Италиянинг иқтисодий картаси

мева ва сабзавотга) янги солиқ жорий қилинишига жавобан, Неаполда кўзғолон кўтарилди. Бу кўзғолонда хунармандлар, майда савдогарлар ва ишчилар қатнашди. 1647 йил 7 июлдаги кўзғолон натижасида Неаполь халқ оммаси кўлига ўтди. Мазаньелло лақаби билан машҳур бўлган Томазо Аньелло бошчилигида демократик ҳукумат тузилди. Шаҳар расмий жиҳатдан испан қиролига содиқ бўлиб қолди. Фақат унинг амалдорларига қарши ҳужум қилинди, холос. Неаполни ўзининг қароргоҳи қилиб ўтирган қороль ноиб кўзғолончиларга бирмунча ён беришга мажбур бўлди. Жумладан, халқнинг айниқса ғазабини кўзғатувчи солиқлар бекор қилинди. Мазаньелло шаҳар лашкар бошлиғи, генерал-капитан сифатида танилди. Аммо, орадан кўп ўтмай, испан ҳокимлари томонидан ёлланган кишилар халқ йўлбошчиси Мазаньеллони ўлдирдилар.

Бироқ Мазаньеллонинг ўлиmidан кейин ҳам ҳаракат тўхтамади. Бутун вилоят Неаполга қўшилди. Неаполь республика деб эълон қилинди. Милтиқ ишлаб чиқарувчи мануфактура эгаси Женнаро Аннезе деган киши демократик ҳукуматга бош бўлди. Неаполь дворянлари испанлар томонида эди. Ҳаракат раҳбарлари бу вақтда Испания билан уруш ҳолатида бўлган Францияга таяниб иш кўрмоқчи бўлдилар. Улар Лотарингия герцоги Генрих Гизни қоролликка таклиф қилдилар ва у Неаполга келди. Лекин Франциянинг қардинал Мазарини ҳукумати Неаполдаги ишлар учун етарли даражада ҳарбий куч ажрата олмади. 1648 йил баҳорида испан маъмурлари қўшин билан Неаполга қайтиб келдилар ва ҳаракатнинг демократик қатнашчиларини шафқатсиз жазоладилар. Аннезе осиб ўлдирилди. Герцог Гизни эса турмага қамадилар, аммо орадан кўп вақт ўтмай, француз ҳукуматининг талабига мувофиқ у турмадан озод қилинди. Янги туз солиғи жорий қилиниши муносабати билан 1647 йилда Сицилияда ҳам ҳукуматга қарши худди шундай ҳаракат бошланди. Испанлар Сицилиядаги ҳаракатни Неаполдаги ҳаракатдан олдин бостирдилар. Аммо бу ҳаракатларнинг ҳар иккаласи ҳам Италия халқ оммасининг чет эл зулмига қарши нафратини ифода қилганлиги жиҳатидан жуда муҳимдир. Бу ҳаракатнинг ҳар иккаласи кейинчалик — XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида бутун Италиyani қамраб олган кенг миллий ҳаракатнинг узок ўтмишдаги қуртаги ҳисобланади.

Х Ъ Б О В

РЕФОРМАЦИЯ ВА ДЕХҚОНЛАР УРУШИ ДАВРИДА ГЕРМАНИЯ

ГЕРМАНИЯ РЕФОРМАЦИЯ АРАФАСИДА

XV аср охири — XVI аср бошида Германиянинг иқтисодий аҳволи. XIV ва XV асрларда немис саноати бир қанча муваффақиятларга эришди. Кон саноати (айниқса қумуш қазиб чиқариш)

риш) ва металлургия кўп даражада ривожланди. Тироль, Гарц, Саксония ва Вестфалия кон саноатининг марказлари эди. Металлургия ишлаб чиқариш (хусусан қурол-яроғ ишлаб чиқариш) эса кўпроқ Рейн области ва Юқори Дунай шаҳарларида ривож топди. Тўқимачилик саноатининг турли соҳалари: мовут тўқиш, зиғир тола, шойи тўқиш ва ип-газлама саноати ҳам ўша областларда кенг тараккий қилди. Ғарбда Кёльн, Вормс, Аахен шаҳарлари, жанубда Аугсбург, Нюрнберг, Ульм шаҳарлари энг йирик саноат марказлари эди. Саноатда ҳали асосан цех системаеи устунлик қиларди. Аммо кои саноатида анча чуқур шахталар ишга солиниши муносабати билан мануфактура усули тобора кенгрок ёйилиб борди. Тўқимачилик саноатида шаҳар атрофидаги ва қишлоқ жойлардаги цехлар билан бир қаторда қорчалон капиталистга ишлайдиган хонаки «тарқок» мануфактура системаеи ривожланиб борди. Баъзи жойларда (масалан, Кёльнда) қисман тўқимачилик саноатида, қисман металлни ишлаш саноатида марказлашган мануфактура учраб турарди. XV асрда ва XVI аср бошларида Германия халқаро савдо-сотик ишларида катта роль ўйнади. Унинг Италия, Франция, Нидерландия, Англия, Скандинавия мамлакатлари, Польша ва Россия билан олиб борган савдоси муҳим аҳамиятга эга эди. Германия умумевропа савдосида боғловчи звено бўлиб, Европанинг жанубини шимол билан жанубий-ғарбий мамлакатларни шимоли-шарқий мамлакатлар билан боғларди. Шимолий Германиянинг Ганзейга қарашли Любек, Гамбург, Бремен ва бошқа шаҳарлари XV аср охириларида, гарчи энди монополияни қўлдан берган бўлсалар ҳам, шимолий савдода ҳар ҳолда асосий ўрин тутардилар. Рейн областидаги шаҳарлар қўшни Нидерландиянинг иқтисодий тараккийети билан маҳкам боғланган эдилар; Швабия (Юқори Дунай) шаҳарлари Италия билан олиб бориладиган савдодан хатто буюк географик кашфиётлардан кейин узок вақтларгача катта фойда олиб турдилар.

XVI аср бошларида Германияда жуда катта банк-судхўрлик фирмалари бор эди; бу фирмаларнинг бир қисм маблағлари ишлаб чиқаришда (кўпроқ кон саноатида) банд бўлса, бир қисмини улар императорга ва катта князларга қарзга берардилар. Бу фирмалар орасида энг каттаси Фуггерлар хонадони бўлиб, уларнинг капитали бир неча миллион гульден ҳисобланарди. Бироқ Германия иқтисодий жиҳатдан жуда нотекис тараккий қилмоқда эди. Жуда яхши тараккий қилган областлар ва округлар билан бир қаторда мамлакатнинг марказида майда товар цех тузуми ҳукм сурган, жуда тор доирада савдо олиб борадиган, чет эл савдосида иштирок этиш у ёқда турсин, хатто Германиянинг бошқа районлари билан мол айирбошлашдан мутлақо четда турган қолоқ областлар ҳам бор эди.

Ф. Энгельс «Германияда дехқонлар уруши» китобида (бу китоб биринчи марта 1850 йилда босилиб чиққан) Германиянинг реформадан илгариги иқтисодий ривожланиш даражасини қу-

XV аср ва XVI аср бошларида Марказий Европанинг иқтисодий картаси

йндагича характерлаган эди: «...Германия миллий ишлаб чиқаришининг ривожини бошқа мамлакатларнинг ишлаб чиқариш тараққиётидан ҳали орқада қолиб келмоқда эди. Немис деҳқончилиги инглиз ва Нидерландия деҳқончилигидан анча кейинда турар, немис саноати итальян, фламанд ва инглиз саноатидан жуда паст турар, денгиз савдосида эса инглизлар ва айниқса голландлар немисларни борган сари кўпроқ сиқиб чиқара бош-

лаган эдилар»¹. Мамлакатнинг аҳолиси ҳали ҳам жуда сийрак эди. Германиянинг савдо-саноат марказлари ўзига хос тарзда жойлашган эди. Улар мамлакатнинг чеккаларида бўлиб, иккинчидан ички бозорлардан кўра кўпроқ (ва асосан) ташқи бозорлар билан боғланган эдилар. «Жанубнинг савдо алоқалари ва мол сотиш бозорлари шимолниқига қараганда бутунлай бошқача эди; шарқ ва ғарб бир-бирлари билан деярли мутлақо мол айирбош қилмас эдилар. Англия учун Лондон мамлакатнинг саноат ва савдо маркази бўлиб қолган бир пайтда, бу ерда ҳеч бир шаҳар саноат ва сапдо мяркази бўла олмади»².

Аммо кейинчалик Ф. Энгельс 1470—1530 йиллардаги давр учун Германия экономикасида анча муваффақиятлар бўлганлигини тан олган, кои ишининг муваффақиятларини ҳамда шу даврда Германиянинг халқаро савдосининг роли ошганлигини айниқса таъкидлаб кўрсатган эди³.

XVI асрнинг бошларида немис кишлокларида деҳқонлар оммаси учун ниҳоятда зиддиятли ва оғир вазият вужудга келди. Умуман олганда кишлок хўжалигида ҳали ишлаб чиқаришнинг феодал усули ҳукмронлик қилар эди. У ёки бу формада крепостнойлик зулмини чекаётган деҳқонлар асосий ишлаб чиқарувчи ҳисобланардилар. Рейн соҳилидаги виллоятларнинг айрим районларини ҳисобга олганда (Вестфалияда, қисман Франконияда) йирик капиталистик, Мейер ареидаси деб аталадиган аренда ривожлана бошлади. Германиянинг қолган қисмида майда деҳқон хўжалиги ҳукмронлик қиларди. Товар-пул муносабатлари кишлокка кириб кела бошлади. Деҳқонларнинг кўп сонли маҳаллий шаҳарлар билан савдо алоқаси эндиликда анча доимий ва мунтазам характерга эга бўлиб қолган эди. Аммо кишлокка пул муносабатларининг ана шу тариқа кириб келиши натижасида крепостной ва ярим крепостной деҳқонлар ўртасидаги — бир томондан, майда товар ишлаб чиқарувчилар, иккинчи томондан феодал, бутун феодал крепостнойлик системаси ўртасидаги зиддиятлар кучлироқ намоён бўла бошлади.

Реформация арафасида Германиянинг синфий структураси. XVI аср бошидаги Германияда синфий муносабатлар жуда мураккаб эди. Бу муносабатлар энди соф феодал муносабатлар бўлмай қолган эди. Капиталистик элементларнинг ўсаётганлиги аён бўлиб қолди. Феодал синфларнинг ўзлари табақаларга ажралмоқда ва айниқса эди. Герман жамиятининг деярли ҳамма синфлари халқ оммасининг мавжуд тузумдан норозилиги, деҳқонларнинг ва ҳатто ўрта синфларнинг ҳам ҳукмрон юкори

¹ Ф. Энгельс. Германияда деҳқонлар уруши. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 7-том, 347-бет.

² Уша жойда.

³ Каранг: Ф. Энгельс. Германия ҳақида мулоҳазалар. К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 18-том, шунингдек унинг 1889 йил 15 сентябрда Х. Каутскийга ёзган хати. Асарлар, 37-том, 229-бет.

феодал табақаларга қарши нафрат билан қараганлиги яққол кўриниб турарди.

Феодаллар орасидаги ҳукмрон табақа империя князлари (улар ўртасидаги жуда кўп диний князлар — архиепископлар, епископлар ва энг катта аббатлар) эди. Император ҳокимияти тушкунликка юз тутиши билан империя князлари жиний ишлар судини бошқариш, солиқлар тўплаш, пул зарб қилиш ва шу сингари ҳуқуқларга эга бўлган мустақил ҳукмронларга айлапиб бормокда эдилар.

Энг йирик феодал-князларнинг куч-қудрати ортиб борган сари, бунинг аксича, майда дворянларнинг — рицарларнинг ҳоли тобора танг бўлиб бормокда эди. Уксочар милтиқнинг кашф этилиши ва пиёда аскарларнинг роли ортиб бориши билан, отлик аскарликни касб қилиб олган рицарларнинг аҳамияти тобора йўқолмокда эди. Айни замонда улар иқтисодий томондан ҳам хонавайрон бўлиш даражасига етиб қолган эдилар. Уз ерларида ва қарам дехқонларидан келадиган даромадлари товар-пул муносабатларининг ривожланиши туфайли ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондирмас эди. Рицарлар князларга ва айниқса Германиядаги энг кўп ва катта-катта поместьеларга эгалик қилиб бойиб кетган олий рухонийларга ҳасад билан қарардилар. Рицарлар катта йўлларда йўл тўсарлик билан шуғулланиб, савдогарларнинг қарвонларига хужум қилар ва қўшни шаҳарлардан ёки ҳатто айрим граждандардан товон олиш учун ҳар-қандай баҳона қидирар эдилар.

Шаҳар аҳолисигадаставвал шаҳар аристократияси, яъни патрицийлар кирар эди, улар ҳали ҳам бир қанча шаҳарларда ҳокимиятни ўз қўлларида сақлар ва ташқи савдода, банк-судхўрлик муомалаларида ва қисман ички савдо ишларида катта роль ўйнардилар. Шаҳар аҳолисининг ўрта табақаси, яъни бюргерлар шаҳарликларнинг энг кўп сонли синфини ташкил этарди. Бу синф ҳунармандлардан, савдогарлардан ва қисман пайдо бўлиб келаётган мануфактура эгаларидан иборат эди. Улар князларнинг ҳукмронлигидан, олий рухонийларнинг бойлигидан, ҳар хил черков солиқларидан тўпланган катта-катта пулларнинг ҳар йили Италияга юборилишидан, рицарларнинг талончилиги ва зўравоилигидан ғазабланирдилар. Империянинг сиёсий тарқоқлиги савдо ва саноатнинг ривожланишига тўсқинлик қилиб турган асо*сий ғов эди. Шаклланаётган буржуазия сифатидаги бюргерларнинг манфаатлари нуктаи назаридан мамлакатни марказлаштириш мутлақо зарур эди. Аммо немис бюргерлари буржуа синфи бўлиб ҳали сира таркиб топган эмас эди. Улар тарқоқ бўлиб, тор маҳаллий манфаатлар доирасидан четга чиқмай яшар эдилар. Жамиятда уларнинг сиёсий аҳамияти ҳали етарли даражада юксак эмасди.

Герман шаҳарларидакўпгина плебей, яримпролетар элементлар ҳам бор эди. Қашшоқлашиб қолган, цехдаи ташқаридаги шаҳар ҳунармандлари -ҳам, халфалар ҳам, крепостниклар зул-

мига чидолмай, шаҳарга кўчиб ёки қочиб келган ва бу ерда люмпен пролетариатга айланган дехқонлар ҳам плебейлар составига кирардилар. Бу бесаранжом элемент патриций ва бюргерларни ҳам, киборлардан, рухонийлардан бўлган феодал-помешчикларни ҳам ёмон кўрарди. Шаҳар плебейлари дехқонлар ҳаракатига кўшилиб, бу ҳаракатга ғоят катта ёрдам кўрсатардилар.

Энпкўп сонли ва асосан эксплуатация қилинувчи асосий синф дехқонлар эди. Юқорида айтиб ўтилганидек, дехқонлар крепостнойлик зулмини бошдан кечирардилар. Тўғри, крепостникларга шаҳсан қарам бўлган дехқонлар озчилик эди. Немис дехқонлариинг кўпчилигини қарам дехқонлар деб аталган, яъни маълум микдорда пул оброки (чишиши) ва ҳар хил маҳсулот мажбуриятлари тўлаш шарти билан ота-бобосидан мерос қолган ер бўлақларига эгалик қилувчи дехқонлар ташкил этарди. Аммо XV асрнинг сўнги ўн йилларида XVI аср бошларида ерга эгалик қилиш шартлари тобора оғирлаша борди.

Феодаллар ўз даромадларини оширишга интилиб, дехқонлар берадиган тўловларни ҳар қандай йўллар билан оширар, дехқонлардан янги баршчиналар талаб қилар, уларнинг чек ерларини кирқар, адьмендларни, яъни жамоаларга қарашли ўтлоқлар, бўш ерлар, ўрмон, қўл ва шу қабиларни ўз ихтиёрларига ўтказиб олардилар.

Дехқонлар феодалларга берадиган ҳар хил тўловлардан ташқари, маҳаллий князларга кўпдан-кўп давлат солиқлари тўлар, черковга ҳар хил тўловлардан бошқа лна ушур ҳам берар эдилар. Бутун Германияда католик черкови учун дон билан «катта ушур» тўпланарди. Аммо буниинг устига кўп жойда яна (сабзаёт билан тўланадиган) «кичик ушур» ва (чораа моллари билан тўланадиган) «кон ушури» ҳам олинарди.

XV аср охири — XVI аср бошларида дехқонлар ҳаракати. Дехқонларнинг аҳволи ёмонлашганлиги XV аср охири ва XVI аср бошларида дехқонларнинг кўп ғалаёнларига сабаб бўлди. Шарқий Франкониядаги епископ Вюрцбургский мулкидан 1476 йили кўтарилган дехқонлар қўзғолонини замондошлар биринчи дехқон фитнасидеб атаганлар. Бу қўзғолонга Никласгаузен кишлоғидан чиққан Ганс Бегайм деган подачи бошчилик қилган. Ганс Бегайм дехқонларга «илохий қонун»га кўра ҳамма оброклар, баршчиналар, солиқлар ва помешчикларга («хўжайинларга») тўланадиган бошқа тўловлар бекор қилиниши керак, ҳамма ишламоғи ва ҳеч ким бошқалардан ортиқ нарсага эга бўлмаслиги керак, деб тушунтирган. Ганс номининг ўзи (богемиялик, яъни чех бўлганлиги) ва у олиб борган пропаганданиннг мазмун жиҳатидан гусчиларнинг крепостнойликка қарши чиқишига ўхшашлиги гусчилик идеяларининг XV асрда ҳатто Рарбий Германияга ҳам ёйилганлигини аниқ кўрсатиб турибди. Ганс Бегаймнинг ваъзини эшитгани минглаб дехқонлар тўпланишган. Епископ Вюрцбургский ўз хизматчиларига подачи воизни ушлаб қамашни буюрган. Шундан кейин дехқонлар ўртасидаги ҳаракат тўхтаб қолган.

Дехқонларнинг «Бошмоқ иттифоқи»¹ деб ном олган бошқа бир ҳаракати анча кучли бўлиб, кенг ёйилган эди. «Бошмоқ иттифоқи» дехқонларнинг фитначи ташкидоти бўлиб, орадаги узилишлар билан 25 йилдан кўпроқ вақт иш олиб борган. «Бошмоқ» номи биринчи марта жануби-ғарбий Германияда XV асрнинг 30- ва 40- йилларидаёқ учрайди, хусусан, инглиз-француз Юз йиллик уруши даврида Германия территориясига бостириб қирган француз феодалларининг айрим тўдалари—Арманьяклар ва бошқаларга қарши немис дехқонларининг чиқишлари ана шу шиор остида ўтган эди. Тузукроқ шаклланган яширин ташкилот сифатида «Башмоқ» 1493 йилда Эльзасда пайдо бўлган. У бостирилгандан кейин ҳаракат Рейннинг ўнг қирғоғига — Баден ва Швабияга ўтган. 1502 йилда «Бошмоқ»нинг янги кўзғолони тўғрисидаги плани маълум бўлиб қолган. Бунга Иосс Фрид деган дехқон раҳбарлик қилган. «Бошмоқ»нинг хуружлари 1513 ва 1517 йиллардаги фитналар бўлди. Бу фитналар ҳам очилиб қолгандан кейин, унинг ташкилотчилари Швейцарияга қочиб кетдилар. Улардан баъзилари 1525 йилгача яшаб, ватанларига қайтиб кетдилар ва Улуғ дехқонлар урушида иштирок этдилар. «Еошмоқ» тарафдорлари тарқатган варақаларда дворянларни дехқонлар устидан ҳукмронлик қилишдан маҳрум этиш, жамоа ихтиёридаги ерлардан бемалол фойдаланиш учун дехқонларга эркинлик бериш, судхўрлар оладиган процейтларни бекор қилиш ҳамда черков мулкини секуляризация қилиб, бу ерларни халққа бериш ва хоказолар тўғрисида талаблар бўлган.

Нихоят, XVI асрнинг бошида, тахминан 1503 йилда Вюртембергда дехқонларнинг «Қашшоқ Конрад» деган ном билан яна бир революцион ташкилоти пайдо бўлди. 1514 йилда «Қашшоқ Конрад»нинг фитнаси Вюртемберг герцогига қарши очикдан-очик кўзғолонга айланиб кетди. Бу ҳаракатда шахарликлар ҳам қатнашди. Дехқонлар қўйган талаблар орасида маҳаллий ландтагга дехқонларнинг вакиллари ҳам киритиш ҳақида модда бор эди. Аввалига герцог бирмунча ён берди, аммо кейинчалик бу ён беришлардан воз кечиб, Вюртембергнинг кўзғолон кўтарганқишлоқларини тор-мор қилди. «Қашшоқ Конрад» раҳбарларидан бир қисми қўлга олинди, бир қисми эса Швейцарияга қочиб кетди.

Германиянинг сиёсий тарқоқлиги ва император ҳокимияти. XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларида Германияҳали сиёсий жиҳатдан тарқоқ мамлакатлигича қолган эди. Бу вақтга келиб марказлашган Англия ва Францияга қарама-қарши ўларок, Германия ҳали ҳам аслида айрим феодал князликлари ва эркин шаҳар федерациясидан иборат эди. Феодал князликлари ва эркин шаҳарлар эса фақат ўзларининг маҳаллий партикуляр манфаатларинигина кўзлар эдилар.

¹ Дворянлар, рицарлар пойабзали — этикка қарама-қарши ўларок, дехқонлар бошмоғи (одатда ёғоч пошналар) назарда тутилган эди.

«Соф феодал \ империяси емирилиб борган сари империя ерлари ўртасидаги алоқалар ҳам емирилиб борди; йирик империя ленларининг эгалари деярли мустақил давлатларга айлана бошладилар, бир томондан, империя шаҳарлари, иккинчи томондан эса империя рицарлари гоҳ бир-бирларига қарши, гоҳ князларга ёки императорга қарши иттифоқлар туза бошладилар»¹.

Фридрих I П ҳукмронлигидан кейин император ҳокимиятининг аҳволи бирмунча ўзгарди². Император Максимилиан I (1493—1519) Габсбургларнинг мерос ерларини анча кенгайтди. Энди Габсбурглар Австрия, Шкирия, Каринтия ва Крайнадан ташқари лна Тиролни, Швабиядаги апча ерларни ҳамда Максимилиан Мария Бургундскаяга уйланганда «сеп» тариқасида олтан Нидерландияга ҳам эга бўлди. Рицарлик ва шаҳарлардан тузилган Швабия иттифоқи (1488 йил) Франкония ва Рейн вилоятларини ҳам ўз таъсирига олди; бу иттифок бевосита императорнинг ҳомиёлигида бўлди. Максимилиан бутун Германия устидан марказий ҳокимиятни кучайтирмоқчи бўлди. У Германияда ҳам марказий муассасалар тузиб, ҳамма сословиеларни, шу жумладан, йирик феодалларни ҳам бу муассасалар ҳокимияти остига олишга уринди. Бироқ императорнинг доимий солиқ («империя пули») жорий қилиш ва доимий империя армиясини тузиш йўлидаги уринишлари натижа бермади. 1495 йилда рейхстаг умумимперия судини тузишни лозим топди, суд составида князлар кўпчиликни ташкил қилиши керак эди. Князлар ҳарбий ишлар соҳасидаги реформани ҳам шундай қилиб ўтказмоқчи бўлдиларки, мўлжалланган доимий умумимперия кўшини реформа натижасида князларга тобе бўлиб қолиши керак эди. Пул етишмаганлигидан Максимилиан Италияда ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юбора олмади, шу туфайли французларнинг XV аср 90-йилларининг охиридаги ҳарбий юришлари муваффақиятли бўлиб чиқди.

Янги император, Максимилиан I нинг набираси Карл V (1519—1555) империяда ўзига хос алоҳида бир ўрин тутди. Айни вақтда (она томондан Фердинанд ва Изабелланинг набираси сифатида) Испаниянинг ҳам қароли бўлган Карл V Европадаги энг қудратли императорлардан бири бўлиб қолди. Лекин бир йўла бир неча мамлакат (Испания, Германия, Италия, Нидерландия ва бошқаларнинг) қароли бўлганлиги туфайли Германияда марказлашган сиёсий ҳокимият ўрнатиши қийин эди. Карл V кўпроқ жаҳон давлати тузиш плани ҳамда Франция қароли Франциск I га қарши қурашиш масаласи билан банд бўлганлиги туфайли Германиянинг ички ишларига кўп эътибор беролмас эди, шунинг учун у империя ҳокимиятининг обрўсини мустаҳкамлай олмади, аксинча, ўзи императорлигининг сўнгги йилларида унинг обрўсини анча пасайтириб қўйди.

¹ К. Маркс И. Ф. Энгельс. Соч., Т. 7, стр. 348.

² «Германия XII—XV асрларда» деган XXI бобга қаралсин.

Германияда католик Черкови. Урта аср охирларига келиб католик черковн ўрта аср Европасидаги бошқа мамлакатларга қараганда Германияда жуда ҳам катта имтиёзларга эга бўлиб олган эди. XVI аср бошларида йигирмадан ортиқ герман прелати (архиепископлар, епископлар, қисман катта. монастырларнинг аббатлари) айна пайтда территориал империя князи ҳам эди. Рим папаси Германиядан жуда катта пул оларди, бу маблағ ушурдан ажратилган пуллардан, рухонийлик вазифасига тайинланганлардан олинадиган пулдан, индульгенция (гуноҳларни кечиш ёрлиғи) сотишдан, кўпдан-кўп немис пилигрим (зиёратчи)ларнинг Римга атаб берадиган назр-ниёзларидан тўпланар эди. Агар Франция, Англия ва Испанияда кучли король ҳокимияти мавжуд бўлганлигидан папа куриясига бериладиган тўловлар озми-кўпми (баъзан анча) чекланган бўлса, Германияда император ҳокимиятининг тушқунликка учраганлиги папанинг бу мамлакатни истаганича бемалол эксплуатация қилишига имконият берди. Герман жамиятидаги хилма-хил синфлар Рим билан ташкилий боғланиб, мустақил иш кўрувчи бой рухонийларга душман кўзи билан қарардилар. Дунёвий князлар ва рицарлар черков мулкларини мусодара қилиб, давлат ихтиёрига олишни орзу қилар эдилар. «Жўн черков» тузишдан манфаатдор бўлган шахарликлар Римга бериладиган оғир тўловларга хотима бериш, сословиечилик асосида яшаб келаётган рухонийларни тугатиш ва черков жамоаларини ишларига бевосита раҳбарликни бюргерларга топшириш учун курашардилар. Деҳқонлар рухонийларнинг юқори табақасини, аввало, рента пули, ушур ва бошқа ҳар қандай тўловлар йиғиб оладиган ўз «хўжайинлари» — феодаллари деб билардилар (қишлоқлардаги қуйи табақа рухонийлар эса деҳқонлардан жуда кам фарқ қиладиган шароитда яшар эдилар). Рицарлар билан бир қаторда черков феодаллари (айниқса монастырлар) ҳам кўпинча деҳқонларни энг раҳмсиз равишда эксплуатация қилар эдилар, улар баршчинани кучайтиришга, чиншини кўпайтиришга ва жамоа ерларини деҳқонлар қўлидан тортиб олишга ҳаракат қилардилар. Шундай қилиб, Германияда черков масаласи умумхалқ миллий масаласи тусини олган эди. Шунинг учун немис бюргерлари оппозициясининг намояндалари ўз найзаларини биринчи навбатда католик черковига қарши қаратганликлари ажабланарли эмас эди.

Германияда гуманистик ҳаракат. XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошларида Германияда гуманизм ўзининг кўплаб ёзувчилари ва олимларига эга эди. Улар катта ижтимоий кучга айланган эдилар. Уларнинг асарлари одатда латин тилида ёзилган бўлса ҳам, ҳар ҳолда уларни энг маълумотли шахарликлар, шунингдек, рицарларнинг маълумотлироқ қисми ўқир эди, Деярли ҳамма университетларда гуманистлар кўпроқ ёки камроқ, миқдорда ўз тарафдорларига эга эдилар; улар орасида «янги фан»нинг чинакам ташаббускорлиги учраб турарди. XVI асрнинг бошларида Эрфурт университети ҳузурида вужудга келган.

тўғарак гуманизмнинг айниса кучли маркази бўлиб қолди. Бу тўғаракнинг раҳбари кўп вақтлар Италияда яшаган ва у ерда неоплатонизм фалсафаси билан танишган Муциан Руф (1471—1526) эди. Муциан Руф схоластиканинг ашаддий душмани бўлиб майдонга чиқди. Схоластларнинг бош маркази Кёльн университети бўлиб, улар Муцианнинг шоғирдлари («Муциан отряди» — гуманист адабиётчилар ва файласуфларни) лқуда ёмон кўрардилар. Ульрих фон Гуттен ҳам (1488—1523) Муциан Руф мактабидан чиққан эди. У асли рицарлардан бўлиб, публицистикани касб қилиб олган ва кейинчалик Лютер реформациясига қўшилган эди. Аммо немис гуманистлари ичида энг машхурлари, Гуттен таъбирича, «Германиянинг икки кўзи», икки филолог олим — Эразм Роттердамский (1467—1536) билан Иоганн Рейхлин (1455—1522) эди.

Эразм Роттердамский. Эразм Роттердамский Голландиянинг Роттердам шаҳрида туғилган эди. У XV асрнинг 90-йиллари ва XVI асрнинг биринчи ўн йилида турли мамлакатларда — Франция, Англия, Германия ва Италияда яшади. 1513 йилдан бошлаб, у Базелда муқим туриб қолди. Грек ва латин тилини жуда яхши билган Эразм гуманист олимлар оламида даставвал ўзининг филология бобидаги асарлари билан жуда машхур эди. Эразм ўзининг адабий асари бўлган «Бетамизлик мадҳияси» (1509 йил) деган сатираси билан айниса катта шуҳрат қозонди. Минбарда туриб ваъз ўқиётган хотин сифатида берилган «Бетамиз» ўз хислатларини мақтайди ва ўз нутқида барча одамлар аслида унинг маслаҳатларига амал қилишларини исботлайди. Китобхон кўзи олдида папалар, кардиналлар, епископлар, монахлар, схоласт-рухоний олимлар бирин-кетин ўтади ва уларнинг ҳаммаси Бетамизнинг мухлисларидир. Улар нодон, хурофий, хасис, шаллақи ва бузуқлардир. Эразм дунёвий феодалларни бекорчиликлари, овга берилиб кетганликлари, шуҳрат кетидан қувиб хунрезлик урушлари олиб боришлари ва хоказолар учун қаттиқ танқид қилади. Эразм папани ва католик черковини ағдариб ташлашга даъват қилмайди. У асосий зарбасини схоластларга, бекорчи, нодон монахларга қаратади. Эразмнинг энг юксак орзуси — бидатлардан «пок», «рационаллаштирилган», «маърифатли» черков эди. Аммо объектив жиҳатдан у бутун католик черковининг негизига болта урди. Кейинчалик реформация, маҳорат билан ёзилган бу сатирадан папа черковига қарши олиб борган курашида қурол сифатида фойдаланди.

Эразм бошқа бир асари — «Жаҳон шикоят» китобида ҳам адабиётнинг ўша монолог формасидан фойдаланиб, ўз замонасидаги халқаро аҳвол хусусида ўз фикрларини баён қилади. Тез-тез чиқиб турган урушларнинг гувоҳи бўлган Эразм бу урушларнинг тўхтатилишини ва Европада тинч даврнинг бошланишини орзу қилади. Урушларни монархлар ўз бойликларини ошириш мақсадида олиб борадилар, бунда епископлар, рухонийлар ва монахлар эса монархларни урушдан тийиб туриш ўрнига, бу

ишга йўл бериб қўядилар деб ҳисоблаган Эразм урушдан фойда эмас, балки фақат жафо кўраётган оддий кишиларга мурожаат қилади. «Барча кишилар урушга қарши бирлашсинлар! Барча кишилар урушга қарши чиқсинлар!—деб даъват этади Тинчлик.— Зодагонлар зулмига қарши турувчи кўпчиликнинг ҳамжихатлиги нақадар катта кучга эга эканлигини англаб олингиз!..»

Рейхлин ва Рейхлин низоси. Рейхлин ҳам жуда катта филолог эди. У бир неча университетда грек ва қадимий яҳудий тилидан дарс берарди. Қадимий яҳудий адабиётининг билимдон бўлган Рейхлин яҳудий тилидаги китобларнинг қуйдирилишига қарши 1509—1510 йилларда гүрозилик билдириб чиққан эди, яҳудий тилидаги китобларнинг қуйдирилишини эса Кёльндаги теология профессорлари талаб қилган эдилар. Гумаистлар, жумладан, Эрфурт тўғарагининг аъзолари Рейхлинни қўллаб-қувватладилар. Обскурантлар, схоластлар, биринчи навбатда Кёльн университетининг профессорлари орасидаги схоластлар Рейхлинга қарши кўтарилдилар. Кўп ўтмай бу пизо яҳудий тилидаги китоблар тақдири масаласи доирасида чиқиб кетди. Кейин бу низо фикр эркилиги учун, илмий текшириш методлар учун, янги илмий-адабий оқим бўлган гуманизмнинг яшаш ҳуқуқи учун курашга айланди. «Жохилларнинг мактублари»¹ деган асар обскурант-схоластларга қарши «рейхлинчилар» олиб борган курашнинг ғоят катта ёдгорлигидир. Бу икки томлик «Мактублар» 1515 ва 1517 йилларда нашр қилинди. Биринчи томнинг атери Крот Рубиан (Муциан Руфнинг шогирдларидан бири ва Эрфурт тўғарагининг аъзоси), иккинчи томнинг атери Ульрих фон Гуттен. «Мактублар» уйдирма ва атайин шарж тариқасидэ ёзилган бўлса-да, реал одамга — Кёльн теологи Ортуин Грацийга қаратилган эди. 15у эса «Мактублар»ни жуда ёркин қилиб қўйди ва уларга хақиқий ҳужжат тусини берди. «Мактублар»да схоластларнинг сохта олимлиги, улар ишлатадиган ўрта аср латин тилининг бузуклиги, уларнинг бекорчилиги, схоластлармунозарасининг бемаънилиги ва ҳоказолар фош қилинган. «Мактублар»нинг иккинчи томи умуман бутун католик черковига қарши қаратилган ғазабли сатирага айлантирилган. Папа черковига қарши қаратилган ва уни фош қилувчи сатрларда пайдо бўлаётган реформациянинг руҳи яққол еезилиб туради..

Ульрих фон Гуттен. Гуманистлар ёш авлодининг вакили бўлган Ульрих Фон Гуттен католицизмни танқид қилишда Эразм билан Рейхлиндан ўтиб кетди. Гуттен 1512 йилда Италияда бўлган вақтидаёқ папа черковидан ниҳоятда нафратланган ва Германия бошига тушган ҳамма балоларнинг асосий сабабчиси ўша черков деб ҳисоблай бошлаган эди.

Лютер майдонга чиққанида гуманистлар орасида биринчи бўлиб Гуттен унинг томонини олди. Гуттен ҳам худди гусчилар сингари зўрлик ишлатмай туриб, реформацияни амалга ошириб

бўлмайди деган фикрда эди. У Германиядан католик руҳонлиларни ва, биринчи навбатда, ҳамма монахларни дарҳол ҳайдаб юборишни каттик талаб қиларди. Аммо Гуттен яна бошқа бир ижтимоий ҳаракатда ҳам қатнашди. У 1522 йилда Франконияда рицарлар кўзғолонини кўтарган катта рицарь Франц Фон Зикингеннинг энг яқин ёрдамчиси ва сафдоши бўлиб майдонга чиқди.

Рицарлар оиласидан чиққан Гуттен рицарлар табақасини идеаллаштиради. У Германиядаги синфлар орасида ўзгариш ясашга ва янги сиёсий тузум ташкил этишга энг қобил синф рицарлар деб ўйлар эди. Гуттен ўз панфлетларида рицарларни шахарликларга ҳам, дехқонларга ҳам дўст бўлиши мумкин, деб иоботлашга уринарди ҳамда шахарликлар билан дехқонларни рицарларнинг князларга ва епископларга қарши олиб борадиган курашларига-ёрдам беришга чақирарди.

Биз қуйида шуни кўрамызки, рицарлар кўзғолони аслица Рейн рицарлари бир қисмининг тор сословиечилик чиқишигина бўлиб, муваффақият қозона олмади. Князлар бу кўзғолонни осонгина бостирдилар.

Шундан кейин Гуттен Швейцарияга қочиб кетишга мажбур бўлди ва орадан кўп ўтмай Цюрих қўли ороларидан бирида: вафот этди.

РЕФОРМАЦИЯ ВА ДЕХҚОНЛАР УРУШИ

Реформациянинг бошланиши. Германияда XVI аср бошида ниҳоят даражада кескинлашиб, кетган синфий зиддиятлар оқибат натижада кенг революцион ҳаракатга айланди. Реформация, яъни папа католик черковига қарши ҳаракат бу революцион ҳаракатнинг биринчи даври эди. «Ҳар бир мамлакатда дунёвий феодаллар билан алоҳида-алоҳида кураш бошладдан аввал унинг бу муқаддае марказий ташкилотини йўқ қилиш лозим эди»¹. Герман реформациясининг бошланиши Мартин Лютер номи билан боғлангандир.

Мартин Лютер (1483—1546) бадавлат бюргер оиласидан чиққандир. У Саксониядаги Эйслебен шахрида туғилган. У 1501 йилда Эрфурт университетини битириб чиққандан кейин монах ва рухоний бўлди. 1509 йилда Саксонияда эндигина очилган Виттенберг университетиде фалсафа ва теология профессори бўлиб ишлади. Бир томондан, ўрта аср мистикларининг (Тоулер ва бошқалар) асарлари билан танишиши, иккинчи томондан, машхур чех реформатори Ян Гус асарларини ўрганиши орқасида Лютер католик черкови қабул қилган догмага бутунлай қарама-қарши бўлган ҳулосага келди. Католицизмнинг инсонни «хайрли ишлар орқали гуноҳлардан пок қилиш» (профессионал рухоний-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган асарлар, II том, Уздавнашр., 1959 йил, 106- бет.

-лар томонидан амалга ошириладиган маросимларни бажариш ҳам шу ишлар жумласига киради) ҳақидаги таълимотига қарши чикиб, Лютер «инсонни эътиқод билан пок қилиш» таълимотини ривожлантирди ва бунда ў ҳар бир айрим динга ишонувчи кишининг шахсий диний кечинмаларини, кайфиятини кўзда тутди. У қадимги пайғамбарлардан бирининг китобидан ўқиб олган «такводор кишига эътиқодли бўлишнинг ўзи кифоя» деган иборани севиб ишлатарди. Лютернинг янгича қарашларида аввало ўзига хос диний индивидуализм намоён бўлган эди. Дин, Лютернинг фикрича, алоҳида киши — индивиднинг худога муносабати бўлиб, худо ҳеч қандай руҳоний, «илохий» кишиларнинг воситачи бўлишига муҳтож эмас. Лютер таълимотида профессионал руҳонийларнинг оддий фуқаролар устидан доимий восийлиги ва назоратига қарши норозилик бор эди,— бу эса клерикализмга, яъни руҳонийларнинг худди шу ҳукмронлиги принципига асосланувчи бутун ўрта аср черков ташкилотини рад этишга олиб борарди.

Лютер таълимотида яна бир муҳим жиҳат бор эди. Лютер муқаддас китобни, яъни тавротни муқаддас ривоятдан афзал деб биларди. Муқаддас ривоят эса католик черкови назарида қисман кейинроқ вужудга келган черков адабиётидан («черков авлиёлари»нинг ижодлари), қисман ҳар хил қонунлардан, яъни ҳар хил черков оборотида қабул қилинган ёки турли вақтлардт ҳар хил папалар томонидан қарорлар («декретлар») тариқасида чиқарилган қонун актларидан иборатдир. Бу билан Лютер мураккаб иерархиядан, дабдабали маросимлардан, феодал черков ер эгалигидан ва ҳоказолардан холи бўлган соддарок ва демократроқ илк христианликни энг кейинги христианликка, феодаллаштирилган, бюрократлаштирилган ўрта аср католик христианлигига қарама-қарши қилиб қўйди.

Аслида эса, Лютер ўзининг бу қарашларида, ўрта аср бюргерларининг «жўн черков» ўрнатиш керак деган азалги талабини ривожлантирган эди.

«...Бюргер бидъати илк христиан черковининг оддий тузуми тикланишини ва руҳонийларнинг алоҳида сословиесини тугатишни талаб қилди. Бу жўн тузум монахларни, прелатларни¹, рим куриясини, хуллас черков учун қимматли бўлган ҳамма нарсени бекор қилар эди»².

Вормс рейхстагигача **Лютер фаолиятининг асосий босқичлари.** Лютернинг индульгенция савдосига қарши 95 тезис билан чиқиши унинг реформация руҳида биринчи чиқиши эди. 1517 йилда Виттенберг атрофида индульгенция савдоси айниқса қизиқ кетган эди. Индульгенция савдоси шундан иборат эдики, папанинг махсус ёрликлари сотиларди, бу ёрликни маълум миқдорда

пул тўлаб сотиб олган кишининг ҳамма гуноҳлари кечилган деб ҳисобланар эди.

Германиядаги индульгенция савдоси папага айниқса катга даромад келтирарди. Аммо шу билан бирга индульгенция диний ҳиссиётларни олди-сотдига айлантириб юборгаи католик динининг айниганлигини яққол кўрсатиб турарди.

Лютер ўзининг «имон келтириш билан гуноҳдан пок бўлиш» тўғрисидаги ўз таълимотига асосланиб ёзган ва Виттенберг университети черковининг эшикларига ёпиштирган тезисларида (1517 й. 31 октябрь) «муқаддас китоб»нинг турли жойларидан далиллар келтириб, индульгенция савдосига қарши норозилик билдирган эди.

Лютер ўз тезисларипи ёзар экап, папа черкови билап алоқани узишни муғлақо ўйламаган эди. Медичлар хонадонидан бўлган папа Лев X ниинг ўзи ҳам даставвал Лютерниинг бу чиқишига унча эътибор бермади. Папа Лютернингбу чиқишига бир-бирлари билан рақобат қилаётган моиах орденлари ўртасидаги оддий мунозара деб қаради. Бирок Лютер билан турли теология профессорлари ўртасидаги мунозаралар давом этавериб, тобора ўткир тус олиб кетди. Бу мунозаралар давомида Лютернинг ўзи ҳам ортодоксал католик позициядан боргаи сари узоклашди. 1519 йилда Лейпцигдаги мунозарада Лютер, черков запасиз ҳам яшай олади, деган фикрни билдирди. У руҳонийларнинг алоҳиаа бир уюшмалигиии рад қилди ва худо қошида ҳар бир христиан маълум даражада ўзи руҳонийдир, деди. У Ян Гус билан ҳам-фикр эканлигини умум олдида эълон қилди ҳамда улуг чех реформаторини гулҳанда куйдирганларини қоралади. Папа 1529 йилнинг иккинчи ярмида Лютерни муртад сифатида черковдан ҳайдаб юбориш тўғрисида булла чиқарганида, Лютер бунга ҳеч қандай эътибор бермади. Студентлар папанинг бу булласини Виттенберг университетининг ховлисида тантанали суратда куйдириб ташладилар. Кўп ўтмай Лютер папа булласини ҳақорат қилиб, «Дажжолнинг булласига қарши» деган памфлет ёзди. Лютер энди папанинг ўзини дажжол деб атади. Лютер бу памфлетиди янги император Карл V га мурожаат қилиб, Римни папа қўлидан тортиб олишни ва Герман империясидаги черков ерларининг ҳаммасини мусодара қилишни таклиф этди.

Герман жамиятидаги турли-туман.элементлар, яъни папа хоқимияти ва католик черковига қарши чиқувчи энг мўтадил элементлар билан бирга энг сўл элементлар маълум вақтгача Лютер атрофига бирлашдилар. «Лютер отган яшин нишонга бо'риб тегди. Бутун немис халқи ҳаракатга келди. Бир томондан, деҳқонлар ва плебейлар Лютернинг попларга қарши хитобномаларини, унинг христиан эркинлиги тўғрисидаги тарғиботини кўз-ўлонга даъват деб билдилар; иккинчи томондан, энг мўтадил бюргерлар ва куйи дворянларнинг анча қисми унга қўшилди; умумий оқим ҳатто князларни ҳам ўзига жалб қилди. Уларнинг баъзи бирлари ўз золимлариничг ҳаммасидан ўч олиш вақти

¹ Прелат — католик руҳонийларининг юкори табақаси — *тарж.*

² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Дин тўғрисида, Уздавнашр, 1956 йил, §1—82-бетлар.

келди деб ўйлар, бошқалари фақат попларнинг кудратига ва* Римга бўлган қарамликка чек қўйишни, католик иерархиясин» тугатишни ва черков мол-мулкини мусодара қилиш йўли билан бойлик орттиришни истар эдилар. Кўпгина гуманистлар Лютер томонини олдилар. Улар орасида Ульрих фон Гуттен ва яна бир» машхур гуманист-филолог Филипп Меланхтон (1497—1560) ҳам бор эди. Кекса авлод гуманистлари — Роттердамский ва Рейхлин реформацияга қўшилмадилар.

Вормс рейхстаги ҳамда католик черковига қарши бирлашга» фронтнинг бузилиб кетиши. 1521 йил 28 январда Вормс шаҳрида яқиндагина сайланган император Карл V иштирокида рейхстаг очилди. Император «бидъат»га мутлақо қарши эди. У кўп мулоҳазаларга кўра папани қувватларди. Католицизм императорга исёнчи князларга қарши курашиш учун суянчик куч сифатида зарур эди. Папа эса императорга Францияга қарши Италия олиб* борадиган урушда иттифокчи сифатида ҳам зарур эди.

Сеймга чақириб келтирилган Лютерга ўз қарашларидан воэ кечиш таклиф этилди. Лютер ўз позициясида маҳкам туриб олди ва унинг қарашлари нотўғрилиги «муқаддас китоб»га асосланиб исбот этилган тақдирдагина ўз фикрларидан қайтишини айтди. Рейхстаг Лютер иши юзасидан ҳеч қандай қарор чиқармади ва реформатор эркинликда қола берди. Фақат 1521 йил май ойида, рейхстаг аъзоларининг кўпчилиги тарқалиб кетгандан кейингина, Карл V Лютерни қамокка олиш тўғрисида эдикт (фармон) чиқарди. Аммо Саксония курфюрсти Лютерни ўзининг Вартбургдаги қасрига яширди, бу ерда Лютер тамомила беҳатар яшади.

Лютер Вартбургда 1522 йил мартагача, ўз жойи Виттенбергга бемалол қайтиб бориш мумкин бўлганга қадар турди. Император француз қаролига қарши уруш билан банд эди. Кўпчилик князларнинг ўзлари реформациядан манфаатдор бўлиб қолган эдилар. Лютерни қамокка олиш ҳақидаги 1521 йил эдикти ижро қилинмай қола берди.

Лютер Вартбургда турганида, тавротни латин тилидан немисчага таржима қилиш билан машғул бўлди. Таржима 12 йилдан кейингина тугади. Аммо таврот таржимасининг баъзи қисмлари 20-йиллардаёқ халойиқ орасига тарқалиб, Германиядаги деҳқон-плебей оммасита катта таъсир кўрсатди, улар тавротнинг айрим жойларидан ўзларининг социал талабларини асослаш учун фойдаландилар.

1517—1520 йилларда папага қарши кўтарилган мураккаб составли оппозиция бу вақтга келиб (1521—1522 йилларда) бўлиниб кетган эди. Лютер борган сари ўз реформасини «тинч» йўл билан, «легал» тарзда, дунёвий князь ҳокимияти ёрдами билан амалга оширишга ҳаракат қиладиган бўлиб қолди. У бюргер-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Дин тўғрисида, Уздавнашр, 1956 йил, 85-бет.

князларнинг мўътадил реформацияси лагерига бошчилик қилди. Бу реформациядан мақсад герман черковини пападан ажратиб олиш, черков мол-мулкини мусодара қилиш ҳамда черковни князь ва бюргерлик фойдасига хизмат қиладиган тарзда ташкилий жихатдан қайта қуриш эди. Лютер ҳам, унинг тарафдорлари ҳам биронта социал реформа ўтказиш тўғрисида ўйламаган эдилар. Мўътадил Лютерчилар реформация лагерига қарама-қарши бўлган яна бошқа икки лагерь тузилди: бунинг бири реформацион феодал-католиклар лагерига бўлиб, унинг бошида император ҳамда князларнинг бир қисми турар, шаҳарлардаги патрицийларнинг юқори табақаси ҳам шу лагерга мансуб эди; иккинчиси революцион, плебей-деҳқонлар реформацияси лагерига бўлиб, бунинг йўлбошчиси радикал-демократвоиз Томас Мюнцер эди.

Халқ реформацияси. Анабаптистлар. Лютернинг мўътадил реформасига норозилик дастлаб Саксониянинг саноат қорхоналари жўп бўлган Цвиккау шаҳрида (мовут тўқиш саноати тараккий қилган марказлардан бири) билдирилди, бу ерда 1520 йилда анабаптистлар (ёки қайта чўқинтирилганлар) мазхаби ташкил топди. Бу мазхабнинг бошида тўқувчи халфа Николай Шторх турарди. Анабаптистлар икона ва маросимларнинг тугатилишини талаб қилдилар; улар катта бўлгандан кейингина чўқинтиришни тан олдилар (болалик чоғида чўқинтирилганларни қайтадан чўқинтирдилар); «ички вахий» (внутреннее откровение)га ишондилар ва «пайғамбарлик» даври келди, деб ҳисобладилар. Анабаптистлар ер юзида янги, «илохий салтанат» минг йиллиги, яъни ҳозирги синфий тузумга қарама-қарши бўлган қандайдир тартиб ўрнатилишини унча аниқ бўлмаган тарзда тасаввур қилардилар. Томас Мюнцер Цвиккауга кўчиб келиб, у ердаги черковлардан бирига руҳоний бўлиб олгандан кейин Цвиккау анабаптистларининг социал қарашлари анча аниқроқ шаклланди.

Томас Мюнцер (тахминан 1490—1525 йиллар) аввал бошда Лютернинг папа черковига қарши чиқишларини қизғин табриклади. Аммо сал ўтмай Лютер реформасининг мўътадил характеридан ҳафсаласи пир бўлди ва ўз диний ҳамда социал-сиёсий қарашларида Лютер реформасидан кўра анча радикал бўлиб чиқди. Мюнцер ўз ваъзларида католик руҳонийларига қаршигина эмас, балки дунёвий феодалларга ва бойларга ҳам қарши ҳужум қилиб чиқди. Мюнцер Лютернинг аксича, эътиқоднинг асосий манбаи таврот эмас, балки «жонли вахий» деб биларди; аслида у «жонли вахий» деб инсон идрокини назарда тутарди. У Исони оддий бир киши деб, устоз ва пайғамбар деб ҳисобларди. Мюнцер ҳам (анабаптистлар сингари) ер юзида «илохий салтанат» бўлади деб таълим берарди. Аммо у «илохий салтанат»ни аниқроқ таърифлар ва унинг таърифида бу замон ўзига хос социал революция характерига эга эди. «Мюнцер илохий салтанат деб, синфий тафовутлар ҳам, хусусий мулк ҳам, жамият аъзоларига қарама-қарши ва ёт бўлган ҳамда ажралиб

турган давлат хокимияти ҳам бўлмайдиган ижтимоий тузумни назарда тутгандир»¹. Мюнцер феодал тузумига ҳамда унинг социал иерархияси ва синфий зулмига қарама-қарши қилиб «...социал тенг республиканинг минг йил салтанат қилиши тўғрисидаги ўзининг хаёлий тасвирини»² қўйган эди. Бундай «илохий салтанат» келишини Мюнцер революцион иш деб билар эди.

«Бутун дунё жуда каттиқ ларзаларга бардош бериши керак; шундай ходиса рўй берадики, худосизлар ағдариб ташланади, хор бўлганлар эса улуғланади»³.

«Худосизлар» деб Мюнцер князлар, рицарлар, шаҳар патрицийлари ва бошқа ҳамма эксплуататорларни назарда тутган. Мюнцер умумий христиан иттифоқи тузишга чақирган, бу иттифок эса барча «худосиз золимларга» хотима бериши лозим бўлган.

Мюнцер анабаптистларнинг раҳбарлари билан биргаликда Цвиккаудан ҳайдалгандан кейин турли жойларда бўлди: Чехияда яшади (бу ерда гусчилар ҳаракати тарафдорларидан сакланиб қолган кишилар билан алоқа боғлади), Тюрингияда -(бу ерда у бир қанча вақт Альтштедтда яшади) ва Швабияда бўлди; ниҳоят, 1525 йилда, дехқонлар уруши вақтида Мюнцер Мюльгаузен шаҳридаги (бу ҳам Тюрингияда) революцион ҳаракатга бошчилик қилди.

Рицарлар кўзғолони. «Лютернинг церковга қарши исёнга чақириши иккита сиёсий кўзғолонга сабаб бўлди: аввал 1523 йилда Франц фон Зиккенген бошчилигида паст даражали дворянлар кўзғолони кўтарилди, сўнгра — 1525 йилда Улуғ дехқонлар уруши бошланди»⁴.

Рицарлар кўзғолони Рейн областида бўлди. Бу областдаги ва қисман унга қўшни бўлган Франкония ва Швабиядаги рицарлар 1522 йил августида Ландау шаҳрида съездга тўпландилар ва олти йил муддатга иттифок туздилар. Бир неча қаср эгаси Франц фон Зиккенген (1481—1523) бу иттифокка бош бўлди. 1522 йил сентябрда Зиккенген 6—7 минг кишилик рицарлар отряди билан Трир архиепископи Рихардга қарши отланди. Зиккенген архиепископнинг пойтахти Трирни жуда тез эгаллаб олишга умид боғлаган эди. Аммо рицарлар шаҳарни ололмадилар. Қўшни князлар — Пфальц курфюрсти билан Гессен ландграфининг қўшинлари архиепископга ёрдамга келишди. Уларнинг қўшини 30 минг кишига яқин эди. Зиккенген ва унга қўшилган Гуттен рицарларга шаҳарликлар ёрдам беради деб ишонган эдилар, лекин уларнинг бу умидлари бутунлай пучга чиқди. Шаҳарликлар рицарларга савдони ривожланишига

халақит берган ва мамлакатда доимо анархия вужудга келтирилган боокинчилар ва таловчилар деб қарашда давом этардилар. Дехқонлар ҳам рицарларга ишонмадилар, уларни хўжайинлар ва эзувчилар деб ҳисоблардилар.

Князлар рицарларни Трирдан улоқтириб ташлаб, ўзлари Зиккенген ер мулкига қараб юрдилар. Князлар унинг бош қасри бўлган Ландштулни ишғол қилганларида Зиккенген оғир ярдор бўлиб, қасрга кириб келаётган ғолиблар кўз олдида ўлди. Рицарлар кўзғолопи мағлубиятга учради. Шу вақтдан бошлаб немис рицарлари ҳар қандай сиёсий мустақилликдан маҳрум бўлдилар. Улар тамомила кпязларга тобе бўлиб қолдилар, чунки эксплуататорлик манфаатлариинг бир хил бўлиши уларни князлар билан боғлар эди.

1525 йилги дехқонлар уруши. Дехқонлар уруши деб ном олган дехқонлар кўзғолони тамомила бошқа характерда эди. 1522—1523 йиллардаги рицарлар ҳаракати тор сословиечилик тусида бўлган бўлса, 1524—1525 йиллардаги дехқонлар уруши бунга қарама-қарши равишда кенг, оммавий халқ ҳаракати тусини олди ва Германия территориясининг катта қисмига ёйилди ҳамда эски феодал социал сиёсий тузумининг бутун негизини қўприб ташлаш хавфини туғдирди. Дехқонлар уруши уч асосий районга: 1) Швабия, 2) Франкония ва 3) Тюрингия — Саксонияга ёйилди. Кўзғолоннинг бу учта асосий районида ташқари, бошқа районлар ҳам ҳаракатга тортилди: ғарбда — Эльзас, шарқда — Тиролдаги Юкори Австрия, Штирия, Каринтия ва Райнадаги Альп тоғи районларида ҳаракат бошланди. Шарқий районлардан ҳаракат 1526 йилда ҳам, яъни ғарбда ҳаракат бостирилгандан кейин ҳам давом эта берди.

Швабиядаги кўзғолон. Швабиядаги дехқонлар кўзғолони Швейцария чегараси яқинидаги Шварцвальд округида 1524 йилнинг ёзидаёқ бошланган эди. Штюллинген ландграфлигида кўзғолон кўтарган дехқонлар (1524 йил 24 июнда) ўз помешчик-графларига баршчина мажбуриятини тўлашдан бош тортдилар. Кўп ўтмай, қўшни монастырь (авлиё Власий монастыри) дехқонлари ҳам граф дехқонларига қўшилдилар. 1524 йил ёз фаслининг охирига келиб, кўзғолончиларнинг сони салкам 3503 кишига етди. Улар қуролли отряд туздилар, бу отрядга илгари французларга қарши урушда қатнашган ва шу сабабли харбий ишни яхши билган Ганс Мюллер деган дехқон бошчилик қилди.

Мюнцер издошларидан бири бўлган Балтазар Гурмайер деган воиз Мюллернинг ёрдамчиси эди. Вальдсгут шаҳарчаси кўзғолончиларнинг маркази бўлди. Бу вақт император ҳамда жанубий Германиянинг кўпгина феодаллари Францияга қарши уруш билан банд бўлганликлари туфайли Швабияда қолган феодаллар жуда қийин ахволга тушиб қолган эдилар. Дуруст, Швабияда князлар, рицарлар ва шаҳарларнинг Швабия иттифоқи деб аталган иттифоқига қарашли «ёлланма отряд тусидаги мунтазам қўшиннинг ўзига хос бир тури бор эди, аммо

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Дин тўғрисида. Уздавнашр, 1956 йил, 91—92-бетлар.

² Шу жойда.

³ Шу жойда, 93-бет.

⁴ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган асарлар. Уздавнашр, II том, 1959 йил, 107-бет.

унинг кучлари катта эмас, сон жиҳатдан кўзғолончи дехқонларга нисбатан деярли икки барабар кам эди. Жанубий Швабия феодаллари ўзларининг етарли даражада кучли эмасликларини сезиб, бир неча ойлар мобайнида дехқонлар билан «тинч музокаралар» олиб бориб, лоақал кўзғолоннинг кенгайиб кетишига йўл қўймасликка ҳаракат қилиб турдилар. Аммо 1525 йилнинг январда дехқонлар «жзноблэр»нинг турли ваъдалар бериб уларни алдаётганларини пайкадилар. Музокаралар тўхтатилди. Ҳаракат тезда бутун Швабияга ёйилиб кетди. 1525 йилнинг дастлабки уч ойи ичида Швабияда яна бир неча қуроли отряд ташкил топди. Энди бундай отрядларнинг сони олтига етди¹, қуроланган кишиларнинг сони эса 30—40 мингга бориб қолди, Гейннинг юкори томонидан тортиб, Юкори Дунайдан шарқкача то (шарқимолдаги) Ульм шаҳрига қадар ва шарқи-жанубдаги Боден кўлигач бўлган бутун ўлкани оммзвий дехқонлар кўзғолони камраб олди. 1525 йил 6—7 мартда Мемминген шаҳрида Швабия дехқонлари олтига отряди раҳбарларининг съезди бўлди. Съездда «Ун икки модда» номи билан дехқонлар талабларининг программаси қабул қилинди.

Дехқонлар бу программаларида шахсий крепостной ҳуқуқининг бекор қилинишини (3-модда), дехқонлардан тортиб олиган жзмоа ерларининг уларга қайтариб берилишини (4, 5 ва 10-моддалар), баршчина, штрэф ва оброкларнинг чеклаб қўйилишини (6, 7, 8, 9 ва 11-моддалар) талаб қилган эдилар. Дехқонлар ҳар қандай ушурнинг бекор қилинишини (2- модда) ва ўз кишлок пасторлзрини сайлаб қўйиш ҳуқуқи берилишни (Бмодда) ҳам талаб қилган эдилэр. «Ун икки модда» феодализмга қарши муҳим ҳужжэтир. Лекин у жуда (мўтадил характерда) ёзилгандир. Дехқонлар помещикларнинг ерларини мусодара қилишни талаб қилмаганлар, бэъзи мажбуриятларнинг сақланиб қолишига рози бўлганлар; помещиклар босиб олган жзмоа ерларини башарти бошқа бирон кишига сотиб қўйган бўлса, қайтэриб олингэн бу ерлэр учун хатто пул тўлашга ҳам рози бўлганлар. Бу жиҳатдан «Ун икки модда» Томас Мюнцер томонидан ёки унинг издошларидан бири томонидан у Швабияда турган чоғида тузилган «Мактуб—тезисларнинг» (йемисча — АгИке1Ьпе1 бутунлай тескариси эди. Бу муҳим ҳужжатда дехқонплебейлар ҳарзқзининг зник тэктик программэси акс эттирилгэн эди. Томэс Мюнцер феодлэр билан ҳеч қандай битишувга рози бўлмасликни талаб этган эди. Князлар, рицарлэр, рухонийлэр кўлидэги ерлэрнинг хэмдэси жзмоалар кўлига ўтиши керак эди. «Мактуб — тезислар»дэ баршчина ёки оброк тўғрисида ҳеч қандай гап йўқ эди. Дехқонларнинг «Христианлар иттифоқи»га бўйсунишдан бош тортган феодаллэрлэр хэлқ душманлари деб қаралиши ва улар қаттиқ жазогэ тортилиши (хэммининг олдида муртад қилиниши) лозим эди.

¹ Шварцвальд — Гегау, Балтринген, қўл бўйи (Боден), Юкори Алльгау, Куйи Алльгау ва Лейпгем отрядлари.

Аммо Швабия дехқонларининг помещик ва феодалларгэ келишувчилик қилишларидан ташқари тактик сохэсидэ бошқа катта камчиликлари ҳам намоен бўлиб қолди. Дехқонларнинг кучлари етарли даражада бирлашмаган эди. Уларнинг отрядлари тарқоқ ҳолда ҳаракат қиларди. Ҳар қайси отряд феодаллэр билан ўзича алоҳида яраш битими тузар, бунинг бошқа отрядларга қандэй таъсир этиши билан иши йўқ эди. Швабия иттифоқи кўшинларининг кўмондони Георг Трухзес ана шуларнинг ҳаммэсидан фойдаланди.

Трухзес ўз талабларини ишлаб чиқиб, март бошларида дехқонларга яна сулҳ музокаралари бошлашни таклиф қилди. Помещик ва дехқонларнинг 2 апрелга тайинлангэн кўшма кенгашлари «Ун икки модда» ни муҳакама қилишлари лозим эди. Лекин шу кунини Трухзес кўзғолони дехқон отрядларидан бирига Ландкнехтлэр (Лейпгем отрядигэ) хоинлэрчэ ҳужум қилди ва уни яйиб ташлади. Ландкнехтлар бошқа бир кўшни отряд — Балтринген отрядига ҳам қисман талафот етказдилар. Шундан кейин учинчи бир қўл бўйи отрядига (Боден ёки Констанц кўли; кирғоқларидэ) ҳужум бошлэб, Трухзес жиддий кэршиликкэ учради. Аммо шунгэ кэрэмэсдэн Трухзес бу отряднинг вэ юкорида тилга олинган Балтринген отрядининг йўлбошчиларини ўзи билан сулҳ шартномэси (1525 йил 17 апрелдаги Вейнгартен шартномэси) тузишгэ мэжбур этди.

Шундэн кейин Трухзес ўз кучлэрини бу вэқтдэ кўзғолон эвж олиб кетган Франкониягэ кўчириш имкониятига эга бўлди.

Франкониядаги кўзғолон. Франкониядэги кўзғолон 1525 йил мэрт охирлэрида бошланиб, 1525 йил апрель бошларидэ айникса кучайиб кетди. Бунда ҳам дехқонлэрнинг биринчи қуроли отряди тузилди. Франкониядаги отрядларнинг состави Швабиядэги отрядларникидан кўрэ зича мураккабэди. Дехқонлар билан бирликдэ кўпгинэ рицарлар ҳам ҳаракатгэ кўшилди. Рицарлар дехқонларнинг отрядларида кўпроқ командёрлик вазифаларидэ эдилар. Бир қанча шахарлэр, чунончи, Роттенбург, Гейльбронн, Вюрцбург ва бошқалэр ҳам Франкониядаги кўзғолончиларга кўшилди.

Франкониядаги энг катта отрядлар: 1) Роттенбург шаҳри рэионида тузилган ҳамда Стефан фон Менцинген ва Флориан Гейер деган рицарлар бош бўлган Тауберталь дашқари (Гейер отряди «Қора отряд» деган алоҳида ном олган эди); 2) маркэзи Гейльбронн шаҳрида бўлиб, Георг Мецлер деган дехқон ва Вендель Гиплер деган дворян бошчилик қилган Оденвальд лашқари; 3) Яков Рорбах деган дехқон бошчилигидаги (Неккэр дарэси водийсида тузилган) неккар лашқари ва 4) Вюртембергда бюргер Фейербахер бошчилигидаги «Порлок дехқон отряди» эди. Оденвальд ва Неккар лашқарлари 1525 йил апрель ойи ўрталаридэ «Порлок отряд» номли умумий бир кўшин бўлиб бирлашдилар. Кўшинларга Гец фон Берлихенген деган рицар бошчилик қилди.

Франкониядаги кўзғолончилар юзлаб қаср ва монастирларни босиб олдилар ва вайрон қилдилар, «Порлок отряд» босиб олган энг катта қасрлардан бири граф Гельфенштейнга қарашли Венсберг қасри эди. Дехқонларга нисбатан шафқатсизлиги билан ном чиқарган граф Гельфенштейнни кўзғолончилар ушлаб олиб ўлдирдилар. Бошқа маҳаллий феодалларни товон тўлашга мажбур этдилар. Франкониядаги кўзғолончилар ҳам ўзларининг программ талабларини ишлаб чиқдилар. Бу программ талаблар «Гейльбронн программаси» деган ном билан машҳурдир. Бу программани асосан Вендель Гиплер таҳрир қилган эди.

«Гейльбронн программаси» 1525 йил май ойининг 9—12 кунларида тузилган эди. Франкониядаги ҳаракатга қатнашган кўзғолончиларнинг турли-туманлиги бу программанинг мазмунидан ҳам аниқ кўриниб турибди. «Гейльбронн программаси» нинг бир неча моддаси (у ҳаммаси бўлиб 14 моддадан иборат) рицарларнинг манфаатларини кўзда тутиб тузилган. Рицарлар давлат мулкига айланттирилган черков мулки фондидан ер билан таъмин этилиши лозим бўлган. Империя судида улар анча ўрин тутиши керак бўлган. Программа бюргерларга ички таможнча чегараларини йўқ қилишни, ягона пул, узунлик ва вазн ўлчови жорий қилишни, эски патриций корпорациялари кўлидаги савдо монополиясини бекор қилишни ва шуингдек империя судига қатнаштиришни ваъда қилган эди. Империянинг марказий хокимиятини мустаҳкамлаш масаласи (князликларга бўлиниб кетишга қарама-қарши ўларок) программада яққол кўриниб турар эди. Дехқонлар масаласида эса «Гейльбронн программаси» дехқонларни крепостной қарамликдан тўлов бериш бараварига озод қилиб, эркин ер эгаларига айланттиришни талаб қилган эди. Тўлов шартлари эса жуда оғир эди. Дехқонларга бир йиллик тўловларига (оброк, баршчина ҳақи ва хоказоларга) йигирма баравар келадиган тўловни бир йўла бериш таклиф этилган эдики, бундай тўловни ўзига тўк, бадавлат хонадонгина бера олар эди. Дехқонлардан тортиб олинган жамоа ерларини яна ўзларига қайтариб бериш ҳақида Швабиянинг «Ун икки моддасида» кўрсатилган талаблар «Гейльбронн программасида» («Ун икки моддага изоҳ» деб аталган қисмда) рад қилинган эди.

«Гейльбронн программаси»нинг буржуа характерда бўлганлиги жуда равшандир. Уз даврида ҳали ҳар қандай расмий ижтимоий алоқалардан ташқарида турган пролетариат куртаклари бўлган синфнинг вакили сифатида Мюнцер коммунизмни қандай хис қилолган бўлса, миллат ичидаги барча прогрессив элементларнинг тенг таъсир этувчи кучларининг вакили бўлган Вендель Гиплер ҳам *ҳозирги замон буржуа жамиятини* олдиндан

¹ XV асрнинг 90-йилларидаёқ пайдо бўлган ва «Император Сигизмунд реформацияси» намунаси асосида тузилган «Император Фридрих III реформацияси» деб аталувчи памфлет Гейльбронн программасига асос қилиб олинган эди.

хис қила билди»¹. Гиплер программаси кенг дехқонлар оммасини қаноатлантира олмас эди. «Ун икки модда» да қўйилган демократик талабларнинг бюргерлар томонидан ревизия қилиниши дехқонларнинг қаттиқ норозиликка сабаб бўлди. Аммо «Гейльбронн программаси» амалга ошмай қолди.

Гейльброннда худди программа муҳокама қилинаётган вақтда, Трухзес Вейнгартен сулхидан кейин Швабияда тинч фурсат бошлангандан фойдаланиб Франкониядаги кўзғолонни бостирмоқда эди. 12 майда Трухзес (Бемлинген ёнидаги жангда) Фейербахернинг Вюртенберг отрядини тор-мор қилди. Асир олинган Яков Рорбах Трухзес буйруғига мувофиқ секин ёниб турган ўтда куйдирилди.

Франконияликларнинг 20 минг кишидан иборат асосий кучлари бу вақтда Вюрцбургга яқин жойда Фрауэнберг қалъасини камал қилаётган эдилар. Гец фон Берлихенген бошчилигидаги «Порлок отряд» Гиплер маслаҳатига мувофиқ Трухзес томонга қараб кетди. Лекин кўзғолончи қўшинлар тарқалиб кета бошлаган эди. Кўзғолончиларнинг қўши ўз кишлокларига маҳаллий князларнинг жазо отрядлари юборганликларини эшитиб, қўшиларини ташлаб кета бошлади. Гец фон Берлихенгеннинг ўзи эса Трухзес билан музокара бошлаб, қатъий жанг арафасида ўз армиясини ташлаб кетиб, хоинлик қилди. Ҳарбий бошликсиз қолган франкониялик кўзғолончилар Трухзес ландскнехтларининг тазйиқига бардош бера олмадилар. Улар 2 июнда Кёнигсгофеп ёнида Таубердарёси бўйида тамомила тор-мор қилинди. Шундан икки кун кейин, 4 июнда Трухзес Зульцдорф ёнида Флориан Гейер бошчилигидаги «Кора отряд»нинг қолган-қутганларини ҳам яйчиб ташлади. 7 июнда Трухзес Вюрцбургни ҳам қуршаб олди. У Вюрцбург патрицийларининг хоинлиги туфайли шаҳарни ишғол қилишга муваффақ бўлди ва франконияликларнинг ҳали 5 мингга яқин кишиси қолган сўнги отрядини қуролсизлантирди.

Швабиядаги кўзғолоннинг бостирилиши. Трухзес бу ердаги кўзғолончиларни тамомила тинчлитишни маҳаллий князларга қолдириб қўйиб, ўзи Швабияга қайтиб келди ва у ердаги дехқонларнинг қуролли отрядларидан қолган-қутганларини тугатди. Собиқ Қўл бўйи отряди билан иттифоқ бўлиб олиб (улардан қарийб 5 минг киши ўзларининг аввалги иттифоқчиларига қарши Трухзес билан бирликда ҳаракат қилишга розилик берган эди), Трухзес ғарби-жанубий Швабия дехқонларининг отрядларини икки марта (16 ва 25 июлда) бўлган тўқнашувда (аввал Шварцвальд, сўнгра Альгеу отрядларини) тор-мор қилди. «Юкори Рейндаги кўзғолоннинг сўнги таянчи»² бўлган Вальдсгут шаҳри 1525 йил 6 декабрда ишғол қилинди.

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 7- том, 413- бет,
² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 7. стр. 420.

Тюрингия ва Саксониядаги кўзғолон. Тюрингия билан Саксонияда ҳам деҳқонларнинг помешчикларга қарши жуда кўп ғалаёнлари бўлиб ўтди. Саноат ривож топган бу ўлкада қисман шаҳарликлар ва қисман майда деҳқонлар типидagi плебейлар жуда кўп эди. Маҳаллий шаҳарларнинг мовут саноатидаги халфалар ва (шунингдек кўпчилиги ярим деҳқонлардан иборат) кон ишчилари 1525 йилнинг биринчи ярмида ғоят қаттиқ хаяжонда эдилар. 1525 йил февралида Томас Мюнцер шу ерга келган эди. У ўз фаолият маркази қилиб империя шаҳри Мюльгаузенни танлади. 17 мартда бу ерда ўзгариш юз берди. Патрийциларнинг шаҳар кенгаши ўрнига янги, демократик кенгаш, «Абадий кенгаш» деган ўзига хос ном олган бошқарма тузилди. Бу кенгаш Мюнцер ва унинг дўстлари таъсири остида бўлиб, улар орасида Мюнцернинг эски шогирди Генрих Пфейфер айниқса актив иш олиб борарди.

Ташкил топган эркин Мюльгаузен коммунаси ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштириш жихатидан бирон муҳим тадбирни амалга оширолмади, албатта. Мюнцерга биринчи навбатда демократик вазифаларни ҳал этишга—феодалларга қарши курашишга тўғри келди. У Тюрингия деҳқонларини ва қўшни Мансфельд округидаги кон ишчиларини зўр бериб умумий кўзғолон кўтаришга чакирди. Мюнцер хитобномаларидан бирида: «Ёву>лар (яъни феодаллар) тирик экан, сиз инсоният бошига тушган дахшатдан халос бўлолмайсиз, бу сизларнинг урушингиз эмас, худо урушидир» деб ёзган эди. Мюнцер билан Пфейфер кўп ўтмай асосан деҳқонлардан иборат қарийб 8 минг кишилик куролли отряд ташкил этдилар. Аммо отряд яхши машқ кўрмаган эди. Мюнцернинг ўзи ҳарбий ишда тажрибасиз эди. Қўшни конларнинг эгалари бўлган Мансфельд князлари кон ишчиларига бир оз ён бериб, шу билан уларни ўзларига қарши ҳаракатга қўшилишидан тўхтатиб қолдилар. Кучларини бирлаштирган князлар — ландграф Филипп Гессенский билан Саксония герцоги Георг 1525 йил 16 майда Франкенгаузен шаҳрига яқин жойда Мюнцер лашкарини тор-мор қилдилар. 8 минг кўзғолончидан 5 мингги жангга ўлдирилди. Асир олинган Мюнцерни аввал қаттиқ кийнадилар, сўнгра унинг бошини кесдилар. 25 майда Мюльгаузен ишғол қилинди. Қўлга туширилган Пфейфер ва «Абадий кенгаш» нинг бошқа аъзолари ҳам кийноққа солиниб, кейин қатл қилинди. Мюльгаузен шаҳри эса «исёнда» иштирок қилгани учун империя шаҳари ҳуқуқларидан маҳрум этилди.

Шарқий Альп округларида деҳқонлар ҳаракати. 1525 йилги деҳқонлар кўзғолони империянинг жануби-шарқидаги Зальцбург архиепископлигига ҳамда Габсбургларнинг мерос ерларидаги Тироль, Штирия, Каринтия ва Крайнага ёйилди. Кўзғолон кўтарган деҳқонлар орасида немис деҳқонлиги эмас, балки кўп ҳолларда бу территориядаги маҳаллий аҳолининг аксариятини ташкил қилувчи кўпгина славянлар ҳам бор эди. Ҳаракат Тиролда айниқса муваффақиятли ривожланди. Бу ерда Мюнцер

«инг издошларидан бири, ҳарбий ишни яхши эгаллаган Михаэль Гейсмайер кўзғолончи деҳқонларнинг йўлбошчиси бўлган эди. Унинг раҳбарлигида деҳқонлар Тиролдаги кўпгина қалъаларни эгалладилар ва кўп миқдордаги монастирларни вайрон қилдилар. Гейсмайерга айтилган вақтда Швабия, Бавария ва Австрия феодалларига, шунингдек Зальцбург архиепископи қўшинларига қарши кураш олиб боришга тўғри келди.

Бир қатор шиддатли жангларда Гейсмайер бу қўшинларнинг •бирлашувига имкон бермай, уларни тор-мор қилди.

1526 йилдагина феодалларнинг куч жихатдан устун қўшинлари курашда қолган Гейсмайер чекинишга мажбур бўлди. Аммо у курашдан чиқиб, ўз отрядларини Австрия Альплари орқали Венеция территориясига эсон-омон олиб чиқиб кетишга муваффақ бўлди. 1527 йилда ёлланган қотил 1525 йилги деҳқонлар урушининг ғайратли ва талантли йўлбошчиларидан бири бўлган Гесмейернинг умрини завола қилди.

Деҳқонлар урушининг энгиллиш сабаблари ва бу урушнинг тарихий аҳамияти. 1525 йилги деҳқонлар уруши мағлубиятга учради. Бу мағлубиятнинг сабаблари жуда равшандир. Деҳқонларнинг тарқоқлиги, уларнинг партикуляриزمи, феодалларга ишонувчанлиги, деҳқонлар ўртасидаги бадавлат элементларнинг «хўжайинлар» билан келишувга мойил бўлганлиги муқаррар мағлубиятга олиб келмай иложи йўқ эди. Бунда деҳқонларнинг иттифоқчилари ҳам анчагина айбдордир. Рицарлар майда феодал-крепостниклардан иборат бўлганликлари сабабли кўзғолон кўтарган деҳқонларга ҳақиқий раҳбар бўлолмас эдилар. Феодал тузумини йўқотишда рицарлардан кўра кўпроқ манфаатдор бўлган бюргерлар ҳам аслида деҳқонларга доим бевафолик қилдилар, уларнинг манфаатига хиёнат қилдилар. Бюргерлар реформациясининг идеологи ва йўлбошчиси бўлган Лютернинг ўзи ҳам деҳқонлар урушини қоралаш учун ишлатмаган сўзи қолмади. Деҳқонлар уруши айти кизгин пайтда, бундан ғазабга келган Лютер: «Кутурган итни қандай ўлдирсалар, уларни (яъни деҳқонларни) ҳам ошқорами, яширинчами уриб, бўғиб, найза сукиб ўлдириш керак», деб ёзган эди.

Капитализм вужудга келган даврда буржуа-демократик революцияга раҳбарлик қилиш вазифаси тарихий жихатдан буржуазия зиммасига тушар эди. Аммо XVI асрда немис буржуазияси ҳали етилмаган, миллий буржуазия синф бўлиб таркиб топмаган эди. Германиянинг феодал тарқоқлиги туфайли ҳамма синфларнинг, шу жумладан, буржуазиянинг ҳам ҳаракатида маҳаллийлик ва чекланганлик таъсири ҳали кучли эди. Улуғ деҳқон уришини мағлубиятга олиб келган асосий сабаблардан бири -немис бюргерларининг кўрқоқлиги ва кўп вақт хоинлик қилганлигидир.

Шаҳарлардаги плебей элементлар деҳқонлар кўзғолонига жиддий ёрдам кўрсатди. Лекин улар ҳам заиф эди ва ўзлари

хам етарли даражада уюшмаганликлари сабабли дехқонлар ҳаракатига бошчилик қилолмадилар., -Тамомила таркиб топиб, яхши уюшган пролетариатгина дехқонлар ҳаракатига бош бўла олар, ғолибона демократик революциянинг гегемони бўла олар эди. Аммо XVI асрда Гермаияда капитализмнинг биринчи куртаклари эндигина пайдо бўла бошлаган эди. Ҳали у вақтда ишчилар синфига айланган пролетариатнинг ўзи йўқ эди.

Лекин, ҳар ҳолда, 1525 йилги дехқонлар уруши енгилганига қарамай, ўзининг партикуляризмга, XVI асрнинг биринчи чорагида Германияда ижтимоий муносабатларнинг етук бўлмаганлигига қарамай, ғоят катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Бу уруш Германия тарихининг қаҳрамонона даври эди. Энгельс бундай деб ёзган эди: «Немис халқининг ҳам революцион традицияси бор. Бир вақтлар Гермаия шундай шахсларни майдонга чиқарган эдики, уларни бошқа мамлакатларнинг энг яхши революцион арбоблари билан бир қаторга қўйиш мумкин; бир вақтлар немис халқи шу қадар зўр ғайрат, сабот ва матонат кўрсатган эдики, бу хислатлар билан марказлашган миллат ажойиб натижаларга эришуви мумкин эди; немис дехқонлари ва плебейлари ажойиб идея ва планларни илгари сурган эдиларки, бундай ғоя ва планлар уларнинг авлод-аждодаларини кўп вақт титратиб, даҳшатга солар эди»¹.

Мазлум меҳнатқаш синфларнинг янги даврдаги тарихий қурашлари учун дехқонлар урушидан олинган энг муҳим сабоқ— пролетариат билан дехқонлар иттифоқининг зарурлиги ҳақидаги сабоқдир. К. Маркс 1856 йил 16 апрелда Ф. Энгельсга ёзган хатида бундай деган эди: «Германиядаги бутун иш дехқонлар урушининг қандайдир йўл билан иккинчи марта такрорланиб, пролетар революциясини қувватлашига боғлиқ. Шунда ҳамма иш жойида бўлади»². Пролетариат билан дехқонлар иттифоқи ҳақидаги таълимот марксизм-ленинизм назариясида энг муҳим моментлардан бири қилиб олинди.

ДЕХҚОНЛАР УРУШИ МАҒЛУБИЯТИДАН KEYIN РЕФОРМАЦИЯНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Императорнинг протестант князларга қарши уруши. Аугсбург диний сулҳи. Дехқонлар урушининг мағлубиятга учраши Лютер реформациясининг ўзини хавф остида қолдирди. Феодал католиклар лагери 1525 йилдан кейин Германияда католик черковининг ҳукмронлигини тўла тиклашга ҳаракат қилди. Аммо бу вақтгача черковдан секуляризация қилинган жуда катта мулкни эгаллаб олишга улгурган империя князларининг кўп қисми бундай реставрацияга қарши эди. Император ва унга тарафдор бўлган католик князлари билан лютеран дини ёки ўша вақтда

протестантлик дини деб аталган мазҳабдаги кўпчилик князлар ўртасида уруш бошланди.

Протестант князларнинг императорга қарши қаратилган иттифоқи 30-йилларнинг бошидаёқ (Шмалькальден иттифоқи) тузилган эди. Лекин у вақтдаги ташқи сиёсат (Франция ва Туркия билан олиб борилган уруш) Карл V нинг эътиборини кўп вақтгача четга қаратиб турди. Князлар эса бундан фойдаланиб, ўз ерларини черков ҳисобига кенгайтиришда давом этдилар. Фақат 1546 йилда Фрапписк I билан сулҳ тузилгандан кейингина Карл V Италияда ўзи билан бирга 40 минг кишилик энг сара испан пиёда аскарларини олиб келиб, князларга қарши уруш (Шмалькальден уруши) бошлади. Князлар жуда тез таслим бўлдилар. Эльбадаги Мюльберг ёнида бўлган жангда (1547 йил 24 апрель) император зўр зафарга эришди ва унга қарши князларнинг бош раҳбари бўлган Саксония курфюрстн Йоганн Фридрихни асир олди. Карл V католицизмни тамомила тиклашга тайёргарлик кўриб, айна замонда империя князларининг территория соҳасидаги ҳуқуқларини қамайтирди. Лекин бу ҳод узоқ давом этмади.

Император қудратининг ошиб бориши протестант князларининг ҳам, католик князларининг ҳам унга қарши кенг коалицияси майдонга келишига сабаб бўлди. Папанинг ўзи ҳам Карл V га қарши тузилган князлар блоқини зимдан қувватлади. Князлар кўккисдан императорга ҳужум қилиб (1552 йилда) ўша пайтда Инсбрукда яшаб турган Карл V ни қўшни Каринтияга қочишга мажбур қилдилар. Каринтияни униинг укаси Ферденанд бошқарарди.

Узоқ вақт давом этган сулҳ музокараларидан кейин, 1555 йилда Карл V билан князлар ўртасида Аугсбург сулҳи деб ном олган сулҳ тузилди. Бу шартномага мувофиқ аҳолининг қайси динга эътиқод қилишини белгилаш ҳуқуқи маҳаллий князларга берилди «Мамлакат кимники бўлса, дин ҳам ўшаники» («Сиз ге§ю, Р)из геП§10») деган принцип эълон қилинди.

Карл V ўз планларининг тамомила барбод бўлганига тан бериб, шу кунгача тахтдан воз кечди. Империя тахти унинг укаси Ферденандга топширилди. Шундан бир неча ойдан кейин (1556 йилда) Испания, Нидерландия ва Италиядаги ерлар Карл V нинг вориси бўлган ўғли Филипп II нинг қўлига ўтди.¹

Карл V сиёсатининг барбод бўлиши Германия учун марказий ҳокимиятнинг янада заифлашувини ҳамда мамлакатда феодал тарқоқлигининг янада кучаювини билдирар эди.

1525 йилдан кейин анабаптистлар. **Мюнстер коммунаси.** Дехқонлар уруши давом этган йилларда анабаптистларнинг сони кўпайган эди. Уларнинг сони Тюрингия ва Саксониядан ташқари яна Рейн шаҳарлари — Вормс, Страсбург ва бошқа шаҳарларда, шунингдек Германиянинг жанубида — Аугсбург ва Уль-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 7- том, 345- бет.

² К. Маркс. иа Ф. Энгельс. Икки томли танланган асарлар, II том, Уздавнашр, 1959 йил, 497- бет.

Карл V 1558 йилда Испанияда вафот этди.

ма шаҳарларида айниқса тез ошиб кетган эди. Анабаптистлар Нидерландияда (Голландия шаҳарларида) жуда кўп эди. Улут дехқонлар уруши бостирилгандан кейин анабаптистлар қаттиқ жазоларга дучор қилина бошлади. Реакция шароитида баъзи анабаптистлар ҳар қандай курашдан ва зўрлик ишлатишдан воз кечиб, жуда тез итоаткор сектантларга айланиб кетдилар. Уларнинг таълимотича, Исо яна қайтиб ерга тушармиш-у, фаришталар ёрдами билан «минг йиллик дориламон» қураармиш. Чунончи, Страсбургда Мельхиор Гофман деган бир мўйнадўз шундай таълим бериб, Исо гўё 1533 йилда қайтиб келади, декаронат қилган. Бироқ анабаптизмда бошқа бир традиция — революцион-демократик традиция ҳам сақланган. Бу традициянинг тарафдорлари «минг йиллик дориламон» «авлиё одамларнинг» ўзлари томонидан барпо қилинади деб фараз этганлар. «Имонсиз золим»ларни «такводорлар»нинг ўзлари йиқитмоғи керак. Бундай анабаптистларга 30- йилларда Мюнстер шаҳрида (Ғарбий Германияда—Вестфалияда) бош кўтариб чиқиш учун Кулай фурсат топилиб қолди. Бу ерда маҳаллий демократик элементлар ўзларининг феодал епископига қарши бир неча йил давомида қаттиқ кураш олиб борган эдилар. Ниҳоят, 1534 йилда шаҳар епископни ҳайдаб юборган ва ўзини «инжилчилар», яъни протестантлар шаҳри деб эълои қилган эди.

Озод қилинган бу шаҳарда анабаптистлар катта таъсир кўрсата бошладилар. Мюнстерга Нидерландиядан анчагина анабаптистлар келишди. Улар орасида Хаарлем шаҳридан келган новвой Ян Матис билан Лейден шаҳридан келган машиначи Ян Лейденский айниқса ғайратли эди.

Улар ҳар иккаласи Мюнстер кенгашида катта роль ўйнади. Епископ Мюнстерда яна ўз ҳукмронлигини тиклаш мақсадида қўшни феодаллар билан бирга шаҳарни қамал қилган вақтда шаҳар мудофаасига Матис ва у ўлгандан кейин эса Ян Лейденский бошчилиқ қилдилар. 16 ой (1534—1535) давом этган қамал шароитида анабаптистларнинг шаҳар кенгаши тенгчилик характеридаги баъзи бир тадбирларни амалга оширди. Судхўрлик ва спекуляция тақиқланди. Аҳоли қўлида бўлган олтин ва кумуш жамоат эҳтиёжларига сарф қилиш учун мусодара қилинадиган бўлди. Маҳаллий монастырларнинг ва князь-епископнинг омборларидан мусодара қилинган озик-овқат жамоат ихтиёрига сарфланди (қисман умумий ошхоналарга берилди, қисман оилалар ўртасида тақсимланди). Анабаптистлар қадимги Тавротга тақлид қилиб, Мюнстер шаҳрининг номини Янги Қуддус деб ўзгартирдилар. Ян Лейденский «Янги Исроил подшоси» деб эълон қилинди. У халойиқ ўртасида қадимий Исроил подшолари либосини эслатадиган махсус кийимда ҳозир бўлар эди. Қадимий Исроилдаги 12 қабила сонига мувофиқ 12 бош маслаҳатчи уни қуршаб юрарди. Юкорида келтирилган фактлардан кўринадики, Мюнстер коммунаси ишлаб чиқариш усулини ўзгартирмади. У тенгчилик характеридаги тадбирларни

уруш шароитининг тақозоси билан амалга оширған эди. Бинобарин, Мюнстер коммунаси тузумида коммунистик тузум элементларини қидириш мутлақо нотўғридир. Мюнстер коммунаси тарихидаги энг муҳим нарсаси бошқадир: ҳужум бошлаган феодал реакцияга Мюнстердаги халқ оmmasи 1534—1535 йилларда бир неча ой давомида, ғоят қийин шароитда ғайрат билан қаршилик кўрсатиб турди. Мюнстердаги кўзғолон 1525 йилги дехқонлар урушининг сўйиги ўзига хос акси садоси бўлди.

Ниҳоят, 1535 йил 25 июнда ландскнехтлар оломони шаҳарга бостириб кирди, аммо ўшанда ҳам бозор майдонида шиддатли жанг бўлди. Кутурган душман аскарлари шаҳар мудофаачиларини битта қўймай ҳаммасини қириб ташлади. Асир олинган Ян Лейденскийга феодаллар алоҳида ўлим жазоси кашф этдилар. Жаллод унинг то жони чиққунча, қиздирилган омбур билан баданини бурда-бурда қилиб узиб ташлайверди.

XVI асрнинг биринчи ярмида немис маданиятининг юксалиши. Реформация ва дехқонлар уруши даврида немис маданияти ғоят юксалган эди. XVI асрнинг биринчи ярмида Германияда адабиёт ва тасвирий санъат айниқса муваффақиятли ривож топди. Бу даврнинг энг атоқли шоири Ганс Сакс (1494—1576) бўлган эди. У Жанубий Германиядаги Нюренберг шаҳрида яшовчи машиначининг ўғли эди. Сакс реформаторларга барвақт қўшилиб, уни ўз асарларида химоя қилди. Сакс ижоди чуқур халқчил характерга эга эди. Унинг кўпдан-кўп қўшиқлари, шванклар ва драматик асарлари кенг китобхонлар доирасига — шаҳарликлар, қисман дехқонларга мўлжалланган эди. Сакс бойларнинг очкўзлигини ва «катта жаноблар» зўравонлигини срош қилиб, «камбағаллар» манфаатини химоя қилган эди. У мейстерзингерлар (қўшиқ усталари) Нюренберг мактабининг асосчиси бўлиб, бу мактаб учун мейстерзингер қўшиқларининг махсус циклини ёзиб берди.

Рассом, гравер, тасвирий санъат ҳақидаги кўпгина рисоаларнинг автори Альбрехт Дюрер (1471—1528) XVI асрнинг бошларида Германияда атоқли санъат арбоби бўлган эди. Дюрер ҳам Нюренбергдаги заргарнинг ўғли бўлиб, Нюренберг гуманистлари билан яқин алоқа боғлаган эди. Дюрер Таврот сюжетларига оид кўплаб картиналар яратиб, уларга миллий халқ мазмунини сингдириб юборди. У дунёвий темаларда ҳам расмлар яратди. У чизган портретлар катта реалистик кучга эга бўлиб, мазмундор пейзаж манзаралари ва ёрқин натюрмортлари унга катта шухрат келтирди. Дюрер гравер сифатида янада кўпроқ шухрат қозонди. У ёғоч ва мис ўймакорлигида юксак маҳоратга эришиб, гравюра ишида катта ўзгариш ясади. Дюрер мисга ўйиб ишлаган катта гравюраларнинг ўзидан 100 дан ортиғи сақланиб қолган.

XVI асрнинг биринчи ярмида Германияда немис тасвирий санъатининг бошқа йирик усталари орасида Катта Лукас Кранах (1472—1553) ҳамда Кичик Ганс Гольбейн

составида 13 кантон, 10 та иттифокдош ва бир нечтагина қарам (фогтлик деб аталувчи) ерлар бор эди.

Сиёсий жиҳатдан Швейцария ХУІ асрда жуда хилма-хил эди. Баъзи кантонларга, яъни шаҳар кантонларига ривожланган саноат марказлари (Берн, Цюрих ва бошқалар) бошчилик қиларди, бошқалари, яъни кишлок («ўрмон») кантонлари эса иқтисодий жиҳатдан орқада қолган округлар эди. Айрим шаҳарларда ҳокимият тепасида танҳо патрициат турарди (масалан, Бернда), бошқа шаҳарларда (Цюрихга ўхшаш шаҳарларда) шаҳар кенгашининг состави бирмунча демократик эди. Швейцариянинг анчагина қатта, шаҳри ййрик савдо ва саноат маркази бўлган Жеиева 1530 йилдагина Савойя герцоги ҳукумронлигидан озод бўлиб, Швейцария иттифоқига иттифокдош ер сифатида кирган эди. Аммо унинг федерация составига кантон сифатида батамом киритилишига ҳали анча вақт бор эди.

Швейцария федерациясининг таги бўш ва мужмаллигидан фойдаланиб, йирик қўшии давлатлар Швейцарияни ўз сиёсатларининг куролига айлаптирдилар. Француз қороли, герман императори, Рим папаси Швейцария дехқонларидан ёлланма солдатлар сифатида фойдаландилар. Дехқонларни ёлланма солдат қилиб сотиш Швейцария бошига битган бало бўлди. Иттифок ҳукумати ўз фуқароларининг қони билан очикдан-очик савдо қиларди. Шаҳар кантонлари чет эл ҳукуматлари билан кишлок кантонлари ўртасида олиб борилган музокараларда одатда востачилик вазифасини ўтар эдилар. Аммо Швейцария иттифоқидеги аҳолининг энг илғор табақалари дехқонларни ёлланма солдат қилиб сотиш мамлакатга нақадар қатта зиён етказишини тушуна бошладилар. Улар кантонларни анча марказлашган ягона Швейцария давлатига жипслаштиришни орзу қилардилар. Янги протестант динини улар Швейцарияни сиёсий жиҳатдан уйғотиш куроли деб, шунингдек маҳаллий руҳоний ва дунёвий феодалларга қатъий зарба бериш учун кураш формаси деб қабул қилдилар. Бу вақтда маҳаллий феодаллар орқада қолиб келаётган кантонларида сиёсий йўлбошчи сифатидаги ўз аҳамиятларини ҳали йўқотмаган эдилар.

Ульрих Цвингли. Швейцария реформациясига Ульрих Цвингли (1484—1531) йўлбошчилик қилди. Цвингли бадавлат швейцар дехқонининг ўғли эди; бундан ташқари унинг анча обрўли ва таъсири зўр руҳонийлардан қариндошлари ҳам бўлиб, унинг жуда яхши илм олишига ёрдам бердилар. Цвингли Вена университетини тамомлаб, латин ва грек тилларини яхши ўрганиб олди. Бир қанча вақтгача у гуманист, Эразм Роттердамскийга дўст бўлиб келди. 1518 йилда Цвингли Цюрих соборининг попи бўлди. Цвингли «динни покизалаш» тўғрисидаги ваъзи билан, унинг ўз гапига қараганда, Лютердан олдин, 1516 йилдаёқ майдонга чиққан. Аммо папалик билан муносибатини кейинроқ, 1519 йилда, Цюрих маъмурлари ўз каптонларида индугенция билан савдо қилишни унинг таклифига мувофиқ

тақиқ этган вақтда узган. 1522 йилда Цвингли «67 модда» сарлавҳали китобини чиқариб, унда у ўз реформациясининг принципларини баён қилиб берди. Цвингли муқаддас китобни Лютерга қараганда анча рационал тарзда талқин қилади. У Исонинг жамолига мушарраф бўлиш расм-одатини Исога сиғинишдан бошқа бир нарса эмас, деб қарайди ва черковда ейилган бир бурда нон билан ичилган муқаддас вино Исонинг таии ва қонига айланиши тўғрисидаги таълимотни рад қилади¹.

Цвингли черкови ташкилий жиҳатдак ҳам анча демократик негизга қурилган эди. Маҳалла жамоасининг раҳбари бўлган пасторни жамоанинг ўзи сайлаб қўярди. Черков жамоалари вакилларининг съезди ўтказиб туриларди. Черков ташкилотлари устидан бош назоратчи кантои ҳукумати эди.

Цвингли реформациясини бошқа шаҳарларнинг (Берн, Базель, Сен-Галлен ва ҳоказо) кантонлари ҳам қабул қилди. Аммо эски кишлок, «ўрмон» кантонлари (Швиц, Ури, Унтервальден, Люцерн ва Цут)нинг патриархал дехқон аҳолиси ёлланмачилик туфайли папа билан еки католик француз қоролиги ва герман императорлик ҳукумати билан боғлиқ бўлганликлари туфайли янги динни қабул қилишдан қатъий бош тортдилар. Протестантик шаҳар кантонлари дин байроғи остида ўрмон кантонлари билан уруш бошлаб юбордилар, уларни ўзларига батамом бўйсундириб олишга уриндилар. Бу юришларда Цвинглининг ўзи ҳам актив қатнашди. Цюрихликлар ва иттифокчиларнинг 1529 йилда олиб борган биринчи уруши мувэффақиятли бўлди. «Урмон» кантонлари мағлубиятга учраганларидан кейин, уруш харажатларини тўлашга рози бўлдилар ва чет давлатлар билан шартномалар тузиш ҳуқуқларидан воз кечдилар. Аммо 1531 йилда бўлган иккинчи уруш Цюрихнинг мағлубияти билан туғади, Цвинглининг ўзи Каппель ёнидаги жангда ўлдирилди. Бу гал энди шаҳар кантонлари товон тўлашга ҳамда «ўрмон» кантонларининг «хорижий сиёсатига» аралашмаслик тўғрисида мажбурият олишга мажбур бўлдилар.

Жан Кальвин. Швейцариянинг бошқа бир чеккасида — Женевада чиққан бошқа бир швейцар реформатори Жан Кальвин (1509—1564) бўлди. Кальвин аслида Пикардиядан чиққан француз бўлиб, вилоят амалдорининг ўғли эди. Отаси уни юрист қилмоқчи бўлган. Шу мақсадда Кальвин даставвал Бурж, сўнгра Париж университетидеги ҳуқуқшуносликни ўрганган эди. Шу билан бир пайтда у жуда чуқур классик маълумотга эга бўлиб, қадимги тилларни пухта ўрганган, тарихни яхши билар, католик ва протестант (лютеранлик) қоидаларини ўрганган эди. Кальвин

¹ Лютер ҳам трансубстанциация ҳақидаги католик таълимотини тан олмаган, аммо «нон ва вино билан» ҳудого яқинлашиш ҳақида аслида католиклар тўшунчасига яқия бўлган мурасасизлик руҳидаги формулани таклиф қилган.

30- йилларнинг бошларида эътиқодли протестант бўлди. Диний таъкиблар туфайли Франциядан кетишга мажбур бўлган Кальвин вақтинча Ғарбий Германияда, Страсбург шаҳрида яшади, сўнгра эса Базелда турди, пировардида у Женевага таклиф этилди. 1536 йилда Базелда у «Христиан динидан кўлланма» деган китобини нашр қилди, бу китоб протестантлар орасида катта муваффақият қозонди. Китоб даставвал латин тилида ёзилган ва нашр қилинган эди. Аммо кўп ўтмай, у француз тилига ва Европадаги бир қанча миллатлар тилига таржима қилинди. Бу китобда Кальвин протестантизм асосларини бирмунча систематик равишда баён қилиб бера олган эди. Бир қанча қоидаларда Кальвин Лютерга қараганда • католицизмдан хийла узоққа кета билган эди.

Лютер сингари Кальвин ҳам одамзодни «имон халос қилади» деган ақидага асосланди ва қисмат азалдан белгилаб қўйилган бўлади, деган таълимотни илова қилди. Одамзоднинг, халос бўлиши батамом худонинг иродасига боғлиқ эмиш. Худо олдинданок («аввалдан») бир хил одамларни халос қилган, бошқа бировларни ҳалокатга маҳкум этиб қўйган эмиш. Жаҳондаги барча одамлар икки категорияга — «сара» одамлар ва «паст» одамлар категориясига бўлинган эмиш. Кальвиннинг таърифиди худо даҳшатли зотга, дунё ва айрим одамларнинг қисматини сўзсиз хал қиладиган қандайдир бир тақдирга айлан-тирилган. Тақдири азал ҳақидаги таълимот янгилик эмас эди. Кальвинга қадар ҳам бу таълимотни турли динлар бир неча марта майдонга ташлашган, айниқса энг оғир пайтларда шундай қилишган эди. Хусусан бу таълимот илк христианлик даврида, христианлик эски мажусийлар идеологиясига қарши Рим жамятида ўз ўрнини эгаллаш учун кураш олиб боришга тўғри келган даврда кенг тарқалган эди. Ислом дини «кофирлар» га қарши «ғазот урушлари» даврида тақдири азал ҳақидаги догматга ғоят катта эътибор берган эди. Бу пайтда мусулмон дини Яқин ва Урта Шарқда бир мамлакаг кетидан иккинчисини ўз таъсирига бўйсундираётган эди. Аммо XVI аср шароитида бу догмат Европа протестантларида ўзига хос тарзда талқин қилинди ҳамда жиддийроқ идеологик оқибатларга олиб келди.

Кальвиннинг тақдир азалдан белгилаб қўйилгандир, деган таълимоти дастлабки жамғарилиш пайтини ёрқин акс эттирарди. Кальвин XVI асрда бўлиб ўтган социал-иқтисодий ўзгаришларга худо томонидан олдиндан белгилаб берилган қонуний ҳолдир деб қараган эди. Урта асрдаги аскетик қарашларга қарама-қарши ўларок, у бойлик тўплашни гуноҳ иш, одамнинг «гуноҳдан халос бўлишига» халақит берадиган нарса деб эмас, балки одамзод эришган муваффақиятнинг бир кўриниши, унга худонинг марҳамати, деб қараган эди. Энгельс Кальвиннинг тақдири азал ҳақидаги таълимотини унинг даври билан боғлаб, XV—XVI асрларда пул муносабатлари ривожланганини ва бу нарса янги диний идеологияда ўз аксини топганлигини кўрсат-

ган эди: «Унинг (Кальвиннинг — *ред.*) догмаси ўша вақтдаги буржуазиянинг энг жасур қисмининг талабларига мос келар эди. Унинг тақдири азал тўғрисидаги таълимоти — савдо ва конкуренция дунёсида омад келиш ёки синиш айрим кишиларнинг ҳаракатига ва маҳоратига боғлиқ бўлмай, уларнинг ихтиёрида ташқари ҳолларга боғлиқ эканлигини диний шаклда ифода қилишдан иборат эди. Буни бирон кишининг хоҳиши ёки ҳаракати белгиламайди, балки қудратли, лекин кўринмайдиган иқтисодий қучларнинг марҳамати белгилайди. Бунинг тўғрилиги иқтисодий ўзгариш вақтида, барча эски савдо йўллари ва савдо марказларининг ўрнини янгилари олаётган, Америка ва Ҳиндистон очилган, ҳатто азалдан иқтисодий эътиқод симболи бўлиб ҳурматланиб келган нарсанинг, яъни олтин ва қумушнинг қиймати тушиб кетган бир вақтда айлиқса яққол кўринди!».

Кейинчалик Кальвиннинг шогирдлари, айниқса унинг инглиз издошлари — пуританлар орасида тақдирнинг азалдан белгилаб қўйилганлиги ҳақидаги таълимот «дунёвий вазифа» деб аталмиш таълимотга айланади кетди, бу таълимотга кўра, одамнинг бутун амалий фаолияти унинг «бурчи», «вазифаси», «худонинг амри» ии амалга оширишдан иборатдир.

Пуританлар эса дастлабки жамғарилиш даврига мос келадиган янги диний-буржуа ахлоқини ҳам батафсил ишлаб чиқдилар. Тежамкорлик, хасислик, меҳнатсеварлик ва мол жамғариш — бу ахлоқнинг энг асосий фазилатлари эди.

Иккинчи томондан, гуманистик маърифат ривожланган шароитда Кальвин таърифлаб берган тақдири азал ҳақидаги таълимот рационалроқ руҳда ҳам талқин қилиниши мумкин эди. Худо, Кальвиннинг таъкидлашича, дарҳол («дунёни яратиш Пайтидаёқ») бу дунё қонунларини, дунё қонуниятларини олдиндан белгилаб қўйган — бу билан дунё ишларига ва инсоният тарихи жараёнига худонинг «мўъжизакор» аралашуви мантиқан ортиқча қилиб қўйилган эди. Бу жиҳатдан Кальвин XVII—XVIII асрлардаги сўнги фалсафий деизмнинг узоқ ўтмишдоши бўлган эди.

Кальвин ўзининг янги черков ташкилотига катта аҳамият берган эди. Кальвин черковни «руҳ кишиларидан» иборат «саралар жамоаси» деб билди. Унда интизом жуда каттик бўлган. Реформа қилинган черковни князь-феодаллар назоратига бўйсундирган лютеранликка нисбатан Кальвин черковининг тузилиши анча демократик эди. Ундаги барча мансабдор руҳонийлар сайланиб қўйилган. Жамоанинг руҳоний раҳбарлари бўлган пасторлардан ташқари Кальвинининг черков жамоасида шу жамоа қавми ичидан сайланиб қўйилган оқсоқоллар (пресвитерлар) катта роль ўйнаган. Айрим жамоалар иттифоққа бирлашиб, миллий черков ташкил қилганлар, бу черковларга

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Икки томлик танланган асарлар, II том, Уз-давнашр, 1959 йил, 107—108-бетлар.

вакти-вакти билан чакирилиб турадиган синод (съезд)лар бошчилик қилган.

Кальвин Женевада махаллий протестант партиясига бошчилик қилди. У салкам йигирма беш йил (1540—1564) Женева черковининг тепасида туриб, махаллий шахар кенгашига катта таъсир кўрсатди. Кальвин бу ерда протестант рухонийлар академиясини ташкил этди. Бу ердан кальвинчи миссионерлар Европанинг барча мамлакатларига юбориларди. Кальвин турли мамлакатларда яшовчи ўз издошлари билан тез-тез хат ёзишиб турди. У яшаган даврда Женевани «Протестантлар Рими» деб атаганлари бежиз эмас эди.

Кальвин дин соҳасидаги муносабати жиҳатидан ҳам Рим папасига ўшарди. Папалар еретикларни шафқатсиз таъкиб қилганлари сингари, Кальвин ҳам бошқача фикрдаги кишиларнинг ҳаммасига ғоят чуқур нафрат билан қарарди. Кальвиннинг таклифига кўра, Женева кенгаши худосизликда ва ахлоқсизликда айбланган турли шахслардан 58 тасини қатл қилдирди ва 76 тасини сургунга юборди. Булар орасида машҳур испан олими Мигель Сервет ҳам бор эди, у илохий троича тўғрисидаги таълимотни рад қилгани учун 1553 йилда гулханда куйдирилди.

Кальвинчилар Европанинг кўпгина мамлакатларида турли номлар билан черков намоёндалари сифатидагина эмас, балки сиёсий арбоблар сифатида ҳам ҳаракат қилардилар. «Кальвинизм Голландияда республика вужудга келтирди, Англияда ва хусусан Шотландияда кучли республикачи партиялар вужудга келтирди»¹.

XVI асрнинг иккинчи ярмида кальвинизм муносабати билан Кальвиннинг ватани Францияда кенг ижтимоий диний-сиёсий ҳаракат пайдо бўлди, бу ҳаракатни давом эттирувчиларга у ерда гугенотлар деб ном бердилар.

Католиклар контрреформацияси. Реформация тўлкини бутун Европага ёйилиб кетадигандай бўлиб кўринган эди. XVI асрнинг 30- йилларида (король Генрих VIII Тюдор замонида) инглиз черкови пападан ажралди, 40- ва 50- йилларда реформация кальвинизм ва бошқа хил протестантлик таълимотлари формасида Нидерландия мамлакатларида жуда кенг тарқалди. Францияда, айниқса унинг жанубида протестант-кальвинистларнинг сони тобора кўпайиб борди. Германияда лютеранлик, шунингдек қисман бу ерга кириб келаётган кальвинизм ҳамда цвингликчилик католицизмни сиқиб бориб, уни орқага суриб қўйган эдилар. Протестантлик Скандинавия мамлакатларига ёйилди. XVI асрнинг ўрталарида хатто Польша билан Венгрияда ҳам Рим черкови учун хавф туғилди.

Бироқ XVI асрнинг ўрталарида ва айниқса иккинчи ярмида католик черкови протестантларга қарши ўзи ҳужум бошлади.

У ҳали тамомила умидсиз ҳолга тушган эмас эди. Европанинг ижтимоий тузуми асосан ҳали ҳам феодал тузумидан иборат эди. Капиталистик муносабатлар фақат феодал формация ичидаги тағйир туғилиб келаётган эди. Деярли ҳамма давлатлар тепасида XVI асрнинг биринчи ярмидаги Буюк дехконлар урушидан ҳамда у билан боғлиқ бўлган бошқа халқ ҳаракатларидан кўриқиб қолган феодал синфлар турарди.

Европанинг энг йирик мамлакатларида — Франция, Испания, Австрияда тантана қилган абсолютизмнинг ўзи католицизмга муҳтож эди, унга католицизм идеологик ва сиёсий куч сифатида зарур эди, абсолютизм халқ оммасини, даставвал, дехконлар оммасини шу католицизм ёрдами билан итоатда тутишга умид боғлаган эди.

Католицизмнинг афзал томони — унинг протестантлар черкови сингари тарқоқ ҳолда эмас, балки марказлашган ҳолда эканлигида эди. Католик епископлиги, қавм рухонийлари, турли монахларнинг орденлари бир марказдан — Римдан бошқарилар ва йўл-йўриқ олардилар. Бироқ католик черкови ўзининг ҳукмронлик мавқеини бир даража бўлса ҳам тиклаш мақсадида ҳоким синфларга бир қанча ён беришга мажбур бўлган эди.

Бир қанча мамлакатларда черков қисман секулярлашни, яъни черков ерлари ва бошқа мулкларининг озми-кўпми қисми дунёвий одамлар қўлига ўтишини тан олишга мажбур бўлди. Абсолют ҳокимлик ҳукм сурган давлатларда короллар махаллий черковлар устидан илгаригига қараганда яна ҳам кўпроқ ҳокимлик қила бошладилар. Хусусан, бу нарса махаллий епископларнинг короллар томонидан белгиланишида ва махаллий черков даромадлари улушининг папага ажратилиши устидан у ёки бу махаллий ҳукуматнинг назорати ўрнатилганида намоён бўлди.

Католик черкови ўз ичида катта реформалар ўтказиши лозим эди. Протестантизмга қарши олиб борилаётган курашнинг янги шароитлари католиклардаи ўз кучларини кўпроқ марказлаштиришни ва папанинг обрўсини янада кўпроқ кўтаришни талаб қиларди.

1545—1547, 1551—1552 ва 1562—1563 йилларда Тридентда (Германия чегарасидаги Тридентда) мажлис қурган Тридент собори протестантлар билан ҳар қандай муроасага келишни рад қилди, протестантларнинг ҳаммасини «еретиклар» деб эълон қилди. Собор папани дин ишларида энг муътабар шахс деб эълон қилди; илгариги барча ақида ҳамда одатлар, рухонийларнинг целибати монахлик, бутга чўкиниш, қудратга сажда қилиш, худога латин тилида сиғиниш ва шу сингарилар сақлаб қолинди. Рухонийларнинг саводини ошириш мақсадида священиклар тайёрлаш учун махсус диний семинариялар барпо қилинди. Айни вақтда католицизм черковнинг «обрўси» га бирор даражада путур етказадиган ҳамда унинг догматлари ва ташкилотига зид келадиган барча янги ғоя ва йўналишларга қарши

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танлашан асарлар, II том, 108-бет.

систематик кураш олиб борди. Папалар католик ёзувчилар нашр қиладиган адабиётлар устидан қаттиқ цензура ўрнатдилар. Диндор католиклар учун Римда мунтазам суратда «тақиқланган китоблар рўйхати» тузиб бериладиган бўлди. Бу рўйхатларга папага душман бўлган протестант ёзувчиларнинг асарларигина эмас, ҳатто энг янги илмий китоблар ҳам, жумладан, «оламнинг тузилишини Тавротдан бошқача тушунтириб берувчи янги астрономия асарлари ва ҳоказолар ҳам киритилди.

Иезуитлар ордени. Янгидан барпо қилинган иезуитлар ордени («Исо жамияти» *Soclela5 Iezi*) католик реакциясида ғоят катта роль ўйнади. Орденга испан дворяни Игнатий Лойола (1491—1556), асос солган эди. Орденнинг уставини папа 1540 йилда тасдиқлади. Тридент соборидаёқ иезуитлар актив иш бошлаб юбордилар, улар ашаддий папа партиясига (ультрамонтан партиясига) бошчилик қилдилар. Иезуитлар католицизм тантапасини таъминлаш учун ҳеч қандай воситадан ҳам қайтмасликлари билан фарқ қилар эди. Орден ўз ишида «мақсадга эришиш учун ҳар қандай восита ҳам ярайверади» деган шиорни байроқ қилиб олган эди. Иезуитлар бошқа монах орденилари сўнгари дунёни тарқатмадилар, ўз хужраларига бекиниб олмадилар, балки оламни ўз чангалларига кўпроқ чирмаштириб олиш учун шу олам ичида яшадилар. Орден аъзоларни пухта саралаб танлаш асосида тузилди ва унинг интизоми жуда қаттиқ эди. Орден генерали Римда яшарди, у ғоят катта ҳуқуқларга эга эди, аммо уни орденнинг юқори табақалари сайлаб қўярди ва аслида уларнинг доимий контроли остида иш қилар эди.

Орденнинг оддий аъзоларига ўз бошлиқларининг айтганини ҳеч сўзсиз бажарадиган қурол деб қараларди. «Тобе бўлган одам ўзидан каттага хоҳлаган ёққа айлангириб қўйса бўладиган ўлик жасаддек, ҳар ёққа эгса эгилаверади деган новдадек, ҳар қандай шаклга солса, солиб бўладиган, истаган ёққачўзса чўзила берадиган мумдек бўйсунмоғи лозим» (Лойола ваъзидан).

Орден ўз фаолиятини ҳар бир жихатдан кенгайтириб юборди. Иезуитлар аҳолисининг бир қисми католик бўлиб, бошқа бир қисмий протестантлардан иборат бўлган районларда пропаганда ишларини ўз қўлларига олдилар ва шу районларда (Жанубий ва Жануби-Шарқий Германия, Польша, Венгрия ва бошқаларда) католицизмнинг ҳукмронлигини тикладилар. Иезуитлар руҳонийлар тайёрлайдиган махсус диний мактабларнигина эмас, балки католик руҳда дунёвий маълумот берадиган умумий маълумот мактабларини ҳам ўз қўлларига киритиб олдилар. Бу мактаблар — машҳур коллегиумлар эди, уларда XVI, XVII асрларда ва қисман XVIII асрда Ғарбий ва қисман Шарқий Европанинг (Польша) дворян ёшлари маълумот олардилар. Иезуитлар сарой руҳонийлари, яъни король ҳамда маликаларнинг руҳонийлари сифатида ҳам катта сиёсий роль ўйнайдилар. Кўпинча улар абсолютизмнинг маъмурий аппаратларидан юқори лавозимларни эгаллар эдилар. Аммо иезуитларнинг ўзлари ка-

голикларга зид сиёсат юргизувчи королларга ва ҳукмдорларга қарши фитна ва иғволар туғдирардилар (Англия, айрим даврларда Францияда). Кўпгина иезуитлар миссионерлар сифатида мустамлакаларга — Жанубий Америка, Ҳиндистон, Ҳинди-Хитой, Индонезия, шунингдек Хитойга ва бир вақт Японияга ҳам кириб бордилар.

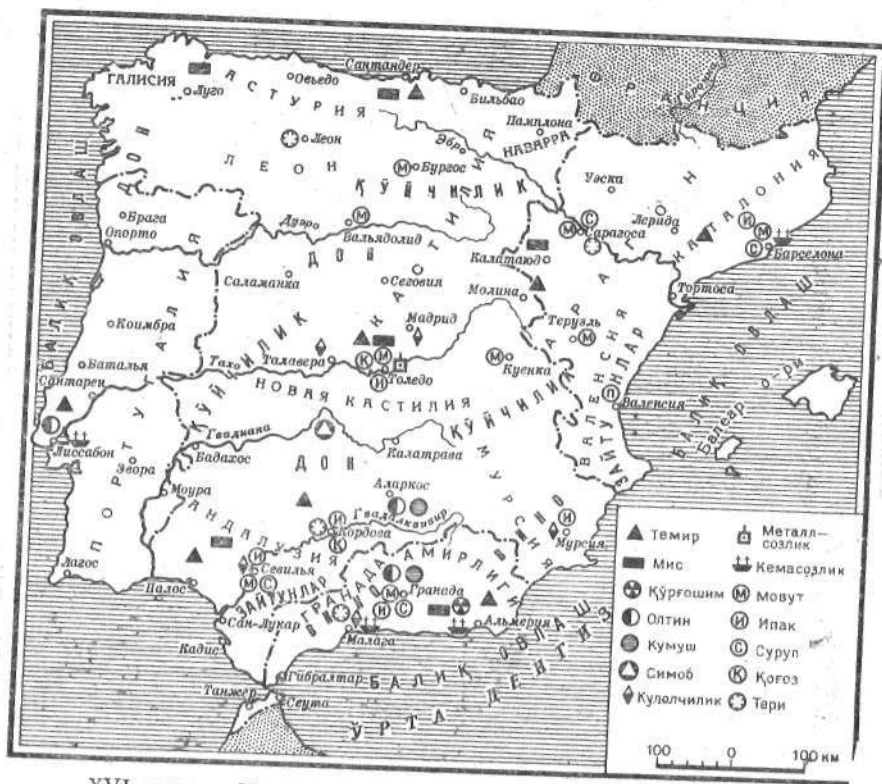
Европа китъасида ижтимоий-сиёсий реакция давом этиб турган пайтда иезуитлар муваффақият қозониб турдилар. XVIII асрда Франция буржуа революцияси арафасида буржуа маърифатчилари иезуитларга қарши жуда қаттиқ ҳужум бошладилар. Католик черковининг ўзида иезуитларнинг душманлари кўп эди, бу душманлар орденнинг сиёсати черковга фойдадгн кўра кўпроқ зарар етказди, деб ҳисоблар эдилар. 1773 йилда папа Климент XIV орденни ёпиб қўйди. Аммо 1816 йилда реставрация даврида иезуитлар ўз ишларини яна бошлаб юбордилар.

XIII В В

XVI—XVII АСРЛАРДА ИСПАНИЯ

Карл I даврида Испания ерлари. XVI аср бошларида Фердинанд ва Изабелла бирлаштириш сиёсатини олиб борганликлари натижасида Испания Европадаги энг йирик давлатлардан бири бўлиб қолди. Испания Пиренея ярим оролининг катта бир қисмини (Португалиядан ташқари) эмас, балки Италиянинг анчагина қисмини (Сицилия ва Сардиния ороллари, Неаполь короллигини) ҳам ўзига қўшиб олди. Фердинанд билан Изабелланинг невараси, уларнинг қизи Хуананинг ўғли Карл (Испанча Карлос) Габсбург¹ Фердинаид ўлгандан кейин 1516 йилда ана шу ерларнинг ҳаммасини мерос қилиб олди ва уларга «Бургундия мероси» деб аталмиш ерларни, яъни Нидерландияни, Люксембург герцоглигини ва Франш-Конте областларини қўшиб олди. Кейинчалик Карл, француз қороли Франциск билан олиб борилган уруш давомида Миланни ҳамда Шимолий Италиянинг бошқа бир қанча ерларини ҳам қўшиб олди. 1535 йилда у Тунисни босиб олди. 20- ва 30- йилларда испанлар Америкада Мексика, Перу, Чили, Колумбияни истило қилдилар. XVI асрнинг иккинчи ярмида Испания Филиппин ороллари қўлга киритди. Испания Ер шарининг иккала томонига жойлашган жаҳон давлатига айланди. Испан қоролининг ерларида «Қуёш сира ботмасди». Габсбургларнинг вужудга келган кўп миллатли жуда катта империясида Испания муҳим ўрин тутарди. Бу империя

¹ Испания қороли сифатида Карл I, 1519 йилдан Германия императори сифатида Карл V. Юқоридаги XБ бобга — «Реформация ва дехконлар уруши даврида Германия» деган бобга қarang.

XVI асрдаги Испания ва Португалиянинг иқтисодий картаси

хатто ўз миқёси жиҳатидан Буюк Карл империясининг ерларидан ҳам анча кенгайиб кетган эди. Карл V Испанияни ўз ерлари орасида энг яхшиси деб ҳисобларди. Испания грандлари императорнинг тўхтовсиз олиб борган урушларидан кўплаб фойда кўрдилар. Аммо габсбургларнинг агрессив «жаҳон» сиёсати Испаниянинг миллий манфаатларини назарда тутмас эди. Испан халқига герман феодаллари билан тузилган иттифоқдан реал фойда олиш ўрнига Карл V нинг буюк давлатчилик сиёсати учун қилинган харажатларини қоплашга тўғри келган эди.

Коммунерос қўзғолони. Карл V Испанияда короллик қила бошлаган дастлабки пайтида коммунерос қўзғолони номи билан машҳур бўлган катта қўзғолон бўлиб ўтди. Мамлакат Фердинанд билан Изабелла даврида бирлашган бўлса-да, XVI аср бошида ҳам Испаниянинг суд ишлари ва маъмурий ишларида жуда ҳам хилма-хиллик сақланиб қолаверган эди. Мамлакатда феодаллар ҳали ҳам бемалол яшамоқда эдилар: уларнинг соловие ҳуқуқлари ва дворянлик имтиёзлари, айниқса дворянларнинг юқори табақаси бўлган грандларнинг имтиёзлари тўла

сақланмоқда эди, эркин коммуна шахарлар (айниқса Кастилияда) жуда кўп эди. Сословиеларнинг кортеслари илгаригидек катта аҳамиятга эга эдилар. Бирлашган Испанияда бундай кортеслар тўртта бўлиб, улар Кастилияда, Арагонда, Валенсияда, Каталонияда ташкил топган эди. Кортеслар солиқларни тасдиқлаш ҳуқуқига эга эдилар. Король ҳар қайси (тўртта) кортес олдида қасамёд қилиши лозим эди. 1519 йилда Кастилия кортеслари Карл V га: «Сиз, улуғ жаноб, король фақат миллатнинг мойнаги хизматкори эканини билишингиз лозим», деган эдилар. Карл V нинг кўпчилиги фламандлардан иборат сарой аҳлининг хўжайинлик қилиши (Карл Германияга кетган вақтда Испанияни унинг ноиб кардинал Адриан, архиепископ Утрехтский идора қиларди) Испаниядаги дворянларнинг ҳам, шахарликларнинг ҳам каттик норозилигини туғдирарди. Бу норозилик Кастилия кортесларининг 1520 йил баҳорида Карлга юборган куйидаги учта талабидан иборат эди: 1) Кастилиядан чикмаслик; 2) олтинни мамлакатдан четга чиқармаслик; 3) олий давлат лавозимларидан чет элликларни олиб ташлаш. Карл бу талабларни рад этди ва 1520 йил майида давлатни идора қилишни яна кардинал Адрианга топшириб, Испаниядан чикиб кетди. Аммо «фламанд камарильяси» хатто испан аристократлари орасида ҳам ўз обрўсини тамомила йўқотиб кўйган эди.

Кастилия шахарлари «ажнабий ҳукумат» га айниқса чуқур нафрат билан қарарди. 1520 йил июнь ойида Сеговия шаҳрида кўзғолон кўтарилди. Кўзғолонни Кастилиянинг бошқа шахарлари қўллаб-қувватлади. 1520 йил 29 июлда Кастилиянинг ўн бир шахри «Муқаддас хунта» номи билан ҳарбий-революцион иттифоқ тузди. Хунтанинг маркази Авила шахри эди. Шаҳарларга дворянларнинг бир қисми, хатто рухонийларнинг ҳам айрим қисми қўшилди. Кўзғолонга Толедо шахри билан боғлиқ бўлган дворян Хуан де Бадилья, шоир (бу ҳам шахарлик дворян) Педро Лесо ҳамда епископ Хуан де Акунья раҳбарлик қилдилар.

Аммо кўзғолоннинг асосий кучи Кастилиянинг коммуна шахарлари эди, кўзғолоннинг номи ҳам шундап келиб чиккан бўлиб, коммунерос кўзғолони, яъни ўз традицион эркинлиги учун курашган коммуналар кўзғолони демакдир. Аввалига ҳукумат кўзғолонни тезда бостиришни мўлжаллаб, унинг кўламига етарли баҳо бермаган эди. Кўп ўтмай у ўз хатосини тушунди.

Адриан Сеговия шахрини зўрлик билан босиб олмоқчи бўлган эди, аммо муваффақиятсизликка учради. Кўзғолончилар ҳукумат кўшинларининг ҳужумини қайтардилар. Бир оз вақтдан кейин король кўшинлари Медина дель Кампо, шахрини босиб олдилар ва таладилар. Бу шахар ўша пайтда Кастилиянинг асосий савдо маркази эди. Аммо бу ҳол ҳаракатни тўхтатолмади, аксинча Ҳаракат 1520 йилнинг ёз охирига бориб айниқса кенгайиб кетди, деярли бутун Кастилияни қамраб олди. Вальядолиядаги короллик кенгаши ўз ишини тўхтатди. Кастилия бир

канча вақтгача короллик ҳукуматшнинг таъсиридан чиқди. Бнрок ўз социал состави жиҳатидан ҳаракат жуда хилма-хил эди. Грандларнинг бир қисми бошда ҳаракатга бир оз хайрихоҳ билдирган бўлса ҳам ундан тез орада четлашди. Карл уларнинг икки вакилини Адрианга ёрдамчи қилиб тайинлагандан кейин ҳаракатдан юз ўгирди. Урта дворянлар (кабальерос) шаҳарликлар билан бирмунча узокроқ иттифоқ бўлиб турдилар. Аммо 1521 йилда улар ҳам кўзғолоннинг демократик характерга кираётганини пайқаб, ўзларини ҳаракатдан четга торта бошладилар. Шаҳар ҳунармандлари, дехконлар ва майда дворянлар — идалго кўзғолонга очикдан-очик антиаристократик тус бера бошладилар. Кўзғолоннинг дастлабки пайтларида, 1520 йилда «Яшасин король, ярамас министрларга ўлим!» деган хитоблар тез-тез эшитилиб турган бўлса, 1521 йилда кўзғолончиларнинг хитобномаларидан бирида: «Бугундан эътиборан уруш грандларга, кабальероларга ва королликнинг бошқа душманларига қарши, уларнинг мулки ва саройларига қарши олиб бо-рилади...» . деб ёзилган эди.

, Король ҳукумати аристократларга суяниб, шаҳар милицияси ва кичик дехкон лашкарларидан иборат кўзғолончиларнинг отрядларини тор-мор қилди. 1521 йил 23 апрелда Вильялар ёнида ҳал қилувчи қатъий жанг бўлди. Кўзғолончилар батамом тор-мор қилинди. Кўзғолоннинг асир олинган йўлбошчилари қатл этилди. Аммо айрим шаҳарлар узок вақтгача қаршилик кўрсатиб турдилар. Толедо шаҳри бўлса 1521 йил 25 октябрда ўзини мудофаа қилиб турди, бу шаҳарнинг мудофаасида. Падильянинг хотини — Мария Пачеко актив қатнашган эди.

Коммунерос мағлубиятининг бош сабабларидан бири Кастилия шаҳрининг Испания короллигининг бошқа қисмларидаги шаҳарлар томонидан қўллаб-қувватланмаганидир. Севилья шаҳри бошчилигидаги Андалузья шаҳарлари Кастилия ҳаракатидан расман четлашиб, ўзининг бетараф эканлигига королни ишонтирди (1521 йил февраль).

Карл 1522 йилнинг ёзида 4 минг немис ландскнехти билан биргаликда Испанияга келиб, ҳаракатнинг қолдиқларини бос-тирди ва унинг тирик қолган энг актив қатнашчиларидан 290 ки-шини ўлим жазосига ҳукм қилди. Шундай қилиб, «Энг асосий «фитначилар» нинг бошлари кунда устида кесилди. Испаниянинг қадимги эркинликларига эса хотима берилди»¹.

Испан абсолютизмининг хусусиятлари. Коммунероснинг бос-тирилиши мамлакатнинг сиёсий ҳаёти учун оғир оқибатларга сабаб бўлди. Испаниянинг короллик ҳокимияти, бир вақтлар унинг мамлакатни марказлаштириш учун олиб борган ишлари-да шаҳарларнинг ёрдами орқасида муваффақиятларга эришган бўлса, эидиликда ўз қудратининг илдизига ўзи болта урди.

Карл V ишни шаҳарлар билан муносабатни узиб, дворян ларнинг юкори феодал табақалари билан иттифоқ тузишдан бошлади. Бу билан испан абсолютизми дарҳол тор аристокра-тик, реакцион тус олиб кетди. Коммунерос кўзғолони кортес-ларнинг ахволига ҳам жуда ёмон таъсир қилди. Карл импера-торни йўқ қилиб ташламади, лекин улар Карл замонида жуда оғир ҳолга туширилди. Карл дворянлар билан шаҳарликлар ўртасидаги қарама-қаршиликлардан фойдаланиб, гоҳ шаҳар вакилларининг составини камайтирар, гоҳ бирон янги солиқ жорий қилиш тўғрисида гап борганда — шаҳар вакилларини дворянлардан алоҳида йиғарди. Карл ҳукмронлик қилган давр-нинг охирига келиб, Кастилия кортеслари ҳеч қандай аҳамият-га эга бўлмай қолди. Уларнинг мажлислари фақат расмий жи-ҳатдангина тўпланар эди. Бошқа кортеслар ундан ҳам оғир ҳолга солиб қўйилган эди.

Бирок, Карл оппозицияни тор-мор қилиб, ўз ҳокимиятини кучайтирган бўлса-да, Испаниядаги мамлакат идорасининг эски усулини ҳам, унинг ўрта аср феодал-сословиечилик тузумини ҳам, унинг эскидан традиция бўлиб қолган тарқоклиги ва айрим провинцияларнинг бир-бирдан ажралиб яшашини ҳам ўзгар-тирмади. У урушлар билан банд бўлиб, мамлакатнинг ички ту-зилиши билан шуғулланишга ҳатто вақт ҳам қолмади. У Испа-нияга жуда камдан-кам келар, мамлакатни идора қилиш ишлар-ини тамомила Кастилия короллик кенгашига топшириб қўйган эди, бу кенгаш қисман амалдорлардан — фламандлар ва бур-гунлардан, қисман эса Кастилия олий зодагонларнинг вакил-ларидан иборат эди. Ҳақиқатда эса Испания Карл V даврида, ҳам, ҳатто кейинчалик ҳам хали марказлашмаган, тарқок мам-лакат, «бемаъни идора қилинаётган республикалар йиғиндиси, тепасида номигагина олий ҳоким турган»¹ мамлакат бўлиб қо-лаверган эди.

Маркс испан абсолютизмининг Европанинг бошқа мамлакат-ларидаги абсолютизм билан таққослаб, Испаниядаги абсолют монархиянинг хусусиятларини қуйидагича характерлаб берди. «XVI аср йирик монархияларнинг ташкил топиш даври бўлди, бир-бирига душман бўлган феодал синфларнинг: аристократлар билан шаҳарликларнинг заифлашуви муносабати билан ҳамма жойда ана шу монархиялар вужудга келди. Аммо Европанинг бошқа йирик давлатларида абсолют монархия тараққийпарвар марказ сифатида, миллий бирликка асос солувчи сифатида иш қўрди. У ерда монархия жамиятнинг турли элементларини бир-бирига қориштирувчи ва қайта ишловчи лаборатория эди-ки, шаҳарлар ўзларининг ўрта асрдаги маҳаллий ўз-ўзини идора қилишни буржуазиянинг умумий ҳокимияти билан ҳамда граж-данлар жамиятининг халойиқ ҳокимияти билан алмаштиришга имкон топдилар. Аксинча, Испанияда аристократлар тушқунлик-

¹ К, Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 10- том, 430- бет.

¹ Шу жойда.

ка юз тутиб, ўзларининг энг зарарли имтиёзларини саклаб колдилар, шаҳарлар эса ўзларининг ўрта асрдаги ўз ҳокимиятини йўқотиб, замонавий шаҳарларга хос аҳамиятга эга бўлолмади»¹.

Филипп II даврида Испания. 1556 йилда Карл V дан кейин унинг ўғли Филипп Испания тахтига ўтирди. Филипп II ўз отасига ўхшаб «Жойидан кимирламайдиган король» эмас эди. Ухам жуда кўп урушлар олиб борган бўлса-да, аммо бу урушларда одатда унинг генераллари кўмондонлик қиларди. Королнинг ўзи бўлса, ўз мамлакатини ҳеч қачон деярли ташлаб чиқмасди.

Германияга Карл V нинг укаси Фердинанд I император бўлиб олганлигидан, Филипп II кўл остидаги ерлар энди аввалгидек жуда ҳам хилма-хил эмасди. Филипп мамлакатни марказлаштириш йўлида баъзи тадбирларни кўрди. Чунончи, у Испаниянинг янги, доимий пойтахтини барпо қилди, пойтахт учун Мадрид шаҳрини танлади². Филипп II Арагонни автономиядан маҳрум этди. Сарагосани ва Кастилия гариизонларига эга бўлган Арагон калъаларини эгаллаб олди ҳамда Арагон дворянларининг суд соҳасидаги эски имтиёзларини битирди, яъни уларнинг суд ишлари ўзларшганг махсус олий судьяси бўлган хустисияда кўрилмайдиган бўлди. 1580 йилда Филипп II Португалияни ҳам ўз ерларига қўшиб олишга муваффақ бўлди. Эндиликда бутун Пиренея ярим ороли ягона давлатга бирлаштирилган эди. Инквизиция Филипп II кўлида энг дахшатли қурол эди, бу инквизиция Филипп II даврида Испаниядаги олий сиёсий судга айланади, бу суддан королнинг ҳеч бир душмани қочиб қутула олмас эди. Филипп II давлатни идора қилиш ишлари билан шахсан ўзи жуда кўп шуғулланар эди. У жуда кенг қўламда бюрократик ёзишмалар олиб борарди, марказдаги олий амалдорларни ва жойлардаги губернаторларни (коррихидорларни) шахсан ўзи танлаб қўярди. Филипп II даврида давлат солиқларининг миқдори жуда кўпайиб кетди. Молия маҳкамаси бутун мамлакатни сон-саноксиз солиқ тўловчилар билан ўргимчак уясидай чулғаб олди. Карл давридагидай, Филипп II даврида ҳам испан абсолютизми прогрессив эмас эди. Филипп II мамлакатни буржуазия негизида ривожлантириш билан қизикмади ва испан савдоси ҳамда саноатини тараққий эттириш учун ҳеч қандай амалий тадбирлар кўрмади. Испаниядаги йирик дунёвий ва черков ер эгаллиги XVI асрда ҳам ўзининг гоят-катта имтиёзлари ва биқик-каста характерини саклаб қолган эди. Майорат ҳақида, дахлсиз ерлар ҳақида, черков ерларига имтиёзлар бериш ва хоказолар ҳақидаги қоиунлар Испаниядаги ер эгаллигини қатъий тасдиқлар, уни абадий дахлсиз қилиб қўяр, демак, шу билан буржуазия орасидаги прогрессивроқ элементларнинг, майда

Карл V империяси ва унинг парчаланиб кетиши

дворянлар ва деҳқонларнинг ерга эга бўлиш имкониятини бўғиб қўярди.

Филипп II олиб борган урушлар очиқдан-очиқ династик, тор дворянлик тусидаги, ўзининг идеологияси жиҳатидан реакцион-католик характердаги урушлар эди. Бу урушлар испан королнинг ерларини кўпайтириш ва королни Европанинг халқаро сиёсатида гегемон қилиш мақсади билан олиб борилар эди. Шу билан бир пайтда бу урушлардан испан дворянларини бойитиш мақсади ҳам кўзда тутилди, чунки бу дворянларнинг зеби-зийнат ва айш-ишрат ичида кечираётган дабдабали ҳаётлари учун испан деҳқонларидан олинмайдиган рента ҳақларигина кифоя қилмас эди. Баъзи урушларда (масалан, Англия билан бўлган урушда) испан савдоси ва мустамлакаларнинг манфаатла-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 10, стр. 431—432.

² Мадрид қалъа сифатида X асрдаёқ; маврлардан химоя қилиш учун қурилган эди. XIII асрдан бошлаб у вақтинча Кастилия королларининг манзилгоҳи бўлган.

ри ҳам кўзда тутилган эди. Худди ана шу урушларда Филипп II нинг ҳукумати шармандаларча ютқизди ва шундай қилиб, бу урушлар ҳам испан буржуазиясига ҳеч нарса келтирмади.

XVI асрда Испаниянинг иқтисодий тараққиёти. Испания XVI аср бошларида аграр мамлакат бўлиб, саноати билан савдоси кучсиз эди. Англия билан Францияга қараганда анчагина орқада қолган эди. Нидерландия ва Италияга эса таққослаб ҳам бўлмасди. Буюк географик кашфиётлар натижасида Испания Америкада жуда кўп мустамлакаларга эга бўлди. Дастлабки пайтларда мустамлакалар испан хўжалигининг ривожланишига яхши таъсир қилиб турди. Америка Испаниядан чиқариладиган жуда кўп товарлар учун бозор эди. Америкадан Испанияга жуда кўплаб олтин ва қумуш ёғила бошлади. Бу ҳол эса мамлакатни жонлангириб юборди. Кастилия ва Андалузия шаҳарларида мовут, ипак ва металлургия саноати яшнаб кетди. 200—300 ишчига эга бўлган мануфактуралар пайдо бўла бошлади. XVI асрнинг ўрталарида Толедо-шаҳрида уйларида саноат ишлаб чиқариши билан банд бўлган 50 минг хунарманд ва ишчи бор эди. Севильяда бу вақтда саноатда ишловчиларнинг сони 130 минг кишига етди. Бургос, Вальядолид ва Кастилиянинг бошқа шаҳарларида катта-катта ярмаркалар бўлиб турарди. Севилья Америка билан олиб бориладиган ҳамма оборотларни ўз қўлига тўплаган бир вақтда, Барселона Урта денгизда Шимолий Африка ва Левант билан олиб бориладиган савдо ишларида жуда катта роль ўйнайверди.

Бирок, Испаниянинг саноати ва савдосидаги бу юксалиш узоқ давом этмади. XVI аср ўрталарида ҳам Испания саноати Нидерландия, Англия, Франция саноатидан орқада эди. Шу билан бирга унинг бундан кейинги ривожланиши учун шароит ҳам жуда ёмонлашган эди.

Бу ерда даставвал нархлар революцияси испан хўжалигини ҳалокатли оқибатларга олиб борганини айтиб ўтиш керак. Америкадан олтин ва қумушнинг оқиб келиши Испанияда нарх-навонинг Европадаги бошқа мамлакатлардан илгари ва кўпроқ даражада ошиб кетишига сабаб бўлди. Иқтисодчи-тарихчиларнинг ҳисобига кўра, Испанияда XVI асрнинг ўртасидаёқ нархлар ўрта ҳисобда икки барабар ошган эди, XVI асрнинг охирига бориб яна икки барабар ошиб кетди.

Демак, бир аср давомида нарх-наво тўрт барабар ошди, ваҳоланки Англияда XVI аср давомида нархлар ўрта ҳисобда атиги 2—2,5-барабар ошган эди. Бу эса испан саноатида ишлаб чиқаришни —ҳом ашё ва иш кучини дарров қимматлаштириб юборди. Бундай шароитда испан корхона эгалари учун саноат буюмларини ўз мамлакатидан ишлаб чиқаргандан кўра арзонроқ ва сифатлироқ маҳсулотни чет элдан сотиб олиш фойдалироқ бўлиб қолди. Аммо шу билан Испания анча тараққий этган мамлакатларга иқтисодий жиҳатдан тўғридан-тўғри қарам бўлиб қолди. Испан саноати бундан кейин янада тараққий этиш

ўрнига, XVI асрнинг иккинчи ярмига бориб, жуда тез орқага қараб кетди.

Испан саноатининг тушкунликка юз ўгиришида испан қишлоқ хўжалигининг кризисга учраши катта роль ўйнади. Помешчиклар, черков ва давлат фойдасига йиғиладиган феодал солиқлари билан исканжага олинган испан дехқонлари ғоят оғир кун кечирмоқда эди. Қишлоқлар қашшоқлашиб қолди. Қишлоқ хўжалиги испан шаҳарларини етарли миқдорда ғалла билан таъминлаёлмай қолди. XVI асрнинг 80 ва 90-йилларидаёқ Испанияга жуда кўп ғаллани чет мамлакатлардан сотиб олишга тўғри келди. Қўйчилик дехқончиликка жуда катта зиён етказарди, чунки Испаниядаги қўйчилик ўзига хос шароитда бўлиб, бу ерда қўйлар дайдиб юрарди. Катта ер эгаларига қарашли меринос¹ қўй подалари ёз пайтлари шимолда — Кастилия ва Леон ясси тоғларидаги яйловда боқиларди, қишга яқин эса жапубга — Андалузия ва Эстремадура яйловларига олиб келинардди. Қўйларни бу тарзда икки марта шимолдан жанубга ва жапубдан шимолга ҳайдаш, пировардида испан дехқончилигига жуда катта путур етказарди. Қўйлар далаларни поймол қилар ва қуритиб юборарди. Зарар яққол кўриниб турарди. Аммо қўйчиликдан манфаатдор бўлган амалдорлар — грандлар бор эди ва ҳукумат уларни ҳар қандай қилиб қўллаб-қўлтиқларди. Қўйчилик билан шуғулланувчи дворянлар қудратли иттифок бўлиб бирлашдилар, бу иттифок. М е с т а деб аталарди ва у ҳукуматдан бир қапча турли имтиёзлар оларди. Дехқонларга ҳатто «чорваларни ҳайдаб келишга халакит бермаслик учун» ўз ерларига ғов тутиш ҳам ман этилган эди.

Испан ҳукумати ривожланиб бораётган ватан саноатига ёрдам бериш ўрнига, тор дворянлик сиёсатини юргизди, бу сиёсат испан саноати манфаатларига илтифотсизлик сиёсати эди. Ҳукумат этилиб келаётган саноатни ўзининг солиқ сиёсати тўғрисида бўғиб қўйди. Ҳукумат грандлар манфаатини кўзлаб, иппапа саноатини ҳам ашёдан маҳрум қилиб қўйди, грандлар эса ҳам ашёни бемалол бошқа мамлакатларга чиқариб сотарди. Яна ўша дворянлар манфаатини деб мамлакатга чет эл товарларининг киритилишига кенг йўл очиб берилди. Чет* эл товарлари эса маҳаллий маҳсулот билан рақобат қиларди. Ниҳоят, Габсбургларнинг тўхтовсиз олиб борган ва пировардида ҳеч қандай фойда келтирмаган урушлари мамлакатни батамом ҳолдан тойдириб қўйди ва уни иқтисодий ҳамда сиёсий жиҳатдан бутунлай ҳалокатга олиб келди. «Абсолют монархия барпо этилгандан буён,— деб ёзган эди Маркс XVI аср Испанияси тўғрисида,— ... шаҳарлар доим тушкунликка юз тута борди... Шаҳарларнинг савдо ва саноат ҳаёти тушкунликка, юз тута борган сари ички айрибошлаш камайиб борди, турли провинцияларда-

¹ «Меринос» сўзи испанча бўлиб, «дайди» маъносини англатади.

ги ахолининг ўзаро алоқалари кучсизлана борди, алоқа воситалари ташландик ҳолга келди, катта йўллар ҳувиллаб қолди»¹.

Филипп II нинг урушлари: Филипп II олиб борган баъзи урушларгина муваффақиятли тугади. 60—70 йилларда Туркияга қарши олиб борилган урушни ва 1580 йилда Португалиянинг босиб олинишини шундай урушлар жумласига киритиш мумкин. 1571 йилда Лепанто ёнида (Морея яқинида) бўлган жангда турклар денгизда айниқса катта мағлубиятга учрадилди. Жангда Филипп II нинг укаси Дон—Хуан Австрийский испан-венециан бирлашган эскадрасига қўмондонлик қилиб, туркларнинг 264 кемадан иборат каттакон флотилиясини тор-мор қилди, бу флотилияда 80 минг кишилик қўшин бор эди. Бу мағлубият туркларнинг бошидан кечирган биринчи катта мағлубияти эди ва бу Туркия империясининг анча жиддий ички тушқунликка учрай бошлаганидан дарак берарди.

1580 йилда Португалия устидан қозонилган ғалаба ҳам Португалиянинг бундан олдин 1578 йилда португал феодалларининг Марокашда мағлубиятга учрагани туфайли бўлган эди ва бу вақтда король Себастьян бутун қўшини билан бирга ҳалок бўлган эди.

Аммо Филипп II нинг ўзи ҳам шундай мағлубиятларга учрадики, бу мағлубиятлар Испаниянинг буюк давлат сифатидаги ахамиятини бутунлай йўқотиб, қўйди. Бу ерда XVI асрнинг иккинчи ярмидаги Нидерландия революциясини биринчи ўринга қўйиш керак², бу революция кейинчалик голланд-испанларнинг савдова мустамлакалар учун бўлган қатор урушларига айланиб, Ҳиндистон ва Ипдонезияда испан-португал мустамлакаларининг Голландия қўлига ўтиши, сўнгра эса Португалиянинг ўзи ҳам Испаниядан ажралиб кетиши билан тугалланди.

Филипп II нинг Англияга қарши олиб борган муваффақиятсиз урушида Испания яна катта мағлубиятга учради. Инглиз денгиз босқинчилари Дрэйк, Рэли ва бошқалар вест-Индия қирғоқларига ҳамда Янги Ердан кумуш ортиб испанияга қайтиб бораётган флотилияга ҳужум қилардилар. Филипп II бунга жавобан 1588 йил июлида Англияга қарши юриш бошлади, бу юриш «Енгилмас армада» номи билан машҳурдир. Каттакон испан флотилияси расмий равишда ана шундай ном билан аталган бўлиб, флотилия составида 130 дан ортиқ кема бор эди, денгиз экипажи 7500 кишидан ва солдатлари 17 000 кишидан иборат эди.

Ҳарбий денгиз ишидан яхши хабардор бўлмаган гранд Медина Сидония бош қилиб қўйилган бу юриш ниҳоятда ёмон уюштирилган эди. Эскириб қолган ва бесўнақай испан кемалари инглизларнинг анча майда бўлса-да, пухтароқ ясалган ва

Внча яхши тўплар билан таъминланган кемаларига бас кела ол-М8ДИ. «Армада»нинг (бу вақтда Испания қўл остида бўлган) Нидерландия жанубидаги испан ҳарбий кучлари билан қўшилиш нлани бажарилмади. Инглиз адмираллари катта жанг қилишни пстамадилар ва «Армада»га кичик-кичик эскадралар билан ҳужум қилиш тактикасини ишлатиб, испан флотининг айрим кемаларини ёки айрим туркумланини алоҳида-алоҳида йўқ қилиб бордилар. Август бошида Ла-Маншда бўлиб ўтган бўрон испанларга катта зиён етказди. Флотилиянинг қолган қисми об-хаво ёмон келгани туфайли, Испанияга илгариги йўлдан қайтиб боролмай, Британия оролларида айланиб ўтишга мажбур бўлди ва мамлакатига соғ қолган озгипа кемалари билан жуда ҳароб ҳолда қайтиб келди.

«Армада» нинг мағлубиятга учраганлиги натижасида Испания Атлантика океанидаги савдо йўлларини назорат қилиб туришдан маҳрум бўлди. 1596 йилда инглизларнинг ўзлари Испания қирғоқларига ҳужум қилиб, Испаниянинг Кадис портини талаб кетдилар. Шу пайтдан бошлаб Испания денгиздаги ге!смоплигини бутунлай йўқотиб қўйди.

Филипп II нинг 90- йиллар бошида Францияга қарши бошлаган интервенцияси ҳам муваффақиятсизлик билан тугади. Филипп II француз католикларининг протестант-гугенотларга қарши олиб борган урушларига аралашди. Испан қўшинлари Парижга бостириб кирди ва у ерда Парижни қамал қилиб тур- I ,ш гугенотлар йўлбошчиси король Генрих IV Бурбонга қарши курашда католикларга ёрдам берди. Испаниянинг ёрдами католикларни сақлаб қола олмади. Париж таслим бўлишга мажбур бўлди. Париж олинганда таслим бўлган қўшинлар орасида Филипп II иинг ҳам отрядлари бор эди. Филипп II интервенцияга жуда кўп маблағ сарф қилган бўлишига қарамай, Францияга ўз таъсирини кучайтириш у ёқда турсин, балки, аксинча, Испанияга энг ашаддий душман орттирди. Кейинчалик XVII аср- НИНГ биринчи ярмида Испания билан Франция ўртасида урушлар рўхтовсиз давом этиб турди. Бу урушлар Пиреней монархияси учун муваффақиятсизлик билан тугади.

Филипп II нинг молиявий сиийши. Муваффақиятсизлик билан олиб борилган катта урушлар Филипп II нинг молиявий аҳолини тамомила қақшатиб қўйди. У ўзини икки марта —1575 ва 1596 йилларда — сингаи (банкрот бўлган) деб эълон қилиб, давлат қарзларини тўлашдан бош тортди. Габсбургларга қарз бериб турган Фуггерларнинг бир ўзи 3 миллион-гульден пулидан маҳрум бўлди. Савдо, сапоат, дехқончиликдан олинадиган солиқлар муттасил ошиб бориб, аҳолини ғоят қийнаб қўйди.

1594 йилда кортеслардаги шаҳарларнинг депутатлари: «1000 дукат капиталдан 300 дукат солиқ олинадиган бўлгандан кейин савдо билан шуғулланиб бўлармиди?» деб нолиган эдилар.

Филипп II 1598 йилда ўлди, ундан ўз ворисига давлатнинг умуман 100 миллион гульден қарзи мерос қолди. XVI асрнинг

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 10- том, 432-бет.

Бундан кейинги «Нидерландия революцияси» дегаи ХІІІП бобга қаранг.

охирида Испаниянинг бутун халқ хўжалигини чулғаб олган иктисодий ҳалокат молия ишларининг вайрон бўлишига асосий сабаб бўлди.

XVII асрнинг биринчи ярми ва ўрталарида Испания. XVII асрда Филипп II нинг ворислари Филипп III (1598—1621) билан Филипп IV (1621—1665) даврида Испания таназзулга кетаверди. Унинг хўжалик тараққиёти Европадаги бошқа мамлакатларнинг хўжалик тараққиётидан орқада қолаверди. Молиявий кризис доимий тус олди. Мамлакатнинг аҳолиси кўпайиш ўрнига камай борди. Морискларнинг (XV асрда христианликни қабул қилган маврлар шундай деб аталарди) мамлакатдан бадарға қилиниши Испанияга катта иктисодий зарар келтирди. Улар Валенсиянинг реакцион архиепископи Рибейранинг таклифига кўра, 1609—1610 йилларда бадарға қилинди. Бунинг натижасида Испания меҳнатга яроқли ярим миллионга яқин хунарманд ва деҳқонлардан махрум бўлди. Улар жанубий Испанияда яшаб, арабларнинг хунар ва қишлоқ хўжалиги соҳасидаги қадимги юқори техникасини сақлаб келмоқда эдилар. XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг биринчи ярмида Испаниянинг иктисодий тушқунлиги халқаро ишларда Испания нуфузининг тушиб кетишига сабаб бўлди.

Испаниянинг халқаро аҳволи ҳар ўн йиллик сари тобора ёмонлашаверди. 1609 йилдаёқ Филипп III Голландия билан ярашишга мажбур бўлиб қолди ва аслида бу билан илгари Испанияга қарашли ерлардан янги давлат ташкил топганлигини тан олди. 1648 йилда эса Голландиянинг мустақиллигини Испания расмий равишда эътироф қилди. Уттиз йиллик урушда Испаниянинг Францияга қарши Германия томонида туриб урушуви ҳам ғоят муваффақиятсиз бўлиб чиқди. 1659 йилдаги Пиренея сулҳига мувофиқ Испания Руссильон, Артуа ва бир неча Фландрия шаҳарларини қўлдан бериб қўйди ва шаҳарлар Францияга ўтиб кетди. 50- йиллардаги инглиз-испан уруши натижасида Испания Вест-Индиядаги ерларидан энг йирик Ямайка оролини қўлдан бериб қўйди, бу орол Англия қўлига ўтиб кетди. Испания Пиренея ярим оролининг ўзида яқсон бўлиб кетиш хавфи остида қолди. 1640 йилда Португалия Испаниянинг оғир аҳволга тушиб қолганидан фойдаланиб, ундан ажралиб чиқди. Уша йилнинг ўзида Католонияда катта кўзғолон бўлиб, бу вилоятнинг ҳам Испаниядан ажралиб кетишига сал қолди.

1647 йилда юқорида айтиб ўтганимиздек, Сицилия билан Неаполда Испанияга қарши жиддий ҳаракатлар юз берди. Испания XVII асрнинг ўрталарида номигагина буюк давлат бўлиб қолган эди.

XVI—XVII асрларда испан маданияти. Испан халқи XVI—XVII асрларда жуда катта маданий бойликлар яратди. «Дон-Кихот Ламанчский» деган машҳур сатирик романнинг аuctори гениал ёзувчи Мигель де Сервантес (1547—1616)

¹ «XVI-XVII асрларда Италия» деган XXXIX бобга қаралсин.

ларини XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошида ёзган ¹NI. Романнинг биринчи томи 1605 йилда, иккинчи томи 1615 йилда босилиб чиқди. Сервантеснинг романи кейинги гуманизмнинг машҳур реалистик асари бўлиб, тарихий ёдгорлик сифатида ҳам муҳимдир. Айни мана шу асрда Испаниянинг ижтимоий тузуми, ўрта аср рицарларининг айниши, клерикализмнинг зўравонлиги, халқ оммасининг кашшоқлиги ёрқин акс эттирилгандир.

Испаниянинг икки машҳур драматурги — Лопе де Вега (1562—1635) ва Педро Кальдерон (1600—1681) асарлари бутун дунёга машҳур бўлиб кетди. Лопе де Вега 2 мингга яқин пьеса ёзган, шундан 500 га яқини бизнинг замонамизгача етиб келган. Бу иккала испан драматургининг энг яхши комедиялари ¹лигача жаҳон сахнасида қўйилмоқда.

XVII асрда Испанияда Бартоломео Эстебан Мурильо (1617—1682) ва Диего Родригес Виласкес (1599—1660) каби бутун жаҳонга машҳур бўлган рассомлар ҳам етишиб чиқди; Мурильо бадиий жиҳатдан Рафаэлнинг мадонналаридан қолишмайдиган бир неча классик мадонналарнинг сурашпм яратгандир. Мурильо болаларни тасвирлашда ҳам буюк уста эди.

Веласкес дабдабали портрет устаси бўлган. У қисман меҳнат темасига, қисман уруш сюжетига эга бўлган катта картиналар ҳам яратган. Булар орасида «Вулканнинг темирчилик устаси», «Жун йигирувчилар», «Бреда шаҳрининг олиниси» картиналари ғоят машҳурдир.

XVI асрдаги Испаниянинг архитектура соҳасидаги катта ёдгорликларидан бири Эскуриал монастырь саройидир. Мадрид яқинида Филипп II қурдирган бу сарой унга қароргоҳ бўлиб хизмат қилган. XVII асрда Эскуриал миллий музейга айлантирилиб, испан рассомчилик санъатининг энг гўзал асарлари шу музей залларида тўпланган эди.

ХҲШ ВОБ

НИДЕРЛАНДИЯ РЕВОЛЮЦИЯСИ

XV аср охири — XVI аср бошларида Нидерландиянинг иктисодий тараққиёти. Урта асрларда Нидерландия тўғрисида гапирилганда Рейн, Маас ва Шельда дарёларининг қуйи оқимидаги ва Шимолий денгиз бўйларидаги «этак ерлар» (Нидерландия сўзининг асл таржимаси шундайдир) назарда тутилган эди. Бундан илгарироқ бу ерлар (Юқори Лотарингиядан ва унинг Мец, Гиуль, Верден ва шунинг сингари бошқа шаҳарларидан фарқ

килиб) Куйи Лотарингия деб ҳам аталар эди¹. Бу ўлканинг саноат жихатидан олдинроқ тараққий қилиши унинг характерли хусусияти эди. Фриз.мовутлари Карл Буюк замонидак донг чиқарган эди. XIII—XIV асрларда Фландрия (Фламанд) мовут саноати билан фақат Флоренция мовут саноати рақобат қилар эди, холос. «Фландриянинг эски обод шаҳарлари» бўлмиш Брюгге, Ипр, Гент шаҳарларига инглиз, француз ва немис шаҳарларининг узоқ вақтгача ҳаваси келиб юрди, чунки улар юқори сифатли мовут ишлаб чиқаролмас эди. XV асрда Фландрияда Антверпен деган янги саноат ва савдо маркази ўсиб чикди, бу шаҳар Шельдадарёсинингденгизгақуйиладиган жойидан салнарироқда эди. Буюк географик кашфиётлар натижасида Антверпен Ҳиндистон ва Америкадаги мустамлакалар билан боғланган жаҳон портига айланди. Аммо Антверпен саноат маркази сифатида ҳам тараққий қилди, шу билан бирга, Фландриянинг эски шаҳарларидан фарқ қилиб, Антиерпенда ишлаб чиқаришнинг цех формаси эмас, балки мануфактура формаси ривожланди, мануфактура формаси эса қишлоқдаги хонаки, капиталистик кустар саноатига асосланган эди. Фландрия билан қўшни бўлган Брабантда XV—XVI асрларда Брюссель каттагина саноат маркази ҳисобланар эди, бунда ҳам мовут ишлаб, чиқариш саноатининг бир қисми цех саноати характерида, бир қисми мануфактура саноати характерида эди. Фландрия билан Брабант Жанубий Нидерландиянинг асосий вилоятлари бўлиб, улар иқтисодий жиҳатдан анча тараққий қилган эди. Нидерландиянинг жанубида — Намюр, Льеж, Люксембургда бой темир конлари бўлиб, бу ерда металлургия саноати кенг қўламда ривожланган эди. Нидерландиянинг жанубидаги Францияга ёндош бўлган жанубий-ғарбий областлар — Геннегау, Артуа аксинча, асосан деҳқончилик областлари эди.

Нидерландиянинг шимолида энг тараққий қилган вилоятлар Зеландия, Голландия ва Утрехт эди. Бу ерда (Лейден ва Утрехт шаҳарларида) ҳам мовут саноати ривожланаётган эди. Бу вилоятларда мовут саноатидан ташқари, зиғир толасидан газлама тўқиш, суруп ва шойи тўқиш саноати анча тараққий қилди. Кўпроқ савдо вилояти бўлган Голландия кemasозлик, пароходчилик ва балиқ овлашнинг маркази эди. XVI асрда тез ривожланган Амстердам шаҳри океан орқали савдо, кредит операциялари ва биржа битимлари жихатидан Антверпеннинг жиддий рақобатчиси бўлиб қолди. Нидерландиянинг чекка шимоли-шарқий вилоятлари Гельдерн, Овериссель чекка жануби-ғарбий вилоятлар синвари соф деҳқончилик районлари эди.

¹ Нидерландия аҳолиси ғоят хилма-хил тилда гаплашар эди. Жанубий вилоятларда француз (валлон лаҳжаси) ва фламанд (Фландрия ва Брабантнинг бир қисми) тиллари устун эди. Шимолда аҳоли голланд тилида, қисман (Германия билан чегарадош районларда) немис тилида гаплашарди. Люксембургда иккала тил — немис ва француз тилидан фойдаланиларди.

XVI асрдаги Нидерландиянинг иқтисодий картаси

Нидерландияда социал муносабатлар. XVI асрдаги Нидерландия жамиятида каттагина буржуазия қатлами бор эди. Бунинг бир қисми эски цех буржуазияси, яна бир қисми — янги савдо ва мануфактура буржуазияси бўлиб, кейингиси кўпроқ Антверпен ва Амстердам шаҳарларида яшар эди. Буржуазия билан бир қаторда манфаатлари кўп жиҳатдан умумий бўлган дворянлар ривожланиб бормоқда эди. Нидерландия дворянлари ерни ижа-

рага олиб, экин экувчи деҳқонлардан (чиншевиклардан) одатда пул рентаси олиб турардилар. XVI асрда Нидерландияда шахсий крепостной ҳуқуқ ҳамма жойда йўқотилган эди деса бўлади. (Асосан Шарқий вилоятлар\—Гельзерн ва Овериссель бундан мустаснодир). Дворянларнинг буржуалашган қисмининг вакиллари ботқоқ ерларни қуришиш учун анча маблағ сарф қилардилар, денгиз бўйидаги ерларни қуришиш қўлга киритиш мақсадида тўғонлар қуришда катнашардилар, бозорга чиқариб сотиш учун чорвани (қорамол, қўй-эчки ва бошқаларни) кўпайтирардилар ва шундай қилиб, ёлланма меҳнатдан фойдаланувчи соҳибкорлао типидagi кишлоқ хўжайинларига айланардилар.

Фландрия, Брабант, Голландия деҳқонлари орасидан маҳаллий бозор билан боғланган ва камбағал деҳқонлар орасидаги батрақлар меҳнатини эксплуатация қилувчи бадавлат элементлар ажралиб чиқарди; кўпинча деҳқонларнинг юқори табақалари жамоа чек ерларининг ва яйловларнинг катта қисмини ўз қўлларига тўплаб олардилар.

Франция билан чегарадош бўлган жануби-ғарбий областлардаги помешчиклар жуда орқада қолган бўлиб, улар фақат феодал рентаси ҳисобидан тушгаи даромад ҳисобига қун кечирар эдилар. Германия билан чегарадош бўлган шимоли-шарқий вилоятлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин.

Нидерландия вилоятларининг иктисодий жиҳатдан кўпроқ ривожланган шаҳарларида плебей элементлар кўп эди. Хонавайрон бўлган хунармандлар, халфалар, мануфактура ва порт ишчилари ҳар бир йирик шаҳар аҳолисининг ярмини, баъзан эса унинг кўпчилигини ташкил қилар эди. Шуидай қилиб, XVI асрда Нидерландиянинг ижтимоий структураси феодализмга хос бўлган хусусиятларни анча йўқотди ва майдонга келаётган капиталистик жамиятда буржуазия фақат экономика соҳасидагина эмас, балки ижтимоий-сиёсий ҳаётда ҳам етакчилик роль ўйнади.

Нидерландиянинг сиёсий тузуми. Урта асрлар даврида Нидерландия бир неча ўнлаб майда феодал давлатлардан — герцогликлар, графликлар, епископликлардан ва бошқа шунинг сингарилардан иборат эди. Уларнинг бир қисми француз феодал монархияси системасига кирган эди (Фландрия, Артуа ва бошқа ғарбий областлар), бир қисми (Брабант, Голландия ва бошқа шарқий районлар) Германия империяси составида ҳисобланар эди.

XIV—XV асрлар давомида Бургундия герцоглари Нидерландиянинг турли ерларини ўз қўл остида бирлаштира олдилар. 1477 йилда Бургундия герцоглигининг ўзи француз қироли Людовик XI нинг қўлига ўтгандан кейин Нидерландия ерлари Мария Бургундскаянинг (Карл Жасурнинг қизи) эри бўлмиш Максимилиан Габсбургга тегишди. XVI аср бошларида бошқа бир династиянинг никохи натижасида, яъни Максимилианнинг ўғли — Филипп I нинг Хуанага уйланиши натижасида (Хуана — Фердинанд Арагонский билан Изабелла Кастильскаянинг қизи

эди. Нидерландия Испанияга ўтди. Филипп I билан Хуананинги ўғли Карл I (V) Гент шаҳрида туғилди. Фламанд тили унинг она тили эди.

Карл V замонида Нидерландиянинг сиёсий тузуми ўзига хос бир ўткинчи характерда эди. Габсбурглар хонадонидан чиққаа қороль-императорнинг олий ҳокимияти остидаги Нидерландия ҳали ўз-ўзини идора қилиш элементларини сақлаб қолган эди. Нидерландиядаги ўн етти вилоятнинг ҳар бирида ўз провинциал штатлари, алоҳида судлари, маҳаллий сословиечилик имтиёзлари, қисман шаҳарларнинг ўзига хос кўпдан-кўп енгилликлар бор эди. 1464 йилдан, яъни Бургундия герцоглари замонидаёқ. Бош штатлар мажлис қура бошлаган эди. Бош штатлар вилоят штатларининг вакилларида иборат бўлар эди. Бургундия герцоглари даврида бўлгани каби, Габсбурглар даврида ҳам солиқлар жорий қилиш масалаларини Бош штатлар ҳал қиларди. Бу вақтга келиб ҳар қандай аҳамиятини йўқотган француз Бош штатларининг аксича, Нидерландиянинг Бош штатлари сословиели вакиллар мажлиси сифатида мунтазам суратда чақирилиб турар эди, лекин шуни айтиш керакки. Бош штатларни чақириш энди қороль ихтиёрида эди. Иккинчи томондан, муштабидлик билан иш қўрувчи Карл V айрим вилоят ва шаҳарларнинг имтиёзларини доим бузиб келарди. 1539 йилда халққа солиқлар солиш билан уни қўрқитмоқчи бўлганда қороль туғилиб ўсган Гент шаҳрида кўзғолон чиқди, император бунинг учун жазо тариқасида шаҳарни ҳамма эски хартиялардан маҳрум қилди ва ундан катта штраф тўлаттирди. Нидерландияда Карл V ундирган жами солиқлар 2 миллион олтин пулга етди, холбуки, Карл V нинг ўзига қарашли барча ерларидан унинг хазинасига тушадиган даромад 5 миллион олтинга баравар эди.

Дуруст, Нидерландияни идора қилишни марказлаштириш масаласида Карл V баъзи бир ишлар қилди. У Нидерландиянинг чегарасини кенгайттирди, барча вилоятлар учун умумий бир ҳуқумат ва иккита марказий кенгаш — суд ва молия кенгашлари (Брюсселда) ташкил қилди. Карлнинг хомийлигида йирик буржуазия, айниқса Антверпен шаҳридаги йирик буржуазия Испания ва Германия билан олиб борилган савдо-сотикдан катта фойда олар эди. Аммо Нидерландия ерларининг Габсбурглар монархияси составига кирганлигидан келадинган бу ва шунга ўхшаш баъзи бир бошқа фойдалардан қўра Габсбурглар давлат хазинасини беҳад талашини натижасида келган зарар анча ортиб кетар эди. Карл V қороллик қилган замонда Нидерландия ама,да Испаниянинг бир вилоятига айланаборди ва агар Нидерландия гуллаб-яшлаган экап, бундан фақат Испания баҳраманд бўлар эди. Карл V нинг Нидерландиядан ундирган катта-катта ёоликлари қороль томопидан олиб борилган, аммо Нидерландиянинг умумий манфаатларига мутлақо алоқаси бўлмаган урушларга сарф қилинар эди. Нидерландия жамиятининг буржуазияси ва бошқа синфлари билан абсолютизм ўртасидаги

зидият тез орада янги формада ҳам намоён бўлди. Бой ва стра-тегик жихатдан жуда муҳим бўлган мамлакат устидан ўз кон-троллигини кучайтиришга ҳаракат қилган Карл шу мақсадни кўзда тутиб, абсолютизмнинг, энг муҳим қуролларидан бири бўлган католик черковига мурожаат қилди.

Аммо иқтисодий жихатдан тараккий қилган илғор Нидер-ландияда аҳоли протестантизмнинг жуда хилма-хил формала-рига олдинроқ этикод қўйган эди.

— Иирик дворянлар мўътадил лютеранликни афзал кўрардилар, ўрта ва майда дворянлар ва айниқса шаҳарликлар кальвинизмни афзал кўрардилар, бой деҳқонлар ҳам кальвинизмга мойил эдилар.

Шаҳарлардаги плебей элементлар орасида ҳаммадан кўра анабаптизм шухрат қозонди. Юқорида кўриб ўтганимиздек, XVI асрнинг 30- йилларида голландиялик анабаптистлар ҳатто ана-баптизмнинг ватани бўлган Германияда ҳам етакчилик ролини ўйнадилар. Нидерландиядаги протестантизмнинг ҳамма оқимла-рини Карл V вахшиёна суратда бостирди. «Ерес»ларни қидириб топиш ва йўқотиш учун нидерландиялик епископларга инквизи-торлик ҳуқуқлари берилди. Император «еретиклар»га қарши бир қанча махсус фармон (плакат)лар чиқарди. 1550 йилги пла-кат айниқса дахшатли эди, бу плакатда айтилишича, фақат «ере-тиклар»гина эмас, балки уларга бирор хил ёрдам кўрсатган уларнинг ётар-турари учун ўз уйдан жой берган ёки улар би-лан дўстларча гаплашган ҳар бир эркакнинг боши қилич билан кесилар, аёл киши бўлса, тириклайин ерга кўмилар ва уларнинг мол-мулки мусодара қилинар эди.

Филипп II даврида абсолютизмга қарши оппозициянинг ўсиб бориши. Карл V нинг вориси бўлган Филипп II замонида Нидер-ландия буржуазияси билан (шунингдек унга яқин турган бошқа синфлар билан ҳам) абсолютизм ўртасидаги зиддиятлар кучай-ди. Филипп II ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Брюс-селда яшади. Филипп II билан бирга Нидерландияда Испания-нинг кўп сонли кўшини ҳам турар эди. Испан кўшинлари Нидерландиядан туриб Францияга ҳужум қиларди. Испан кў-шинлари амалда Нидерландияни оккупация қилиб, унинг бутун жанубий вилоятларига тигиз жойлашиб олган эди. Испан кў-шинларини боқиш бу вилоятлардаги аҳоли зиммасига оғир юк бўлиб тушарди. Филипп II протестантларга қарши чиқарилган фармонларни Карл V га қараганда раҳмсизлик билан турмушга оширди. Унинг даврида Нидерландиядаги католик черкови кў-шимча яна бир қанча епископларни олиб келди, илгари вақтлар-да Нидерландиянинг маҳаллий дворянлари қисман фойдаланиб келган монастирь ерлари эндиликда епископларни боқиш учун ажратиб берилди. 1559 йилда Филипп II Испанияга кетиб, ўз синглиси Маргарита Пармскаяни Нидерландиянинг ноиб, габс-бурглик чиновник (асли эса Франш-Контедан чиққан бургундия-лик) кардинал Гранвеллани Маргарита ҳузурида биринчи ми-

нистр қилиб қолдирди. Испан кўшинлари фақат 1561 йилда Нидерландиядан олиб кетилди.

Филипп II «ереслик касалига мубтало бўлган» бу мамлакатга, унинг сиёсий имтиёзларига, Нидерландия шаҳарларидаги пле-бейларнинг шовкин-суронларига у жуда қаттиқ нафрат кўзи би-лан қарар эди. Филипп II Нидерландияга солиқлар ундириш мумкин бўлган резервуар деб қарарди ва бу масалада ўз отаси-дан ҳам ўтиб тушган эди. Карл V ташки савдо масаласида Ни-дерландия буржуазиясига ҳар ҳолда бир қадар ёрдам кўрсатган эди. Аммо Филипп II буни ҳам қилмади. Германияни у энди идо-ра қилмас эди. Испанияда у испан савдогарларига катта йўл очиб бериб, Нидерландия савдогарларининг Севильяга ва Пире-неядаги бошқа портларга киришларини чеклаб қўйди. Нидер-ландияга кўплаб микдорда олиб чиқиладиган испан жунига 1560 йилда пошлина кескин оширилди. Бу эса Нидерландия саноати учун айниқса зарур бўлган ана шу хом ашёнинг Нидерландияга импорт қилинишининг анча камайишига олиб келди. Филипп II нинг Англия билан муносабатларининг кескинлашуви Нидерлан-дия савдосига ғоят ёмон таъсир кўрсатди; Англия-Нидерландия савдосининг қисқариши натижасида Нидерландия савдогарлари ва мануфактурачилари кўплаб банкрот бўлдилар, экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқарувчи меҳнаткашлар оммаси орасида иш-сизлик авж олди. Испан абсолютизмдан Нидерландия буржуа-зиясининггина эмас, балки кенг аҳолининг ҳам норозилиги тобо-ра кескин ва яққол миллий тус ола бошлади.

Нидерландия революциясининг бошланиши. Испан ҳукмрон-лигидан норозиликнинг тобора чуқурлашиб бориши тез кунда испан абсолютизмга қарши оппозицион чиқишларда ўз ифода-сини топди. Ҳукмдор Маргарита ҳузуридаги давлат кенгашининг аъзолари бўлган ва Нидерландиянинг энг йирик аристократла-ридан Вильгельм Оранский, граф Эгмонт ва адми-рал Г.оорн Филипп II ҳукуматига биринчи бўлиб қарши чик-дилар. Аристократик оппозициянинг чиқиши батамом лойял характердаги чиқиш эди. Испаниядан ажралиб чиқиш ёки Филипп II га қарши бош кўтариш аристократларнинг хаёлига ҳам кел-гани йўқ. Шундай бўлса ҳам, 60- йилларнинг бошларида аристо-кратларнинг ҳукмдор Маргаритага қўйган талабларида қисман умум миллий талаблар ҳам йўқ эмас эди. Шу сабабли Нидер-ландия буржуазияси орасида бу талаблар кенг кўламда қўллаб-қувватланди. Оранский ва унинг-дўстлари Нидерландияда епис-коплар сонининг оширилишига ва уларнинг инквизиторлик ҳо-кимиятига қарши иорозилик билдирдилар. Гранвеллани ишдан бўшатишни, «еретиклар»га қарши қаратилган «плакатларни» юмшатишни, Бош штатларнинг чақирилишини талаб қилдилар.

Аристократлардан ибрат олиб, дворянларнинг кенг доирала-ри абсолютизмга қарши ҳаракат бошладилар. 1565 йилда «Двор-янлар битими» деган ном остида дворянлар иттифоки ташкил бўлди. Вильгельм Оранский бу иттифокни ташкил этишда бе-

восита иштирок қилди. Иттифоққа дворянлардан 2 мингга яқин киши аъзо бўлиб кирди, уларнинг бир қисми кальвинистлардан, бир қисми эса кальвинизм билан келишишга мойил бўлган католиклардан иборат эди.

Бирлашган дворянлар делегацияси 1566 йил 5 апрелда ҳукмдор Маргарита Пармскаяга петиция топширди, бу петицияда бир томондан, «Испаниянинг ҳазрати олий королига» бўлган садоқат изҳор қилинган бўлса, иккинчи томондан, инквизицияни бекор қилиш ва дарҳол Бош штатларни чақириш талаб қилинган эди.

Делегациянинг кўпчилик бўлиб келишидан ҳукмдор қўрқиб қолган эди, аммо Маргарита атрофидаги испан ва италян амалдорлар нидерландиялик олий дворянларга нафрат билан қарадилар. Сарой аҳлларидан бири ҳатто уларни «гадойлар» (французча — «ғезлар») деб аташдан ҳам тортинмади.

Ҳукмдор петиция эгаларининг истаklarини королга маълум қилишга ваъда берди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин ҳукмдор фармон чиқариб, 1550 йилги плакатни бир қадар енгиллаштирди. Аммо Филипп II нинг талабига кўра, ҳукмдор ўзи берган фармонни тезда бекор қилди.

Дворянлар иттифоқининг аъзолари ўз музокараларининг натижасидан жуда норози бўлдилар. Улар ўз партияларини «ғезлар» деган лақаб билан атай бошладилар. Дворянлар 5 апрелдаги муваффақиятсиз чиққан илтимосни эслатиб ва шу билан бирга уларнинг мамлакатини испанлар талаётганлигини кўрсатиш учун улар атайин ўз костюмларига гадойлик тўрвасининг тасвирини тиктириб юрадиган бўлдилар.

Шу орада, абсолютизмга қарши ҳаракат тобора кенгайиб борди. Дворянлардан ибрат олган кальвинчи буржуазия «Савдогарлар битими» деган ном остида ўз иттифоқини тузди. Кальвинизм тез ёйила бошлади. Амалда эса, ҳукумат кальвинистларни таъқиб қилишга энди ботинолмай қолди. Мамлакатда революция бошланди. Испан абсолютизмига ва католик черковига қарши ҳаракатга шаҳар ва қишлоқларнинг кенг халқ оммаси қўшилди.

Бутпарастликка қарши ҳаракат. Халқ оммасининг революцион юксалиши шароитида кальвинистларнинг ибодат йиғинлари ўзига хос бир сиёсий митингларга айланди. Бундай митинглар кўпинча шаҳардан ташқаридаги сайхонларда ўтказилар эди. Бу митингларда халфалар, мануфактура ишчилари, ҳар турли камбағаллар оммаси қатнашар эди. Кальвинист тарғиботчилар католикларнинг «бутпарастлиги»ни (яъни иконага сажда қилишини) ҳақорат қилар эдилар. Улар, тез кунларда ўзгариш бўлиб, бунинг натижасида «эски Бобил» (бу ерда католик черкови ҳам, шу билан бирга испан католик ҳукумати ҳам кўзда тутиллар эди) ер юзидан йўқолиши ҳамда унинг ўрнига «танланганлар» ва «авлиёлар» ҳукмронлиги қарор топиши лозим, деб каромат қилар эдилар. 1566 йил августда куйи Фландрияда бутпарастликка қарши кенг ҳаракат бошланиб, бу ҳаракат кейин Фландриянинг қолган қисмига ва Брабантга, шунингдек, шимолга—Гол-

Нидерландия революцияси (1566—1609 йиллар)

ландия, Зеландия ва Фрисландияга тарқалди. Антверпенда католик черковлари айниқса қаттиқ вайрон қилинди. Бу ҳаракат 1566 йил октябрининг охиригача бир неча ой давом қилди. Юзлаб черковнинг ички жиҳозлари батамом йўқ қилиб ташланди. Таланган черковлар ва монастырларнинг жами бир неча мингга борарди. Ҳаракат стихияли характерда бўлиб, ажнабий зулм

қуроли бўлиб қолган католицизмга Нидерландия халқ оммасининг душманлигини исбот қилувчи яққол далил эди.

Бутпарастликка қарши ҳаракатда шаҳар ҳунармандлари, халфалар ва шаҳар камбағаллари айниқса актив қатнашдилар. Аммо черковларни ва черков жиҳозларини талаш ҳаракатига деҳқонлар ҳам қўшилишди. Улар шаҳарларга келиб, шаҳарлардаги бой черковларни талашда қатнашдилар ёки қўшни монастирларга ҳужум қилдилар. Бундай ҳолларда деҳқонлар ўзларининг бевосита эксплуататорлари — руҳоний феодал-ер эгаларига қарши чиқдилар.

Халқ ҳаракатидан ваҳимага тушиб қолган ҳукумат вақтинча ён беришга мажбур бўлди. Инквизиция ва бошқа фавқулодда судлар расмий суратда ўз ишларини тўхтатдилар. Кальвинизмга дин сифатида руҳсат қилинди. Аммо иконларни емирувчиларга қарши жазо отрядлари юборилди. Бутпарастликка қарши ҳаракат оппозициянинг ўз қаторларидаги мўътадил элементларнинг норозиликка сабаб бўлди. Граф Эгмонт билан адмирал Гоорн бутпарастликка қарши ҳаракатни бостиришда ўзлари шахсан қатнашдилар. Нидерландиянинг жанубида католик дворянлар «исёнчи авом халққа» қарши айниқса қутуриб иш кўрдилар.

Буларнинг ҳаммаси Мадридга яхши маълум эди. Филипп II бир қисм дворянларнинг оммавий ҳаракатдан қўрқиб қолганлигини назарда тутди. Шу билан бир вақтда у, мамлакатни ўз қўшинлари билан оккупация қилиш учун 1566 йилги революцион ҳаракатни баҳона қилишга қарор берди. Филипп II «еретик» мамлакатнинг адабини бериш ва уни ўзига батамом бўйсундириш тўғрисидаги «режалари»ни амалга ошириш учун мос одам деб, ўзининг эски генерали герцог Альбани таъналади. 1567 йил 23 августда Альба жами 10 миңг кишилик катта, жуда яхши таълим кўрган испан пиёда армияси, қисман отлиқ армия билан Нидерландия территориясига кирди.

Альбанинг террори. Маргарита Пармская ўрнига келган Альба оккупация қилинган мамлакатда қонхўрлик режими ўрнатди. Қўллаб қамоққа олиш, қатл қилиш ва мол-мулкни мусодара қилишлар бошланди. Ҳатто аристократик оппозициянинг мўътадил раҳбарлари бўлган Эгмонт билан Гоорн ҳам 1568 йил ёзида қатл қилиндилар. Кальвинчи буржуазиянинг раҳбарларидан бири, Антверпен шаҳрининг бургомистри В а н — С т р а л е н н и н г боши кесилди. Альбанинг ўзи раислик қилган «Ғалаёнларни текширувчи кенгаш» деган фавқулодда трибунал айбланувчиларга фақат биргина жазо берар эди — у ҳам бўлса ўлим жазоси эди. Альба идора қилган давр мобайнида фавқулодда трибунал ҳукми билан жами 8 миңдан кўпроқ киши қатл қилинди.

Аммо Альба ҳар қандай революцион қаршиликни сндиришининга эмас, балки ҳар қанақа сиёсий оппозицияни йўқ қилиб ташлашни ҳам истарди. У, Нидерландияни Испаниянинг тамомила итоатгўй провинциясига айлантирмоқчи эди. Нидерландия бундан кейин Бош штатларнинг қарори билан эмас, балки ис-

пан короли хоҳлаганича солиқлар тўлаши лозим эди. Альба молия масаласида радикал «реформа» ўтказиб, дарҳол уч хил янги солиқ, яъни 1) ҳар қандай мол-мулкдан олинадиган бир процентли солиқ, 2) ернинг олди-сотди битимидан олинадиган беш процентли солиқ ва 3) ҳар қандай моллар билан бўладиган савдо-сотикдан ўн процентли солиқ киритишни мўлжаллади. Бу, уч хил солиқ алқабала (испан тилига кирган араб сўзи) деб аталмиш солиқларни ташкил қилар эди. Тараккий қилиб, капиталистик товар оборотига яқинлашиб бораётган Нидерландияда ўрта аср Испаниясидаги солиқ тартибининг жорий қилиниши — амалда мамлакатни батамом хонавайрон қилиш деган сўз эди. 1569 йилда тўпланган Бош штатлар алқабала ўрнига субсидияларни оширишни Альбага таклиф қилган бўлсалар-да бундан натижа чикмади. Альба штатларнинг розилигини олмасданок,, кўрсатилган солиқларни 1571 йилдан эътиборан жорий қилди. Шундан кейин Нидерландия савдогарлари ва мануфактурачилари орасида кўпгина одамлар дарҳол синиб, хонавайрон бўла бошлади. Испания билан Англия ўртасида уруш чикканлиги туфайли Альба Нидерландия савдогарларига Англия билан ҳар қандай савдо қилишни таъқиқлагандан сўнг, синиб, хонавайрон бўлиш холлари яна кўпайди. Альбанинг юргизаётган сиёсати Нидерландия экономикаси учун ҳалокатли оқибатларга олиб келишини айтганларида, у «иблис ва унинг хомийлари бўлган еретиклар учун гуллаётган давлатга эга бўлгандан кўра худо ва король учун фақирлашган ва хатто хонавайрон бўлган давлатни сақлаб қолиш яхшироқдир» деб жавоб берган.

Гёзларнинг **чиқиши.** Нидерландияда бамисоли қабристондек жим-житлик ҳукм сураб эди. Ҳар қандай оппозициянинг овози ўчган эди. Испан солдатлари ўзларини худди истило қилинган мамлакатлардагидек хис қилардилар. Оппозиция раҳбарларининг омон қолганлари бошқа мамлакатларга қочиб кетди. Вильгельм Оранскийнинг ўзи Германиядаги ерларига (Германиянинг шимоли-ғарбидаги Нассау князлигига) ўз вақтида жўнаб кетишга муваффақ бўлди. Қўллаб ҳунармандлар билан ишчилар қўшни мамлакатларга — Англияга, Францияга ва Ғарбий Германияга кўчиб кетди. Аҳвол бир неча йилгача шу зайлда давом қилди. Аммо худди шу йиллар ичида активроқ элементлар Альбага қарши кўзғолон тайёрладилар. 1565—1566 йиллардаги ҳаракат қатнашчиларининг бир қисми мамлакатни ташлаб чиқиб, денгиз партизанларига — Ла-Манш ва бошқа қўшни денгизларда сузиб-юриб, испан кемаларига ҳужумлар қилиб турган денгиз гёзларига айландилар. Бошқалари мамлакат ичида қолиб, ўрмонларда бекиндилар (ўрмон гёзлари)¹, улар ўша ердан туриб Испаниянинг майда-чуйда гарнизонларига қарши партизанлик кураши олиб-борар, шунингдек, испан маъмуриятининг халқ жуда ёмон кўр-

¹ Урмон гёзлари ёки ўрмон биродарлари орасида кўпгина деҳқонлар бўлиб, улар шу йўл билан испанлар зулмига қарши актив кураш олиб борардилар..

ган агентларшўлдирадидлар. Халқ гёзларни халқнинг қасосчилари деб билар эди. Халқ қасосчиларининг сони тобора ўсиб борди.

1568 йил ёзида Вильгельм Оранский Германиядан туриб Альбага қарши ҳарбий ҳужум ташкил этишга ҳаракат қилди. У 30 минг кишилик ёлланма қўшин билан Нидерландия территориясига бостириб кирди, аммо мағлубиятга учраб, чекинишга мажбур бўлди. Шундан кейин шахзода Испанияга қарши курашда ёрдам олиш умидида инглиз королеваси Елизавета ва француз гугенотлари билан музокаралар олиб боришга киришди. Шу нарса характерлики, Вильгельм курашга кенг демократик тус беришга интилмади. У ўз қўшинларини асосан чет эллардан тўплаб, уларга ўз мерос маблағлари ҳисобидан, қисман Антверпен ва Амстердам буржуазиясидан олинадиган маблағлар ҳисобидан ҳам тўлади. Антверпен ва Амстердамда ўзларини оранскийчилар деб атаган унинг кўпгина тарафдорлари бор эди. Мўтадил буржуа-дворянлар оппозицияси раҳбарининг бундай тактикаси муваффақиятга олиб келолмади, албатта. 1572 йил баҳорида гёзлар бошчилигида шимолдаги демократик элементлар кўзғолонигина аҳволни тубдан ўзгартириб, кенг. Умумнидерландия революциясини бошлаб берди.

Шимолдаги кўзғолон (1572 йил). Майда дворян Люмэ бошчилигидаги денгиз гёзлари отряди 1572 йил 1 апрелда Зеландиядаги Бриль деган кичик бир шаҳарни босиб олди. Маҳаллий аҳоли — шахарликлар, теvarак-атрофдаги дехконлар, балиқчилар, майда дворянлар гёзларга келиб қўшилди. Бридан кейин ҳаракат бутун Зеландияга, Голландияга ва шимолдаги бошқа вилоятларга тезда ёйилди. Ҳамма жойда испан гарнизонлари қуролсизлангилди ва асир қилиб олинди. Католикларга қарши ҳаракат яна бошланиб кетди. Саноат шахри бўлган Утрехт испанларга қарши курашнинг асосий марказларидан бирига айланди, бу ерда ҳаракат ҳатто бирмунча илгарироқ бошланган эди. Кўзғолончи аҳоли Альба тазйикларидан кўрқиб, Вильгельм Оранскийдан ёрдам талаб қилди. Вильгельм Нидерландия тупроғига, дастлаб Гильдерн вилоятига, сўнгра эса Брабантга кирди. Бу ерда у Брюсселга якиилашиб қолган эди (1572 йил август). Аммо у-ўзининг Париждаги иттифокчилари бўлган гугенотларнинг киргин қилинганини (Варфоломей кечаси) шу ерда эшитиб қолиб, Альбага қарши операциялар ўтказишга ўз кучлари етарли эмаслигини пайқади ва орқага чекинди. Вильгельм Голландияга чекинди, тез орада у дастлаб Голландиянинг, кейин эса бошқа вилоятларнинг — Зеландия, Фрисландия ва Утрехтнинг ноиб (штатгелтер)и деб эълон қилинди. Шу зайдда Нидерландиянинг шимолида аслида янги давлат ташкил топди, у Филипп II ни фақат номигагина ўзининг қароли деб ҳисоблаб келмоқда эди.

Кўзғолон кўтарган шимолий вилоятлар томонига ўтган шаҳарларга Альба қаттиқ қаҳр-ғазаб билан ҳужум қилди. Булар

орасида Монс шахрини (Геннегау вилоятининг бош шахрини) ва Нидерландиянинг диний пойтахти бўлган Мехельн шаҳарини жуда ҳам ваҳшиёна суратда талаттирди. Альба бу ердан шимолий вилоятларга жўнади, у ерда Цютфен, Наарден ва Хаарлем шаҳарларини ҳам худди юқоридаги шаҳарларга ўхшаш қўлга киритиб, талаттирди. Испан қўшинлари Голландиянинг Алькмаар деган шахрини қамал қилди. Лекин шаҳар халқи қаттиқ қаршилик кўрсатганлиги туфайли қамал бузилди (1573 йил октябрь). Пировардида Альбанинг тутган сиёсатидан Мадридагиларнинг ҳафсаласи пир бўлди. 1573 йил декабрида у Испанияга чақириб олинди. Унинг ўрнига анча эпчил дипломатлик билан иш кўрувчи генерал Рекезенс тайинланди ва унга «исёнчиларга» қарши уруш ҳаракатларини тўхтатмай, давом эттирган ҳолда Испанияга қарши кўтарилган ҳаракатни бўлиб юбориш ва иккиланиб турган социал элементларни Испания томонида сақлаб қолиш тўғрисида йўл-йўриқ берилган эди.

Кўзғолон кўтарган вилоятларнинг аҳволи жуда оғир эди. 1574 йил баҳорида Вильгельм Оранскийнинг укаси — Людовик Нассауский кўп сонли, аммо таълим кўрмаган ва интизомсиз ёлланма қўшинлар билан Рекезенсга қарши ҳаракат бошлади. 1574 йил 14 апрелда Моок ёнида бўлган жангда Людовик енгилди. Шундан кейин испанлар Лейден шахрини қамал қилишга киришдилар. Шаҳар бир неча ой (1574 йил май — октябрь) давомида қамал ичида қолди, аммо даҳшатли очарчиликка ва душман кучларининг кўп бўлишига қарамай, шаҳар қаҳрамонлик билан бардош берди. Голландия штатлари охириги чорани кўлланишга, яъни қамалдагиларга ёрдам бериш учун тўғонни очиб юборишга қарор қилди. Бу тадбир муваффақиятли бўлиб чиқди. Голландия флотининг кемалари Лейден яқинига кела олдилар. Испанлар чекинишга мажбур бўлдилар. Қаҳрамон Лейден шахри қутқазиб қолинди.

Лоақал жанубий вилоятларни қароли кўл остида сақлаб қолиш учун Рекезенс ён беришга мажбур бўлди. Альба жорий қилган ўн процентли солиқ, гарчи расмий суратда бекор қилинмаган бўлса ҳам, лекин аслида, у ҳокимлик қилган даврда бу солиқ тўпланмади. «Ғалаёнларни текширувчи кенгаш» ўлим жазоси бериш тўғрисида ҳукмлар чиқармай қўйди, фақат штрафлар солиш билан чекланди. Оранский партиясидан чиқиб кетган кишиларнинг ҳаммасига афв умумий берилди деб эълон қилинди. Бироқ оранскийчиларнинг ёки «ватанпарварларнинг» «улар ўзларини шундай деб атадилар) сони фақат шимолдагина эмас (улар бу ерда ҳоким партия бўлиб олган эдилар), балки жанубда, Фландрия ва Брабантнинг энг йирик шаҳарларида ҳам тобора кўпайиб борди.

1576 йил 4 сентябрь кўзғолони. «Гент яраши». Рекезенснинг Нидерландияга ҳокимлик қилиши узоққа бормади. 1576 йил баҳорида у тўсатдан вафот этди. Испан солдатлари тезда ҳар қандай интизомни йўқотдилар ва аҳолини хоҳлаганларича та-

лаб, террор қила бошладилар. Бунга жавобан Нидерландиянинг сиесий пойтахти — Брюсселда кўзғолон кўтарилди. Бу ерда 1576 йил 4 сентябрда оранскийчилар бошчилигидаги маҳаллий шаҳар милицияси Давлат кенгаши аъзоларини қамокқа олди, Давлат кенгаши эса Рекезанс вафотидан кейин мамлакатда олий ҳокимият ҳисобланарди. Энди бу ҳокимият тезда шу Брюсселда тўпланган Бош штатлар қўлига ўтди. Аммо Бош штатлар кескин чоралар кўрмади. Унинг шимолдаги революционер ҳукумат билан музокаралари чўзилиб кетди. Шу пайтда испан армиясида тамомила анархия бошланди. Испаниядан пул ўз вақтида келиб турмас эди. (Нидерландиянинг ўзидан келадиган даромадлар «исёнчиларга» қарши уруш харажатларини аллақачоноқ қоплай олмай қолган эди.) Армияда интизом бутунлай бўшашиб кетди. Испан солдатлари тинч аҳолини талаш ва зўрлаш йўли билангина ўзларига маблағ топадиган бўлиб қолдилар. Айрм талон-тарожлар аста-секин бутун-бутун* шаҳарларни погром қилишга айланиб кетди. Нидерландиянинг иктисодий пойтахти бўлган Антверпен шаҳрига 1576 йил 4 ноябрда испанлар томонидан ана шу тариқада ўт қўйилиб, бу шаҳар таланган эди. Ёнғин ва қирғин вақтида шаҳар халқидан 8 мингга яқин киши ҳалок бўлди. Испанлар бехисоб хазиналарни таладилар. Энди Антверпен савдо-саноат маркази бўлмай қолди. Бундан кейин чет эл конторалари бошқа жойларга — Лондон, Амстердам, Гамбургга кўчирилди.

«Испанлар вахшати» (Нидерландияда 1576 йил 4 ноябрь воқеаси шундай деб аталган эди) натижасида жанубий вилоятлар Шимолий Нидерландия томонига ўтдилар. Брюссель Бош штатларнинг шимолий вилоятлар билан музокаралари Антверпеннинг ҳалок қилиниши билан тезлашиб кетди. 1576 йил 8 ноябрда Гент шаҳрида «Гент яраши» аҳдномасига қўл қўйилди. Бу аҳдномага мувофиқ, Голландия ва Зеландия штатлари билан жанубий вилоятларнинг Бош штатлари испанларга қарши бирликда кураш олиб бориш тўғрисида келишдилар. Аҳднома жанубда католицизмни сақлашни кўзда тутган, аммо шу билан бирга кальвинизмнинг эркинлигини ва шимолда черков мулкларининг давлат ихтиёрига олинганлиги фактини (секуляризацияни) тан олган эди. Бу аҳднома аслида сулҳ тузиш ҳақидаги шунчаки шартнома эмас, балки бутун мамлакатни испанлар зулмидан озод қилиш учун Нидерландиянинг шимолий ва жанубий вилоятларнинг унияси ёки иттифоқи ҳақидаги шартнома эди.

Шимолий ва жанубий вилоятлар ўз кучларини бирлаштирдилар, бу ҳол бир қанча вақт давом этди. Испания бутун Нидерландия устидан контроллик юргизолмай қолди. Филипп II ўз укаси, Лепанто ёнидаги жангда турклар устидан ғалаба қозониб донг чиқарган Дон-Хуан Австрийскийни 1576 йил охирида Нидерландиянинг янги ҳокими қилиб тайинлади, аммо у Нидерландияда ўзини худди душман мамлакатдагидек ҳис қилар эди.

Юш штатлар Дон-Хуан «Гент яр-аши» даги моддаларни қабул қилган тақдирдагина, уни Нидерландиянинг ҳокими деб танишга рози бўлди. Дон-Хуан «Гент-яраши»ни ёлғондан маъқуллаб, гўё бунинг далили учун (1577 йил 12 февралда) «абдий эдикт» деб аталган ҳужжатга қўл қўйди. Дон-Хуан Брюсселга кирди, испан кўшинларини Нидерландиядан олиб кетиш тўғрисида буйруқ берди, аммо орадан бир оз вақт ўтгандан кейин штатлар билан алоқасини узди ва Брюсселни ташлаб чиқиб кетди. Нидерландияга қарши яна уруш бошлаш нияти борлигини деярли яширмади. Намюр қалъасини қўлга олгандан кейин Дон-Хуан Бош штатларга қарши ҳужум бошлаш учун янги кўшин тайёрлай бошлади. 1578 йил январиди Бош штатларнинг кўшинларига зарба беришга муваффақ бўлди. Аммо шу йилнинг октябрида Дон-Хуан ўзидан аввалги ҳоким Рекензенсга ўхшаб тўсатдан вафот этди. Нидерландияликларнинг испан абсолютизмга қарши кураши энди катта муваффақият билан авж олиб кетиши мумкиндай бўлиб кўринарди.

1577—1578 йилларда жанубда синфий курашнинг кескинлашуви. Бироқ жанубий вилоятларнинг шимолий вилоятлар билан олиб борган муносабатиди кўпгина зиддиятлар бор эди. Артуа ва Геннегау деган жануби-ғарбий вилоятларда католицизмга ихлос қўйган ва испан короли ҳокимиятини қайта тиклаш тарафдори бўлган кучли феодал дворянлар бор эди. Бу дворянлар Брюссель Бош штатларининг шимолдаги «исёнчилар» билан битишувидан аввал бошданок норози эдилар. Бир қанча шаҳарларда юқори табақа патрицийларни (савдогарларни) ҳокимиятдан сиқиб чиқарган демократик элементлар Фландрия, Брабант ва Артуанинг ўзида кучайгандан кейин дворянларнинг революцияга душманлиги яна ҳам кучайди. 1577 йил кузда Брюсселда ташкил топган демократик «18 лар комитети» Гент, Ипр, Брюгге, Аррас ва бошқа шаҳарларда худди шунга ўхшаш комитетларнинг майдонга келиши учун ўрнатилди. Расмий жихатдан бу комитетлар испанларнинг ҳужум қилиш эҳтимолига қарши шаҳар истеҳкомлари қуриш ишлари устидан пазорат қилиш учун деб таъсис этилган эди. Амалда эса комитетлар шаҳар бошқармаларининг ишларига аралашардилар камбағалларнинг манфаатларини кўзда тутиб, солиқ сиёсатини ўзгартиришга мажбур эдилар, контрреволюция хомийларини тутиб қамардилар ва хоказо.

Комитетлар хоин Дон-Хуанга қарши қатъий кураш олиб боришни талаб қилдилар, халқни ёппасига қуроллантиришни таклиф этдилар, ҳамда испанлар билан ҳар қандай келишувга қарши қатъий норозилик билдирдилар. Гент шаҳрининг комитети айниқса ғайрат билан ҳаракат қилди. Бу ерда 1577 йил 28 октябрда шаҳар плебей элементларининг маҳаллий дворян контрреволюционерларга қарши кўзғолони рўй берди.

Демократиянинг актив ҳаракатларига жавобан Геннегау, Артуа, шунингдек Фландрия ва Брабант дворянлари 1577 йил

кузида контрреволюцион ҳаракат бошладилар. Бу ҳаракатнинг шiori демократик ташкилотларни тугатиш ва Испания билан тезда сулҳ тузишдан иборат эди. Халқ орасида контрреволюционер-дворянлар «норозилар» (talson*ep!5) деган ғалати ном олдилар. Контрреволюционерлар жануби-ғарбий вилоятларда— Артуа ва Геннегауда кучлироқ эдилар. Улар бу ерда демократик ҳаракатни бостира олдилар. Фландрия ва Брабаитда аксинча контрреволюцион кучлар мағлубиятга учради. Шаҳар демократик элементлари бу вилоятларда маҳаллий феодалларга қарши рўй бераётган деҳқонлар ҳаракатига қисман таяна олдилар. Фландрия билан Брабант деҳқонлари 1577 йилнинг кузи ва қишида ҳамда 1578 йилда кўп жойларда қўлларига қурол олиб «норозилар»га қарши чиқдилар, уларнинг қўрғонларини ва истехкомли уйларини штурм қилдилар, маҳаллий католик монастырларига ҳужум қилиб, уларни вайрон қилдилар. Бу вилоятларнинг деҳқонлари аниқ-равшан испан режимига қарши кайфиятда эдилар.

Вильгельм Оранский ва Бош штатлар «дипломатик», эҳтиёт-корона ва келишувчилик тактикасини ўтказиб, контрреволюцион дворянлар орасидан чиққан «норозилар» билан ҳар қандай қилиб бўлса ҳам битимга келишга интилдилар. Иккинчи томондан, Вильгельм илгаригидек испанларга қарши курашда асосан ташқи кучларга умид боғлаб, бу даврда айниқса француз феодаллари ва уларнинг ёлланма қўшинларига! ишонган эди. Француз феодаллари ва уларнинг ёлланма қўшинлари эса Нидерландияга шахзода Оранскийнинг иттифоқчилари сифатида келиб, аслида революциянинг испанлар устидан ғалаба қозонишига ёрдам бериш у ёқда турсин, балки Францияга эиг яқин турган вилоятлардаги деҳқонларни (қисман шаҳарликларни ҳам) муттасил талаб ва уларга зўравонлик ўтказиб, аҳоли ўртасида революцияни очикдан-очик обрўсизлантирдилар. Бу эса оқибат натижада ана шу вилоятларда испанларга мойиллик кайфиятининг кучайишига ёрдам берди. Артуа ва Геннегау деҳқонлари «иттифоқчи» француз феодаллари улар учун испанларга нисбатан енгилроқ эмас, балки оғирроқ деган маънода сиёсий хулоса чиқардилар. Ана шундай мураккаб вазиятда 1579 йил бошларида жануби-ғарбдаги дворянлар ўз контрреволюцион тўнтаришларини ясаб, очикдан-очик абсолютистик Испания томонига ўта олдилар.

Жанубий вилоятларнинг революциядан юз ўгириши. Аррас ва Утрехт униялари. Артуа ва Геннегау вилоятларидаги дворянлар 1579 йил 6 январда Аррас шаҳрида вилоят штатларининг бирлашган съездига тўпланди, бу съездда дворянлар Аррас унияси номи билан алоҳида битим ишлаб чиқдилар. Унияда «қонуний ҳукмдор» Филипп II билан келишилсин, дейилган эди. Нидерландиянинг янги ҳокими Александр Фарнезе Пармский (Маргарита Пармскаянинг ўғли) бир қанча ён беришларга қўниб, 1579 йил 17 майда унияни тасдиқлади. У вилоятларда

қўшиларни олиб чиқиб кетишга, аввалги эркинликларни ва вилоятларнинг имтиёзларини яна тиклашга, энг муҳим мансабларга маҳаллий кишилардан тайинлашга ваъда берди. Бундай ён беришларни Мадриднинг разиллиги билан қилган Александр Пармский юқори табақа синфларни, шу жумладан, Фландрия билан Брабант буржуазиясини ҳам аста-секин ўз томонига жалб қилишни кўзда тутган эди. Бу провинцияларнинг бой синфлари демократик ҳаракатдан жуда қўрқаётганлигини ва комитетларнинг контроллиги уларга ғоят малол келишини билганлигидан, у шу юқори табақа синфларнинг мададига батамом умид боғлар эди. Иккинчи томондан, Фландрия билан Брабант буржуазиясининг ўз конкурентлари бўлган шимолий-шаҳарларга, айниқса Антверпен тор-мор қилингандан кейин жаҳон бозорида унинг ўрнини эгаллаган Амстердамга ҳасад қилиши ҳеч кимга сир эмас эди.

Шимолий вилоятлар жанубий вилоятларда юз берган силжишларни эътибор билан кузатиб бордилар ва улардан ўзларига тегишли хулосалар чиқариб олдилар. Жанубдаги реакция дворянларнинг испан ноиб билан тил бириктиришлари тамом бўлишини кутиб ўтирмасдан шимолий вилоятлар 1579 йил 23 январда ўз битимини ишлаб чиқди. Бу битим Утрехт унияси деб ном олди (шимолий вилоятлар вакилларининг съезди Утрехт шаҳрида бўлган эди). Утрехт унияси шимолий вилоятларнинг иттифоқи «абдий» бузилмас иттифоқ деб декларация чиқарди. У бирлашган вилоятларнинг ҳаммаси учун умумий танга (монета), узунлик ва вазнлик ўлчовларининг бир хил системасини, умумий ҳарбий ва ташқи сиёсат ўрнатди. Утрехт унияси янги федерацияга кирган вилоятлар вакилларидан иборат Бош штатларни олий орган деб белгилади. Дастлаб беш вилоятнинг, яъни: Голландия, Зеландия, Утрехт, Гильдерн ва Фрисландиянинг вакиллари унияга қўл қўйдилар. Бундан кейин Гронненген ва Овериссель келиб қўшилди. Фландрия билан Брабантнинг баъзи бир йирик шаҳарлари — Гент, Ипр, Брюгге, Антверпен^ Брюссель, Бреда унияга қўшилдилар.

Утрехт унияси иккиланиброқ Филипп II Испанскийнинг олий ҳокимиятини расмий равишда сақлаб келди. Бироқ иккиланиш ўзоққа бормади: иккиланишга тез орада хотима берилди. 1581 йилда Дельфт шаҳрида тўпланган Бош штатларнинг қарори билан. Филипп II «ўз фуқароларининг манфаатларини менсимай иш кўрувчи мустабид» сифатида ағдариб ташланди. Шимолий Нидерландия, гарчи махсус равишда республика деб зўлон қилинмаган бўлса ҳам, аслида у республикага айланган эди.

Вильгельм Оранскийнинг ҳалокати. Филипп II 1580 йилда бошлаб Вильгельм Оранскийни қонундан ташқари деб эълон қилди. Оранскийни ўлдириб унинг бошини олиб келган қотилга 25 минг крон мукофот ваъда қилинди. Филипп II нинг мақсади 1584 йил 10 июнда амалга ошди. Бургуниялик Бартоломео-Жерар деган киши ўзини француз хонадонининг штатларга

юборган элчиси килиб кўрсатиб, шахзоданинг саройига сукулиб кирди ва уни ўз кабинетида тўппонча билан отиб ўлдирди. Жерарни кийнаб сўроқ қилинганда, у испан королининг агентлари томонидан юборилганлигига иқроф бўлган.

Шимолий Нидерландиянинг мустақиллик учун уруши. Вильгельм Оранскийнинг ўлими ёш, ҳали етарли даражада мустақамланиб етмаган давлатга жиддий зарба бўлиб тушди. 80- йилларнинг бошлари Голландия (янги давлатни унинг энг етакчи вилоятининг номи билан расмий равишда шундай деб аташ бошлаган эдилар) учун жуда оғир бир пайт эди. Александр Пармский 1581 йилда хужумга ўтди ва Фландрия билан Брабантнинг катта қисмини ўзига бўйсундирди. 1584 йилда у Брюгге ва Гент шаҳарларини, 1585 йилда Брюссель ва Антверпенни олди. Бош штатлар инглизлардан ҳарбий ёрдам олишга мажбур бўлди. 1585 йилда Нидерландияга королева Елизаветапинг ноиб, унинг фаворити граф Лейстер 7600 кишилик кўшинлар отрядига бошлик бўлиб келди. Аммо Лейстер ўзини Нидерландияда худди забт қилинган мамлакатдагидай тутди ва тезда ҳаманинг нафратига учради. 1586 йилда ўз кўшинлари билан биргаликда Нидерландиядан чиқиб кетишга мажбур бўлди. Нидерландия эса барча кийинчиликларга карамай, ўз кучлари билан курашни давом эттираётган эди.

Бироқ Испаниянинг муваффақиятлари узокка чўзилмади. Филипп II нинг молиявий ахволи чаток бўлганлиги Нидерландиянинг шимолида испанларнинг уруш ҳаракатларини янада кеигайтиришга халақит берди. Иккинчи томондан, испанлар шимолга томон силжиб борган сари Бош штатлар испанларга тобора каттиқроқ қаршилик кўрсатдилар. Ёлдирилган Вильгельм Оранскийнинг ўғли Мориц Оранский ғайратли ва талантли саркарда бўлиб чиқди. У Нидерландиянинг ҳарбий кучларини қайтадан ташкил қилиб, ўз кўшинларининг машкига ва қайта қуролланишига (ўксочар қуролларни яхшилаш, дала тўпларини ишлаши, пиёда колонналарни жойлаштириш, манёврлар қилиш ва ҳоказоларга) катта эътибор берди. Тезда унинг ўзи шарқий районларда Александр Пармскийга қарши хужумга ўтди. «Енгилмас армада»нинг 1588 йилги юришининг муваффақиятсиз бўлиб чиқиши натижасида испанлар Нидерландиядаги уруш ҳаракатларини батамом сусайтиришга мажбур бўлдилар. 1592 йилда герцог Пармский ўлгандан кейин Мориц Фландрия билан Брабантнинг шимолий қисмида, шунингдек, шарқий вилоятларнинг бошқа жойларида ҳам анчагина «рларни қўлга киритди. Голландия денгизчилари Ҳиндистон ва Индонезиядаги португал-испан мустамлакаларига кириб кела бошладилар. Испаниянинг Голландия билан кураши океанларга кўчирилди.

Кўлга киритилган ҳарбий ютуқларга ва Англия билан Франциянинг (бу ерда Вильгельм Оранскийнинг собиқ иттифоқчиси

Генрих IV Бурбон король бўлиб олган эди) дипломатик ёрдамига таяниб, Бош штатлар 1609 йилда Испания билан 12 йил муддатга яраш шартнома маси тузди. Бу шартномага мувофиқ Испания Шимолий Нидерландиянинг мустақиллигини амалда тан олиб, фақат Жанубий Нидерландияни (ёки испан Нидерландияни)гина ўзига қолдирди. Шу билан бирга Голландиянинг қаттиқ қисташига кўра Шельда дарёсининг денгизга қўшилган жойи ташки савдо кемалари учун ёпиб қўйилди, бу билан Амстердамнинг эски рақиби бўлган Антверпен шаҳрига сўнгги зарба берилди. 1621 йилда Испания Голландия билан урушни яна бошлаб юборди. Аммо бу уруш XVII аср бошларида юз берган аҳволни ўзгартмади. 1648 йилги Вестфаль конгрессида Испания шимолий Бирлашган вилоятларнинг мустақиллигини батамом эътироф қилди.

Нидерландия революциясининг тарихий аҳамияти ва характери. XVI асрдаги Нидерландия революцияси катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Бу революция миллий-озодлик кураши байроғи остида нисбатан кичик бир территорияда авж олган бўлса-да, лекин у Европа миқёсида биринчи марта ғалаба қилган буржуа революцияси эди. Революция натижасида янги буржуа давлати — Бирлашган вилоятлар республикаси ёки Голландия республикаси ташкил топди, аммо бу республика монархиянинг баъзи бир атрибутларидан холи эмас эди, биз бунини хали қуйида кўраимиз.

Революция жараёнида унда кенг аҳоли оммаси — дехқонлар ва айниқса шаҳарларнинг плебей элементлари актив қатнашдилар. Бироқ абсолютизм ва феодализм билан курашда раҳбарлик роли ҳамма вақт буржуазия қўлида бўлиб келди, буржуазия эса бу курашда буржуалашган дворян вакиллари билан биргаликда ҳаракат қилди. Халқ оммасининг — ўзларининг тор синфий манфаатларига путур етказиши мумкин бўлган майда шаҳарликлар ва дехқонларнинг активлашиб кетишидан қўрққан буржуазия ва дворянлар шу халқ оммасининг революцион гайратидан етарлича фойдаланмадилар. Шу сабабдан буржуа революциясининг натижалари жуда ҳам чекланган бўлиб чиқди. Нидерландия революцияси ҳокимиятни буржуазия қўлига топшириб, мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида унинг тўла ҳукмронлик қилишини таъмин этди. Нидерландия революцияси Нидерландия буржуа жамиятининг таракқиётини бўғиб турган феодал-абсолют кишанларидан уни озод қилди, католик реакциясига зарба берди, черков мулкларини секуляризация қилди ва мамлакатда диний эркинлик ўрнатди. Революция натижасида Нидерландия миллий мустақиллик олди. Бироқ Шимолнинг бир ўзигина озод қилинди. Жануб эса Испания ҳукмронлиги остида қолди. Нидерландиянинг сиёсий тузуми хатто буржуа маънодаги демократлашган мамлакат ҳам бўлмадан қолди.

Голландиянинг Бош ва провинция штатлари ҳам, ва бошқа Бирлашган провинциялар штатлари ҳам бир ховуч бойларнинг манфаатларини — савдо (мануфактура буржуазияси, молия) судхўр буржуазиянинг ва у билан боғланган юкори табақа дворянларнинг манфаатларини акс эттирар эди; Янги буржуадворянлар давлатида меҳнаткаш халқ оммаси идора органларига кириб ишлай олмаганидек, вакиллик муассасаларига ҳам уларнинг кириши учун йўл батамом берк эди. Нидерландия революцияси помещикларнинг сеньорлик ҳуқуқларини бекор қилмади. Буржуа-демократик революциясининг асосий вазифасини бажармади, яъни феодализмни охиригача тозаламади.

ХИЛУ БО В

XVII АСРДА ГОЛЛАНДИЯ

XVII асрда Голландиянинг иктисодий тараққиёти. Голландия мамлакатнинг иктисодий ривожланишига тўсиқ бўлиб турган испан абсолютизми зулмини ағдариб ташлаб, ўз халқ хўжалигининг барча соҳаларида катта ютуқларга эришди. Маркс «Капитал»нинг I томида: Голландия — XVII асрнинг намунали капиталистик мамлакати эди, деб характерлаган эди. Голландиянинг мовут, ипак ва полотно ишлаб чиқарадиган мануфактуралари жуда ҳам тараққий қилган эди. Амстердам, Роттердам, Лейден, Утрехт ва Хаарлем бундай саноатнинг асосий марказлари эди. Шунингдек, Амстердам бриллиантларга жило бериш, оптика асбоблари, босмаҳоналар ва бўёқчилик корхоналари билан ҳам донг чиқарган эди. Жуда кўп ҳунармандлар ва мануфактура ишчилари протестантлик учун диний таъкибга учрагандан кейин испан Нидерландиясидан, қисман Франциядан Голландияга кўчиб келган эди.

Голландия XVII асрда савдо-сотик билан шуғулланадиган мамлакат сифатида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Порт шаҳри бўлган Амстердам Антверпендан ўтиб кетди. XVII аср бошларида Амстердамда 100 мингдан ортиқ аҳоли яшарди. Унинг гаванида ҳар куни 2 мингга яқин кема турар эди. У хинд товарларининг (айниқса зираворларнинг) асосий бозори, дон, балиқ ва ёғоч савдосининг, шунингдек мўйна савдосининг маркази эди. У аввалгича кемасозликнинг энг муҳим маркази бўлиб қолаверди. Голландиянинг жуда катта савдо флоти (30 мингдан кўпроқ денгиз кемаси) уни жаҳон бозорининг даллоли қилиб қўйди. XVII аср ўрталаригача Голландия кемалари жаҳон мустамлакачилик савдосининг катта қисмига хизмат қилиб келди. Ҳатто Англияга қарашли мустамлакалардан олиб келинадиган товарлар ҳам Голландия кемаларида ташилар эди. Голландия Европадаги жуда яқин мамлакатлар — Англия, Франция, Германия ва Скандинавия мамлакатлари билан олиб борилган

XVII асрда Голландия

савдодан ташқари Ост-Индия ва Вест-Индия билан, Россия ва Балтика мамлакатлари билан, Левант ва Туркия билан мунтазам суратда савдо-сотик ишлари олиб борарди. Голландия банк ишларининг маркази эди. 1609 йилда таъсис этилган Амстердам миллий банки Европанинг капиталистик типдаги биринчи банки бўлиб, унинг таъсири Голландиядан ташқарига ҳам ёйилган эди. Узоқ вақтгача у Европада бирдан-бир банк бўлиб келди. Унинг асосий капитали 1648 йилда 300 миллион олтин гульденни ташкил этарди. Фақат 1694 йилга келиб Лондонда Амстердам банкига ўхшаш Англия миллий банки таъсис этилди. XVII асрда Голландия энг йирик мустамлакачи давлат бўлиб олди. XVI аср охиридаёқ Голландия Испания билан олиб борган уруш давомида Ҳиндистонга кириб борди. Голланд савдогарларининг биринчи йирик савдо экспедицияси 1597 йилда Ҳин-

дистонга сафар қилган эди. Инглиз Ост-Индия компанияси (бу компаниягатахминан 1600 йилда асос солинган эди) билан деярли бир вақтда, яъни 1602 йилда Бирлашган Ост-Индия компанияси тузилган эди. Голландия Ост-Индия компанияси Хинд ва Улуғ (Тинч) океанларда монопол савдо ҳуқуқларидан фойдаланар эди.

Зиравор ўсимликларга жуда бой бўлган Зонд ва Молукка оролларини эксплуатация қилишга компания алоҳида эътибор берарди. Компаниянинг фойдалари жуда кўпайиб, бир неча юз процентга етди. Голландлар тропик Индонезиянинг бойликларини йирткичларча эксплуатация қилиб, унинг ерли халқини қулларга айлантирар эдилар, ороллардаги «ортикча аҳолини» шафқатсизлик билан қириб ташлардилар, мустамлакалардан ташиладиган маҳсулотларнинг нархини пастга туширмаслик учун ғоят қимматли бўлган бундай маҳсулотларни куйдириб юборардилар. «Голландиянинг мустамлака хўжалиги тарихи... хоинлик, сотқинлик, қотиллик ва ифлосликларнинг мисли қўрилмаган манзарасини тасвирлаб беради... Голландлар,— деб ёзган эди Маркс Голландиянинг мустамлакачилик сиёсати тўғрисида,— ўзлари қадам қўйган ҳамма ерни вайрон қилдилар ва ҳамма ерда одам уруғини қуритдилар»¹.

Голландлар Шарқдаги мустамлакалардан ташқари яна Ғарбда ҳам кўпдан-кўп мустамлакалар барпо этдилар. 1621 йилда улар Вест-Индия компаниясини барпо қилдилар. XVII аср бошларида голландлар Шимолий Американинг шарқий қирғоғидаги ерларни босиб олиб, унга Янги Голландия ва ундаги шаҳарга Янги Амстердам деб ном бердилар (кейинчалик инглизлар Янги Амстердамни Янги Йорк— Нью-Йорк деб ўзгартирдилар).

1648 йилда голландлар Африканинг жанубий қисмидан португалларни сиқиб чиқардилар, бу билан Кап ери деб ном олган янги мустамлакага асос солинди.

XVII асрда Голландиянинг сиёсий тузumi. Бирлашган вилоятлар ёки республика Кўшма штатлари XVII асрда ҳам федерал давлат бўлиб, бу давлатда гегемонлик иқтисодий жиҳатдан энг тараккий қилган Голландия қўлида эди. Бутун- давлат харажатларининг 57 процентини Голландия коплар эди. Бирлашган вилоятларнинг ҳар иккала пойтахти — сиёсий пойтахти Гаага ва иқтисодий пойтахти Амстердам Голландияда эди. Янги давлатнинг идора усули ярим монархистлик, ярим республикачилик характерида эди. Бош штатлар давлатнинг олий органи ҳисобланарди. Бундан ташқари директива берувчи доимий орган сифатида 1584 йилдан бошлаб Давлат кенгаши ишга тушди, бунга айрим вилоятларнинг вакиллари ҳам кирган эди. Аммо бундай республика-федератив муассасалар билан бир қаторда штат гальтер деган мансаб ҳам бор эди, бу мансаб Оранс-

кийлар хонадонита мерос бўлиб қолди. Бу мансаб Вильгельм I Оранскийнинг ўғли Морицдан (1625 йилда вафот этгандан кейин) укаси Фридрих Генрихга, сўнгра Генрихнинг ўғли Вильгельм II га ва ҳоказоларга мерос бўлиб ўтди.

Штатгальтер Давлат кенгашида раислик қилар, мамлакатдаги ҳарбий ҳокимият амалда унга қарарди, чунки штатгальтер одатда бош кўмондон бўларди. Давлат кенгаши раисининг ўринбосари буюк пенсионарий бўлиб, у ўз лавозимида ташқи ишлар, молия ва ички ишлар министрларининг вазифаларини бирлаштирарди. Юксак вазифаларнинг ана шу тарзда бир шахсда тўпланганлиги, шунингдек жуда йирик голланд буржуазияси билан (пенсионарийлар одатда шулар орасидан келиб чиқарди) бевосита савдо-сотик алоқалари туфайли бу лавозим айниқса муҳим аҳамият касб этарди. Оқибат натижада штатгальтер ва буюк пенсионарий республикада юқори ҳокимиятни ўзаро бўлишиб олишган, бамисоли мамлакатда ҳукмронлик қилувчи икки синф блокени шахсан акс эттириб туришарди. Бу икки синф бир томондан буржуазия ва иккинчи томондан, энг йирик савдо-саноат ҳамда банк-судхўрлик буржуазияси билан боғланган ерга эгаллик қилувчи дворянлардан иборат эди. Аслида давлатда гегемония худди ана шу йирик буржуазия қўлида бўлиб, унинг таъсири республиканинг бош ва етакчи вилояти — Голландия штатида айниқса кучли эди.

Янги буржуазия давлатида халқ оммасининг бошқаришда иштирок этишдан амалда четлаштириб қўйилганлиги аҳоли кўпчилигининг сайлов ҳуқуқларидан маҳрум этилганлиги билан исботланади. XVII асрнинг бошларида Голландия республикасидаги 1200000 кишидан фақат бир неча минг кишигина штатлар йиғилишига депутатлар сайлаш ҳуқуқига эга эди.

XVII асрнинг биринчи ярмида Голландияда социал ва сиёсий қураш. Республика XVII асрда иқтисодий жиҳатдан ғоят юксалган бўлса ҳам, Голландия республикаси меҳнаткаш аҳолисининг катта қисми сиёсий жиҳатдан ҳуқуқсизгина бўлиб қолмай, балки ғалаба қозонган буржуазия синфи томонидан қаттиқ эксплуатация ҳам қилинарди. Катта ва хилма-хил солиқлар (улар орасида кўпдан-кўп билвосита солиқлар — акцизлар айниқса оғир эди), энг зарур маҳсулотлар нархининг қимматлиги ҳамда мануфактура ишчилари реал иш хақи даражасининг пастлиги меҳнаткашларнинг кенг табақаларини деярли чидаб бўлмайдиган турмуш шароитига солиб қўйган эди. Маркс «Капитал»да ёзганидек, «голландиялик халқ оммаси 1648 йилдаёқ Европанинг бутун қолган қисмидаги ҳамма халқ оммасига қараганда камбағалроқ бўлиб, ҳаддан ташқари меҳнатдан кўпроқ азоб чекар ва қаттикроқ жабр-зулм кўрар эди»¹.

Бу шароитлар оқибат натижада шиддатли синфий қураш келтириб чиқарди.

¹ Н. Маркс, «Капитал», 1-том, Уздавнашр, 1955 йил, 883-бет.

¹ К. Маркс. Капитал, 1-том, Уздавнашр, 1955 йил, 813-бет.

Амстердамда 1618 ва 1638 йилларда мовут саноати ишчиларининг катта чиқишлари бўлди. Мовут саноатида, шунингдек сзаноатнинг бошқа тармоқларидаги ишчиларнинг ғалаёнлари XVII асрнинг қирқинчи йилларида Лейденда ҳам рўй берди. Кўпинча шаҳарларнинг плебей оммалари ҳукмрон синфларнинг вакиллари бир-бирлари билан олиб бораётган сиёсий курашга тортилиб қолардилар. Оранскийлар хонадонидан чиққан штат-гальтерлар, билан буюк пенсионарийлар ўртасида доимо тўқнашувлар бўлиб турарди. Мориц Оранский кучайиб кетган пенсионарий Ольденбарневельдега қарши курашда ўз агентлари орқали аҳолининг демократик қатламларини демагогик йўл билан ўз тарафига оғдириб олишга интилди. Амстердам, Гаага, Лейден ва бошқа шаҳарларнинг камбағалларидан жуда катта қисмини ташкил қилувчи ўз тарафдорларининг намоишига таяниб Мориц шунга эриша олдики, Ольденбарневельде 1619 йилда ўлимга ҳукм қилинди ва қатл этилди. Вильгельм II 1650 йилда демагогик усуллардан фойдаланиб, давлат тўнтариши ясашга уриниб кўрди, бундан мақсад Голландияда тўла монархия ўрнатишдан иборат эди. Вильгельм II голланд штатларининг атоқли депутатларидан 6 кишини қамокка олди. Аммо давлат тўнтариши муваффақиятсиз чиқди. Иирик буржуазия ҳокимиятга маҳкам ёпишиб олган эди. Испания билан урушнинг (1648 йилги сулҳдан кейин) тўхтатилганидан фойдаланиб, буржуазия штатгальтернинг ҳарбий ваколатларини қисқартира олди. Кўп ўтмай, Вильгельм II нинг вафот этиши (ўша 1650 йилда) ва унинг вориси Вильгельм III нинг жуда ёш эканлиги плутократик олигархияга, оранскийчилар партиясининг ҳар қандай демагогиясига қарамай, давлат ҳокимиятини тўла қўлга олишларига имкон берди, оранскийчилар эса аслида халқ оммаси аҳолини бирор даража жиддий яхшиланишини хаёлларига ҳам келтирмаган эдилар, албатта.

Голландия маданияти. Феодал-абсолют тузумнинг энг кўпол формаларидан олдинроқ ҳалок бўлган бой савдо-саноат мамлакатиди, яъни XVII аср Голландиясида буржуазия маданияти барқ уриб гуллади. Голландия китоб нашр қилиш ишларида йирик марказга айланди. Абсолют идора усули ҳукм сурган мамлакатларга қараганда Голландияда бир қадар эркинликка йўл қўйилганлиги сабабли бу мамлакатга ҳар томондан сиёсий эмигрантлар кўплаб оқиб келардилар. Бошқа мамлакатларда босиб чиқариш мумкин бўлмаган илмий-фалсафий ва сиёсий адабиётлар шу ерда нашр қилинди. Голландия олий таълимга кўплаб маблағ сарф қила олар эди. Испанларга қарши қаҳрамонона курашгани учун Лейден шаҳрига мукофот тарикасида 1575 йилда очиб берилган университет Европадаги энг яхши университетлардан бирига айланди. Университетнинг жуда бой кутубхонаси бор эди. Лейден университети физика ва математикани тараққий қилдиришда кўп ишлар қилди. Бир қанча йирик

голланд ёзувчилари, файласуфлари, олимлари, шунингдек расомлари ва санъатнинг бошқа вакиллари XVII асрда Европада ғоят машҳур бўлиб кетишди.

Голланд олими, файласуфи ва тарихчиси Гуго Гроций (1583—1645) давлат табиий ҳуқукдан ва ижтимоий шартномадан келиб чиққан деган таълимотни ривожлантирган энг йирик ёзувчи, халқаро ҳуқуқ фанининг асосчиси ва буржуа давлатининг назарийчиси эди. Гроцийнинг энг муҳим илмий-сиёсий асарлари иккита юридик трактатдан — «Денгизлар эркинлиги тўғрисида» ҳамда «Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида» деган трактатлардан иборат бўлиб, уларда автор, бир томондан, ўз даври учун илғор бўлган ғояни, яъни давлат ҳокимнинг халқ билан шартнома тузиш йўли билан келиб чиқиши ҳақидаги ғояни ривожлантирган бўлса, иккинчи томондан, ўша даврда ҳар иккала ярим шарнинг денгизлари ва океанлари бўйлаб ясланиб ётган Голландия -мустамлака ва савдо экспансияси «хуқуқини» очикдан-очик ҳимоя қилган эди. Голландияда машҳур файласуф Барух-Бенедикт Спиноза (1632—1677) яшади. «Илохий-сиёсий трактат» ҳамда «Геометрик усулда қараб чиқилган этика» деган асарларида Спиноза фалсафани, ҳали қисман диний форма қобиғида бўлса ҳам, ҳар ҳолда асосан материалистик концепциясини берди. Спиноза, шунингдек, таврот текстининг илк танқидчилари — рационалистларидан бири ҳам эди.

XVII асрда Голландияда тасвирий санъат таркиб топди ва каттагина муваффақиятларга эришди. Бу иш билан кўпгина хилма-хил расомлар: портретчилар, пейзажчилар, жанрчилар ва ҳоказолар шуғулланди. Голландия мактаби учун реалистик тенденциялар, бўёқларнинг ифодали бўлиши, кундалик турмушга ва атрофдаги табиатга қизиқиш характерли бўлиб, голланд расомлари содда ва оддий усулда ўзига хос гўзалликни тараннум эта олдилар. Портрет ва жанрли тасвирий санъатда кўплаб иоёб асарлар яратган, «нур ва соя мўъжизакори», атоқли реалист, ўз асарларидан халқ типларини меҳр билан тасвирлаган расом Рембрандт ван Рейн (1606—1669) жаҳонга машҳур бўлди. Рембрандт асарлари Европадаги барча энг йирик музейларга тарқалгандир. Унинг кўпгина картиналари Совет Иттифоқининг картина галерияларида ҳам намоиш қилинмоқда.

1630—1640 йилларга оид илк даврда яратилган «Анатомия дарси», «Саския портрети» (унинг хотини) ҳамда «Тунги дозор», 1650—1660 йилларга оид сўнгги даврда яратилган «Юлий Цивилис фитнаси» (батавлар кўзғолони) ҳамда «Дарбадар ўғилнинг қайтиши» (1668—1669 йиллар) деб аталувчи Рембрандтнинг қаламига мансуб картиналар айниқса машҳурдир. Санъаткорнинг мураккаб рухий фожиаси ниҳоятда яққол акс эттирилган кўплаб автопортретлар Рембрандт психологизми учун характерлидир.

XVI асрнинг охири — XVII асрнинг биринчи ярмида Испания Нидерландияси. Испанлар забт қилган Жанубий Нидерландияга алоҳида ҳоким — эрц-герцог Альберт Габсбург (Филипп II нинг куёви) тайинланган; бўлса ҳам у Испаниянинг вилояти ҳолатида қолаверди. Альберт 1596—1621 йилларда ҳукмронлик қилди, аммо 1616 йилдаёқ Испания Нидерландиясининг аҳолиси испан короли Филипп III га қасамёд қилишга мажбур бўлди ва шу тарзда унинг Испанияга бўйсунуши Альберт вафотидан илгарик расмий жиҳатдан ҳам тўла амалга оширилган эди. Голландия республикасига зид ўлароқ, Испания Нидерландияси иктисодий жиҳатдан сустроқ ривожланди. Унинг саноат жиҳатдан ривожланишига Испания сиёсати тўсик бўлиб турган эди. Испания сиёсати Фландрия ва Брабант саноатчилари ҳамда савдогарлари учун бир қанча таъқиқлар белгилаган эди (Испания мустамлакалари билан, айна вақтда яна Испанияга қарши 1621 йилдан бошлаб уруш ҳолатида бўлган Голландия билан савдо қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эдилар). Эски саноат марказлари бўлган, бир вақтлар бутун Европада донг таратган ва ҳатто Европадан ташқарида ҳам машҳур бўлган Фландрия билан Брабант энди Голландия, Шимолий Франция, Англияга биринчиликни узил-кесил топшириб қўйган эди. Саноат цех доирасида ўралашиб қолди. Шаҳарлар илгариги сиёсий таъсирдан маҳрум бўлди. Жамиятда феодал дворянлар ҳамда ўз имтиёзлари ва таъсирини сақлаб қолган католик черкови ҳукмронлик мавқеини эгаллади. Испания ҳукумати учун стратегик жиҳатдан ғоят муҳим харбий плацдарм бўлган Испания Нидерландияси доимо испан гарнизонлари билан тўлиб-тошиб ётарди. Голландия билан, шунингдек, Уттиз йиллик уруш вақтида Франция билан олиб борилган уруш натижаеида Жанубий Нидерландия харбий ҳаракатларнинг энг муҳим майдонларидан бирига айланди, бу эса шундоқ ҳам қашшоқ бўлиб қолган мамлакатни янада кўпроқ вайрон қилди.

XVII асрда фламанд санъати. XVI асрнинг охири ва XVII асрда Испания Нидерландияси бир қанча ноқулай иктисодий ва сиёсий вазиятга тушиб қолганига қарамай, мамлакатда маданият анча ривожланиб, бу нарса аввало фламанд тасвирий санъатида акс этди. Испания Нидерландияси шаҳарлар мамлакатни бўлиб қолаверди; унинг Испания билан. Габсбурглар Австриясига қарашли ерлар билан ва Италия билан савдо алоқалари муайян даражада аҳамиятини сақлаб қолди. Айна вақтда дунёвий ва руҳоний феодалларнинг ҳукмрон синфи расомларга уларнинг санъат асарлари учун кўплаб заказлар берарди. XVII асрнинг биринчи ярмидаги фламанд бадий санъати учун икки ном айниқса характерлидир. Булар Питер Пауль Рубенс (1577—1640) ва унинг шогирди Антони Ван-Дейк (1599—1641)дир.

Рубенс Антверпен собори учун жуда катта полотнолар — «Крест ўрнатиш» ва «Крестдан олиш» асарларини яратди. Бу

асарлар жуда зўр кудрати билан одамни хайратда қолдиради. Рубенс инсон танасини айниқса зўр меҳр билан тасвирлайди. Баданнинг айрим қисмлари, мускуллар, умуман инсон қомати • — буларнинг ҳаммаси Рубенс картиналарида барқ уриб туради. Кейинчалик Рубенс рассомчиликнинг алоҳида жанрини яратдики, бунда тарихий, реал образлар антик услубда қаҳрамонларни мажозий тарзда тараннум этиш билан қўшилиб кетарди. Рубенс портрет ва айна вақтда пейзаж чизишнинг устаси эди; бир қанча картиналарда у деҳқонлар турмушининг ажойиб манзараларини берди (унинг «Қишлоқ байрами», «Деҳқонлар ракси» ва шунга ўхшаш асарларини айтиб ўтиш кифоядир).

Ван-Дейк жуда мохир портретчи эди. У чизган портретлар чуқур реализми, композициясининг пухталиги, бўёқларининг раволиги ва кучи билан ажралиб туради; портретларда акс эттириладиган шахсларнинг характерлари ҳаққоний берилган. Ван-Дейк ўз умрининг кўп қисмини Англияда ўтказиб, инглиз буржуа революциясидан сал илгари шу ерда вафот этди.

Х Б У Б О Б

XVI АСР ВА XVII АСР БОШЛАРИДА АНГЛИЯ

^ XVI асрда Англиянинг иктисодий ривожланиши. IX^1 асрда Англия территория жиҳатидан кичик бир мамлакат эди. Шотландия ҳали Британия қороллиги составига қўшилмаган эди. Англия ва Ирландиянинг ерлари XVII асрнинг сўнгги ўн йилларига қадар унча кўп эмас эди.) Ирландиядаги жамоа йўлбошилларининг кўпчилиги инглиз қороллининг ҳокимиятини номигагина тан оларди, холос. Англия аҳолисининг сони Франция, Германия ёки Испания аҳолисининг сонидан бир неча марта кам эди. Франциянинг 15 миллион, Германиянинг 20 миллион, Испаниянинг эса 10 миллион аҳолиси бўлгани ҳолда, Англиянинг аҳолиси салкам 3 адиллион эди. XVII асрнинг бошларида Англия аҳолиси 1603 йилда Англия билан бирлашган Шотландияни ҳисобга олматанда, 4 миллион кишига етди.

XVI асрда Англияни шаҳарлар мамлақати деб бўлмас эди, ундаги аҳолининг кўпчилиги қишлоқларда яшарди, ҳатто XVI асрнинг охирида шаҳарларда аҳолининг кўпи билан бешдан бир қиомигина яшарди (XVI асрнинг бошида эса шаҳар аҳолиси мамлакат бутун аҳолисининг фақат 10 процентини ташкил қиларди. Бу жиҳатдан Англия Нидерландиянинг тамомила акси эди, чунки Нидерландия асосан шаҳарлар мамлақати бўлиб, унда қишлоқ аҳолиси озчиликни ташкил қиларди. •

Аммо Европанинг бир чеккасидаги оролда жойлашган бу мамлакатда XVI асрда хўжаликнинг капиталистик формалари

юят жадал ривожланиб бормокда эди. XVI аср Англиясида капитализм айна бир вақтда халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларида — оаноат, кишлок, хўжалиги, савдо, денгиз кемачилигида ҳам катта муваффақиятлар қозонмоқда эди. XVI аср Англия учун капиталистик мануфактуранинг гуллаб-яшнаган, аграр ўзгариш бошланган, инглиз савдогарлари океанларни кеза бошлаган, дастлабки инглиз мустамлакаларига асос солинган давр эди. Англия халқ хўжалигининг юксалишига ва унинг капиталистик асосда қайта қурилишига умуман олганда иккита тарихий фактор ёрдам берган эди: 1) Буюк географик кашфиётлар; бу кашфиётлар натижасида Англия Эски Дунё билан Янги Дунё ўртасидаги янги жаҳон йўллариининг маркази бўлиб қолган ҳамда ўзининг денгиз мамлакати сифатидаги афзалликларидан фойдаланиш имконига фақат энди эга бўла бошлаган эди ва 2) кейинги ўрта аср олдидаги даврда Англияда феодализмнинг жуда бузулиб кетганлиги — крепостной ҳуқуқининг илк бор тугатилганлиги, мовут саноатининг ривожлана бошлаши, мамлакатнинг сиёсий жиҳатдан жуда тез марказлашиши ва куйи феодал табақалари (рицарлар ва жентрийлар)нинг ташкил топаётган буржуазия билан XIII асрдаёқ яқинлаша бошлаганлигидир.

Капиталистик мануфактуранинг ривожланиши. Мовут саноати XVI асрга келиб Англиянинг «миллий саноати» айланди. Аҳолининг ярмидан кўпроғи шу саноатда банд эди деса бўлади. Мовут тўқиш билан шаҳарлардагина эмас, кишлокларда ҳам кўп шуғуланардилар. Англия короллигининг ҳамма бурчакларида ҳар хил, жумладан, аъло сифатли майин мовут ишлаб чиқарадиган маҳаллий саноат марказлари пайдо бўлди. Чунончи, Шарқий Англияда Норич шаҳри, Йоркширда Бостон шаҳри, ғарбда Престон ва Ланкаширдаги Виган, Урта Англияда Нью-Бери, ғарби-жанубда Эксетер шаҳри ва бошқалар шундай марказлар эди. Бу шаҳарларда XI—XII асрлардаёқ вужудга келган қадимги ҳунармандчилик, гарчи саноат билан цех оаноати муваффақиятли рақобат қилаётган бўлса-да, цех ҳунармандчилиги шаклида ривожланишда давом этаверди. Мовут маҳсулотининг фақат бир қисмигина, унда ҳам озгина қисми, шаҳар ҳунармандчилик цехлари томонидан ишлаб чиқариларди. Мовут саноатининг кўпроқ тарқалган ташкилий формаси эса мануфактура эди. XVI асрдати манбаларда марказлашган йирик мануфактура корхоналарининг характери жуда равшан тасвир қилиб берилган, у (вақтда бир корхонада капиталист учун неча юзлаб ишчи ишлаган. XVI асрнинг 90- йилларида ёзилган бир балладада бундай дейилган: ЧКенг ва узун бир хонада 200 та тўқув дастгоҳи турибди, дастгоҳларда қатор бўлиб 200 киши ишламоқда... бошқа бир хонада 100 аёл жун титмоқда... иккинчи хонада бошқа 100 киз жун йигирмоқда... сўнгра 50 қирқувчи мовут қирқмоқда, уларнинг ёнида 80 бўёқчи ишламоқда...»,

XVI асрда Англия саноати

Аммо XVI асрда Англияда «тарқоқ» мануфактураларнинг сони яна ҳам кўпроқ эди. Қишлоқларда ерсиз ва кам ер деҳқонлар ишни уйга берувчи мовутчи йирик капиталистларнинг буюртмаларини бажарар, жун йигирар ва мовут тўқир эдилар. Яна ўша XVI аср охиридаги манбалардан бирида жуда аниқ қилиб: «Мовутчилар минглаб одамларга иш берар ва бу билан ўзлари жуда бойиб кетар эдилар», дейилади.

Кишлокларда тўкилган мовут одатда дағал, охарланмаган ва бўялмаган бўларди. Кейин уларнинг бир қисми Англия шаҳарларига олиб келиниб ишлов берилар, бир қисми эса ярим фабрикат холида Нидерландияга жўнатилиб, Фландрия ва Брабантда тайёр холга келтирилар эди. Чет элларга чиқариладиган олий нав ва дағал мовут XVI асрнинг 60- йилларида бутун инглиз экспортининг 80 процентдан кўпроғини ташкил қиларди.

XVI асрдаги Англияда саноатнинг бошқа тармоқларидан кончилик — темир, қалайи, қўрғошин, мис қазиб чиқариш хийла ривожланган эди. Руда қуйиш ишлари ҳамиша ошиб борганлиги туфайли, ўрмонлар кесила бериб йўқ бўлиб кетаётганлигидан замондошлар нолий бошлаган эдилар. Усиб бораётган кемасозлик саноати ҳам жуда кўп ёғоч истеъмол қиларди. Нихоят, XVI асрдаги Англияда ишлаб чиқаришнинг ўрта асрларда бўлмаган, асосан, мануфактура типидagi янги турлари: шиша саноати, совун пишириш, порох ясаш, қоғоз ишлаб чиқариш, босмахона иши ва бошқалар тез ривожланиб бормоқда эди. XVI асрда Англияда кўплаб тошқўмир қазиб чиқарила бошлади, бироқ бу қўмрдан уй-жой биноларини иситиш учунгина фойдаланиларди; минерал ёқилғи ёрдамида руда эритишни ҳали билишмаеди.

Ташки савдонинг ривожланиши. Англия ўз саноатининг тараққиёти натижасида жуда кўп товарга эга бўлиб, XVI аср давомида ташки савдо-сотик ишларини кенг қўламда ривожлантириб юборди. Европанинг турли бозорларини, шуниингдек, мустамлакаларни ҳам мовут билан таъминлашни инглиз савдогарлари ўз қўлларига олдилар (холбуки бу вақтгача қитъа билан бўладиган савдо-сотик ишларида немис савдогарлари ва Венеция савдогарлари воситачилик қилар эдилар).

«Денгизнинг нарғаи ёғида» инглизлар олиб борган савдо-сотик ишларининг кенгайишини ва асосан қайси томонларда ривожланганлигини XVI аср давомида бирин-кетин пайдо бўлган итализ савдо компанияларининг тарихи яққол кўрсатиб турибди, авантюрист савдогарларнинг XV асрнинг 70- йилларидаёқ вужудга келган эски компаниясига капиталистик акциячи компаниялар типидa ташкил этилган яғаи компаниялар қўшилди. Булар орасида Москва компанияси катта роль ўйнади; бу компания 1553 йилда Ричард Ченслернинг Москва давлатига қилган саёхати натижасида ташкил этилган эди¹. Бу компанияга кирган инглиз савдогарлари Россия билангина эмас, балки Урта Осиё мамлакатлари — Бухоро, Эрон ҳамда Закавказье мамлакатлари — Арманистон, Озарбайжон ва бошқалар билан ҳам савдо-сотик ишлари олиб борарди. XVI асрнинг 70- ва 80- йилларида Балтика денгизида савдо сотик ишларини олиб бориш учун

¹ Москва компанияси юридик жихатдан 1554 йилда расмийлаштирилган: эди.

Истландия (ёки Остзей) компанияси, Урта денгизда савдо-сотик ишлари олиб бориш учун Турк (ёки Левант) компанияси ташкил юпди. Тахминан шу вақтларда Гвинея компанияси тузилиб, кешшчалик унинг савдо мақсади билан қилган саёхатлари натижасида машхур Ост-Индия компанияси вужудга келди, бу компания 1599—1601 йилларда ташкил топди. Марказий (Вест-Индия) ва Шимолий Америка билан савдо-сотик ишлари олиб бориш учун бир нечасавдо компанияси бор эди. Дастлабки инглиз колониялари XVI аср охирларида барпо қилингандир. Шимолий Америкада Виргиния колонияси барпо қилинди. Вест-Индиядаги Барбадос оролини ва Ост-Индиядаги Сурат шаҳрини Англия XVII асрнинг бошларида босиб олган эди.

Аграр ўзгаришларнинг бошланиши. Ғов тутишлар. XVI асрда келиб Англияда крепостной ҳуқуқ батамом йўқолди; Бир замонлар крепостной бўлган дехқонлар «одатдаги ҳуқуқ бўйича» ёки ўша пайт Англиядаги ибора билан айтганда, «манор одати бўйича» ворис бўлиб ерга эгалик қилувчи дехқонларга ппландилар. Дехқонлар оддий ер эгалари (сизхотагу лепенз) ёки копигольдерлар (сориБаИегз) деб аталардилар, иунки улар уларга берилган ер учун копия (манориаль канцеллрия қароридан нусха)ни ўз қўлларида сақлардилар. Копигольдерлар бир вақтлар битимда кўрсатилган ва қатъий бўлиб қолган одатга мувофиқ лордларга муайян миқдорда ер рентаси тўлашлари лозим эди. Қишлоқда товар-пул муносабатлари ўсиб бораётганбир шароитда бундай «аниқ» ва муайян миқдорда рента тўлаш хийла бадавлат дехқонлар учун жуда фойдали эди. Кўпгина тарихчиларнинг XV асрни Англия тарихида инглиз дехқонлари учун энг омадли давр, уларнинг ўзига хос бир «олтин давр» деб атаганликлари бежиз эмасдир.

Аммо XV аср охирларидан бошлаб инглиз дехқонлари учун катта хавф, ўзларига тегишли ҳайдаладиган ерлардан, шушшгдек жамоат яйловларидан ажраш хавфи туғила бошлади. Нидерландияга чиқариладиган ёки, Англиянинг ўзида саноат ншлаб чиқаришига кетадиган юнг нархларининг ошиб бориши катта ер эгаларининг майда бўлақларга бўлиниб кетган ерларни ўз қўлларига киритиб олишларига ва бу ерларни илгаригидек феодал мулки типидa эмас, балки буржуа типидagi ўз мулкларига айлантиришларига ундади. Шу мақсадда лордлар даставвал Англия шароитида жамоаларга қарашли кўпгина ерларни, яъни ҳар хил ўрмонлар орасидаги ялангликлар, захкаш ерлар ва ҳоказоларни ўз қўлларига киритиб олдилар, бу ерлар шу пайтгача лордлар билан дехқонларнинг қарамоғида эди. Ер эгалари ўзлари босиб олган бу ерларни қозиклар қоқиб, хандақлар қовлаб, дарахтлар ўтказиб ва бошқа ҳар хил ғовлар тутиб тўсиб олардилар. Шунинг учун лордларнинг ннглиз дехқонларини ердан маҳрум этиш ироцессий «ғов тутиш» деб аталди. Ғов тутиш аслида социал-иқтисодий воқеа эди. Ғов тутиш — меҳнаткаш дехқонлар оммасининг йирик ер эга-

лари — лордлар томонидан экспроприация қилиниши, дехқонларни уларнинг асосий ишлаб чиқариш қуроли — ердан маҳрум қилиниши эди. Ғов тутиш, К. Маркс айтганидек, дастлабки жамғарилишнинг энг асосий методларидан бири бўлди.

Дехқонларнинг жамоа. яйловларидан маҳрум қилиниши уларнинг хўжалигига қаттиқ зарба берган ҳамда дехқонларнинг дехқончилиги ва чорвачилиги учун зарур шарт бўлган жамоа яйловларини ўз ичига олувчи бутун қишлоқ жамоа тузумини емирган эди. Аммо лордлар жамоаларга қарашли ерларни босиб олиш билангина кифояланмадилар. Улар дехқонларнинг экин ерларини ҳам тортиб ола бошладилар. Ер эгалари биринчи навбатда қисқа муддат билан ижарага берилган ер участкаларини, яъни помешчикларнинг хўжайинлар домеидан энг майда дехқонларга — лизгольдерларга ижарага берилган ерларни тортиб олдилар. Ниҳоят лордлар дехқонларни уларга мерос қолган чек ерлардан ҳам ҳайдаб чиқара бошладилар. Лордлар тортиб олган далаарни одатда қўй боқйш учун яйловларга айлантирдилар ва катта-катта нарх қўйиб (деҳқонлардан тортиб олинган жамоа яйловлари билан бирликда), йирик ижарадор-фермерларга ижарага берардилар. Баъзан эса хўжалик ишларида омилкор лордларнинг ўзлари йилкичи-сохибкорларга айланардилар, улар ўз ерларида бир неча ўн минглаб қўйларни боқардилар.

Ғов тутишлар натижасида бутун-бутун қишлоқлар тамомила йўқ бўлиб кетарди. Бир неча ўн минглаб дехқон оилалари тирикчилик воситаларидан маҳрум бўлиб, ўз жойларини ташлаб, дайди ва гадоий бўлиб кетишга мажбур бўлар эдилар.

1489 йилдаёқ чиққан парламент статутларидан бирида бундай дейилган эди: «Б-изнинг короллигимизда дехқонларнинг уйлар и ва бутун-бутун қишлоқларнинг бўм-бўш бўлиб қолиши, вайрон қилиниши ва бутунлай бузиб юборилиши туфайли ниҳоятда зўр кулфат кундан-кунга ортиб бормоқда. Азалдан дехқончилик учун фойдаланиб келинган экинзорлар энди яйловларга айлантирилмоқда. Бир вақтлар 200 лаб киши ғалла экиб, дехқончилик қилиб юрган ерларда энди 2—3 та подачи қолган». Томас Мор ўзининг 1516 йилда босилиб чиққан «Утопия» деган асарида истехзо билан: «Сизнинг одатда жуда ювош бўлган қўйларингиз... ҳозир шу қадар еб тўймас ва саркаш бўлиб кетишибтики ҳатто одамларни ҳам еб қўймоқдалар», деган эди.

Ғов тутишларга қарши Тюдорлар қонуни. Тюдорлар ҳукумати (1485—1603) ғов тутишлар оқибатидан кўркиб қолди. Оммавий фақирлик (пауперизм), кашшоқлик, дайдилик адулдор синфларнинг хотиржамлигини хавф остида қолдирди. Мамлакатда хусусий мулкка қарши жиноятлар кўпайди. Дехқонларнинг лендлордларга қарши ғазаб ва нафрати ошмоқда эди. Ғов тутувчиларга қарши турли графикларда тез-тез маҳаллий кўзғолонлар бўла бошлади. Ҳукумат ғов тутишларнинг кенг

с-йилиб кетиши давлат хазинасига ва ҳарбий ишларга ҳам катта зарар келтиришидан хавотир бўлиб қолди. Хонавайрон бўлган дехқонлар солиқ тўлай олмас эдилар. Дехқонлар сонининг камайиши мамлакатнинг лашкар тўплаш ишига ҳам путур етказарди. Ҳукумат юз эллик йилдан ортиқроқ давр ичида (XV аср Охиридан деярли XVII аср ўрталаригача) ғов тутишларга қарши жуда кўп статут ва ордонанслар чиқарди. Генрих VII томонидан 1489 йилда чиқарилган статутда лоақал 20 акрдан¹ ортиқ ери бўлган дехқон усадьбаларида ғов тутиш ва усадьбаларни бузиш таъқиқланган эди. 1516 йилда Генрих VIII чиқарган статутда конверсия, яъни экинзорларни яйловга айлантириш ман қилинган эди. Генрих VIII нинг 1533 йилги қонуни эса, бир мулкдорнинг асрайдиган қўйи 2 минг бошдан ортмасин деб чегаралаб қўйган эди. 1597 йилда королева Елизавета ҳукумати дехқонларнинг бузиб юборилган усадьбаларини тиклаш ва барча ғов тутишларни тўхтатиш ҳақидаги талабларни такрорлаган эди. Ҳукумат ғов тутишларни текшириш учун бир неча марта: 1517, 1548 ва 1607 йилларда ревизия тайинлаган эди. Статутларни бузган айбдорларга штрафлар солинди. Лекин чиқарилган шу қонунларнинг ҳаммаси натижасиз қолди. Тюдорларнинг дворянлар монархияси дехқонларни ердан маҳрум этишларга қарши изчиллик билан кураша олмас эди. Ғов тутишларга қарши чиқарилган статутларни амалга оширишда ҳам етарли даражада ғайрат билан иш қўрилмас эди. Статутларни амалга оширишлари лозим бўлган шерифлар шу ишлар билан шўғулланувчи судьялар ва бошқа ҳамма мансабдорлар деярли ўзлари ер эгалари бўлиб, ғов тутишларни текшириш ишларига ҳар қандай йўллар билан тўсқинлик қилардилар. Йирик лордлар ўз поместьеларида ғов тутиш учун саройдан махсус ижозат олар ва айрим графиклардаги ғов тутишларни текшириш топширилган майдорқ амалдорларни назарларига ҳам илмас эдилар.

Роберт Кет кўзғолони. Ғов тутишлар муносабати билан дехқонлар кўтарган кўзғолонлардан энг каттаси Норфолькдаги Роберт Кет кўзғолони эди. Бу кўзғолон Эдуард VI подшолик қилган даврда, яъни 1549 йил ёзида, Англиянинг шарқидаги саноати ҳийла тараққий қилган графиклардан бири бўлган Норфолькда кўтарилган эди. Бу кўзғолонда, Норфольк дехқонлари билан бирга шарқий графиклардаги, аиникса қўшни Сеффольк графиклигидаги аҳоли ҳам қатнашган эди. Майда Сквайр² Роберт Кет ўз укаси Вильям билан бирликда бу кўзғолонга бошчилик қилди. Кўзғолон июнь ойининг охирида Норфольк жанубида ака-ука Кетлар яшайдиган Уиндэм деган жойда бошланиб, бу ердан шимолга, то Норич шаҳри (Норфольк графиклигининг бош

¹ Акр тахминан 73 гектарга тенг.

² Сквайр — айнан қуролбардор деган сўз, рицарлардан пастроқ турган майда помешчикларни XV—XVI асрларда шундай деб атаганлар.

XVI аср ва XVII аср бошларида Англиядаги деҳқонлар қўзғолони

шаҳри)гача ёйилиб кетган эди. Кет қўзғолони деҳқонларни Норичга қараб олиб борди, улар 10 июлда бу ерга келиб етдилар. Норич шаҳрининг камбағаллари деҳқонларга қўшилдилар. Ҳаммаси бўлиб 20 мингтача қуролли деҳқонлардан иборат бўлган қўзғолончилар шаҳар атрофидаги ўрмон билан қопланган тепаликлардан бирида лагерь қуриб олдилар. Қўзғолончилар Лондонга король номига юборилган талаблар программасини тайёрладилар. 29 моддадан иборат бу программанинг бир қанча моддаларида ғов тутишларни тўхтатиш ва деҳқонларга лордлар жамоалардан тартиб олган яйловлардан фойдаланиш учун тўла ҳуқуқ бе-

риш талаб қилинган: «Биз сўраймизки... манор лордлари жамоа яйловларида пода боқмасалар экан» (11- модда). «Биз сўраймизки... Генрих VII короллик қила бошлаган йилдан бери мировой судьялар, шерифлар ва бошқа амалдорлар томонидан (халқдан яшириб келинган (ғов тутишларга қарши) яхши-яхши қонунлар, статутлар, прокламациялар ва бошқа тадбирлар тиклансин ва амалга оширилсин» (27- модда)¹.

Қўзғолонга қатнашган энг камбағал деҳқонлар томонидан тузилган бошқа бир ҳужжатда улар деҳқонларнинг ер эгаллиги учун зарур шароит йўқлигидан шикоят қилади: «Ерга эгалик қилиш учун бизга берилган мавжуд шароитлар арзимайдиган, қўлларга бериладиган шароитлардир, ерга эгалик қилиш таъмомила лорднинг хоҳиши ва ўзбошимчалигига боғлиқдир...». Лордлар босиб олган жамоа ерларида улар қурган тўсиқларнинг ҳаммасини деҳқонлар бузиб ташламоқчи эдилар: «Биз ҳамма тўсиқларни ер билан яксон қилиб ташлаймиз, хандақ ва зовурларни кўмиб ташлаймиз ва ҳар бир кишига жамоа яйловларидан фойдаланишга имкон берамиз... Биз ҳамма нарсадан эркин, баравар ва тенг фойдаланишни истаймиз».

¹ Шуниси қизиқки, 1549 йил қўзғолони программасининг бир қанча моддалари 1525 йил Германиядаги деҳқонлар урушининг «12 модда»сидаги талабларни айнан деярли такрорлайди. Бу ҳужжат Буюк деҳқонлар уруши мағлубиятга учрагандан кейин шу урушининг Англияга қочиб келган иштирокчилари томонидан бу ерга олиб келинган бўлса керак.

Ҳукумат қўзғолонни бостириш учун кўпчилиги ёлланган немис ва италяяндардан иборат 15 минг кишилик бутун бир армияни юборди. Мунтазам қисмларга қарши уруш олиб боришни билмаган қўзғолончиларни йирик лорд — граф Уорвик қўмондонлиги остидаги ҳукумат қўшинлари тор-мор қилди.

Норич ёнидаги Дюссендейль водийсида жанг 1549 илнинг 27 августидан бўлган эди. Чет эллик ёлланма солдатлар қўзғолончиларни кўплаб кириб ташладилар. Улдирилган деҳқонларнинг сони 3500 га етарди. Асир олинган Роберт ва Вильям Кет осиб ўлдирилди. Қўзғолон қатнашчиларидан жазолаб улдирилганларнинг сони 300 дан ортик эди.

„••«...!»
 Ердан маҳрум қилинган халқ оmmasига қарши чиқарилган қонли қонун. Тюдорлар ҳукумати деҳқонларнинг қўзғолонларидеи шафқатсизлик билан бостириб, ғов тутишлар натижасида жуда кўплаб хонавайрон бўлган деҳқон-пауперларга қарши репрессия бошлади. Англия кишлоклари ва йуллариини тулдирио юборган гадоё ва дайдиларга қарши ҳукумат ғоят мудхши қонунлар чиқарди. Фақат меҳнатга ярамай Ч^{олг агла} Р^ч ** *^{с к} ?аларгагина садақа сўраш рухсат этилган эди. Тиланчилик қилган «соғлом ,гадоё»ларки камчи билан савалаш ва қамоқ жазоси қутарди. Пауперларни айрим шахсларга кул қили берардила р. Кул қилиб" берилгандан кейин хўжаипнларида қочиб кетганларнинг баданига ўтда киздирилган темир бйлан тамға босардилар. Иккинчи марта қочиб кетган паупер қатл қилшарди Ҳукумат дайдиларни туғулиб ўсган жоиларига ҳар қандай йўллар билан қайтаришга ҳаракат қиларди. Шу иул билан ўз юртига қайтарилган паупер «махалла ҚУч^а « типияпли У Ўзининг яшаш жойини ташлаб кета олм.с ва Г[^] л[^] л[^] Т[^] п[^] У[^] ш[^] ч[^] ёки бирон-бир йирик фермерга еки корчалон-саноатчиға улар таклиф этган ҳар қандай ,нш ь« шшга мажбур эди «Ҳозирги ишчилар синфининг ота-боболарн чм^аадан ав^в ал^д ўзлар\нинг зўрлик билан даядиларга ва пауперларга айлантилганликлари учун жазога тортилган Эи

^ Р^т ^ л^{ар} ^ Г^{ол} ^ м^Г у^{нинг} сониал негизи. XV а _ г охишТдан XVII аср бошларигача Англияни идора қилган Гюдор-ио мнастияси король хокимиятини анча муетаҳкамлаипа ^аАлякЖлпи Хокимият бу династия короллари давр сур-

^ ^ Г ^ остг. оладилар. Тюдорлар да,,Р,,Д,,

фавкулудда сиёсий ва маъмурий судлар—Юлдуз палатаси суди, Илтимослар палатаси суди, Канцлер суди ва бошқа еудлар тузилиб, улар идора қилишда бюрократик элементларни кучайтирдилар. Тюдорлар инглиз саноати, савдоси ва кемалар юришини ҳимоя қилиш ва рағбатлантиришга қаратилган меркантил сиёсатни изчиллик билан юргизиб, мамлакатнинг икти-содий ҳаётига доим аралашиб турдилар. Тюдорларнинг социал нвгизини даставвал янги дворянлар ташкил қилар эди, янги дворянлар қисман йўқ бўлиб кетган эски феодал хонадонлари ўрнини босган янги лордлардан, қисман ўрта ва майда дворянлар — жентрилардан иборат эди. Жентрилар рицарлар, сквайрлар ва бошқа жентельменлардан таркиб топган эди. Тюдорларнинг бошқа бир таянчи — ўсиб бораётган шаҳар буржуазияси, яъни дворянлар билан маҳкам боғланган мануфактура, савдо Еа банк-судхўрлар буржуазияси эди. Король хокимиятининг шу буржуа ва буржуалашган янги синфлар билан иттифоки Тюдорлар династияси короллариинг пгрламентга нисбатан ўзига хос муносабатларида ўз ифодасини топган эди. Вакиллар муассасаларини жуда ёмон қўрадчган континент абсолютизмидан (Францияда Бош штатлар фаолиятининг тугатилиши, Испанияда кортеслар фаолиятининг тугатилиши ва хоказолардан) фарқ қилиб, Англияда Тюдорлар даврида парламент йўқотилиши у ёқда турсин, балки ўз ахамиятини маълум даражада кучайтирди. Асосан ўрта дворянлар ва қисман савдогарлар билан мануфактурачиларгшнг ' вакилларида иборат бўлган куйи палата (умум палатаси) Тюдорлар даврида муқаррар мустаҳкамланди, айни вақтда лордлар палатаси, аксинча. заифлашди. Генрих VIII ўзининг энг катта реформасини — инглиз черковини Римдан ажратиш ва черков-монастирларнинг ерларипи секуларизация қилиш ишларининг парламент ёрдамидд амалга оширди.

Шу тарзда Франция ҳамда Европа қитъасидаги бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ, инглиз абсолютизми парламент билан вақолатли муассаса сифатида чиқишиб келди, чунки парламент бу ерда ўз социал состави жиҳатидан ривожланаётган абсолютизмнинг муҳим таянчи ва мадади эди.. Инглиз абсолютизмнинг яна бир хусусияти шундан иборат эдики, Англия графликларида бу вақтда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш (ярим сайланадиган шерифлар ва маҳаллий судьялар, маслаҳатчи судьялар, шаҳарларнинг сайланадиган муниципалитетлари ва хоказолар) сақланиб қолган эди. Бунинг сабаби шу эдики, бу органларга ҳам одатда ўша «иттифоқчи синфлар»—ўрта дворянлар билан буржуазия кириб, улар Тюдорларнинг социал таянчи сифатида умуман жуда катта роль ўйнардилар. Ниҳоят инглиз абсолютизми қитъадаги абсолютизмга ўхшаш мунтазам армия тузмади, бунга Англиянинг оролда жачлашиш мавкеи кўп жиҳатдан сабаб бўлди. Урта асрларда ва ҳатто янги даврнинг дастлабки асрларидаги ҳарбий-техника воситаларн-

нинг ҳолатида куракчиликдаги кучларнинг Англияга хужум қилиши жуда қийин вазифа ҳисобланарди. Аммо XVI асрдаги инглиз короллари катта мунтазам армия тузмасалар ҳам, парламент билан биргаликда ҳарбий флотни муттасил мустаҳкамлаб бордилар. Бунинг оқибатида ҳарбий флот душманнинг денгиздан хужум қилишидан мамлақатиинг хавфсизлигини тўла таъминлабгина қолмай, инглиз мустамлака ва савдо экспансияси учун қудратли восита ҳам бўлиб хизмат қиларди.

Инглио реформацияси. Инглиз ҳукумати реформацияга аввалига салбий қараган эди. Ёшлигида яхшигина махсус диний таълим кўрган¹ Генрих VIII Лютерга қарши мунозарада ҳам шахсан иштирок қилган эди. У 1521 йил ноябрида ёзган² «Етти сирнинг ҳимояномаси» деган памфлетни Римга папа номига юборган эди. Генрих VIII Екатерина Арагонскаяга уйлангач, Карл V билан династик боғланиш туфайли, аввал бошда Францияга қарши-уюштирилган коалицияда ҳам қатнашган эди.

Бироқ инглиз дворянлари черковга қарши ерлари босиб олишдан жуда манфаатдор бўлганлиги, инглиз буржуазиясининг реформацияга хайрихоҳлик билан қараганлиги ва «оддий», «арзон» черков бўлишини жон деб истаганлиги, 20- йиллар охиридан Англиянинг ташқи сиёсатида ўзгариш пайдо бўла бошлаганлиги (Габсбурглар жуда кучайиб кетганлиги туфайли Франция билан яқинлашганлиги) «такводор қорол»ни черков масаласида тутган ўз сиёсатини ўзгартиришга мажбур этди. Генрих VIII нинг хотинини қўйиши бу ўзгаришга расмий баҳона бўлди. Генрих VIII Екатерина Арагонскаяни (ёши ўзидан катта бўлганлиги ва ўғил туғмаганлиги учун) қўйиб юбормокчи бўлиб, Римга мурожаат қилди, чунки католик қонунларига мувофиқ ажралишни папа расмийлаштириши керак эди. Екатерина Карл V га хола бўлганлиги учун, асосан шу ваз билан папа бу ажралишга руҳсат беришдан бош тортди. Чунки Карл V 1527 йилдан кейин Римга хўжайин Оўлиб қолган, папа эса тамомила унинг ихтиёрида эди. Ниҳоят қоролнинг хотинидан ажралиши Рим папасининг руҳсатисиз Англияда расмийлаштирилди (1533 йил). Шундан кейин Генрих VIII авзал королеванинг фрейлиnasi бўлган Анна Болейнга уйланди. Папа сиёсатидан ғазабга келган Генрих VIII 30-йил ўрталарида Рим билан алоқасини бутунлай узди. 1534 йилда тузилган «Супрематия тўғрисидаги акт» бу жиҳатдан муҳим қадам эди, бу актга биноан қорол инглиз черковининг бош раҳбари, деб эълон қилди. Аммо шуиси характерлики, актда ҳамма эски католик ақида ва расм-одатлар дахлсиздир, дейилган эди. Черковни

¹ Генрих VIII — Генрих VII нинг иккинчи ўғли бўлиб, аввал диний мансабга атаб тарбияланган эди; ақаси Артур ёшлигидаёқ вафот этгач, Генрих тахт вориси бўлиб қолди.

² Ҳақиқатда эса памфлетни Томас Мор ёзган бўлиб, Генрих VIII нинг авторлиги номигапша эди.

идора қилишгина ўзгартирилган, шунда ҳам унинг юқори инстанциясидаги идорасигина ўзгартирилган эди. Папа ўрнига король ўтиб, епископат аввалги ҳолича қолаверди. Генрих VIII Римни ҳам, Виттенбергни ҳам иетамаслигини бир неча марта айтди. Шундай қилиб, инглиз черкови (ёки латинча айтганда — англикан черкови) католицизм билан протестантлик ўртасидаги бир вазиятни эгаллаган эди.

Генрих VIII реформация масалаларида консервативлик кўрсатган бўлса-да, иктисодий соҳада муҳим бир тадбирни кўрди. 1536 ва 1539 йилларда у монастирларни (аввало майдаларини, сўнгра катталарини ҳам) бекитди ва монастирларнинг мулки, бинолари, ҳар қандай зийнат буюмлари, олтин ва кумуш бойликларини, энг муҳим монастирларга қарашли жуда катта ерларни мусодара қилди. Черков ерларининг мусодара қилиниши ғоят катта социал оқибатларни келтириб чиқарди. Мусодара қилинган ерлар король хазинаси ихтиёрида узоқ сақланиб қолмади. Бу ерлар сотилди ва бир қисми король арзандаларига ҳадя қилиб берилди. Урта даражадаги ҳарбий ва пулдор дворянлардан ва қисман буржуалардан иборат янги мулкдорлар секулярлаштирилган мулклардан жуда бойиб кетди. Генрих VIII замонида ўтказилган реформация натижасида янги дворянлар синфи ташкил топди ва кейинчалик бу синф XVII аср ўрталарида бўлган инглиз революциясида буржуазиянинг иттифокчиси бўлди. Монастирларнинг ерларини эгаллаб олган янги мулкдорларнинг бу ерларда яшаб «елган дехқонлар билан ҳеч қандай традицион алоқаси йўқ эди. Фақат бойиш пайидан бўлган очкўз янги хўжайинлар дехқонларни сира аямай, чек ерларидан ҳайдаб юборар, ерларга ғов тутар, азалдан одат бўлиб қолган рента ўрига янгисини, ундан кўра қимматроқ турадиган ва уни тўлашга ўртаҳол дехқонларнинг мутлақо қурби етмайдиган бозор рентасини белгилардилар. «Реформация туфайли ва бу билан бирга черков имениеларининг ниҳоят даражада талон-торож қилинганлиги туфайли XVI асрда халқ оммасини зўрлик билан экспроприация қилиш янпдан жуда дахшатли тус олди».

Генрих VIII дан кейин реформациянинг тақдири. Генрих VIII ўлгандан кейин унинг ёш қолган ўғли Эдуард VI король бўлди (1547—1553). Унинг даврида королликнинг васийси ва регенти (протектори) аввал бохнда ёш королни Иг тоғаси¹ герцог Эдуард Сеймур Сомерсет, сўнгра 1549 йилдаги кўзғолонни бостирган ва Сомерсетни ҳокимият тепасидан олиб ташлаган граф Уорвик васий ва регент бўлди.

Ҳар икки регент ҳам протестантлар партиясига мансуб эди. Улар даврида англикан черкови протестантизмнинг китъадаги

¹ К. Маркс. «Капитал», 1955 йил, 737-бет.

² Эдуард VI Генрих VIII нинг учинчи хотини Джен Сеймурдан туғилган эди.

формаларига бир қадар яқинлашиб қолди. Англиканизмда, жумладан, кальвинизм таъсири (тақдир ҳақидаги догмат, маросимларнинг камайиши ва ҳоказо) аниқ кўринади. Аммо Эдуард VI ўлгандан кейин унинг ўрнига Геирих VIII нинг Екатерина Арагонскаядан туғулган қизи Мария Тюдор тахтга ўтирди. Генрих VIII саройига нисбатан испан католиклари оппозицияси муҳитида тарбияланган Мария Тюдор кўпроқ ғарб билан шимолнинг хийли қолоқ округларидаги инглиз дворянларининг баъзи бир қисмидан мадад топган католиклар партиясига бошчилик қилди. Бундан ташқари, королева она томон қариндоши, испан короли Филипп II га эрга тегди. Юқорида айтиб ўтилганидек, Филипп II—XVI асрнинг иккинчи ярмидаги католик реакциясининг энг фанатик арбобларидан бири эди.

Мария испаилар мададига таяниб, Англияда католицизмни тиклади ва протестантларни қаттиқ таъкиб остига олди. Бир замонлар ўрта аср еретикларини гулханга ташлаб қандай қўйдирган бўлсалар, Англияда протестантларни ҳам шундай тириклайин қўйдирдилар. Протестантлар Марияни шафқатсизлиги учун «конхўр» деб атадилар- 50- йиллар бошида мамлакатда бир неча марта катта-катта фитналар уюштирилди, бундан мақсад Марияни тахтдан ағдариб ташлаш ва чет эл испан таъсирини йўқотиш эди. Бу фитналар бостирилди. Инглиз парламентининг ўзи бирор даражада жиддий оппозиция уюштиришга журъат этолмай, католик ҳукуматига нисбатан ўзини тобе тутарди. Аммо Мария Тюдор узоқ вақт короллик қилмади. У 1558 йилда ўлди. Инглиз задогларни орасидаги протестантлар устун чиқиб, Геирих VIII нинг Аниа Болейндан бўлган қизи Елизавета I ни королева қилиб қўйдилар, у XVI асрнинг бутун иккинчи ярмида подшолик қилди (1558—1603).

Елизавета I мўътадил англикан формасидаги протестантизмни узил-кесил тиклади. 1559 йилда парламент тахт эгасининг черков ишларига бошчилик (супрематия) қилиш ҳуқуқини яна тасдиқлади. Қоролевага епископларни тайинлаш ҳуқуқи берилди. Епископлар эса ислоҳ қилинган черковда ҳам қолиб, ўз епископлик ерларини ҳамда лордлар палатасида мажлис ўтказиш ҳуқуқини сақлаб қолдилар. Англикан черковининг бошқа номи — епископаль черков деган номи шундан келиб чиққандир.

1571 йилда англикан дин символи ишлаб чиқилди, у 39 аъзо (боб)дан иборат бўлиб, унда баъзи бир католицизм ақидалари билан бир қаторда протестантизм, кальвинизм таъсири ҳам сезилиб турарди. Ибодат қилишда бир хиллик (Соп ЁтИу) жорий этилди. Ибодат ҳукумат томонидан тасдиқланган алоҳида қўлланмага биноан инглиз тилида амалга оширилиши керак эди. Қоролеванинг черковта бошчилик қилишни тан олишдаи бош тортган католик-рекузантларга қарши қаттиқ қонунлар чиқарилди. Иезуитларнинг Англияга кириши қатъий ман этилди. Католиклар яна қўшимча катта-катта солиқлар тўлашга маж-

бур здилар. Протестантизмдан католицизмга ўтиш давлатга хиёнат қилиш билан бир қатордаги жиноят ҳисобланарди.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Англиянинг умумий ички ва ташқи сиёсати. Елизавета I Тюдорнинг узоқ муддат (қирк беш йил) қороллик қилган даври — Англия иқтисодий жиҳатдан айниқса тараққий этган давр эди. Бошқа мамлакатлар билан, жумладан, Ҳиндистон ва Америка билан савдо-сотик ишларини олиб бориш учун жуда кўп савдо компаниялари тузилди, денгизнинг нариги томонида инглизлар колонизацияси бошланди, инглиз савдо флоти жуда ўсиб кетди, мовут мануфактурасида муваффақиятларга эришилди, калиталистик фермерлик тобора кенг ёйила бошлади, ана шу ходисаларнинг ҳаммаси «Елизавета асри» деб аталган даврнинг энг ёрқин хусусиятларидир.

Елизавета протестантизмни тиклаш билан авваллари монастырларга қаршли ерларга эгалик қилувчи мулкдорларнинг ҳуқуқларини мустаҳкамлаб берди ҳамда янги дворянлар ва буржуазиянинг манфаатларини таъминлади. 1569 йилда графлардан Нортумберлендский ва Вестморлендский бошчилигида шимолдаги лордлар «эски» ва «ҳақиқий» католик динини химоя қилиш байроғи остида марказий ҳокимиятга қарши исён кўтарганларида, бу исён тезда бостирилди. Ҳуқумат жанубий ва жануби-шарқий графликларнинг джентрийлари ва фригольдерларидан катта қўшин тўплаб, муайян вақт давомида бутун Шимолни аслида оккупация қилиб турди, бу ўлкани шафқатсиз равишда талади. Ҳуқуматнинг террори 1569 йилда ўзларига хос баҳоналарга кўра (Шимолдаги ерларни қўлга киритиб олган, ер рентасини оширган ва бу ерга ҳам ғов тутиш сиёсатини олиб келган «Лондонлик» эски лордларга нафрат юзасидан) ҳаракатида иштирок этган шимолий дехқонларнинг бир қисмига ҳам ёйилди.

Генрих VIII вақтида парламент королевага унинг феодал-католик группаларига қарши олиб-борган қурашида ҳар томонлама ёрдам берди. Католиклар томонидан инглиз тоғу тахтига даъвогар қилиб қўйилган Шотландия королеваси Мария Стюарт (у ҳам онаси томондан Тюдорлар династиясига мансуб эди) Елизавета агентларининг ёрдами билан Шотландиядан ҳайдаб юборилди. Англияга қочган Мария Стюарт ўз «эгачиси» бўлган инглиз королеваси қўлига асир тушиб қолди. Мария Стюарт турли қалъаларда кўп йиллар қамалиб ётиб, бир неча марта муваффақиятсиз қочишга уриниб кўрганидан сўнг 1587 йилда қатл қилинди.

Мария Стюарт ишида испан қоролари Филипп II нинг агентлари катта роль ўйнади. Ма.млакат ичидаги феодал-католиклар реакцияси ҳам, четдаги испанларнинг аралашуви ҳам Елизавета ҳуқуматини бир хилда ташвишга солиб қўйди. Исиания япада муҳимроқ бошқа бир сабабга кўра узоқ вақтгача Англиянинг миллий душмани бўлиб қолди. Инглизларнинг денгиз савдоси ривожланиб ва мустаҳкамланиб борган сари, инг-

лиз буржуа доираларининг кўпгина испан-португал мустамлакаларига кириб бориши учун Испания тобора катта тўсиқ бўлиб қолмоқда эди.

Елизавета Испанияни заифлаштириш мақсадида Нидерландия революциясини қўллаб-қувватлади. Инглиз кемалари, ҳеч қандай уруш эълон қилмасдан, испанларнинг Америкадан Испанияга қимматбаҳо юклар ортиб хелаётган флотилиясига ҳужум қилар ва уларни талар эдилар. Елизавета эса буларнинг ҳаммасидан хабардор эди ва уларни рағбатлантирарди. Елизаветанинг икки йирик адмираллари — Дрейк билаи Хоукинс ўзларининг сиёсий карьераларини девгиз қароқчилигидан бошлаган эдилар. Инглизларнинг денгиздаги қароқчилигига хотима бериш ва Англияда Мария Қонхўр давридаги сингари, испанларнинг тўла таъсирини тиклаш мақсадида Филипп II 1588 йилда Англияга қарши «Энгилмас армада»сининг ҳарбий юришини бошлади, аммо, юқорида кўрсатилганидек, унинг бу юриши тамомла муваффақиятсизликка учради. Шу вақтдан бошлаб денгизда инглизларнинг қўли баланд бўлиб қолди. XVI асрнинг 90-йиллари ва XVII аср бошларида инглизлар билан французларнинг ахиллашиб қолганлиги туфайли Голландия республикаси қатъий ғалаба қозонди ва шундай қилиб, Испанияга яна қаттиқ зарба берилди.

Ирландиянинг босиб олиниши ва таланиши. XVI асрнинг иккинчи ярмида Англия қўшни Ирландияга ўз таъйикини кескин қучайтирди. Ирландиянинг Дублин шаҳри билан шарқий соҳиллари XII асрнинг иккинчи ярмидаёқ биринчи марта забт қилинган эди. Шундан кейинги асрларда оролнинг бошқа районларига ҳам инглиз ҳуқуматининг таъсири кенгайди. Аммо умуман олганда' инглизларнинг Ирландияга кириб бориши узоқ вақтгача етарли даражада чуқур бўлмаган эди. Қабилаларнинг маҳаллий йўлбошчилари инглиз қоролларига номигагина бўйсунардилар. Инглизларнинг Ирландияга кўчиб бориши нисбатан унча кўп эмасди. Кўчиб борган инглизларнинг, шу жумладан, бу ерга кўчиб келган инглиз феодалларининг ирландлашуви характерлидир. Кўчиб келган инглизларнинг иккинчи-учинчи бўғиниёқ ирланд урф-одатлари ва тилини тўла ўзлаштириб олиб, шу тарзда маҳаллий аҳоли билан қўшилиб кетарди. Чегаралари мустаҳкамланган ва кўплаб инглиз гарнизонлари жойлашганторгина шарқийполосада (Пэльдеб аталадиган жойда) инглиз феодаллари ва савдогарлари ўзларини бирмунча мустаҳкам тутиб, маҳаллий ирланд аҳолисидан алоҳидақанликларини сақлаб қолдилар ва ҳатто буни таъкидлаб кўрсатардилар. Инглиз саноати ва савдосининг ривожланиши, янги ерларда жун, ғалла ва бошқа маҳсулотларга талабнинг ошиши муносабати билан инглиз феодаллари эҳтиёжининг кескинлашуви

1 «XVI—VII асрларда Испания» дегаи ХЪИ бобга қаранг.

натижасида Ирландия англиз хукмрон синфларини кўпрок кизиқтира бошлайди. Ирландиянинг ажойиб яйловлари¹, унда қимматли қазилмаларнинг мавжудлиги, кўплаб денгиз бухталари, оролнинг қулай стратегик мавқеи — буларнинг ҳаммаси англиз дворянларини ва уларни кўллаб-қувватловчи буржуазия доираларини Ирландияга нисбатан экспансия ва агрессияни кучайтиришга ундар эди.

Дастлабки Тюдорлар, Генрих VII ва Генрих VIII давридаёқ Ирландияда англиз ҳукуматининг таъсири кучая бошлаган эди. Хусусан Генрих VIII биринчи марта Ирландия короли титулини қабул қилди (бу пайтгача англиз коррллари Ирландия сеньори титули билангина қифояланиб келардилар). Ирландия зодагонлари англиз королига қасамёд қилишлари, ундан титул олишлари ҳамда улар қабилалардан тортиб олган ерларга эгаллик қилиш ҳуқуқини олишлари керак эди. Ирландияда англиз хукмронлигини янада мустаҳкамлашда реформация катта аҳамиятга эга бўлди. Бу ерда реформация айниқса зўравонлик усуллар²и билан ҳамда Ирландия черков-монастирь ерларини оммавий тарзда секуляризация қилиш билан ўтказилган эди. Ирландиянинг феодал-қабила таркоқлигидан фойдаланиб, бир қабила йўлбошчисини иккиччисига қарши гиж-гижлаш, оролнинг айрим районларида ифвогарлик мақсадида ғалаёнлар уюштириш ва уларни шафқатсизлик билан бостириш йўли билан англиз ҳукумати Мария давридаёқ, сўнгра эса Елизавета даврида ҳам Урта ва Шимолий Ирландиядаги ерларни систематик тарзда мусодара қила бошлайди. Одатда, мусодара қилинган ерлар англиз дворянларига ва қисман Англиядан кўчиб келган деҳқонлар — колонистларга бериларди. Елизавета хукмронлик қилган даврнинг айниқса иккинчи ярмида ва охирида ерлар жуда кўплаб микдорда шу тарзда мусодара қилинди, Ольстерда Шан О' Нейль (1559—1567), Мэнстерда Десмонд (1579—1583) ҳамда яна Ольстерда графлардан Тирон билан Тирконель (1595—1603) раҳбарлигида рўй берган Ирландия қўзғолонлари бостирилгани натижасида ана шундай ишлар қилинди. Елизавета хукмронлик қилган даврда англиз ҳукумати Ирландияда жами 1300000 акр ҳажмдаги жуда катта ер майдони мусодара қилинди. Ирландиянинг бўйсундирилиши шундан кейинги тарихи учун ғоят катта социал-иқтисодий оқибатларга эга бўлди. Ирландия Англиянинг мустамлақасига айланиб, у ерда англиз мовути ва бошқа саноат маҳсулотлари олиб борилар ҳамда у ердан Англияга ғалла, чорва моллари, жун ва бошқа кишлоқ хўжалик маҳсулотлари келтирилар эди. Англия лендлордизми ўша пайтда англиз дворянлари ҳар қандай усуллар билан (ғов тутиш, секуляризация ва шу сингари

усуллар билан) кенгайтирган ва Англиянинг ўзида тўла мулкка айлантирган ерларга қўшимча тарзда Ирландияни ўзининг иқтисодий базасига айлантирди.

XVI аср — XVII асрнинг бошларида Англия-Россия муносабатлари. XVI асрда Англияда Рус давлати билан анчагина жонли иқтисодий муносабатлар ўрнатилган эди. 1554 йилда Англия-Москва «компаниясининг тузилиши Англия билан Россия ўртасида мунтазам савдо алоқалари ўрнатилишига олиб келди. Россиядан англизлар жуда кўп микдорда зиғир пояси, каноп лоси, мол ёғи, мум, мис, мўйна, ёғоч ва шу сингариларни олиб кетар эдилар. Қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалигининг ана шу маҳсулотлари эвазига англизлар Россияга мовут, галантерея товарлари, дори-дармон, курол-яроқ, олтингугурт, селитра, кўрғошин олиб келардилар. Россиянинг жуда кўплаб арқонлари компаниялар воситачилигида англиз флотини таъминлаш учун юбориб туриларди. Инглиз савдогарлари Москвадагина эмас, балки Ярославль, Вологда, Великий Устюг ва бошқа баъзи шаҳарларда ҳам яшардилар. Ана шу шаҳарларнинг айримларида улар хом ашёни қайта ишлаш ва бу маҳсулотни (арқон, парусина ва шу сингарилар) Англияга жўнатиш учун саноат корхоналарини ташкил қилишарди. Англия неготиантлари Шарқий Урта Осиё бозорларига бориш учун Россия давлати орқали Волга бўйлаб ва ундан кейин Каспий денгизи бўйлаб узок саёҳат қилардилар. Бироқ англиз савдогарлари ҳамда уларни кўллаб-қувватловчи Англия ҳукумати Россия давлатини ўзига хос савдо колонияси ҳисоблашга мойил бўлиб, бу ерда уларга Россиянинг бутун экспорти ва импорти устидан тўла монополия ўрнатишлари таъминланишини хоҳлардилар. Компанияларнинг бундай сиёсати Россия ҳукуматининг кескин қаршичилигига дуч келди. Россия савдогарлари бу масала хусусида Россия ҳукуматига бир неча марта қаттиқ шикоят билан. мурожаат қилишган эди. 70- йилларнинг бошларидаёқ Иван Грозний англизларнинг имтиёзларини анча қирқиб қўйди. XVI асрнинг охирларида ва XVII асрнинг бошларида Борис Годунов даврида улар янада кўпроқ чеклаб қўйилди.

Москва давлатининг марказлашган характери, рус савдогарларининг иқтисодий жихатдан анча ўсганлиги ва уларнинг алоҳида посадское сословиёга (Ғарбдаги учинчи сословиенинг ташкил топишини эслатувчи) сословиёга уюшуви Россиянинг халқаро савдо ва сиёсий муносабатларда етарли даражада мустақил миллий сиёсат ўтказишини таъминлади.

Буржуа оппозициясининг бошланиши. Елизавета I нинг ички, ва ташқи сиёсат соҳасида эришган ютуқлари туфайли ўсиб келаётган англиз буржуа синфи назарида унинг обрўси ғоят кўтарилди. Парламент Елизавета ҳукуматидан субсидияни сира аямади. Аммо Елизавета короллик қилган даврдаёқ абсолютизм режимидан буржуазиянинг норози эканлигини кўрсатадиган баъзи аломатлар пайдо бўлиб қолди. Хусусан, бу оппозиция

¹ Ирландиянинг «Яшил орол» ёки «Зумрад орол» деган номи шундан келиб чиққан. Кадимий Ирландия сагаларидаёқ Ирландия шундай деб аталарди.

«арламент аъзоларининг парламентдаги танқидий нутқларида акс этди. 70- ва 80- йиллардаёқ парламент ҳукуматдан феодал-католик реакциясига қарши қатъийроқ курашсин ва Елизавета ўзига протестантлардан ворис белгиласин, деб талаб қилди. Парламент депутатлар учун шахс дахлсизлиги ва сўз эркинлиги бўлишини, шунингдек, парламент сайловларига ҳукумат тамомила аралашмаслигини талаб қилди. 1601 йилда парламент ҳар хил товарлар ишлаб чиқаришни айрим шахслар ёки компанияларнинг монополия қилиб олиши учун королева томонидан жорий этилган патент сотилишига қатъий қарши чиқди. Ғазабга келган парламентни тинчитиш учун Елизаветанинг ўзи аралашини ва бундан кейин бундай ишни қилмаслиги тўғрисида ваъда бериши лозим бўлиб қолди. Парламент королеваинг черков сиёсатидан ҳам норози эди. Англиканизмни унинг католицизмга яқинлиги учун танқид қилиб чиқишлар Елизавета I нинг деярли ҳамма парламентларида 60- йиллардан бошлаб оштира бошлаган эди. Буржуазия ва янги дворянларнинг бир қисми англиз черковини кальвинизм руҳида чуқурроқ реформация қилишга мойил эди. Аммо Елизавета епископаль англикан тузумидан ажралгиси келмасди, чунки бу тузум шароитида¹ епископлар абсолютизмнинг энг итоатли қуроли бўлиб хизмат қилар эдилар.

Пуританлар ҳаракати. Диний-сиёсий тус олган оппозицион кайфиятлар тобора кучайиб борди. Усиб мустаҳкамланган буржуа синфининг абсолютизм сиёсатидан норозолигини акс эттирувчи қулайроқ форма пуританизм деб ном олган янги диний-черков оқими эди. Даставвал пуританлар деб англикан черковининг тарафдорларини, яъни уларнинг бу черковни католицизм сарқитларидан «тозалаш» учун кўпроқ курашиб келган қисмини атардилар (пуританлар сўзининг ўзи латинча «ригиз», яъни «тоза» деган сўздан келиб чиққан). «Пуритан» номи Англияда дастлаб XVI асрнинг 60- йилларида пайдо бўлди. 70- ва 80-йилларда пуританларнинг сони жуда кўпайиб «етди. Пуританларга кальвинизм идеологияси тобора кўпроқ таъсир кўрсата борди. Уларнинг кўплари қитъага боришиб, Женева, Германиянинг Рейн соҳили ва Нидерландия кальвинчилари билан алоқада бўлишган эди.

Вақт ўтиши билан пуританлар ҳукмрон англикан черковидан *гамомила ажралиб чиқиб, бошида сайлаиб қўйилган старшина (пресвитер)лари бўлган алоқада черков жамоаларини туза бошладилар. Пуритан черков жамоалари черков ишларида янги мулкдор синфларга тўла мустақиллик бердилар. Шундай қилиб, англиз буржуазияси ва янги англиз дворянлари дин соҳасида ўзларини озод қилишга киришдилар ва шу билан кейинчалик умуман бутун феодал-абсолют тузумига қарши курашга ўтишни назарда тутдилар. XVI асрнинг охирларидаёқ англиз пуританлари орасида аниқ кўриниб турган икки оқим пайдо бўлди: -унинг бири — энг йирик буржуазия ва йирик дворянлар вакил-

ларини ўз ичига олган анча ўнғ йўл тутган пресвитериан оқими, ва иккинчиси — асосан майда буржуазия, жентри ва дехконлар орасидан ўзига тарафдорлар топган, анча сўл йўл тутган индѣпендент оқим эди. Елизавета ҳукумати пуританларга ғоят душманлик назари билан қарарди. Пуританлар ҳам католиклар сингари таъқиб қилинарди. Католиклар сингари уларни ҳам турмаларга қамар, мамлакатдан ҳайдаб чиқарар ва уларга турли штрафлар солар эдилар. Аммо, пуританларнинг сони ортиб бораверди, бу эса буржуа синфларининг абсолютизм билан алоқани узишга тобора жиддийроқ тайёрланаётганлигидан далолат берарди,

Елизавета I подшолик қилишининг тугаши. Стюартлар династияси ҳукмронлигининг бошланиши. Елизавета I Тюдор қарийб 45 йил подшолик қилиб, 1603 йил 24 мартда вафот этди.. У Тюдорлар династиясининг охири вакиласи эди. Бу династия даврида англизларнинг капиталистик таракқиёти жуда катта муваффақиятларга эришди.

Елизавета вафотидан сал илгари Шотландия қороли Яков VI ни (у-қатл этилган Мария Стюартнинг ўғли эди) ўз вориси қилиб тайинлади. Яков учун бу — қутилмаган воқеа эмасди, Ёлизаветанинг министрлари аллақачопдан бериёқ Шотландия қороли билан махфий хат ёзйшиб, унинг англиз тахтига ҳуқуқни тасдиқлашар ҳамда «икки миллатни бирлаштириш» — Англия билан Шотландияни умумий бир қоролликка бирлаштиришнинг конкрет шартларини ишлаб: чиқишган эди. Аммо янги династияга ўз подшолигини мураккаб шароитларда бошлашга тўғри келди. Англияда буржуазия революцияси учун шарт-шароит вужудга кела бошлаган эди. Мустаҳкамланиб ва синфга айланиб олган англиз буржуазияси ҳамда унинг иттифоқчиси бўлмиш янги дворянлар ҳокимиятии ўз қўлларига олиб, улар учун ортикча ва зарарли бўлган монархия формасига барҳам беришга интилаётган эдилар. Тюдорлар давридаёқ шакллана бошлаган парламент оппозицияси Стюартлар даврида айниқса эўр ғайрат билан ҳаракат қилди¹.

XVI асрда англиз маданияти. XVI аср Англия тарихида капитализмнинг туғилиш асри бўлиш билан бирга, айнаи вақтда англиз миллати шаклланишининг давом этиши ва англиз маданиятининг ғоят гуллаган даври ҳам эди. XVI асрда англиз адабиёти билан англиз театри ғоят гуллаб-яшнади. Илк англиз гуманизми адабиётининг энг ёрқин намояндаси машхур Томас Мордир {3478—1535). Мор ўзининг «Утопия» номли (1516 йил) классик асарида аввало Англиядаги дастлабки жамғарилиш даврининг социал зиддиятларини анализ қилиб берди, бу билан Ғарбий Европа утопик социализми оқимида асос солди ва бу оқим бундан

¹ Стюартлар янги династияси даврида буржуа дворянлар оппозициясининг (1603 йилдан бошлаб) бундан буёнги ўсиши одатда «XVII асрда англиз буржуа революцияси» темасида ўрганилади. Янги замон тарихи ана шу тема билан бошланади.

кейинги асрларда ривожлана бориб. илмий социализм элементларини тайёрлаб берди. Эразм Роттердамскийнинг «Бетамизлик мадхияси» деган асари каби Морнинг «Утопия»си ҳам гуманистик адабиётнинг энг машхур ва энг кўп тарқалган ёдгорликларидандир. «Утопия» ҳам асли латин тилида ёзилган бўлиб кейинчалик Европанинг ҳамма тилларига таржима қилинган ва дунё адабиётининг ҳамма бахраманд бўлган асарларидандир.

XVI асрнинг иккинчи ярмида, Елизавета даврида королева ва саройдаги бир қанча катта дворянлар ҳомийлик қилган инглиз театри катта ривож топди. Шу билан бирга театр Лондондаги кенг халқ оммасининг севиқли томошаси эди. Халқнинг театрга муносабати драматург ва актёрларни ўз бадий образларини муайян халқ-демократик руҳидаги услубда яратиш учун ҳаракат қилишга мажбур этди. Вильям Шекспир (1564—1616) жаҳонда шуҳрат қозонган буюк инглиз драматурги эди. Қисман тарихий ва қисман ўз замоасининг маиший темаларида ёзилган ўнларча драма, трагедия ва комедияларнинг автори бўлган Шекспир ўз асарларида феодализмдан капитализмга ўтиш давридаги Англияни хийла тўла тасвир этиб берди. Шекспирнинг пьесаларидаги қахрамонлар — Уйғониш даврining қахрамонлик характериға эға бўлган ғоят эхтиросли кишилардир. Шу билан бирға улар жуда реалистик руҳда талқин этилган бўлиб, оддий кишилар тақдирига хайрихоҳлик билдирилади. Шоир оддий кишиларнинг донолигини кўпинча саройдаги олифталарнинг энгилтақлигига ва бемаънилигига қарама-қарши қилиб кўяди. Шекспирнинг энг яхши пьесалари: «Гамлет», «Отелло», «Ромео ва Жульетта», «Король Лир» ва бошқалар буюн дунёдаги театрларнинг репертуарида маҳкам ўрин олган. Биз уларни совет сахнасида ҳам тез-тез учратиб турамыз. Шекспирнинг адабий меросида тарихий характердаги драмалар («Тарихий хроникалар») алоҳида аҳамиятға эға. «Ричард II», «Генрих IV», «Ганрих V», «Генрих VI» ва «Ричард III» деб аталувчи бу драмаларнинг сюжети асосан Оқ атир гул ва Қизил атир гул урушлари тарихидан олинган. Шекспир бу драмаларда марказий ҳокимиятнинг феодал анархиясига қарши шиддатли кураши ҳамда четдан бўладиган ҳужум хавфи шароитида ўтган Англиянинг сиёсий бирлашуви процессини акс эттирган.

XVI асрдаги яна бир атоқли драматург Кристофер Марло (1564—1593) бўлиб, бир қанча йирик трагедиялар— «Темурланг», «Фауст», «Король Эдуард» ва «Париж қирғини» (яни «Варфоломей кечаси») унинг қаламиға мансубдир. Марло ҳақли равишда Шекспирнинг энг ажойиб ўтмишдошларидан бири ҳисобланади. Марло унга драматик шеърнинг формаси (машхур «ок» шеър) биланок катта таъсир кўрсатди.

Ёшроқ авлод шоир-драматурглар орасида Бен Жонсон (1578—1637) алоҳида ўрин тутати. Кўп комедиялар ёзган Бен Жонсон Шекспирға қарама-қарши ўларок ўз ижодиётида XVI

аср охири ва XVII аср бошларида ўсиб келаётган буржуа оппозициясининг антифеодал ва антиабсолют қайфиятини анча кескин акс эттирган эди. Унинг бекорчи сарой ахллари, хонавайрон бўлиб бораётган маишатпараст дворянларни, королликдаги судьялар ва амалдорларнинг порахўрлиги ва ўзбошимчалигини ёрқин сиёсий-сатирик характерда тасвирлаб ёзган асарлари XVII аср ўрталаридаги инглиз буржуа революцияси даврining публицистикасига тайёргарликдан иборат эди.

XVI асрнинг охириги ўн йилликлари да XVII асрнинг биринчи ярмида машхур инглиз файласуфи Френсис Бэкон (1561—1626) ўз асарларини яратди. У «Янги органон» (1620 йил) деган ажойиб фалсафий асарнинг авторидир. Бэкон бу асарда фанларни янғидан классификация қилиб, оғирлик марказини табиёт фанларига йўналтирган эди. Бэкон ўрта аср схоластикасининг эътиқодли душмани эди. У тарғиб қилган индуктив билиш методи фактларни умумлаштирган ҳолда ўрганишға асосланган бўлиб, Европада шу давргача фан ривожлаишининг бевосита натижаси эди ва ўз томонидан табиётнинг янада юксалишиға ҳамда янги дунёқарашнинг шаклланишиға ёрдам берди.

Бэкон Томас Морнинг «Утопия»сидан кейинги утопик асар «Янги Атлантида»нинг ҳам авторидир. Бу асар автор умрининг охирида ёзилган ва унинг вафотидан кейин эълон қилинган. «Атлантида» асарида Бэкон фан билан ишлаб чиқаришнинг алоқаси ҳақида ўзининг эзту ғоясини намойиш қилди. «Атлантида»нинг юксак саноат техника даражаси Бэкон утопиясининг асосий хусусиятини ташкил қилади.

ХЪУГ ВОБ

∴

XVI—XVII АСРЛАРДА ФРАНЦИЯ

XVI АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДДА ФРАНЦИЯ

XVI асрда Франциянинг иктисодий тараккиёти. XVI асрда Франция Ғарбий Европада марказлашган энг йирик давлат эди. У иктисодий тараккиётда анча катта муваффақиятларға эришди. Франция иктисодий жихатдан Испанияға, ички Германия, Жанубий Италия ва Скандинавия мамлакатларига қараганда кўпроқ ривож топган мамлакат эди. Француз саноатининг баъзи тармоқлари энди цех хунари рамкасидан чиқиб, марказлаштирилган ҳамда тарқоқ мануфактуралар формасида ривожлана бошлаган эди. Айниқеа Пуату вилояти ва Пикардиядаги мовут ишлаб чиқариш, Бретань, Мэн ва Нормандиядаги қаламенка ва полотно ишлаб чиқариш, Тур, Лион, Орлеан

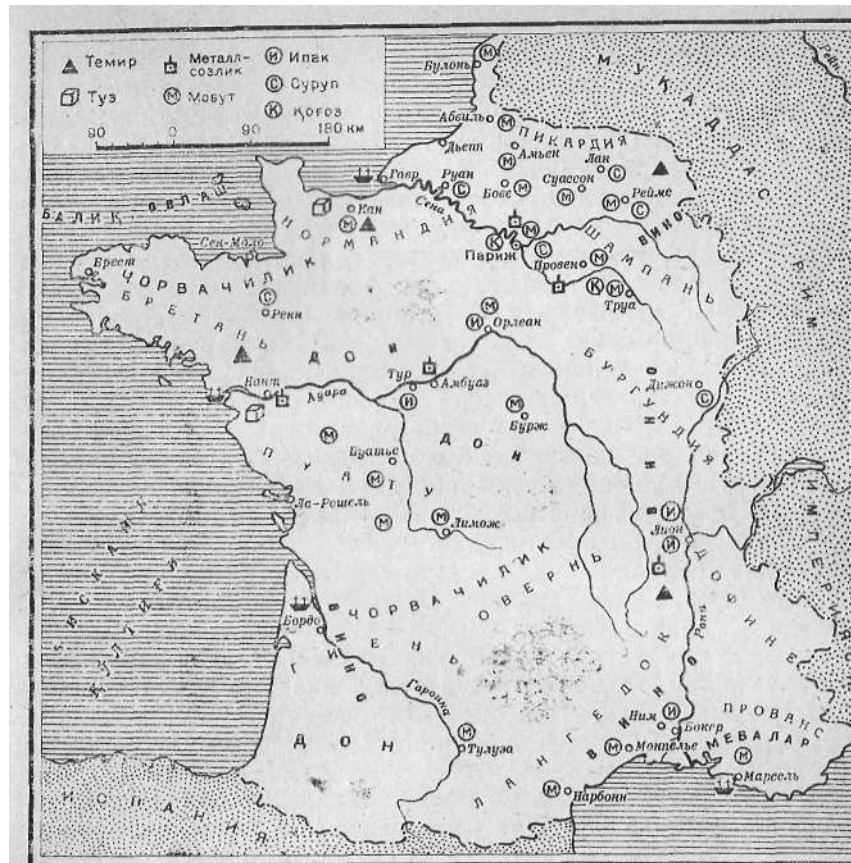
ва бошқа жойлардаги шойи тўкиш — мануфактуранинг ана шундай формалари ривожланиб бораётган саноат тармоқлари эди. Уша вақтлардаёқ Парижнинг атторлик (парфюмерия) ва зарпарлик молларининг донғи ҳамма ёққа тарқалган эди. Италиядан ўрганиб олиб ўзлаштирилган гилам (гйбелен) тўкиш, кўзгусозлик, ойнасозлик, чинни ишлаш мануфактуралари каби янги мануфактуралар ҳам муваффақият билан ривожланиб бормоқда эди.

Француз босмаҳоналарида (Этьен фирмаси ва бошқаларда) босилган китоблар Франциянинг ўзидагина эмас, балки Европанинг бошқа мамлакатларига ҳам тарқалар эди. Французлар ясаган замбараклар XV асрдаёқ бутун Европадаги энгяхши тўплар деб Ҳисобланар эди.

Франция илгаригидек Урта денгиз орқали кизгин савдосотик ишлари олиб борарди. Марсель мамлакатнинг энг катта порти бўлиб қолган эди. Аммо шу билан бирга Атлантика океани билан боғланган ғарбий ва шимолий портларнинг ҳаг аҳамияти ошиб 'бормоқда эди. Бордо, Ларошель, Нант, Гавр, Дьесп шаҳарлари ҳам катта портларга айланиб бормоқда эди. Лион шаҳрида олиб бориладиган савдо-сотик ишлари халқаро аҳамиятга эга бўлиш билан бирга, бу шаҳар ғоят катта пул бозори ҳам эди. Лион биржаси Антверпен билан рақобат қиларди.

Аммо шундай бўлса ҳам, Франция иқтисодий жихатдан Англия билан Нидерландияга қараганда секинроқ ривожланмоқда эди. Франциянинг мануфактуралари мазкур икки мамлакат мануфактуралари каби кенг (миллий) тус олмаган эди. Аҳолининг кўпчилиги қишлоқ хўжалиги билан шугулланар эди. Шу билан бирга француз қишлоқлари ўзининг типик феодал қиёфасини саклаб келмоқда эди. Францияда XVI асрда ҳам ишлаб чиқаришдаги феодал усулнинг традицион муносабатларида бузилиш ҳали бошланмаган эди деса бўлади, холбуки Англияда бундай муносабатларнинг бузилиб бораётганлигини юқорида кўриб ўтган эдик.

XVI асрдаги француз қишлоғининг тузуми. XVI аср Францияда серваж формасидаги шахсий-крепостнойлик муносабатлари камдан-кам учрайдиган бўлиб қолган эди. Дехқонларнинг жуда кўпчилиги чиншевиклардан, яъни мерос ерларга эгалик қилувчилардан иборат эди, улар умуман олганда одат ҳуқуқига мувофиқ, ерга эгалик қилувчи инглиз дехқонларига (копигольдерларга) ўхшарди. Дехқонлар тўлайдиган ценз, яъни пул рентаси доим бир тарзда, бир меъёрда бўлар эди. Француз дворянлари инглиз дворянларидан шу билан фарқ қилардики, уларнинг дехқонлар қўлидаги ерларни тартиб олишлари учун бирон муҳим баҳона йўқ эди, чунки Францияда йирик-товар қишлоқ хўжалигини ташкил этишни тақозо қилувчи ички ҳам, ташқи ҳам сабаблар йўқ эди. Шундай қилиб, француз дехқони ерсиз қолиш хавфи остида эмас эди. Бу жихатдан француз дехқонининг ахволи биродари инглиз дехқонининг ахволидан

XVI асрдаги Франциянинг иқтисодий картаси

дурустроқ эди. Аммо француз дехқонининг бошқа мушкулликлари бор эди.

Аввало, Францияда қишлоқ хўжалиги техникасининг умумий даражаси жуда паст эди. Майда дехқонлар ерни ишлаш усулларини такомиллаштиришда ҳеч қандай янгилик киргизолмас эдилар. Экинларнинг ҳосили аввалгидек жуда паст эди. Аммо феодаллар дехқонлардан жуда кўп солиқлар оларди. Одатда, Франциядаги чинш (ценз) Англиянинг «одат»даги рентасидан кўп бўларди. Француз дехқони ўз сеньорларига чиншдан ташқари яна қўшимча ҳар хил катта ва кичик тўловлар беришга мажбур эди. Сўнгра, француз дехқони давлатга ҳам катта-катта солиқлар тўларди. Дехқонлардан олинадиган солиқлар марказлашган Франциянинг жуда тез ўсиб кетган давлат идораларини таъминлаб турувчи асосий манба

эди. Қороль саройи, бюрократия, армия ва черкоз ғоят кўп маблағ талаб этарди. Давлат олган солиқларнинг бир қисми кейинчалик ҳар хил пенсиялар, ҳадьялар ва ҳоказолар тарзида яна ўша дворянларга келиб тушарди. Француз деҳқони помешчикларга феодал рентасини аслда икки марта тўларди: бир марта чинш тариқасида ва у билан боғлиқ бўлган ҳар хил тўловлар шаклида ўзининг маҳаллий ер эгаси-сеньорига тўлар, иккинчи марта эса давлат солиқлари тариқасида умуман бутуц феодаллар синфига (ўзига хос марказлашган феодал рентаси қилиб) тўлар эди. Католик черкови фойдасига ушур (десятина) ҳам сақланиб қолган эди. Бироқ француз деҳқони булардап бошқа яна бир «ценз» тўлашга мажбур эди. Француз деҳқонларининг жуда кўпчилиги судхўрлардан қарздор бўлиб қолган эди. Урта асрлар Франциясида деҳқонлар катта тўлов бериб озод бўлган эдилар, ана шу шарт билан озод бўлиш ўша вақтдаёқ деҳқонларни қарзга ботириб қўйган эди. Кейинчалик Юз йиллик уруш давридаги хонавайронлик натижасида деҳқонларнинг судхўрларга қарамлиги яна кучайиб кетди. Ниҳоят, бу қарамлик давлат солиқларининг тинмай ошиб борганлиги туфайли янада кучайиб, мустаҳкамланиб кетди. Бундай шароитда француз деҳқонининг қарздан қутулишига ҳеч қандай имконият йўқ эди. Оқибат натижада судхўр ўзига тегишли процентларни деҳқоннинг ери устига қўйиб, уни абадий қарздор қилар эди. Шундай қилиб, деҳқон ер учун аслда яна бир рента тўлашга мажбур эди, бу рента эса судхўрга тўланар эди. Бу рентанинг ценздан ташқари тўлов ёки қонунлаштирилган рента деган махсус номи бор эди.

Француз абсолютизми ва унинг социал табиати. Ишлаб чиқаришнинг феодал усули ва имтиёзли феодал-дворянлар сословиеси асосан ҳукмронлик қилувчи, аммо шунингдек анча даражада саноат ривожланишига эришилган ва кенг миллий бозор вужудга келтирилатган, сиёсий марказлаштириш қадимий ва мустаҳкам традицияга эга бўлган аграр мамлакат — Францияда сиёсий тузум XVI—XVII асрларда энг ривожланган классик абсолютизм формасини олди. Мамлакатда юқори имтиёзли сословие бўлган феодал дворянлар синфи француз самодержавиясининг асосий социал базаси эди. Илк вақтлардан буён қороль ҳокимияти билан маҳкам боғланиб турган католик черкови француз қоролларига катта ёрдам кўрсатарди. Ташкил топаётган буржуазия ҳам, юқорида кўрганимиздек, ўз замонида қороль ҳокимиятининг ишончли иттифоқчиси бўлиб келган эди, Урта асрлардаги француз коммуналарининг тарихи бунга яққол далилдир. Лекин кейинроқ ҳам буржуазия қороль ҳокимиятига мухтож эди. Буржуазиянинг марказлашган феодал давлат билан боғланишининг янги муҳим формаси давлатнинг молиявий ишларидан буржуазиянинг манфаатдорлиги эди. Давлат харажатлари (айниқса урушлар муносабати билан) ортиб борган сари давлат буржуазиядан кўп-

роқ қарз оларди. Буржуазия билан давлат хўжалиги ўртасидаги алоқанинг яна бир формаси — откуп (ижарахўрлик) системаси эди. Деярли ҳамма билвосита солиқларни тўплаш молиячи-капиталистларга топшириларди, улар эса аҳолидан солиқ пулларини ўз агентларининг ёрдами билан ўзлари йиғиб олар ва бунда давлатга ижарахўрларнинг одатда «олдин» тўлаган пуллари суммасидан анча кўпроқ қилиб йиғиб олар эдилар. Францияда откуп системаси дастлабки капитал жамғарилишининг ўзига хос формаси эди. Бунинг устига буржуазия феодаллар давлати аппаратидаи яна ўзига хос бир тарзда ҳам фойдаланарди. Урта асрлар охиридан бошлаб, Францияда давлат мансабларини пулга сотиш ва сотиб олиш тартиби маҳкам ўрнашиб қолган эди. Буржуазия бунга фойда келтирувчи савдо муомаласининг бир хили деб қарарди. Мансабни сотиб олиш учун сарф қилинган капитал кейинчалик, буржуа амалдорларга юмуши тушиб турадиган халқ оммасидан келадиган даромад ҳисобига ортиғи билан мансаб эгасига қайтиб келиши шарт эди. Судлардаги ҳар хил мансаблар айниса кўп даромад келтирарди.

Йирик француз буржуазиясининг кўпчилиги ўз манфаатлари жиҳатидан абсолютизм билан чамбарчас боғланган эди ва хонавайрон бўлган дворянларнинг мол-мулкларигина эмас, балки уларнинг титуллари ва унвонларини ҳам эгаллаб олиб, секин-аста дворянлашмоқда эди. Майда буржуазияга келганда, унинг ўзи давлатнинг оғир молиявий зулми дастидан азобланмоқда эди. Деҳқонлар билан бирга шаҳар майда буржуазиясининг ҳам давлат солиқлари туфайли тинқаси қуримоқда эди. Молиячи бойлар ва уларнинг бир тўда агентлари бўлган солиқ тўловчиларга шаҳарлардаги меҳнаткашлар оммаси ҳам, худди қишлоқ меҳнаткашлар оммаси сингари жуда нафрат билан қарарди. Солиқ тўплаш муносабати билан кўтарилиб турган кўзғолонлар XVI ва XVII асрлардаги француз шаҳарлари ва француз вилоятлари тарихида энг муҳим ижтимоий-сиёсий ходисалардан биридир.

Франциск I даврида абсолютизмнинг муваффақиятлари. Қороль Франциск I даврида (1515—1547) қороль ҳокимияти ғоят зўр қудратга эга бўлган эди. Франциск I (Франсуа I) даставвал черковни тамомила ўзига бўйсундирди. Папа Лев X билан Болонда тузилган конкордатга кўра, француз қороллари барча француз епископларини вазифаларга ўзи тайинлайдиган бўлди. Шу билан бирга папа француз черковидан келадиган даромадларнинг кўпчилиги қисмини қоролнинг ўзи олиши учун ҳуқуқ берди.

Сўнгра, Франциск I Бош штатларни мутлақо чақирмай қўйди. Гарчи у узоқ вақт қороллик қилган ва унинг даврида доим урушлар бўлиб, одатда бундай вазиятда француз қороллари штатларни чақиришга мажбур бўлган бўлсалар ҳам, Франциск I даврида Бош штатлар бир марта ҳам чақирилма-

ди. Франциск I қонун чиқарувчи ҳокимият танҳо ўз қўлимда бўлиши лозим, деб билар ва бу ҳокимиятни вакиллар йиғини билан ўртоқлашишни сира истамас эди. Унинг юристлари ҳалойиқ олдида очикдан-очик: король ҳокимиятини ҳеч ким ва ҳеч нарса чеклаб қўёлмайди, деб зълон қилардилар. 1527 йилда Лариж парламентининг президенти мажлисда ҳозир бўлган королга мурожаат қилиб: «Сиз қонундан юқори турасиз, сизни қонунлар ва ордонанслар ҳеч нарсага мажбур этолмайди ва умуман сизни бирон-бир нарсага мажбур қила оладиган ҳокимиятнинг ўзи йўқ» деган эди.

Дуруст, Бош Париж штатлари бўлмаганлигидан, парламент король эдикт (фармон)ларини рўйхатга олиш ҳуқуқига асосланиб, король ҳокимиятини чекловчи орган бўлиб олишга уриниб кўрган эди. Аммо у бунга муяссар бўлолмади. Франциск I фақат олий суд палатаси сифатида парламентга тааллуқли бўлган суд ишларидан ташқари, давлатнинг бошқа ишларига унинг аралашини ман қилди.

Қоролй давлат (бошқармасининг майда-чуйдаларига ҳам шахсан ўзи аралашарди. Бутун марказий бошқарма иши король кенгаши қўлида эди. Бу кенгаш турли номдаги бўлимларга: Қатта ва Кичик кенгашлар (Кичик кенгаш одатда король иштирокида бўларди), Молия кенгаши, Хат алоқалари кенгаши, Сиёсий ёки Давлат кенгаши (бу кенгаш ташқи ишлар билан шуғулланарди) ва бошқаларга бўлинган эди. Бу бўлимлар умуман марказий органлар бўлиб, кейинчалик пайдо бўлган бош министрликлар: ички ишлар, молия, юстиция, ташқи ишлар ва ҳоказо министрликларга мос келарди.

Италян урушлари. Узининг ўтмишдошлари король Карл VIII ва Людовик XII га ўхшаб, Франциск I ҳам италян урушларини давом эттирди. У Карл V Габсбург билан тўрт марта: 1521—1525, 1527—1529, 1536—1538 ва 1542—1544 йилларда уруш қилди. Франциск I урушларда айрим муваффақиятларга эришган ва дипломатия соҳасида катта истеъдод эгаси бўлиб, Габсбургларга қарши курашда ўзига жуда кўп (шу жумладан турк султонини ҳам) йттифокчи қилиб олган бўлса-да, Италиядаги урушлар француз феодаллари учун муваффақиятсиз тугаган эди. 1525 йилда Павия ёнидаги жангда мағлубиятга учраганида Франциск I хатто ўзининг қудратли душмани кўдига асир бўлиб ҳам тушиб қолган эди. Сўнги уруш вақтида Карл V Франция территориясига бостириб кириб, Парижга ҳужум бошлади. Аммо аҳоли оммаси, хусусан дехқонлар босқинчиларга жуда каттик қаршилик кўрсатдилар. Герман протестанс князларининг императорга қарши қўзғолон кўтаришига тайёрланаётганликларидан хабардор бўлиб қолган Карл V Францияда уруш ҳаракатларини давом эттиришдан воз' кечишга мажбур бўлди. У Франциск I билан сулҳ тузди; 1544 йилги (Крепи шаҳрида тузилган) шартномага биноан ҳар иккала томон урушиб олган ерларидан воз кечди.

Франциск I ўлгандан кейин унинг вориси Генрих II даврида (1547—1559) италян урушлари яна бошланиб кетди. Бу урушлар 1559 йилда Като-Камбрези шаҳрида тузилган сулҳ билан тутуди. Бу сулҳ битимига мувофиқ Генрих II Италиядан тамомила воз кечди. Аммо Филипп II Испанский ҳам ўз томонидан муҳим бир масалада ён берди: Франция Мец, Туль ва Верден шаҳарлари билан бирликда Лотарингияга (юқори Лотарингия деб аталган ерларга) эга бўлиб қолди. Бу билан Франция давлати ўзининг ҳамма ерларини тамомила бирлаштириб, деярли ҳозирги чегараларигача бўлган ерларга эга бўлди¹.

Франциядаги Уйғониш. Италияга қилинган юришларнинг оқибатларидан бири шу бўлдики, француз жамияти ўша замон Европасида энг гўзал ва нафис маданият бўлган италян маданиятини ўзлаштириб олди. Италияга бориб келган француз дворянлари италянларнинг раом-одатлари, одоб, қоидалари ва кийимларини ўзлаштириб олдилар. Францияда жуда кўп кишилар италян илм-фани, санъати ва адабиётини севиб, унга тақлид қила бошладилар. Король саройи Уйғониш давр янги маданиятнинг асосий маркази бўлиб қолди. Королнинг Париждаги ғоят гўзал Лувр саройи италян архитектураси услубида қурилди, худди шу услубда шаҳар ташқарисида бир қанча қасрлар ҳам солинди. Королнинг сингиси — малика Маргарита Наваррская истеъдодли шоира бўлиб, бир қанча гуманист адиблар, шоирлар ва рассомларни ўз атрофига тўплаган эди. Германиядаги сингари, Францияда ҳам антик авторларнинг ижодларини зўр бериб ўргана бошладилар. Атоқли филолог Гийом Бюде (1460—1540) қадимги грек тилини ғоят яхши билиши билан машҳур эди. Уни машҳур немис гуманист филологга ўхшатиб «французларнинг Рейхлини» деб атардилар. Жак Лефевр д'Этапль (1455—1537) атоқли гуманист, файласуф, географ ва математик бўлиб, унинг номи ҳам французлар реформациясининг бошланиши билан боғлиқдир. Схоластик традицияларга маҳкам ёпишиб олган эски Париж университети (Сорбонна)га қарама-қарши ўлароқ, янги ташкил топган Француз колледжи гуманизмнинг илмий маркази бўлиб қолган эди; бу колледж ўзига хос гуманистик академия эди. Жаҳонга донғи кетган Франсуа Рабле (1494—1553) француз гуманизмининг энг катта намояндаси эди. Буюк француз сатириги Рабле ёзган «Гаргантюа ва Пантагрюэль» деган роман феодаллар лсамиятининг шармандасини чиқарган, ўткир фикрлар ва аччиқ кинояларга тўлиб-тошган ғоят зўр ва кучли сатирик асардир. Рабле бу асарида халқ яратган содда романлар формасидан фойдаланиб, феодалларни бесўйақай.

¹ Като-Камбрезий шартномасида бу шартнома тузилишдан аввал Франция билан уруш ҳолатида бўлган Англия ҳам иштирок этган эди. Франция 1559 йилги шартномага биноан Кале шаҳрини қайтариб олишга эришди. Бу шаҳар Юз йиллик уруш вақтидан (1347 йилдан бери) инглизлар қўлида эди.

еб тўймас, ичкиликбоз, жанжалкаш кишилар қилиб, олий ва фаросатли мотивлардан мутлақо махрум ҳайвонлардек ҳаёт кечирадиган кишилар қилиб кўрсатади.

Шу билан бирга, Рабле ўз романида, гуманистик илм-маърифат ва тарбия учун курашчи, табиат ва кишини ўрганадиган янги фанни жорий қилувчи ташаббускор, схоластиканинг душмани сифатида майдонга чиқди, у схоластикани инсониятдан ёруғликни вақтинча тўсиб турувчи «готик ва варварлар тумани» деб атаган эди.

Францияда **реформация**. Францияда реформация ҳам гуманистлар доирасида бошланди. Лефевр д'Этапль 1512 йилдаёқ «Апостол Павелнинг мактублари» ҳақида деган китоби билан майдонга чиққан эди. У ўзининг бу китобида Лютерга ўхшаб, «нажот йўли — диндир» деган ғояни илгари сурган эди. Лефевр 20-йилларда таврот (библия)ни француз тилига таржима қила бошлаган эди. Аммо Лефевр реформацияни тайёрлаб берган бўлса-да, протестант бўлмаган эди. У ҳаётининг охиригача расман католик-бўлиб қолаверди. Лефеврнинг шогирди ва Мо шаҳарчасининг епископи Брисонэ устозидан анча ўтиб кетиб, Мо шаҳрида Франциядаги биринчи протестантлар жамоасини тузди, лекин бу жамоа кенг ёйила олмади. Францияга Лютернинг кўпгина издошлари кўчиб келиши муносабати билан бу мамлакатга Лютер ғояларининг киритилиши протестантизмнинг ёйилишига кўпроқ таъсир кўрсатди. Аввал бошда Кальвиннинг ўзи ҳам Лютернинг издоши эди, у фақат кейин, 30-йилларга келиб, бу таълимотни чуқурлаштирди ва радикаллаштирди. Аммо Францияда янги протестантлик динининг социал негизи кенг эмас эди. Мамлакатнинг шимолидаги шу жумладан, Парижнинг йирик буржуазияси ҳам католик динига маҳкам ёпишиб олган эди, чунки король сингари католицизм ҳам Франциядаги миллий бирликнинг симболи эди. Францияда католик черкови Германиядаги сингари папага тобе эмас эди. Бу черков тамомила королга бўйсунарди. Францияда дехконлар католицизмга жуда берилган эди. Бунга сабаб француз аграр муносабатлари консерватив характерда бўлганлиги ва бу вақтларда Франция кишлокларида ижтимоий зиддиятлар Германия билан Англиядаги сингари жуда кескин туага кирмаганлигидир. Ниҳоят, француз дворянлари ҳам аввал бошда реформация билан у қадар қизикмаган эдилар. Француз дворянларининг энг актив қисми Италиядаги урушлар билан банд эди.

Франциск I бир оз вақт мамлакатда реформацион ғояларнинг ёйилишига чидаб, индамай келди, чунки у Карл V га қарши олиб бораётган курашида герман протестант князларидан мадад олиб турар эди. Аммо 30-йил ўрталарида король ҳукумати «еретиклар»ни жуда қаттиқ таъкиб қила бошлади. 1535 йилда лютеранлардан 35 киши ўтда куйдирилди ва 300 киши қамоққа олинди. 1540 йилда Францияда инквизиция жорий қилинди. Ёйилиб бораётган кальвинизм маъмурларни айниқса

катта ташвишга солиб қўйди. Генрих II даврида, янги королнинг мамлакатни идора қила бошлаган биринчи йилдаёқ кальвинистларни жазолаш учун фавқулодда трибунал тузилди. Янги суд дабдабали ном билан «Утли палата» деб аталди.

1547 йилдан то 1550 йилгача ўтган уч йил мобайнида «Утли палата» 500 тача ҳукм чиқарди, бундан 60 таси ўлим жазоси тўғрисидаги ҳукм эди.

Лекин шунга қарамасдан Францияда реформация ривожлана борди. Гарчи дехконлар «ересь»га бепарво муносабатда бўлиб, буржуазиянинг юқори қатлами ва саройга яқин дворянлар эски католик черковини бор кучлари билан ҳимоя қилган бўлсалар-да, шаҳарларда кальвинизмга тарафдор бўлганлар анчагина топилар эди, Жанубий ва ғарби-жанубий шаҳарлар, собиқ альбегойчилар характерининг марказлари кальвинизмга айниқса мойил эдилар. Кальвинистлар, ёки — Францияда уларни атаганларича — гугенотлар¹ Франциянинг жанубида 30- ва 40-йилларда айниқса-кўпайиб кетишди. Айни замонда жанубий француз дворянлари ҳам зўр бериб кальвинизмга қўшилиб бошладилар. Буларнинг кўпчилиги Франциянинг жануби ва жануби-ғарбий қисмидаги ўрта ва майда дворянлар эдилар. Маҳаллий шаҳарлар билан боғлиқ бўлган, тор провинциал кайфиятдаги ва қисман ҳали патриархал шароитдан чиқмаган шу дворянлар кальвинизмни ўзларининг «соф дини» деб билар, марказлашган католицизм идеологиясига қарама-қарши ўларок, идеологик жиҳатдан ўзларининг маҳаллий партикуляризмни акс эттирувчи дин деб биларди, чунки улар католик динини король ва Париж дини деб, XVI асрда ҳам жанубликлар учуёт бўлиб қола берган Шимолий Франция дини деб билардилар.

Аммо вақт ўтиши билан сиёсий мулоҳазаларга кўра, жанубдагина эмас, балки Франциянинг бошқа областларидаги йирик феодал аристократлар ҳам гугенотларга қўшилдилар. Чуики гугенотларнинг черков ташкилоти ҳамда гугенот дворянлар билан шаҳарликлар оммаси король ҳокимиятига қарши курашда протестантлар учун кучли дастак бўлиши мумкин эди.

ГУГЕНОТЛАР УРУШИ

XVI аср ўрталарида француз монархиясининг кризиси. 50—60-йилларда француз монархияси оғир кризисни бошидан кечирмоқда эди. Италиян урушлари муваффақиятсизлик билан тугади. Француз феодалларининг ҳарбий ўлжалар оламиз, Италияда ер ва мансабларга эга бўламиз деб кутган умидлари пучга чиқди. Дворянлар, шу жумладан уларнинг юқори қатлами бўлган аристократия ҳам, бу муваффақиятсизликдан жуда

¹ «Гугенотлао» деган сўз—Женевада реформация тарафдорларини билдирадиган немис сўзи (Erläuterep ёки'EM, epoz1)нинг бузиб айтилганидир.

ғазабга келиб, бунинг учун король билан саройни айблади. Урушдан кейин аристократ дворянларнинг иктисодий ахволи-жуда ёмонлашиб, хонавайронликка якинлашиб қолди. Аристократиянинг харажати доим кўпая борганлигидан, уларнинг еридан келадиган даромади бу харажатларни қоплай олмайдиган бўлиб қолди. Бошланиб кетган нархлар революцияси умуман француз дворянлари ахволига оғир таъсир кўрсатди. Бу дворянлар деҳқонлардан традицион белгиланган шаклда пул тўловлари олардилар. Черков ерларини секуляризация қилиш масаласи эндиликда дворянлар учун актуал масала бўлиб қолди. Дворянлар сиёсий соҳада ҳам марказий ҳокимиятнинг ён беришига эришмоқ учун гугенотларнинг ташкилотлари ва гугенотлар ҳаракатидан дархол фойдаланиш пайига тушдилар. Генрих II ворисларининг заиф бўлганлиги феодаллар оппозициясининг уларга қарши чиқишини осонлаштирди.

Францияда шу тарзда узоқ давом этган ўзаро уруш бошланиб кетди. Гугенотлар уруши (Францияда калвинистлар номидан (ёки граждандар уруши (Гез Ойлгез Сш1е8)), деган ном билан машҳур бўлган бу уруш ҳаммаси бўлиб ўттиз йилдан кўпроқ давом этиб, Франциянинг шундан кейинги тарихига ғоят катта таъсир кўрсатди.

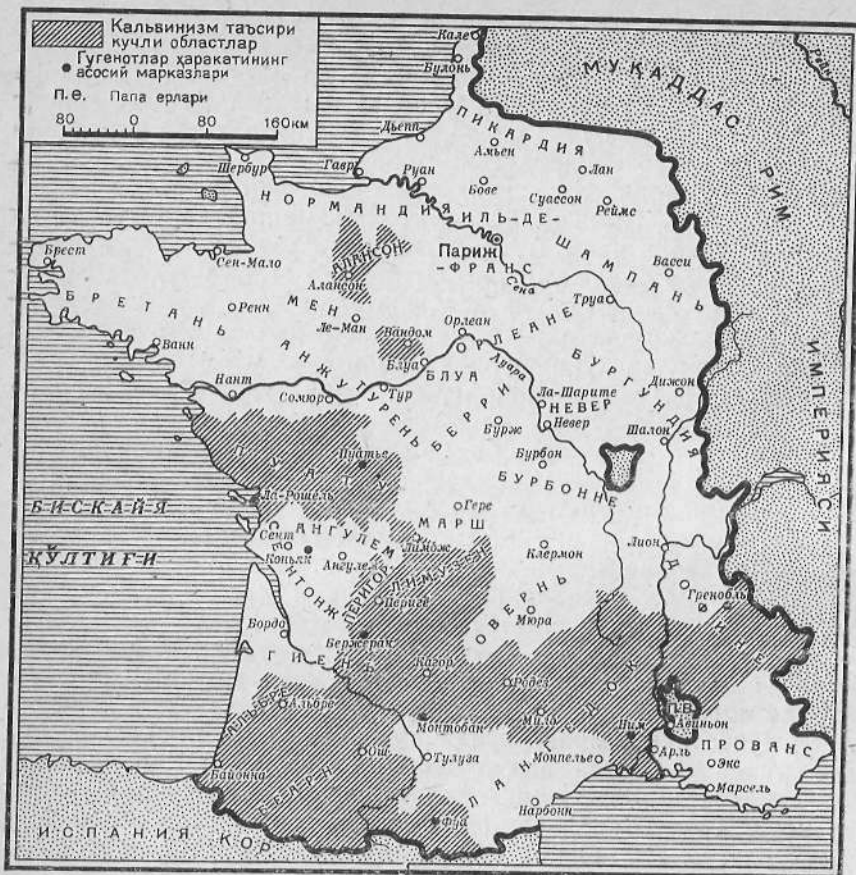
Кейинги Валюалар. 60- йиллар бошида гугенотлар ва католиклар, Генрих II дан кейин кетма-кет унинг уч ўғли: Франциск II (1559—1560), Карл IX (1560—1574) ва Генрих III (1574—1589) коронлик қилди. Улар кам қобилиятли ҳукмронлар эди, баъзи ҳолларда эса, ҳатто балоғатга етмасданок мамлакатни идора қила бошлаб, саройдаги ҳар хил феодал гуруҳларининг фитна-найранглари учун осонтини қурол бўлиб қолардилар. Франциск II даврида саройда лотарингиялик феодал Гизлар риласи етакчилик қилди. 10 ёшда коронлик қила бошлаган Карл IX вақтида эса унинг онаси — келиб чиқиши жиҳатидан италиян бўлган Екатерина Медичи коронликда регентлик қилган эди. У ўз фаворитлари билан бирликда ҳокимиятни бошқариб турди. 60- йиллар бошида энг йирик феодаллар иккита диний-сиёсий гурӯпага айниқса кескин бўлиниб кетдилар. Феодалларнинг бир қисми Гизлар бошчилигидаги католицизм томонида эди. Екатерина Медичи уларнинг ҳаддан ташқари мансабпарастлигидан чўчиса ҳам, уларга қўшилган эди. Бошқа бир оппозицион калвинчи-гугенотлар партиясига Бурбонлар билан Колиньялар бошчилиқ қилдилар.

Бурбонлар хонадонининг бошлиғи Антуан Бурбон кичкинагина вассал давлат бўлган француз Наваррасининг корони эди. Бурбонлар айниқса Франциянинг жанубида машҳур эдилар. Колинья адмирал эди «ва унинг (Урта Франциядаги) аристократик Шатильонлар фамилиясидан кариндошлари жуда кўп эди. Саройда «сиёсатчиларнинг» мўътадил партияси ҳам бўлиб, бу партия ҳар икки чеккадаги партияни яраштиришга уринарди. Бу партиянинг намояндаси гугенотларга бир қадар диний ху-

қуқлар берилишининг тарафдори бўлган канцлер Лопиталь эди. Унинг ташаббуси билан 1560 йилда Орлеанда битишувга келиш мақсадида Бош штатлар қақирилган эди (Бош штатлар 1484 йилдан буюн қақирилмай турган эди). Штатда Бурбонларнинг тарафдорлари кўп бўлиб чиқди, улар Францияда секуляризация ўтказишни ёқлаб чиқдилар. Умуман эса, сословиелар ўртасида яқдиллик бўлмади. Қискагина сессиядан сўнг штатлар тарқатиб юборилди. Шундай бўлса-да, 1562 йилда ҳуқумат эдикт чиқарди (январь эдикти), бу эдиктда калвинистларга кўпдан-кўп чеклашлар билан ўз культларини адо этишга руҳсат берилди. Бу эдикт гугенотларни ҳам, католикларни ҳам қаноатлантирмади. Жойларда ҳар иккала диний партия тарафдорлари ўртасида қуролли тўқнашувлар бўлиб турди. Католиклар ҳам, гугенотлар ҳам зўр бериб граждандар урушига тайёрлана бошладилар.

Гугенотлар урушларининг бошланиши. Гугенотларнинг уруши 36 йил давом этди (1562—1598). Бу уруш 1562 йил 1 мартда Васси шаҳридаги ур-йиқитлар билан бошланиб кетди. Шаҳар гугенотларининг йиғини ибодат қилаётган вақтда герцог Гиз ўзининг қуролланган одамлари билан уларга ҳужум қилди. Гугенотларнинг қуролланган бир қисми ҳужум қилганларга зарба берди. Икки душмаи гуруҳининг дастлабки қуролли тўқнашуви ана шу тарзда рўй берди. Шундан кейин кўп ўтмай, ҳар икки томон феодалларининг қуролли қучлари чинакам уруш ҳаракатларини бошлаб юбордилар. Ахён-ахёнда уруш ҳаракатлари тўхтатилиб, яраш сулҳи тузиларди. Дастлабки ўн йил мобайнида уч марта ана шундай уруш бўлди. Ҳар икки лагерга раҳбарлик қилувчи хонадонларнинг катта намояндаси бу урушлар давомида йўқ бўлиб кетди: католикларнинг раҳбари Франсуа Гиз билан гугенотлар раҳбари Антуан Бурбон ўлдирилди.

1572 йилда саройда бир план пайдо бўлди, бу планда ташки сиёсат воситаси орқали католикларни гугенотлар билан яраштириш мўлжалланган эди. Колинья Нидерландияга ёрдам баҳонаси билан Испанияга қарши уруш лойиҳасини ишлаб чиқди, Нидерландияни Испания кўлидан озод қилиш биланок француз ерларига қўшиш кўзда тутилган эди. Партияларни яраштириш династия никоҳи билан мустаҳкамланиши лозим эди. Карл IX нинг синглиси Маргарита Валуа ўлиб кетган Антуан Бурбоннинг ўғли Генрих Наваррскийга эрга тегаётган эди, Генрих Наваррский эса, бу вақтда гугенотларнинг бош раҳбари бўлиб, қолган эди. Аммо бу битишув Гизлар ҳамда Екатерина Медичи томонидан бузилди. Парижга никоҳ тўйига келган гугенотлар 1572 йил 24 августга ўтар кечаси хоинона қириб ташланди. Бу Варфоломей кечаси деб аталмиш воқеа фақат Париждагина юз бериб қолмади. Ана шу тарзда олдиндан тузилган планга мувофиқ Франциянинг бошқа шаҳарларида ҳам гугенотлар қириб ташланди. Парижда 1 мингдан ортиқ

Гугенот урушлари даврида Франция (1562—1598 йиллар)

гугенот ҳалок бўлди. Ўлдирилганлар орасида адмирал Колинъи ҳам бор эди.

Гугенотлар урушининг иккинчи даври. Варфоломей кечасидан кейин гугенотлар урушининг иккинчи даври бошланди. Бу уруш биринчи даврдаги урушларга қараганда анча шафқатсизлик билан олиб борилди. Бу вақтда Франциянинг жануби ва ғарби шимолдан бутунлай ажралиб кетган эди. У ерда гугенотларнинг мустақил иттифоқ давлати тузилган эди. Умумий иттифоққа кирган турли вилоятларни маҳаллий зодагонлар орасидан чиққан губернаторлар идора қиларди, улар ана шундай «автономиядан» кўпроқ фойда кўрган эди.

70-йилларда гугенотчиликнинг сиёсий идеологияси ҳам аниқ шаклга кирди. Уларнинг қаторларида бўлган бир қанча жўшқин ва истеъдодли публицистлар ўз памфлетларида короллик абсо-

лютизмни коралар, ўрта . аср Бош штатларини кўкларга кўтариб мактар, давлат ҳокимиятининг «ижтимоий шартнома» йўли билан келиб чиқиши ҳақидаги назарияни ривожлантирар эдилар. Дастлабки королларни халқ сайлаб кўярди, деб ёзган эдилар гугенот публицистлари. «Халқ уларни, яъни (королларни) сайлар экан, улар билан шартнома тузардики, бу шартномага биноан короллар халқ манфаатларига рия қилишлари керак. Король унвони — шавкат эмас, балки меҳнат, зўравонлик эмас, балки жамоатчилик учун хизматдир», король ҳокимияти халқ олдида жавобгар бўлиши керак. Уз ҳокимиятини суистеъмол қилган короллар золимлардир ва халқ уларни хайдаб юборишга ҳақлидир.

Бирок, гугенот монархомахларининг¹ назарияларида республикачилик, золимларга қарши кураш оҳанглари аристократларга меҳр кўйиш билан чамбарчас чапишиб кетган эди. Улар «халқ деб халқнинг энг яхши қисмини, яъни аристократларни кўзда тутардилар. «Биз халқ деганда,— деб ёзди монархомахлардан ЙЭбер Ланге,— биз бутун халқни эмас, балки унинг намояндalари бўлган герцоглар, шахзодалар, зодагонларни кўзда тутамиз... Авом халқнинг ҳокимлик қилишидан ёки дворянларни йўқ қилишга интилувчи ўта демократлардан сақланингиз» деган эди. 1577 йилда «Золимларга қарши даъво»² деган дабдабали сарлавҳа остида памфлет ёзган яна бир республикачи гугенот Дю Плесси Морне (1549—1623) бундай деган эди: «Халқ кўп бошли баҳайбат махлуқдир, у давлат ишларини хал қилишга қодир эмас».

Уз умрини яшаб бўлган эски тартибларга қайтиш иштиёкидаги гугенотлар аристократияси сиёсий программасининг реакция характерини учинчи публицист Франсуа Отман (1524—1589) ўзининг «Франко-Галлия» (1573 йил) памфлетида очик-равшан намоён қилди. Бу асарида у қуйидагиларни ёзган Изди: «Меровинглар ва Каролийгларнинг эски (тартибларига қайтиш керак, у пайтда бутун аҳоли ўз-ўзини бошқаришда ишпирок этар ва королларни сайлар эди». Отманнинг идеали бошқаришнинг таркоқ формаси бўлиб, унда Францияни ташкил қилувчи область-давлатлар конфедерациясини королликнинг энг яхши ва энг эътиборли кишилари бошқаришлари керак эди. Барвақт ўлиб кетган публицист Этьен Лабоэси (1530—1563) монархомахлар орасида энг радикал-демократик позицияда турарди. У 1562—1563 йилларда ёзилган, аммо кейинроқ— 1574 ва 1576 йилларда босилиб чиққан «Ихтиёрий куллик ҳақида мулоҳазалар» китобининг автори эди. Гугенот ёзувчи Агрипп д'Обинье (1552—1630) ўз дostonлари ва мемуар-

¹ Монархомахлар — грекча сўз бўлиб, «монархлар билан курашувчи» ёки «золимлар билан курашувчи» деб таржима қиладилар.

² Памфле- аноним эди; автор унда ўз номи ўрнига машхур қадимий Рим республикачиси Юний Брут номини қўйган эди.

ларида монархомахлик, зулмга қарши кураш мотивлари яққол акс этган. Бу ёзувчи Варфоломей кечасидаги дахшатлар учун Екатерина Медичи ва Карл IX дан ўч олишга чақирган эди.

Католик лигасининг ташкил топиши. 70- йилларнинг ўрталарида католиклар шимолда Католиклар лигаси номи остида ўзларининг сиёсий иттифокини ташкил этдилар. Бу лигага ўлиб кетган Франсуа Гизнинг ўғли Генрих Гиз раҳбарлик қилган, у католиклар партиясининг ҳаммага маъқул раҳбари бўлиб олган эди. Бу лига Париждаги король ҳукуматини назорат қилиб турарди. 1576 йилда Блуа шаҳрида тушгайган янги Бош штатларда ҳам лига аъзолари кўп эди. Католиклар лигаси король Генрих III нинг гугенотлар билан яраш битими тузиш ва уларга диний эркинлик бериш тўғрисидаги уринишларига қатъий қаршилик кўрсатди. 1584—1585 йилларда Парижда яна бир сиёсий ташкилот — Париж лигаси ташкил этилди. Бу лига ўз состави жиҳатидан католиклар лигасига қараганда анча демократик характерда эди. Бу лигага кирган Парижнинг кўп сонли майда буржуазияси королни гугенотларга ён бергани учун, сарой ахлларини эса, уларнинг зеби-зийнат ичидаги дабдабали ҳаёти учун, король амалдорлари ва судьяларини тамаъгириликлари ва лўттибозлиги учун тор-мор қилиб ташлашга тайёр эди. Энг жанговар католик орденларининг монахлари раҳбарлик қилаётган бу Париж лигасининг аъзолари фанатик кайфиятда бўлиш билан бирга, айна пайтда энг ашаддий католик реакциясини ҳам қўллаб-қувватлар эдилар.

Уч Генрихнинг уруши. Гугенотларнинг католиклар билан курашлари учинчи даврда — 80- йилларнинг ярмидан бошлаб жуда кескинлашиб кетди. Бу вақтда гугенотларнинг саккизинчи уруши (1585—1589) давом этмоқда эди, бу урушда айна бир пайтда Генрих Гиз, Генрих Валуа (король Генрих III) ва Генрих Бурбон (унинг король Наваррский деган номи ҳам бор эди) иштирок этгани туфайли, унга «уч Генрихнинг уруши» деб ном берган эдилар..

Католиклар лагерида Генрих Гиз тобора муҳим ўрин ола бошлади. Унинг тарафдорлари очикдан-очик Гизлар тахтга Валуадан кўра кўпроқ ҳақлидирлар, дея бошладилар, чунки улар (Гизлар) бевосита Карл Буюкнинг авлоди эмишлар. Генрих III нинг вориси бўладагани туфайли лига аъзолари королдан Генрих Гизни расман тахт **вориси деб эълон қилишни талаб** этдилар. Генрих III аввал бошданок Гизларнинг васийлигини малол кўрар эди. 1588 йилда у кўшинларни Парижга томон сура бошлади ва Гизни ҳамда лиганинг бошқа раҳбарларини қамоққа олишга тайёрланди. Бундан лига доирасидагилар хабардор бўлиб қолганларидан сўнг, лигачилар пойтахтда ўз агитацияларини кучайтирдилар ва Парижда королга қарши қўзғолон кўтарилди. 1588 йил май ойининг 12- ва 13-кунларида Париж кўчаларида шаҳар тарихида биринчи марта баррикада-

лар¹ пайдо бўлди. Хунармандлар, майда савдогарлар, халифалар, ишчилар, мардикорлар фақат баррикадалар қурибгина қолмай, балки король кўшинлари билан жанг бошлашга ҳам тайёр эдилар. *

Генрих III Париждан Шартр шаҳрига қочиб кетди, у ердан пойтахтга қайтиб келиб, ғалаёнчилардан ўч олишга умид боғлаган эди. Король Гизларга қарши ҳарбий кучлар тўплади. Аммо бу кучлар билан Парижга томон киришга журъат қилолмади. Генрих III даставвал Гизнинг ўзидан қутулишга қарор берди. Шу мақсадда Гиз ярашиш баҳонаси билан «ороль ҳузурига таклиф этилди. Король қабулхонасида соқчи солдатлар лига раҳбарига ханжар санчдилар (1588 йил 22 дейабр)». Бунга жавобан Париж Валуага бўйсунушдан бош тортиди. Ҳақиқатда шаҳар ўз ҳокимият бошқармаларига эга бўлган мустақил республикага айланди. Ҳокимият бошқармалари орасида демократик «16 лар -комитети» катта аҳамиятга эга бўлди, бу «комитет» пойтахт районларидаги сайлаб қўйиладиган ташкилотларининг вакилларидан иборат эди. Париждан ўрناق олиб, бошқа шаҳарлар ҳам мустақил шаҳар-республикаларга айландилар.

Мамлакатнинг жанубигина эмас, шимоли ҳам майда парчаларга бўлиниб кетди. Генрих III ўзининг аҳволини яхшилаш учун Генрих Наваррский билан иттифок тузмокчи бўлди ва уни ўзининг вориси деб эълон қилди. 1589 йил баҳорида битим тузилиб, ҳар иккала король Парижга томон юриш бошлади. Аммо Генрих III Парижга қайтиб келмади. 1589 йил 1 августда Доминикан орденининг монахи Жак Клеман королнинг Сен-Клу қароқоҳига пистириб кириб, уни ханжар санчи бўлдири, шу тариқа Генрих Гизнинг ўлими учун ундан ўч олди. Генрих III нинг ўлиши билан Валуалар династияси тамом бўлди. Уз тарафдорлари томонидан Франция қароли қилиб эълон этилган Генрих Бурбон Генрих IV номи билан янги Бурбонлар династиясини бошлаб берди.

Гугенотлар урушларининг тугаши. **Наг** эдикти. Янги королнинг аҳволи даставвал анча мушкул эди. Париж «еретик» королни тан олгиси келмади. Улдирилган Генрих Гизнинг укаси герцог Карл Майенский янги кўшинлар тўплаб, гугенотларга қарши урушни янгидан бошлаб юборди. Филипп II Испанский католикларга ёрдам бериш учун Францияга ўз кўшинларини юборди. У Парижга король қилиб ўз одамини ўтказишни мўлжаллаган эди.

Генрих IV лига кўшинларини Арка ва Ивра яқинида — 1589 ва 1590 йилларда икки марта тор-мор келтирди. Аммо у ҳали кэтъий, ғалабани қўлга киритмаган эди. Турли вилоят-

¹ «Баррикада» номи Barricade — «бочка» сўзидан келиб чиккан, чунки қўзғолончилар кўчаларнч винодан бўшаган бочкалар билан тўсиб, бу билан отлик аскарларнинг ўтишини кийинлаштирар эдилар.

ларда дехконларнинг ҳоким синфларга қарши *кенг ҳараката кўпроқ азоб чеккан ғарбий вилоятларда (Пуату, Сентонж, Лимузен, Марш ва Перигор вилоятларида) айниқса кучайиб кетди.. Кўзғолон кўтарган дехконлар кроканлар¹ деб ном олдилар,, чунки улар дворянларга, солиқ йиғувчиларга ва солдатларга қарши хужум қилганларида ана шундай даъват билан ташла-нардилар. Перигорда кўзғолон кўтарган дехконларнинг сони. 40 минг кишига етди.

Генрих IV га дехкон кўзғолонларини бостириш учун кўп куч сарф этишга тўғри келди. Лекин герцог Майанский ҳам гугенотларга қарши курашишдан қўра, кўпроқ католиклар орасидаги демократик элементларга қарши кураш олиб боришга мажбур бўлди. Париждаги «16 лар комитети» герцогга қарши қаттиқ жанжал кўтарди. Шу туфайли 1591 йилда герцог ва унинг иттифоқчилари комитетни тугатдилар. Герцог ҳокимияти: ўз қўлида сақлаб қолишдан умидини узиб, Генрих IV билан яширин музокаралар бошлади, у маълум . мукофот эвазига Генрихга кўмаклашишга ваъда берди.

Куйи табақа халқ оммасининг ҳаракати ҳар икки лагердаги феодалларни ўзаро ён беришга ва шошилиш равишда • ярашишга мажбур этди. Генрих IV ниинг протестантизми бу ярашишга тўсиқ бўлганлиги туфайли, у католик динига ўтишга қарор берди (1593 йил 25 июль). Генрих Наваррский, уи динидан қайтишда айблаган баъзи маслакдошларга: «Париж мессага² арзийди» деган эди. Шундан кейин Париж таслим-бўлишга мажбур бўлди. Генрих IV 1594 йил мартида пойтахтга кириб келди; бундан бир ой илтари' у Шартр шаҳрида Франциянинг шубҳасиз қароли сифатида тож кийган эди. Сўшти ўнинчи уруш (1594—1598) қисман лига аъзоларига, асосан эса Филипп II Испанскийга қарши олиб борилди. У Францияга қарши Нидерландиядан ҳарбий плацдарм сифатида фойдаланган эди. Аммо хужум муваффақият қозона олмади. 1598 йилда испан қўшинлари Вербье шаҳри яқинида (Июпаня Нидерландиясида) Генрих IV қўшинлари томонидан мағлубиятга учратилди.

Бир томондан, дехконлар ва шаҳар плебейларий ҳаракатининг хавфи, иккинчи томондан, Испания томонида ташқаридан келадиган ёрдамдан умиднинг узилиши герцог Майенский бошчилигидаги феодал-католикларни таслим бўлишга мажбур этди.

Гугенотларнинг урушлари 1598 йилда Нант -здикти эълон қилиниши билан тугалланди. Генрих IV бу эдиктда гугенотларни қароли ҳокимияти билан яраштиришга уринди. Эдикт католицизмни Франциянинг давлат дини деб эълон қилди. Бутун Францияда католик ибодатлар тикланди (бу вақтгача жануб ва ғарбда кўп жойларда у бутунлай тўхтаб қолган

эди). Католик руҳонийларига ерлари ва бошқа мулклари қайтариб берилди. Аммо шу билан бир. вақтда гугенотлар ҳам ўз динларига эътикод қилиш имконини олдилар. Гугенотлар ўз черков йиғинлари (синодлар) ва алоҳида сиёсий .мажлислар тўплаш ҳуқуқига эга бўлдилар. Улар қароли хузурида.ўзларининг алоҳида вакиллари бўлиши ҳуқуқини олдилар. Ҳукумат эдиктдаги моддаларни балориш гарови сифатида 200 га яқин қалъани гугенотлар ихтиёрида қолдирди. Нант эдикти, моҳият эътибори билан одатдаги қароли фармони эмас эди. Бу эдикт уруш қилаётган икки томон ўртасидаги яраш битими эдики, буларнинг ҳеч бири бир-бирига ўз иродасини мажбуран қабул қилдириш учун етарли кучга эга бўлмай қолган эди.

Нант эдикти Ғарбий Европада дин эркинлигини эътироф этишининг биринчи намунаси эди. Генрих IV бундай чора гугенотларни марказий ҳукуматга бўйсундириш учун энг қулай чора бўлар деб ҳисоблаган эди. Унинг бу мўлжали бир. даража тўғри бўлиб чикди. Энг йирик гугенот дворянлари сиёсий оппозициядан тезда қайта бошладилар ва шу билан бирга ўз динларининг ўзгартириб, католицизмга қайтдилар. Узгарган вазиятда аристократларга протестантизм энди керак бўлмай қолган эди.

XVII АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ФРАНЦИЯ

Генрих IV нинг мустабиллик сиёсати. Гугенотларнинг урушлари давридаги феодал анархияси Францияга қимматга тушди. Саноат ва савдо-сотик ишлари жуда кийин аҳволда эди. Қишлоқ хўжалиги кўпгина вилоятларда тамомила тушкунликка юз туган эди. Давлатнинг молиявий ишлари чатоқлашиб, барбод бўлиб кетган эди. Бундай. шароитда кучли қароли ҳокимиятини тиклаш албатта зарур бўлиб қолгац эди. Ниҳоят, бундан кўпчилик ўрта ва майда дворянлар ҳам, шунингдек, буржуазия ҳам манфаатдор эди. Қароли бузилган «тартиб»ни тиклаши лозим эди. Монархомахларнинг қаролига қарши кўзғолон кўтаришга чакириб ёзган эски.памфлетлари ўз аҳамиятини йўқотиб қўйди. Аммо Жан Бодэннинг (1530—1596) дастлаб 1576 йилдаёқ нашр этилган, лекин бошда муваффақият қозона олмаган «Давлат» деган китоби жуда машҳур бўлиб қолди. Бодэн бу асариде абсолютизм назариясини риволмантирган эди. У монархомахларнинг қароли билан халқ ўртасида битим тузиш асосида давлат ҳокимияти барпо қилиш ҳақидаги таълимотидан мазах қилиб қулган эди. Бодэн фикрича, ҳар қандай ҳокимият ва ҳуқуқнинг манбаи қаролининг ўзидир, у кучга таяниб Бош штатларга мурожаат қилиши учун зарурият ҳам қолмас эмиш. Генрих Наваррский Бодэининг трактатидан яхши хабардор эди. У ўзининг амалий ишида ана шу китобнинг бир қанча қоидаларидан фойдаланди. Генрих IV (1593 йилдан кейин) Бош штатларни чақирмайдиган бўлди ва Париж парламентининг ҳеч сўзсиз ўзига бўйсунини талаб қилди. Черков ишларида

¹ Кроканлар — айнан таржимаси каламушлардир.

² Месса — католиклар ибодатининг номи.

хам Генрих IV папанинг аралашувиға тоқат қила олмади. Гугенотлар ёки католиклар оппозициясига мансуб бўлган катта феодалларға король жуда катта пенсиялар тайинлаб, пора бериб сотиб олишни афзал кўрди (лигачилар рахбари герцог Майенский ҳам шундай пенсионерлардан бири бўлиб қолди). Мабодо бу тadbир <кўр қилмай қолгудай бўлса, ҳукумат зўрлик ишлатарди. 1602 йилда герцог Бироннинг фитнаси фoш қилинди. Бунинг учун терцогнинг боши кетди.

Генрих IV нинг иктисодий сиёсати. Генрих IV ўзига ғайратли ва истёвдоли миНистрлар танлаб ола билди. Молия министри Сюлли (1560—1651) ана шундай министрлардан бири эди. Сюлли анча илғор дворянлар қисмининг намоёндаси бўлиб, Францияниң экономикасини тиклаш ва ривожлантириш мақсадини кўзда тутган эди. Сюлли дехқончиликни мамлакат фаровонлигининг манбаи деб билар эди. У: «Дехқончилик—бу Франция бойлигининг хақиқий кони, Перу хазинасидир» деган эди. Сюлли солиқлар туфайли тинкаси қуриган француз дехқонларига нафасини ростлаб олишга имкон бериш лозимлигини тушунарди. Ҳукумат солиқлар ундириш ишларини тартибга солди, ўтган йиллардан тўпланиб келган боқимандаларни бекор қилди, дехқонлардан олинадиган солиқларни ҳатто бир қадар камайтирди. Лекин хазинага тушадиган солиқлар суммаси бу тadbирлар билан камайиб кетмади, чунки Сюлли солиқ ундирувчиларнинг ўзини қаттиқ қисиб қўйди, ижарахўр (откупшик)лар оладиган фойдаларни камайтирди. Қишлоқ хўжалигини қайтадан тиклаш йўлида Сюлли яна бир қанча бошқа тadbирларни амалга оширди: бир вилоятдан иккинчи бир вилоятга ғалла олиб чиқиш учун эркинроқ йўл очиб берди, ботқокликларни қуриштириш ишларини ташкил этди, қишлоқ хўжалигида янги хил экинлар: жўхори, лавлаги, хашаки ўтлар ва хоказоларни экишни кенгайтирувчиларга енгилликлар берилди.

Генрих IV ҳукумати шойи, полотно, тўр, гилам тўқиш мануфактуралари ва бошқа хил мануфактураларни ривожлантиришга ҳам катта эътибор берди. Ҳукумат Францияни ўз пилласи билан таъмин этишга ҳаракат қилди, бунинг учун турли районларда тут дарахтлари ўтказилди. Генрих IV француз саноатига нисбатан протекционизм (хомийлик) сиёсатини қўлланди. Чет эл саноат молларини киритиш хийла чеклаб қўйилди; ватан саювати ишлаб чиқаришни арзонлатишни кўзда тутиб, хом ашёни Франциядан четга чиқариш ман қилинди. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун мануфактурачиларга хазинадан катта-катта субсидиялар берилди бошлади.

Генрих IV замонида йўлларни яхшилаш ишларига ҳам катта эътибор берилди ва мунтазам почта жорий қилинди; Франциянинг айрим шаҳарлари ўртасида муитазам қатнаб турадиган омнибуслар ҳам ўша Генрих IV замонида расм бўлди. Нидерландия ва Англия компанияларидан намуна олиб, 1604 йилда француз Ост-Индия компанияси тузилди. Тахминан ўша вақт-

ларда французлар Қанадани¹ мустамлака қила бошлашди. Шу тариқа Генрих IV нинг иктисодий сиёсати буржуазия манфатларига қаратилган эди. Бошда гугенотлардан чиққан королнинг танишдан бош торган Париж буржуаси Генрих IV короллигининг охирига келиб, унга бўлган муносабати дўстона муносабатдан ҳам ўтиб кетган эди.

Генрих IV нинг ташки сиёсати. Генрих IV жуда актив ташки сиёсат олиб борди, унинг бу сиёсати Валуанинг энг қудратли даврларида олиб борган ташки сиёсатни эслатар эди. Генрих IV испан ва немис Габсбургларини Франциянинг энг ашаддий душмани деб биларди. XVI асрнинг 90-йилларида Филипп II нинг Францияга бостириб кирганлиги Габсбургларнинг агрессив планларини яна бир марта аниқ кўрсатиб берди. Габсбурглар католикларнинг бутун Европадаги учига чиққан реакциясининг таянчи эди. Короллик қилган бутун умрида ўз мамлақати ичида католик фанатизмига қарши кураш олиб боришга мажбур бўлган Генрих IV Габсбургларга қарши курашида протестантлик мазхабидаги мамлакатлар билан иттифок бўлиб иш кўрди. У Европада протестантларнинг қучли иттифоқини барпо этиш пиятида эди, унинг режасига кўра бу иттифокда Англия, Франция ва Голландиядан ташқари яна протестантлик мазхабидаги гермаи князлари, Скандинавия мамлакатлари ва Швейцария ҳам кириши керак эди. Габсбурглар билан уруш бўлиши муқаррар деб билган Генрих IV ва Сюлли бу урушга кунт билан тайёрлана бошладилар. Катта-катта ёлланма отрядлар ташкил этилиб, улар ўргатилди. Артиллерия омборларига запас қилиб жуда кўп ўқ-дори босиб қўйилди. Уруш бўлиб қолгудай бўлса, уруш харажатлари учун деб хазинада катта пул ғамлаб қўйилган эди. Француз ҳукумати императорга қарши яна уруш бошлашга шайланиб турган герман князлари билан маҳкам алоқа боғлаган эди. Бироқ 1610 йилда, Габсбурглар Германиясига қарши урушга тайёргарлик ишлари айни қазиб турган бир маҳалда Генрих IV ўлдирилди. Уни ўлдирган Франсуа Равальяк ўтакетган урушқоқ католиклар доирасига мансуб эди. Бу Генрих IV га қилинган суиқасдларнинг тўққизинчиси бўлиб, суиқасдларни Генрих IV га «еретик» ва «еретиклар дўсти» деб қараб келинган католик феодаллар реакцияси уюштирган эди.

Людовик XIII. 1614 йилдаги Бош штатлар. Генрих IV нинг тахт вориси Людовик XIII Франция короли бўлган пайтда 9 яшар бола эди. Унинг онаси Мария Медичи² короллиқнинг регенти бўлди. Аристократ феодаллар оппозицияси королнинг ёшлигидан ва унинг ҳукумати заифлигидан фойдаланди. Сюлли

¹ Авлие Лаврентий дарёси бўйидаги Шаркий Канада ерларини француз денгизчиси Жак Картье 1534 йилдаёқ топган эди.

² Генрих IV нинг иккинчи хотини; у Маргарита Валуа билан 1599 йилда ажралишган эди.

истеъфо беришга мажбур бўлди. Зодагонлар ва сарой ахли: король хазинасини талон-торож қила бошладилар.-Мария Медичи фаворитларини ҳа деб алмаштира бериб, уларга давлатнинг жуда катта маблағларини сарф қилиб қўйди. Пулга муҳтож бўлиб қолган ҳукумат 1614 йилда Бош штатларни чақирди. Аммо Бош штатларга тўпланган сословиелар мутлако муросага келиша олмадилар ва ҳатто бир-бирларига душманлик қила бошладилар." Учинчи сословие вакиллари король номита ёзилган уч сословиени учта оғайнига тенглаштирганларида, имтиёзли сословиеларнинг вакиллари ғазабга келиб, ўзларини «этик-дўзларнинг фарзандлари»га тенглаштиришдан қаттиқ норози бўлдилар. Дворянлар ўз мактубларида король учинчи сословие томонидан қўйилган арзномаларга эътибор бермаслиги керак, деб очикдан-очик талаб қилдилар. Бош штатлар тезда тарқатиб юборилди. Шундан кейин то 1789 йилги француз революциясигача у чакирилмади.

Ришелье ва унинг абсолютизмни мустаҳкамлаш сиёсати. 1614 йилда чакирилган Бош штатларда истеъдодли ва ғайратли епископ Арман Жан дю Плесси Ришелье (1585—1642) эътибор қозониб, саройнинг ҳам диққатини ўзига жалб қилди ва сўнгра король кенгаши хизматида ўтди (1619 йилда француз королининг тақдим этишига кўра папа Ришельега кардинал унвоини берди). Ришелье 1624 йилда Давлат кенгашига аъзо ва давлатнинг хақиқий раҳбари бўлиб олди. У шу вазифада 18 йил даъвомида ишлаб, король абсолютизмни мустаҳкамлаш учун анча Тизмат қилди. Ришельеинг ўзи руҳоний бўлишига қарамай, давлат манфаатларини черков манфаатларидан устун қўйди, у феодал реакцияси қаердан чикмасин — пападанми, ёки дунёвий феодалларданми, ёхуд ҳатто король авлоди аъзолариданми — унга қарши изчиллик билан кураш олиб борди. Марказлашган қудратли давлат тузишни Ришелье ўз олдида энг буюк мақсад қилиб қўйди, унинг фикрича, бу давлатда королнинг ўзи фуқаролари устидан, ҳатто дворянлар устидан ҳам мутлоқ ҳоким бўлиши керак эди. Асл чиқиши даорян бўлган Ришелье дворянларнинг сословие ва мулкий имтиёзларини бекор қилишни кўзда тутмаса ҳам, лакин дворянларнинг королга (биринчи навбатда ҳарбий хизматда) садоқат билан хизмат қилишини ва умумдавлат қонунларига бўйсунушини талаб қиларди. Ришелье феодаллар оппозициясини ва аристократларнинг саройдаги ҳар қандай фитналарини шафқатсиз таъқиб қилди. Королнинг саройда фитналар билан машғул бўлиб келган онаси ва укаси шаҳзода герцог Орлеанский Гастон Ришельенинг талаби билан саройдан четлаштирилди. Энг ийрик феодал, Лангедок губернатори герцог Монморанси королга қарши «фитна»да қатнашганлиги учун қатл қилинди. Зодагонларнинг бошқа раҳбарлари - герцог Вандом билан герцог Гиз (ўлдирилган Генрих Гизнинг ўғли) Франциядан чиқиб кетишлари ва дарбадарликда қун кечиришлари керак эди.

Ришелье феодалларнинг давлат стратегияси нуқтаи назаридан бирон аҳамиятга эга бўлмаган жуда қўи қасрларини ер билан яқсон қилдирди. Кардинал дворянлар орасидаги дуэлларни қаттиқ таъқиб қиларди. Дуэлда уришган дворянларни, дуэлда биронтаси ўлдирилмаган тақдирда ҳам, Франциядан ҳайдаттирарди.

Гугенотлар ҳаракатчининг бостирилиши. «Шафқат эдикти». Ришелье гугенотлар масаласини тубдан ҳал қилишга муваффақ бўлди. Гугенотлар ҳукуматнинг заифлигидан фойдаланиб, 20- йиллар охирида марказта қарши яна бош кўтардилар ва жанубда ўзларининг феодал гугенотлар республикасини эълон қилдилар. XVI асрдаги гугенотлар урушлари даврида бўлгани сингари энг катта феодаллар — герцог де Роган ва бошқа «сиёсий гугенотлар» яна гугенотларга бош бўлиб олди. Ғарбнинг катта порти бўлган Ларошель порти қўзғолончиларнинг энг муҳим пункти бўлиб, инглизлар билан алоқа боғлаган ва инглиз флотининг ёрдамига кўз тиккан эди. Ришелье шаҳзода Кондэ қўмондонлиги остида Лангедокка қўшин юборди. Узи эса Ларошелни қамал қилишга жўнади. Инглиз флоти қамалда қолган ихаҳарга зарур ёрдам кўрсата олмади. Ришельенинг буйруғи билан узунлиги 1,5 километр келадиган катта дамба қурилди, шу дамба воситаси билан шаҳар денгиздан ажратиб қўйилди; айни вақтда чуқур хандақ қазилиб, шаҳар қуруқликдан ҳам ажратилди. Шу тарика ҳамма томондан ўраб олинган Ларошель шаҳри 1628 йил октябрида таслим бўлди. Шу вақтда гугенотлар жанубда ҳам мағлубиятга учрадилар. Энди Ришелье Нант эдикти билан ҳисоблашмайдиган бўлиб қолди. Аммо у Нант эдиктини бекор қилмади. Гугенотлар 1629 йилги «шафқат эдикти»га мувофиқ, ўзларининг данларида қолдилар, лекин сиёсий имтиёзларидан маҳрум этилдилар. Уларнинг қалъалари тортиб олинди, алоҳида гугенот қўшинлари тугатилди, алоҳида гугенот суд палаталари ва шу кабилар ёпиб қўйилди. Гугенотлар масаласи лана шу тахлитда ҳал қилиниши туфайли «Франция миллий бирлашиш жихатиДан ютиб чикди»¹.

Идора қилишнинг марказлаштирилиши., Ришелье Франциянинг идора қилиш системасини қайта ташкил этди. Уининг даврида давлат сакретарлари марказий аппаратида энг муҳим ўрин олдилар. Булар — министрлар, айрим маҳкамаларнинг тўла ҳуқуқли раҳбарлари эди. Министр-кардиналнинг ўзи давлатни идора қилиш ишларининг ҳаммасини ўз қўлида сақлаган бош министр эди. Король кенгаши эса, аксинча, Ришелье вақтида қуруқ савлат бўлиб қолди, холос. Король кенгаши аристократ-дворянлар билан тўлиб кетди. Аммо асосий ишларни бу кенгаш эмас, балки министрлар — давлат секретарларининг ўзлари ҳал этарди. Абсолютизмнинг янада ривожланишида

¹ К. Маркс. Хронологик қўчирмалар. «Маркс ва Энгельс архиви», VIII т., 260- бет.

интендантлар ғоят катта ахамиятга эга бўлди. Вилюятларни идора қилиш марказдан юборилган полиция, суд ва молия интендантлари марказий ҳокимиятнинг жойлардаги ғоят кучли куроли эди. Бу маисаблар француз давлатидаги жуда кўп бошқа мансабларга ўхшаб пулга сотилмас, сотиб олинмас ва отадан болага мерос бўлиб ҳам ўтмас эди. Париж тайинлайдиган амалдор интендантларга вилюятлардаги шаҳар муниципалитетлари, вилюятларнинг губернаторлари ва балъаж (балъе) бошлиқларини назорат қилиб туриш вазифаси юкланган эди. Шундай қилиб, жойлардаги ҳокимият аслда король агентлари кўлига ўтиб кетган эди. Интендантларнинг «зулми»дан шикоят қилиш XVII ва XVIII асрлар ошюзиячи дворянлар публицист тикасининг абсолютизмни танқид қилиш мотивларидан бири бўлиб қолган эди.

Иктисодий сиёсат. Иктисодий сиёсат соҳасида Решелье Генрих IV бошлаган ишни давом эттирди. Генрих IV сингари у ҳам ривожланиб бораётган мануфактурани ғайрат билан қўллаб-қувватлади. Унинг вақтида француз Канадаси («Янги Франция»)га тинмай одам кўчириб турилди. Французлар Антель оролларига ҳам кириб бордилар. Ришелье француз савдо флотининг ривожланишига хомийлик қилди. Аммо фрагадуз буржуазиясининг савдо-саноат ва колонизация соҳасидаги ҳаракати нидерланд ва инглиз буржуазиясига караганда анча суст эди. Француз буржуазияси қисман давлат характеридаги, қисман кишлоқда—дворянлар ва дехқонлар орасидаги судхўрликдан бусиз ҳам катта фойда оларди. Одатда имтиёзли мануфактура корхоналари (король мануфактуралари) ҳам буржуазияга катта фойда келтирарди. Аммо шунга қарамасдан, Ришелье вақтида Франция ҳар ҳолда мустамлакачилик сиёсатида иштирок қила бошлаган эди. Европадан ташқаридаги мамлакатларни талаш ва босиб олишда Англия билан Голландиянинг янги ракибитозага келмоқда эди.

Дехқонларнинг кўзғолонлари. Марказлашган давлат аппаратининг кучайиши, король саройи харажатларининг тивмай ошиб бориши ва кенг кўламда олиб борилаётган ташқи сиёсат ғоят катта пул маблағларини талаб қиларди. Ришелье замонида доимий кўшиннинг сони 150 минг кишига етган эди. Солиқнинг асосий қиоми аввалгидек колоқ ва турли феодал солиқларидан мугакул ахволга тушиб қолган дехқонлардан олинар эди. Эиг кўп тарқалган давлат солиғи — битта тальянинг ўзи Ришелье замонида тўрт баравар ортган эди. 1610 йилда бу солиқдап 11,5 миллион ливр даромад олинган бўлса, 1643 йилда бу солиқ микдори 44 миллион ливрга етди. Солиқларнинг кўпайишига жавобан дехқонлар оммаси тез-тез кўзғолон кўтарарди. Ри-

¹ Интендант мансаби Францияда Ришельега қадар ҳам мавжуд эди. Лекин Ришелье бу идора қилиш усулига мунтазам умумий тус бериб, уни айниқса кенг қўлланар эди.

шелье ҳукмронлик қилган замонда королликнинг ҳамма жойида дехқонларнинг кўзғолонлари бўлган эди. 1635—1636 йилларда ғарбда — Гиенада, Ангулемда ва Пуатуда дехқонларнинг катта кўзғолонлари бўлди. 1639 йилда Нормандияда Жан Яланг-оёқ бошчилигида катта кўзғолон кўтарилган эди. Бу кўзғолон айниқса кенг қўлоч ёйиб, ўз характери жиҳатидан дехқонлар уруши типидagi ҳаракатга ўхшар эди. Дехқонлар солиқ тўпловчиларга ҳужумлар қилиб, уларни ўлдирардилар. Улар «жафокаш армия» деган характерли номга эга бўлган ўз армиясини туздилар. Кўзғолончилар кўзғолонга қўшни районларни ҳам қўшилишга даъват этиб, қўл ёзма хитобномалар тарқатдилар. 1639 йилги ҳаракат қатнашчиларининг асосий состави камбағал дехқонлардан ва шаҳар камбағалларининг иборат эди. Лекин солиқ азобига нисбатан бутун аҳоли ўртасида нафрат шу қадар зўрайган эдики, ҳаракатга шаҳар ва кишлоқларнинг бирмунча бадавлат табақалари ҳам бир қанча вақтгача қўшил-шин юборди.

XVII асрнинг 30 ва 40-йилларида дехқонларнинг айрим ҳажакатлари мамлакатнинг бошқа областларида — Пикардия, Шампань, Бургундия, Лангедок, Дофинэда ҳам бўлиб ўтган эди.

Ришелье 1642 йилда, Уттиз йиллик уруш зўрайиб кетган бир вақтда ўлди. Франция бу урушда 1635 йилдан қатнашиб келарди. Ундан бир йил ўтгач Людовик XIII ҳам ўлди. Аммо Францияда абсолютизм шу қадар мустаҳкамланиб олган эдики, Людовик XIII нинг тахт вориси Людовик XIV короллик қилган вақтда бу идора усули ғоят ривож топди.

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмида Франция маданияти. XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмидаги Франция тарихининг жўшқин сиёсий даврига француз маданиятининг анча жонланиши ва тараққий этиши ҳамда классик француз адабиёти деб аталадиган адабиётнинг вужудга келиши ва 2) француз рационалистик фалсафасининг ривожланиши айниқса эътиборни жалб қилади.

Француз тили XVI асрнинг биринчи ярми ва ўрталаридаёқ француз шоир-гуманистлари томонидан адабий жиҳатдан пухта ишланган эди. Рабленинг ўзиёқ «Гаргантюа ва Пантагрюэль» романини нашр этиш орқали француз адабий тилини халқ тилига яқинлаштириш йўли билан бу тилни демократлаштириш учун кўпгина иш қилди. 1549 йилда «Француз тилини ҳимоя қилиш ва улуглаш» адабий памфлетининг нашр этилиши француз адабий тили масалаларини ҳамда уни ривожлантириш ва такомиллаштириш методларини ишлаб чиқишда айниқса катта ахамиятга эга бўлди. Бу асар машҳур шоирлар Пьер Ронсар (1524—1585) ва Жоакен дю Белле (1522—1566) бошчилик қилган «Плеяда» адабий группаси томонидан босиб чиқа-

рилган эди. «Француз тилини химоя қилиш ва улуғлаш» асарида француз тилини олижаноб фазилатлари ҳақидаги фикр зўр дабдаба билан баён этилган эди; иккинчи томондан памфлетда классик антик латин тилининг луғат-грамматик материалдан фойдаланиш йўли билан, шунингдек, халқ лаҳжаларидан фойдаланиш, хуоусан «хар хил хунарларнинг лаҳжа тилидаи» фойдаланиш йўли билан тилни ривожлантириш ва бойитиш зарурлиги кўрсатиб ўтилди.

«Плеяданинг» француз тилини реформа қилиш соҳасидаги ишини XVI асрнинг 90- йилларида ва XVII асрнинг биринчи чорагида адабиётчи Франсуа де Малерб (1555—1628) давом эттирди. У ҳам адабиётчилар, филологлар ва шоирларнинг алоҳида группасига бошчилик қилар эди. Малерб ва унинг дўстлари тилнинг луғат асосида, грамматика асосида, шунингдек, шеър тузилиши, радифлар ва шу сингарилар асосида француз тилининг бир хил ва барча ёзувчилар учун мажбурий бўлган қоидаларини ишлаб чиқишга интилдилар. Малерб равшан, «оқилона» услуб учун, Париж тилининг софлиги учун курашиб, адабий услубнинг провинциализм билан ортиқча бўлганишига қарши чикди. Малербнинг фаолияти шундай бир классик француз адабий тилининг шаклланишига кўп жиҳатдан ёрдам бердики, кейинчалик француз адабиётининг машҳур классик ёзувчилари шу тилда ёздилар. Бу ёзувчиларнинг ижодий фаолияти қисман XVII асрнинг биричи ярмидаёқ бошланди, аммо ўша асрнинг иккинчи ярмида жуда авж олиб кетди: Корнель (1606—1684), Мольер (1622—1673), Лафонтен (1621—1695), Расин (1639—1699) ва бошқалар.

XVI асрнинг иккинчи ярмида, Францияда рационалистик фалсафанинг дастлабки вакили — сўвги француз гуманисти Мишель Монтэн (1533—1592) эди. Монтэн ўзининг асосий асари «Тажрибалар»да (1588 йил) ақл-идрокнинг уступлиги ҳақидаги ғояни асосий фикр сифатида келтиради. Бу асар устида Монтэн 20 йилдан кўпроқ иш олиб борган бўлиб, жуда катта философик энциклопедия характерида эгадир: Ақл-идрок, Монтэннинг фикрича, табиий воқеаларни ва ижтимоий ҳаёт воқеаларини баҳолашга энг юксак мезондир. Монтэн ўз замонасидаги воқеликнинг «ақлга тўғри келмаслигини» зўр ақл ва кулги билан фош қилиб, тражданлар (гугенотлар) урушлари даврида ҳар иккала диний партиялар фанатизмини қоралади, одатда сиёсий арбоблар амал қиладиган ваҳшийлик, зўравонлик ва бойишга интилишни фош этди. Айни вақтда Монтэн Америкадаги индеецларнинг Европа «вахшийлари» томонидан таланишига қарши қизғин норозилик билдирган замондошлардан бири эди.

Француз рационалистик фалсафасининг XVII асрдаги энг йирик намояндаси Рене Декарт (ёки лотинча — Сайезшз) (1596—1650) эди. Декарт ўз Ватанида фалсафий фаолияти бўғилаётганини ҳис қилиб, Франциядан жўнаб кетди ва ўз умри-

нинг сўнги ўн йилини (1629 йилдан бошлаб) Голландияда ва Швецияда ўтказди. У Голландияда ўзининг асосий асаолари — «Метод тўғрисида мулоҳазалар» (1637 йил) ва «Фалсафа асослари» (1644 йил) ёзди. Инглиз файласофи Френсис Бэконга қарама-қарши ўлароқ Декарт биринчи ўринга билишнинг индуктив методини эмас, балки дедуктив методини (умумийдаи хусусийга, ақл-маълумотларидан айрим кузатишларга ўтиш методини) қўйди. Декарт ана шундай метод намунаси деб математикада қўлланиладиган методни ҳисоблар эди. Математика бўйича унинг ўзи чуқур мутахассис эди. Билиш масалаларида Декарт учун характерли бўлган дуализмга ҳамда унинг иккита параллел ва бир-бирдан мустақил бўлган субстанцияларни — жисмни (унинг асосий белгиси тортиш кучидир) ҳамда рухни (унинг асосий хусусияти — тафаккурдир) тан олишига қарамай, Декарт таълимоти ўз замонаси учун прогрессив аҳамиятга эга бўлган эди. Декарт ақл-идрокни юқори қўйиб, схоластик фалсафанинг қолдиқларига ва унинг «мустаҳкам» обрўсига зарба берди. Иккинчи томондан, Декарт табиат ҳақидаги ўзининг конкрет таълимотида амалда замонавий табиёт фанининг маълумотларига асосланди. Декарт объектив дунёнинг реаллигини ва материаллигини тан олди; дунё, Декартнинг фикрича, материянинг жуда майда заррачаларидан, иборат. Табиатдаги барча ўзгаришларни, «хатто коинотнинг — Кўёш, юлдузлар, планеталар ва шу сингариларнинг вужудга келишини материянинг ҳаракати билан тушунтирар эди.

Шу тарзда Декарт таълимотида ёрқин материалистик фикр моментлари бўлиб, бу нарса кейинчалик XVII асрнинг иккинчи ярмида ва XVIII асрда Франциядагина эмас, балки Англия, Голландия ва Европанинг бошқа мамлакатаарида ҳам материализмнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатди.

ХЪУП БОБ

1618—1648 ЙИЛЛАРДАГИ ЎТТИЗ ЙИЛЛИК УРУШ

XVI аср охирида Германиянинг иқтисодий тушкунлиги. Буюк географик кашфиётлар ва бу кашфиётлар билан боғлиқ тарзда савдо йўлларининг ўзгариб кетиши Германиянинг иқтисодий тараққиётига ёмон таъсир қилди. XVI асрнинг иккинчи ярмида бунинг оқибати шу бўлдики, немис савдо-сотиғи тушкунликка юз тутди. Венеция билаи савдо қилган Дунайнинг юқорисидаги шаҳарлар (Аугсбург, Ульм ва бошқалар) ҳам, нидерланд ва инглиз саноаги ва савдосининг рақобатига бардош бера олмаган Рейн шаҳарлари (Кёльн, Аахен, Вормс ва бошқалар) ҳам тушкунликни бошидан кечирмоқда эди. Ганза иттифоқи XVII аср бошларига келиб тамомила барбод бўлди. Гамбург, Любек, Бремен бир қадар иқтисодий аҳамиятларини сақлаб қолган

эдилар. Аммо уларнинг роли шу кадар паст эдики, уларни Амстердамга ҳам, Лондонга ҳам сира таққослаб бўлмас эди. Бутун Германия тобора аграр мамлакатга айланиб борар, унда етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари саноати кўпроқ тараққий қилган мамлакатларга чиқарилар эди. Голландия, Швеция, Англия кўпроқ Германиянинг шимоли-шарқий вилоятлари: Бранденбург, Пруссия, Померания, Мекленбург, Силезиядан чиқариладиган ғалла, каноп лоси, қорамол, гўшт ва шу сингари маҳсулотлар сотиб олар эдилар. Германиянинг вилоятларида крепостнойлик қайтадан тикланди, бу галги крепостниклик энг оғир укубатли формаларда эди. Ғарбий Европанинг хийла тараққий топган мамлакатларида — Англия, Франция, Нидерландияда XVI асрга келиб крепостнойлик тамомила йўқотилгани ҳолда Ғарбий ва Жанубий Германияда крепостнойликнинг анчагина қолдиқлари озми-кўпми сақланган, Шарқий Германияда эса XVI—XVII асрларда крепостнойлик ишлаб чиқаришнинг ҳукмрон усулига айланибкетган эди. Крепостной ҳуқуқнинг «иккинчи наشري» Германия тараққиётининг характерли хусусияти бўлиб, унинг ижтимоий-иктисодий колоклигидан айникса ёрқин далолат берарди.

. Сиёсий тарқоқлик. Германиянинг сиёсий тарқоқлиги сақланибгиа қолмай, балки XVI аср давомида яна ҳам авж олди. Князлар черков мулкларини 'мусодара (секуляризация) қилиш хисобига ўз ерларини кўпайтирдилар. Улар ички ва ташқи (экспорт) савдодан ўз даромадларини ошириш йўлида фойдаланиб, ўзларининг маҳаллий князлик абсолютизмини ўрнатдилар. Лютеран черковининг маҳаллий ҳокимларга батамом бўйсундирилиши муносабати билан 'маҳаллий князларнинг сиёсий ҳокимияти кучайди. Мамлакатнинг сиёсий тарқоқлиги князларнинг территория чегараларини таллашиб, айрим шаҳарлар, савдо йўллари ва шу кабилар устида муттасил низо-жанжалларига сабаб бўлди. Реформациядан кейин князларнинг ўзаро қурашларига қулай идеологик баҳона ҳам топилди. Князларнинг протестантларга ва католикларга ажралганлиги тўқнашишларга «ғоявий» тус бериб, мамлакатнинг территорияси майда бўлақларга бўлиниб кетишини авж олди ва- расмийлаштирди. Диний низолар князларнинг императорга қарши олиб борган қурашларини ҳам никоблаб тураверди. Император аввалгидек мамлакатдаги католиклар партиясига раҳбарлик қилар ва папалик билан маҳкам иттифоқда эди. Энг йирик князларнинг кўпчилиги протестант эди, улардан кўпи лютеран, бир қисми (пфальцграф Рейнский ва жануби-ғарбий Германиядаги бошқа князлар) эса кальвинист эди. Маҳаллий сиёсий партикуляризм учун олиб борилган қураш дабдабали шиор билан, «соф таврот таъльвмоти эркинлиги учун» қураш шиори билан никобланган эди. Император князларни ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилар ва бунга «ересь»нинг кучайиб кетишига йўл қўймаслик, чеюгаб қўйиш истагини ваз қилиб кўрсатарди.

Габсбургларнинг Австрия кўп миллатли давлати. Князлар кучайиб, натижада аслида князлик абсолютизми жорий қилинганига қарамадан, император ҳокимиятининг кучи ҳали озмунча эмас эди. Тўғри, Габсбурглар йирик ва майда феодал ерларининг герман конфедерациясигагина бошчилик қиларди. Уларнинг аввалгидек ҳозир ҳам умумимперия бошқарма органлари ва судлари, умумимперия молияси (соликлар ва хоказолар), умумимперия кўшини йўқ эди. Германияни аслида идора қилувчи улар эмас эди. Лекин Габсбургларнинг кучи ўзларига мерос қолган жуда кенг ерларга эгалик қилишда эди; бу ерларда қисман немислар, кўпроқ эса славянлар, венгрлар, итальянлар ва бошқа халқлар яшарди. Габсбурглар хонадонининг мерос ерлари шарқда — Австрия (Юкори ва Куйи Австрия), Штирия, Каринтия, Крайна, Чехия, Венгрия (унинг ғарбий қисми ва ғарбда — Тироль, Швабия, Эльзасни ўз ичига оларди. Габсбургларнинг мерос ерлари кўлами жйҳатидан ҳар бир ва хатто энг йирик князь еридан ҳам кўп марта ортиқ эди.

Габсбургларнинг Европадаги агрессив планлари. Аммо Габсбурглар фақат Германиядагина ҳукмронлик қилиб қолмадилар. Габсбургларнинг уруғлари Испанияни ҳам идора қилардилар. Испаниядаги Габсбурглар австрия-герман Габсбургларини қўллаб-қувватлар эдилар, албатта. Қарл V нинг дунёга ҳоким бўлиш иштиёқи Филипп II га ҳам мерос бўлиб ўтган эди. Филипп III замонида Испания заифлашиб қолди. Шу сабабдан у вақтда бошқа мамлакатларга ва ички душманларга қарши қурашда испан Габсбурглари билан австрия Габсбургларининг кучларини бирлаштириш ғоят муҳим масала бўлиб қолган эди. Ниҳоят, император католик черковидан мадад олиб турар эди; католик черкови XVI асрнинг иккинчи ярмида яна кучайиб олган, ўзини қайта қуриб, ҳамма мамлакатларда, айникса Германияда протестантларга қарши ҳужумга ўтган эди. Император ўзининг мерос ерларига, Испаниянинг ёрдамига ва папанинг мададига таяниб туриб, князларни ўзига бўйсундиришни ва шу тарика гарчи 'Кечикиб бўлса-да, Германияни бирлашган, марказлашган давлатга айлантиришни мўлжаллар эди. Аммо бу вазифанинг улдасидан кечиб бўлмади. Мамлакат иктисодий тушқунликни бошидан кечираётган, шаҳарлар иктисодий жиҳатдан заифлашиб қолганлиги туфайли уларнинг ижтимоий ва сиёсий рсли пасайиб кетган, крепостнойликнинг ўсиши туфайли феодалларнинг таъсири кучайган бир шароитда мамлакатни бирлаштириш иши айникса қийин ва мураккаб вазифа эди. Бундан ташқари, Габсбурглар фақат Германияни ўзларига бўйсундириш масаласи билангина машғул эмас эдилар. Улар XVI аср охирида ҳам, XVII аср бошида ҳам ўзларига қўшни мамлакатларга нисбатан агрессив сиёсатни давом эттирдилар. Улар XVII асрда саноат ва савдо-сотиғи тараққий қилган бир қанча Европа мамлакатларини, шу жумладан, Ғолландия, Англия, Франция, Дания, Швецияни ўзларига қарши қилиб қўйдилар.

Немис протестант князларининг ўзлари ҳам императорга қарши курашда Германиядан ташқарида иттифоқчилар қидира бошладилар. Ички ижтимоий-сиёсий зиддиятлар ғоят мураккаб бўлган ташқи халқаро муносабатлар билан чирмашиб кетганлиги туфайли Германия вайрон қилувчи Ғттиз йиллик уруш майдони бўлиб қолди. Бу уруш унинг мавжуд сиёсий тарқоқлигини янада кўпроқ мустаҳкамлади.

Католиклар реакцияси ва протестант князларнинг қаршилиги. Германияда католиклар реакцияси Карл V нинг дастлабки тахт ворислари — Фердианд I (1555—1564) ва Максимилиан II (1564—1576) давридаёқ катта муваффақиятларга эришди. Аммо Карл V дан кейин учинчи бўлиб ҳукмронлик қилган император Рудольф II (1576—1612) вақтида реакция айниқса кучайиб кетди. Рудольф II иезуитлар тарбиясини олган ва Филипп II Испанский саройида анча яшаб, унинг таълимини олган эдиг Рудольф II нинг ёрдами билан иезуитлар Австриядан Чехияга ўтиб олдилар. Католиклар Бавариясида ҳам улар уя қурган эдилар. Католиклар протестантларни Рейн областларидан муваффақият билан-сиқиб чиқара бошладилар. Католиклар реакцияси Ғарбий-Шимолий Германияга кириб борди. Католиклар реакциясига қарши зарба уюштириш мақсадида Жанубий ва Ғарбий Германиядаги протестант князлар 1608 йилда Тавротчилар иттифоқига бирлашдилар. Пфальцграф Фридрих Рейнский бу иттифоққа бош бўлди. Ландграф Гессенский, курфюрст Бранденбургский ва империянинг бир неча шаҳари (Страсбург, Ульм ва бошқалар) бу иттифоққа қўшилдилар. Протестантлар тузган ҳарбий-сиёсий иттифоққа жавобан католик князлар 1609 йилда Католиклар лигаси номи билан ўз иттифоқларини ташкил этдилар. Лигага Бавария герцоги Максимилиан бош бўлди. Лига император билан, испан Габсбурглари- ва папа билан бевосита алоқада эди. Лиганинг армиясига қўмондон қилиб тажрибали генерал Тилли тайинланди.

Иттифоқ. ва лига тузилиши билан бу икки лагернинг бири-бирига душманлик муносабати шу қадар кескинлашдики, улар ўртасида 1610 йилдаёқ уруш бошланиши мумкин бўлиб қолди. Бироқ Генрих IV Французский ўлими туфайли уруш бу ўртада бошланмай қолди, чунки иттифоқ аъзолари ундан ёрдам олиш умидида эдилар. Уруш Рудольф II нинг тахт вориси император Матвей (1612—1619) даврида бошланди. Чехияда юз берган воқеалар урушнинг бошланиб кетишида катта роль ўйнади.

1526 йилдан кейинги даврда Чехияг. Чехия 1526 йилда яна империя составига кирди ва у Габсбурглар -хонадонининг мерос ери деб ҳисоблана бошлади. Чехия Габсбурглар составига киратганида чехларга уларнинг автономиясини, чех сеймини, давлат тили сифатида чех тилини ва миллий черков сифатида чехларнинг ислоҳ қилинган черковини сақлаб қолиш ваъда қилинган эди. Амалда эса Габсбурглар беҳаёлик қилиб, ўз вадаларини бажармадилар. Вена ҳукумати чехларнинг давлат идо-

раси ишларига бевосита аралашадиган бўлди. Чехияга немис амалдорлари юбориларди. Немис дворянлари чехларнинг ерларини сотиб олардилар. Чехияга иезуитларнинг суқулиб кириши натижасида бу ерда католицизмнинг тикланиш масаласи кўндаланг бўлиб қолган эди.

«Чех биродарлари» жамоадарини айниқса қисар ва унинг фаолиятини ҳар қандай йўллар билан чеклардилар..Гусчиликнинг энг жиддий таъсири XVI аср Чехиясида ана шу жамоаларда сақланиб қолган эди; шаҳарликларнинг жуда кўп вакиллари, қисман'деҳқонлар ва майда рицарлар бу жамоаларга кирар эди. Чех сейми король Табсбург ижозати билангиаа йиғилар, аслда эса у ўзининг раҳбарлик аҳамиятини йўқотган' эди.

1547 йилда сеймнинг оппозицион тарздаги чиқишидан кейин унинг ҳуқуқлари яна ҳам камайтирилган эди. Жумладан, шаҳарлик (мешчан)ларнинг вакиллари сеймга бутунлай деярли киритилмай қўйган эди. Чехияда юз берган жиддий аҳвол 1609[йилда кўзғолон кўтарилишита олиб келди. Прагада Габсбургларга қарши намойишлар бўлиб ўтди. Шаҳарликлар томонидан қўллаб-қувватланган чех дворянлари муваққат ҳукумат-туздилар ва ҳарбий лашкар тўпладилар. Сейм чех сословиелари номидан, агар Рудольф II чехларнинг сиёсий ва диний ҳуқуқларини эътироф қилмаса, уни ўзларининг қороли деб танимасликларини айтган эди. Бунга жавобан Рудольф II 1609 йилнинг 9 июлида махсус «ҳазрати олий ёрлиғи» (Маестат деб) аталган ёрлиқ)ни имзолашга мажбур бўлган эди; король ўзининг бу ёрлиғида чех панлари, рицарлари, мешчанлари ва деҳқонларининг черков ташкилотлари эркинлигини эътироф қилган эди. Чехларга ўз урф-одатлари бўйича бемалол тоат-ибодат қилиш, протестант черковларини монёсиз қуриш, мактаблар очиш ҳуқуқлари ва бошқа шу каби ҳуқуқлар берилгаи эди. Прага университети протестантлар қўлига ўтди. Сословиелар уз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва Маестатнинг бажарилишини назорат қилиб туриш учун ўзларининг махсус ўттизта, дефенсорлари (химоячилари)ни сайлаб қўйиш ҳуқуқини олди. Лекин Габсбургларнинг бу ён бериши вақтинча эди. Қоролининг бу ёрлиғига қарамасдан, Праганинг католик архиепископи, католик панлар ва ўлка гетманлари билан судьялардан иборат король маъмурлари чехларни ҳам диний, ҳам сиёсий жиҳатдан қисавердилар. Император Матвей реакцияга ҳар томонлама ҳомийлик қилди. 1617 йилнинг ёзида'у чех тожини ўзининг тахт вориси шахзода Фердинанд Штирийскийга кийгизди, У ҳам Максимилиан Баварский билан .бирга католиклар. реакциясининг энг жонбоз раҳбарларидан эди. Фердинанд Штирийскийнинг Чехия қороли деб эълон қилиниши бу ерда Габсбургларга қарши' яна катта норозиликлар" бошланишига сабаб бўлди.

Чехияда 1618 йилги кўзғолон. Уттиз йиллик урушнинг Чехия даври. XVII асрнинг йигирманчи йиллари охирига келганда Че-

Уттиз йиллик уруш. Чехия даври

маслаҳатчиси Прага қасри деразасидан ташқарига улоқтириб ташланди, король йўқлигида Чехияни ўша уч маслаҳатчи идора қиларди. Чех дворянлари граф Турн бошчилигида 30 кишидан иборат директория тарзида муваққат ҳукумат туздилар. Армия ташкил қилишга киришилди. Иезуитлар ва Чехиядаги католик черковининг бир қанча олий руҳонийлари мамлакатдан ҳайдаб юборилди. Чехия Габсбурглар ҳукмронлигидан қутулди. 1619 йилда Матвей ўлиб, ўрнига Фердинанд II тахтга ўтирганидан кейин, чех панлари унга қарши Тавротчилар иттифоқининг раҳбари курфюрст Фридрих Пфальцкийни Чехиянинг қироли қилиб сайладилар. Чехларнинг кўзғолони аввал бошда муваффақиятли равишда ривожланиб бораётган эди. 1619 йилнинг 6 июнида граф Турн ўз кўшинлари билан Вена остоналарига етиб борган эди. Чех дворянлари немис Тавротчилар иттифоқига катта умид боғлаган эдилар, чунки бу иттифоқ чехларнинг Габсбурглар устидан ғалаба қилишидан манфаатдордек бўлиб кўринган эди. Аслда эса чехлар кўзғолони мағлубиятга учради. Бу кўзғолон ҳали кенг миллий ҳаракат тусига кириб етолмаган эди. Дехқонлар ва шаҳарликлар оммаси ҳали бу ҳаракатда етарли даражада иштирок қилаётгани йўқ эди. Чех дворянлари гусчилар даврини эслаб, Габсбургларга қарши урушга халқ оммасини тортишга шошилмас эдилар. XVI аср охири ва XVII аср бошида Чехия қишлоқларида аҳвол ниҳоятда кескинлашган эди. Чехияда крепостнойлик энг шафқатсиз тусга кирган эди. Баршчина йилига 108 кунга етиб қолган эди. Иш жуда қизгин пайт-

хия иқтисодий жиҳатдан жуда оғир аҳволда қолган эди. Савдо-сотиқ ва саноат орқага қараб кетмоқда, эди; бу тушқунлик қисман шу вақтларда Марказий ва Шарқий Европа бошидан кечираётган оғир аҳволни акс эттирса, қисман Чехияда Габсбурглар идора қилиш сиёсатининг чех миллатига қарши қаратилганлиги оқибати эди. Мамлакатда крепостнойлик кучайиб бормоқда эди.

Шундай қилиб, Габсбургларнинг сиёсий ва диний зулми Чехиядаги кризиснинг умумий манзарасини янада ёмонлаштирар эди, холос.

Кўзғолон 1618 йилнинг 23 майида «дефенестрация» деб аталган нарсдан бошланиб кетди: королнинг учта

ларда дехқонлар панлар учун ҳафтасита 3—4 кунлаб ишлар эдилар. Крепостной дехқонлар баршчинадан ташқари натура билан олинadиган ҳар хил солиқлар тўлашлари лозим эди, давлат солиқлари («берна» ва шу кабилар) бу ҳисобга кирмас эди. Дехқонларнинг кайфияти ёмон эди. Баъзи жойларда тартибсизликлар бошланган эди, дехқонлар энг оғир солиқларнинг бекор қилинишини, баршчинанинг қисқартйрилишини, ер-мулкларни бошқарувчиларнинг алмаштирилишини ва ҳоказоларни талаб қилдилар. 1620 йилнинг кузида Жатецк областида дехқонларнинг катта кўзғолони бўлиб, бу кўзғолонда 7000 дехқон катнашди. Кўзғолон феодал тартибларига қарши, қаратилган эди. Бунинг устига чех дворянлари зўр умидлар боғлаган немис Тавротчилар иттифоки уларга астойдил ёрдам бермади. Немис протеставт князлари энди икки курфюрликка бош бўлиб олган курфюрст Пфальцкийнинг кучайишини сира истамас эдилар. Фридрихнинг ўзида эса хусусий (пфальц) кучлари озгина эди. У ўзининг кайкотаси, инглиз қироли Яков I дан мадад оларман деб ўйлаган эди, аммо унинг бу умиди пучга чикди. Яков I Стюарт немис князларининг императорга қарши кўзғолонини маъқулламади. У чехларни ўзининг «қонуний монархи»га қарши кўзғолонга «исёнчилар» деб ҳисоблар эди.

Католиклар лигасининг саркардаси Тилли протестантларнинг уюшқоксизлигидан, бир-бирларидан шубҳаланишларидан фойдаланиб, чехларга қарши дархол хужумга ўтди. Тилли Чехия территориясига бостириб кирди ва 1620 йил 8 ноябрда Прага яқинидаги Оқ тоғ ёнида чех ва Пфальц кўшинларини тор-мор қилди. Фридрих Чехиядан, сўнгра Германия тупроғидан ҳам қочиб кетди. Императорга ёрдам бериб турган испан кўшинлари Пфальцга бостириб кирдилар. Чехияда ғоят шафқатсиз реакция бошланди.

1621 йил 21 июнда Прагада кўзғолон раҳбарларидан 27 киши, шу жумладан, учта шаҳарлик умум олдида жазолаб ўлдирилди. 1627 йилда Прага сеймида Маестат тугатилиши расман зълон қилинди. Чехияда католиклар черкови тамомила тикланди. Немис тили бирдан-бир давлат тили деб эълон қилинди. Хамма ерда чех амалдорлари ўрнига немис амалдерлари ўтириб олди. Кўплаб чех ерлари мусодара қилинди. Чех дворян ер эгаларининг қарийб тўртдан уч қисми ўз ерларидан маҳрум бўлди, бу ерлар мусодара қилинди, немислар қўлига ўтди. Мингминглаб чех оилаларй жонажон ўз мамлакатидан қувғин қилинди. Мухожирлик қилишга мажбур бўлган чех зиёлиларининг энг яхши намояндалари, ёзувчилар, ўқитувчилар, фармацевтлар, юксак малакали хунармандлар ва шу кабилар Чехияни ташлаб чиқиб кетдилар. Буларнинг ҳаммаси мамлакатни иқтисодий тушқунликка ва ялпи ишсизликка маҳкум этган ҳолда Чехиянинг ишлаб чиқарувчи кучларига жуда катта зарар етказган эди. Немис-австрия феодаллари католик руҳонийлари билан иттифоқ бўлиб чех миллий маданиятининг ўзига ҳам жуда катта

Уттиз йиллик уруш. Дания даври

ратор билан лига ғолиб чиқдилар. Католикларнинг ғалабаси мусодара қилинган черков ерларидан ташкил топган протестант князлар мулкани хавф остига қўйди. Императорнинг ғалабаси 1624 йилдан бери бошида кардинал Ришелье турган Францияни ҳам ташвишга солиб қўйди. Нидерландия яна (1621 йилдан бошлаб) Испания билан урушмоқда эди. Яков Английский ҳам ўзининг куёви Фридрих Пфальцский тақдири билан қизиқмоқда эди. Шундай қилиб, император билан князлар ўртасидаги, католиклар билан протестантлар ўртасидаги, Габсбурглар билан Чехия ўртасидаги муносабатларга доир ички масала чет элларга ҳам катта таъсир кўрсатди. Германиядаги ички уруш тез орада мураккаб халқаро курашга айланиб кетди, бу курашда эса Ғарбий Европа мамлакатларининг ғоят кенг коалицияси Германияга қарши чиқди. Ришельенинг ташаббуси билан 1625 йил декабрь ойида Англия, Голландия ва Дания ўртасида австрия ва испан Габсбургларига қарши Учлар иттифоқи тузилди. Дания қироли императорга қарши уруш бошлаган тақдирда Англия билан Голландия унга катта субсидия беришни ваъда қилдилар. Дания қироли Кристиан IV ўша 1625 йилдаёқ чинакамига уруш бошлаб, ўз қўшинлари билан Германияга бостириб кирди ва унда шимолий герман лютеран князларининг қўшинлари билан қўшилди.

Валленштейн. Данияликларга қарши ўз қўшинини ташкил этиш учун Фердинанд II нинг етарли маблағи йўқ эди. Като-

зарар етказди. Чех мактаблари иезуитлар қўлига топшириб қўйилди. Чех маданияти таъқиб остига олинди. Немислар гусчилар адабиётини ҳамда Гус ва гусчилар даврига оид барча архив манбаларини системали равишда йўқ қилар эдилар. Чехия яшнаб турган мустақил мамлакатдан узоқ вақтларгача немисларнинг асоратга маҳкум этилган ва хонавайрон қилинган вилоятига айланиб қолди.

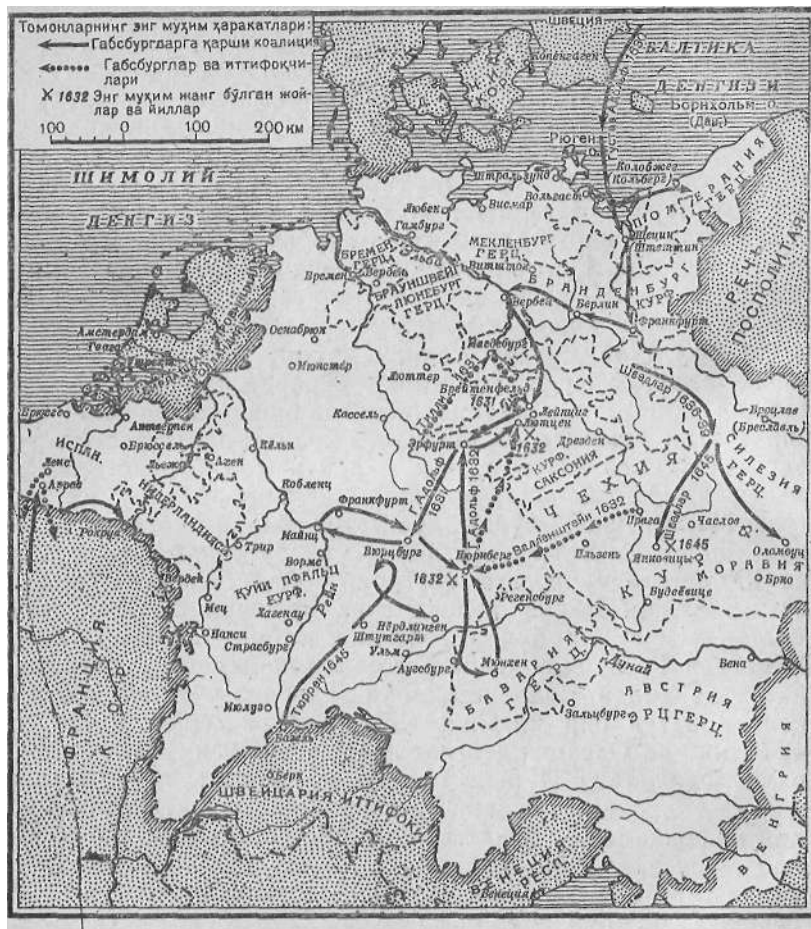
Даниянинг урушга кириши. Дания даври. Австрия Габсбургларининг Чехияни тор-мор қилиши ва испанларнинг Пфальцни босиб олиши Уттиз йиллик урушнинг «чехия-пфальц даври» деб аталган биринчи даврининг оқибатлари эди. Импе-

ратор билан лигасининг қўшини озгина бўлиб, уни ҳам тўлдириш керак эди. Шундан кейин император қўшин ташкил этиш тўғрисида бой дворян Альбрехт Валленштейн (1583—1634) га 1муурожаат қилди. Валленштейн асли чех бўлса ҳам, батамом немислашиб кетган ва чех дворянларининг ерлари мусодара қилинган вақтда жуда кўп ер, ўрмон, кон ва шу кабиларни оотиб олган эди. Валленштейн XVI асрда ва XVII аср бошларида Италияда жуда кўп ва қисман Германияда учрайдиган кондотьерлар, яъни харбий соҳибкорлар қабиладаги киши эди. Ғоят истеъдодли ташкилотчи ва саркарда бўлган Валленштейн киска бир вақт ичида ёлланма солдатларда иборат 30 минг кишилик армия ташкил этди. У ўз солдатларига катта пул тўлар, аммо уларни каттиқ интизомда сақлар ва машқ-Таълимга жўда кўп эътибор берарди. Валленштейн қўшин ташкил этишга сарфлаган маблағларини кейинчалик қўлга киритилган ўлжалар ва душманга солинган катта-катта товонлар воситасида ҳатто ортиғи билан ҳам қайтариб олди. Валленштейн Инжилчилар иттифоқи қўшинларининг кўмондони граф Мансфельдни, сўнгра эса Тилли билан биргаликда Дания қиролининг изидаи қувиб бориб, уни бутунлай тор-мор қилди ва Ютландия тупроғига бостириб кириб, Копенгагенни хавф остига қўйди. Дания қироли сулҳ тузишни сўрашга мажбур бўлди ва бу сулҳ билан 1629 йил майида Любекда тузилди. Кристиан IV бундан кейин Германия ишларига аралашмасликка ваъда қилди. Валленштейн ўз ғалабаси учун мукофот тариқасида бутун бир князлик — Мекленбург герцоглигини ҳамда «Балтика ва Океания денгизлари генералисимуси» деган унвон олди. Фердинанд II нинг ўзи эса протестантлар устидан қозонилган ғалабани 1629 йилги реституцион эдиктни чиқариш билан нишонлади, бу эдиктга кўра протестант князлар 1552 йилдан (князлар император Карл V ни енгган йилдан) кейин ундан тортиб олган ҳамма ерларни католик черковига қайтариб беришга мажбур этилди.

Шундай қилиб, католик реакцияси жануб билангина кифояланиб қолмади, балки шимолга ҳам кириб борди. Император протестант князларнинг иктисодий қудратига жиддий зарба берди.

Бирок католиклар лагерининг ғалабаси бу лагерь раҳбарлари ўртасидаги низо-жанжаллар туфайли бўшашиб кетди. Лиганинг йўлбошчиси Максимилиан Баварский ва бошқалар Валленштейнни ёмон кўрардилар. Уларнинг талабига мувофиқ император 1630 йилда Валленштейнни истеъфога чиқартишга ва унинг қўшинини тарқатиш тўғрисида буйруқ беришга мажбур бўлди.

Швециянинг урушга кириши. Рус давлатининг позицияск, Габсбургларнинг янги ғалабаси Францияни императорга қарши курашда янги иттифоқчи қидиришга мажбур этди. Шведлар қироли Густав Адольф (1611—1632) Францияга ана

Уттиз йиллик уруш. Швеция ва Франция даври

шундай иттифоқчи бўлди. Ришелье швед королига катта субсидия берди. Аммо урушга аралашуш учун Густав, Адольфнинг ўзида ҳам анча важ бор эди." Императорнинг Дания устидан қозонган ғалабаси ва Валленштейн билан Вена саройининг Шимолий ва Балтика денгизларида кучли герман флоти барпо қилиш тўғрисидаги плани Густав Августини жиддий ташвишга солиб қўйди. Бундан ташқари, швед феодаллари аллақачонлардан бери янги ерлар босиб олишни ният қилиб юрардилар. XVII асрнинг 30- йилларига келиб Швеция том! маъноснда Балтика бўйи давлатига айланган эди.

Ливония уруши натижасида Швеция Эстландия (яъни Эстония)ни босиб олган эди; 1617 йилда Россия билан тузилган

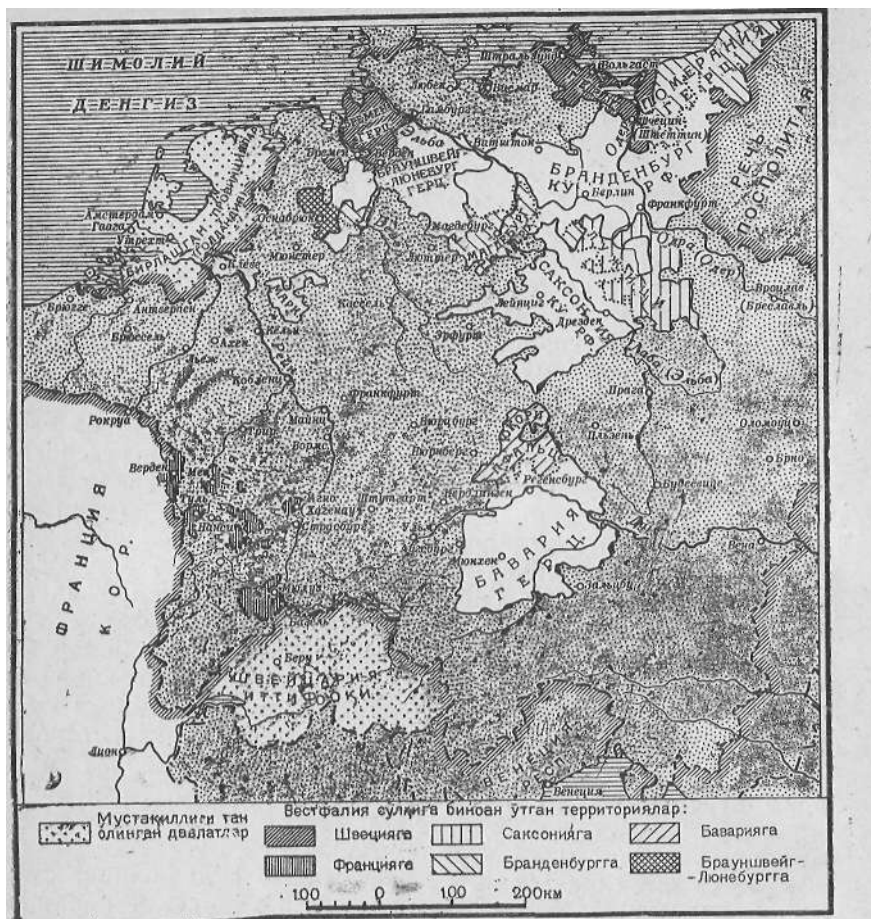
Столбово сулҳига мувофиқ Фин қўлтиғи қирғоқларини, яъни Карелия билан Ингерманландияни эгаллаган эди; 1629 йилда» бошлаб Курляндия (ҳозирги Латвия территорияси)ни ўз контроли остига олган эди. Швеция Финляндияни ҳам ўзига қартиб олганлиги туфайли Балтика денгизи (унинг жанубий қирғоқларидан бошқа) деярли бутунлай «швед қўлига» айланган эди. Шу билан бирга Густав Адольф католиклар реакциясига ҳам бефарқ қарай олмас эди. XVII асрда Швецияда феодаллар аристократияси ҳали қисман католик динида эди. Урта ва майда дворянлар ҳамда дехқонларнинг юқори табақаси, аксинча, католиклар ер эгаллигининг тикланишидан хавотирда эдилар! шунинг учун Германиядаги ўз «инли» биродарлари»га ёрдам кўрсатишга тайёр эдилар.

Швециянинг императорга қарши курашидан Россия ҳам манфаатдор эди. Подшо Михаил Федорович ҳукумати бу вақтда (XVII асрнинг биринчи ярмида) поляклар агрессиясига қарши қаттиқ жураш олиб бораётган эди. Католиклар Польшаси император ва пападан хамиша ёрдам олиб турар эди. Шунинг учун Габсбургларга қарши иттифоқни қўллаб-қувватлаш Москва давлатининг миллий манфаатларига мос бўлиб тушар эди. Швециянинг Габсбургларга қарши уруш бошлаши, даставвал, Польшани Россияга қарши уруш олиб бориш учун Габсбурглардан олиб турадиган ёрдамидан маҳрум қилар эди. Москва ҳукумати расмий суратда Габсбургларга қарши урушга қиришмас ҳам, иктисодий жиҳатдан ва дипломатия соҳасида (мамлакатлар билан, қисман Туркия ва Крим татарлари билан олиб борилган музокараларда) швед королига катта ёрдам кўрсатган эди. Россия шведлар учун ғоят қулай шартларда Швецияга жуда кўп ғалла (жавдар) ва порох ясаш учун ишлатиладиган селитра берди¹.

Урушда шведлар даври. Густав Адольф 1630 йилнинг ёзида Померанияга аскар туширди. Бироқ уруш ҳаракатларининг биринчи йили шведлар учун унчалик муваффақиятли бўлмади, Бранденбург ва Саксония, гарчи протестант мамлакатлар бўлсалар-да, Даниянинг тор-мор қилинганлигини эслаб, Густав Адольфга қўшилишдан қўрқдилар. Тилли бу вазиятдан фойдаланиб, 1631 йилнинг баҳорида стратегия-жиҳатидан муҳим бўлган ва шведлар томонига ўтиб кетган Магдебург шаҳрини эгаллади. Шаҳар ҳужум қилиб олинди ва «аёвсиз таланди, вайрон қилинди. Лига солдатлари аёлларни ҳам, болаларни ҳам аямасдан, шаҳар аҳолисидан 30 минг кишини қириб ташладилар. Густав Адольф ҳарбий тазйиқ кўрсатиш йўли билангина Бранденбург курфюрстини коалиция томонига ўтишга адажбур этди. Саксония курфюрсти швед короли билан ҳарбий битим

¹ Умуман шведлар учун жуда қулай шароитларда XVII асрда Россиядан Швецияга қўллаб-қувватлаш, қаноқтлоси ва кема (мачта) ясаш учун ишлатиладиган ёғоч ҳам ташилар эди.

Вестфалия сулхи (1648 й.)

тузди. Шведлар кўшини сон жиҳатидан у қадар кўп бўлмаса ҳам (қарийб 30 минг киши), урушга яхши тайёргарлик кўрган эди. Бу кўшиндаги аскарларнинг кўпчилиги эркин швед дехконларидан иборат бўлганлигидан миллий состави жиҳатидан Лига кўшинига ва Валленштейн армиясига ўхшаган курама эмас, балки бир хил эди. Шведлар кўшинида каттиқ интизом ўрнатилган, урушга «муқаддас ва халоскорлик уруши» характерий берилганидан аввал бошда ўзига хос иштиёқ ҳам кучли эди. Ниҳоят, шведлар армиясининг ҳарбий техникаси ҳам жуда яхши эди. Швед солдатлари мушкетлар билан қуролланган эдилар ва бу мушкет (пидта милтиқ)лардан немис солдатлариникидан кўра уч барабар тезроқ отардилар. Шведларда энгил

дала тўплари ҳам кўп эди. Жилд кийгизилганлиги сабабли «кўн» тўплар деб аталган тўплар бошда душманларда йўқ эди деса бўлади.

Густав Адольф 1631 йил 17 сентябрда Лейпциг яқинидаги Брейтенфельд кишлоғи ёнида Тилли кўшинларига қақшатқич зарба берди. Шундан кейин швед кўшинлари Юкори Дунайда «ва Рейнда пайдо бўлдилар. Швед қорони 1631—1632 йилги «ишни Майнц шаҳрида ўтказди. 1632 йил баҳорида Густав Адольф Лех дарёси бўйида империя кўшинларини тор-мор келтирди, католиклар лигасининг саркардаси Тилли шу ердаги жангда халок бўлди. Жуда танг аҳволда қолган Фердинанд II яна Валленштейнга мурожаат қилди. Энди бу сафар Валленштейн сира чекланмагак ваколатлар олди, ҳатто душман билан яраш ва сулҳ тузиш ҳуқуқи ҳам берилди. Валленштейн ландскнехтлардан яна кўшин тўплаб, 1632 йилнинг кузида Люцен шаҳри ёнида Густав Адольф билан тўқнашди. Бу ерда 1632 йилнинг 16 ноябрида иккинчи катта жанг бўлиб, бунда ҳам шведларнинг қўли баланд келди ва улар Валленштейн кўшин, ларини чекинишга мажбур этдилар. Лекин бу жангда қороль Густав Адольф ўлдирилди, унинг ўлими шведлар армиясида дарҳол Тартибсизлик бошланиб кетишига сабаб бўлди.

Валленштейннинг халок бўлиши. Люцен ёнидаги жангдан кейин Валленштейн Чехияга чекинди, у бундан олдин шу ердан саксонияликларни суриб чиқарган эди. Валленштейн энди саксония курфюрстини сулҳ тузишга мажбур этиб, кейин шведларга қарши ҳужум бошламоқчи эди. Католиклар лигаси Валленштейннинг кўзга кўринарли муваффақиятларга эриша олмаганлигидан фойдаланиб, императорни яна унга қарши қилиб қўйди. 1634 йил бошида Валленштейн қўмондонлик вазифасидан олинди, сўнгра давлатга хиёнат қилишда айбланди ва, ниҳоят, 1634 йилнинг 25 феввалида Лиганинг кўрсатмаси билан иш кўрган бир гуруҳ офицерлар томонидан Эгер қалъасида ўлдирилди («Эгер флокати»)-

Империя армияси шведлар орасида интизом бўшашиб кетганлигидан фойдаланиб, уларга 1634 йил 6 сентябрда Нордлинген ёнида қаттиқ зарба берди. Бунинг натижасида шведлар Жанубий Германиядан суриб чиқарилди. 1635 йил баҳорида император саксония курфюрсти билан сулҳ тузишга муваффақ бўлди. Яна Габсбургларнинг омади келгандай бўлиб қўринди. Аммо Ришелье энди Германияга қарши очикдан-очик урушга киришишга қарор берди, Франциянинг урушга киришиши (1635 йил) Габсбурглар коалициясининг аҳволини қийинлаштириб юборди ва бу коалицияни тамомила мағлубиятга учратди.

Урушда француз-шведлар даври. Франция ўз томонида кўпгина иттифоқчиларга эга бўлгани ҳолда Германия билан Испанияга қарши уруш бошлади. Урушни давом эттираётган Швециядан ташқари, Голландия, Савойя, Венеция, Венгрия ((Трансильвания) Франция томонида эди. Польша Францияга

дустана хайрихоҳ бўлиб, бетарафлик сақлашини билдирди. Уруш ҳаракатлари фақат Германия территориясидагина эмас балки Испанияда, Испания Нидерландиясида, Италияда ва Реиннинг ҳар икки қирғоғида олиб борилди. Шундай бўлса ҳам биринчи даврда иттифоқчилар муваффақият қозона олмадилар. Иттифоқнинг ўзи состави жиҳатидан унча мустаҳкам эмае эди. Иттифоқчилар бир-бирлари билан яхши келишиб олиб ҳаракат қилмадилар. Фақат 40- йиллар бошида, Ришелье ҳам ўлгандан кейин, Франция билаи ИИвециянинг кўли аниқ баланд бўлиб қолди. Француз кўшинлари 1643 йилда ғарбда Рокруа (Шарқий Франция) ёнидаги жангда испан пиедаларини ғоят катта мағлубиятга учратдилар. Шундан кейин француз кўшинлари бутун Эльзасни босиб олишди. 1645 йилда шведлар шарқда, Чехиянинг Янковици шаҳри ёнида империя кўшинларини тор-мор келтирдилар. Даниянинг энди бу сафар Габсбурглар томонини олиб, урушга киришиши ҳам императорга ёрдам беролмади. (1643—1645 йиллардаги Дания-Швеция уруши.) Французлар ва шведларнинг бирлашган армияси 1646 йилда Баварияга бостириб кирди. Урушнинг ютқазилаётганлиги Вена саройи учун аён бўлиб бормоқда эди. Фердинанд II дан кейин 1637 йилда Тахтга ўтирган император Фердинанд III ҳукуматв сулҳ музокаралари бошлашга мажбур бўлди.

Вестфалия сулҳи. Аслида 1645 йилнинг июнидаёқ бошланган сулҳ музокаралари Вестфалияниинг икки шаҳрида олиб борилмоқда эди. О с н а б р ю к Д а император элчилари швед ҳукумати элчилари ҳамда герман протестант князлари билан, Мюнстерда император элчилари француз ҳукумати билан музокаралар олиб бормоқда эдилар. Музокаралар 1648 йил кузидагина тамом бўлди.

Вестфалия сулҳи натижасида ғолиблар анча территориянн ўзларига кўшиб олдилар. Швеция Ғарбий Померанияни ва Шарқий Помераниянинг бир қисминий, шу жумладан, Штеттин шаҳри ва Рюген оролини, Висмар шаҳрини ва унинг портини, Бремен архиепископлигини (аммо Бремен шаҳридан ташқари) ва Верден епископлигини ўзига кўшиб олди. Шу билан бирга Швецияга 5 миллион талер товон тўланди. Франция Эльзасн» (Страсбург шаҳридан ташқари) эгаллади ва Юкори Лотарингия (Мец, Туль ва Верден шаҳарлари)га бўлган ҳукуқи узил-кесил тасдиқланди. Германиянинг ўз ичида Шарқий Померанияни, Магдебург архиепископлигини ва бошқа бир қанча вилоятларни ўзига кўшиб олган Бранденбург; Лузация (Лужиц ери)ни ўзига кўшиб олган Саксония, шимоли-ғарбда баъзи бир кўшни вилоятларнинг ерлари ҳам кўлига ўтган Брауншвейг ва юкори Пфальцни эгаллаган Бавария ўзларининг ерларини кенгайтирдилар (бунда Бавария герцоги ҳамто курфюрислик. унвонини олишга муяссар бўлди, бу — саккизинчи курфюрислик эди. Вестфалия конгресси империя князларининг бошқаг мамлакатлар билан мустақил дипломатик алоқалар ўрнатиш.

ҳуқуқларини тан олди. Шу тарика Европа дипломатияси Германиянинг сиёсий жиҳатдан бўлиниб кетишини маъқуллади. Вестфалия конгрессининг бу ерда эслатиб ўтиш лозим бўлган муҳим дипломатик актларидан яна бири шуки, Европада аллақачонлардан бери мавжуд бўлган, лекин шу вақтгача расмий равишда танилмаган икки давлатнинг мустақиллиги. эътироф этилди. Бу давлатлар Швейцария Иттифоқи билан Голландия эди. Франция билан Испания ўртасидаги уруш Вестфалия конгрессидан кейин ҳам давом этди ва у фақат 1659 йилда Пиренея сулҳидан кейингина тамом бўлди.

Шу сулҳга асосан Испания ўзининг бир қанча территориясини ҳам Францияга берди.

Германиянинг вайрон бўлиши. Эльба нари ёғининг ялпи асоратга туширилиши. Уттиз йиллик урушда Франция билан Швеция ғолиб чикди. Улар бу урушдан кейин XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII аср бошларида Европа дипломатиясида етакчи роль ўйнади. Германия эса, аксинча, уруш натижасида ғоят заифланиб қолган эди. Германия анча территориясидан маҳрум бўлиш билан бирга, узоқ давом этган урушда ниҳоят даражада вайрон бўлган эди, чунки уруш асосан Германия территориясида олиб борилган эди. Мамлакат ғоят катта моддий зарар кўрди. Уруш келтирган вайронлик туфайли Германия бир неча ўн йилларгача ўзиинг ўнглаб ололмади. Баъзи областларда, чунончи, Саксония, Бранденбург, Пфальц, Вюртемберг да аҳолининг ярми ва ҳамто бундан ҳам кўпроғи қирйилиб кетган эди. Чехияда 1618 йилдаги 2,5 миллион аҳолидан 1650 йилга келиб атиги 700 минг киши қолган эди. Жуда кўп экин ерлари хувиллаб қолди ва ўрмонлар билан қопланди. Юзлаб кишлоклар йўқ бўлиб кетди. Шведлар Саксония ва Чехиядаги жуда кўп конларни ишдан чиқардилар, бу конлар кўп йилларгача ишга солинмай келди. Герман шаҳарларидаги савдо ва саиоат уруш вақтида яна ҳам каттикрок оқсай бошлади.

Бошпанасиз қолганва тирикчилик воситаларидан маҳрум бўлган дехконлар ёрдам сўраб феодалларга мурожаат қилишга мажбур бўлдилар. Бундай шароитда крепостной ҳуқуқ урушдаи аввалгидан кўра ҳам тезроқ авж олиб кетди. Шарқий Германия асоратга тушган дехконлар м'амлакатига айланди, улар иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан тамомила ўз помешчик-юнкерларига қарам бўлиб қолдилар.

«Эндиликда помешчик-дворянлар кишлокнинг танхо хўжайини бўлиб қолди... Дехконларнинг энг сўнгги кучлари ҳам синдирилди... Яна чекланмаган мажбуриятлари даври бошланди... Крепостнойлик ҳолати энди умумий ҳол бўлиб қолди; эндиликда эркин дехконлар оқ қарғадек камдан-кам учрайдиган бўлиб қолди»¹.

¹ К. Маркс ва Ф. Эягельс. Асарлар, XV т., 642—643-бетлар.

XVI—XVII АСРЛАРДА ШВЕЦИЯ

Швециянинг Дания ҳукмронлигидан озод бўлиши. Швецияда Кальмар униясида норозилик XVI аср бошларида Дания феодаллари ҳукмронлигига қарши кенг миллий ҳаракат тусини олди. Бу ҳукмронликка қарши душманлик руҳи ШЕецияда тобора кучаймоқда эди. Шимолий ва Балтика денгизларида данияликларнинг савдо-сотик ишлари кенгая боргани сари Дания ҳукумати, Балтикабўйида янада кўпроқ мустақамланиб олишга ҳаракат қилар ва Швеция территориясини Даниянинг шимоли-шарқдаги таъсирини кучайтириш учун зарур база деб билар эди.

Дания қороли Кристиан II (1513—1523) бу масалада айникса катта планлар тузди, 'у' заифлашиб қолган Ганзанинг ўрнини Дания босади ва Балтика денгизда савдо-сотик ишларини тамомила ўз қўлига киритиб олади, деб ҳаёл қилган эди. Дания кўшинлари 1520 йилда Стокгольмни босиб олдилар, Стуре хонадони регентлиги тугатилди, швед дворянлари, руҳонийлари ва шаҳарликларининг/ кўпгина намояндалари ўлдирилди, Дания ҳокимиятига оппозицион кайфиятда бўлганлардан жами 100 дан кўпроқ киши кириб ташланди. Дания феодалларининг швед миллий оппозициясига нисбатан қилган бу қирғини Швеция тарихида «Стокгольм фожиаси» (1520 йил ноябрь) деб аталади. Аммо данияликларнинг бу террори миллий ҳаракатнинг янада кучайишига сабаб бўлди, холос. Мамлакатнинг турлижойларида дехконлар, шаҳарликлар, ўрта ва майда дворянлар Дания ҳукмдорларига қарши бош кўтардилар. Швециянинг тоғли райони бўлган Далекарлияда миллий ҳаракат айникса кенг ва қатъий тус олди, бу ерда дехконлар отрядлар туздилар ва бу отрядлар данияликларнинг кўшинларини муваффақиятли равишда суриб чиқардилар. Урта дворянлардан чиққан Густав Ваза бутун миллий ҳаракатга бошчилик қилиб, мамлакатдаги барча кучларни: дворянлар, шаҳарликлар ва дехконларни бир қанча вақтгача умумий бир миллий фронт қилиб бирлаштириб туришга муваффақ бўлди. Миллий ҳаракат ғалаба билан тугади. Шведлар Скандинавиясининг энг жанубий қисмидагина данияликлар бир неча областни ўз қўлларида сақлаб қолдилар. 1523 йилда Густав Ваза Стокгольм шаҳрига тантанали суратда кириб бориб, Калвмар униясини бекор қилди ва Швецияни мустақил деб эълон қилди. Унинг ўзи Швециянинг қороли қилиб сайланди (у 1523—1560 йилларда ҳукмронлик қилди); Густав Ваза асос солган «миллий» швед сулоласи бундан кейинги асрларда Швециянигина эмас, балки XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрда кўшни Польшани ҳам идора қилди.

Густав Вазанинг идора қилиши. Шведлар реформацияси ва

секуляризацияси. Аввал бошда янги' швед ҳукуматининг аҳволи жуда оғир эди. Мамлакат данияликлар зулми ва узокқа чўзилган озодлик уруши туфайли хонавайрон бўлди. Саноат ва савдо-сотик ишлари касод бўлди. Хазинада пул қолмади. Маҳкаманинг 1527 йилда қоролга ёзган докладада бундай дейилган эди: «Сизнинг қаср ва қалъаларингиз вайрон бўлиб ётибди. Қоролнинг даромадлари тамоман сарф бўлиб кетган. Таможнялардан бож тушмай қўйди деса бўлади. Мис ва қумуш қондари тушқунликка учраган. Шаҳар саноати аянч холга тушиб қолди... қороль хазинасидаги харажатлар унинг даромадидан уч хисса ортикдир».

Реформация ва секуляризация қилиш йўли билан бу мушкул аҳволдан қутулиш чораси топилди Швециядаги католик черкови бошлиқларининг хатто дворянлар орасида ҳам аллақачон бурди кетган эди, чунки энг кўзга кўринган епископлар швед миллий доиралари билан эмас, кўпроқ Дания қороли билан алоқада эдилар. Германияда ўтказилган реформация бу ерда ҳам аллақачонлар хавас кўзғатиб қўйган эди. Шунинг учун 1527 йилдаёқ Швециянинг Вестеросдаги сеймида Швецияда ҳам реформация қилинган инжилчилар черкови¹ ўрнатиш, черков ерларини секуляризация қилиш масаласи асосан хал қилинган эди. Швецияда узул-кесил ислоҳ 1536—1539 йилларда ўтказилди. Англиядаги каби Швецияда ҳам секуляризация қилиш натижасида қороль ва айникса дворянлар бойиб кетишди, чунки секуляризация қилинган мулкларнинг кўп қисми дворянлар қўлига ўтди.

Узининг молиявий аҳволини мустақамлаш учун Густав Ваза яна бир қанча бошқа тадбирларни ҳам кўрди. У 1542 йилда махсус фармон чиқариб, қороликдаги ишланмай бўш ётган барча жамоа ерларини ўз мулки деб эълон қилди. 1551 йилда чиқарилган фармонда барча ер ости бойликлари, яъни Швецияда жуда кўп бўлган ҳар хил қонлар қороль мулки деб эълон қилинган эди. Дворянлар ҳукуматининг ер масаласидаги сиёсати дехконларнинг аҳволини ёмонлаштириб қўйди. Илгари черковга қарашли бўлган ерларни ўз қўлларига киритиб олган янги ер эралари баршчина ва оброкни кўпайтирдилар, ҳамда эркин ва ярим қарам бўлган дехконларни мумкин қадар крепостной қилишга ҳаракат қилдилар. Бу ҳол, шунингдек дехконлар ихтиёридаги ерларнинг тортиб олиниши ҳам дехконларда қаттиқ норозилик туғилишига сабаб бўлди. Бир вақтлар данияликларга қарши қурашда қарор топган миллий бирлик fronti тарқалиб кетиб, унинг ўрнига маҳаллий (швед) феодалларга қарши ва қороль ҳукуматида қарши дехконлар қураши бошланиб кетди.

¹ Бироқ Швеция инжилчилар черкови немис протестант черковидан ўзида епископлик сақланганлиги билан фарқ қилар эди. Бу жиҳатдан реформация қилинган швед черкови англикан епископлик черковига ўхшаб кетар эди.

. 30 ва 40- йилларда Швецияда дехқонларнинг бир неча марта катта қўзғолонлари бўлди. Бу қўзғолонлардан энг машхурлари: Далекарлияда бўлган 1526—1533- йиллардаги қўзғолон, Ост-Голланддаги 1538 йилги қўзғолон ва дехқонларнинг 1536—1543 йилларда бўлиб ўтган жанубий швед ҳаракатидир. Жанубий, швед ҳаракати вақтида ўрмочларда жуда кўп «ўрмон ахли»дан отрядлар уюштирилиб, бу отрядларга қўшилган кишиларнинг сони 10 мингга етган эди. -Пировард натижада бу қўзғолонларнинг ҳаммаси бостирилди. Королнинг молиявий ишлари яхшилайгандан кейин ҳукумат катта ёлланма армия сақлаш имкониятига эга бўлди ва бу армиядан дехқонлар ҳаракатини бостириш учун фойдаланди. Асосан дехқонлардан ташкил топган король армиясига секин-аста дехқонларнинг энг актив элементлари кўшила борди ва шундай қилиб, дехқонлар оппозициясига раҳна солинган эди.

XVI—XVII асрларда Швециянинг иқтисодий тараққиёти. XVI асрда Швеция экономикаси бир қанча муваффақиятларга эришди. Қишлоқ хўжалигининг (асосан жанубий ва жануби-шарқий районларда) товар маҳсулдорлиги ортиши билан бирга; мамлакат саноати — темир, мис, кумуш, қалайи қазиб-чиқариш, қуролсозлик, ёғоч тилиш ва қоғоз саноати, мўйна ишлаш, кemasозлик ҳам тараққий қилмоқда эди. Густав Ваза Германиядан жуда кўп кончилар ва металлсозлар чақириб келтирди. Ёғоч тилиш корхоналари ва шахталарда XVI асрнинг иккинчи ярмидаёқ тоғдаги дарёлар, сойлар ва шалолаларнинг қувватидан кенг фойдаланардилар. XVII асрда Швецияда ҳар хил қурод-яроғлар ишлаб чиқариларди. Ишланмаган темир ва ундан тайёрланган ҳар хил буюмлар шведларнинг четга чиқарадиган моллари ичида асосий ўрин тутарди. Шуниси характерлики, XVI—XVII асрларда Швецияда мануфактура типидagi саноат корхоналарини кўпинча дворянларнинг ўзлари ташкил қилар эдилар. Бу эса қисман ўша даврда Англиядаги майда дворянларнинг корхона эгалари бўлишини эслатарди. Швеция, Англия, Франция, Нидерландия, Германия, Дания, Польша ва Россия билан қизғин савдо-сотик ишларга олиб борарди. Кўпгина шахарлар — Стокгольм, Кальмар, Упсала, Або, Гельсингфорс (Хельсинки) ва бошқалар муҳим савдо марказлари бўлиб қолган эди. Океан нари ёғидаги мамлакатлар билан савдо-сотик ишларини олиб бориш учун Швецияда 1627 йилда «Жанубий компания» ташкил қилинган эди. 1668 йилда Швецияда давлат банки ташкил қилинди, бу Европада энг илк очилган банклардан бири эди. Лекин Швеция саноати жуда ҳам бир ёқлама тараққий этган эди. Асосан қазиб чиқарувчи саноат тараққий топган бўлиб, металлсозлик саноати қисман ривожланган эди.

Швециянинг XVII асрдаги экспорти асосан хом ашёдан ва ярим хом ашёдан иборат эди, яъни* чет элларга темир, мис, ҳар хил турдаги ёғоч, ёғ, балиқ, мўйна ва шу каби нарсалар

чиқарилар эди. Газмол (мовут, полотно ва хоказо), юкори нав металл буюмлар ва шу кабиларни Швециянинг ўзи чет эллардан сотиб олар эди. Иккинчи томондан, Швециянинг қишлоқ хўжалиги тинмай ўсиб бораётган саноат эҳтиёжларини қондира олмас эди. Швеция XVI асрда жуда кўп ғаллани, XVII асрдан ҳам кўпроғини чет эллардан — Россиядан ва Балтика-бўйи мамлакатларидан сотиб оларди. Маҳаллий саноат хом ашё (жун, қаноп ва шу кабилар)нинг етишмаганлиги Швеция саноатининг ривожланишига ҳалақит берарди. Швециянинг тўқимачилик саноати XVII асрда ҳам энди вужудга келаётган ҳолатда эди.

XVI—XVII асрларда Швециянинг ташқи сиёсати. Дания ҳукмронлигидан қутулиб олганидан кейин Швециянинг ўзи қўшниларига нисбатан кенг микёсда агрессив сиёсат юргиза бошлади. Балтика масаласи Швециянинг ташқи сиёсатида асосий ўрин тутарди. XVI асрда ҳам, XVII асрда ҳам короллик қилган швед королларининг ташқи сиёсати Балтика денгизи орқали бўладиган савдо-сотик ишларида танҳо ўзлари ҳукмрон бўлиш мақсадида Балтика денгизини бутунлай ўз қўлларига киритишга интилишдан иборат эди. Шў мақсадга эришиш учун Швеция бу давр ичида ўз қўшнилари билан жуда кўп урушлар қилди. Швеция Ливония урушида иштирок қилиб, натижада Эстонияни ва Лифляндиянинг бир қисмини босиб олди. XVII аср бошларида Россиянинг заифланиб қолганлигидан фойдаланиб, Швеция 1617 йилги Столбово сулҳига мувофиқ Ингерманландия ва Карелияни босиб олди, шундай қилиб, Москва давлатини Балтика денгизи қирғоқларидан тамомла ажратиб қўйди. Ғарбий Европа бозорларига юбориладиган рус молларини Нарвага, Або, Выборг ва Ревелга олиб бориш лозим бўлиб қолди. Чет эл савдогарлари рус савдогарлари билан бевоёита савдо-сотик қилолмай қолдилар. Рус савдогарлари ўзларининг ташқи савдо ишларини Архангельскка кўчиришга малқул бўлдилар, чунки бу ерга шведлар кириб бора олмас эдилар.

1629 йилда Альтмарк сулҳига мувофиқ Швеция Рига шаҳрини, Курляндияни, Шарқий Пруссия билан Литванинг бир қисмини олиб, Лифляндиядаги ерларини кенгайтди. Король Густав II Адольфнинг (1611—1632) кенг қўламдаги истилочилик планлари ҳақида юкорида айтиб ўтилган эди, у Балтика денгизининг жанубий (немис) қирғоқларини босиб олишни аниқ ният қилиб, Уттиз йилик урушда қатнашган эди. Дарҳақиқат, Балтика денгизи «шведлар денгизи»га (ёки «шведлар кўли»га) айлангандек бўлиб кўринган эди. 1648 йилги Вестфалия сулҳига мувофиқ, Швеция Германиянинг шимолидаги ғоят муҳим областларини, яъни Германиянинг энг катта дарёларидан учтаси — Эльба, Везер ва Одер дарёларининг денгизга қуядиган

* | «1618—1648 йиллардаги Уттиз йиллик уруш» деган бундан олдинги бобга қаралсин.

жойларини эгаллаган эди. Бундан ташқари, Швеция Даниянинг Готланд оролини (1645 йилда) босиб олган ва Зунд орқали швед кемаларининг бемалол <бож тўламай> ўтиб юриш ҳуқуқига эга бўлган эди. XVII аср ўрталарида Швеция данияликларни Жанубий Скандинавиядан бутунлай суриб чиқарган эди (1658 йилда Бликенг, Скония ва Голланд вилоятларининг қўлга киритилиши кўзда тутилади).

XVII асрнинг иккинчи ярмида Швеция уч миллион аҳолиси бўлган мамлакатга айланди. Аммо бунда шведларнинг ўзи эса бир миллиондан ортик эмас эди. Қолган икки миллиони бошқа халқлар: финлар, кареллар, руслар, эстонлар, латишлар, поляклар, литваликлар, немислар ва даниядиклар эди. Бундай ҳолда Швециянинг давлат тузуми мустақкам бўлиб қола олмас эди.

Бўйсундирилган ва эзилаётган миллатлар эртами-кеч Швециядан ажралиб чиқиб, этник чиқишлари жиҳатидан яқин бўлган, тили бир хил бўлган, шунингдек, иқтисодий ва маданий манфаатлари яқин бўлган қўшни мамлакатларга қўшилиб кетишга интилмади йўқ эди. Бундан ташқари, Швециянинг юз эллик йилдан ортиқроқ давр мобайнида Ваза сулоласидан бўлган швед короллари амалга ошириб келган агрессивлик, урушқоклик ва улуғ давлатчилик сиёсатига жавобан қўшни мамлакатларнинг шведлар 'агрессиясига қарши курашини кўзгатарди.

Шведлар Балтика денгизига танҳо ўзлари ҳоким бўлишга интилиб, Россия, Польша, Германия, Даниянинг ва Балтикабўйига бирон жиҳатдан алоқадор бўлган бошқа мамлакатларнинг ҳаётий манфаатларига кўпол равишда путур етказардилар. Шведларнинг босқинчилигига ҳалақит бериш мақсадида ҳаракат бошлаган Европа давлатларининг иттифоқи XVII аср ўрталаридаёқ тузилган эди, унда Польша, Дания, Австрия, Бранденбург ва Москва давлати айна бир вақтда Швед короли Карл X га қарши отланган эдилар. XVII аср охирларида шведларга қарши (Россия, Польша ва Даниядан иборат) иттифоқатвий расмийлашди. 1700—1721 йилларда давом этган Шимоллий уруш Швециянинг тамомила мағлубияти билан тугади ва натижада у Европанинг иккинчи даражали давлатлари каторига тушиб қолди.

Социал зиддиятларнинг кескинлашуви. Швециянинг XVI—XVII асрлардаги тараққиётида юз берган зиддиятлар ёлғиз ташқи зиддиятлардангина иборат бўлиб қолмади, Мамлакат ичида ҳам социал ва сиёсий зиддиятлар етилиб қолмоқда ва тобора кескинлашмоқда эди. Швеция саноат ва савдони ривожлантириш соҳасида бир қанча муваффақиятларга эришган бўлса-да, аммо шунга қарамай, бу даврда у саноат мамлакатига айлана олмади. Швед шаҳарлари тараққий этган бўлишига қарамай, Ғарбий Европанинг энг тараққий этган бошқа мамлакатларининг шаҳарлари каби мамлакатда катта таъсирга эга

бўла олмадилар. Швециянинг социал тузуми учун оксуяк дворянларнинг ғоят катта эътиборга эга бўлганликлари характерлидир; улар ишланадиган ерларнинг кўп қисмини, кўпгина ўрмонлар, конлар, кўллар ва бошқа территорияларни эгаллаб олган эдилар. Ҳарбий, маъмурий ва дипломатия соҳасидаги раҳбарлик ўринларда -ҳам оксуяклар турарди. Сенат, XVII асрда Швециянинг мунтазам ишлаб турадиган олий ҳукумат органига айлантилган илгариги давлат кенгаши—риксрад ҳам ўша аристократлар қўлида эди.

Аристократларнинг таъсири Густав Адольф давридаёқ ўсган ва унинг кизи (аввал ёш бўлиб, сўнгра улғайгандан кейин ҳам ҳеч қандай мустақиллик кўрсатмаган) королева Христиана ҳукмронлик қилган замонда (1632—1654) эса айниқса қучайган эди. Христиана вақтида унвонли дворянлар жуда ҳам кўпайиб кетган эди. Қуйида келтирилган рақамлар буни яққол кўрсатади: 1632 йилда Швецияда 4 граф, 9 барон, 321 дворян бўлган; 1654 йилда эса графлар 22 тага, баронлар 54 тага, дворянлар 649 тага етган. XVII аср ўрталарида дворянлар королликка қарашли ерларнинг ҳаммасини деярли талон-торож қилишган ва ўзаро бўлишиб олишган эдилар. XVII асрнинг ўрталарига келиб Швецияда королликка қарашли ҳамма қулай ҳайдаладиган-ўтлоқ ерларнинг камида 70 проценти дворянлар қўлида эди. Дворянлар ўз ерларида яшаётган дехқонлардан давлат солиқларини ўз фойдаларига тўплаш, маҳаллий қишлоқ черковларига шасторлар тайинлаш, бир неча ноҳя ишлар учун дехқонларни ўзлари суд қилиш ҳуқуқини олдилар. Помешчиклар XVI ва XVII асрларда ҳам иқтисодий ва юридик жиҳатдан ўзларига қарам бўлиб қолган дехқонларни ҳар қандай йўллар билан крепостнойларга айлантиришга ҳаракат қилар эдилар.

Шу тарзда Швецияда XVI—XVII асрларда рўй берган феодал процесслари ўз характери жиҳатидан «иккинчи марта асоратга солиш» деб аталадиган ҳамда Эльбанинг шарқдаги мамлакатларда рўй берган процессларга яқинлашиб қолган» эди. Оқибат натижада маҳаллий шароитлар туфайли, аввало мдмлакатда етарли даражада қулай ва кенг ҳайдаладиган ерлар йўқлиги туфайли, шунингдек, тарихий, иқтисодий ва сиёсий характердаги бошқа сабаблар туфайли Швецияда XVI асрда ҳам, XVII асрда ҳам крепостнойлик системаси қарор топмади. Шунга қарамай асоратга солиш соҳасидаги тенденциялар, анча реал бўлиб, бунинг натижасида Швеция дехқонлариини аҳволи анча ёмонлашган эди.

Буларнинг ҳаммаси ўткир социал зиддиятларни келтириб, чиқарди. XVII асрнинг ўрталарида Швециянинг турли районларида дехқонларнинг жиддий ҳаракатлари рўй берди. 1654 йилда Урта Швециядаги (Нерке вилояти) кўзғолон айниқса кучли бўлди. Бу кўзғолонда дехқонлар мамлакатдаги барча дворянларни яқсон қилиш шиорини ташладилар. Тахминан шу

пайтларда қарам вилоятларда — Финляндия, Карелияда, Балтикабўйи областларида, шунингдек илгари Данияга тегишли •бўлган ва яқинда қайта қўшиб рлинган жанубий Швеция вилоятларида дехқонларнинг ғалаёнлари бўлиб ўтди. Майда дворянлар⁴ ва буржуазия ўз навбатида аристократиянинг зўравонлигидан ғазабланар, ҳамда риксдагда (Швеция сеймининг қуйи палатаси) аристократия томонидан талон-торож қилинган короллик ерлариинг хазинага қайтарилишини (бу нарса реду кц и я деб аталади) талаб қилардилар. Швецияда XVII асрнинг иккинчи ярмидаги короллар —• Қарл X ва Карл XI даврида қисман редукция ўтказилди. Бироқ аристократия доиралари шундан кейин ҳам ўз сиёсий ~ таъсирларини йўқотмадилар. Швеция XVIII асрнинг бошларида ҳам умуман типик феодал-сословияли аристократик монархиялигича қолаверди.

ХІЛХ ВОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ПОЛЬША

XVI асрда Польшанинг иқтисодий тараққиёти. XVI асрда Польша катта давлат эди. Буюк Польша, Мазовия, Кичик Польша, Литва, Галиция, Жануби-Ғарбий Русь, Ғарбий ва Шарқий Пруссия (бу ўлка қарам, вассал мамлакат сифатида), Ливониянинг бир қисми (Лифландия) Польша давлати составига кирган эди. XVI аср бошларида Польшанинг 5 миллионга яқин аҳолиси бор эди (ўша даврдаги Англия ёки Нидерландиядагидан анча ортиқ эди). Аммо шу билан бирга XVI асрда Польша типик аграр мамлакат бўлиб қола берди. Умуман унинг саноати ва савдоси яхши ривожланмаган эди. Туркларнинг Шарқи-Жанубий Европадаги истилолари муносабати билан ва Буюк географик кашфиётлар натижасида Польша халқаро савдонинг асосий йўлларида четда қолиб кетган эди. Шарқий Европадаги бошқа мамлакатлар (Шарқий Германия, Балтикабўйи мамлакатлари) каби Польша ҳам Ғарбий Европадаги саноат соҳасида анча тараққий қилган мамлакатларга¹ кишлоқ хўжалик маҳсулотлари етказиб берадиган аграр мамлакатга айланиб бормокда эди. Висла ва Неман дарёларидан Балтика денгизи портларига Польшадан жуда кўп миқдорда жавдар, буғдой, арпа, сули, зиғир, хмель, кўн, ёғ, мум, смола, ёғоч, қорамол ва шу сингарилар ташиб бориларди. Польшанинг ўзига эсачетдан турли газмол, металл буюмлар ва панларнинг кўпдан-кўп қаср ва қўрғонлари учун ҳар хил жихозлар ва зийнат буюмлари келтирилди.

Крепостнойликнинг кучайиши. Четга кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари чиқариш ва биринчи навбатда ғалла сотишга асос-

ланган ташки савдонинг ривожланиб бориши негизида Польшада XV аср охири ва бутун XVI аср давомида крепостной ҳуқуқ кучайиб бормокда ва тобора умумий тус олиб, дехқонлар оммасининг аҳолини айниқса оғирлаштирмоқда эди. Сеймда кетма-кет қабул қилинган қонунлар поляк дехқонларини асоратга солишни юридик жихатдан расмийлаштириб йерар, дехқонни панлар ихтиёрига тамомила топширарди. 1496 йилда қабул қилинган қонун (статут) тирикчилик учун пул топиш мақсадида 'бир дехқон оиласидан фақат бир кишининг четга кетиб ишлаши мумкин деб, дехқонларнинг кишлоқдан четга чиқиб кетишларини чеклаб қўйган эди. 1520 йилда қабул қилинган қонун илгари баршчина билан сира алоқаси бўлмаган дехқонларни ҳам ҳафтада бир кун баршчина" ишлаб беришга мажбур этар эди. 1543 йилда чиқарилган қонун қочиб кетган крепостной (холоп)нинг барча . мол-мулки билан ўз помешчиги ихтиёрига қайтарилишини талаб қилар эди. 1573 йилда қабул қилинган қонунда помешчик ерларида яшаган дехқонлар учун «пан хоҳиш-иродаси билан» чексиз баршчина ўрнатилди. Крепостнойлар тамомила панлар суди ихтиёрига берилган эди. Дехқонларни ҳамма ишлар юзасидан, шу жумладан, жиноий ишлар учун ҳам помешчик.суд қилар эди. Пан «ғазоби ошиб» крепостной дехқонни ўлдириб қўйганида озгина штраф билан қутулар эди. Помешчик дехқонларнинг ҳамма ерларини тортиб олиб, ўзларини хизматкор, малай қилишга ҳақли эди. Крепостной дехқонларни ерсиз сотиш ва сотиб олиш жуда авж олган эди.

XVI асрдаги дворян публицистлари ҳам крепостной дехқонларнинг аҳоли ғоят оғир бўлганлигини эътироф этишга мажбур бўлганлар. Сарой воизи, олим Пётр Скарга (XV аср ахйри ва XVI аср бошлари): «Христианлар оламида дехқонлар билан бизнинг короллигимиздаги каби бунчалик ёмон муомала қиладиган бошқа королликни мен кўрган эмасман» деган эди.

Савдо-сотик ишлари билан шуғулланувчи поляк шляхтаси иқтисодий монополияни фақат ўз синфи кўлида саклаб қолишга интилди. Ҳуқумат шляхтанинг чет элларга кишлоқ хўжалик маҳсулотларини бож тўламай чиқариши учун имконият берган ва спирт тайёрлаш монополиясини шляхта кўлига топшириб қўйган эди. Кишлоқдаги қарвон саройлар, темирчилик устаноналари ва тегирмонларнинг ҳаммаси помешчиклар монополиясида эди. Помешчиклар манфаатини кўзлаб, ҳуқумат чет эллардая киритиладиган саноат молларидан бож олмас ва помешчикларга зарур бўлган саноат молларини Польшадан четга чиқартирмас эди.

XVI—XVII асрларда поляк шаҳарларининг эволюцияси. Польшада XV асрнинг иккинчи ярми — XVI асрнинг биринчи ярмида шаҳар ривожланишда давом этди. Бу даврда кўпгина янги шаҳарлар вужудга келди, булар орасида тез ўсаётган Вар-

XVI—XVII асрларда Польша

шава¹ ҳам бор эди. Эски шаҳарлардан жанубда Краков, Люблин: Сандомир, шимолда Торунь ва Гданьск (ёки Данциг) ажралиб турарди. Польша савдогарлари ғарбдан жанубий шарққа (Қора денгизнинг шимолий соҳилидан, Москва давлатидан) йўллар Польша орқали ўтганлиги муносабати билан воситачи савдогарлар сифатида катта фойда олардилар. Польша Германия, Венгрия, Италия, Скандинавия мамлакатлари ва Россия билан интенсив савдо олиб борарди. Польша шаҳарларида бу даврда саноатнинг турли тармоқлари: мовут тўқиш, турли газламаларга гул бошиш, металлургия, кўнчилик, қоғоз, шима ва бошқа ишлаб чиқаришлар анча муваффақиятли ривожланди. Бой шаҳарликлар орасида маҳаллий поляк элементлари устунликни қўлга ола бошладилар. Келгинди немис хунармандлари ва савдогарлари секин-аста поляклар билан қўшилиб кетдилар.

¹ Варшава қаср сифатида XII—XIII асрлардаёқ мавжуд эди, шаҳар сифатида фақат XIV—XV асрларда ўса бошлади.

Аммо Прльшадаги шаҳар ҳаётининг бу юксалиши унча узокка чўзилмади. Бунга қисман савдо йўлларининг ўзгариши, хусусан Туркиянинг Болкон ярим оролидаги истилolari муносабати билан Қора денгизнинг жануби-шарқида ва Дунай соҳилида савдонинг касодга учраши сабаб бўлди. Бу хол Польша савдо оборотлари ҳажмини анча қисқартирди. Аммо Польшада Висла бўйлаб ва сўнгра қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспортининг тобора ортиб бориши муносабати билан Балтика денгизи бўйлаб савдо ривожлана бошлади. Аммо худди шу савдо шаҳарликларга эмас, балки панларга ва шляхталарга асосий фойдани келтирди. Панлар ва шляхталар крепостнойлик хўжалигини ривожлантириб, XV асрнинг охиридан ва айниқса XVI асрдан бошлаб Польша шаҳарларига ҳужум бошладилар ва унинг иктисодий позицияларини бутун чоралар билан камситдилар. Панлар ва шляхталар ўз қишлоқ хўжалик маҳсулотларини пошлииасиз олиб чиқиш ҳукукини давлатдан олган бир пайтда, поляк саноати ҳар қанча имтиёзли пошлиналарга қарамасдан чет эл конкуренциясидан ҳимоя қилинмасди. Паилар ва шляхталарнинг манфаатлари ҳамда шаҳарларнинг яққол зарари ҳисобига Польшага саноат маҳсулотларининг бемалол олиб кирилишига рухсат этилган эди. Польша ҳукумати шаҳар хунармандчилик цехларини сиқиб қўйди ва қисман тугатди. Шаҳарликларга ер сотиб олиш тақиқлаб қўйилди. Поляк феодаллари крепостной дехқонларни шаҳар саноати маҳсулотларини сотиб олишдан атайлаб тийиб турардилар ва бу билан ички бозорнинг бирор даражада кенгайишига ҳалакит берардилар. Ички бозор ривожланмаса, миллий саноат ҳам ривожлана олмайди. Ана шу тадбирлар натижасида XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмида Польша шаҳарларининг хўжалиги орқага қараб кетди. Айрим жойларда вужудга кела бошлаган мануфактуралар ҳалок бўла бошлади. Шаҳар хунармандчилиги зўрға яшаб келарди. Шу тарзда поляк учинчи сoловиесининг шаклланиши узил-кесил барбод бўлди.

Польшанинг сиёсий тузumi. Крепостной ҳуқуқ авжига чиққан ҳамда поляк шаҳарлари иктисодий ва сиёсий жиҳатдан заиф бўлган шароитда феодаллар (панлар ва шляхталар) мамлакатда бутун ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб турар эдилар. Урта асрлар охирида Европанинг кўпчилик мамлакатларида марказлашган давлатнинг сиёсий формаси бўлган абсолютизм ташкил топган ҳолда, Польшада, аслида XVI асрда ҳам феодал тарқок монархияси ҳукм сурмоқда эди. Король-ҳокимияти луда заиф бўлиб, нрмигагина мавжуд эди. Польша короллиги чин маънодаги монархия эмас эди. Дворянлар сейми сайлаб қўядиган ва ҳуқуқлари шу сейм томонидан чеклаб қўйилган король чинакам королдан кўра, ўзига хос поляк дворян-шляхта республикасининг умрбод президентиға ўхшарди. Ф. Энгельс «Дехқонлар уруши» деган китобида немис рицарлигини поляк шляхтаси билан таққослаган ҳолда характерлаб, бундай деган эди: «Кре-

Постнойлик негизига қурилган дворянлар демократиясининг Польшада мавжуд бўлган тарздаги формаси... жамиятнинг энг ибтидоий формаларидан бири эди»¹.

Польша королининг доимий армияси йўқ эди, шунинг учун у тамомила шляхта лашкарига, яъни «посиолита кулатузчилари»га қарам эди. Королнинг молиявий ахволи ҳам ниҳоятда танг эди. Ҳатто бир замонлар королга қарашли ер-мулкларнинг ҳам кўп қисми XV аср давомида ва XVI аср бошларида магнатлар қўлига ўтиб кетган эди. Короллар бу ерларни короллик ихтиёрига қайтариш (редукция қилиш) масаласини кўп марта қўтариб чиққан бўлсалар ҳам, лекин натижасиз қолган эди.

Поляклар реформацияси ва контрреформация. XVI асрнинг 20-йилларидан эътиборан Польшада реформация ҳаракатлари кенг тарқала бошлади. Поляк реформациясининг хусусияти унинг жуда хилма-хил эканлигида эди. Польшага лютеранлик, ҳам кальвинизм, гусчилар черкови («чех биродарларий») ва бошқалар кириб кела бошлади. Троица ҳақидаги таълимотни рад этувчи ҳамда христиан догмалари ва урф-одатларини рационалистик руҳда талқин қилувчи антитринитаризм деб аталадиган оқим Польша реформациясининг энг демократик оқими эди². Антитринитаризм кичик Польша шаҳарларида, айниқса Краковда энг кўп тарқалган эди. Аммо унинг таъсири ҳам етарли даражада кенг эмас эди. Дехқонлар оммаси орасида реформация умуман кам тарқалди. Поляк дехқонлари идеологик жиҳатдан тамомила католик черкови таъсири рстида қолдилар. Поляк бўлмаган дехқонлар (украинлар ва белоруслар) шарқий православие ақидасига амал қилардилар. Реформация асосан дворянларни ва қисман шаҳар доираларини қамраб олди. Черковга қарашли жуда кўплаб католик ерларининг секуляризация қилиниши кўпгина панлар ва шляхталар орасида хайрихоҳлик туғдирди. Янги реформация қилинган черков жамоаларининг раҳбарлари дворянларга уларнинг сиёсий таъсирини янада кўпроқ кучайтиришни ваъда қилди. Бироқ, Польша реформацияси муваффақиятли чиқмади. Аслида бу нарса турли феодал тўдаларининг ўзаро қурашига айланиб кетди, чунки ҳар бир реформацион оқимнинг у ёки бу магнатларидан иборат хомийдари бор эди. 1570 йилда Сандомирдаги съездда миллий поляк реформациялаштирилган черковини яратиш йўлидаги уруниш муваффақиятсиз чиқди.

Католик реакцияси поляк реформациясининг тарқоқлигидан фойдаланди. Поляк королларининг ўзлари феодал олигархиясига қарши католик черковининг мададига муҳтож эди. 1564 йилда король Сигизмунд II Август Польшага иезуитларнинг

киришига рухсат берди. XVI асрнинг 80 ва 90-йилларида католик реакцияси тўла тантана қилди. Полкк протестант дворянларининг кўпчилиги католицизм қаноти остига қайтди.

1569 йилги Люблин унияси. Сигизмунд II Август вақтида (1548—1572) Польша ўз ерларини анча кенгайтди. 1561 йилда Иван Грознийга қарши олиб борилган Ливония уруши давомида Лифляндия Польшага қўшиб олинди. Шундан бир неча йил кейин ўша Ливония уруши туфайли Польша Литва билан янги уния (иттифок) тузди. 1569 йилда поляк ва литва феодалларининг Люблинда бўлиб ўтган қўшма сеймида умумий поляк-литва сеймига эга бўлган ва умумий ташки сиёсат олиб борадиган бирлашган Польша-Литва давлати тузилганлиги эълон қилинди. Кенг литва-рус. ерларининг қўшиб олиниши поляк панларининг жанубдаги (украин) ғаллакор ерларини босиб олишига ва колонизация қилишига кенг имкон берди. Шарқдаги колонизаторлик сиёсати католиклар реакциясининг узил-кесил ғалабаси учун шароит туғдириб берди. Энди поляк дворянлари Польшаниннинг ўзида католик черковининг ерларини мусодара қилишдан бемалол воз. кечишлари мумкин эди. Бунинг устига католик черкови полякларнинг ҳукмрон синфлари учун миҳоят даражада зарур бўлиб қолган эди. Жанубий рус ерларидаги маҳалли! дехқон аҳолиси орасида босқинчи ва крепостник поляк панларига қарши каттик норозилик ва душманлик бошланган эди. Дехқонларни идеология жиҳатидан поляклар таъсирига бўйсундириш мақсадида панлар православ динидаги рус-украин аҳолисини католик динига киритиш панини тузиб чиқдилар. Дафъатан католик динига киритиш аҳолининг қаршилигига учраганлигидан, католик руҳонийлари, «черков унияси» деб аталган ўрта бир ўтиш йўлидан фойдаландилар. Православ черкови ўз диний расм-одатларини ва ибодат қилишда славян тилини сақлаб қолгани холда Рим папасига бўйсунниши лозим эди. Шу черков унияси тўғрисидаги қарор 1596 йилда Брест шаҳридаги черков соборида қабул қилинган эди (Брест унияси).

Ягеллолар сулоласининг тугаши. Король ҳокимиятининг яна заифланиб кетиши. 1572 йилда Ягеллолар сулоласи тугади. Бу сулоланиннг сўнгги иамояндаси бўлган Сигизмунд II Августдан фарзанд қолмади. Сайловларда (элексияда) панлар Польшаниннг тожи-тахтини француз шахзодаси ва кейинчалик Генрих III номи билан Франциянинг қароли бўлган Генрих Валуага таклиф қилдилар. Генрих атиги бир неча ойгина Польшаниннг қароли бўлиб турди. У ақаси Карл IX ўлганлиги тўғрисидаги хабарни эшитиши биланоқ Польшадан жўнаб кетди. Аммо унинг номи Польша королларининг ҳуқуқини яна ҳам чеклаб қўйиш билан машҳурдир. 1573 йилда Генрих «артикуллар» (моддалар)ни имзолаши керак эди; бу «артикуллар» қаролга тахт вориси белгилашни ман қилган, сеймлар чиқарган қарорларни тасдиқлаш ёки рад қилиш, сулҳ тузиш ва лашкар тўплаш (пос-

¹ К, Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, VIII т., 158-бет.

² Антитринитаризм Польшага гуманистик ҳаракат муносабати билан Италиядан кириб келди. Унинг асосчиси Лелий Социн (1525—1562) бўлган эди.

полит кулаши) ҳуқуқларидан королни маҳрум қилар эди. Мабодо король «короллик расм-одатлари»ни бузгудай бўлса, фуқаролари (яъни панлар ва шляхталар) унга қарши қўзғолон кўтара олар эди.

Навбатдаги король Стефан Баторий (1576—1586) Ливония урушини муваффақият билан тамомлаган (1582 йилда) бўлсада, унинг ҳокимияти ҳам катта эмас эди.

Ваза сулоласи королларининг ҳукмронлик қилиши. Стефан Баторийнинг ворислари бўлган ва швед короли Ваза хонадонидан чиққан король Сигизмунд III (1587—1632) ҳамда унинг ўғли Владислав IV (1632—1648) замонида король ҳокимиятининг обрўси бирмунча кўтарилди. Шу билан бирга янги сулоланинг қўшни халқларга нисбатан тутган агрессив, босқинчилик сиёсати оқибат натижада Польша давлатининг мустақамланишига олиб келди. Польша XVII асрнинг биринчи ярмида ўзининг ташқи сиёсатида бир неча марта жиддий муваффақиятсизликка учради. Сигизмунд III швед ерларини ўз ҳукмронлиги остида бирлаштириш учун жуда кўп куч сарф этди. Аммо у бунинг уддасидан чиқа олмади. Швецияда Ваза сулоласининг бошқа бир протестант насл-насаби (бутоғи) мустақамланиб олган эди. Сигизмунд III ва Владислав IV нинг Москва давлатига нисбатан олиб борган агрессив сиёсати ҳам муваффақиятсиз бўлиб қолди. XVII аср бошларида Россияда кескинлашиб кетган социал ва сиёсий зиддиятлардан фойдаланиб, Сигизмунд дастлаб ўз гумаштаси Лжедмитрий (биринчи «қаллоб») орқали Москвага таъсирини ўтказмоқчи бўлди. Бу Лжедмитрий ўлдирилганидан кейин, Сигизмунд иккинчи қаллоб — «тушин ўғриси»ни қўллаб-қўлтиклади, сўнгра эса Москва давлатига қарши очикдан-очик интервенция йўлига тушди ва шу йўл билан Москвага ўзи подшо бўлиб сайланишга ҳаракат қилди.

Минин ва Пожарский бошчилигида кўтарилган рус халқ-ватанпарварлик ҳаракати оқибатида поляклар Москвадан ҳайдалди. Поляк королини Москвага подшо қилиш йўлидаги уриниши тамомила барбод бўлди. Москва давлати билан бўлган икки уруш (1609—1618 ва 1632—1634 йиллар) Польшанинг дармони ни қуритди. Россиянинг вақтинча Смоленскдан маҳрум бўлиши Польшанинг бу урушларда сарфлаган ҳаражати ва кучларининг ўрнини қоплай олмади.

Балтика бўйида Польшанинг мавқеи яхши эмас эди. Польша ҳукумати Швеция фойдасига бир қанча ён беришлар қилишга мажбур бўлди. 1635 йилги Штумдорф яраш сулҳига биноан Ливониянинг катта қисми Швеция қўлида қолди. Айни вақтда 1618 йилда Пруссия герцоглигининг Бранденбург билан бирлашуви муносабати билан Балтика денгизида Польшанинг таъсири кескин камайди.

Казак-дехқонларнинг Польшага қарши қўзғолони. Польшанинг Москва давлатига қарши олиб борган кураши даврида по-

ляк феодалларининг украин халқига зулми кучайиб кетди. Поляк феодаллари украин халқини айниқса XVII асрдан бошлаб социал (крепостниклик) жиҳатдан ҳам, миллий-диний жиҳатдан ҳам қаттиқ қиса бошладилар. Панларнинг тобора зўрайиб кетаётган зулмига қарши казаклар қўзғолон кўтардилар. Запорожье Сечи қўзғолончи казакларнинг маркази эди. Казак-дехқонлар Косинский ва Наливайко бошчилигида XVI асрнинг 90- йилларида дастлабки катта қўзғолонларни кўтарган эдилар. Сўнгра казакларнинг йирик қўзғолонлари XVII асрнинг 30- йилларида бўлиб ўтди. 1630 йилда казаклар Тарас Фёдорович раҳбарлигида полякларнинг катта армиясини талафотга учратди. Запорожье казаклари Й. Сулима бошчилигида 1635 йилда Кодак шахрини босиб олдилар ва вайрон қилдилар. Бу шахар Польша ҳукумати томонидан Сечга яқин жойда қурилган эди. 1637 йилда гетман Павел Бут (ёки Павлюк), 1638 йилда Яцко Острянин ва Дмитро Гуни бошчилигидаги казакларнинг қўзғолонлари ҳам унча кенг тус, олмади. Украинадаги ҳаракат 40- йилларда ҳам давом этди. Айни вақтда XVII асрнинг 30 ва 40- йилларда Белоруссиянинг турли жойларида ҳам панларга қарши қўзғолонлар кўтарилди. Лекин украинлар ҳаракати 1648 йилда, бу ҳаракатга жуда катта ҳар-бий ташкилотчи ва сиёсий арбоб Богдан Хмельницкий бош бўлгандан кейин, айниқса кенг қўламдаги миллий-озодлик ҳаракатига айланиб кетди. Золим поляк панларига қарши курашда Богдан Хмельницкий ёрдам сўраб қардош рус халқига мурожаат қилди. 1654 йилда Хмельницкий ташаббуси билан Переяславда Украинанинг Москва давлатига қўшилиши расмийлаштирилди. Шундан кейин Россия билан Польша ўртасида узоқ йиллар давом этган (1654—1667) қаттиқ урушдан сўнгра тузилган сулҳ натижасида Смоленск, Чернигов, Чапир-Ғок Украина ва Қиев шаҳри ҳам Москва давлатига қўшилди. Шундай қилиб, панлар Польшаси оқибат натижада Россияга анча ён беришга мажбур бўлди.

Костка **Наперский** қўзғолони. Оғир крепостнойлик зулми ҳамда поляк дехқонларининг ҳуқуқсизлиги Польшанинг ўзида кўпдан-кўп халқ ҳаракатларини келтириб чиқарди. Буюк ва Кичик Польшанинг кўпгина жойларида XVI асрнинг 90- йилларидаёқ дехқонларнинг қўзғолонлари бўлиб ўтди. XVII асрнинг бошларида Краков воеводлигида дехқонларнинг бир қанча ғалаёнлари рўй берди (1615 ва 1630-йиллар). Аммо поляк дехқонларининг ҳаракати Сигизмунд III нинг иккинчи ўғли—король Ян Казимир (1648—1668) ҳукмронлик қилган даврда 1651 йилда айниқса кенг тус олди. Қўзғолон бир йўла бир неча районда 1651 йил баҳорида шляхталар Богдан Хмельницкийга қарши юришга жўнаган пайтида бошланди. Қўзғолон марказларидан бири Калиш воеводлиги (Буюк Польша) эди. Энг катта ҳаракат 1651 йилда Қичик Польшанинг жанубидаги Подгальеда авж олди. Қўзғолонга ўзини король полковниги деб танитган шлях-

тачи Александр Костка Наперский бошчилик қилди. У Хмельницкий билан алоқада эди. Костка Хмельницкийнинг даъватини деҳқонлар орасида тарқатди. Наперский ҳаракатининг ўзида поляк деҳқонларидан ташқари украин деҳқонлари ҳам қатнашдилар. Костка Наперскийнинг шиори крепостнойлик ҳуқуқини тамомила тугатиш ва бутун ерни деҳқонлар қўлига беришдан иборат эди. «Бас, панларнинг бизларни қийнаганлари етар...» — дер эди Костка деҳқонларга. Кўзғолончилар кейинчалик Краковни босиб олишни ва кўзғолонни бутун Польшага ёйишни мўлжаллаган эдилар. Аммо ҳаракат тўла авж олмади. 1651 йил июнининг бошларида Наперский Венгрия билан чегарадош бўлган Чоршчтин қалъасини эгаллашга муваффақ бўлди. Бу ерда у мустақкамланиб олиб, Венгриядан ёрдам кутди. Кўзғолончилар ҳаракатининг ана шу суствакшлигидан фойдаланган Краков епископи катта қўшин билан Чоршчтин остоналарига келди ва уч кунлик камалдан кейин уни эгаллади. Костка ва кўзғолоннинг бошқа раҳбарлари қўлга олиниб, Краковга юборилди ва у ерда қатл этилди.

Аммо шундан кейин ҳам кўзғолон яна бир оз вақт давом этиб турди. Берестеч остоналарида Хмельницкийнинг мағлубиятга учраганлиги ва шляхта посполит ағдарувчиларининг қайтиб-келганлиги ҳақидаги хабар деҳқонлар ҳаракатини узил-кесил синдирди. Панлар ва шляхталар- кўзғолончилардан ўч олиб жуда кўп кишиларни қатл қилдилар, қийнадилар ва бошқа хилдаги экзекуцияларга дучор қилдилар.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Польшадаги феодал анархия. XVII асрнинг биринчи ярми ва ўрталари мобайнида Польшада феодал анархияси тобора кучайиб борди. 1652 йилдан Польша сеймида ўрнатилган «НБегит уеБ» («Эркин вето») деб аталадиган тартибга кўра сейм қарорлари бир овоздан қабул қилиниши керак эди. Лоақал бир депутат қарорга қарши норозилик билдирса, бу қарор қабул қилинмасдй. Сейм бундай шароитда қонуи чиқариш фаолиятини деярли тўхтатиб қўйди. Мамлакатда доимо гоҳ очик, гоҳ яширин ўзаро уруш бўлиб турди. Бу эса унинг иқтисодий ва маданий ривожланишига жуда катта зарар етказди. ,

XVI асрда Польша маданияти. XVI асрда Польша маданияти ўз тараққийётида анча юксалишга эришиб фан, адабиёт, санъат, сиёсий тафаккур соҳаларида бир қайча ажойиб вакилларни етказиб берди. XV асрнинг иккинчи ярми — XVI асрнинг биринчи ярмида Польша экономикасининг юқорида кўрсатиб ўтилган юксалиши поляк маданиятининг ана шу юксалишига асос бўлди. Шаҳарларнинг ўсиши, Польшанинг кенг халқаро иқтисодий ва сиёсий алоқаларга қўшилиши, шляхталарнинг синф сифатида шаклланиши, уларнинг савдо билан боғланиши ва энг илғор вакилларининг шаҳарликлар билан яқинлашуви, — ана шуларнинг ҳаммаси муайян вақт давомида поляк маданиятининг барқ уриб ривожланиши учун шароит яратиб берди. Бу маданият ма-

халлий аҳамиятгагина эмас, балки халқаро аҳамиятга ҳам эга бўлди.

Краков университети бутун Европада йирик, машхур илмив марказ бўлиб қолди. Бу университетда астрономия, математика, рим ҳуқуқи, классик антик адабиётни ўрганиш айниқса юксак даражада турарди. Краков университети XV асрда, айниқса XVI асрнинг биринчи ярмида янги, гуманистик марифатпарварликнинг ўчоқларидан бири бўлиб қолди. Машхур Николай - Коперник (1473—1543) Краков университети билан боғланган эди. У яратган янги илмий гелйоцентриқ система кейинчалик ҳамманинг эътирофига сазовор бўлди. Унинг қирк йиллик илмий ишига яқун ясаган асосий асари — «Самовий сфераларнинг айланиши тўғрисида» деган китоби 1543 йилда унинг вафотидан сал илгари дунёга келди.

XIV асрнинг биринчи ярмида поляк адабиёти муваффақиятли ривожланди. Унинг ўзига хос хусусиятлари — марокли эканлигида ва ташқи бадиий афзалликларидагина эмас (хусусан, поляк адабий тилининг луғати ва грамматикаси шаклланди), балки ғоявий йўналишида ҳам эди. XVI асрдаги илғор поляк ёзувчилари мамлакатдаги социал зиддиятларнинг кескинлашганини, феодал зодагонлар ҳукмронлигини, крепостнойлик зулмини кузатиб, бу ходисаларга қарши кескин норозилик билдирдилар, ҳамда ижтимоий тузумни реформа қилиш юзасидан конкрет тақлифлар киритдилар. «Софдил кишининг ҳаққоний тасвири» китобининг муаллифи Николай Рей (1505—1569) ана шундай ёзувчилар жумласига қирадц. Бу китобда оддий кишилар — шаҳарликлар ва деҳқонларнинг оғир ҳаёти яққол кўрс. атилган. «Чапақай» сатирик асарининг автори Ян Кохановский (1530—1584) ўз асарида шляхталарнинг бекорчилик ва айш-ишрат билан ўтадиган ҳаётиини ва уларнинг деҳқонларга нисбатан- шафқатсизлигини айниқса каттик қоралаган. Антитринитарийларнинг демократик протес-тант оқимида мансуб бўлган Андрей Фрич Моджевский (1503—1572) ўзининг асосий асари «Речь Посполитаяни тузатиш тўғрисида» китобида черков ер эгаллигини секуляризация қилишни, шляхталарнинг тор сословияли имтиёзларини чеклашни, Польша сеймига шаҳарликлардан вакиллар киритишни, мамлакатда тўла диний эркинлик ўрнатилишини тақлиф қилди.

Польшадаги Уйғониш даври тасвирий санъатда яққол акс этди. Умумевропа аҳамиятига эга бўлган атокли ҳайкалтарош Вит Ствош (1445—1533) ёғочни ўйиб ҳайкал яшашнинг ажойиб устаси эди. У ўн икки йил мобайнида Краков соборида ёғочни ўйиб ясаган меҳроб ҳар бири икки метрдан баландроқ бўлган кўпгина одам фигураларининг жуда катта монументал иншоотидир. Ствош яратган ҳайкаллар учун форманинг динамиклиги, инсон бадани анатомиясини жуда яхши билишлик, моҳирбна композиция, чуқур инсонийлик ва чинакам халқчиллик характерлидир.

Бирок, поляк маданиятининг юксалиши унча узокка бормади. XVI асрнинг иккинчи ярмида ва айниқса XVII асрда мамлакатнинг иқтисодий таназулга учраши ва хусусан поляк шаҳарларининг тушқунлиги ва феодал католик реакциясининг тантанаси муносабати билан маърифатпарварлик, инсонпарварлик адабиёти орқага кета бошлади. Польша мактаби иезуитлар кўлига ўтди. Католик контрреформацияси протестантларнинг радикал ва демократик оқимларини тор-мор келтириб, университетда қисман схоластикани қайта тиклади: XVI асрнинг охири—XVII асрнинг биринчи ярмидаги поляк адабиёти ўзининг жанговар фош қилувчилиқ хусусиятларидан маҳрум бўлиб, ўз таъсирини торайтирди, унинг китобхонлари асосан пан ва тор шляхта доираларидангина иборат бўлиб қолди.

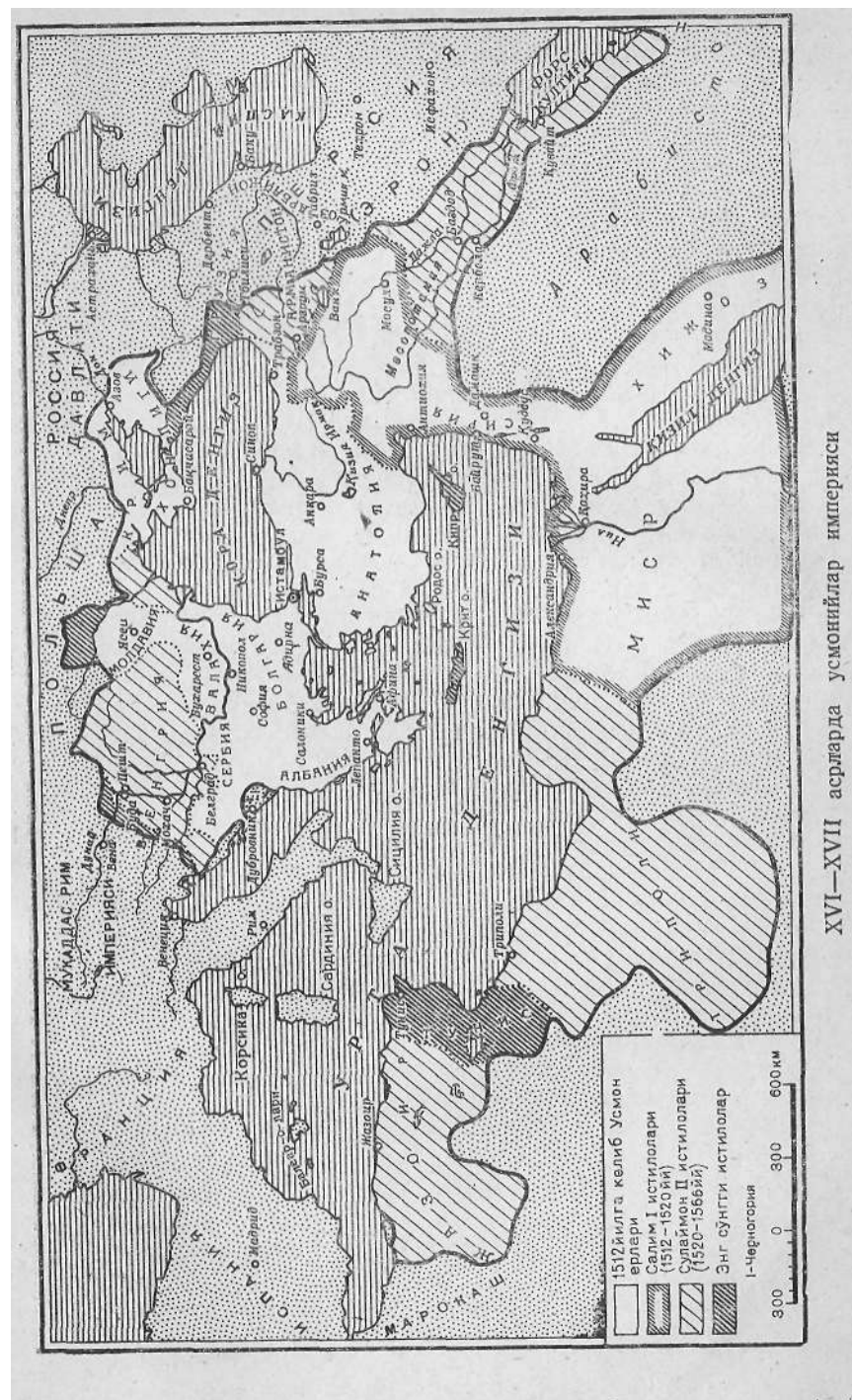
Б В О Б

XVI—XVII АСРЛАРДА ТУРКИЯ

XV аср охири ва XVI асрда Усмонийлар империясининг ўсиши
 Туркия империяси 1453 йилда Константинополь шаҳрини босиб олгандан кейин яна кенгая бошлади. Мухаммад II 50 ва 60-йилларда Болкон ярим оролида Дунай бўйидаги Сербияни, Боснияни, Герцеговинани ва Албанияни¹ истило қилди. Болкон ярим ороли билан қўшни бўлган Валахия вассал қарам қилиб қўйилди. 70-йилларнинг ўрталарида турклар Қримни ва Тану (Азов) шаҳрини босиб олдилар. Тахминан шу вақтларда турклар Кичик Осиёда Трапезунд шаҳрини, деярли бутун Анатолияни то Фрот дарёсигача истило қилди. Аммо Мухаммад II икки марта катта муваффақиятсизликка ҳам учради: у Белградни шўлол қила олмади, турклар уни 1456 йилда камал қилган бўлсалар-да, мақсадларига эриша олмадилар; шунингдек, Родос оролини ҳам ололмадилар (1480 йилги камал муваффақиятсиз бўлди).

Мухаммад II нинг набираси Салим I замонида (1512—1520) туркларнинг истилолари яна бошланди. Салим Эронга қарши қилган ғолибона урушида Закавказье мамлакатларидан Озарбайжонни, Арманистоннинг ва Грузиянинг бир қисмини, Доғистон ва Курдистонни истило қилди. Сўнгра Салим Сурия билан

¹ Турклар Албанияни икки марта: дастлаб 1440 йил бошида, иккинчи марта 1468 йилда истило қилдилар. Икки истило ўртасида ўтган даврда албан халқи ўз мустақиллиги учун тинмай қахрамонона кураш олиб борди. 1443 йилда албанларнинг йўлбошчиси Георг Кастриот (Искандарбек) туркларга қарши кураш байроғини кўтариб чиқди. Кўзғолонирг маркази Круя шаҳри эди. Кастроит 25 йилча Албаниянинг мустақиллигини сақлаб турди. Унинг вафоти (1468 йил)дан кейин, албанларнинг бошқа йўлбошчилари ўртасида бошланган ўзаро низо-жанжаллар натижасидагина турклар бу мамлакатни тамомла истило қилдилар (1478—1479 йилларда).

XVI—XVII асрларда усмонийлар империяси

Мисрни (1517 йил) босиб олиб, бутун ислом дунёсининг бошлиғи сифатида ўзига халифа унвонини олди. Крит, Кипр ва Урта денгиздаги бошқа ерларини ўз қўлида сақлаб қолиш учун Венеция Туркия султониغا хар йили катта хирож тўлаб туришга мажбур эди.

Сулаймон I даврида Туркиянинг қилган урушлари. Султон Сулаймон I Қрнуний даврида (1520—1566) Усмонийлар империяси ғоят катта кудратга эришди. Сулаймон подшолик қила бошлаши биланок Белград ва Родосни босиб олди. Шундан кейин у 1526 йилда Мохач ёнида катта ғалаба қозонди, бу ерда турклар чех ва венгрларнинг бирлашган армиясини тор-мор қилдилар. Венгриянинг каттагина қисми Туркия вилояти бўлиб қолди. Валахия билан Молдавия Портога хирож тўлайдиган давлатларга, унга хар йили кўплаб пул тўлаб турадиган ва мустақил ташқи сиёсат юритиш ҳуқуқидан махрум этилган вассал князликларга узил-кесил айлантирилган эди.

1529 йилда Сулаймон Венани камал қилди, лекин уни ололмади. Эронга қарши яна бошланиб кетган урушда Сулаймон Бағдод билан бирга Месопотамияни истило қилди. Шу билан бир вақтда турклар Шимолий Африка бўйлаб ғарбга томов силжиб бордилар. Улар Триполи билан Жазоирни ишғол қилдилар. Сулаймон замонида турклар бутун Арабистонни истило қилдилар. Уч қитъада жойлашган XVI аср Усмонийлар империяси илгари Византия империяси билан Араб халифалигига қаршли бўлган ерларнинг ҳаммасини ўз қўл остида бирлаштирди. Урта денгизнинг каттагина қисми, Қизил денгиз, Форс қўлтиғи ҳам султон қўлида эди. Султон хар хил хинди рожаларининг португал мустамлакачиларга қарши олиб борган курашларига хомийлик қилди.

Сулаймон даврида Туркия Европа сиёсатида катта роль ўйнади. Француз қароли Франциск I Габсбургларга қарши Сулаймон билан расмий суратда иттифок тузди. 1529 йилда Сулаймоннинг Австрияга қилган юриши Габсбургларнинг Валуага қарши олиб борган «катта уруш»нинг бир ҳалқаси эди. Сулаймон чет эллик савдогарларга имтиёзли савдо ёрликлари (капитуляциялар) бера бошлаган биринчи султон эди. 1535 йилда у француз савдогарларига турк сувларида бемалол қатнаш, Туркиянинг ҳамма портларида, озгина (5%) бож тўлаш шарт билан бемалол савдо қилиш ҳуқуқини берди.

Сулаймон I нинг ички сиёсати. Сулаймон ўзининг қонунлар тўпламини («Қонунномаи Сулаймоний») қолдириб кетди. Бу қонунномага 1566 йилсанаси қўйилган. XVI аср-

¹ Порто — XVI асрдаёқ Туркия ҳуқумати Европадаги расмий дипломатик ҳужжатларда шундай деб аталарди. Бу ном латинча «рога — «дарвоза», «эшик», сўздан келиб чиққан. Бу латинча ном ўз навбатида туркча «капу» сўзининг таржимаси эди. Туркия Министрлар совети мажлис қиладиган сарой биноси ана шундай деб аталарди, совет биноси эса султон қабул масрасими ўтказадиган тахтли зал эшиги яқинида жойлашган эди.

да Туркиянинг ички тузилиши қандай бўлгани ҳақиде сулаймоннинг қонунлари билан турк султонлари қилган қўпдан-қўп территорияларнинг маъмурий тузилиши Сулаймон вақтида бир хил формага солинди. Бутун империя 21 вилоятга бўлиниб, улар ўз навбатида 250 санжақ (район)га тақсим қилинди. Хар бир вилоятнинг тепасида вали, яъни губернатор турар, санжақ бошлиғи эса санжақбе, деб аталарди.

Янги ташкил топган харбий феодализмнинг харбий ишларида катта эътибор берди. Сулаймон турк қўшинларининг янги тартибига деб аталган имтиёзли; қисмини тартибга солган махсус регламент тузди. Яиичарларнинг сони 12 мингдан 20 мингга кўпайтилган эди. Улар мунтазам суратда катта маош олиб турар эди. Яиичарларга урушдан бўш вақтларида ҳунар ва савдо билан машғул бўлиш учун хар хил имтиёзлар берилган бўлсада, лекин бу нарса амалда уларни харбий ишдан қалқитган, жанговарлик қобилиятларининг пасайишига сабаб бўлган эди. Аммо яиичарлар турк қўшинининг озгина қисмини ташкил қилган. Туркиянинг асосий харбий кучини феодаллар лашқари ташкил этган. Хар хил ер эгалари, чунончи, султоннинг ленниклари, йирикрок ер эгаларидан — зомлар ва бейлар, улардан майдарок ер эгалари бўлган тимариотлар ва сипоҳийлар султон қақирган ҳамоно ерларига яраша миқдордаги қуролли деҳқонлари билан биргаликда юришларда қатнашиш учун етиб келишлари лозим бўлган. Шу тариқа тўпландиган лашқарнинг сони 250 минг кишига етган. Катта-катта ленларни Сулаймоннинг шахсан ўзи улашган ва ўлиб қолган ленникларнинг меросхўрларини ҳам ўзи тасдиқлаган.

Сулаймон деҳқонларнинг феодализм мажбуриятларини ўзи чиқарган қонунларда белгилаб беришга уринди. Турк деҳқонлари давлатга солиқ тўлаш билан бирга ўз помешчикларига ҳам ер ва сув ҳақи, иморат, чорва, тегирмон ҳақи ва бошқа шу сингари солиқлар тўлашлари лозим эди. Феодализм эридан қочиб кетган деҳқонни маълум муддат ичида қидиришга ҳақли эди. Меҳнаткаш аҳолидан жуда кўп хар хил солиқларни талаб қилган феодализм жараёни ва Туркияни марказлаштиришнинг кучайиши муносабати билан XVI асрда турк деҳқонларининг аҳоли анча ёмонлашди.

Бўйсундирилган аҳолининг аҳоли. Турк деҳқонларининг аҳоли қанчалик оғир бўлган бўлса, диний эътиқоди жиҳатидан христианларга мансуб бўлиб, истило қилинган маҳаллий аҳолининг аҳоли ундан ҳам оғир эди. Серблар, греклар, болгарлар, валахлар (румунлар) ва бошқа риёлар (мусулмон бўлмаганларнинг ҳаммаси турк давлат тилида шундай деб аталарди) мусулмонларга қараганда давлатга икки баравар кўпроқ солиқ тўлашга мажбур эдилар. Улар мол-мулкнинг даҳлсизлиги бугундай таъмин этилмаган эди, ўзлари ҳам доим турк маъмурлари ва харбийларининг ўзбошимчилигидан ва таҳқирлашидан азоб чекар эдилар. Диний расм-одатларнинг ижро қилинишига

оерилар экан, бунинг учун христиан аҳолисидан яна ^Шшча равишда оғир соликлар, олинарди. Риёлар озгина нозилик билдирганлари тақдирда, улар устига жазо экспедициялари юборилар ва бу экспедициялар тинч аҳолини талар, ўлдирар эди.

Болкон ярим оролидаги халклар турклар истилоси натижасида қандайдир сунъий бир тўсик билан бутун Европадан ажратилганидан турклар зулми шароитида жуда секин ривожланиб бордилар. Савдо-сотик ишлари тор доирада олиб борилди, ва фақат маҳаллий характердагина эди. Саноат жуда секин ривожланди. Болкон ярим ороли халклари (жуда кўпчилиги славян халклари) бошига ғоят зўр офат бўлиб тушган турклар истилоси натижасида, бу халкларнинг юз йиллар давом этган қисмати шу бўлдики, қишлоқ хўжалиги техникаси пастигича қолаверди, бир қатор областларда натурал хўжалик ҳукмрон бўлиб келди, крепостнойлик муносабатлари сақланиб қолди, маданият турғушшкка учради.

XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг биринчи ярмида Болкон халқларининг турклар зулмига қарши олиб борган озодлик характери. Турклар томонидан бўйсундирилган Болкон халқлари турклар зулмига индамасдан бўйсунвермадилар. XV аср — XVI асрнинг бошларида Болкон ярим оролидаги мамлакатларнинг турклар томонида забт этилган даврдан бошлаб кейинги асрлар мобайнида Болкон яриморолидаги мазлум миллатларнинг қураши уларнинг бутун тарихи давомида тўхтамасдан давом этиб келди. Жуда катта армия, кўпдан-кўп чиновниклар, турк феодал-окупантларининг бутун бир синфидан иборат ғоят катта мажбур қилиш воситасига таянувчи туркларнинг зулмини ағдариб ташлаш имкониятига эга бўлмаган тобе аҳоли партизанлар урушини олиб бордики, бу уруш аслида XVI—XVII асрлар даврида ҳам, шундан кейинги даврда ҳам мустақил давом этди. Партизанлар тоғлик жойлар шароитидан фойдаланиб ва деҳқон жамоалари мададига таяниб ярим оролда турк ҳукмронлигининг асосларига путур етказдилар, забтчи турклар обрўсини туширдилар, ҳамда турк маъмурияти ва турк маҳаллий феодалларининг энг ёвуз вакилларига қарши халқ қасосчилари бўлиб чиқдилар. Партизанлар турли номларга эга эдилар: болгарлар ва сербларда — гайдуқлар, Грецияда — клефтлар, Далмацияда — ускоклар ва ҳоказо деб аталардилар. Партизанларнинг қаҳрамониона қураши Болкондаги барча халқларнинг турклар ҳукмронлиги давридаги халқ қўшиқларида яққол акс эттирилди. Аммо партизанлик ҳар ҳолда Туркия ҳукмронлигига қарши қурашнинг етарли методи эмас эди, у тарқоқ ва пароканда эди. Туркия маъмурулари партизанларнинг чиқишларига қарши қурашнинг ўзларига хос террористик методларини қидириб топдилар. Ҳар ҳолда партизанлар Болкон ярим оролидаги турклар ҳокимиятини ўз кучлари билан тугата олмадилар.

Турклар зулмига қарши мазлум халқлар томонидан олиб бо-

рилган қурашнинг яна бир формаси • — айрим жойларда, кўпинча энг йирик шаҳар пунктларида тез-тез фитналар ва кўзғолон кўтаришга бўлган уринишлардан иборат бўлди. Одатда бу фитналар ва кўзғолонлар четдан бўладиган мададга, яъни Европадаги бирор давлатнинг мададига умид боғлар эди. Австрия қўшинларининг мададидан умидвор бўлган 1594 йилги Баната сербларининг кўзғолони ана, шундай энг дастлабки кўзғолон-фитналардан бири бўлди. 1598 йилда Иккинчи Болкон селтанатининг пойтахти Тириовода туркларга қарши катта кўзғолон бўлиб ўтди. Бу кўзғолонга Тирново митрополити Дионисий ва бошқа айрим машҳур болгар боярлари бошчилик қилдилар. Кўзғолон қўшни Трансилвания ва Валахия феодаллари томонидан мадад олишни мўлжаллаб кўтарилган эди. Аммо 1594 йилги Баната кўзғолони ҳам, 1598 йилги Тирново кўзғолони ҳам етарли тайёрланмаган бўлиб, муваффақиятсиз тугади.

XVII асрнинг бошларида айрим турк қўшинларига талафот етказган серблар ва черногорияликлар (1603 йилдаги Крис шаҳри районидаги серблар кўзғолони, 1604 йилги черногорияликлар характери) баъзи муваффақиятларни қўлга киритди.

Туркларга қарши қураш жараёнида славян мамлакатларининг ватанпарварлари бир диндаги ва қариндош бўлган халқ'— руслар мададига тобора кўпроқ умид боғлай бошладилар. XVI ва XVII асрларда рус давлати қудратининг ўсиши бу умидни айниқса рағбатлантирарди. Болгарларда ва Болкондаги бошқа халқларда руслар эртами-кечми жафо чекаётган Болкон халқларига мадад кўрсатадилар ва уларни турк зулмидан озод қилдилар, деган қатъий ишонч ошиб борди. Болкондаги мазлум халқлар орасида «дядо Иван» (яъни Иван бобо) ҳақида афсона вужудга келди. Бу образда улар ўзларини туркларнинг оғир зулмидан озод қиладиган улуғ рус халқи ва кучли Рус давлатини мужассамлаштирган эдилар.

Туркия империясининг тушқунликка юз тутиши. Миллий зулм, мазлум миллатларни доимо бостириб туриш режими жуда катта Туркия империясининг аслида заиф эканини ва бекарорлигини кўрсатарди. Туркия империясининг сиёсий тузуми, идора қилиш системасининг ўзи ҳам унинг зиддиятлар ва ичидан заифлигини XVI асрдаёқ намоён этган эди. Фуқароларининг бутун ҳаёт-мамотини ўз қўлида тутиб турган султон мустабид ҳокимияти Сулаймон I нинг тахт ворислари вақтида саройдаги ҳар хил феодал партия ва гуруҳларнинг фитначилик қуролига айланди. Янги султон тахтга ўтирар экан, тожи-тахтга даъво қилувчи рақиблари қолмасин учун ўзининг барча ака-укаларини қириб ташларди. Сарой ҳаётида фитна устига фитна авжига чиқиб кетар ва одатда бу фитналарда яничарлар ҳам иштирок қиларди.

Тинмай давом этган урушлар жуда катта харажатларни талаб этарди. Жуда кўп харамхоналари, маҳрамлари, беҳисоб хизматкорлари, жуда катта сокчи отрядлари ва бошқалари бўл-

ган султон саройига ҳам озмунча маблағ сарф бўлмас эди. Туркия империясидаги мамлакатларда соликлар хамиша ошиб-борар, аммо аҳолининг ишлаб чиқарувчи кучлари эса жуда секин тараққий этар эди. Шу нарса характерлидирки, Туркиядаги савдо ва саноат ишлари билан туркларнинг ўзлари эмас, балки султондан имтиёзли ёрликлар олган ғарбий ажнабийлар (асосан француз савдогарлари, XVI аср охиридан бошлаб инглиз савдогарлари ҳам) машғул бўлар, ёки турклар истилосигача •саноати тараққий этган ва халқаро савдо-сотик ишларида қатнашган, савдо ишларига мохир бўлган Яқин Осиё халқлари — греклар, арманлар ва сурияликлар машғул бўларди.

Кўпроқ урушлар билан, аҳолини сиқиб, ундан солиқ тўлатиш билан банд бўлган турк ҳукумати савдо ва саноатнинг ривожланишига ҳамда қишлоқ хўжалигининг юксалишига мутлақо «рдам бермас эди. Маркс ва Энгельс турклар режимини ишлаб чиқаришни ташкил этишни эмас, балки бўйсундирилган аҳолини талашнигина мақсад қилиб қўйган «ҳарбий босқинчилар»¹ режими деб тўла асосли равишда атаган эдилар. Туркларнинг ҳукмрон синфи урушни юз берган мушкул ахволдан қутулишнинг бирдан-бир йўли деб биларди. Бу синф фикрича, янги урушлар янги хирож ва янги соликлар олинадиган янги территорияларни қўпайтириб бериши лозим эди. Аммо Туркиянинг иқтисодий қолоклиги, унинг социал ва сиёсий тузумидаги зиддиятлар замон ўтиши билан урушларни унинг ўзи учун хавфли ва натижасиз бир нарса қилиб қўйди. Турклар XV асрда ва XVI асрнинг биринчи ярмида бир қанча ғалабаларга эришгандан кейин, XVI асрнинг охиридан бошлаб, айниқса XVII асрда ўзлари катта-катта мағлубиятларга учрай бошладилар ва бу мағлубиятлар XVII аср охири — XVIII аср бошларида Туркия империяси территориясининг анчагина торайиб қолишига сабаб бўлди.

Лепанто ёнида турк флотининг мағлубияти. Европаликлар билан бўлган урушларда турклар биринчи марта 1571 йилда Лепанто ёнида катта мағлубиятга учрадилар. Бу ерда туркларнинг жуда катта флотини Испания, Венеция ва Рим папасининг бирлашган флоти тор-мор қилган эди (бирлашган флотнинг бошлиғи Филипп II нинг укаси шахзода Дон-Хуан Австрийский эди). Дуруст, бундан кейин Туркия • венецияликлардан Қипр оролини тортиб олган эди. Аммо шундай бўлса ҳам, бу мағлубият мамлакатнинг ички аҳолига каттиқ таъсир қилди. XVI асрнинг 70, 80 ва 90- йилларида Туркия кескин ижтимоий-сиёсий кризисни бошидан кечирди. Мамлакатда давлат солиқларининг ортиши ва феодал тўловларининг қўпайтилиши муносабати билан деҳқонларнинг бир неча қўзғолони бўлиб ўтди. 1591 йил айниқса «олағовурли» йил бўлди, бу йили кўпчилик вилоятлар султон Мурод III га (1574—1595) қарши бош қўтар-

¹ К-Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, IX т., 35- бет.

дилар. Мухаммад III подшолик қилган даврда (1595—1603) доим-халқ қўзғолонлари, сипохийлар ва яничарларнинг ғалаёнлари бўлиб турди. Пировард натижада саройда бўлиб ўтган тўнтариш оқибатида султоннинг ўзи ҳам ўлдирилди.

Туркларнинг Шарқдаги талафотлари. XVII аср бошларида Туркия Эронга қарши курашда бир қатор -талафотлар кўрди. Эрон шоҳи Аббос I Озарбайжонни, Арманистонни, Шарқий Грузияни, Курдистонни, шунингдек, Мосул ва Бағдод шаҳарлари билан Месопотамияни босиб олди. 1619 йилда Истамбул сулҳига биноан, Турк султони Закавказье ва Месопотамиядаги деярли ҳамма ерларининг қўлдан кетганлигини тан олишга мажбур бўлди. Бу ерларнинг бир қисми-1639 йилда қайтариб олинди. Аммо бунга Туркиянинг ўзи қучайганлиги билан эмас, балки кўпроқ Эроннинг заифлашганлиги сабаб бўлди.

Рус-турк муносабатлари. Россия билан Туркия ўртасида биринчи марта тўқнашув XVI асрнинг иккинчи ярмидаёқ бўлган эди. Султон ҳукумати Тану (Азов) нй босиб олганидан кейин Астраханни ҳам босиб олмоқчи эди. Султон ҳукумати бу ердан Каспий денгизи бўйлаб Эронга қарши қўшин тортиб боришни мўлжаллаган эди. Аммо ҳужум қилиб келган туркларнинг қамалига Астрахань бардош - берди (1568 йил). Турклар катта талафотлар бериб чекинишга мажбур бўлдилар.

Турклар билан руслар ўртасида иккинчи марта жиддий тўқнашув XVII асрнинг 30- йиллари охири ва 40- йиллари бошида бўлган эди. Бу вақтда Запорожье казаклари Азовни (1637 йил) олиб, уни бир неча йилгача ўз қўлларида тутиб турдилар («Азовское сидение» — «Азовда ўтириш»). Казаклар ёрдам сўраб Москва подшосига мурожаат қилдилар. Бироқ Москва давлати молия кризисини бошидан кечираётгани ва Польша короли билан ҳам кураш давом қилиб турганлигидан, туркларга қарши катта уруш бошлаш планидан воз кечиб туришга мажбур бўлган эди. Подшо Михаил Фёдорович казакларга Азовни бўшатишни буюрди (1643 йил). Лекин шундай бўлса-да, казакларнинг Қрим ва Туркияга қарши кураши XVII аср охиригача давом этиб турди.

XVII асрнинг иккинчи ярмида Туркиянинг Австрияга, Венецияга ва Россияга қарши олиб борган урушларида мағлубиятга учраши Усмон империясиганг ичидан заифлиги ва ҳарбий жиҳатдан қолоклигини бутун Европага намоён қилди. Европа давлатлари орасидаги рақобат, уларнинг султон билан сепарат битим тузишга интилишлари туфайлигина Туркия ўзининг ҳақиқий сиёсий қудратига мутлақо мос келмайдиган кенг территорияда узок вақтларгача яшаб туриш имкониятига эга бўлди. Европанинг «буоқ давлатлари» (биринчи навбатда Англия билан Франция) Туркия империясининг чирқб кетган режимини тугатиш ва турклар зулми остида эзилиб ётган славян халқлари ва Болкон ярим ороли билан Олд Осиёдаги бошқа халқларни озод қилиш ўрнига, Туркияни асоратга солишни, ўзларининг ярим

мустамлакаларига ва сиёсатларининг қуролига айлантиришни назарда тутиб; иқтисодий жиҳатдан қолок, сиёсий жиҳатдан заиф Туркия империясини сақлаб қолишни афзал кўрдилар.

и БОВ

XVI—XVII АСРЛАРДА ЭРОН

XVI асрнинг бошларида Эрон. XVI аср бошларига келиб Эрон бир қанча мустақил феодал ерларига бўлиниб кетган эди. Эроннинг Шарқий қисми—Хуросон пойтахти Хиротда бўлган Темурийлар ҳокимияти остида эди. Шарқий қисмида бир-бири билан душман бўлган турли туркман сулоалари ҳукмронлик қилардилар. Марказий, Ғарбий ва Жанубий Эроннинг айрим вилоятлари аслида мустақил давлатлар бўлиб, маҳаллий хонлар томонидан бошқариларди, хонларнинг бир қисми кўчманчи қабилаларнинг бошликлари эди. Эроннинг Ғарбий -қисми территориясида ҳукмронлик қилувчи ана шундай хонлар ўн иккитага етган эди. Шимоли-Ғарбий Эрон ва Жанубий Озарбайжон савдо-саноат жиҳатидан энг ривожланган вилоятлар ҳисобланарди. Табриз, Хамадон ва бу ўлканинг бошқа бир қанча шаҳарлари ййрик савдо-хунармандчилик марказлари эди. Уларда ип-газ-лама ва жун.газлама, гилам, ипаклик ва чарм буюмлар ишлаб чиқариш тўпланган. Эроннинг ана шу шимолий қисмидан муҳим карвон йўллари ўтарди. Бу йўллардаи -Урта Осиё ипаги Европага етказиб бериларди. Эрон Закавказье билан катта савдо муносабатлари олиб борарди, бу савдо-сотик ишларида Эрон савдогарлари ҳам, арман савдогарлари ҳам баб-баравар кенг қўламда иштирок этардилар. Урта ва жанубий Эрошшнг қолган дехқончилик-боғдорчилик ҳамда тоғлик ёки тоғ бағри яйловлари жойлашган районларига нисбатан биз тилга олиб ўтган шимолий вилоятлар ўз иқтисодий ҳаётининг жонланганлиги билан ажралиб турардилар. Шу сабабли улар ғоят катта, аммо ўз иқтисодий ва" социал даражаси жиҳатидан бир-бирига ўхшамайдиган, хилма-хил бўлган мамлакатни сиёсий жиҳатдан янгитдан бирлаштириш учун муайян даражада базис бўла олдидлар. Эроннинг кўпроқ ривожланган шимолий қисмида саноат ва дехқончилик билан шуғулланадиган аҳоли орасида туркман хонларига нисбатан ғазаб айникса сезилиб турарди. Бу хонлар ўзаро урушлари билан, шунингдек, муттасил талончиликлари билан мамлакатнинг хўжалик ва ижтимоий ҳаёти нормал ривожланишига халақит берардилар. XVI асрнинг бошларида ўзининг энг кенг қўламдаги экспансиясини бошдан кечираётган агрессив султонлар туркияси томонидан хавфнинг ортиб бораётганлиги ҳам янгитдан сиёсий бирлашишни зарур қилиб қўйган эди.

Сафавийларнинг юксалиши ва сафавийлар давлатининг характери. Янги династия ўз номини шайх Сайфиддиндан олди (1254—1334). Бу шайх XVI асрда Озарбайжонда «Сафавийё» номли мусулмонлар жамоасига бошчилик қилган эди. Сафавийлар халфалар давридаёқ Эронда кенг тарқалган шиа мазҳабига мансуб эдилар. XV асрнинг иккинчи ярмида ардабил шайхлари шу қадар мустақамланиб олдиларки, улар Озарбайжонда маҳаллий туркман хонларига қарши ҳокимият учун кураш бошладилар. Сафавийлар ўз атрофларига Эроннинг ўрта ва майда ўтрок феодалларини жипслаштириб, савдогарлардан мадад олиб, ҳамда дехқонлар ва хунармандларнинг норозиликдан сройдаланиб, аини вақтда айрим турк кўчманчи қабилаларини ўз' томонларига оғдиришга муваффақ бўлдилар ва улар орасидан ўз отлик аскарлари сафига чавандозларни ёлладилар. 1499 йилда Ардабилнинг ҳамда бўйсундирилган қўшни турк қабилаларининг шайхи бўлган Исмоил Сафавид XVI асрнинг бошларидаёқ бутун Жанубий Озарбайжоини эгаллаб, 1502 йилда Табриз шаҳрини ишғол қилди. Шу даврдан бошлаб Исмоил ўзини Эрон шоҳи деб эълон қилди (1502 йилдан 1524 йилгача ҳукмронлик қилди). Табриз сафавийлар Эронининг пойтахти бўлди; Арманистон ва Курдистон, сўнгра эсаБағдод ва Месопотамия (хозирги Ирок) бўйсундирилди. Исмоил даврида юз йилдан кўпроқ давом этган Эрон-Туркия уруши бошланиб кетди. Бу уруш XVII аср 30- йилларининг охиригача давом этди. Турк султони Салим I ўз томонидан Закавказье, Курдистон ва Месопотамияга даъвогар эди. Туркларнинг 1514 йилги юриши аввалига улар учун муваффақиятли бўлди. Турк қўшинлари сафавийлар Эронининг пойтахти Табризни қўлга олишга улгурдилар. Аммо озик-овқатнинг етишмаслиги-ҳамда яничарлар орасидаги ғалаён уларни Эрон вилоятларини ташлаб чиқишга мажбур этди. Шу нарса характерлики, иккита мусулмон давлати ўртасидаги бу уруш идеологик келишмовчиликлар байроғи остида олиб борилди. Эронлар шиа мазҳабига, турклар сушшйлар мазҳабига мансуб эдилар. Ўз ҳукмронлигининг охирида Исмоил Грузияни, сўнгра бутун Ширвон хонлигини (Шимолий Озарбайжонда) бўйсундирди. Шу тарзда озарбайжон ва фақат эрон элементларидан ташқари турли турк, тожик, курд, араб ва бошқа элатларни ўз таркибига бирлаштирган ва маркази Озарбайжонда бўлган катта давлат анча тез барпо этилди.

Сафавийлар давлати аҳолисининг учдан бир қисмига яқинини кўчманчилар ташкил қилар эди. Озарбайжон, туркман ва форс қабилаларининг жуда кўпчилигида патриархал-феодал муносабатлар ҳукмронлик қиларди, айрим қабилалар эса қабилачилик тузумидан эндигина илк феодализм муносабатларига ўтаётган эди. Сафавийларнинг анча кенг «ямоқ ёстик», яъни ўз этник состави жиҳатидан жуда хилма-хил бўлган давлати юкорида айтиб ўтилганидек, Эронга турклар агрессияси таҳдид қилиб турган вазиятда вужудга келди. Кейинчалик бу феодал-

мустабид давлатнинг ўзи нихоятда агрессив давлатга айланиб, Закавказье ва Жрта Осиё халқларини ўз ҳокимиятига бўйсундиришга интила бошлади.

Тил, дин, турмуш ва тарихий традициялар жихатидан Эронга ёт бўлган бир қанча халқлар сафавийларнинг оғир миллий зулмини ўз бошларидан кечирдилар.

Аббос I нинг урушлари. Сафавийлар давлати шох Аббос I даврида (1587—1629) энг кўп қудратга тўлди. Аббос I подшолик қилиши, бир томондан, марказий шох давлатининг энг йирик мустақил феодалларни тугатиш ҳисобига сўзсиз ўсиши билан характерланади. Бу феодаллар бир вақтлар янги сулоланинг юксалишига ёрдам берган Озарбайжондаги*турк (туркман) қабилаларининг бошлиқларидан ташкил топган эди. Сафавийлар ҳокимият тепасига келган даврдан то Аббос I подшолик қилаётган пайтгача ўтган саксон йиллик давр мобайнида улар кўчманчи қабилла зодагонларининг энг йирик вакилларидан қудратли-ўтроқ феодал ер эгаларига айланиб, шохнинг олий ҳокимияти остида амалда кўп жихатдан мустақил бўлган жуда катта территорияларни назорат остида сақлар эдилар. Ана шу мустақил хонларга қарши кураш — Аббос ҳукмронлик қилган дастлабки даврининг катта қисмини ташкил этди. Ундан ортиқ хон давлатлари («мамоликлар») Аббос томонидан тамомила тугатилди, кўпгина хонлар қатл этилди, уларнинг ерлари ва бошқа мол-мулклари эса мусодара қилинди. Бунинг натижасида шохнинг обрўси анча ошди ва бу марказий ҳокимият аҳамиятининг ўсишидаги сабаблардан бири бўлиб хизмат қилди. Аббос даврига келиб сафавийлар Эроннинг ўз феодаллари ва Эрон савдогарлари билан жуда яқинлашиб кетдилар. Бу нарса пойтахтнинг шимолдан жанубга — Табриздан Исфажон шахрига кўчирилишида ўз ифодасини топди.

Аббос ҳарбий ишга катта эътибор берди. Аббос Туркия билан ҳал қилувчи урушга тайёргарлик қўриб, 12 минг кишилик пиёдалар (ўқчилар) корпусидан ва ғуломлар деб аталувчи отликларнинг 10 минг кишилик корпусидан иборат мунтазам армия барпо этди. Ғуломлар ўз тузилишлари жихатдан турк яничарларига ўхшардилар¹, чунки улар ҳам христиан аҳолидан, асосан Закавказьенинг грузин ва арман аҳолисидан зўрлик билан тортиб олинган болалардан ташкил топар эди; бу болалар мусулмонга айлантирилар ва Эронда энг фанатик руҳда тарбияланардилар. Аббос инглиз инструкторлари -воситаси билан ўз армиясида ўқ отувчи қурол ва тўпларни жорий қилди. Мунтазам доимий қисмлар ташкил қилиш билан бир вақтда Аббос I феодал лашкарларидан ҳам фойдаланди. Бу лашкарлар турли қабилалар ва айниқса кўчманчи қабилалар орасидан тўпланар ҳамда шохлар қўшинида энг асосий ролни ўйнар эди. Умуман

¹ Фарқ фақат яничарларнинг пиёда, ғуломларнинг • отлик аскарлигида эди.

олганда Аббоснинг 120 минг кишидан иборат жуда катта армияси бўлиб, шох ана шу армияси билан 1602 йилда турк султонига қарши уруш бошлади.

Туркия-Эрон уруши ўн йил давом этди. 1612 йилги сулҳга биноан, Эрон XVI аср 90- йилларининг бошларида Туркияга беришга мажбур бўлган деярли ҳамма вилоятларини ўзига қайтариб олди. Бу ерлар составига Грузия, Арманистон, Ширвон, Жанубий Озарбайжоннинг вилоятлари, Курдистон, Бағдод ва Месопотамия кирар эди. Икки йирткич — султон Туркияси ва шох Эрони ўртасидаги кураш бу гал Эроннинг ғалабаси билан тугалланди. Натижада юқорида санаб ўтилган кўпчилик мамлакатлар аҳолисининг аҳоли яхшиланиши у ёқда турсин, балки ҳатто баттар бўлди. Хусусан, Аббоснинг алоҳида-чегара дашт зоналарини (турклар билан янги уруш эҳтимолига қарши) яратиш соҳасидаги тадбирлари Грузия билан Арманистон аҳолиси учун айниқса оғир мушқилот бўлиб тушди, бунинг натижасида жуда кўплаб аҳоли ўзи туғилиб ўсган жойларни ташлаб кетишга мажбур бўлди.

Туркия билан уруш тамом бўлгаидан кейин кўп ўтмасданок Аббос унинг даврига келиб яна ажралиб кетган Хуросонни шуинингдек Афғонистоннинг каттагина қисмини ўз ерларига қўшиб олди.

1622 йилда Аббос қўшинлари Форс қўлтиғидаги Ормуз портидан португалияликларни хайдаб чиқарди. Эрон қўшинларининг Ормузни қўлга олиш операцияси инглиз флотининг ҳаракатлари билан қўшиб олиб борилди. Аммо инглизларнинг ёрдами беғараз эмас эди. Аббос Англиянинг Ост-Индия компаниясига ўз давлатида пошлинасиз савдо қилиш ҳуқуқини беришга мажбур бўлди. Исфажонда ва бошқа шаҳарларда инглиз конторалари ва савдо уйлари очилди. Кейинчалик ҳукумат.инглизлар билан рақобат қилувчи Голландия Ост-Индия компаниясига ҳам кўпгина савдо имтиёзларини берди.

Эроннинг иқтисодий таракқиёти. XVI асрнинг охири — XVII асрнинг бошлари Эроннинг иқтисодий жихатдан юксалган даври бўлди. Сафавийларнинг муайян вақт давомида мамлакат-шшгички ва ташқи хавфсизлигини таъминлаганлиги ижобий оқибатларга олиб келди. Эрон Европадаги кўпгина мамлакатлар: Португалия, Голландия, Англия, Россия, Хитой, Ҳиндистон, Ҳинди-Хитой билан кеиғ кўламада ташқи савдо алоқалари ўрнатди. Аббос савдо алоқаларини кенгайтириш мақсадида Россия, Голландия, Испанияга, Герман императори ва Рим папаси хузурига жуда кўп элчилар юбориб турарди. Исфажоннинг ўзида Европа ва Осиёнинг турли мамлакатларидан келган элчилар қабул қилинарди. Шохнинг ўзи ташқи савдода фаол қатнашиб, бир қанча энг фойдали товарларни (ипак, совун, гилам, туз ва шу сингариларни) ўз монополияси деб эълон қилди. Аббос даврида ички савдони ҳам кенгайтириш юзасидан тадбирлар қўрилди. Шохнинг фармойишига биноан, эски қарвон йўллари ре-

монт килинди ва янгилари очилди, карвон саройлар қудилди, сайёҳларни сув билан таъминлаш чоралари кўрилди; йўллар қароқчилар ва кўчманчи қабилаларнинг ҳужумларидан кўриқлаб турилди. Исфaxonнинг ўзи Аббос даврида 500 минг аҳоли яшайдиган жуда катта шаҳарга айланди. Шох пойтахтини бир канча мухташам саройлар, масжидлар, ғишт кўприклар ва бошқа катта иншоотлар безаб турарди. Исфaxon, Табриз ва бошқа шаҳарларнинг минглаб хунармандлари ташқи ва ички бозорда сотиладиган юқори сифатли хунармандчилик маҳсулотлари-пи кўплаб ишлаб чиқарардилар. Эрон усталари тайёрлаган ипак, "жун ва ип газламалар, гилам, чарм ва керамика буюмлари, шунингдек, металл буюмлар ўша даврда Эрондан ташқарида айниқса машҳур бўлиб кетган эди. Хунармандлар алоҳида цехларга уюшардилар, уларни сайлаб кўйилган оксоқоллар бошқарардилар. Шохга тегишли махсус йирик устахоналар («корхоналар») бўлиб, уларда 150 ва ундан кўпроқ хунарманд ишчилар меҳнат қиларди. Булар қисман бўш ва қисман банд бўлган меҳнатдан кўшиб фойдаланиладиган мануфактура типдаги ўзига хос йирик корхоналар эди.

Сафавийлар давлатидаги **ички зиддиятлар. Синфий кураш**нинг кескинлашуви. Территориянинг кенгайишида, шунингдек, савдо-саноат ишларикинг ғоят юксалишида намоён бўлган сафавийлар давлатининг муваффақиятлари синфий зулмнинг кучайишига ва синфий курашнинг ғоят кескинлашувига ҳам олиб келди. XVI—XVII асрларда Эронда халқ оммаси учун жуда оғир бўлган формадаги феодал тузуми ҳукмронлик қилар эди. Мамлакатда ҳар хил феодаллар: хонлар, амирлар, беклар, шунингдек, шиа, мусулмон рухонийларининг жуда кўпайиб кетганлиги меҳнаткаш аҳолидан жуда катта маблағ беришни талаб қиларди. Марказлаштирилган сафавийлар давлатининг ғоят кўп марказий ва маҳаллий амалдорлари, катта доимий армияси ва шу сингарилар жуда қимматга тушар эди. Шохнинг ҳарамии, шох гвардияси, саройдаги мингларча хизматкорлар, ҳамда бошқа кўплаб оксочлар, канизакларга эга бўлган шох саройи жуда катта ва мутлақо унумсиз харажатларни талаб қиларди. Шох ва унинг ўғилларига тегишли саройлардаги зебу зийнатга хонлар, амирлар ва беклар таклид қилар эдилар. Эрон савдогарлари ташқи ва ички савдо туфайли катта бонлик орттирган эдилар. Аммо хунармандлар ўз меҳнатлари эвазига арзимаган иш ҳақи олардилар. Улар ўз маҳсулотларининг бир қисмини шох агентларига мутлақо текинга ёки жуда арзон баҳога топширадилар.

Дехқонлардан ёки боғдорлардан жуда катта ер рентаси олинарди. Шох хонадонига қарашли ерлар составига кирувчи чек ёрда ёки чек ери т и ул ёки м ул к¹ деб аталадиган ернинг

бир қисми бўлишидан ёки дехқон вақф ерларининг бир участкасига эта бўлишидан қатъи назар — ишлаб чиқарувчи дехқон ерга биркитиб кўйилган бўлса, ҳамма жойда ўз ҳосилининг деярли ҳаммасини ер эгасига топшириши керак эди, ишлаб чиқарувчининг ўзида эса ялпи ҳосилнинг кўпи билан бешдан бир ёки тўртдан бир қисми қоларди. Дехқон ер учун, сув учун, иш хайвони учун (агар унда етарли микдорда от-улов бўлмаса) ҳақ тўлар эди. Чек ерларига эга бўлган жамоа дехқонлардан ташқари сафавийлар даврида кўплаб ерсиз дехқонлар бўлиб, улар бир парча ерни корандалик шарти билан ижарага олардилар, бундай ҳолларда ижарага ер олган кишида маҳсулотнинг янада камроқ қисми қоларди. Эронининг айрим районларида XVI—XVII асрларда ҳам ўз ерига эга бўлган дехқонларнинг бир қисми сакланиб қолган эди, аммо уларнинг ерларини феодаллар босиб олиши ёки бойиб кетган савдогарлар ва судхўрлар тобидан сотиб олиниши натижасида тез камайиб борарди. Очарчиликлар, юқумли касалликларнинг тарқалиши натижасида бутун-бутун дехқон қишлоқларининг қирилиб кетиши сафавийлар қишлоғидаги тез-тез бўлиб турадиган оддий воқеа эди.

Шуни айтиш керакки, бу вақтга келиб кўчманчи қабилалар орасидаги табақалашув натижасида ўн мингларча чорва молларига эга бўлган, уруш натижасида кўплаб ўлжа олган ва шохнинг қимматбаҳо совғаларини олиб турган бой кўчманчи зодагонлар билан бир қаторда чорва моллари тез-тез қирилиб турадиган, очарчиликка ва хатто очликдан ўлишга маҳкум этилган оддий кўчманчи кўйбоқарлар жуда оғир ҳаёт кечиришар эди. Буларнинг устига сафавийлар даврида бўйсундирилган вилоятларда ҳукм сурган оғир миллий зулми ва бунинг натижасида мазлум халқларнинг ўз мустақилликларини қайта тиклаш йўлидаги доимий интилишларини кўшиш керак. Хусусан Грузия ва Арманистоннинг халқ оммаси сафавийлар ҳукмронлик қилган бутун давр мобайнида шох ҳукуматига қарши тинимсиз партизанлик куравдини олиб бордилар¹.

Эроннинг ўзида феодалларнинг ва шохнинг-зулмига қарши қаратилган ички ҳаракатлар орасида 1629 йилги кўзғолон алоҳида ажралиб туради. Бу кўзғолон Эроннинг шимоли-шаркидаги Гилоида, Лихижон ва Решт шаҳарлари районларида рўй берди. Бу районлар ипакчиликнинг йирик марказлари эди. Шох амалдорларининг пиллакор дехқонларга нисбатан зулмлари ва тамагириликлари ана шу кўзғолонга сабаб бўлди. Кўзғолонда дехқонлар, хунармандлар, шаҳар камбағаллари қатнашдилар. Кўзғолончилар шохнинг кўпгина амалдорларини ўлдирдилар, турли зодагонларнинг саройларини ва мол-мулкларини босиб олдилар. Марказлаштириш сиёсатидан норози бўлган маҳаллий феодалларнинг бир қисми ҳам ҳаракатга кўшилди. Кўзғо-

¹ Т и ул феодалларнинг мерос ерлари эмас эди, м ул к эса мерос ер бўлиб, ернинг сотиладиган ва сотиб олинадиган формаси ҳисобланарди.

¹ Грузияда Эрон шохига қарши энг катта ошқора кўзғолон 1623—1624 йиллардаги Георгий Саакадзе бошчилигидаги кўзғолон бўлган эди.

локчилар Решт шаҳрида камбағаллашиб қолган маҳаллий бек хонадони аждодларидан бири бошчилигида ўз ҳукуматларини туздилар. Бу киши Одилшоҳ (яъни «адолатли шоҳ») номини олди. Шоҳга тегишли ипак омборларини босиб олган кўзғолончилар ипак запасларини ўзаро бўлишиб олишди. Кўзғолон омлавий тус олган эди. Аммо аввалига ҳаракатга қўшилган маҳаллий феодаллар тезда ундан йироқлашдилар. Аббос I нинг вориси янги шоҳ Сафий I Гилонга катта қўшин юборди. Одилшоҳ ва кўзғолоннинг бошқа раҳбарлари қўлга олиниб қатл этилди. Аҳолига жазо тариқасида жуда катта тўлов солинди.

Сафавийлар давлатининг таназзули. Сафавийларнинг жуда кўп қабилаларидан тўплашган давлага ўзипинг катта чегараларини узоқ сақлаб қола олмади. Чеккалардаги кўпгина ерлар Аббос I даврида фақат ҳарбий куч ёрдамидагина сақлаб туриларди. Феодал Эронда ички социал зиддиятларнинг кескинлашуви шоҳ ҳукуматини чекка ўлкаларга зўр эътибор беришга мажбур қиларди. Айни вақтда Ўрта Шарқда Эрон учун халқаро аҳвол мураккаблашиб борди. Султонлар Туркияси Закавказье ва Месопотамия ерларини ўз ҳокимияти остига қайтариш мақсадида ўч олишга интиларди. Шоҳ Сафий I давридаёқ (1629—1642) Эрон ўз ерларининг каттагина қисмидан маҳрум бўлди. Ғарбда турклар ўз ҳужумларини қайта бошлаб бир канча вилоятларни босиб олдилар. 1639 йилда Эрон ҳукумати бутун Месопотамиянинг Туркияга ўтганлигини расман тан олди. Арманистоннинг бир қисми (Туркия ёки Ғарбий Арманистон деб аталадиган қисми) ҳам Туркия қўлига ўтди. Шарқда Эронга қарши ўзбек хонлари уруш бошладилар. Афғонистон сафавийлар ҳокимиятидан тамомла озода бўлди. XVII асрнинг иккинчи ярмида Эроннинг ташқи савдоси сезиларли даражада қисқара бошлади. Айни вақтда мамлакатда ҳукмрон феодал зодагонлари ичидаги турли гуруҳлар ўртасида, хусусан шоҳ маҳрамлари бошчилигидаги сарой зодагонлари билан шиа руҳонийларининг бошлиқлари ўртасидаги муносабатлар кескинлашди. Улар бир-бири билан рақобат қилаётган феодал тўдаларининг итоаткор кўғирчоқларига айланиб қолган сўнги сафавийлар иродаси билан деярли сира ҳисоблашмай, ҳокимият учун бир-бирларига қарши кураш олиб борардилар.

1.11 БОБ

XVI—XVII АСРЛАРДА ҲИНДИСТОН

Мўғуллар даврида Ҳиндистоннинг иктисодий тараққиёти. 1526 йилда ташкил топган Ҳиндистон Мўғул ёки Мўғуллар империяси қисман XVI асрда ва айниқса XVII асрда жуда катта давлатга айланди. Шимолда унинг чегараси Ҳимолай тоғигача етар ва Афғонистоннинг катта қисмини (Кобил ва Пешавор шаҳарла-

ри билан) ўз ичига олар эди. Ярим оролнинг ўртасида Мўғуллар империяси Декан давлатининг катта қисмини назорат қилар, ҳамда жанубий Ҳинд давлатлари — Бидар, Голконду ва Бижапурга бир қадар таъсир кўрсатиб турарди. Аммо Мўғуллар империясининг асосий территорияси илгаригидек унинг шимолий вилоятлари — Ҳинд ва Ганг дарёлари оралиғидан иборат бўлиб қолаверди. Мўғуллар империясининг аҳолиси диний белги жиҳатидан илгаригига қараганда ҳам янада кўпроқ кескинлик билан икки гурӯҳга — мусулмонлар (мўғулларнинг ўзлари ҳам шу гуруҳга мансуб эдилар) ҳамда хиндлар, яъни маҳаллий хинд динининг издошларига бўлинардилар.

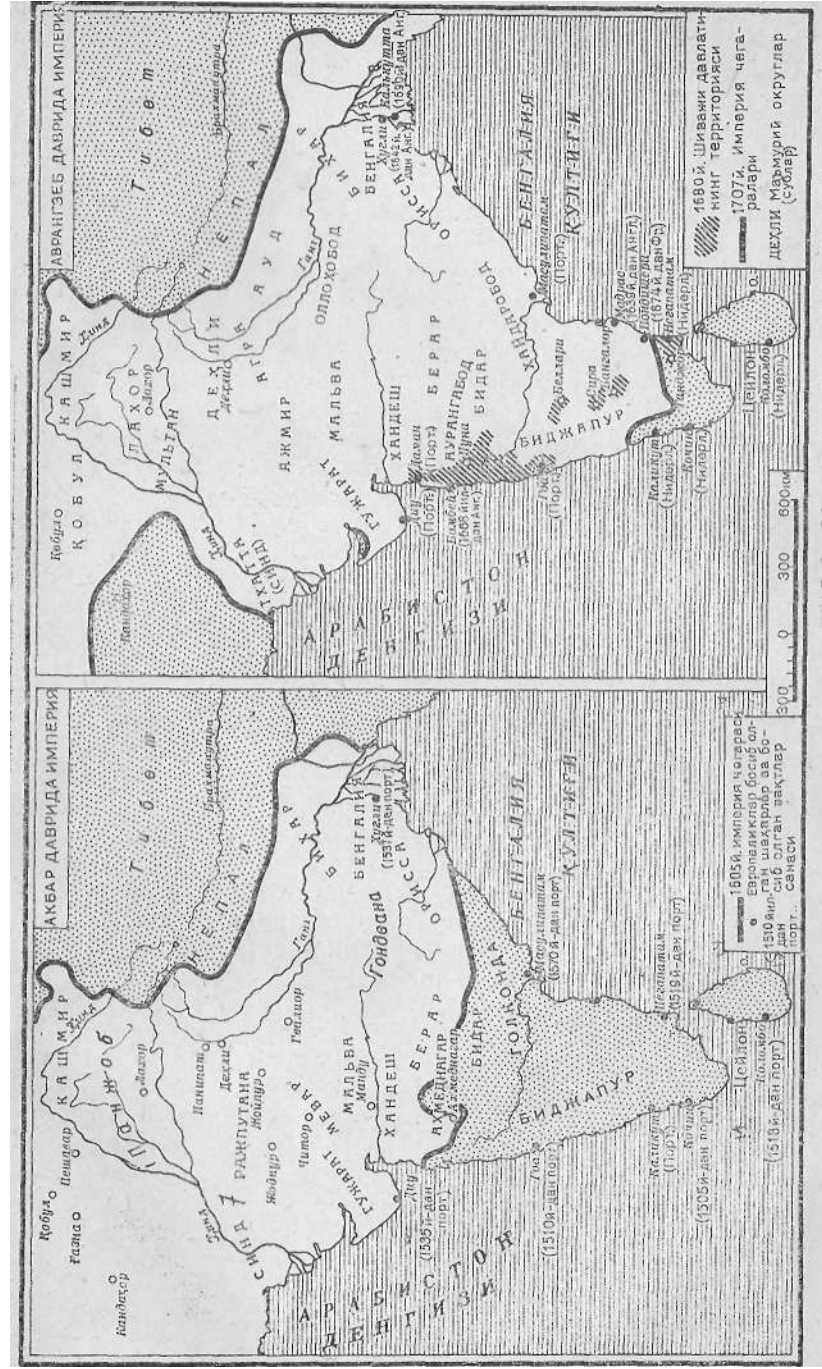
Аграр муносабатлар илгари Дехли султонлигида қандай ривожланган бўлса, мўғуллар даврида ҳам худди шу йўналишда ривожланарди, аммо Ҳиндистоннинг янги ерларини босиб олиши натижасида ерга давлатнинг феодал усулида эгалик қилиши янада кучайди. Император¹ ёки Буюк Мўғул ҳамма ерларнинг олий эгаси деб ҳисобланарди. Аслида Буюк Мўғул ерларнинг бир қисмигагина эгдлик қиларди. Аммо бу қисм анча катта ерларни ташкил қиларди. Императорга тегишли ерлар мамлакатдаги экин экиладиган ҳамма ерларнинг тахминан саккиздан бир қисмига тенг эди. Ана шу ерлардан олинадиган даромад шоҳ саройи ва шоҳ қўшинлари харажатлари учун асосий манба бўлиб хизмат қиларди. Қолган ерларни Буюк Мўғул асосан феодал зодагонларига, кўпроқ мусулмонларга жағирлар сифатида бўлиб берар эди. Жағирнинг маъноси ҳарбий хизмат ўталаётган муддатга бериладиган ва мерос бўлиб қолмайдиган ер демасди. Жағир эгаси — жағирдор расман ўзига қарашли ерларда яшовчи аҳолидан феодал ренти сифатида йиғиш ҳуқуқини оларди. Амалда эса жағирдор меҳнаткаш аҳоли устидан муваққат бўлса ҳам чексиз ҳокимиятга эга бўлар, аҳолига ўзи хоҳлаганча турли солиқлар солар ва ҳар хил ишларни бажаришга мажбур қилардилар. Жағирларнинг ҳажми ҳар хил бўларди; уларнинг кўпчилиги қисми жуда катта бўлиб, бир йўла ўн мингларча деҳқонлар жағирдорга қарам бўлиб қолардилар.

Феодал ер эгаллигининг асосий формаси бўлган жағир билан бир қаторда мамлакатда ерга эгалик қилишнинг илгари таркиб топган ва янгидан ривожланаётган бошқа формалари ҳам бор эди. Жумладан, Мўғуллар давлатида хинд феодаллари босиб олувчиларга бўйсунуш ва уларга муитазам бож тўлаш шарти билан ерга эгалик қилишни сақлаб қолган эдилар. Маҳаллий беклар ва қабилаларнинг раҳбарлари — заминдорлар келгинди забтчилар учун аҳолидан солиқ тўлаш ҳуқуқини олган эдилар. Заминдорлар вазифаси мерос бўлиб ўтади деб эълон қилинганлиги сабабли, заминдорлар вақт ўтиши билан солиқ

¹ Аслига олганда бу номни Буюк Мўғулларга Европа сайёҳлари беришган. Хужжатларда Буюк Мўғуллар ўзларини Эронга тақдир қилиб «шоҳ ёки шаханшоҳ» деб атадилар.

иғиладиганада шу ерларни ҳам ўз ер мулкларининг бир тури деб ҳисоблаи бошладилар. Ер мулки, асосан, мусулмонлар кўлига утган бўлса, савдо, судхўрлик операциялари ва айниқса хунармандчилик маҳаллий хинд аҳолиси кўлида колди Мусулмон савдогарлари қадимдан бери Урта Осиё ва Яқин Шарк билан савдо алоқалари қилиб келаётганликлари сабабли курукликда ва қисман деигиз орқали ташқи савдодагина хиндлардан устун турардилар.

Аҳолининг асосий қисмини дехконлар оммаси ташкил қилиб муғуллар даврида кучайган феодал зулмининг бутун оғирлиги шулар зиммасига тушарди. Қисман натура тарзида, қисман пул рентаси тарзида солиқ тўлайдиган жамоачи дехконларнинг аҳоли асосан илгариги асрлардагидек қолаверган бўлса ҳам муғуллар даврида ҳар ҳолда Ҳиндистонда муҳим иқтисодий ўзгаришлар руи бериб, бу ўзгаришлар эски жамоа системасининг бузила бошлаганидан далолат берар эди. Бунинг асосий сабаби мамлакатда товар-пул муносабатларининг ривожланиши бўлди Муғуллар даврида Ҳиндистоннинг айрим вилоятлари бир-бирлари билан мунтазамроқ алоқалар боғладилар. Хўкиз кўшилган араваларнинг жуда катта қарвонлари кўплаб товарларни жанубдан шимолга ташиб берар эди. Товарлар ортилган жуда куплаб соллар дарё орқали ғарбий ва шарқий томонларга юбориларди. Муғулларнинг жуда катта империяси вужудга келиши натижасида мамлакатда қарор топган нисбатан тинч вазият ўз таоияти ва хўжалиги жихатдан хилма-хил бўлган ғоят катта мамлакат ичидаги иқтисодий алоқаларнинг мустаҳкамланишига ижобии таъсир кўрсатди. Айни вақтда Ҳиндистонда шаҳарлар ривожланди, саноат ишлаб чиқариши ўсди; ривожланаётган шаҳарлар кишлоқ хўжалик маҳсулотларига тобора кўпроқэҳтиж сезардилар. Буларнинг ҳаммаси майда кишлоқларнинг биқиклигини кўн жихатдан йўқотган эди. Дехкон жамоалари тоора купроқ бозор муносабатларига жалб қилиндилар Шунинг натижасида жамоалар ичида дехконларнинг турли гуруҳлари уртасида тенгсизлик келиб чиқди. /Қамоа зодагонлари (оксокол, мирза, маҳаллий дўкончи ва бошқалар) жамоанинг чек ерларга эга бўлган аъзолари билаи биргаликда дехкон камбағалларига қарама-қарши турардилар. Камбағалларнинг катта қисми «мохов» касталари деб аталадиган паст табақа вакилларидаи иборат эди. Бу камбағаллар батрақлар сифатида эксплуатация қилинардилар. Камбағал дехконлар, шунингдек, одатда ип йиғириши ва газлама тўкиш билан шуғулланардилар. Уларнинг маҳсулоти кенг бозорга одатда олиб сотарлар орқали чиқар эди. Патриархал-жамоа тартибларининг емирилиши товар-пул муносабатларининг ривожланиши ва феодал эксплуатациясининг ўсиши шароитида хинд кишлоғининг қашшоқлашуви кеинчалик кўплаб кенг халқ ҳаракатларини келтириб чиқардики, бу ҳаракатлар оқибат натижада Муғуллар давлатининг пугурини кетказди.

Акбарнинг идора қилиши. Мўғуллар давлати шоҳ Акбар (1556—1605) ҳукмронлик қилган даврда жуда раванк топган эди. Шоҳ Акбар Бобирнинг невараси эди. Акбар идора қилган даврда мамлакатнинг шарқ ва жануб томонидаги бир қанча вилоятлар: Бенгалия, Орисса, Гужарат ва Кашмир вилоятлари ҳамда Хандеши ва Аҳмаднагар султоиликлари қўшиб олиниб, мўғуллар давлатининг чегаралари хийл кенгайтирилган эди. Шимолда Эронга қарашли муҳим қарвон савдоси пункти бўлган Қандаҳор шаҳри босиб олиниб, Ҳиндистонга қўшилган эди. Акбар ўзидан олдин ўтган шоҳлардан бошқача йўл тутиб, хинд феодалларини ўз хизматига тортишга ҳаракат қилган эди. Шунингдек, у хинд савдогарларига доим ҳомийлик қилиб келган эди. Индуизмга эътиқод қилувчиларга-нисбатан диний таъкиблар ҳам Акбар даврида тўхтатилди. Хинд аҳолиси жузъядан, яъни хиндларни камситувчи, жон бошига солинадиган оғир солиқдан озод қилинган эди, бундан олдин эса бу солиқдан фақат мусулмонларгина озод эди. 1593 йилда (Францияда Нант эдикти қабул қилинишидан беш йил аввал) Акбар дин эркинлиги тўғрисида фармон чиқариб, авваллари мажбурий равишда ислом динига киритилган хиндларга ўзларининг илгариги динларига бемалол қайтишга рухсат этган эди.

Акбар подшолик қилган даврда солиқ ишлари тартибга солинди. Бир қанча вилоятларда солиқ асорати туфайли деҳқонларнинг ғалаёнлари тез-тез содир бўла бошлаганлиги туфайли, солиқ олиш усулларидаги жуда ҳам ўтакетган суиистеъмолчиликларни бартараф этишни у ҳукуматдаи талаб қилди. Акбарнинг буйруғи билан бутун Ҳиндистон учун ягона ер ўлчови жорий қилиниб, сўнгра ҳамма ерларга ёппасига таноб тортиб чиқилган эди. Солиқ солинганда ерларнинг сифати ва тупроқнинг унумдорлиги эътиборга олинарди. Давлат солиғи ҳосилнинг учдан бир қисми микдорида белгиланган бўлиб, кейинги йигирма йил мобайнида ўртача нарх ҳисобида пулга айлантириб олинар эди. Солиқ тўплашда-ижарачилик системаси бекор қилиниб, солиқларни махсус молия амалдорлари воситаси билан тўплаш системаси жорий қилинган эди.

Акбар подшолиги даврида Мўғулларнинг жуда катта империяси 15 вилоятга бўлиниб, ҳар бир-вилоятга шоҳ ноиб — губернатор ҳоким қилиб қўйилган эди. Акбар кўпгина янги каналлар қазитиб, эскиларини тиклаб, Ҳиндистоннинг ирригация системасини анча кенгайтирган эди. Акбар даврида Мўғуллар пойтахти бўлган Дехли шаҳрида катта-катта саройлар ва ҳар хил ҳукумат бинолари қурилиб, унинг замонида бу шаҳар «ўша даврда жаҳондаги барча шаҳарларнинг энг каттаси ва гуллаб яшнаётган»¹ шаҳарига айланган эди. Мўғуллар даврида Акбар ва унинг ворисларининг собиқ бош резиденцияси бўлган Агра

шаҳри (Дехлидан кейин) Ҳиндистоннинг иккинчи пойтахти эди.

XVII асрда Мўғуллар империяси. Акбар подшолик қилган давр ҳар иккала лагерь — мусулмон ва хинд феодаллари муайян даражада жипслашган давр бўлди. Айни вақтда Акбарнинг бир қанча социал-иқтисодий тадбирлари очикдан-очик халқ деҳқонлар оммаси иорозилигини босиб туриш ҳамда мўғулларга қарши¹-халқ ҳаракатлари вужудга келиши хавфининг олдиии олишни кўзда тутар эди. Акбарнинг бу йўлдаги сиёсатиини уинг ворислари — ўғли Жаҳонгир (1605—1627) ва набираси шоҳ Жаҳон (1627—1658) давом эттиришга ҳаракат қилишди. Шоҳ Жаҳон Ҳиндистон жанубидаги ерларни анча кенгайтиришга муваффақ бўлди. 1632 йилда у Аҳмаднагарни босиб олди, 1636 йилда Голконда ва Бижапур Мўғул империясига қарам эканликларини тан олишди. Маратхлар ўлкаси — Махараштра муайян давр ичида буюк мўғулларга тегишли срлар составига тамомла кирган эди. Ташқаридан қараганда шоҳ Жаҳон даврида Мўғуллар империяси энг гуллаб яшнаган даражага етгандек туюларди. Аммо Мўғуллар империясининг ички заифлиги унинг даврида тобора равшан- бўла бошлади. Феодалларнинг тез-тез бўлиб турган ғалаёнлари давлат марказлашувига путур етказар эди. Энг йирик жагирдорлар мустақил давлат бўлишга интилардилар. Деканни эгаллаш учун олиб борилган оғир жанглар давлатдаи жуда катта куч сарфлашни талаб қиларди, ҳамда душман кўшинлари. ўтган районларда қишлоқ хўжалигига путур етказарди. Акбар ворислари пулга тобора кўпроқ муҳтожлик сезиб откуп системасига қайтдилар. Ваҳоланки, бу системанинг ярамаслиги ҳукуматнинг ўзига яхши маълум эди. Кўпинча жагирдорларнинг ўзлари ҳақ тўлаб, солиқ йиғувчи бўлиб олардилар. Бу эса амалда шунга олиб келардики, жагирдорлар тобора бойиб, уларнинг маҳаллий аҳоли устидаи ҳукмронлиги тобора тўлароқ ва мутлақо контролсиз бўлиб қоларди.

Буюк Мўғулларнинг, уларнинг саройдаги канизакларининг, энг йирик мусулмон жагирдорлар ва маҳаллий хинд князь-феодалларининг зеби-зийнати ва исрофгарчилиги чексиз бўлиб, айни вақтда бутун XVII аср давомида мамлакатда умуман хўжалик жонланганига қарамай, халқ оммаси қашшоқлашиб борарди.

Бирмунча уддабурролик билан Мўғуллар Ҳиндистонига ҳукмронлик қилган императорлардан сўнггиси Аврангзеб (1658—1707) эди. У империя чегарасини жануб томонга қараб кенгайтиришга ҳам муваффақ бўлган эди. (Бижапур ва Голкондани узил-кесил босиб олди). Шунингдек, у инглизлар Ост-Индия компаниясининг 1688—1689 йиллардаги хужумига қарши зарба бера олган эди. Компания унга жуда катта товон тўлашга мажбур бўлган эди. Аммо Аврангзебнинг олиб борган сиёсати тор-кастачиликка асосланган бўлиб, Акбар сиёсатидан бутунлай бошқача эди. Европа мустамлакачиларининг очикдан-

¹ К. Маркс. Ҳиндистон тарихидан хронологик кўчирмалар. "1947. 29-бет.

очик таҳдид қилиб турган хавфига қарши Ҳиндистоннинг миллий кучларини бирлаштириш ўрнига Аврангзеб бунинг аксини қилиб, бу кучларни парчалаб юборди. У хиндларни яна диний таъкиб остига олди, жузья солиғини қайтадан тиклади, хиндларнинг ибодатхоналарини доим талаб турди, мусулмон феодалларга хиндлардан олган қарзларини тўламасликка йўл қўйиб берди. Аврангзеб Ҳиндистоннинг жанубидаги истилоларини ҳам мусулмон феодалларнинг манфаатларини кўзлаб қилган эди. Бу урушлар эса мамлакатдан кўп куч ва маблағ талаб қилар эди. Уруш харажатлари кўпайиб кетиб, давлатнинг ирригация ишларига қилинадиган сарфлари камайтирилди. Аврангзеб даврида айниқса кўп ва оғир солиқлар тўлашга мажбур этилган аҳоли оммаси хонавайрон бўлиб қашшоқлаша борди.

Вилоятлардаги ноиблар ва истило қилинган областларнинг рожалари мустақил бўлиб олишга ҳаракат қила бошладилар. Аврангзеб ҳукмронлик қилган даврда феодаллар исёни ва дехконлар кўзғолони жуда кўп бўлган эди.

Маратхлар ҳаракати. Ғарбий Декан тоғларида яшовчи маратх қабилаларидан бўлган дехконларнинг ҳаракати айниқса зўр бўлган эди. Маратх хиндларининг мусулмон Буюк Мўғулга қарши олиб борган уруши ғазовот тусини олган эди. Кўзғолон кўтарган қабилаларга халққа танилган жасур йўлбошчи Ш и в аж и (1627—1680) раҳбарлик қилган эди. Шиважи 20 йил давомида, 60- ва 70- йилларда Мўғулларга қарши курашда халқ партизаилар уруши усулини кенг қўлланиб, муваффақият қозонган эди. Шиважи вақтида Махараштра (маратхлар мамлакатини шундай деб аталган эди) Мўғуллардан озод бўлган мустақил давлат бўлиб қолган эди.

Сикхлар ҳаракати. Панжобда, Ҳиндистоннинг Шимоли-Ғарбида XVII асрнинг иккинчи ярмида ва XVIII асрнинг бошларида сикхлар диний мазҳаби билан боғлиқ кенг дехконлар ҳаракати бўлиб ўтди. Индуизмнинг радикал сектантлик таълимотларидан бири сифатида сикхчилик XVI асрнинг бошларидаёқ вужудга келди. Сектаининг асосчиси ва унинг дастлабки устози. (гуру) савдогар Нанак (1538 йилда вафот этган) бўлган эди. Аввалига секта феодаллар зўравонлигидан норози бўлган шаҳар савдо доираларининг манфаатларини акс эттирди. Секта худо олдида барча кишиларнинг тенглигини эълон қилди ва сословье-мазҳаб имтиёзларини рад этди. Иккинчи томондан, секта зулмга қаршилик кўрсатмаслик ҳақидаги таълимотга амал қилиб, Мўғуллар ҳукуматига итоат қиларди. Бунинг оқибатида дастлабки пайтларда Буюк Мўғуллар сикхларга яхши муносабатда бўлдилар. Уларнинг ташкилоти Лаҳорда ва Панжобнинг бошқа шаҳарларида мустаҳкамланди. Аммо XVII. асрнинг ўрталарида секта сафига мингларча хонавайрон бўлган хунармандлар ва маҳаллий дехконлар (жатлар) қўшилиши натижасида у кучли даражада демократлашди. Ҳатто сикхларда ҳам раҳбарлик ролини ўйнаб келган савдо ва савдо-судхўрлик элементлари энди орқа-

га сурилиб, қисман сектадан чиқиб кетишди. Янги сикхчилик мусулмон ва хинд феодалларига қарши қуроли кураш программасини майдонга ташлади. Сикхлар ер юзуда эксплуатация бўлмайдиган идеал, «чинакам подшолик» ўрнатишни истардилар. XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида—1669 йилда ва сўйгра 1671—1672, 1686 ва 1705 йилларда пойтахт районида (Агра-Дехли) жат-сикхларнинг энг қудратли ҳаракатлари рўй берди.

1671—1672 йилларда жатлар Дехлига юриш ташкил қилдилар ва Мўғуллар пойтахтини эгаллашларига сал қолди. Буюк Мўғуллар бу халқ кўзғолонларини бостириш учун кўзғолончиларга қарши бутун-бутун армияларни юборишга мажбур бўлдилар.

Ҳиндистонда инглиз ва французларнинг истилолари. Аврангзеб ўлгандан кейин Мўғуллар империяси айрим парчаларга бўлиниб кетди. Буюк Мўғуллар ҳокимияти ҳатто Дехлининг ўзида ҳам номигагина сақланиб қолган эди. Ҳиндистонда яна феодал тарқоклиги вужудга келди. Европа мустамлакачилари бу фурсатдан фойдаланиб, хинд рожалари ва князликларининг ўзаро урушларига аралашдилар ва ўзларининг Ҳиндистондаги мустамлака ерларини секин-аста кеиғайтира бошладилар.

XV—XVI асрларда Ҳиндистондаги асосий европалик мустамлакачилар Ҳиндистоннинг Малабар деб аталувчи жануби-ғарбий соҳилида мустаҳкамланиб олган норт-угаллар эди. Бу райондаги бир канча хинд портлари — Диу, Даман, Гоа, Қочин ва бошқалар уларга тегишли эди. XVII асрнинг бошларидан Ҳиндистонга голланд мустамлакачилари бостириб кириб, Коромандел соҳилида, Бенгалия ва Бихарда, шунингдек Цейлон оролида мустаҳкамланиб олдилар. XVII ва XVIII асрларда икки гурух мустамлакачи йирткичлар — инглизлар билан французлар Ҳиндистонни эгаллаш учун бир-бирларига қарши шиддатли кураш олиб. бордилар. 1639 йилда инглизлар ўзларига таянч пункти қилиб Мадрас шаҳрини қўлга олдилар. 1668 йилда Бомбей шаҳри инглизларнинг Ост-Индия компанияси қўлига ўтди. 1690 йилда инглизлар Калькутта шаҳрига асос солдилар. Шу пайтда французлар 1674 йилда Пондишери шаҳрини босиб олдилар. Инглиз мустамлакачилари билан француз мустамлакачилари ўртасидаги кураш узоқ давом этиб, ўнларча йилга чўзилиб кетди. Инглизлар оқибат натижада юз йилдан кейин, XVIII асрнинг 60-йилларида, Етти йиллик Европа уруши (1756—1763) вақтида французларни Ҳиндистондан қувиб чиқарилишига эришдилар.

Шу тарзда жуда катта ва кўп миллионли Ҳиндистон ўзининг феодал тарқоклиги, ҳукмрон синф бўлган феодаллар ўртасидаги тинимсиз низолар, ҳамда уларнинг меҳнаткаш аҳоли оммасини шафқатсиз эзиши туфайли, ниҳоят жуда жиддий миллий, диний ва каста тафовутлари туфайли ўз мустақиллигини йўқотди ва анча вақтгача инглиз мустамлакасига айланиб қолди. Шун-

дан бошлаб у Европадаги энг ривожланган капиталистик мамлакат томонидан жуда каттиқ мустамлака зулмига дучор қилинди.

XVI—XVII асрларда Ҳиндистон маданияти. Ҳиндистон маданияти Мўғуллар давлати даврида ривожланишда давом этиб, ўзининг турли соҳаларида анча юксак кўрсаткичларга эришди. Ғоят ривожлаган адабиёт ва архитектуранинг раванак топиши XVI—XVII асрлардаги Ҳиндистон маданияти учун айниқса характерлидир. Шоҳ Акбар ва шоҳ Жаҳон сингари Буюк Мўғуллар томонидан ёзувчиларга ва санъат вакилларига хомийлик қилиш сиёсати бунда каттагина роль ўйнади.

Акбар давридаги энг атоқли ёзувчи Абул Фазл ҳисобланади. У форс тилида ёзар эди. Абул Фазл Акбарнинг саройидаги ўзига хос тарихнависи бўлган эди. У бир неча китобларда ёзган Акбар подшолигининг ички ва ҳарбий тарихи дабдабали услубда ёзилган бўлиб, Акбар қўқларга қўтариб макталади. Аммо хунга қарамай бу тарих катта ҳужжатли материаллар асосида ёзилган бўлиб, умуман мўғуллар тарихининг ана шу катта ва муҳим давридаги воқеаларни ишончли тарзда баён қилиб беради. Акбар замонида форс тилида ёзган шоирлардан энг машҳури Файзл эди. Абул Фазлнинг укаси бўлган Файзл Ҳиндистонда форсча шеър тузилиш услубини тарғиб қилди.

Айни вақтда Мўғуллар даврида Ҳиндистонда ҳинд тилида ҳам адабиёт ривожланди. Бу тилда ёзган буюк ҳинд шоири банораслик Тулси Дас (1532—1623) бўлган эди. Дас «Рамачаритаманаса» деган умумий сарлавҳа остида ўндан ортиқ китоб ёзди. Бу китоблар эски халқ қаҳрамонлик ва мифологик эртакларини эркин тарзда қайта баён қилишдан иборат эди. Дас асарлари юқори ва ўрта синфлар орасидагина эмас, балки халқ оммаси орасида ҳам кенг машҳур бўлиб кетди.

Акбар ва унинг ворислари даврида Ҳиндистонда муҳташам жуда катта монументал иншоотлар: масжидлар, саройлар, макбаралар, шаҳар дарвозалари ва шу сингарилар қурилди. Дехлидаги Акбар қалъа саройи ўзига хос жуда катта муҳташам иншоот эди; қалъа деворларининг баландлиги 20 метрга етardi. Бу эса архитекторлар учун йўнилган тошдан катта ҳажмдаги иншоот қуришдан иборат катта ва мураккаб вазифа бўлган эди. Акбарнинг яна бир қалъа саройи Агра шаҳрига яқин жойда эди. Деярли саҳро жойда ниҳоятда қисқа муддатда қурилган бу сарой бир қанча бинолар, парклар, ҳовузлар, нафис қилиб ясалган йўллар ва йўлчалардан иборат бутун бир шаҳарни ташкил қилар эди.

Шоҳ Жаҳоннинг буйруғига биноан, унинг марҳума рафикаси хотирасига қурилган Аградаги Тожмаҳал деб аталадиган машҳур масжид-мақбара мусулмон-мўғул архитектура услубининг дурдонасидир. Масжид ажойиб рақ мармардан қурилган бўлиб, унинг оқ гумбазлари ва миноралари шу ердаги мармар ҳовузда акс этиб туради. Шоҳ Жаҳон даврида оқ мармардан

ишланган, миноралари қизил мармарлар билан қопланган яна бир муҳташам масжид — Дехлидаги Жоме масжиди бўлиб, ўзининг бадиий архитектура формаси ва бой безаклари билангина эмас, балки ўзининг жуда катта ҳажми билан ажралиб туради. Жоме масжидга унга туташ бинолари қўшиб ҳисоблаганда бир вақтда юз минг киши сиғади.

Шоҳ Жаҳон подшолик қилган даврда, шунингдек, махсус ҳукумат бинолари, маъмурий-суд, молиявий ва ҳарбий бинолар ҳам кўплаб қурилган бўлиб, улар ўз ҳажми билан ва айни вақтда нафислиги ва ёезаклари билан ҳамда қимматбаҳо бинокорлик материаллари билан ажралиб туради. Агра шаҳридаги қисман ҳозиргача сақланиб қолган Девони авом, Девони хос ва бошқа иншоотлар шулар жумласидандир.

Ш I В О Б

XVI—XVII АСРЛАРДА ХИТОЙ

Мин сулоласининг заифлашуви. XVI аср охири ва XVII аср бошларида Мин сулоласи тўла тушкунликка юз тутган эди. Бу «деҳқоилар» сулоласининг дастлабки даврларида с,ал-пал мавжуд бўлган баъзи демократик тенденциялари энди аллақачонлар тугаб кетган эди. Мин монархияси айниб, ўздан олдинги сулолалар сингари оддий бюрократик деспотияга айланган эди. XVI аср бошларидан эътиборан давлатни идора қилиш ишлари тепасида давлат хазинасини уялмай-нетмай талаган ва шу тариқа жуда катта бойлик орттирган император харамининг ходимлари бўлган маҳрамлар турар эди. Ҳаддан ташқари ўсиб кетган бюрократик давлат аппарати, дабдабали император саройининг ниҳоятда катта чиқимлари ва Япония билан бўлаётган уруш янгидан-янги солиқ даромадларини талаб қиларди. Биргина XVII асрнинг иккинчи ўн йиллигида барча давлат солиқларининг ҳажми шундан олдинги ўн йилликлардагига нисбатан 50 процент кўпайди. Давлат солиқлари ва бунинг устига маҳаллий феодаллар, судхўрлар ва амалдорлар фойдасига олинадиган хар хил оғир тўловлар туфайли дехқонлар ва шаҳар хунармандларининг тинкаси қуриган эди.

Халқ оммаси табиий офатдан: сув тошқинидан, такрорланиб турадиган қаҳатчиликдан, очарчиликдан, эпидемиядан азоб чекар эди. XVII асрнинг биринчи ярмида Хитой халқ оммасининг ҳаёти доимо тўйиб овқат емаслик, одамхўрликкача бориб етган очлик, аҳоли ўлимининг авл< олиши билан характерланар эди. Шу билан бирга XVII аср бошларида Хитойнинг халқаро аҳволи жуда ёмонлашди. Шимолда, Сунгари дарёси хавзасида яшовчи маньчжур қабилалари тахминян 1606 йилда бирлашди.

айниқса актив роль ўйнади. Шахзода Дурган (Маньчжуриянинг ёши етмаган император ҳузурида шахзодалиқ вазифасини бажариб турган) бошчилигидаги маньчжурларнинг жуда катта армияси Хитой ерларига бостириб кирди. Ли Цзи-чэн ҳам 200 мингга яқин кишидан иборат катта армияси билан Маньчжурларнинг ҳамда Уларга қўшилган У, Сань-гуйнинг қўшинларига қарши отланди.

Бирок, Ли Цзи-чэн қўшинлари Пекин яқинида мағлубиятга учради. Ли Цзи-чэн жанубга қочишга мажбур бўлди. Бу ерда у Шэньси вилоятида бир оз вақт курашни давом эттирди, аммо у 1645 йилда маҳаллий феодаллар томонидан дехқонлар харақатини бостириш учун тузилган отрядларнинг бири томонидан ўлдирилди.

1644 йил 6 июнда маньчжур қўшинлари У Сань-гуй қўшинлари билан биргаликда Пекинга кириб борди. Шу тарзда Хитойда янги ажнабий династия ҳукмронлик қила бошлади. Цин деб аталган бу династия Хитойда 1911 йилгача ҳукмронлик қилди.

Маньчжурия династиясининг ҳокимият тепасига келиши. Хитой халқининг маньчжур босқинчиларига қарши кураши. Маньчжурия династияси Хитойда дарҳол мустаҳкамлана олмади. 1645 йилда маньчжурлар шиддатли жанглардан кейин Янтжоу ва Нанкинни олиб, жаиубий вилоятларга қар.аб йўлга чиқишганида уларнинг фронт орқасида маньчжурларга қарши қўғолон янги куч билан қўтарилди. Хунань, Сичуань ва Гуанси, Чжэцзян, Фунзянь, Шэньси ва Ганьсу вилоятларида маньчжурларга қарши ҳаракат авж олиб, бу ҳаракат XVIII аср 40- йилларининг охиригача давом этди. Маньчжурлар шу пайтга келибгина қўғолонни бостира олдилар. Шарқий вилоятларда кенг қўламдаги ҳаракатлар бўлиб ўтди, бу ерда маньчжурларга қарши курашда денгиз соҳилидаги ана шу вилоятларнинг савдо флоти катта роль ўйнади. Денгиз соҳилида жойлашган шарқий вилоятлардаги маньчжурларга қарши ҳаракат 1662 йилдаги узил-кесил бостирилди.

Жанубий вилоятларда маньчжурларга қарши ҳаракат янада узоқ давом этди. Тайвань оролида ва Жануби-Шарқий Хитойнинг денгиз соҳилидаги вилоятларда маньчжурлардан мустақил бўлган Чжэн Чэн-гун ва унинг ўғли Чжэн Цзин бошчилигида мустақил давлат ташкил топди. Жанубий Хитой портларидаги савдогарлар орасида социал таянч топган жанубий давлат 30 йилдан кўпроқ (1650—1683) яшади. Чжэн Чэн-гун флоти 50- йилларда Нанкин шаҳрини икки марта камал қилди. Оқибат натижада маньчжурлар Чжэн Чэн-гун ворисларини Голландия флоти ёрдамида тор-мор келтиришга муваффақ бўлдилар. Ана шу давлат мустақиллиги тугатилганидан кейингина Цин давлати ўзини бутун Хитойнинг хўжайини деб ҳисоблай олди. Ана шундай бениҳоя оғир шароитларда, феодаллар ўз ватанлапига хиёнат қилган вазиятда Хитой халқи бир

неча ўн йилликлар мобайнида маньчжурия босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураш олиб борди.

Маньчжурлар зулми Хитой халқ оммаси елкасига оғир юк бўлиб тушди. Янги ҳокимиятнинг тобора даҳшат билан ўтказган муттасил жазо операциялари натижасида мамлакат хонавайрон бўлди. Маньчжурлар хитойларнинг миллий туйғуларини таҳқирладилар, жумладан, барча эркак хитойларнинг бўйсунганлигининг рамзи сифатида узун соч қўйиб, ўриб юришга мажбур қилдилар. Маньчжурлар феодал-деҳқончилик муносабатларини мустаҳкамладилар ва сақлаб қолдилар. Узлари босиб олган районларда дехқонлар харақатининг қолдиқларини шафқатсизлик билан бостирдилар. Маньчжуриянинг янги зодагонлари ҳамда мамлакатда имтиёзли мавкени эгаллаган ва жан-дармаларнинг ўзига хос жуда катта корпуси родини ўйнаган маньчжур қўшинлари жуда катта ерларни босиб олди; уларнинг вазифаси халқнинг янги харақати йўлидаги ҳар қандай уринишларни доимо бостириб туришдан иборат эди. Аини вақтда маньчжурлар қўшни халқларга нисбатан душманлик ва ишончсизлик сиёсатлари билан Хитойни атайин яқкалаб қўйдилар, бу жиҳатдан унинг муваффақиятли социал-иқтисодий ривожланишига халақит бердилар.

Хитойга Европа мустамлакачиларининг кириб келиши ва Цин династиясининг уларга қарши кураши. XVII асрда европалик савдогарлар ва миссионерлар Хитой ичкарасига киришга ҳаракат қилдилар. Католик (асосан Португалия ва қисман Франция) миссионерлари бир вақтлари маньчжурлар ишонччини қозониб, уларга, жумладан, тўпчи инструкторлар ва курул-яроғ ишининг усталари сифатида хизмат кўрсатдилар.

Аини вақтда XVII асрнинг иккинчи ярмида Хитойга инглиз, голланд ва француз Ост-Индия компанияларининг вакиллари кириб келишга астойдил ҳаракат қилиб, Хитой ҳукуматидан турли енгилликлар ва имтиёзлар олишга муваффақ бўлдилар. Бирок, Европа мустамлакачиларининг бу сиёсати муваффақиятли чиқмади.

Янги Цин династияси мустаҳкамланиб олгач, Европа миссионерларининг хизматига муҳтож бўлмай қолди ва улар XVII асрнинг 60- йилларида мамлакатдан қувиб чиқарилди. XVII асрнинг охириларида улар Хитойда ўз фаолиятлари учун яна имконият олдилар. Бирок, XVIII асрнинг "бошларида улар яна бир марта ҳайдаб чиқарилди ва бу гал қувиб чиқариш узил-кесил бўлди. Улар жанубий Хитой соҳилида жойлашган Макао оролидаги Португалия мустамлакасидагина яшай олардилар. XVIII асрда, 1757 йилда Хитой ҳукумати биргина Кантон портидан ташқари ўзининг портларини барча ажнабий савдогарлар учун тамомила ёпиб қўйди.

Хитойнинг ажнабийлар учун машҳур «ёпиб қўйилиши» шу тарзда рўй берди. Бу ҳол XIX асрнинг ярмиларигача давом этди. Цин династиясининг Хитойга чет эл капиталининг суқилиб ки-

ришига қарши ана шундай кураши натижасида Хитой чет эл капиталистик эксплуатациясидан бир оз вақт холи бўлиб турди. Аммо бу сиёсатнинг иккинчи салбий томони ҳам бор эди. Хитой ана шундай сиёсат.натижасида ташқи дунёдан тамомила ажралиб қолди. Ташқи иқтисодий алоқалар шу йўл билан кўпол ва сунъий тарзда тўхтатилди ва чекланди. Бу эса Хитой хунармандчилиги ва Хитой мануфактурасининг, Хитой шаҳри ва Хитой ички савдосининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Умуман олганда бу тадбирларнинг ҳаммаси Хитойнинггорқада қолишига ҳамда унинг иқтисодий ва ижтимоий тузуми ривожланмай қолишига олиб келди, оқибат натижада халқ оммасининг ахволи ёмонлашиб, уларнинг иқтисодий ва социал тараққиёти тўхтатиб қўйилди.

Б У Б О Б

XVI—XVII АСРЛАРДА ЯПОНИЯ

Токугава режимининг ўрнатилиши. Хидэёси¹ ўлгандан кейин диктатура 1598 йилда Ода Набунаганинг бошқа бир сафдоши ва Хидэёсининг рақиби бўлмиш Иеясу Токугава кўлига ўтди. Токугава шарқий (Канто) вилоятларнинг тепасида турган энг йирик феодал князлардан бўлиб, жуда мустахкамланган Эдо (Иеда) Қасри унинг резиденцияси эди. Иеясу бир оз вақтгача Хидэёси тахт ворисининг васийси бўлиб турди. Аммо 1603 йилда етарли даражада мустахкамланиб олиб, ўзини сёгун деб эълон қилди. Унинг сёгунлар сулоласи икки юз эллик йил давомида, яъни Микадо ҳокимиятини тиклаган 1868 йилги «революция»гача Японияни идора қилиб келди.

Такугавалар режими бу сулоланинг учинчи сёгуни Иемицу Токугава даврида (1623—1651) узил-кесил ўриятилган эди.

Немицу 1637 йилда Кюсю оролидаги Самабери округида дехқонларнинг жуда катта кўзғолонини шафқатсиз равишда бостирди. Янги сёгун ана шу халқ ҳаракатига қарши курашнинг бевосита таассуроти остида 1639 йилда Япония давлатида таркиб топган феодал конституциясини юридик жиҳатдан расмийлаштириб берган қонунлар тўпламини нашр қилди. Бу қонунлар тўпламида меҳнаткашлар учун жуда ҳам, оғир турмуш шароитлари кўзда тутилгани ҳолда полициячилик-крепостнойлик режими ниҳоятда яққол ифодаланган эди. 1639 йилги кодексга кўра социал муносабатлар: харбийлар, дехқонлар, хунармандлар ва савдогарлардан иборат тўрт сословие муноса-

¹ «Япония XI—XVI асрларда. Корейс халқининг японларнинг бостириб киришига қарши кураши» деган юкоридаги XXXVI бобга қаралсин.

батлари шаклида ифодаланган эди. Шу аҳоли гуруҳларининг муносабатлари қаттиқ тартиб ва қондалар билан белгиланган эди. Оқсуяқлар ва самурайларга мансуб турли гуруҳларнинг ҳуқуқ ва имтиёзлари қонунда иқир-чикирларигача муфассал кўрсатиб берилган эди. Давлат саноат ва савдо-сотиқ ишларини ўчакишиб назорат қилар ва унга бачканалик билан васийлик қиларди. Савдогарларнинг гильдиялари ва айниқса хунармандларнинг цехлари бутунлай ҳукуматга боғлиқ эди, ҳукумат савдо-сотиқдан ва саноатдан катта давлат даромадлари олиш учун ҳам улардан кенг фойдаланар эди. Дехқонларга нисбатан белгиланган тартиб-қондалар айниқса қаттиқ эди. Уларнинг турмушдаги ҳар бир қадамини ҳукумат қаттиқ кузатиб турарди. Дехқонларга гуруч ейиш ман этилган эди, чунки улар учун бу «ортиқча неъмат» деб қаралар эди. Уларга шойи ва полотно кийим кийиш ҳам ман қилинган эди, фақат арзон баҳоли ип-газламадан кийим кийиш мумкин деб кўрсатилган эди. Дехқонларга ҳамма нарсада «камтар» бўлиш буюрилган эди. Ҳатто тўй, азаларга ва ҳоказоларга сарф бўладиган харажатлар ҳам маълум миқдордан ошмаслиги шарт эди.

Ўзи ва Киотодаги саройи учун аниқ тайинланган машағ ашвовчи микадо номигагина ҳокимият эгаси эди. Қонунлар аслида уни ташқи дунё билан алоқа қилиш имкониятидан тамомила маҳрум қилиб қўйган эди. Сёгунларнинг пойтахти Эдо шаҳри бўлиб, у жуда тез ўсиб, катта марказга айланиб борди. Сёгунлар бу ерда дабдабали ҳаёт кечирардилар. Катта феодаллар, мулкдор князлар — даймьо ва бошқаларнинг кўп вақт пойтахтда яшаб, сёгунлар саройига қатнаб туришлари шарт эди. Улар ўз вилоятларига қайтиб кетганларида хотин ва бола-чақаларини гаров қилиб Эдода қолдиришлари лозим эди. Токугавалар ўрнатган бутун режим кенг тармоқли полиция аппаратида асосланган эди. Ҳукумат ўзининг ошқора ва махфий агентлари востаси билан дехқонларни, шаҳар плебсларини, катта савдогарларнинг хонадонларини, самурайларни ва феодал князларни кузатиб турарди. Шундай қилиб, Японияда феодализм давридаёқ искович полициянинг мудҳиш аппарати вужудга келтирил-

XVI—XVII асрларда Япония

ган-эди ва бу аппарат аҳолининг ҳуқуқсиз меҳнаткашлар оммаси бошига оғир кулфатлар солар эди.

Ажнабийларга муносабат. XVI аерда Япония Корея, Хитой, Хинди-Хитой, Филиппин билан кенг турда савдо муносабатлари ўрнатган эди. Европаликлардан португаллар, испанлар, кейинчалик эса, XVI асрнинг охирларидан бошлаб голландлар Япония билан савдо қилар эдилар. Аввалига европаликларга Японияда миссионерлик фаолияти билан шуғулланиш учун анча кенг имконият бериб қўйилди. Европаликлар Хидэеси армиясини Япония-Корея уруши даврида ўқ отувчи қурооллар билан таъминлаб турдилар. Аммо Хидэесининг ўзиёқ испан ва португал миссионерларининг фаолиятини чеклай бошлади. Иеясу Токгава даврида ажнабийларга нисбатан яна бир қанча чеклашлар ўрнатилди. Токугава испанлар билан португалларнинг таъсирини заифлаштириш мақсадида голландларга кўпроқ хомийлик қила бошлади. Иемицу Токугава европаликларни мамлакатга қўймаслик мақсадида қатъийроқ сиёсат ўтказди. XVII асрнинг 30- йилларида бир қанча фармойишлари билан японларнинг ўз мамлакатини тарк этишни қатъиян таъқиқлади, испанлар билан португалларга эса Япония ороллари мутлақо ташлаб чиқиб, кетишни тақлиф қилди. Бундан голландларгина истисно бўлиб, уларга Нагасаки портига кириш учун рухсат этилди. Хитой савдогарлари ҳам ана шундай имтиёз олдилар.

Япония ҳукумати томонидан ажнабийларга бундай муносабатда бўлишнинг сабабларидан бири қисман пул[^]иктисодий мулоҳазалар: мамлакатдан олтин ташиб чиқиб кетилиши хавфи, чет эллик савдогарларнинг маҳаллий-савдогарлар билан рақобати ва шу сингарилардан иборат эди. Аммо Токугавани ажнабийлардан халос бўлишга даъват этган ҳал қилувчи омил — ички сиёсий характерга эга бўлган мулоҳазалар эди. Ҳукумат христиан миссионерларининг «бузғунчилик» таъсиридан қўрқар эди, чунки айрим районларда япон деҳқонлари ва бошқа меҳнаткашлар, баъзи христианлик тенгчилик ёбларидан ҳамда Японияга европаликлар келтирган ўқ.сочувчи қурооллардан фойдаланиб, япон феодалларига қарши чикдилар. Юқорида эслатиб ўтилган 1637 йилда Кюсю оролида бўлган ва 30 мингга яқин киши қатнашган деҳқонлар қўзғолони худди ана шундай диний шиорлар остида ҳамда испанлар билан португалларнинг бевоқифлиги мадади билан рўй берган эди. Голландлар аксинча бу даврда Япония ҳукуматига ёрдам бердилар: Голландия кемалари қўзғолон қўтарилган соҳил бўйи районини тўплардан ўққа тутди.

Ҳукумат Кюсю оролида қўзғолонни бостириб, диний жиҳатдан ҳам аҳоли устидан назоратни кучайтирди. Будда руҳонийлари будда ибодатхоналарига келувчилар устидан назорат қилиш юзасидан кенг қўламда полициячиларнинг ваколатларини олдилар. Ҳар бир киши маҳаллий будда жамоасига мажбурий тартибда аъзо бўлиши керак эди. Бошқа динга ўтиш жиноят

хисобланиб, бунинг учун ўлим жазоси берилар эди. Япония ҳукумати «ғарб кишилари» ҳақида бирор гап ёзилган Европадан ва қисман Хитойдан келтирилган китобларнинг ҳаммасини қуйдириб ташлаш ҳақида буйруқ чиқарди.

Япониянинг яққаланиб қолиши. Япониянинг ташқи дунёдан ажралиб қолиши (ҳатто Хитой билан ҳам муносабатлар ғоят чекланган эди) XIX асрнинг ярмигача давом этди. Токугава режимининг бутун бир системасига кирувчи бу сиёсат умуман мамлакат учун ғоят оғир ва салбий оқибатларни келтириб чиқарди. Бу нарса Японияда феодал муносабатларнинг энг қолоқ формалари сақлаиб қолишига ёрдам берди. Яққаланиб қолиш шароитида япон феодаллари ва уларнинг амалдорлари япон меҳнаткашлар оммаси устидан айниқса ҳар томонлама ва назоратсиз ҳукмронлик қилиб, ўз синфий диктатураларини энг дахшатли формаларда амалга ошира олдилар. Айни вақтда Япониянинг яққаланиб қолиши уни очиқдан-очиқ қолоқликка маҳкум этди. Бу эса саноатда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам эски ишлаб чиқариш усуллари[^]нинг сақланиб қолишида ўз ифодасини топди. Бу нарса мамлакат маданий ўсишининг тўхтаб қолишига ҳам таъсир кўрсатди.

Шундай бўлса-да, XVII асрда Японияда султ бўлса ҳам муайян ўсиш рўй берди. Мамлакатда товар-пул муносабатлари ривожланиб секин-аста япон қишлоқлари[^]га ҳам кириб Оорди. Шаҳарларда савдогарлар капитали тўпланди. Саноатнинг айрим тармоқлари — чинни тайёрлаш, ип газламага гул босиш, қоғоз ва шу сингарилар ишлаб чиқариш кенгайди ва такомиллашди. Бир қанча шаҳарларда XVII аср ўрталарида мануфактура вужудга келди. Аммо бу онда-сонда ишлайдиган мануфактуралар эди. Феодалларнинг орасида тобора кўпроқ табақалашув рўй берди. Феодаллар — самурайларнинг паст қатлами хонавайрон бўлиб, шаҳардаги ўртача ва ҳатто қуйи қатламларга тобора яқинлашиб борди.

-XVII АСР*;*А*ЛТ;*4 ^ БИЙ.ЕВРОПАДА л.ХФ ^'^^ ВА ТАБИИЁТШҮНОСЛИКНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

Мануфактура даврида техника тараққиёти¹. Мануфактура давридаги техника ҳали, асосан хунармандчилик характерида бўлиб, буюмлар деярли бутунлай қўл кучи билан ишланарди. «Мануфактура даврига хос механизм кўпгина қисмий ишчилардан иборат жами ишчининг ўзидир»². Мануфактурадаги меҳнат тақсимоти ижтимоий меҳнат унумдорлигини хийла оширган эди. Мануфактурада машиналардан онда-сондагина фойдаланиларди. Айрим ишчининг санъати, маҳорати, у ўз шахсий асбоб-ускунасида бажарадиган операцияларнинг тезлиги ва аниқлиги асосий нарса бўлиб қолаверди. Шу сабабли мануфактура даврида техника тараққиёти умуман ҳали суст борди. XVI—XVII асрлар даврида техника соҳасидаги кашфиётлар нисбатан ҳали кам эди. Маркс ана шу ҳолатни таъкидлаб, бунинг сабаби мануфактуранинг худди ана шу хунармандчилик техника базиси эканлигини кўрсатган эди. «Хунар ва мануфактура ижтимоий ишлаб чиқаришнинг умумий базисини ташкил қилар экан, ишлаб чиқарувчининг фақат 'битта маълум ишлаб чиқариш тармоғига тобе бўлиши, унинг машгулотларининг дастлабки хилма-хиллигининг бузилиб кетиши тараққиётнинг зарур моментидан иборатдир. Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир айрим тармоғи ана шу базисда эмпирик йўл билан ўзига мувофиқ техник тузум ҳосил қилади, бу тузумни секин-аста такомиллаштиради ва маълум бир етуклик даражасига эришилиши биланоқ уни муайян бир шаклга солади. Вақт-вақти билан ўзгаришлар бўлиб туради, бу ўзгаришларга савдо етказиб берадиган янги меҳнат материалдан тавдқари, меҳнат асбобининг аста-секин ўзгариши ҳам сабаб бўлади. Лекин эмпирик йўл билан мувофиқ асбоб формаси топилган экан, иш асбоби ҳам бир нуктада қотиб қолади...»³.

Ҳар ҳолда мануфактуранинг ривожланиши келгусидаги саноат революцияси учун, машиналар ва машина ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши учун муайян шарт-шароқларни яратди. Иш операцияларини соддалаштиришнинг ўзи ва бу операцияларнинг мануфактурада доимо механик тарзда гакрорланиши механиканинг фан сифатида ривожланиши учун туртки бериши керак эди. Айни вақтда мануфактура юқорида кўрсатиб ўтилганидек, онда-сонда бўлса ҳам, айрим жуда содда машиналардан (асосан механик двигателлар сифатида) фойда-

лана бошланган эдики, бу машиналар ривожланган капитализмнинг кейинчалик яратилган машиналарининг бевосита ўтмишдошлари бўлиб қолди.

Кон иши ва металлургия. Кон иши соҳасида XV ва XVII асрларда аввало чўянни эритишда, тошқўмирдан фойдаланиш йўлида астойдил ҳаракат қилинди. Бу жихатдан Англияда лорд Дедли[^]энг катта муваффақиятларга эришди. У 1621 йилда «Тошқўмирдан фойдаланиш йўли билан темир рудасини эритиш ҳамда ундан чўян қуйилма ёки ғўла ишлаб чиқариш» учун патент олди. Бирок, Дедлининг кашфиёти аслида катта амалий аҳамиятга эга бўлмади. Англияда минерал ёқилғи асосида чўян ишлаб чиқариш проблемаси XVIII асрнинг бошларидагина узил-кесил ҳал этилди.

XVI—XVII асрлар даврида сув кучидан фойдаланиш проблемаси анча муваффақиятли ҳал этилди. Юқоридан сув тушириб айлантириладиган сув ғилдирагини янада такомиллаштириш ёрдамида шалола ва тоғдаги дарёлардан кон саноати эҳтиёжлари учун кенг фойдаланиш имконияти туғилди. Бу жихатдан ўша даврда Англиядан ташқари айниқса Швецияда катта муваффақиятлар қўлга киритилди. XVII асрнинг иккинчи ярмида Францияда ва Англияда буғ насослари қуриш йўлида муваффақиятли уринишлар бўлди (1690 йилда Дени Папин кашф қилган атмосфера буғ машинаси тезда 1698 йилда Англияда Ньюкомен ва Каули томонидан такомиллаштирилди). Бу насосларда поршеннинг ҳаракати хавонинг атмосфера босими ёрдамида амалга оширилди; поршеннинг орқага ҳаракати эса хаво босимидаи ошиб кетган буғ босимининг ёрдамида амалга оширилди. Физика қонунларини билишга асосланган бу кашфиёт XVIII асрдабуғ машинасини ихтиро қилишнинг бевосита ўтмишдоши бўлди. XVI—XVII асрларда янги муваффақиятларга эришилди:— металлни домнада ишлаб чиқариш қадим замонларда ва ўрта асрларда деярли XV асрнинг охириларигача ҳукм суриб келган хом ашёни пуркаш усули деб аталадиган эски усулни узил-кесил бартараф этди. Ҳарорати юксак даражата етадиган улкан домна печлари жуда кўп металлни суюқ ҳолга келтирар, натижада ишланаётган металлга ҳар қандай шакл бериш мумкин бўлар эди.

Ҳарбий техниканинг ўсиши ва артиллериянинг ривожланиши. Ҳарбий техниканинг ривожланиши металлургиянинг тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Уқотар қуроқлар (мушкетлар, тўплар ва бошқалар)нинг қўлланила бошлаши натижасида металлга эҳтиёж жуда ҳам ортиб кетди. Тўп яшанинг ўзи саноатнинг янги тармоғини юзага келтирди. Бошда тўплар темирдан ясалар ва тош ўқлар билан отилар эди (XIV асрнинг 60-йилларида француз ва италияларнинг тўплари). Кейинчалик қуроқнинг бу хилини мисдан қуядиган бўлдилар (XIV аср охири), отганда эса сочма ўқ билан ўқлаб (темир питра ва чўян ўқ билан ўқлаб) отардилар. 1543 йилда Англияда чўяндан қуйилган тўп-

¹ Мануфактура техникасининг умумий характеристикаси юқорида, XXXVII бобда берилган эди.

² К. Маркс. Капитал, I том, Уздавнашр, 1955 йил, 338-бет.

³ К. Маркс. Капитал, I том, Уздавнашр, 1955 йил, 537-бет.

ларни ишлата бошладилар. Мушкет hozirги замон милтигининг ўтмишдошидир, мушкетлар дастла^ пилта кўйиб отиларди. XVI асрда эса пилта милтиқ ўрнини чакмоқ тошли милтиқ эгаллади. Артиллерия сон жихатдан XVI—XVII асрлардаёқ оммавий қуролга айланган эди. 1618—1648 йиллардаги Уттиз йиллик урушда ҳамда Англияда XVII асрнинг ўрталаридаги граждандлар уруши даврида (1642—1649) тўплардан кенг фойдаланилди. 1652 йилда Англияда республика ҳукумати артиллергия паркидаги тўплар сонини 1500 тага етказишни мўлжаллаб кўйди.

Дастлаб XIV аср ўрталарида пайдо бўлган ўкотар милтиқ ҳар ҳолда жуда секин ривожланиб борди. Энгельс бундай деб ёзган эди: «Ўкотар қуролилар жуда секин такомиллашди. Қисман анчагина такомиллаштирилган бўлишларига қарамай, тўплар оғир ва бесўнақай бўлиб қолаверди, милтиқларнинг стволи кўпол эди. Милтиқлар бутун пиёдаларни қуролантиришга яроқли ҳолга келтирилиб такомиллаштирилгунча уч юз йилдан кўп вақт ўтди. Штик ўрнатилган чакмоқ тошли милтиқ XVIII аср бошидагина пиёдаларнинг асосий қуроли бўлиб келган найзани сиқиб чиқарди»¹.

Кемасозликдаги ва кемалар қатновидаги муваффақиятлар. XVI ва XVII асрларда кемасозлик ва денгизда кемалар қатнови соҳасида катта муваффақиятларга эришилди. Кемаларнинг тоннажи ортиши билан бирга (XVI асрда кемаларнинг ўртача тоннажи 500 тоннадан 1000 тоннагача борарди), уларнинг ҳаракат қилиши ҳам тезлашди. Бунга мураккаб елканлар системасининг ривожланиши орқасида эришилди. Янги кемаларга жуда кўп мачта ўрнатилади, мачталарнинг бир қисми бир-бирига уланган бўлар ва жуда кўп елканлар қурилади. Елканларни комбинациялаштириб, кемалар ҳар қандай шамолда (ҳатто рўпарадан эсанг шамолда ҳам) истаган томонга сузиши мумкин бўларди. Фақат ҳечқандай шамол бўлмагандагина (штиль вақтидагина) кемалар турган жойида озми-кўпми тўхтаб қолишга мажбур эди. XVI аср охирида ва XVII аср бошида кемаларнинг палубаларига металл (мис ёки пўлат) тахталар ётқизиладиган бўлди.

Кема босиб ўтган йўлни куёшга қараб белгилаб берувчи XVI асрда такомиллаштирилган компас ва астролябиядан ташқари, денгизчилар XVI—XVII асрларда телескоплар, хронометр ва секстантдан кенг фойдаландилар. Денгиз карталари узок денгиз сафарларида кема экипажининг зарур ашёси бўлиб қолди².

Ана шуларнинг ҳаммаси натижасида кемалар ҳаракатининг тезлиги анча ошди. XIV—XV асрларда денгиздаги саёҳат қунига ўрта ҳисобда 18—20 миля¹ билан ўлчанса, XVI асрнинг охири — XVII асрнинг бошларида об-ҳаво қулай бўлган кунда қунига 30—40 миля йўл босилди.

Тўқимачилик саноати. Тўқимачилик саноати соҳасида XVI—XVII асрларда ишлаб чиқариш процессининг деталлашган операцияларга янада кўпроқ бўлиниши ғоят катта аҳамиятга эгадир. Англия мовут саноати меҳнатни кенг қўламда техника жихатдан тақсимлашнинг айниқса - ажойиб манзарасини вужудга келтирган эди. Мовут ишлаб чиқаришда "12 та алоҳида операция: ивитиш, ювиш, жунни тозалаш ва тараш, ипни калавалаш ва пишитиш, тўқиш, прессилаш, туқини қирқиш, материядаги тугунларни йўқотиш, бўяш ва ниҳоят оҳор бериш операциялари бўлиб, бу ишлар материалларнинг бир устахонадан иккинчисига ўтказиш йўли билан изчил тарзда амалга оширилди, шу тарзда бир кийимлик мовутни ишлаб чиқаришда турли ихтисосдаги ўнлаб ишчилар қатнашар эди.

XVI асрнинг охирида Голландияда ва деярли шу вақтда Англияда янги лентали тўқув станогини деб аталувчи дастгоҳнинг ихтиро қилиниши тўқимачилик ишлаб чиқаришини ривожлантиришда жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу дастгоҳда энсиз жун ва жун аралашган ёки жун-ип газламалар тайёрланарди. Бир ишчи бундай станокда бир йўла 10, 20 ва ундан кўпроқ ҳар хил рангдаги ленталар тайёрлаб берарди.

XVI аср охиридаёқ ип йиғириш машинасининг ва деярли бир асрдан кейин янги тўқув станогининг ихтиро қилиниши навбатдаги саноат революциясини тайёрлашда зарур босқич бўлди. Бу саноат революцияси Англияда XVIII асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмида тўқимачилик саноатида, унинг энг ёш тармоғи — ип газлама ишлаб чиқаришида рўй берди.

Автоматларнинг кашф этилиши. XVI—XVII асрларда Европада соат ишлаб чиқариш тобора кенгайиб борди. XV асрнинг охирида пружинали чўнтақ соатлари яратилди. Соат ишлаб чиқариш марказлари турли мамлакатларда: Францияда (Париж), Нидерландияда (Антверпен ва Амстердам), Швецияда (Женева ва Гевшталь) бунёдга келган эди. XVII асрнинг ўрталарида Голландияда маятникли девор ёки минора соатлари ихтиро қилинди (XVI—XVII асрларда табиётнинг муваффақиятлари ҳақидаги навбатдаги бўлимга қаранг). Соат ўрта асрдан янги замонга ўтиш даврида дастлабки маълум автомат эди. Айни вақтда мануфактура даврида тегирмонлар тобора кенг тарқалди. Асрнинг бошлари ва ўрталарида тегирмонлар, асосан, шамол ва сув ёрдамида ишларди. XVI—XVII асрларда саноатда ҳам тегирмонлар — мовут майдалаб берадиган, қоғоз

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 20- том. 172-бет.

² XVI асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмидаги энг Гшрик денгиз картографи Голланд Герард Кремер (ёки латинчасига Меркатор) бўлган эди. У 1512—1594 йилларда яшаган.

¹ Англия миляси — тахминан 1,6 километр.

(қоғоз тайёрлайдиган) ва шу сингари тегирмонлар кенг тарқалди¹.

Маркс ана шу илк автоматларнинг вужудга келишига жуда катта аҳамият берган эди. Бу автоматлар кейинчалик саноатда иш механизмларининг ихтиро қилинишига бевосита таъсир кўрсатди. К. Маркс Ф. Энгельсга ёзган хатларидан бирида бундай деган эди: «Технология тарихига оид ўз ёзувларимни қайта ўқиб чиқиб, шундай хулосага келдимки, буржуазия тараққиётининг зарур шарт-шароитлари бўлган порох, компас ва китоб босишнинг ихтиро қилинганлигини бир ёққа қўйиб турсак, XVI асрдан то XVIII асрнинг ўрталаригача бўлган даврда, яъни ҳунармандчиликдан то йирик саноат даражасигача ривожланиб борувчи мануфактура даврида иккита моддий асос бўлиб, шу негизда мануфактура ичида машина индустриясига ўтиш учун тайёргарлик иши рўй беради, бу негиз — *соат* ва *тегирмондир*... Соат — амалий мақсадда фойдаланилган дастлабки автоматдир. Соат асосида *бир текис ҳаракатдаги ишлаб чиқаришнинг* бутун назарияси ривожланди... Яна шу нарсага ҳам сира шубҳа йўқки, XVIII асрда соат биринчи марта автоматларни (худди шу пружинали автоматларни) ишлаб чиқаришга татбиқ этиш фикрига олиб келди... Иккинчи томондан, сув тегирмони барпо этилган пайтдан бошлаб тегирмонда машина организмнинг ҳамма муҳим элементлари: механик ҳаракатлантувчи куч; шу куч ёрдамида ишлайдиган дастлабки двигатель; ўтказувчи механизм; ва ниҳоят материални қамраб олувчи иш машинаси; бу элементларнинг ҳаммаси бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир»².

Янги табиётшунослик. Фарбий Европада хўжаликнинг капиталистик формаси пайдо бўлиши ва мураккаброқ техниканинг тараққий қилиши билан табиётга қизиқиш кучайди. Уйғониш даврида фақат гуманитар фанлар ва тасвирий санъатгина ривожланиб қолмай, балки аниқ математик ва табиий фанлар ҳам ғоят зўр муваффақият билан ривожлана бошлаган эди. Энгельс бу даврдаги табиётнинг революцион ролини куйидагича характерлаган эди: «Ҳозирги замон табиёт илми, грекларнинг гениал гумонларига, арабларнинг аҳён-аҳёнда, тасодифий равишда қилган текширишларига қарама-қарши ўлароқ, чинакам фан деб аташ мумкин бўлган, бирдан-бир ҳозирги замон табиёти, бюргерлар феодализм кудратини синдириб ташлаган, шаҳарлилар билан феодал дворянлар ўртасидаги курашнинг орқа планида исёнчи деҳқонлар ва уларнинг кетида ҳозирги пролетариатнинг қўлида қизил байроқ ушлаган, дилида коммунизмни жо қилган революцион ўтмишдошлари кўриниб турган вақтдаги

¹ Шу нарса характерлики, ҳозирги замон инглиз тилида шШ сўзи айна вақтда ун тегирмонини ва ип йиғириш-тўқиш фабрикасини билдириб, шу тарзда саноат ишлаб чиқариши тараққиётининг тарихини яққол акс эттиради.
² К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 30-том, 262—263-бетлар.

ғоят зўр даврдан бошланадики, бу давр Европада йирик монархияларни барпо қилди, папаларнинг диний диктатурасини емирди, греклар қадимиятини тиклади ва шу билан бирга янги замонда, эски дунё (оғШз) чегараларини синдириб-бузиб ташлади, биринчи марта, аслини айтганда, ерни кашф этган янги замонда санъатни ғоят юксалтирди.

Бу, ер юзида то ҳозиргача юз берган революцияларнинг энг буюғи эди. Ана шу революция муҳотида ривожланиб борган табиётшунослик тамомила революцион эди, ў улуғ италянларнинг уйғониб келаётган янги фалсафаси билан монанд бўлиб маҳкам боғланган, унинг жафоқаш намояндalари гулханларга ва зиндонларга ташланган эди»¹.

Леонардо да Винчининг олим, математик ва физик сифатида ғоят катта аҳамиятга эга бўлганлигини юқорида айтиб ўтган эдик². XVI ва XVII асрларда олам тўғрисида кишиларнинг традицион тасаввурларини тубдан ўзгартирган гениал астрономларнинг бутун бир плеядасини етиштириб берди. Бу плеядада оламнинг тузилиши тўғрисида янги таълимот яратган, яъни гелиоцентрик системани (Ер ва бошқа планеталарнинг Кўёш атрофида айланиши ҳақидаги таълимотни) яратган поляк олими Николай Коперник³ (1473—1543) ғоят фахрли ўрин тутади. «Дин соҳасида Лютернинг папа булласини куйдириши қандай ўрин тутган бўлса, табиётшуносликда Коперник ижоди ҳам шундай ўрин тутган эди»⁴. Коперник таълимотини Италияда кенг ёйган ва унинг ишини давом этирган машҳур Жордано Бруно (1550—1600) бўлди. Узининг философик қарашлари билан черков доғмаларига қарши чиққан Бруно инквизиция чангалига тушиб, Римда ўтда куйдирилган ва ундан олдин кўп вақтлар турмада қамокда ётган эди. Герман астрономи Иоганн Кеплер (1571—1630) ва италян олими Галилео Галилей (1564—1642) янги астрономия назариясининг тўғри эканлигини узил-кесил исбот этган эдилар. Француз олими—философ Рене Декарт (1596—1650) математика соҳасида ғоят катта кашфиётлар қилган эди, у алгебра тенгламалари билан геометрия ўртасида боғланиш борлигини белгиллаган ва янги фан — аналитик геометрияни кашф этган эди.

Галилейнинг шогирди Торричелли (1608—1647) физика соҳасида суюқликлар механикаси юзасидан катта кашфиётлар қилди. Газ массасининг ҳажми ва ташқи босим тўғрисидаги машҳур қонунни айна бир вақтда икки мамлакат олими: Англияда Бойль ва Францияда Мариотт 1660 ва 1680 йиллар ўртасида кашф қилган эдилар.

Голландия олими Христиан Гюйгенс (1629—1695) кашф қилган маятник ҳаракати ҳақидаги таълимот механик фи-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 20-том, 508-бет.

² «XVI—XVII асрларда Италия» деган XXXIX бобга қаралсин.

³ Польша тарихига оид XXIV ва ХЫХ бобларга қаралсин.

⁴ • К. Маркс ва Ф. Энгельс. Асарлар, 20-том, 509-бет.

зикада жуда муҳим ихтиро бўлди. Унинг «Чайқалувчи соат ёки маятник ҳаракати тўғрисида» деган асари Парижда 1673 йилда нашр этилди. Аммо бундан илгари 1653 йилдаёқ Гюйгенс маятникли соат конструкция қилган ва ру соат тезда кенг тарқалиб кетган эди. Қон айланишининг ихтиро қилиниши медицина соҳасидаги йирик кашфиёт бўлди. 1553 йилда Женевада Кальвин томонидан ўтда куйдирилган испан врачлари Мигель Сервет (1511—1553) бу кашфиётга анча яқинлашиб қолган эди, Қон айланиши қонунини «Ҳайвонларда юрак ва қон ҳаракати ҳақида анатомик тадқиқот» деган илмий асарнинг автори инглиз врачлари ва анатоми Вильям Гарвей (1578—1657) 1628 йилда узил-кесил ихтиро қилди.

Янги фалсафа. Табиётнинг ривожланиб бориши билан бирга янги фалсафа ҳам вужудга кела бошлади. Янги буржуа фалсафаси тажрибавий табиёт фанларининг ҳулосаларига таянарди. Бу фалсафа оламни дин ёрдами билан эмас, балки унинг ўзидан келиб чиққан тажрибаларга асосланиб тушунтиришга уринди. Янги буржуа фалсафаси тажрибани ҳақиқатнинг бирдан-бир критерияси деб эълон қилди. Бир замонлар, антик дунёда ажойиб ривож топиб, ўрта асрларда рад қилинган фалсафий материализм энди яна тиклана бошлаган, лекин тикланганда ҳам, бошқа «егизда, янада кенгроқ ва янада мустаҳкамроқ бўлган аниқ табиий илмий билимлар асосида тиклана бошлаган эди. XVI аср охири ва XVII аср бошларида яшаган инглиз олими Френсис Бэконнинг (1561—1626) ҳамда XVII асрда ўтган атоқли файласуф — юқорида номи тилга олиб ўтилган француз файласуфи ва математиги Рене Декарт ва голланд файласуфи Бенедикт (Барух) Спинозанинг (1632—1677) асарлари янги материалистик системанинг ривожланишида ғоят катта аҳамиятга эга эди. Бундан илгариги тегишли бобларда¹ уларнинг янги, материалистик ва рационалистик тафаккур вакиллари сифатидаги аҳамияти, уларнинг ўз фалсафий қарашларида ўз замоналаридаги табиёт фани маълумотларига таянишга интилишлари, уларнинг тадқиқотнинг аниқ фанларга ёки ақл-идрокнинг пухта мулоҳазаларига таянувчи янги илмий методини топиш йўлидаги уринишлари таъкидлаб кўрсатилган эди. Ҳар учала буюк файласуф учун ягона натурфалсафий концепция яратиш иўлидаги уриниш характерлидир. Бу концепцияда дунёнинг эволюцияси унинг реаллиги ва билиш мумкинлигига асосланган ҳолда табиий ва қонуний-тарзда тушунтирилган эди.

Янги илм-фаннинг черков-схоластик дунёқараши билан қураши. Янги фан ва янги фалсафа ёшини яшаб бўлган схоластика билан шиддатли қурашда ривожланди. Янги фан намояндаларини католик черкови, кейин протестант черкови ҳам жуда қаттиқ таъкиб қилиб борди. Коперник, Галилей, Жордано Бруно, Сервет, Декарт — ҳаммаси ҳам диний таъкиблар туфайли кўп азоб ва

уқубатларни бошларидан кечирдилар, уларнинг баъзилари илмий эътиқодлари учун ҳаётларини қурбон қилдилар. Лекин шунга қарамасдан, илмий йўналиш ўсиб, мустаҳкамланиб борди, ўз таракқиёти билан янги замон илм-фанининг гуллаб-яшнашига замин тайёрлади.

¹ Х1ЛУ, ХБУ ва ХБ\Г1 бобларга қаралсин.

ХРОНОЛОГИК ЖАДВАЛ

<p>Йиллар</p> <p>Эрамиздан аввалги 58—51</p> <p>Янги эранинг 9 йили 43</p> <p>Тахм. 98 165—180 226—644 313</p> <p>Тахм. 320</p> <p>375</p> <p>378</p> <p>395</p> <p>410</p> <p>419</p> <p>439</p> <p>449</p> <p>451</p> <p>455</p> <p>457</p> <p>476</p> <p>481—511 486</p> <p>626</p>	<p>Юлий Цезарнинг Галлия, Британия ва Германияда олиб борган урушлари. «Галлия уруши хақида хотиралар».</p> <p>Вар легионларининг Тевтобург ўрмонидаги мағлубияти.</p> <p>Британияда Рим ҳукмронлигининг ўрнатилиши. Тацит «Германия»си.</p> <p>Маркоман уруши.</p> <p>Эронда Сосонийлар ҳукмронлиги.</p> <p>Христиан динини тан олиш хақида Константин эдикти. Хиндистонда Гупталар сулоласи ҳукмронлигининг бошланиш (тахминан 500 йилларда тугади).</p> <p>Қора денгиз сохилларига гуннларнинг бостириб кириши.</p> <p>Уларнинг Остгот қабилалари иттифоқини тор-мор қилишлари. Адрианополь яқинидаги жанг. Император Валентнинг ҳалок бўлиши.</p> <p>Рим империясининг Шарқий ва Ғарбий империяларга бўлиниши.</p> <p>Аларихнияг Римни олиши.</p> <p>Вестготларнинг Тулузия қороллигига асос солиши.</p> <p>Шимолий Африкада Вандал қороллигига асос солиниши.</p> <p>Британиянинг Англосакслар томонидан забт этилиши.</p> <p>Каталаун майдонидаги жанг.</p> <p>Римнинг Еандаллар томонидан олиниши ва таланиши.</p> <p>Жануби-Шарқий Галлияда Бургунд қороллигига асос солиниши.</p> <p>Ғарбий Рим- империясининг емирилиши. Италияда Одоакр давлатининг вужудга келиши.</p> <p>Хлодвиг, франклар қоролли.</p> <p>Франкларнинг Шимолий Галлияни Луари дарёсигача забт этиши.</p>	<p>493—526</p> <p>507</p> <p>527—565</p> <p>531—579</p> <p>532</p> <p>534</p> <p>535—554</p> <p>568</p> <p>590—604</p> <p>610—641</p> <p>613—629</p> <p>618—907</p> <p>622</p> <p>623—658</p> <p>630</p> <p>632</p> <p>679—681</p> <p>687</p> <p>711—714</p> <p>715—741</p> <p>717—802</p> <p>717—741</p> <p>732</p> <p>741—768</p> <p>750—1055</p> <p>556</p> <p>768—814</p> <p>772—804</p> <p>800</p> <p>815—837</p> <p>820—823</p> <p>829</p> <p>830—906</p> <p>841—842</p> <p>843</p> <p>852—888</p> <p>867—1056</p> <p>869—883</p> <p>871—900</p> <p>875—884</p> <p>8894-898</p> <p>893—927</p>	<p>Италияда Теодорих Остгодский.</p> <p>Франкларнинг Жанубий Галлияни босиб олиши. Вестготлар- ни Пиренейнинг нарёғига хайдаб юборилиши. Византияда Юстиниан I.</p> <p>Эронда Хисрав I Анушарвон.</p> <p>Константинополда «Ника» кўзғолони.</p> <p>Франкларнинг Бургундияни босиб олиши.</p> <p>Италияда Гота уруши. Византиянинг Ост-Гот қороллигини лс- тило қилиши.</p> <p>Лангобардларнинг Шимолий Италияни истило қилиш.</p> <p>Папа Григорий I. Рим шаҳрида ва Рим округида Рим лава- лари сиёсий ҳокимиятининг бошланиши. Византияда император Иракли.</p> <p>Хлотар II, франклар қоролли.</p> <p>Хитойда Тан сулоласи.</p> <p>Мухаммаднинг Маккадан Мадинага қочиши (хижрат), Ғарбий славянларнинг «Само давлати».</p> <p>Араблар мусулмон давлатининг ташкил топиши.</p> <p>Мухаммаднинг вафоти (570 йилда туғилган).</p> <p>Болхон ярим оролида Болгария давлатининг тузилиши.</p> <p>Пипин Геристалскийнинг ҳокимиятни қўлга олиши (Франклар давлати).</p> <p>Испаниянинг араблар томонидан босиб олиниши.</p> <p>Карл Мартелл (Франклар давлати).</p> <p>Византияда Исаврия сулоласи.</p> <p>Византияда Лев III Исавр.</p> <p>Карл Мартеллнинг Пуатье яқинида Араблар устидан ғалабас.</p> <p>Пипин Пакана Франклар қоролли.</p> <p>Аббосийларнинг Бағдод халифалиги.</p> <p>Мустақил Курдаба амирлигининг бошланиши.</p> <p>Карл Буюк, Франклар қоролли.</p> <p>Карл Буюкнинг Саксонияда олиб борган урушлари</p> <p>Карл Буюкнинг император тожини қийиши.</p> <p>Озарбайжонда Бабек қўзғолони.</p> <p>Византияда Фома Славян қўзғолони.</p> <p>Экберт даврида Англиянинг бирлашуви.</p> <p>Буюк Моравия давлати.</p> <p>Саксонияда Стеллинг қўзғолони.</p> <p>Верден шартномаси. Карл Буюк империясининг бўлиниб «е- тиши.</p> <p>Борис Болгария киязи.</p> <p>Византияда Македониялар сулоласи.</p> <p>Бағдод халифалигида занжилар қўзғолони.</p> <p>Англияда Альфред Буюк.</p> <p>Хитойда хуан Чао қўзғолони.</p> <p>Венгр-мадьярларнинг Дунай бўйи террнториясшш босиб «лиш».</p> <p>Венгрия қороллигига асос солиниши.</p> <p>Симеон I Болгария подшоси.</p>
--	--	--	--

911	Франциянинг шимолида Норманлар Герцоглигига асос солиниши.	1106—1125	Генрих V, Германия императори.
'912—959	Византияда Константин VII Багрянородний.	1122	Инвеститурани дунёвий ва руҳоний қисмларга бўлиш ҳақида Ворм конкордати.
'919—1024	Германияда Саксония сўлоласи.	1130 ^ ^	Иккала Сицилияда Норман короллигининг тузилиши.
919—936	Генрих I Қушвоз.	1135—1154	Англияда феодаллараро урушлар. Стефан билан Матильданинг... тахт учун кураши.
'929	Кордова халифалигининг эълон қилиниши.	1138—11254	Германияда Штауфенлар сулоласи.
936—973	Оттон I Германия қорони (962 йилдан император).	1147—1149	Иккинчи салиб юриши. *
'960—966	Польша давлатига асос солиниши.	1152—1190	Фридрих I Барбаросса, Германия императори.
'969—1279	Хитойда Сун сулоласи.	1154—1399	Англияда Плантагеиетларнинг Анжуй сулоласи.
962	Оттон I нинг император тожини қийиши. Германия муқаддас Рим империясига асос солиниши.	1154—1189	Генрих II Плантагенет, Англия қорони.
968—971	Святославнинг Византияга юришлари.	1158	Ронкаль сейми (Италия). Италияда Фридрих Барбаросса.
969—976	Византияда Иоанн Цимисхий.	1162	Фридрих Барбароссанинг Миланни тор-мор қилиши.
976—1025	Византияда Василий II Болгаркесар.	1165	Кларендон қарорлари (Англия).
•983	Немис феодалларига қарши полаб славянларининг қўзғолони.	1165—1195	Стефан Немания, Сербиянинг буюк жупани.
987—1328	Францияда Капетинглар сулоласи.	1167	Фридрих Барбароссага қарши Лонбард Лигасининг ташкил топиши.
992—1025	Болислав I Ботир Польша қорони.	1176	Леньяно ёнидаги жанг. Барбароссанинг мағлубияти.
'997—1038	Стефан (Иштван) I Арпад, Венгрия қорони.-	1180—1223	Филипп II Август, Франция қорони.
=1017—1035	Канут Датский давлати.	1183	Констанца сулхи (Фридрих Барбаросса ва Ломбардия шаҳарлари).
4018	Биринчи болгар подшолигининг емирилиши.	1185—1187	Византия зулмига қарши болгарлар қўзғолони.
1024—1125	Германияда Франкон (Салич) сулоласи.	1187	Саладнн томонидан Қуддуснинг олиниси.
1039—1056	Герих III Қора Германия императори.	1187—1896	Иккинчи Брлгария подшолиги.
1042—1066	Эдуард Исповедник, Англия қорони.	1189—1192	Учинчи салиб юриши.
31054	Христиан черковининг Шаркий (православ) ва ғарбий (католик) черковига бўлиниши.	1189—1199	Ричард I Шерюрак, Англия қорони.
1055	Бағдоднинг турк-салжуклар томонидан олиниси.	1195—1224	Стефан Первовенчанний, Сербия қорони.
1056—1106	Германияда император Генрих IV.	1198—1216	Папа Иннокентий III.
1057—1181	Византияда Коминлар сулоласи.	1199—1216	Иоанн Ерсиз Англияда:
1066	Англиянинг Вильгельм Нормандский томонидан босиб олиниси.	1200	Париж университетига асос солиниши.
1066—1087	Вильгельм I Истилочи, Англия қорони.	1202	Қиличбардорлар срденига асос солиниши.
1068—1073	Хитойда Ван Ань-ши ислохотлари.	1202—1204	Тўртинчи салиб юриши.
1071	Манцикерт ёнида салжуклар билан жанг. Византия қўшинларининг мағлубиятга учраши.	1204—1261	Латин империяси.
1073—1075	Саксонияда Генрих IV га қарши қўзғолон;	1205—1235	Андрей II, Веигрия қорони.
1073—1085	Папа Григорий VII (Гилдербранд).	1206—	Темурчиннинг буюк хон (Чингизхон) деб эълон қилиниши.
1075	Папа Григорий VII нинг дунёвий инвеститурани бекор қилиш ҳақидаги декрети.	1209—1216	Франция жанубидаги Альбегой урушлари.
1077	Генрих IV нинг папа Григорий VII билан Каноссада учрашу- в и	1212	Лас Навас де Толоса яқинидаги жанг (Испанияда).
8081—1118	Византияда император Алексей Комнин.	1212—1250	Фридрих II Штауфен, герман императори.
8086	Англияда «Қиёмат китоби».	1214	Бувин яқинидаги жанг (Франция).
1090—1119	Генрих Готшалкович, вендлар (ободридлар) қорони.	1215	Англияда эркинлик буюк хартияси.
4095	Клермон собори (Жанубий Франция). Салиб юришларининг тайёрланиши.	1216—1272	Генрих III инглиз қорони.
1096—1099	Биринчи салиб юриши.	1217—1221	Бешннчи салиб юриши.
1099	Салибчиларнинг Қуддусни олишлари.	1218—1241	Асень II, Болгария подшоси.
1100—1135	Генрих I, Англия қорони. ; ^	1218—1223	Урта Осиёнинг мўғуллар томонидан истило қилиниши. . .
		1222	Венгрияда Андрей II нинг олтин булласи.
		1228—1270	Людовик IX, Франция қорони.
		1227	Чингизхоннинг вафоти. Мўғуллар империясининг бўлиниб к & тиши.

"1228—1229 Олтинчи салиб юриши.
 123® Тевтои орденининг прусслар ерини босиб ола бошлаши.
 1237 Тевтонлар орденининг Киличбардорлар ордени билан бирлашуви.
 4237—1238 Ботунинг Шимолий-Шаркий Русьга бостириб кириши.
 Д240—1242 Ботунинг жанубий Русьга, Польша, Венгрия ва Моравияга юришлари.
 1240 Нева дарёси ёнида Александр Невскийнинг шведлар устидан қозонган ғалабаси.
 1242 Александр Невскийнинг Чуд кўлида немис рицарлари устидан ғалабаси (Муз устида жанг).
 1248—1254 Еттинчи салиб юриши.
 Й252—1284 Альфонс X Кастилияда.
 1253—1278 Пшемисл II, Чехия қороли.
 4254—1273 Германияда подшосизлик (.Меггеҗпит).
 1258—1267 Англияда Баронлар уруши.
 1258 | Мўғулларнинг Боғдодни олиб, вайрон қилишлари..
 4259 Франция билан Англиянинг Париж сулҳи.
 1281 Византия империясининг қайта тикланиши.
 c12в5 Англия парламентининг бошланиши (Симон де Монфор парламенти):
 1269—1270 Саккизинчи салиб юриши.
 1272—1307 Эдуард I, Англия қороли.
 1273—1291 Рудольф I, Габсбург Герман императори.
 1277—1280 Болгарияда дехқонлар уруши (Ивайла кўзғолони).
 1279—1368 Хитойда Юань сулоласи.
 "1282 Палермода «Сицилия кечки ибодати (шоми)».
 1282 Англиянинг Уэльсни босиб олиши.
 1285—1314 Филипп IV Чиройли, Франция қороли.
 1291 Акранинг қулаши, Шарқда қиличбардорларнинг сўнгги ерларидан маҳрум бўлиши.
 1291 Швейцария дехқонлари ва шаҳарларининг Габсбургларга қарши кўзғолони.
 -1294—1303 Папа Бонифаций VIII.
 3295 Эдуард I нинг «Намунали парламенти».
 1298 Курдсоль яқинида Генуянинг Венеция устидан ғалабаси.
 1302 Францияда Бош штатларнинг иш бошлаши.
 1302 Куртрэ яқинидаги жанг (Фландрия).
 1303—1307 Италияда Дольчино кўзғолони.
 1306—1337 Польшада Владислав I Локеток.
 '1309—1378 «Авиньон асирлиги» (папаларнинг жанубий Франциядаги Авиньон шаҳрида бўлиши).
 Я3Ю—1437 Чехияда Люксембурглар сулшаси.
 аШЭ^—1363 Магнус Эриксон, Швеция қороли.
 Я321 Алигьерй Данте вафоти (1265 йилда туғилган).
 '1327—1377 Эдуард III, Англия қороли..
 1328^..1389; Францида: Валуа сулоласи..
 1328—1350 Филипп VI Валуа.

1331—1355
 1333—1370
 1337—1453
 1340—1375
 1342
 1342—1382
 1346—1378
 1346
 1347
 1347
 1348
 •1348—1350
 1349
 .1356
 1356
 1356—1358
 1358
 1359—1389
 1361
 1364- -1380
 1367- -1370
 1368- -1644
 1370- -1405
 1377- -1399
 1378
 1378- -1417
 1380
 1381
 1384
 1386
 1386—1572
 1386—1434
 1389
 1389—1402
 1396
 1397
 1398—1399
 1399—1461
 1399—1413
 1402
 1409—1410
 1410
 1411-1437
 1413

Стефан Душан, Сербия қороли.
 Казимир III, Польша қороли.
 Англия билан Франция ўртасида Юз йиллик уруш.
 Вальдемар IV Аттердаг Данияда.
 Фессалоникада зилотлар кўзғолони.
 Людовик (Лайош) I, Венгрия қороли.
 Карл IV Герман императори (айни вақтда Карл ГЧехия қороли).
 Креси яқинидаги жанг (Юз йиллик уруш).
 Инглизларнинг Калени босиб олишлари.
 Кола ди Риэнцининг Рим республикаси.
 Прага университетига асос солиниши.
 Европада «қора вабо».
 Степан Душаннинг «Қонунномаси».
 Император Карл IV нинг олтин булласи.
 Пуатье яқинидаги жанг (Юз йиллик уруш).
 Этьен Марсел бошчилйгидаги Париж ҳаракатй.
 Жакерия — Шимолий Франция дехқонларининг кўзғолонн.
 Мурод I, Туркия султони. ,
 Адрианополнинг турклар томонидан олиниши.
 Карл V, Франция қороли. . ' . '
 Гацанинг Дания билан уруши. Штральзунд сулҳи.
 Хитойда Мин сулоласи.
 Темур (Темурланг) давлати. : «
 Ричард II, Англия қороли. *
 Флоренцияда Чомпи кўзғолони.
 Католик черковида «Буюк ажралиш».
 Венециянинг Кьож яқинида Генуя устидан ғалабаси.
 Англияда Уот Тайлер кўзғолони.
 Жон Виклеф вафоти (1324 йилда туғилган).
 Польшанинг Литва билан уния (иттифок) тузиши. Крева унияси.
 Польшада Ягеллолар сулолаеи.
 Владислав II Ягелло, поляк қороли.
 Қосово майдонидаги жанг. Сербларнинг мағлубияти.
 Баёзид I Туркия султони.
 Никополь яқинидаги жанг
 Даиия, Норвегия ва Швециянинг Кальмар унияси.
 Темурнинг. Хиндистонга юриши.
 Англияда Ланкастерлар сулоласи.
 Генрих IV Ланкастер. ', ;. ' : . . ;
 Темурнинг Ангор яқинида Баёзид I ни тор-мор қилиши.
 Пизада черков собори. .
 Грюнвальд (Таннерберг) яқинида жанг, Поляклар, литваликлар ва русларнинг бирлашган қучлари томонидан Пруссия орденининг тор-мор қилиниши.
 Император Сигизмунд I Германияда.
 Парижда Симон Кабош кўзғолони.

1413—1422 Генрих V Ланкастер Англияда.
 1414—1418 Констанса собори.
 1415 Ян Гуснинг ўтда куйдирилиши.
 1415 Азинкур 'якинидаги жанг (к)з йиллик уруш).
 1417—1431 Папа Мйртин V.
 1419—1434 Гусчиларнинг урушлари.
 1422—1461 Генрих V Ланкастер.
 1428—1429 Орлеаннинг инглизлар томонидан камал қилиниши (Юз йиллик уруш).
 1429 Жанна д'Арк иштирокида Орлеаннинг озод қилиниши.
 1431—1447 Базель собори.
 1434—1436 Швецияда Энгельбрет Энгелбретсон кўзғолони.
 1434—1464 Флоренцияда Козимо Медичининг ҳукмронлик қилиши.
 1439 Флоренция унияси.
 Тахм. 1440 Иоганн Гутенберг томонидан китоб босишнинг ихтиро қилиниши.
 1439—1493 Фридрих III Германия императори.
 1444 Варна ёнидаги жанг.
 1447—1492 Казимир IV, Поляк қароли.
 1459 Англияда Жек Кэд кўзғолони.
 1451—1481 Мехмед (Мухаммад) II, Турк султони.
 1453 Константинополнинг турклар томонидан олиниши.
 1454 Казимир IV Ягеллончикнинг Нешава статутлари.
 1455—1485 Англияда Қизил гул ва Оқ гул уруши.
 1458—1490 Матвей Корвин (Хуниади), Венгрия қароли,
 1461—1483 Людовик XI Францияда.
 1461—1483 Эдуард IV, Иорк Англияда.
 1462—1472 Каталонияда деҳқонлар кўзғолони.
 1466 Торун сулҳи. Пруссия ордени Польшага вассал қарам бўлиб қолди.
 1466—1472 Афанасий Никитиннинг Ҳиндистонга саёҳати.
 1469—1492 Лоренц Медичи Флоренцияда.
 1477 Нанси ёнида жанг. Карл Жасур Бургундскийнинг мағлубията ва ҳалокати.
 1479 Фердинанд ва Изабелла ҳокимияти остида Арагон билаа Кастилиянинг бирлашуви.
 1480 Испанияда инквизициянинг таъсис этилиши.
 1483—1485 Ричард. III Англияда.
 1483—1498 Карл VIII, француз қароли.
 1484—1486 Каталонияда деҳқонлар кўзғолони; «ёмон урф-одатлар»нинг бекор қилиниши.
 1485 Англияда Босворт якинида жанг. Тюдорлар ҳукмронлигининг бошланиши.
 1485—1509 Генрих VII Тюдор.
 1492 Испаниянинг Гранадани босиб олиши.
 1492 Колумб томонидан Американинг кашф этилиши.
 1493 Эльзасда «Башмак» иттифоқи ҳаракати.

1493—1519 Максимилиан I, Германия императори.
 1494—1559 Италияда олиб борилган урушлар.
 1494—1498 Савонаролла Флоренцияда ҳокимият тепасида.
 1494 Европадан ташқари территорияларни тақсимлаб олиш ҳақида Испания билан Португалия ўртасида Тордесильяда тузилган шартнома.
 1497 Каботнинг Шимолий Америкадаги Лабрадор ярим оролини кашф қилиши.
 1498 Васко да Гаманинг Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини кашф этиши.
 1502 Эронда Сафавийлар ҳукмронлигининг бошланиши.
 1506—1548 Сигизмунд I Кекса, поляк қароли.
 1509—1547 Генрих VIII Тюдор Англияда.
 1509 Эразм Роттердамскийнинг «Ахлоқсизлик мадҳияси» китоби.
 1511 Малакканинг Португаллар томонидан босиб олиниши.
 1512—1520 Салим I, Туркия султони.
 1513—1523 Кристиан II, Дания қароли.
 1513—1521 Папа Лев X Медичи.
 1514 Венгрияда қуруцлар кўзғолони.
 1515—1547 Франциск I, Франция қароли.
 1515—1517 «Авом кишиларнинг мактублари».
 1516 Томас Морнинг «Утопия» китоби.
 1516—1556 Карл I, Испания қароли (1519 дан 1555 йилгача — Карл V Германия императори).
 1517 Лютернинг 95 тезис билан чиқиши. Германияда реформациянинг бошланиши.
 1519—1521 Мексиканинг Қортес томонидан босиб олиниши.
 1519—1522 Магелланнинг биринчи дунё саёҳати.
 1520—1566 Султон Сулаймон II Туркияда.
 1520—1521 Кастилияда шаҳар коммуналарининг кўзғолони.
 1521 Германияда Ворм рейхстаги.
 1522—1523 Германияда рицарлар кўзғолони.
 1523 Швециянинг Даниядан ажралиб чиқиши.
 1523—1560 Густав I Ваза, Швеция қароли.
 1524—1525 Германияда буюк деҳқонлар уруши.
 1525 Павия якинидаги жанг. Франциск I нинг мағлубияти.
 1526 Мохач ёнидаги жанг. Феодал Венгрия мустақиллигининг тугатилиши. Чехиянинг Габсбурглар ерлари составига қўшилиши. Ҳиндистоннинг мўғуллар томонидан босиб олиниши. Римнинг Карл V қўшинлари томонидан таланиши.
 1529 Германияда Шпейер рейхстаги.
 1530 Аугсбургдаги имон келтириш.
 1531 Капел ёнидаги жанг. Ульрих Цвингли вафоти (1484 йилда туғилган).
 1531 Шмалькальден иттифоқининг тузилиши.
 1532 Англияда реформациянинг бошланиши.
 1531—1536 Пизарронинг Перуни истило қилиши.
 1534—1535 Мюнстерда анабаптистлар коммунаси.

1534	Англияда королнинг черковдан устуи туриши хақидаги акт.	1581	Нидерландияда Филипп II нинг тахтдан туширилиши.
'535	Франция-Туркия шартномаси («капитуляция»нинг бошла- ниши).	1582—1598	Японияда Хидэсининг ҳукмронлик қилиши.
1536 ва 1539	Англияда монастирларнинг секуляризация қшшниси.	1584	Вильгельм Оранскийнинг ўлдирилиши.
1536	Эразм Роттердамский вафоти (1466 йилда туғилган).	1585	Париж лигасининг тузилиши.
1536	Жан Кальвшинг «Христиан динида вазлар» китоби.	1587—1629	Аббос I, Эрон июхи.
1539—1540	Гентдаги (Нидерландия) қўзғолони.	1587—1632	Сигизмунд III Ваза, Польша қароли.
1540	Иезуитлар орденининг таъсис этилиши.	1587	Англияда Мария Стюартнинг қатл этилиши.
1543	Копериикнинг «Османий жисмларнинг айланиши тўғрисида» китобининг нашр этилиши.	1588	Испания «Енгилмас армадаси»нинг Англияга гориши.
1545—1563	Тридент собори (орада узилишлар билан).	1588—1648	Кристиан IV, Дания қароли.
1546	Лютернинг вафоти (1483 йилда туғилган).	1588	Парижда баррикадалар' қунлари (12—13 май).
1546—1548	Германияда Шмалькальден уруши.	1589	Геирх III нинг ўлдирлиши. Вафлуа сулоласшмг тугаши.-
1547—1553	Эдуард VI, Англия қароли.	1589—1610'	Генрих IV Бурбон, Франция қароли.
1547—1559	Генрих II, Франция қароли.	1591—1598	Япониянинг Кореяга бостириб кириши.
1548—1572	Сигизмунд II Август, Польша қароли.	1593—1595	Францияда «кронканлар» қўзғолони.
1549	Англияда Роберт Кет қўзғолои.	1596	Польшада Брест черков уни.яси.
1553—1558	Англияда Мария Тюдор (Мария конхўр).	1598	Францияда Генрих IV иинг Нант эдикти.
1554	Англияда Москва компаниясининг тузилиши.	1600	Инглиз Ост-Индия компаниясининг ташкил топиши.
1555	Аугсбурглар диний сулхи. Карл V нинг император тожидан воз кечиши.	1602	Голландия Ост-Индия компаниясига асос солиниш.
1555—1564	Фердинанд I, Германия императори.	1603—1625	Яков I Стюарт, Англия билан Шотландия қароли.
1556—1598	Филипп II, Испания қароли.	1608	Германияда Инжилчилар иттифокининг ташкил тошшга.
1556—1605	Акбар, Ҳиндистой шохи.	1609	Германияда Католик лигасининг ташкил топиши.
1558—1582	Ливония уруши.	1609—1618	Москва давлатига Польша интервепцияси.
1558—1603	Елизавета I, Англия қароличилиси.	1609	Испаниядан Морискларнинг хайдаб чиқарилиши.
1559	Испания, Фраппия ва Англия ўртасидаги Като-камбрези сулхи.	1610—1643	Людовик XIII, Франция қароли.
1560—1574	Карл IX, Франция қароли.	1611—1632	Густав II Адольф, Швеция қароли.
1562—1598	Францияда Гугенотлар уруши.	1614—1615	Францияда Бош штатлар (охиргиси 1789 йилги француз ре- волюциясигача давом этган).
1564	Калвиннинг вафоти (1509 йилда туғилган).	1617	Рус давлати билан Швеция ўртасидаги Столбово сулхи.
1564—1576	Максимилиан II, Германия императори.	1618	Рус давлати билан Польша ўртасидаги Деулин яраши.
1566	Нидерландия революциясининг бошланиши.	1618—1648	Уттиз йиллик уруш.
1567—1573	Нидерландияда Герцог Альбанинг ҳукмронлик қилиши.	1619—1637	Германияда император Фердинанд II.
1568—1582	Японияда Ода набунагининг ҳукмронлик қилиши.	1620	Белая гора ёнидаги жанг (Уттиз йиллик уруш).
1569	Польшанинг Литва билан Люблин уни.яси.	1624—1642	Францияда Ришельенинг ҳукмронлик қилиши.
1571	Лепанто ёнида жанг. Туркия флотининг Испан-венециан бирлашган эскадраси томонидан тор-мор келтирилиши.	1625—1649	Карл I Стюарт, Англия билан Шотландия қароли.
1572—1579	Нидерландия революцияси. Мустақил Нидерландия давлати» нинг тузилиши.	1628	Ҳуқуқ ҳақида петиция.
'1572	Парижда Варфоломей кечаси.	1628—1644	Хитойда буюк дехқонлар уруши.
1574—1589	Генрих III, Франция қароли.	1629	Францияда «Шафкат эдикти».
1576	Франция Католик лигасининг вужудга келиши.	1631	Лейпциг яқинида жанг (Уттиз йиллик уруш).
1576—1586	Степан Баторий, Польша қароли.	1632—1634	Рус-поляк (Смоленск) уруши.
1576—1612	Рудольф II, Германия императори.	1632—1648	Владислав IV, Польша қароли.
1579	Нидерландия жанубий вилоятларининг Аррас уни.яси.	1632	Люцен ёнида жанг. Густав Адольф вафоти.
1579	Нидерландия шимолий вилоятларининг Утрехт уни.яси.	1634	Валленштейннинг ўлдирилиши.
1580	Португалиянинг Испанияга қўшиб олиниши.	1637—1657	Фердинанд III Германия императори.
		1639	Нормандияда «яланг оёқлар» қўзғолони.
		1639	Японияда Токугава режимининг ўрнатилиши.
		1640	Англияда Давомли парламентнинг қақарилиши. Англия-бур-*
		1640	жау революциясининг бошланиши
		1640	Португалия мустақиллигининг қайта тикланиши.

1640—1652	Католонияда испан ҳукуматига қарши ҳаракат,
1644	Хитойда маньчжурлар сулоласининг бошланиши.
1648	Уттиз йиллик уруш натижасида Вестфалия сулҳи.
1648—1653	Францияда фронтда.
1648—1654	Богдан Хмельницкий раҳбарлигида украин халқининг озодлик уруши.
1649	Англияда Карл I нинг қағл этилиши.
1649—1653	Англия республикаси.
1651	Польшада Костка Наперский кўзғоломи.
1653—1658	Англияда Кромвель протекторати.
1654	Украинанинг Россияга қўшиб олинйши.
1654—1667	Украина учун рус-поляк уруши.
1659	Испаниянинг Франция билан Пиренея сулҳи.

МУНДАРИЖА

Кирриш	3
------------------	---

I ҚИСМ

ИЛК ЎРТА АСР. V — XI АСРЛАР

I боб. IV—V асрларда Рим империяси. Қулдорлик тузумининг кризиси	13 ✓
II боб. Варварларнинг ижтимоий тузumi. Кельтлар, германлар, славянлар	19
III боб. Рим империясининг варварлар томонидан истило қилиниши. Илгариги Рим империяси территориясида вужудга келган варвар королликлари	28
IV боб. Франк давлатида феодал муносабатларининг ривожланиши. Франция короллигининг ташкил топиши	39
V боб. X—XI асрларда Германия, Италия ва папалик	64 ✓
VI боб. XI аср ўрталаригача Англия	79 ✓
VII боб. VII—XI асрларда ғарбий славянлар. Ғарбий Европада славян давлатларининг вужудга келиши	86
VIII боб. X—XI асрларда феодал Европа. Феодал жамиятининг характерли хусусияти	93 ✓
IX боб. VI—XI асрларда Византия империяси	101
X боб. VI—XI асрларда жанубий славянлар	119
XI боб. III—VII асрларда Эрон	127
XII боб. VI—XI асрларда араблар	133
XIII боб. Илк ўрта асрларда Ҳиндистон	150
XIV боб. Илк ўрта асрларда Хитой	157

II ҚИСМ

XI—XV АСРЛАРДА ҒАРБИЙ ЕВРОПА ВА ОСИЁ

XV боб. XI асрда Европанинг иқтисодий тараққиёти. Ғарбий Европа ўрта аср шаҳарининг вужудга келиши ва унинг илк ривожланиши	171 ✓
XVI боб. Салиб юришлари	177

XVII б о б .	Ўрта аср Европасада шаҳарларнинг янада ривожланиши (XII—XV асрлар).	.191 /
XVIII б о б .	XI—XV асрларда Франция	200
XIX б о б .	XI—XV асрларда Англия	230
XX б о б .	XII—XV асрларда Германия, Италия ва папалик. Штауфенлар империяси	256
XXI б о б .	XII—XV асрларда Германия. «Шаркка хужум». Германиянинг ички тараккиёти	266
XXII б о б .	XII—XV асрларда Чехия. Гусчиларнинг урушлари	280
XXIII б о б .	XIII—XV асрларда Италия ва папалик	295
XXIV б о б .	XI—XV асрларда Испания ва Португалия	308
XXV б о б .	XI—XV асрларда Скандинавия мамлакатлари	319
XXVI б о б .	XI—XV асрларда Польша	326
XXVII б о б .	XI—XV асрларда Венгрия	336
XXVIII б о б .	XII—XV асрларда Болгария ва Сербия. Болкон ярим оролида Туркия истилрлари	346
XXIX б о б .	XIII—XV асрларда Византия3 Константинополнинг кулаши	356
XXX б о б .	Ғарбий Европанинг ўрта аср маданияти	372
XXXI б о б .	XIV—XV асрларда Италияда илк уйғониш ва гуманизм	378
XXXII б о б .	XIII асрда мўғул давлати ва ўшШттиллари	385
XXXIII б о б .	Ўрта Осиёда Темур давлати	385
XXXIV б о б .	XIII—XVI асрларда Хиндистон	392
XXXV б о б .	XIII—XVI асрларда Хитой	398
XXXVI б о б .	XI—XVI асрларда Япония. Корейс халқининг японлар босқинига қарши кураши	^

Б б о б .	XVI—XVII асрларда Туркия	.594
Б1 б о б .	XVI—XVII асрларда Эрон	.600
Ш б о б .	XVI—XVII асрларда Хиндистон	.609
Ш1 б о б .	XVI—XVII асрларда Хитой	.614
ШУ б о б .	XVI—асрларда Япония	.617
БУ б о б .	XVI—XVII асрларда Ғарбий Европада тсхинкз ва табиатшуносликнинг тараккиёти	
Хронологик жадв ал .		.626

"I

/ > /

III қисм

XVI - XVII АСРЛАРДА ҒАРБИЙ ЕВРОПА ВА ОСИЕ

XXXVII б о б .	Ғарбий Европада капитализмнинг вужудга келиши	411 ^
XXXVIII б о б .	Буюк географик кашфиётлар ва мустамлакаларнинг босиб олина бошлаши	419 ^
XXXIX б о б .	XVI—XVII асрларда Италия	429
ХЬ б о б .	Реформация ва дехконлар уруши даврида Германия	436^
ХЫ б о б .	Швейцарияда ва Европанинг бошқа мамлакатларида реформация. Қэтолик контрреформация	473-
ХШ б о б .	XVI—XVII асрларда Испания	485
ХЪШ б о б .	Нидерландия революцияси	504
Х1ЛУ б о б .	XVII асрда Голландия	511
ХЬУ б о б .	XVI аср ва XVII аср бошларида Англия	521
ХШ б о б .	XVI—XVII асрларда Франция	528
Х1М11 б о б .	1618—1648 йиллардаги ўттиз йиллик уруш	570
ХШН б о б .	XVI—XVII асрларда Швеция	576
ХиХ б о б .	XVI—XVII асрларда Польша	586

© Издательство «Просвещение» 1970.
© «Ўқитувчи» нашриёти, 1973, таржима.

На узбекском языке

ВИКТОР ФЕДОРОВИЧ СЕМЕНОВ
ИСТОРИЯ СРЕДНИХ ВЕКОВ
Учебник для вузов

Перевод с 3 издания
М., «Просвещение» 1970 г.

Издательство «Ўқитувчи»
Ташкент — 1973

Таржимонлар: Қаримова Л. И., Валиев В. К., Фазилов И.
Редакторлар: Каримова Л., Раҳимова М.
Рассом — редактор Бедерез Г.
Техн. редакторлар: Еқубов Б., Сорокина Н.
Корректор Тошимова М.

Теришга берилди 11/1-1973 й. Босишга рухсат этилди 27/V-1973 й.
Қогози № 3 60×90^{1/16}. Физик л. 40,0. Нашр л. 33,32. Тиражи 13000.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 221—
70. Баҳоси 1с. 10т. Муқоваси 20 т.

ЎзССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг полиграфкомбинати.
Тошкент ш. Навоий кўчаси, 30. Зак № 1274. 1973 й.

Ташкентский полиграфкомбинат Государственного комитета Совета
Министров УзССР по делам издательств, полиграфии и книжной тор-
говли. ул. Навои, 30.